



**ATYRAU
UNIVERSITY**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

«Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ
НАО «АТЫРАУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х. ДОСМУХАМЕДОВА»
NLC "KHALEL DOSMUKHAMEDOV ATYRAU UNIVERSITY"

**«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ
«МОЛОДЁЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»**

**THE COLLECTION OF MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
OF YOUNG SCIENTISTS
“YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE”**

IV

Атырау, 8 | 04 | 2026 ж

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ
АТЫРАУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА
KH.DOSMUKHAMEDOV ATYRAU UNIVERSITY**



**«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдар жинағы**

СБОРНИК

**материалов Международной научно-практической конференции
молодых ученых
«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»**

**The collection of materials from the International Scientific and Practical
Conference of Young Scientists
«YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE»**

8/04/ 2026

ӘОЖ 378 (069)
КБЖ 74.58
Ж29

Редакция алқасы: Идрисов С.Н., Утепкалиева К.М., Адиева Э.М., Муханбетжанова А.У., Мугауина Г.О., Уталиева Р.С., Жамбылова Г.Ж., Есенаманова М.С., Сапарова Г.А., Аймуратов С.Б., Туралиев А.Қ, Амангазиева М.К., Мустағалиева Г.М., Асанова Б.У., Избасаров Е.Ж.

ISBN 978-601-262-638-4

«Жастар мен ғылым: бүгінгі мен болашағы» атты жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы – «Молодежь и наука: настоящее и будущее». Сборник материалов Международной научно-практической конференции молодых ученых. – Атырау, «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ баспаханасы, 2026 ж. –541б.

Жинаққа Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының жас ғалымдары, докторанттары, магистранттары және студенттерінің жастар ғылымының өзекті мәселелеріне арналған баяндамалары енгізілген.

В сборник вошли доклады докторантов, магистрантов, студентов и молодых ученых высших учебных заведений Республики Казахстан по актуальным вопросам молодежной науки.

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалаларының жинағы электронды түрде берілген материал негізінде дайындалды. Материалдардың мазмұнына мақала авторлары жауапты. Сборник научных статей участников конференции подготовлен по материалам, предоставленным в электронном виде. Ответственность за содержание материалов несут авторы статей.

ISBN 978-601-262-638-4

**СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ**
**СЕКЦИЯ IV. І ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА ЭКОНОМИКА, ҚАРЖЫ ЖӘНЕ
МЕНЕДЖМЕНТ САЛАЛАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ/
«ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СФЕР ЭКОНОМИКИ, ФИНАНСОВ И
МЕНЕДЖМЕНТА В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»**

UDC 339.9(574+479.24):004

**«INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN
IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND THE DIGITAL ECONOMY»**

Bimurzina Aigerim Baurzhanovna

bimurzina.atyrau@gmail.com

3rd-year student of the educational program “Management in Industries”

Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

Scientific supervisor: Master of Economic Sciences, Senior Lecturer – Abuzhyarova Zh.

In the context of modern globalization, the interdependence of national economies is increasing, which necessitates the development of sustainable international economic relations. Regional partnerships based on geoeconomic proximity and shared strategic interests are gaining particular importance. In this regard, cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan serves as an important factor in the development of the Eurasian space, especially in the context of economic digitalization and the formation of new transport and logistics chains.

Globalization implies the integration of markets for goods, capital, and labor, the strengthening of the role of international institutions, and the formation of global value chains. Kazakhstan and Azerbaijan are characterized by a model of regional economic integration based on transit potential, energy resources, and cultural and historical proximity. Both countries adhere to the principles of mutually beneficial cooperation, openness, and a multi-vector foreign economic policy.

Close relations between Kazakhstan and Azerbaijan began with the attainment of independence, when both countries recognized each other's sovereignty and established diplomatic relations.

In recent years, trade turnover between the two countries has increased, while the geography and capacity of joint transport and logistics projects have been expanding. In 2025, trade turnover between Astana and Baku amounted to approximately \$343 million, including:

- exports from Kazakhstan exceeding \$290 million;
- an increase in imports from Azerbaijan of more than 58%.

Transport activity has also intensified: in 2025, cargo transportation between Kazakhstan and Azerbaijan grew more than 5.5 times compared to the same period of the previous year.

Azerbaijan is a key political and economic partner for Kazakhstan in the Caucasus region. Since gaining independence, both countries have maintained strong friendly relations and, most importantly, have strengthened bilateral ties to the level of a strategic partnership. There is strong optimism regarding the continued progressive development of these relations. Today, thanks to the efforts of the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, and the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, relations between the two states have deepened further, reaching the level of strategic cooperation, partnership, and fraternal friendship.

Within the framework of Azerbaijani-Kazakh business forums, a number of memoranda have been signed to enhance the dynamics of bilateral cooperation. These include:

- the Comprehensive Program for the Development of Cooperation between Azerbaijan and Kazakhstan for 2022–2026, which serves as a roadmap for bilateral interaction;

- the Declaration on Strengthening Strategic Relations and Deepening Allied Cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan;
- as well as several other important agreements.

Numerous memoranda aimed at developing industry, digitalization, logistics, and trade have also been concluded. Of particular importance is the establishment of joint investment mechanisms and funds to finance collaborative projects.

Regarding bilateral trade and economic relations, the main areas of trade are as follows: Kazakhstan → Azerbaijan: grain, flour, petroleum products, and metals;

Azerbaijan → Kazakhstan: chemical products, food products, and petrochemicals.

It is important to note that in 2025 Kazakhstan became one of the key suppliers of wheat to the Azerbaijani market.

Table 1 – Comparative Analysis for 2024–2025

Indicator	2024	2025
Trade Turnover	~533–534 mln USD	~470,7 mln USD
Exports from Kazakhstan	~485 mln USD	~402 mln USD
Imports from Azerbaijan	~49 mln USD	~68 mln USD

The main trends observed are as follows:

- a decrease in overall trade turnover in 2025;
- a decline in Kazakhstan’s exports;
- an increase in imports from Azerbaijan (trade diversification);
- a gradual balancing of the trade balance.

In 2024–2025, trade and economic relations between Kazakhstan and Azerbaijan are characterized by the preservation of stable volumes of mutual trade, accompanied by some structural adjustments. Despite the decline in overall trade turnover in 2025, an important qualitative trend can be observed — the growth of imports from Azerbaijan and the gradual diversification of trade flows. This indicates a transition from a predominantly resource-based model toward a more balanced economic interaction.

Favorable cooperation is also developing in the transport sector, with one of the key areas being the expansion of transit routes, including:

- the Trans-Caspian International Transport Route (Middle Corridor);
- integration into the “New Silk Road” system.

Azerbaijan plays a key role as a transport and logistics hub in the region. This cooperation allows:

- firstly, the diversification of Kazakhstan’s export routes;
- secondly, a reduction in dependence on traditional transport directions;
- thirdly, an increase in the region’s transit potential.

The Kazakhstan–Azerbaijan Intergovernmental Commission on Trade and Economic Cooperation (IGC) also plays an important role in strengthening bilateral economic relations between the two countries. During the meetings of the Commission, which are held alternately in Astana and Baku, the parties discuss a wide range of issues, including trade and economic cooperation, the fuel and energy sector, transport, agriculture, space activities, and information and communication technologies, as well as many other areas.

An important aspect of bilateral cooperation is the joint operation and collaboration between the seaports of Kuryk and Alat.

Table 2 – Comparative Analysis for 2024–2025

Indicator	Kuryk (Kazakhstan)	Alat (Azerbaijan)
2024	~1.96 mln tons	~7.6 mln tons

2025	~2.45 mln tons (planned)	~8.2 mln tons
Dynamics	growth ~20–25%	growth ~8%
Specialization	ferries, rail, grain	transit, containers
Role	export and transit hub of Kazakhstan	international hub

The main conclusions that can be drawn are as follows:

1. Port synergy – the ports of Kuryk and Alat operate as a unified logistics system within the Trans-Caspian route.
2. Growth of the transit function – the main driver is China–Europe transportation bypassing traditional routes.
3. Digitalization and modernization – implementation of logistics platforms, increasing containerization, and automation of port operations.
4. Strategic significance: Kazakhstan → export and transit functions; Azerbaijan → distribution hub.

In 2024–2026, the ports of Kuryk and Alat demonstrate steady growth and are transforming into key elements of the Trans-Caspian International Transport Route. Their development reflects a transition from traditional transport infrastructure to an integrated digital logistics system that ensures the acceleration of trade flows between Asia and Europe.

In the context of globalization, geopolitical instability, and climate change, issues of food security are becoming strategically important. For Azerbaijan, which has limited agricultural resources in certain areas, food imports play a crucial role. In this regard, Kazakhstan acts as a key partner, ensuring stable supplies of grain and other agricultural products.

Kazakhstan, due to its favorable geographical location and well-developed transport infrastructure, serves as an important source of grain supplies to Azerbaijan, which depends on wheat imports and is actively pursuing diversification of its supply sources. A key role is played by the development of the Trans-Caspian route, including grain transportation across the Caspian Sea, the use of the ports of Kuryk and Alat, and reduced delivery times. This helps to minimize supply disruption risks, increase the reliability of food supply chains, and ensure logistical flexibility.

In recent years, Kazakhstan's role in ensuring Azerbaijan's food security has significantly strengthened. This is linked to the growth of grain production in Kazakhstan, the increase in exports, and the strengthening of logistical ties along the Trans-Caspian route.

Thus, 2025 became a turning point:

- grain exports from Kazakhstan to Azerbaijan increased by 86% (January–May);
- shipment volume amounted to approximately 450 thousand tons, worth about \$95 million;
- the share of Kazakh wheat in Azerbaijan's imports reached approximately 88%.

This indicates that Kazakhstan is the main supplier of grain to Azerbaijan, and a critical dependence on Kazakh grain has effectively formed. Moreover, Kazakhstan's total grain exports increased by 33% (up to 11 million tons), while a strong harvest ensured supply stability.

In 2026, this trend is expected to continue, supported by increased production, expanded export potential, and the development of transport and logistics infrastructure. Thus, cooperation is becoming strategic in nature, transforming from simple trade interaction into an element of regional food security.

In addition to this, Baku and Astana are also engaged in transit transportation projects via Azerbaijan, including Kazakh hydrocarbons. The key transit route is: Caspian Sea (Aktau port) → Azerbaijan (Sangachal terminal) → Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline → access to global markets (Turkey, Europe). This demonstrates:

- firstly, the diversification of Kazakhstan's export routes;
- secondly, the reduction of dependence on Russian pipeline systems;
- thirdly, integration into the Middle Corridor.

2024 was characterized by the formation of a stable transit system, namely the intensification of Caspian shipments, the beginning of large-scale reorientation of export flows, and the

consolidation of cooperation between KazMunayGas and SOCAR, with oil transit volumes of approximately 1.4–1.5 million tons.

2025 represents a year of growth and institutionalization of the route, including the start of Kashagan field oil deliveries via BTC and the formalization of long-term agreements. This indicates the increasing importance of Azerbaijan as a transit hub, as well as a gradual increase in volumes. Transit through Azerbaijan (via Aktau) amounted to approximately 1.5–2 million tons.

The current year is characterized by increased Caspian shipments, expansion of routes (including toward Europe), and growing EU interest in Kazakh oil. As a result, transit is expected to increase to 5–7 million tons per year in the future. The total accumulated transit volume is approximately 4 million tons, including: Tengiz ~3.8 million tons and Kashagan ~0.2 million tons.

Table 3 – Comparative Dynamics for 2024–2026

Year	Transit Volume
2024	~1.4–1.5 million tons
2025	~1.5–2 million tons (contractual potential)
2026	~4 million tons (accumulated volume / growth)

As can be observed, there is a steady growth and acceleration of transit flows. The main factors contributing to transit growth include:

1. Geopolitical changes – reduction of dependence on Russian routes and reorientation toward alternative corridors;
2. Growth of production in Kazakhstan – expansion of the Tengiz oil field and an increase in total oil exports;
3. Infrastructure development – modernization of the Aktau and Baku ports and expansion of BTC pipeline capacity;
4. International demand – growing European interest in alternative suppliers.

For the Republic of Kazakhstan, this is reflected in the diversification of export routes, enhancement of energy security, and improved access to European markets. For Azerbaijan, it signifies strengthening its status as an energy hub, increasing transit revenues, and reinforcing its geoeconomic role.

Thus, Azerbaijan is becoming a key link in Kazakhstan’s oil export system, while the Caspian route and the BTC pipeline are turning into an essential component of energy security and Eurasian logistics.

Another significant area of cooperation between the two states is the growth of mutual investments and the expansion of the presence of Kazakh companies in Azerbaijan. In this regard, an important role is played by the reconstruction and economic integration of the liberated territories of Azerbaijan. Kazakh companies have already expressed interest and readiness to establish businesses in these areas, where a number of incentives for foreign capital are in place.

Approximately 250 companies with Kazakh capital currently operate in Azerbaijan. Given the favorable business environment created in the country, this number is expected to increase significantly in the near future. This is further supported by memoranda signed in 2022 during the Azerbaijani–Kazakh business forum, particularly in the areas of metal products, sunflower oil, salt, rice, and paint materials supplies. In addition, the growth of Kazakh-invested enterprises in Azerbaijan is facilitated by industrial parks and the Alat Free Economic Zone (FEZ).

Kazakhstan and Azerbaijan are among the countries with mutual investments totaling approximately \$3.2 billion in the Eurasian region (cumulative indicators). Investment cooperation is evolving into the level of strategic projects and interstate agreements, demonstrating: the strengthening of the role of state institutions, the development of investment platforms, and the growth of large-scale infrastructure projects.

The main areas of business cooperation include:

1. Energy, namely participation in oil and gas projects, hydrocarbon transit, and joint energy initiatives;
2. Transport and logistics – development of the Middle Corridor, investments in ports and infrastructure, and logistics companies;
3. Financial sector, including cooperation between banks, investment funds, and participation in international financial centers;
4. Agriculture and food industry (AIC) – grain exports, investments in processing, and food supply chains.

Despite the positive dynamics, there are a number of challenges and limitations, namely:

- relatively small volume of investments;
- high concentration in individual sectors;
- dependence on the raw-material-based economy;
- insufficient diversification of projects.

Overall, investment cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan over the past 2–3 years has demonstrated steady but moderate growth, accompanied by qualitative changes:

- an increase in the number of companies (up to 250 with Kazakh participation);
- growth in mutual investments;
- a shift toward strategic and infrastructure-oriented projects.

Alongside the close political and economic dialogue between the two countries, cooperation in the cultural, humanitarian, scientific, and educational spheres is developing dynamically. Since the establishment of diplomatic relations, cultural ties have been steadily expanding. It is evident that cultural exchanges and interaction play a vital role in fostering mutual understanding between the two peoples. From a cultural perspective, this undoubtedly contributes to the comprehensive development of Kazakhstan–Azerbaijan relations.

Periodically, the Days of Culture of Azerbaijan in Kazakhstan and the Days of Culture of Kazakhstan in Azerbaijan are held, during which achievements in the field of culture are showcased. These events include art exhibitions, musical concerts, film screenings, round tables, international conferences, presentations, exhibitions, creative meetings, and other cultural activities. In order to strengthen cultural ties, the Society of Friendship “Azerbaijan–Kazakhstan” was established in Baku in 1993. Since then, the independent fraternal republics have reached a new level of bilateral cooperation.

In addition, cooperation is being revived and expanded in the fields of pop music, circus arts, theatre and fine arts, cinema, library and museum affairs, protection of historical and cultural heritage, amateur arts, traditional crafts, and other cultural domains.

At the same time, cooperation between leading universities of Kazakhstan and Azerbaijan is actively developing. Academic mobility of students and faculty members is regularly implemented for studies and scientific internships in educational institutions of both countries. Athletes and creative groups actively participate in various events organized in Kazakhstan and Azerbaijan.

Within the framework of the Permanent Council of Ministers of Culture of Turkic-speaking States, Kazakhstan and Azerbaijan maintain close cooperation in the field of culture and arts. They implement joint projects aimed at promoting and studying the cultural values of the member states of TURKSOY.

The Role of Digitalization in the Development of Kazakhstan–Azerbaijan Relations

In the 21st century, digitalization has become a key factor in the transformation of international economic relations. The development of digital technologies, e-commerce, platform-based solutions, and logistics systems is changing the forms and mechanisms of interaction between states. In this context, cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan is acquiring a new quality, shifting from traditional trade toward a technologically integrated partnership.

Within international economic relations, digitalization serves as a new driver of cooperation, manifested through:

- digital transformation of trade;
- development of fintech and banking cooperation;

- implementation of artificial intelligence;
- digitalization of logistics.

As a result, a digital economy is emerging, where speed and transparency become key factors of competitiveness. Close links have been established between the financial institutions of the two countries, including cooperation between central banks and the Astana International Financial Centre (AIFC). A shift toward technological partnership is also observed, where digital solutions enhance economic integration.

Digitalization of trade and economic cooperation affects several areas, such as:

E-commerce – transition to online contracts, development of B2B platforms, and reduction of transaction costs.

Digital customs procedures – introduction of electronic declaration systems, automation of cargo control, and faster border clearance.

Trade transparency – real-time shipment tracking and reduction of corruption risks.

This is particularly important for Kazakhstan and Azerbaijan given the growth of mutual trade and transit flows.

A key direction of digitalization in transport and logistics systems is the development of the Trans-Caspian International Transport Route (Middle Corridor), where digital solutions include electronic transport documents (e-CMR), digital freight management platforms, automated port systems, and satellite monitoring. These tools aim to reduce delivery time, increase transit reliability, and integrate the transport systems of both countries. Thus, the ports of Kuryk and Alat are becoming part of a unified digital logistics ecosystem.

In the hydrocarbons sector, digitalization is manifested through systems for monitoring oil production and transportation, digital pipeline management platforms, and data-driven demand forecasting. This is particularly important for the transit of Kazakh oil via Azerbaijan, as it improves logistics efficiency, reduces operational risks, and enhances supply chain control.

Digitalization in the agro-industrial complex involves cooperation in digital crop yield monitoring, automation of grain supply logistics, and the use of AgTech solutions. All these factors contribute to strengthening Kazakhstan's role as a food supplier to Azerbaijan, thereby increasing supply predictability, reducing losses, and improving product quality.

Despite the progress achieved, there are still several challenges, namely: differences in the level of digital development; insufficient integration of digital platforms; cybersecurity risks; and the need for standard harmonization.

In the context of globalization and digitalization, the following development prospects can be identified:

1. Deepening economic integration – development of joint production facilities and creation of regional value chains;
2. Development of the digital economy – e-commerce, digital platforms, and smart logistics;
3. Expansion of transport corridors – strengthening the role of the Middle Corridor and increasing transit flows;
4. Energy cooperation – diversification of oil export routes and development of green energy.

In the context of digitalization, international economic relations between Kazakhstan and Azerbaijan are moving to a new level of development. Digital technologies are becoming a key factor in improving the efficiency of trade, investment, and logistics. In other words, cooperation is transforming from a traditional model into a digitally integrated one, where data, technology, and speed of interaction play a central role. As a result, a unified digital economic space in the Caspian region is being formed, which has the potential to become an important element of Eurasian integration.

In conclusion, it should be noted that Kazakhstan and Azerbaijan demonstrate a shared vision and similarity in positions. This applies to the most important global and regional issues. A wide range of bilateral matters is addressed through the functioning Intergovernmental Commission, regular inter-ministerial consultations, as well as the active work of the interparliamentary friendship group and various interagency commissions.

Today, global geopolitics is undergoing significant changes, and the world economy is once again facing a period of crisis. However, both states possess sufficient potential to overcome these challenges through joint efforts. The current task is to effectively utilize this potential, and regular exchange of experience between the two countries is both relevant and necessary.

References:

1. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Available at: www.mfa.gov.kz
2. Nasibova A.S. From A. Mutalibov to H. Aliyev: the formation of the foreign policy of independent Azerbaijan // *Izvestiya of Saratov University. Series "History. International Relations"*. 2019. Vol. 19, Issue 1. pp. 81–86.
3. Guliyev R.D., Mutaliev L.M., Smykova M.R. Prospects for the development of new types of tourism in Kazakhstan and Azerbaijan // *Bulletin of Karaganda University*. Available at: <https://economy-vestnik.ksu.kz/>
4. Olejnik W. Equipose vs. reunion: political transformations of Azerbaijan and Kazakhstan 1918–2018 // *Wschodnie Forum Nauki*. Vol. 2, Series 1. Lublin: Episteme Publishing House, 2020. pp. 1–17.
5. Kazakhstan and Azerbaijan summarized the results of cooperation for 2025 [Electronic resource]. Available at: <https://www.inform.kz/ru/kazahstan-i-azerbaydzhan-podveli-itogi-sotrudnichestva-za-2025-god-de38fd>
6. Kazakhstan and Azerbaijan expand economic cooperation [Electronic resource]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/24921?lang=en>

УДК 339.138:004

«DETERMINANTS OF CONSUMER LOYALTY IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: A MARKETING PERSPECTIVE»

Bolat Ainur Sabitkyzy

ainur.bolat@narxoz.kz

Master's student (Year 2), Marketing program

Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Research Supervisor – PhD, Professor A. M. Duisebayeva

Introduction. The speed at which technology has evolved has changed the marketing landscape, how companies can reach their target audience, and how they communicate with them. Today's consumers use social media platforms, mobile apps, and online communities to connect with each other and with businesses; therefore, these are now considered necessary avenues for building relationships with consumers.

As stated by Kotler et al. (2021), the shift towards digitalization has changed the traditional model of transactions in marketing to a model of relational exchanges. With this new relational exchange model, developing customer loyalty has become one of the most important strategic assets for businesses today. Customer loyalty provides many benefits including repeat business, word-of-mouth advertising, and ultimately profitability. Although, studies show that there is an abundance of options available to consumers when deciding where to spend their money due to the decrease in barriers to entry created by digitalization, specifically by decreasing "switching" costs. Studies further show that more than 60% of customers will engage in some form of interaction with a company via digital means prior to making a purchasing decision (Statista, 2023); therefore, digital touch points play an increasingly larger role in determining how a customer behaves. Therefore, identifying the determinants of customer loyalty in the digital environment is a topic of great interest to researchers and practitioners alike.

The objective of this research is to identify and evaluate the main variables that affect customer loyalty in the digital environment, with specific reference to the FMCG industry and its marketing strategies.

Literature Review.

Concept of Consumer Loyalty

Behavioral loyalty refers to a customer's tendency to make repurchases. Attitudinal loyalty is also conceptualized as emotional engagement and brand preference. The nature of how consumers form their loyalties has been changing with recent research suggesting that customers are developing loyalty to companies based on an overall quality of service they receive in terms of customer experience and interaction versus simply the functionality of the products or services being sold (Becker & Jaakkola, 2020). The digital environment also allows for continued customer interaction at many different "touch points" creating a continuous stream of information that affects customer loyalty.

Digital Marketing and Consumer Behavior

The growth of digital marketing has increased the variety and the extent of brand-consumer interaction. Chaffey and Ellis-Chadwick (2019) stated that due to digitalization, the possibility for brands to interact with their customers through personalized and real time communications is enhanced thereby increasing both customer involvement and satisfaction. Digital marketing is also impacted by social media sites, as well as by the perception of those who use them. Tuten & Solomon (2020) pointed out that digital content can be used by companies to provide information about products or services and create emotional relationships with their customers.

Key Determinants of Loyalty in the Digital Environment

The literature identifies several key factors influencing loyalty:

- Trust and credibility
- Emotional engagement
- Content relevance and consistency
- Personalization
- Integrated customer experience

These factors interact dynamically and collectively shape consumer loyalty in digital ecosystems.

Methodology. In this study we are employing a qualitative methodology for our data to be collected through an examination of actual business practice in the FMCG industry. For the empirical part of the study we will rely on case studies that analyze how the company uses digital communication, develops promotional campaigns and engages with consumers using digital technologies. The empirical part of the study is focused on a children's dairy product brand working in Kazakhstan. We are examining their digital communications strategy (digital content), how well they were able to promote their product through different types of promotions (campaign performance) and how effectively they integrated both on-line and off-line marketing tools.

Analysis and Discussion

Factor 1: Trust and Brand Credibility

Trust is one of the most important components of customer loyalty. Morgan and Hunt (1994) also stated that trust will be an important factor for long-term relationship development in exchanges. Transparency and authenticity will have increased importance in the digital world because customers can now find so much information about products, services, etc. and therefore are able to see many competing claims. FMCG practices indicate that brands that do not exaggerate or make unsubstantiated claims and provide clarity on what their products offer build a better reputation of credibility. A study completed by Delgado-Ballester and Munuera-Alemán (2001), found that building a high level of trust in your brand will help you create customer loyalty.

Factor 2: Emotional Engagement

Emotional connection is an additional major motivator for loyalty, especially when there are family/children focused product categories. Hollebeek et al. (2014) found that consumer engagement has been associated with the degree of emotional/cognitive involvement consumers have with their

chosen brands. Examples of how emotional connection can be built include; stories told about your brand, consistent communication and visual representation of your brand. Since children's brand products influence both the child and parent on purchases, these factors become even more significant.

Factor 3: Digital Content Strategy and Interaction

Content influences both customer loyalty and how customers perceive brands. Pulizzi (2012) believes brands need to provide the right type of content at the right time to build a long-lasting relationship with their customers. However, providing the correct amount of product focused content vs. lifestyle/engagement content is crucial. Although product related posts make up 43% of the overall content in the current example; it appears the company has taken a somewhat balanced approach to the types of content they post. While lifestyle and engagement content are obviously important, if there isn't enough product information or visibility – this could potentially negatively affect the ability of customers to remember your brand name, as well as positively influence purchase intent.

In addition to engagement, the company's digital presence had some growing pains. The company's social media audience consists of 5,016 followers. At this point, this number represents a small base, however its one that can be expanded upon by focusing efforts on reaching new people through all forms of social media.

Factor 4: Personalization and Customer Experience

Personalization is a key factor influencing loyalty in digital environments. Wedel and Kannan (2016) argue that data-driven personalization enhances customer satisfaction and retention. Empirical evidence indicates that personalized communication can increase retention rates by up to 20% (McKinsey, 2022). In FMCG practice, personalization is implemented through targeted promotions, segmented communication, and tailored content.

Integrated Marketing Communications. One of the most significant findings of this study is the importance of integrated marketing communications (IMC). According to Kitchen and Burgmann (2015), IMC enhances message consistency and strengthens brand positioning.

The analyzed promotional campaign demonstrates the effectiveness of integrating digital and offline channels. The campaign attracted 1,953 participants, with 701 unique users registering in the Telegram bot, representing 70.3% of total visitors. Among registered users, 426 participants (61%) uploaded purchase receipts, indicating strong conversion from engagement to action. The total number of registered receipts reached 544, with an average of 1.3 receipts per participant.

Furthermore, the campaign demonstrated high efficiency in verification processes, with 92% of receipts approved, reflecting strong execution quality.

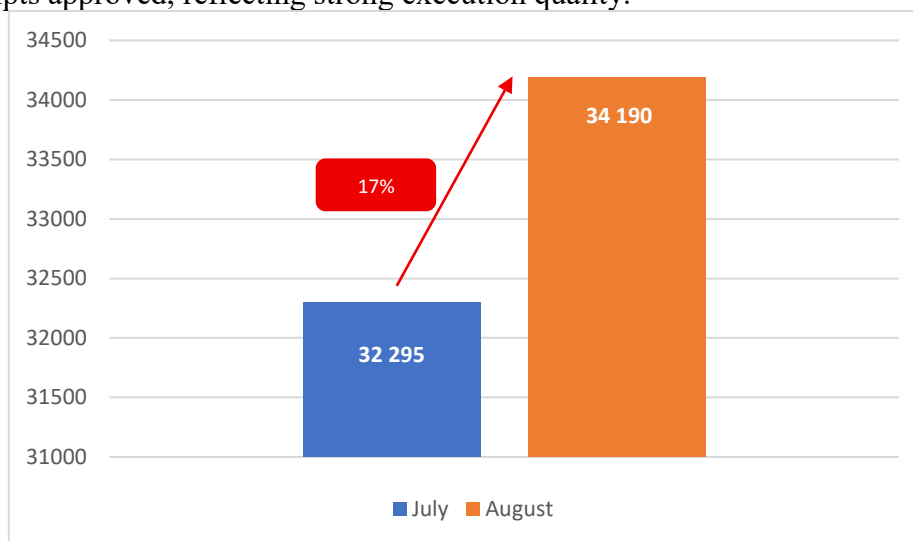


Figure 1 -Sales increase during the promo period

Sales performance also improved during the campaign period. Total sales increased from 23,290 kg in July to 27,223 kg in August, representing a 17% growth (index 117). This confirms the positive impact of integrated marketing activities on sales outcomes.

Market Context and Competitive Environment. The use of customer loyalty building strategies must therefore consider how they will affect the competitiveness of each business in its marketplace.

In Kazakhstan the dairy market is very heavily concentrated with large market share holders. For instance, Lactalis hold's a 45.2% market share by volume of the overall dairy market; and 78.6% of the drinking yoghurt market share (indicating that it has a clear advantage in terms of competitive position). However, in the children's segment, Lactalis hold an almost insignificant 12% of the market share, while one of its competitors leads at just under 67%. Therefore, effective digital and marketing strategies are vital to ensuring that brand positioning is strengthened, and as such, consumers can become loyal customers in those highly competitive areas.

Implications. The results of this research indicate that a holistic, integrative strategy is required for developing consumer loyalty in the online marketplace. In order to provide both engagement and brand recall, companies should establish an equilibrium between emotionally focused and product-oriented marketing communication. Companies need to develop transparently and build trusting relationships with their customers to foster long-term relationships. To create consistency across all customer experiences, a company's use of an integrated marketing communications plan which combines digital platforms, retail events/activations, and promotion (marketing) will be important. To make the customer experience more relevant and to increase retention rates, a personalized/digital strategy based on the collection of data will be effective.

Conclusion. The digital environment has fundamentally changed the mechanisms of consumer loyalty formation. This study identified key determinants of loyalty, including trust, emotional engagement, content strategy, personalization, and integrated marketing communications.

The empirical analysis demonstrates that integrated marketing strategies supported by digital tools can significantly enhance consumer engagement and drive sales growth. However, maintaining a balance between different communication elements remains critical. Future research may focus on quantitative analysis of the relationship between digital engagement metrics and loyalty indicators, such as customer lifetime value and market share.

References:

1. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 5.0: Technology for Humanity. — Wiley, 2021.
2. Statista. Digital consumer behavior statistics. — 2023.
3. Becker L., Jaakkola E. Customer experience: Fundamental premises and implications // Journal of the Academy of Marketing Science. — 2020.
4. Chaffey D., Ellis-Chadwick F. Digital Marketing. — 7th ed. — Pearson, 2019.
5. Tuten T. L., Solomon M. R. Social Media Marketing. — Sage, 2020.
6. Morgan R. M., Hunt S. D. The commitment-trust theory of relationship marketing // Journal of Marketing. — 1994. — Vol. 58. — No. 3. — P. 20–38.
7. Delgado-Ballester E., Munuera-Alemán J. Brand trust in the context of consumer loyalty // European Journal of Marketing. — 2001. — Vol. 35. — No. 11/12. — P. 1238–1258.
8. Hollebeek L. D., Glynn M. S., Brodie R. J. Consumer brand engagement in social media // Journal of Interactive Marketing. — 2014. — Vol. 28. — No. 2. — P. 149–165.
9. Pulizzi J. The rise of storytelling as the new marketing // Publishing Research Quarterly. — 2012.
10. Wedel M., Kannan P. K. Marketing analytics for data-rich environments // Journal of Marketing. — 2016. — Vol. 80. — No. 6. — P. 97–121.
11. McKinsey & Company. The value of getting personalization right. — 2022.
12. Kitchen P. J., Burgmann I. Integrated marketing communication // Journal of Business Strategy. — 2015. — Vol. 36. — No. 4. — P. 34–39.

**«АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ДАМУ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ МЕН ҰЛТТЫҚ
ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ»**

Аухадиев Мейрамбек Гизатович

m.auhadyiev@asu.edu.kz

«Экономика мен басқарудағы бизнес аналитика»

білім бағдарламасының 1-курс магистранты

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., профессор – Сабирова Р.К.

Азық-түлік қауіпсіздігі кез келген мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен ұлттық қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөлігі. Қазіргі жаһандану жағдайында халықты сапалы және жеткілікті деңгейде азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі ерекше өзекті мәселе болып табылады. Осы орайда агроөнеркәсіптік кешеннің дамуы негізгі рөл атқарады, өйткені ол елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін басты секторлардың бірі болып табылады.

Аграрлық сектордың тиімді жұмыс істеуі, ауыл шаруашылығы өнімдерінің тұрақты өндірісі мен олардың қолжетімділігі қазіргі жағдайда басты міндет болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың ғылыми-техникалық прогресс пен алдыңғы қатарлы тәжірибені қолдануға негізделген агротехникалық, өндіріс және басқару саласындағы инновациялар болуы қажет, осы бастамаларды ауыл шаруашылығы және азық-түлікпен қамтамасыз етуде қолдану қажет.

Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту арқылы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі бағыттарының бірі – жоғары инновациялық технологияларды енгізу болып табылады. Ауыл шаруашылығында заманауи агротехнологияларды, автоматтандыру жүйелерін қолдану еңбек өнімділігін арттыруға және өндіріс шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы №960 «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын беткіту туралы» қаулысы қабылданды. Тұжырымдамадағы негізгі индикаторлар 2030 жылы меншікті өндірістің негізгі азық-түлік тауарларымен өзін-өзі қамтамасыз ету: алма 100%, шұжық өнімдері 100%, ірімшікпен пен сүзбе -100%, қант – 83%, құс еті 100%, ауыл шаруашылығында еңбек өнімділігін 2020 жылмен салыстырғанда 3 есеге арттыру, азық-түлік тауарларымен (оның ішінде әлеуметтік маңызы бар) қамтамасыз етілу деңгейі кемінде 90%, агроөнеркәсіптік кешендегі өңделген өнімнің үлесі (сүт, ет, майлы дақылдар күріш, жүгері, қарақұмық) 70%-ға дейін, сондай-ақ 2030 жылы агроөнеркәсіптік кешен экспортының жалпы көлеміндегі өңделген өнімдердің үлесі – 70%, агроөнеркәсіптік кешен өнімдерінің экспортын 2020 жылмен салыстырғанда 3,5 есеге ұлғайту көзделген [1].

Қазіргі уақытта әлемде органикалық өнім өндірісі қарқынды дамуда. Органикалық өнімге тұрақты түрде сұраныс артып келеді. Ішкі нарықты дамыту арқылы органикалық өнімдерді дамыту саласы – аграрлық секторды дамытудың басымды бағыттарының бірі. Химиялық тыңайтқыштарсыз, пестицидтерсіз және генетикалық модификацияланған организмдерді қолданбай өндіру – басты талаптардың бірі. Елімізде де органикалық өнім өндіру табиғи-климаттық жағдайының қолайлығы арқасында дамытуға үлкен әлеуетке ие [2].

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде логистика мен инфрақұрылымды дамыту да ерекше рөл атқарады. Өнімді сақтау, тасымалдау және өткізу желілерін жетілдіру арқылы өнімнің ысырап болуын азайтуға және сапасын сақтауға қол жеткізіледі. Бұл жұмыстар өз кезегінде ішкі нарықтағы баға тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Халықты азық-түлікпен қамтамасыз етумен қатар, ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау аграрлық саясаттың негізгі бағыттарының бірі. Ауыл шаруашылығы субъектілерінің тиімді қызмет етуін қамтамасыз ету, олардың бәсекеге қабілеттігін арттыру және саланың тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын

экономикалық, қаржылық және ұйымдастырушылық шаралары шаруашылық құрылымдарына елеулі әсер етуде. Соңғы жылдары, мемлекеттік қолдау шараларын іске асырудың арқасында агроөнеркәсіптік кешеннің дамуының оң серпіні байқалады, ауыл шаруашылығы өнімін және оның өңделген өнімдерін көлемі артуда, құрал-жабдықтармен және заманауи жоғары өнімді ауыл шаруашылығы техникасымен жарақтандырылуы артуда. Қазіргі кезде субсидия алу үшін барлық бизнес-процестер автоматтандырылып, қызмет көрсетілуде. Мемлекет тарапынан көрсетілетін қолдау шаралары тиімді және мақсатты болған жағдайда ғана ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігі артып, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізіледі.

Қазіргі жаһандану жағдайында халық санының өсуі, климаттық өзгерістер, табиғи ресурстардың шектеулілігі ауыл шаруашылығы өндірісіне жаңа талаптар қояды. Осыған орай, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жаңа технологиялар мен инновацияларды қолдану маңызды бағыттардың бірі.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін агроөнеркәсіптік кешеннің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін отандық және шетелдік жетістіктерді зерделеп, өндіріске енгізу мүмкіндіктерін анықтап қолдану қажет.

Агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мемлекеттік экономикалық саясаттың бірі болуы қажет. Қазіргі заманғы жабдықтар мен жаңа технологиялардың, қаржылық ресурстардың, агроөнеркәсіптік кешеннің дамуын және бәсекеге қабілеттілігін арттыруды айтарлықтай қиындатуға әкеледі (кесте 1).

Өндірісіке инновацияларды енгізу жүйесін дамыту үшін ғылым мен инновацияны дамыту саласында нормативтік құқықтық базаны жетілдіру қажет.

Инновациялық тәсілдерді іске асыру үшін жергілікті бюджет қаражаттарын пайдалану мүмкіндігі қарастырылуы тиіс.

Жаңа технологияларды енгізу ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Кесте 1 – Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағыттары және олардың азық-түлік қауіпсіздігіне әсері

№	Бағыттар	Негізгі шаралар	Күтілетін нәтиже
1	Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау	Субсидиялар бөлу, жеңілдетілген несие беру	Өндіріс көлемі артады, фермерлердің әл-ауқаты жақсарады.
2	Ғылыми зерттеулерді қолдау	Агрономия, селекция саласында зерттеулер жүргізу	Сапалы және өнімділігі жоғары дақылдар пайда болады.
3	Заманауи технологияларды енгізу	Су үнемдеу технологиялары, цифрландыру, инновацияларды енгізу	Өнімділік өседі, шығын азаяды.
4	Азық-түлік өндірісін әртараптандыру	Мал шаруашылығы мен егіншілікті қатар дамыту	Ішкі нарықтағы өнім түрлері көбейеді.
5	Логистика мен инфрақұрылымды дамыту	Қоймалар, тасымалдау жүйелері, жол сапасын жақсарту	Өнімнің ысырап болмауы азайып, қол жетімділігі артады
6	Экспортты даму әлеуетін арттыру	Халықаралық нарықтарға шығу	Табыс көлемі артып, ел экономикасына пайда түседі.
7	Кадр даярлау	Ауыл шаруашылығы мамандарын оқыту	Білікті еңбек ресурстары қалыптасады
Ескерту: [3] дереккөзден алынды.			

Ауыл шаруашылығы саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыру инвестициялық белсенділікті күшейтумен тікелей байланысты. Агроөнеркәсіптік кешенде жаңа технологиялар мен заманауи қондырғыларды енгізу айтарлықтай қаржылық шығындарды жұмсауды талап етеді. Осыған орай мемлекет тарапынан инвестициялық салымдар кезінде кеткен шығындарды өтеуді субсидиялау маңызды қолдау тетігі. Инвестициялық субсидиялар - ауыл шаруашылығы субъектілерінің ауыл шаруашылығы техникаларына, құрал-жабдықтарға жұмсаған шығындарының бір бөлігін мемлекет тарапынан өтеу.

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында тамақ өнімдерін өндіру көлемін арттыруға, импортқа тәуелділікті қысқартуға және өңделген өнімдер экспортын арттыруға саланы дамыту бойынша кешенді тәсілдерді қолдану қажет. Қолжетімді несиелер беру мен негізгі және айналым қаражатын толықтыруға арналған кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау арқылы өндірістің рентабельділігін арттыру, жаңа нарықтарды ашу арқылы қайта өңдеу өнімдерінің экспорттық әлеуетін арттыру.

Агроөнеркәсіптік кешен салаларын техникалық жарактандыруды сапалы арттыру, ғылыми негізделген агротехнологияларды сақтау, ғылыми қамтамасыз етуді және инновациялық әзірлемелерді күшейту, нақты сектордың қажеттіліктеріне сәйкес кадрлық қамтамасыз ету жүйесін қалыптастыру жөніндегі шаралар кешенін қабылдау арқылы аграрлық өндірісті индустрияландыру қажет. Ветеринарлық және фитосанитарлық қауіпсіздік жүйелерін, ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау және сақтау жүйесін дамытуды, агроөнеркәсіптік кешеннің қаржылық және сақтандыру инфрақұрылымын дамытуды қамтитын агроөнеркәсіп кешенінің заманауи инфрақұрылымын дамыту.

Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту импортқа тәуелділікті төмендетуге ықпал етері сөзсіз. Өнімдерді еліміздің ішінде өңдеу импортқа қажеттілігімізді азайтып, отандық өнім өндірісін бәсекеге қабілеттілігін арттыруға қол жеткізуге ықпал етеді.

Мемлекет Басшысының тапсырмасына сәйкес, агроөнеркәсіптік экспортта терең өңделген өнімдердің үлесін 70 пайызға дейін жеткізу маңызды стратегиялық мақсат ретінде қойылған. Мақсат шикізатты шетелге сатудан дайын өнім өндіруге көшуді, жаңа технологияларды енгізу және өңделген ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру көзделіп отыр. Бұл бағыт шикізат экспортынан өңделген өнімге көшу арқылы импортқа тәуелділік азаюына қол жеткізіледі. Тапсырма аясында ірі инвестициялық жобалар қолға алынып, ауыл халқының тұрмыс жағдайын жақсартуға тікелей әсер етеді.

Нарықтық қатынастардың қазіргі даму жағдайында нарықтық қатынастардың әрбір субъектісі кез-келген бәсекелестік артықшылық негізінде бәсекеге қабілеттікке жетуге жұмыстануы қажет. Дамыған шет елдерде кеңінен таралған кластерлік тәсілді қолдану қажет. Ауыл шаруашылығында кластерді дамыту – өте тиімді бағыт, себебі ол өндірістен бастап өңдеу мен сатуға дейінгі барлық тізбекті біріктіреді.

Кластер деп, белгілі бір аймақта орналасқан және бір-бірінің бәсекеге қабілеттігіне үлес қосатын кәсіпорындардың, логистика және ғылыми ұйымдармен бір жүйеде жұмыс істеуін айтамыз.

Кластердің басты мақсаты – өндіріс тиімділігін арттыру, өнім сапасын жақсарту және нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті күшейту болып табылады. Нарықта айтарлықтай жоғары деңгейге жеткен, жеткізушілерге қатаң талаптар қоятын, осындай бас компания оларды жеткізілетін шикізатты арттыруға мәжбүрлейді. Одан әрі технологиялық тізбекте басты компанияның жоғары сапалы өнімдерін байланысты салалардағы компаниялар пайдалана алады және олардың бәсекеге қабілеттілігінің негізі бола алады. Нәтижесінде бәсекеге қабілеттілік компанияның тікелей ортасында таралады, жеткізуші компаниялар да, негізгі компания пайдасына бірдей технологиялық тізбекте тұрған тұтынушы компаниялар да пайда болады.

Тізбектің арқасында бәсекелестер күшті қарсыласпен күресуде тәжірибе жинақтайды және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ұмтылады. Нәтижесінде бір елде немесе бір аймақта бәсекеге қабілетті өндірушілер, жеткізушілер, тұтынушылар, бәсекелестер тобы құрылып, бұл белгілі бір саладағы ең білікті кадрлардың, алдыңғы қатарлы технологиялардың және кәсіби

дағдылардың шоғырлануына ықпалын тигізеді. Осы ретпен салада кластердің қалыптасуы еліміздің экономикасы үшін стратегиялық маңызы бар, өйткені кластер тізбектің бойындағы басқа салалардың дамуын ынталандыратын ішкі өсуді қамтиды. Агроөнеркәсіптік кластердің қалыптасуы ауыл шаруашылығын тиімді дамытудың маңызды құралы. Кластерлік тәсіл өндіріс пен өңдеуді біріктіріп, экономикалық тиімділікті арттырады. Болашақта елімізде агроөнеркәсіптік кластерлерді дамыту экономиканың тұрақты өсуіне ықпал ететін негізгі бағыттардың бірі болмақ [4].

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылық өндірісін мамандандыру мәселелерін шешу үшін түрлі инновациялық және ұйымдастырушылық тәсілдерді пайдалануға мүмкіндік бар. Бұл ретте, әсіресе, өңірлік мамандану принципін енгізуге мүмкіндік береді. Солтүстік Қазақстанда – астық пен сүт өндірісін, Оңтүстік өңірлерде -жеміс-көкөніс және көкөніс шаруашылығын дамыту, Осындай тәсіл арқылы ресурстар тиімді пайдаланылады, өндіріс шығындары азаяды және өнімнің бәскеге қабілеттілігі артады.

Қорытындылай келе, агроөнеркәсіптік кешенді дамыту – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты кепілі болып табылады. Осы бағытта ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау, инновациялық технологияларды енгізу шешуші рөл атқарады. Тек осы шараларды кешенді түрде жүзеге асыру арқылы егеменді еліміз өзінің азық-түлік қауіпсіздігін нығайта алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы №960 қаулысы
2. Нұрпейісов С. Ауыл шаруашылығы экономикасы. – Алматы: Экономика, 2020.
3. Қожахметов Ә. Агробизнес негіздері. – Алматы, 2019.
4. Дюсегалиев М.Ж., Дюсегалиева Б.М. Экономиканың инновациялық дамуы. – Атырау, 2023.

ӘОЖ 336.74:336.02

«КРИПТОВАЛЮТАНЫҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ САЯСАТЫНА ЫҚПАЛЫ»

Әділбаева Назерке Шалқарқызы

nazerke.adilbaeva0505@gmail.com

«Қаржы және аналитика» білім бағдарламасының 4 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, –э.ғ.к., қауымдастырылған профессор Сулейменова Г.Н.

Цифрлық экономика ғасырында жаңа төлем құралдарының, соның ішінде криптовалютаның пайда болуы қаржы жүйесіне түбегейлі өзгерістер енгізді. Ақша деген ұғым тек қағаз не металл емес, енді ол код, алгоритм, желі арқылы басқарылатын виртуалды құралға айналды. Криптовалюта – осы өзгерістің басты символына айналды. Бұл тарауда біз криптовалютаның мәнін, оны жүзеге асыратын блокчейн технологиясын және әлем бойынша криптовалютаның даму жолын қарастырамыз.

Криптовалюта — бұл цифрлық немесе виртуалды валюта түрі, ол транзакцияларды қауіпсіз жүргізу және жаңа бірліктерді құру үшін криптографияға (шифрлау ғылымы) негізделген. Ең басты ерекшелігі — бұл валюта орталықтандырылмаған, яғни оны бір орталық банк немесе үкімет бақыламайды. Оның орнына криптовалюталар таратылған желі (peer-to-peer) арқылы жұмыс істейді және барлық транзакциялар блокчейн деп аталатын ашық журналда тіркеледі.

Криптовалюта атауы «cryptography» (шифрлау) және «currency» (валюта) сөздерінен құралған. Ол транзакциялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін күрделі математикалық алгоритмдер мен шифрлау технологияларын пайдаланады. Ең алғашқы әрі ең танымал криптовалюта – Bitcoin, ол 2009 жылы белгісіз адам немесе адамдар тобы Сатоши Накамото атымен жариялаған. Bitcoin-нің басты мақсаты – қаржы жүйесін орталықсыздандыру және адамдардың банктерге тәуелділігін азайту болды.

Криптовалюталарда физикалық тасымалдау немесе нақты көрініс болмайды – олар тек желі ішінде ғана өмір сүреді. Олар электронды әмияндарда (wallet) сақталады және интернет арқылы кез келген жерден қолдануға болады.

Криптовалютаның негізгі тірегі – блокчейн (Blockchain) технологиясы. Бұл — деректерді сақтау мен қорғаудың революциялық әдісі. Блокчейн – ақпараттардың тізбекті түрде жазылып отыратын, орталықтандырылмаған және өзгерту мүмкін емес мәліметтер базасы. Әрбір жазба блок деп аталады және бұл блоктар бір-бірімен хронологиялық ретпен жалғасып отырады — сондықтан да «блоктар тізбегі» деген мағынада.

Блокчейннің басты артықшылықтары:

Транспаренттілік (ашықтық) – кез келген адам транзакция тарихын көре алады;

Қауіпсіздік – әрбір блок криптографиялық түрде қорғалған;

Орталықсыздандырылған жүйе – мәліметтер бір орталықта сақталмайды, желінің барлық қатысушыларына таратылады;

Өзгерту мүмкін еместігі – блокчейнге енген мәліметтерді кейін өзгерту мүмкін емес немесе өте қиын.

Мысалы, Bitcoin жүйесінде блокчейн барлық транзакцияларды жазатын ашық кітап сияқты жұмыс істейді. Бұл технология банктік жүйелерге, логистикаға, медицинаға және басқа да көптеген салаларға еніп жатыр.

Цифрлық активтерге деген қызығушылық пен сұраныстың артуы криптовалюталарды жаһандық деңгейде қаржы нарығының ажырамас бөлігіне айналдырды. Бүгінгі таңда криптовалюталар тек энтузиастар мен инвесторлардың ғана емес, сонымен бірге банктердің, трансұлттық корпорациялардың, үкіметтердің назарын аударуда. Бұл тарауда біз қазіргі кезде кеңінен қолданылатын криптовалюталарға шолу жасап, нарықтағы басты трендтерді және криптовалютаның нақты қолдану салаларын қарастырамыз.

Қазіргі таңда криптовалюта нарығында мыңдаған түрлі токендер мен монеталар бар. Алайда олардың бәрі бірдей кең қолданыста емес. Нарықтық капитализация, транзакция көлемі, пайдаланушылар саны сияқты көрсеткіштерге сүйене отырып, мыналар ең танымал әрі кең таралған криптовалюталар ретінде танылды:

- Bitcoin (BTC) – әлемдегі алғашқы және ең құнды криптовалюта. Ол "цифрлық алтын" деп те аталады және көбіне құн сақтау құралы ретінде қолданылады. Көптеген мемлекеттерде Bitcoin заңды түрде инвестициялық актив ретінде танылады.

- Ethereum (ETH) – екінші орындағы криптовалюта. Ол смарт-келісімшарттарға негізделген децентрализованный қолданбалар жасауға мүмкіндік береді. Ethereum – NFT, DeFi және Web3 экосистемалерінің негізі.

- Tether (USDT), USD Coin (USDC) – бұл стейблкоиндар. Олар нақты доллармен қамтамасыз етілген және криптовалютаның құбылмалы табиғатына қарсы тұрақтылық ұсынады. Қолданушылар оларды халықаралық төлемдер мен активтерді сақтау үшін жиі пайдаланады.

- Binance Coin (BNB) – Binance биржасының ресми токени. Комиссияларды төлеу, жобаларға инвестиция салу және биржалық қызметтерде кеңінен қолданылады.

- Ripple (XRP) – трансшекаралық төлемдерге арналған криптовалюта. Ол банктер мен қаржы институттары арасында тез әрі арзан ақша аударымдарын жасауға бағытталған.

Соңғы жылдары криптовалюта нарығы бірнеше маңызды трендтерді бастан өткеруде:

1. DeFi (Decentralized Finance) – орталықсыздандырылған қаржы

DeFi жобалары дәстүрлі банктік қызметтерді (несие, сақтандыру, депозит, айырбастау) блокчейн арқылы ұсынуға мүмкіндік береді. Ethereum желісі бұл трендтің негізгі орталығы болды. DeFi арқылы адамдар делдалсыз несие алып, пайызға депозитке сала алады.

2. NFT (Non-Fungible Token) – бірегей цифрлық активтер

NFT өнер, ойын, музыка, мүлік және коллекциялық заттарды цифрлық түрде сату мен иелену тәсілін өзгертті. Бұл салада Ethereum мен Solana желілері жиі қолданылады.

3. Web3 және DAO – жаңа интернет дәуірі

Web3 – интернеттің орталықсыздандырылған болашағы. Онда қолданушылар деректерін өздері басқарып, түрлі платформаларда толыққанды иелік етеді. DAO (Decentralized Autonomous Organization) – блокчейн негізінде автоматтандырылған басқару ұйымдары.

4. Криптовалюта мен блокчейннің институционализациясы

Көптеген ірі компаниялар (Tesla, MicroStrategy, PayPal, Mastercard) криптовалютаға инвестиция салып, төлем құралы ретінде қабылдауға кірісті. Кейбір мемлекеттер (мысалы, Сальвадор) Bitcoin-ді заңды төлем құралы ретінде таныды.

5. CBDC (Central Bank Digital Currency) – орталық банктердің цифрлық валюталары

Қытай (цифрлық юань), Еуропа (цифрлық еуро), АҚШ (цифрлық доллар) сынды елдер өздерінің орталықтандырылған цифрлық валюталарын енгізуге дайындалып жатыр. Бұл – криптовалютаға деген жаһандық қызығушылықтың дәлелі

Криптовалюта бүгінгі таңда тек биржалық сауда немесе спекуляция құралы емес. Ол нақты өмірде түрлі салаларда қолданылады:

1. Сауда және төлем

Көптеген онлайн-дүкендер мен сервистер (мысалы, Overstock, Newegg, Shopify, PayPal) криптовалютаны төлем ретінде қабылдай бастады. Сонымен қатар, Visa және Mastercard карталары арқылы крипто әмияндармен байланысып, криптовалютамен дүкендерде төлеу мүмкіндігі бар.

2. Инвестиция және актив сақтау

Криптовалюта – жоғары табыс әкелуі мүмкін инвестициялық құрал. Инвесторлар Bitcoin және Ethereum-ды «сандық алтын» ретінде қарастырады. Сонымен қатар, криптовалюта портфелін әртараптандыру үшін пайдаланылады.

3. Халықаралық аударымдар

Криптовалюта арқылы шекаралық төлемдер бірнеше секунд ішінде, аз комиссиямен жүзеге асырылады. Бұл мигранттар, фрилансерлер мен халықаралық компаниялар үшін өте тиімді. Ripple және Stellar жүйелері осы саланы дамытуда алда келеді.

4. Фриланс және онлайн жұмыс

Upwork, Freelancer сияқты платформалар арқылы жұмыс істейтін мамандар криптовалютамен ақы алады. Бұл – әсіресе дамушы елдердегі банк жүйесі дамымаған өңірлер үшін ыңғайлы шешім.

5. Қайырымдылық және донорлық жүйелер

Криптовалюта арқылы анонимді және ашық түрде қайырымдылық жасау трендке айналып келеді. UNICEF, Red Cross сияқты халықаралық ұйымдар крипто-донорлық қабылдай бастады.

6. Ойын индустриясы және метаверс

Play-to-Earn ойындарда (Axie Infinity, The Sandbox) криптовалюталар ойнау арқылы табыс табуға мүмкіндік береді. Бұл салада NFT және метаверс тұжырымдамалары тығыз байланысты.

Криптовалюта – болашақтың қаржы жүйесіне апарар көпір. Ол тек инвестиция немесе технологиялық тренд ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемдік экономиканың құрылымын қайта қалыптастырушы күшке айналууда. Қазіргі қолдану салалары мен таралу ауқымына қарап, криптовалюта жүйесі алдағы онжылдықта күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналатынына сенім артуға болады.

Қазақстанда криптовалюта нарығы соңғы жылдары едәуір қарқын алып, жаңа даму кезеңіне өтті. Әлемдегі криптовалютаға деген қызығушылықтың артуы елде де өз ықпалын тигізді. Әсіресе, 2020 жылдан кейін цифрлық активтерге деген сұраныс өсе бастады. Қазақстан өзінің географиялық орналасуы, энергетикалық ресурстарға бай болуы және цифрлық технологияларды дамытуға деген ұмтылысы арқылы криптовалюта нарығында белгілі бір орын алуға тырысуда. Елде майнинг, криптобиржалар ашу, сондай-ақ блокчейн технологияларын енгізу бағытында белсенді жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Қазақстан криптовалюта нарығын реттеу үшін арнайы заңнамалық база қалыптастырған ТМД елдерінің бірі болып табылады. 2020 жылы қабылданған «Цифрлық активтер туралы» Заң криптовалютаға қатысты негізгі құқықтық нормаларды белгіледі. Бұл заңда криптовалютаның төлем құралы ретінде қолданылмайтыны нақты көрсетілген, яғни Қазақстанда биткоин немесе басқа криптовалютамен дүкеннен тауар сатып алу заң жүзінде мүмкін емес. Дегенмен, цифрлық активтерді инвестициялық мақсатта пайдалану, оларды сатып алу, сату және айырбастау заң аясында жүргізілуі мүмкін.

Сонымен қатар, криптовалюта майнингі заңды кәсіпкерлік қызмет ретінде танылады. 2022 жылы майнерлер үшін арнайы салық енгізілді: электр энергиясын тұтыну көлеміне байланысты майнинг компанияларына қосымша салық төлеу міндеттелді. Бұл қадам үкіметтің криптоиндустрияны көлеңкеден шығарып, оны ел экономикасына пайда әкелетін ресми секторға айналдыру мақсатының бір бөлігі болды.

Қазақстандағы криптовалюта нарығын дамытуда ең маңызды институттардың бірі — Астана Халықаралық Қаржы Орталығы (AIFC) болып табылады. 2018 жылы құрылған бұл орталық халықаралық қаржы хабы ретінде ғана емес, сонымен бірге жаңа цифрлық экономиканың қозғаушы күші ретінде де қызмет етеді. AIFC өз ішінде ағылшын құқығы негізінде жұмыс істейді, бұл оған халықаралық инвесторлар үшін тартымды жағдай жасауға мүмкіндік береді.

AIFC құрамындағы «Astana Financial Services Authority» (AFSA) агенттігі цифрлық активтермен байланысты қызметті лицензиялайды және реттейді. 2021 жылдан бастап AIFC аясында криптобиржаларға арнайы лицензиялар беру процесі басталды. Бұл лицензиялар биржаларға заңды түрде Қазақстан аумағында жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

AIFC криптовалюта нарығын дамыту арқылы елге шетелдік инвестиция тартуды, қаржы технологиялары саласында инновацияны қолдауды және Қазақстанды аймақтық қаржы және цифрлық технология орталығына айналдыруды көздейді. Сондай-ақ, AIFC блокчейн технологиясын дамыту мен заңнамалық тәжірибені жетілдіруде белсенді жұмыс атқаруда.

Қазақстан соңғы жылдары әлемдік криптоиндустрияда маңызды ойыншылардың біріне айналды. Әсіресе 2021 жылы Қытайда криптомайнингке тыйым салынғаннан кейін, көптеген майнинг компаниялары Қазақстанға көшіп келді. Бұған бірнеше негізгі факторлар әсер етті:

- электр энергиясының салыстырмалы түрде арзандығы,
- географиялық орналасу ерекшеліктері,
- үкімет тарапынан алғашында көрсетілген қолдау.

Қазақстан 2021 жылы әлемдегі ең ірі Bitcoin майнинг хабтарының біріне айналды, кей кезеңдерде жаһандық Bitcoin хэшрейтінің 18-20%-ына дейінгі үлесті иеленді. Бұл экономикалық тұрғыдан мемлекет үшін жаңа мүмкіндіктер ашты, мысалы:

- шетелдік инвестициялардың ағымы,
- инфрақұрылымды дамыту,
- жаңа жұмыс орындарының пайда болуы.

Дегенмен, майнинг индустриясының шапшаң дамуы бірқатар күрделі мәселелерді де тудырды. Ең басты проблема — энергетикалық дағдарыс болды. Электр қуатына сұраныс күрт артқандықтан, кейбір аймақтарда электр энергиясының тапшылығы орын алды. Бұл өз кезегінде билікті майнинг секторына қатаң шектеулер енгізуге итермеледі. 2022 жылдан бастап үкімет майнерлерге арналған арнайы салық енгізіп, заңды майнинг компаниялары мен “көлеңкелі” майнерлерді (рұқсатсыз жұмыс істейтіндерді) бөлу үшін жаңа ережелер шығарды.

Криптовиржалар тақырыбына келсек, Қазақстан өз территориясында криптобиржа қызметін реттеу бойынша да алға шықты. 2022 жылы ел үкіметі Astana International Financial Centre (AIFC) алаңында тіркелген криптобиржаларға заңды түрде жұмыс істеуге мүмкіндік берді. AIFC-те арнайы лицензияланған криптобиржалар ашылып, халық пен компанияларға криптовалюта сатып алу, сату және айырбастау қызметтері ұсыныла бастады. Олардың ішінде:

- Binance Kazakhstan,
- Biteeu,
- АТАІХ сияқты платформалар бар.

Қазақстан үкіметі криптобиржаларды заңдастырып қана қоймай, олардан транзакцияларды ашық жүргізуді, салықтарды төлеуді талап етті. Бұл қадам криптоэкономиканы заңдастырып, “сұр” нарықтың үлесін азайтуды көздеді.

Алайда қазіргі кезде Қазақстанда криптоактивтерді толыққанды төлем құралы ретінде қолдануға заңмен тыйым салынған. Яғни, криптовалютаны тек инвестициялық немесе айырбастау мақсатында ғана пайдалануға болады. Сонымен бірге, Қазақстан Ұлттық Банкі цифрлық теңге жобасын (CBDC — Central Bank Digital Currency) іске қосу арқылы мемлекеттік деңгейде сандық экономикаға көшуді жоспарлап отыр.

Криптовалютаның дамуы әлемдегі көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстанның да қаржы саясатына өз ықпалын тигізуде. Цифрлық активтердің таралуы классикалық қаржы жүйелерінің жұмыс істеу ережелеріне, ақша айналымына, банктік қызметтерге, салық жинау механизмдеріне және қаржылық қауіпсіздік шараларына жаңа талаптар қойып отыр. Қазақстан үкіметі криптовалюта нарығын бақылауға және оның ел экономикасына ықпалын тиімді түрде басқаруға тырысып келеді.

Криптовалютаның кеңінен таралуы Қазақстандағы дәстүрлі ақша айналымына белгілі бір өзгерістер енгізе бастады. Ең алдымен, криптовалюта арқылы жасалатын транзакциялар классикалық банк жүйесінің қатысуынсыз орындалады. Бұл банктердің негізгі қызметтерінің бірі — ақша аударымдары мен төлемдерді жүргізу саласына бәсекелестік туғызады.

Кейбір азаматтар халықаралық аударымдарды немесе ірі көлемдегі төлемдерді жүргізу кезінде дәстүрлі банктердің орнына криптовалюталарды пайдалана бастады. Бұл үрдіс банк жүйесінің табысына әсер етуі мүмкін, себебі банк қызметтері үшін алынатын комиссиялық алымдар қысқарады.

Сонымен қатар, егер криптовалютамен төлемдер кеңінен таралса, ұлттық валюта — теңгенің сұранысына да қысым түсу қаупі бар. Мұндай жағдайда ақша массасының бір бөлігі «көрінбейтін» айналымға ауысады, ал бұл монетарлық саясатты жүргізуді қиындатуы мүмкін.

Алайда Қазақстан үкіметі криптовалютаны ұлттық валютаға тікелей бәсекелес емес, керісінше инвестициялық құрал ретінде қарастырады. Сондықтан криптовалютаның төлем құралы ретінде емес, актив ретінде пайдаланылуы банк жүйесіне тікелей қатты қысым жасаудан сақтайды.

Криптовалюта нарығының ерекшеліктері қаржылық қауіпсіздік мәселелерін алдыңғы орынға шығарады. Цифрлық активтердің анонимділігі, олардың шекаралардан тәуелсіздігі және орталықсыздандырылған сипаты алаяқтық әрекеттерге, қаржы қылмыстарына және капиталдың бақылаусыз кетуіне жағдай жасай алады.

Қазақстан үкіметі криптовалюта нарығының дамуын қолдай отырып, оның тәуекелдерін де басқаруға тырысуда. Осы мақсатта бірнеше маңызды реттеу шаралары қабылданды:

- Лицензиялау: AIFC шеңберінде криптобиржалар мен криптооператорлар арнайы лицензия алуы қажет. Бұл олардың заңды түрде жұмыс істеуін және клиенттердің құқықтарының қорғалуын қамтамасыз етеді.

- KYC (Know Your Customer) және AML (Anti-Money Laundering) талаптары: Криптовиржалар пайдаланушыларды тіркеу кезінде жеке деректерін жинап, оларды сәйкестендіруге міндетті. Бұл қаражатты жылыстатуға қарсы күресу мақсатында енгізілген.

- Ақпараттық қауіпсіздік: Майнинг фермалары мен криптобиржалар өздерінің ақпараттық жүйелерінің қорғалуын қамтамасыз етуге міндетті.

Дегенмен криптовалюта нарығындағы реттеу әлі де көптеген сұрақтарды ашық күйде қалдырады. Мысалы, орталықтандырылмаған қаржы жүйелері (DeFi) немесе NFT активтері сияқты жаңа құбылыстарды бақылау және реттеу механизмдері әлі толық әзірленген жоқ.

Қазақстан Ұлттық Банкі де цифрлық экономикадағы трендтерден тыс қалмай, цифрлық теңге жобасын (CBDC — Central Bank Digital Currency) қолға алды. Цифрлық теңге — бұл Ұлттық Банк шығаратын мемлекеттік цифрлық валюта, ол кәдімгі қолма-қол ақша мен банктік шоттардағы теңгеге қосымша ретінде ұсынылады.

2021 жылы Қазақстан Ұлттық Банкі цифрлық теңге енгізу мүмкіндігін зерттеуді бастады. 2022 жылы пилоттық жобалар іске асырылды, ал 2023 жылы цифрлық теңгенің негізгі платформасы іске қосылды. Бұл жоба криптовалютаға балама ретінде ұсынылуда, бірақ айырмашылығы — цифрлық теңге толықтай мемлекет бақылауында болады және оның құны ұлттық валютаға тең.

Мемлекеттің цифрлық теңгеге көшуі бірнеше мақсатты көздейді:

- Ақша айналымының тиімділігін арттыру;
- Төлем жүйелерін заманауи ету;
- Қаражаттың заңсыз айналымына қарсы күресу;
- Әлеуметтік төлемдерді тікелей азаматтардың цифрлық әмияндарына аудару мүмкіндігін жасау.

Цифрлық теңге енгізу арқылы Қазақстан өз ішіндегі төлем нарығын ұлттық деңгейде қорғауды көздейді, ал криптовалюталар болса жеке тұлғалардың инвестициялық портфелінің бір бөлігі ретінде дамуын жалғастыра береді.

Мемлекет криптовалютаға қарсы емес, бірақ оны ұлттық валютаға бәсекелес ретінде емес, параллель актив түрінде қарастырады. Сонымен бірге цифрлық теңгені енгізу арқылы криптовалюталардың тәуекелдерін азайтып, халық үшін қауіпсіз және бақыланатын цифрлық төлем құралын ұсынуға тырысуда.

Криптовалюта нарығы бүгінгі таңда қаржы әлеміндегі ең қызықты, әрі ең даулы салалардың бірі саналады. Бір жағынан, ол жаңа мүмкіндіктер мен инновациялық шешімдер ұсынса, екінші жағынан, көптеген тәуекелдер мен қиындықтарды да ала келеді. Қазақстан үшін де криптовалюта нарығының дамуы жаңа перспективалармен қатар, күрделі қауіптерді туындатып отыр. Сондықтан криптовалютаға қатысты негізгі тәуекелдерді, реттеу мәселелерін, еліміз үшін пайдасы мен қатерлерін және болашақтағы криптовалюта мен дәстүрлі валюта арасындағы тепе-теңдікті жан-жақты қарастыру өте маңызды.

Криптовалюта нарығының ең басты ерекшелігі — оның жоғары құбылмалылығы. Биткойн немесе Эфириум сияқты ең танымал криптовалюталардың бағасы бірнеше күн, тіпті бірнеше сағат ішінде жүздеген пайызға өзгеруі мүмкін. Мұндай тұрақсыздық инвесторлар үшін үлкен табыс көзі болуы мүмкін, бірақ дәл осындай құбылмалылық оларды аса қауіпті инвестициялық құралға да айналдырады.

Құбылмалы бағалардың себептері:

- Нарықтың реттелмеуі;
- Инвесторлардың эмоциясына тәуелділік;
- Ірі ойыншылардың (whales) нарықты манипуляциялауы;
- Халықаралық жаңалықтар мен заңнамалық өзгерістердің ықпалы.

Бұдан бөлек, қаржы алаяқтығы криптовалюта нарығында өте кең таралған құбылыс. Соңғы жылдары Қазақстанда және әлем бойынша түрлі “пирамидалар”, “инвестициялық жобалар” немесе “ICO” (Initial Coin Offering) атауымен халықтан ақша жинап, кейін жоғалып кеткен алаяқтар көбейді.

Қазақстанда орын алған мысалдар:

- “Finiko”, “Questra World” сияқты схемалар мыңдаған адамның қаржылық шығынға ұшырауына себеп болды;

- Әлеуметтік желілер арқылы фейк криптоинвестиция жобаларын ұсынатын алаяқтар саны артты.

Қаржы алаяқтығы тек жеке тұлғаларға зиян келтіріп қана қоймайды, ол жалпы қаржы жүйесіне деген сенімді төмендетеді.

Криптовалюта нарығын реттеу — әлемнің барлық елдері үшін үлкен қиындық тудырып отырған мәселе. Оның негізгі себебі — криптовалюталардың орталықсыздандырылған сипаты. Яғни оларды шығаратын немесе басқаратын нақты бір орган жоқ. Бұл дәстүрлі қаржы нарығының қағидаларына қайшы келеді.

Реттеу қиындықтарының негізгі аспектілері:

- Анонимділік: Көптеген криптовалюталар пайдаланушылардың жеке басын толық ашпай-ақ транзакция жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл заңсыз әрекеттердің көбеюіне жол ашады.

- Шекарааралық сипат: Криптовалюта операциялары ұлттық шекараларға тәуелді емес, сондықтан ұлттық заңнамамен бақылау жасау қиын.

- Технологиялық жылдамдық: Блокчейн және DeFi сияқты жаңа технологиялар өте жылдам дамып келеді, ал заңдар оларды реттеуде артта қалып жатыр.

- Жаңа активтер түрлері: NFT, стейблкоиндар (мысалы, USDT, USDC) сияқты жаңа цифрлық активтерге қандай құқықтық статус беру керек екені әлі нақты шешілмеген.

Қазақстан үкіметі криптобиржаларды лицензиялау, майнерлерді тіркеу сияқты қадамдар жасаса да, толыққанды кешенді реттеу жүйесі әлі қалыптасу үстінде. Бұл алдағы жылдары басты міндеттердің бірі болады.

Криптовалюта нарығы Қазақстан үшін бір мезетте үлкен мүмкіндіктер мен айтарлықтай қауіптер туындатады.

Мүмкіндіктер:

- Экономикалық әртараптандыру: Криптоиндустрияның дамуы мұнай мен газдан тәуелділікті азайтып, жаңа табыс көздерін аша алады.

- Шетелдік инвестициялар тарту: AIFC арқылы криптобиржаларды заңды түрде тарту арқылы Қазақстан аймақтық қаржы орталығына айнала алады.

- Жаңа жұмыс орындарын ашу: Майнинг фермалары, блокчейн жобалары, IT-компаниялар арқылы жаңа жұмыс орындары құрылуы мүмкін.

- Технологиялық инновациялар: Блокчейн технологиялары мемлекеттік секторға да еніп, мысалы, жер тіркеу, дауыс беру сияқты салаларда қолданылуы мүмкін.

Қауіптер:

- Электр энергиясының тапшылығы: Майнинг саласының шектен тыс дамуы елдің энергетикалық балансын бұзады.

- Экономикалық тұрақсыздық: Криптовалюта нарығының құлдырауы халықтың қаржылық шығынына және экономикалық қиындықтарға әкелуі мүмкін.

- Қаржы қылмыстарының өсуі: Жаңа қаржы құралдары арқылы алаяқтық пен қаражатты жылыстату жағдайлары көбейіп кетуі мүмкін.

- Ұлттық валютаға қысым: Криптовалюталардың тым көп қолданылуы теңгенің тұрақтылығына зиян келтіруі мүмкін.

Қазақстанның алдында тұрған міндет — осы мүмкіндіктерді барынша пайдалану, бірақ қауіптерді азайту үшін тиімді реттеу тетіктерін қалыптастыру.

Криптовалюта мен дәстүрлі валюта арасындағы қарым-қатынас болашақта қандай болатыны — бүгінгі күні ең маңызды сұрақтардың бірі. Сарапшылардың пікірінше, криптовалюта ұлттық валюталарды толықтай алмастырмайды. Оның орнына екі жүйе бір-бірін толықтырып өмір сүреді.

Болашақтағы тепе-теңдіктің мүмкін модельдері:

- Криптовалюта — инвестициялық актив: Көп елдер криптовалюталарды акциялар немесе алтын сияқты инвестициялық құрал ретінде қарастырады. Қазақстан да осы бағытты ұстанып отыр.

- Дәстүрлі валюта — негізгі төлем құралы: Күнделікті сауда, жалақы төлеу сияқты экономиканың негізгі салаларында теңге сияқты ұлттық валюталар басым болады.

- Цифрлық теңге мен криптовалюта үйлесімі: Цифрлық теңге енгізілуі арқылы азаматтар заманауи төлем құралдарына ие болады, ал криптовалюталар шет елге ақша аудару, инвестиция салу сияқты салаларда қолданылады.

- Реттеудің күшеюі: Болашақта криптовалюта нарығына арналған заңдар қатая түседі. Бұл нарықтағы тұрақтылықты арттыруға көмектеседі.

Қорытындылай келе, криптовалюта мен дәстүрлі валюта арасындағы тепе-теңдік әлемдік және ұлттық деңгейде тиімді басқарылса, экономикаға үлкен пайда әкелуі мүмкін. Ал егер бақылаусыз қалдырылса, ол қаржы тұрақтылығына қауіп төндіруі мүмкін.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде криптовалюта нарығының Қазақстандағы дамуы қарқынды және өзекті құбылыс екені анықталды. Елде цифрлық активтерге деген қызығушылық жылдан жылға артып келеді. Әсіресе «Астана Халықаралық Қаржы Орталығының» (AIFC) негізінде құрылған құқықтық база Қазақстанға криптовалюта нарығын реттеудің алдыңғы қатарлы үлгісін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Майнинг индустриясы да елдің экономикасында айтарлықтай орын алды: Қазақстан біраз уақыт бойы әлемде биткойн майнингі көлемі бойынша алғашқы үштікке кірген еді.

Алайда зерттеу барысында криптовалюта нарығы көптеген қауіптер мен тәуекелдерге толы екені де белгілі болды. Құбылмалы бағалар, қаржы алаяқтығы, энергия ресурстарына жоғары сұраныс, және реттеу қиындықтары сияқты мәселелер Қазақстанның экономикалық және қаржылық қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді.

Жалпы, Қазақстан криптовалюта нарығының мүмкіндіктерін тиімді пайдалана отырып, қауіптерді барынша азайтуға бағытталған саясат жүргізуде. Дегенмен толыққанды тұрақты және қауіпсіз экожүйе қалыптастыру үшін әлі де көптеген жұмыстар қажет.

Қазақстандағы криптовалютаның болашағына болжам

Алдағы жылдары Қазақстандағы криптовалюта нарығының дамуы бірнеше негізгі бағытта өрбуі мүмкін:

1. Заңнамалық реттеудің жетілдірілуі.

Қазақстан үкіметі криптовалюталарға қатысты заңнаманы әрі қарай толықтырып, нақты талаптар мен ережелер енгізуі мүмкін. Әсіресе криптоактивтерді салық салу, қаржы алаяқтығына қарсы іс-қимыл және пайдаланушылардың құқықтарын қорғау салаларында қатаң реттеу қажет болады.

2. Цифрлық теңгенің (CBDC) кеңінен қолданылуы.

Цифрлық теңге жобасының табысты іске асуы ұлттық валютаға деген сенімді арттырып, криптовалюталарға деген қажеттілікті белгілі бір дәрежеде төмендетуі мүмкін. Цифрлық теңге мемлекеттік төлем жүйелерінің негізін заманауи деңгейге көтереді.

3. Майнинг индустриясының қайта құрылуы.

Электр энергиясына деген сұранысты басқару мақсатында майнинг компаниялары үшін «жасыл энергетикаға» көшу талабы қойылуы мүмкін. Бұл экологиялық қауіптерді азайтып, тұрақты даму қағидаларын нығайтады.

4. Инвесторлар базасының кеңеюі.

Халық арасында қаржылық сауаттылықтың артуымен бірге, криптовалютаға инвестиция салатын жеке және институционалды инвесторлар саны көбейеді.

5. Аймақтық қаржы орталығына айналу мүмкіндігі.

AIFC алаңы арқылы Қазақстан Орталық Азиядағы цифрлық қаржы мен блокчейн технологияларының хабы болуға ұмтылады.

Сонымен қатар, әлемдік қаржы нарықтарындағы өзгерістер, халықаралық реттеуші органдардың талаптары және технологиялардың дамуы Қазақстандағы криптовалюта нарығына тікелей әсер ететін болады.

Қазақстанда криптовалюта нарығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін келесі ұсыныстар мен шешімдерді іске асыру қажет:

1. Заңнамалық базаны жетілдіру.

Криптовалютаға қатысты нақты әрі толық құқықтық база әзірлеу қажет. Бұл салада лицензиялау, КҮС және AML талаптарын қатаң сақтай отырып, әділ әрі айқын ережелер орнату маңызды.

2. Қаржылық сауаттылықты арттыру.

Халық арасында криптовалюта, блокчейн технологиясы және қаржылық тәуекелдер туралы білім беру бағдарламаларын дамыту қажет. Бұл қаржы алаяқтығымен күресуде маңызды құрал болмақ.

3. Тұрақты энергетика саясатын дамыту.

Майнинг саласын тұрақты энергетика көздеріне көшіру үшін арнайы ынталандыру бағдарламаларын енгізу керек. Бұл энергетикалық жүйеге түсетін қысымды азайтады және экологиялық тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

4. Инновацияларды қолдау.

Блокчейн технологиялары негізінде стартаптар мен IT-жобаларды дамыту үшін арнайы гранттық бағдарламалар және акселераторлар құру ұсынылады.

5. Халықаралық ынтымақтастықты кеңейту.

Қазақстан халықаралық қаржы ұйымдарымен, криптобиржалармен және блокчейн қауымдастықтарымен тығыз серіктестік орнатуы тиіс. Бұл жаһандық тәжірибені қабылдауға және ұлттық нарықты халықаралық стандарттарға сай дамытуға мүмкіндік береді.

6. Қаржылық қауіпсіздікті нығайту.

Киберқауіпсіздік жүйелерін жетілдіріп, криптобиржалар мен майнинг компанияларының ақпараттық қауіпсіздігін бақылауды күшейту керек.

Криптовалюта нарығы — Қазақстан үшін үлкен әлеует пен жауапкершілік жүктейтін сала. Дұрыс саясат пен стратегиялық шешімдер қабылданса, еліміз криптоэкономиканың дамуында аймақтық көшбасшылардың біріне айнала алады. Алайда бұл үшін қауіптерді дұрыс басқару, халықтың сенімін арттыру және тұрақты әрі әділ нарықтық ортаны қалыптастыру қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Цифрлық активтер туралы» заңы. – Астана, 2023.
2. Қазақстан Ұлттық Банкі. Криптовалюта және блокчейн туралы ресми түсіндірмелер. – <https://nationalbank.kz>
3. Астана Халықаралық Қаржы Орталығы (AIFC) ресми сайты. – <https://aifc.kz>
4. Sputnik Қазақстан. «Ұлттық банк криптовалютаға тыйым салғысы келеді». 2018. [<https://sputnik.kz/20180214/4601436.html>](<https://sputnik.kz/20180214/4601436.htm>)
5. Tengrinews.kz. «Қазақстанда майнерлерге қатысты жаңа талап енгізіледі». – 2022. [https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstanda-maynerlerge-katyistyi-jana-talap-engzled-343969/](https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstanda-maynerlerge-katyistyi-jana-talap-engzled-343969/)
6. Kursiv Media. «МТЖ криптобиржа ретінде тіркелді». – 2023. <https://kz.kursiv.media/kk/2023-10-09/mtzh-kriptobirzha>
7. Inform.kz. «1 млн-нан астам қазақстандық криптовалюта саудасымен айналысады». – 2023. [https://kaz.inform.kz/news/1-mln-nan-astam-kazakstandyk-kriptoalyuta-saudasymen-aynalysady_a4025302](https://kaz.inform.kz/news/1-mln-nan-astam-kazakstandyk-kriptoalyuta-saudasymen-aynalysady_a4025302)
8. CoinDesk. «Kazakhstan's Growing Role in Global Crypto Mining». – 2022. <https://www.coindesk.com>
9. Chainalysis. Crypto Adoption Index by Country – 2023 Edition. <https://www.chainalysis.com>
10. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>

«ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ТРАДИЦИОННЫХ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ»

Байсмаков Данат Диасулы

cvllousness@gmail.com

магистрант 1 курса образовательной программы Бизнес-аналитика в экономике и управлении
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель - к. э.н., ассоциированный профессор Избасарова Л. Б.

В условиях ускоряющейся цифровизации мировой экономики проблема трансформации традиционных бизнес-моделей приобретает особую теоретическую и практическую значимость. Эволюция информационных технологий изменила не только инструменты ведения бизнеса, но и саму логику создания, доставки и присвоения стоимости. Компании, опирающиеся исключительно на классические подходы к организации производства, сбыта и взаимодействия с потребителями, все чаще сталкиваются с ограничениями в скорости принятия решений, гибкости, масштабируемости и устойчивости к внешним шокам. Напротив, предприятия, интегрирующие цифровые решения в структуру своей деятельности, получают новые возможности для оптимизации процессов, персонализации предложений, снижения транзакционных издержек и выхода на новые рынки.

Актуальность данной темы определяется тем, что информационные технологии перестали быть вспомогательным элементом хозяйственной деятельности и превратились в один из ключевых факторов стратегического развития компаний. По данным OECD, сектор информационно-коммуникационных технологий в странах ОЭСР в 2013-2023 гг. рос примерно в три раза быстрее, чем экономика в целом, а средний темп его роста в 2023 году составил 7,6 % [1]. Это свидетельствует о структурном смещении в мировой экономике в сторону цифровых решений, сервисных платформ, данных и сетевых эффектов. В свою очередь, UNCTAD отмечает, что цифровая экономика увеличивается темпами 10-12 % в год, опережая рост глобального ВВП [2]. Следовательно, способность предприятия адаптировать свою бизнес-модель к новым технологическим реалиям становится не частной задачей инновационного менеджмента, а необходимым условием сохранения конкурентоспособности.

Целью настоящей статьи является исследование значимости трансформации традиционных бизнес-моделей под влиянием эволюции информационных технологий, а также определение ключевых направлений и эффектов данной трансформации для современных компаний.

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: раскрыть сущность бизнес-модели и цифровой трансформации; определить факторы, обуславливающие необходимость изменения традиционных моделей ведения бизнеса; проанализировать влияние информационных технологий на процессы создания и присвоения стоимости; обосновать экономические преимущества и риски трансформации бизнес-моделей.

Понятие бизнес-модели в современной научной литературе трактуется как логика функционирования фирмы, отражающая способы создания ценности для клиента и получения дохода компанией. Д. Тис отмечает, что бизнес-модель описывает архитектуру создания и доставки ценности потребителю, а также механизмы, посредством которых фирма извлекает часть этой ценности в форме дохода [3]. Данный подход позволяет рассматривать бизнес-модель не просто как схему получения прибыли, а как целостную систему взаимосвязанных элементов: ценностного предложения, клиентских сегментов, каналов сбыта, ресурсов, процессов, партнерств и источников дохода.

Развитие концепции бизнес-моделей в научной литературе связано с переходом от ресурсного и производственного подхода к более гибкому пониманию фирмы как системы взаимодействий и потоков ценности. По мнению К. Цотта, Р. Амита и Л. Массы, бизнес-

модель представляет собой самостоятельную единицу анализа, позволяющую объяснить, каким образом организация структурирует свою деятельность, взаимодействует с участниками рынка и обеспечивает устойчивость своей конкурентной позиции [4]. В этой связи трансформация бизнес-модели означает не локальное улучшение отдельных операций, а изменение принципов функционирования фирмы в ответ на внешние вызовы.

Одним из важнейших факторов таких изменений выступает цифровая трансформация. Согласно Г. Виалу, цифровая трансформация представляет собой процесс, в ходе которого цифровые технологии вызывают изменения, требующие стратегических ответных действий со стороны организаций, стремящихся изменить свои способы создания ценности [5]. Существенно, что в данном определении акцент делается не на самой технологии, а на ее воздействии на стратегию, структуру и бизнес-логику компании. Иными словами, цифровизация не сводится к автоматизации существующих процессов; она ведет к переосмыслению модели бизнеса в целом.

Традиционные бизнес-модели, сложившиеся в индустриальную эпоху, как правило, основывались на линейной цепочке создания стоимости. Производитель выпускал товар, передавал его через посредников, а конечный потребитель приобретал готовый продукт в относительно стабильной рыночной среде. Информационные потоки в такой модели были ограничены, обратная связь от клиента поступала медленно, а возможности для персонализации и гибкого управления спросом были минимальны. Подобные модели могли эффективно функционировать в условиях низкой изменчивости рынков, однако в цифровую эпоху они все чаще демонстрируют недостаточную адаптивность.

Эволюция информационных технологий изменила экономическую природу конкуренции. Распространение облачных платформ, больших данных, искусственного интеллекта, мобильных сервисов, цифровых платежей, интернета вещей и аналитических систем привело к тому, что стоимость начинает формироваться не только в производстве продукта, но и в обработке данных, скорости взаимодействия, качестве пользовательского опыта и способности компании предсказывать и формировать спрос. В результате конкурентное преимущество смещается от владения физическими активами к владению цифровыми компетенциями, интеллектуальными ресурсами и доступом к данным.

Значимость трансформации традиционных бизнес-моделей объясняется, прежде всего, изменением механизма создания ценности. Если ранее центральное место занимал продукт как материальный объект, то сегодня все большую роль играют сервис, экосистема и цифровой интерфейс взаимодействия с клиентом. Многие компании переходят от модели разовой продажи к модели непрерывного обслуживания, подписки, платформенного посредничества или гибридного предложения, сочетающего товар и цифровой сервис. Например, производственные предприятия внедряют системы удаленного мониторинга оборудования, предиктивного обслуживания и цифровых двойников, что позволяет им получать доход не только от продажи техники, но и от сопровождения жизненного цикла продукта.

Вторым важным аспектом является изменение механизма доставки ценности. Современные информационные технологии позволяют сократить число посредников, расширить каналы доступа к клиенту и повысить оперативность принятия решений. Электронная коммерция, маркетплейсы, CRM-системы, автоматизированные логистические платформы и цифровые каналы коммуникации формируют новую инфраструктуру рынка, в которой скорость реакции становится одним из ключевых факторов успеха. В этих условиях традиционная модель, основанная на медленных согласованиях, бумажном документообороте и фрагментарной аналитике, становится менее эффективной.

Третьим направлением трансформации выступает изменение механизма присвоения стоимости. Цифровые технологии открывают компаниям новые источники доходов, включая монетизацию данных, цифровые подписки, платные платформенные сервисы, комиссионные модели и динамическое ценообразование. А. Бхарадвадж и соавторы подчеркивают, что цифровая бизнес-стратегия отличается более широким масштабом, высокой скоростью,

сетевым характером и новыми источниками создания и извлечения стоимости [6]. Это означает, что компаниям необходимо перестраивать не только операционные процессы, но и саму финансовую архитектуру своей деятельности.

Особую роль в трансформации бизнес-моделей играет фактор данных. В традиционной экономике управленческие решения часто основывались на ретроспективной отчетности, экспертных оценках и ограниченной рыночной информации. Современные цифровые инструменты позволяют собирать, обрабатывать и анализировать данные в режиме, близком к реальному времени. Это существенно повышает качество управленческих решений, позволяет точнее сегментировать клиентов, прогнозировать спрос, снижать издержки и быстрее реагировать на изменения внешней среды. Следовательно, бизнес-модель становится более адаптивной, а управление - более обоснованным.

С экономической точки зрения трансформация бизнес-моделей под влиянием информационных технологий дает компаниям ряд существенных преимуществ. Во-первых, происходит снижение транзакционных издержек. Автоматизация процессов, электронный документооборот, цифровые платежи и онлайн-коммуникации сокращают время и ресурсы, необходимые для заключения и исполнения сделок. Во-вторых, повышается производительность. Всемирный банк подчеркивает, что цифровая трансформация связана с ростом производительности фирм, экспорта и занятости, а более широкое распространение широкополосного доступа коррелирует с ростом ВВП [7]. В-третьих, расширяются возможности масштабирования: цифровые платформы и облачные решения позволяют наращивать объемы операций без пропорционального роста постоянных затрат.

Кроме того, трансформация бизнес-модели способствует повышению устойчивости компаний в условиях внешней нестабильности. Пандемия, геополитические риски, разрывы логистических цепочек и изменение потребительского поведения показали, что организации с развитой цифровой инфраструктурой быстрее адаптируются к кризисам. Они способны оперативно перевести взаимодействие с клиентами и партнерами в онлайн-формат, перестроить каналы продаж, использовать удаленную занятость и аналитические инструменты для корректировки стратегии. Таким образом, цифровая трансформация становится не только источником роста, но и механизмом антикризисной устойчивости.

Вместе с тем данный процесс нельзя рассматривать исключительно как однозначно положительный. Трансформация традиционных бизнес-моделей связана с рядом рисков и ограничений. Во-первых, внедрение новых технологий требует значительных инвестиций в программное обеспечение, инфраструктуру, обучение персонала и кибербезопасность. Во-вторых, цифровые изменения затрагивают организационную культуру и могут вызывать сопротивление со стороны сотрудников. В-третьих, существует риск технологической зависимости от внешних платформ, поставщиков цифровых решений и глобальных экосистем. Наконец, рост роли данных порождает новые проблемы, связанные с конфиденциальностью, информационной безопасностью и регуляторными требованиями.

Особенно чувствительными к таким вызовам являются малые и средние предприятия. По данным OECD, цифровизация МСП повышает их устойчивость и адаптивность, однако многие из них по-прежнему сталкиваются с нехваткой финансовых ресурсов, цифровых навыков и управленческих компетенций для полноценной трансформации [8]. Это означает, что успешное обновление бизнес-моделей зависит не только от наличия технологий, но и от качества институциональной среды, государственной поддержки, развития цифровой инфраструктуры и системы подготовки кадров.

Следует отметить, что трансформация бизнес-модели не может быть эффективной, если она носит фрагментарный характер. Частой ошибкой организаций является внедрение отдельных цифровых инструментов без пересмотра логики бизнеса. Например, компания может создать интернет-магазин, но сохранить устаревшие процессы управления запасами, клиентским сервисом и маркетингом. В таком случае цифровой канал не приводит к качественному изменению модели, а лишь накладывается на неэффективную организационную основу. Поэтому трансформация должна носить системный характер и

охватывать стратегию, структуру, процессы, компетенции и механизмы взаимодействия с внешней средой.

С позиций экономической науки особый интерес представляет влияние цифровой трансформации на структуру рынков. Развитие платформенных моделей способствует усилению сетевых эффектов, когда ценность сервиса возрастает по мере увеличения числа его пользователей. Это создает предпосылки для быстрого роста компаний-лидеров и концентрации рыночной власти. Одновременно снижаются барьеры входа для новых участников в ряде отраслей, где цифровые инструменты позволяют запускать продукты и услуги с меньшими капитальными затратами. Таким образом, информационные технологии одновременно усиливают конкуренцию и создают тенденции к рыночной концентрации, что требует нового осмысления антимонопольной политики, стратегий развития предприятий и механизмов регулирования цифровых рынков.

Для традиционных компаний трансформация бизнес-моделей означает необходимость перехода от реактивного к проактивному управлению. Организациям уже недостаточно адаптироваться к уже произошедшим изменениям; им необходимо предвидеть технологические сдвиги, формировать новые ценностные предложения и искать точки роста в смежных цифровых сегментах. В этом контексте важнейшее значение приобретают динамические способности фирмы: умение распознавать изменения, быстро перераспределять ресурсы, экспериментировать и интегрировать инновации в операционную практику. Следовательно, цифровая трансформация становится не отдельным проектом, а непрерывным процессом стратегического обновления.

Для экономики в целом трансформация бизнес-моделей имеет макроэкономическое значение. Она способствует росту производительности, развитию инновационного предпринимательства, расширению рынка цифровых услуг и повышению эффективности распределения ресурсов. Вместе с тем она усиливает требования к качеству человеческого капитала, скорости институциональных реформ и готовности государства формировать условия для цифрового развития. Страны и регионы, которые не обеспечивают достаточный уровень цифровой инфраструктуры, правовой определенности и подготовки кадров, рискуют столкнуться с усилением технологического отставания.

В практическом аспекте предприятиям, стремящимся трансформировать свои бизнес-модели, целесообразно учитывать несколько принципиальных положений. Во-первых, цифровизация должна быть встроена в стратегию компании, а не рассматриваться как вспомогательная функция IT-подразделения. Во-вторых, ключевым объектом преобразований должен выступать клиентский путь: именно изменение потребительских ожиданий чаще всего становится драйвером обновления модели бизнеса. В-третьих, важно развивать аналитические компетенции и культуру принятия решений на основе данных. В-четвертых, необходима модернизация кадровой политики, ориентированная на формирование цифровых навыков, межфункционального взаимодействия и готовности к изменениям. В-пятых, компаниям следует уделять особое внимание вопросам кибербезопасности и цифрового доверия, поскольку без них устойчивое развитие цифровых моделей становится невозможным.

Таким образом, важность трансформации традиционных бизнес-моделей под влиянием эволюции информационных технологий обусловлена фундаментальным изменением механизмов создания, доставки и присвоения стоимости в современной экономике. Информационные технологии перестали быть внешним инструментом поддержки бизнеса и превратились в фактор, определяющий архитектуру конкурентных преимуществ. Компании, сохраняющие традиционные модели без адаптации к цифровой среде, сталкиваются с ростом издержек, снижением гибкости и потерей рыночных позиций. Напротив, организации, осуществляющие системную трансформацию бизнес-моделей, получают возможность повысить производительность, расширить каналы взаимодействия с клиентами, внедрить новые источники дохода и укрепить устойчивость к внешним шокам.

В заключение следует подчеркнуть, что цифровая трансформация традиционных бизнес-моделей является объективной необходимостью современного этапа экономического

развития. Ее результативность определяется не только уровнем технологической оснащенности, но и качеством стратегического управления, организационной гибкостью, человеческим капиталом и институциональной поддержкой. В условиях дальнейшей эволюции информационных технологий значение данной трансформации будет возрастать, а способность компаний к своевременному обновлению своих бизнес-моделей станет одним из решающих факторов их долгосрочного развития.

Список использованной литературы:

1. OECD. OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 1): Embracing the Technology Frontier. Paris: OECD Publishing, 2024.
2. UNCTAD. World Investment Report 2025. Geneva: United Nations, 2025.
3. Teece D. J. Business models and dynamic capabilities // Long Range Planning. 2018. Vol. 51. No. 1. P. 40-49.
4. Zott C., Amit R., Massa L. The Business Model: Recent Developments and Future Research // Journal of Management. 2011. Vol. 37. No. 4. P. 1019-1042.
5. Vial G. Understanding Digital Transformation: A Review and a Research Agenda // The Journal of Strategic Information Systems. 2019. Vol. 28. P. 118-144.
6. Bharadwaj A., El Sawy O. A., Pavlou P. A., Venkatraman N. Digital Business Strategy: Toward a Next Generation of Insights // MIS Quarterly. 2013. Vol. 37. No. 2. P. 471-482.
7. World Bank. Digital Transformation. 2025.
8. OECD. SME digitalisation in 2024: Managing shocks and transitions. 2024.

ӘӨЖ 331.5.024.52

«САНДЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ДАМУЫ»

Бисембиева Жанаргуль Курганышовна

bissembiyeva79@bk.ru

8D04102 – Экономика білім бағдарламасының докторанты

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші, э.ғ.д., профессор Майдырова А. Б.

Адами капитал тұжырымдамасы қазіргі таңда экономикалық талдауда басты рөл атқарады. Ол бәсекеге қабілеттілік, экономикалық өсім, өндіріс тиімділігі, білім мен ғылымның рөлі сияқты маңызды мәселелерге жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Адами капитал туралы мәліметтер экономикалық өсім факторларын, еңбек нарығының қызмет етуін түсінуге, сондай-ақ елдің даму моделінің ұзақ мерзімді тұрақтылығын бағалауға ықпал етеді.

Елімізде цифрлық экономиканы дамыту жолында шаралар қабылдап, цифрландыру саласындағы саясатты стратегиялық даму жөніндегі заңнамалық құжаттар айқындалды, сондай-ақ экономиканы трансформациялаудың ғылыми-техникалық парадигмасын заманауи технологиялық шешімдер негізінде белгілеу жолға қойылуда.

Бірқатар мемлекеттік бағдарламаларда цифрландыру жағдайындағы адами капиталға деген қажеттіліктер көрініс тапқан, олар «Цифрлық Қазақстан», «Қазақстан–2030» стратегиясы, «Қазақстан–2050» стратегиясы сияқты стратегиялық құжаттарда ұсынылған.

Сонымен қатар, Қазақстан Президентінің жыл сайынғы жолдауларында адами даму қағидаттары мен тұжырымдамалары қамтылған. Адами капиталға бағытталу ел дамуының өзгеруінің белгісі ретінде қарастырылуы мүмкін [1].

Цифрлық экономиканың қалыптасу тенденцияларын ескере отырып, адам ресурстарын басқару эволюциясының соңғы кезеңдерінің бірі ретінде адамды басқару тұжырымдамасы кадрлық менеджмент теориясында және цифрлық кәсіпорынды басқаруда басым бағыт болып

табылады. Бұл тез бейімделетін қызметкерлерді тартуға, персоналдың цифрлық құзыреттерін қалыптастыруға және дамытуға, тиісті ынталандыру бағдарламаларын әзірлеуге және іске асыруға, тұтастай алғанда өзгерістер процесіне қатысуды қамтамасыз етуге байланысты болады. Осыған байланысты цифрлық экономика жағдайында дәстүрлі кадрлық проблемалар мен жалпы менеджмент мәселелеріне жаңа көзқарастарды ескере отырып адами капиталды басқарудың инновациялық тәсілдерін дамыту өте маңызды.

Осылайша, цифрландыру жағдайларында адами капиталдың даму сұрақтары Қазақстан аумағында да, сондай-ақ аймақтық деңгейде де ерекше өзектілікке ие болып отыр. Алайда, бүгінгі күні бұл процесті жүзеге асыру күрделі, дәйекті сипатқа ие емес. Ел аумағындағы адам капиталын дамыту проблемалары жүйелі тәсілге негізделген пәрменді басқару тетігінің жоқтығында, сондай-ақ халықтың жұмыспен қамтылуы мен жұмыссыздығы, денсаулық сақтау, білім беру сапасы, білікті кадрлардың жетіспеушілігінде өзекті мәселелер бар. Демек, адами капиталдың мазмұнын анықтау, оны бағалау әдістемесін таңдау, ағымдағы жағдайды талдау және цифрландыру жағдайында оны дамыту бойынша ұсыныстар кешенін әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Жаһандану қарқынының өсуі және ақпараттық-технологиялық прогрестің дамуы әлеуметтік өндіріс құрылымындағы түбегейлі өзгерістерді, инновациялар мен адами капиталға негізделген экономикалық ұйымның жаңа моделін қалыптастыруды анықтайды. Бүгінгі таңда өркениет жаһандық өзгерістердің алдында тұрғанда және адамның білімі мен қабілеттері мемлекеттің экономикалық өсуін, экономикалық субъектінің бәсекеге қабілеттілігі мен инновациялық белсенділігін арттырудың қайнар көзіне айналғанда, адами капиталдың инновациялық дамуын арттыру міндеті қазіргі қоғамның басты проблемасына айналууда. Адамның білімінің, іскерлігі мен біліктілігінің рөлі, экономикалық және әлеуметтік дамудағы еңбек тиімділігі туралы сұрақтар әрқашан экономикалық ғылымда ерекше назар аударды. Экономикалық өсудің тиімділігін арттыру үшін адами капиталдың рөлін арттыру мәселесі XX ғасырдың соңғы жылдарында ерекше өзектілікке ие болады, бұл кезде «капитал кез - келген актив деп танылады-болашақ кірістер ағынын құру мүмкіндігі бар физикалық күш немесе адам» [2].

Адами капиталды пайдаланудың экономикалық тиімділігін негіздеудің теориялық тәсілдері XVII-XVIII ғасырларда қалыптаса бастағанымен, ғасырлық теориялық және әдіснамалық тамыры бар адами капитал теориясы XX ғасырдың ортасында 50-60 жылдардың басында экономикалық ғылымның дербес бөлімі ретінде пайда болды. Адами капитал теориясының қалыптасуы белгілі экономистердің есімдерімен байланысты, олар: Т. Шульц, Г. Беккер, Дж. Минцер, Л. Туроу, Л. Хансен, М. Фишер, Й. Бен-Порат, Ф. Уэлч, с. Боулс, М. Блауг, Б. Чизвик, Р. Лайард және басқалары. Адами капитал теориясын алға жылжыту еңбегі Нобель сыйлығының лауреаттары Т. Шульцке (1902-1998) және Г. Беккерге (1930) тиесілі, олар «адамдардың білімі мен кәсіби дағдылары жинақталып, табыс табуға қабілетті» деген фактіні негіздеді [3]. Т. Шульц адами капитал терминіне ең кең анықтама берді: «бұл капиталдың маңызды түрі, өйткені ол болашақ табыстың немесе болашақ қанағаттанудың немесе екеуінің де көзі болып табылады» делінген [4].

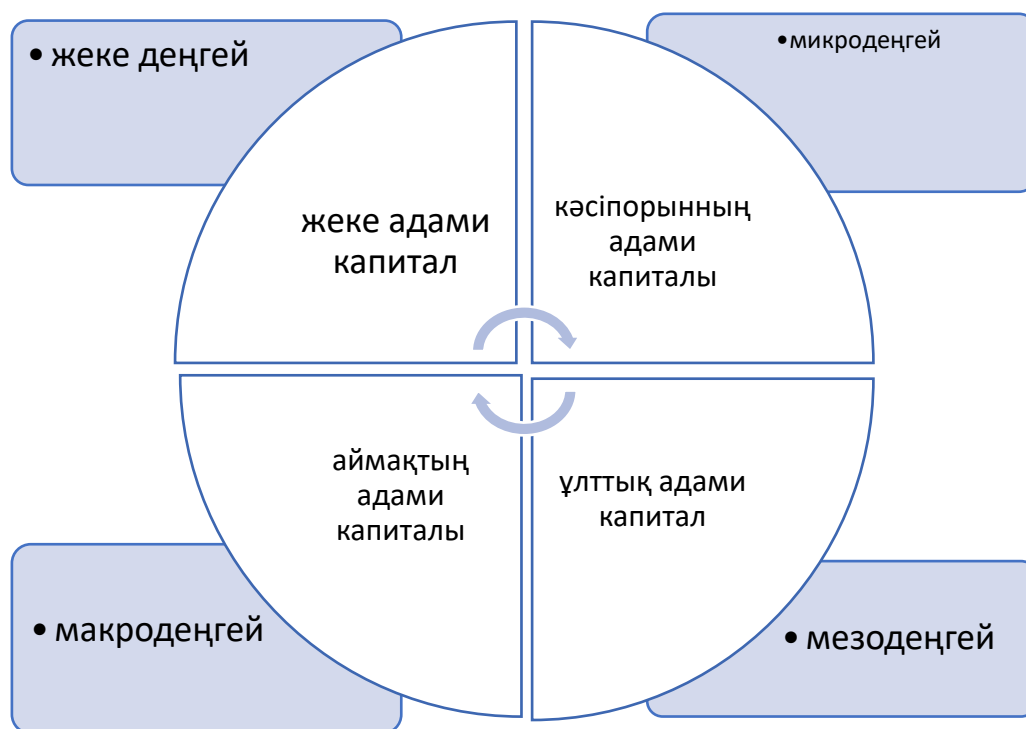
Зерттеушілердің үлгілері адами капиталдың нәтижелерімен ұсынылған актив элементтерін қамтиды. Экономикалық теориядағы алғашқы еңбектер адам капиталын қарапайым еңбек, өндірістің үш факторының бірі ретінде түсініп, оны біртекті және оңай ауыстырылатын ресурс ретінде қарастырды. Адами капиталды тәуелсіз құбылыс ретінде алғаш рет 1961 жылы Нобель сыйлығының лауреаты Теодор Шульц қарастырды, ол ауыл шаруашылығы өнімділігін және жалпы АҚШ экономикасын арттыру үшін білімге елеулі инвестициялар қажет деп есептеді.

Адами капитал ұғымына теориялық және тарихи шолу көрсеткендей, бұл термин барған сайын айқын әлеуметтік-экономикалық байланысқа ие бола отырып дамиды. Терминді неғұрлым толық түсіну үшін оның мәнін, құрылымдық мазмұнын, қазіргі экономикалық қатынастар жүйесіндегі қалыптасу және даму факторларын егжей-тегжейлі қарастыру қажет.

- қолдану саласы бойынша
- басқару деңгейі бойынша
- элементтік құрамы бойынша
- өндірістік процеске қатысу деңгейі бойынша
- креативтілік бойынша

Сурет 1. Адами капиталдың критерийлері бойынша жіктелуі

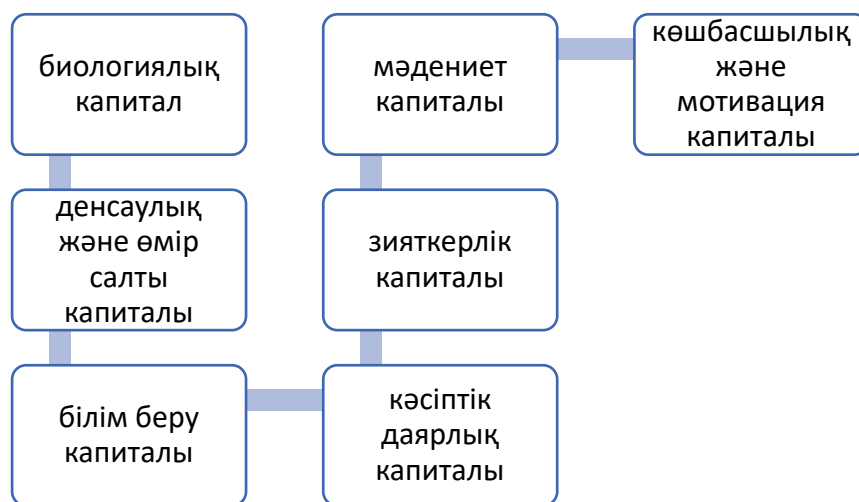
Адами капиталдың мәнін анықтаудың әртүрлі тәсілдері оның түрлерінің көптеген классификацияларының болуын анықтайды, олар отандық және шетелдік әдебиеттерде кеңінен ұсынылған. Қолдану саласы бойынша жалпы және арнайы адами капиталды ажыратады. Жалпы адами капитал мектептерде, колледждерде, университеттерде білім алу кезінде қалыптасатын әмбебап құзыреттерді қамтиды. Арнайы капитал кәсіби міндеттерді орындау кезінде еңбек қызметін жүзеге асыру процесінде қалыптасады.



Сурет 3. Адами капиталды басқару деңгейіне қарай жіктеу

Адами капиталдың аймақтық деңгейдегі әсері экономикалық көрсеткіштерге байланысты:

- өңірдің жұмыспен қамту саласының өнімділігіне әсері;
- жеке адами капиталдың белгілі бір деңгейіне ие адамдарды жұмысқа орналастыру мүмкіндіктерін кеңейту
- Өңірлік адами капиталдың әсері өңірдегі жалақы деңгейіне, жоғары оқу орындары түлектерінің экономикалық дамушы өңірлерге көшуіне, студенттердің көші-қонына, жергілікті дамушы агломерациялар құруға, өңірдің инфрақұрылымын дамытуға байланысты.



Сурет 3. Адами капиталды элементтік құрамы бойынша жіктеу

Цифрлық экономикаға көшу – мемлекеттің экономикалық жағдайын жақсартуға жасалған қадам. Қабылданған шаралардың жұмыс істеуі үшін аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуын басқаруды мемлекеттік реттеу керек [5]. Мемлекет билік органдарының, жұмыс берушілер мен білім беру жүйесінің өзара әрекеттесуін қамтамасыз етуі қажет.

«Цифрлық экономика» терминіне екі көзқарас бар.

Біріншіден: цифрлық экономика – бұл цифрлық технологияларға негізделген экономика, сонымен бірге тек қана электронды тауарлар мен қызметтер саласын (телемедицина, қашықтықтан оқыту, медиаконтентті сату) сипаттау дұрысырақ.

Екіншіден: цифрлық экономика – цифрлық технологияларды пайдаланатын экономикалық өндіріс.

Цифрлық экономика тұжырымдамасы 20 ғасырдың соңғы онжылдығында пайда болды. Цифрлық экономика тұтынушыға, өткізу орындарына және бағаларға бағдарланумен қалыптасады, ол ұсынылатын 32 қызметтің сапасына сәйкес келуі тиіс. Бүгінде әлем халықаралық нарықты түбегейлі өзгерте алатын постиндустриалды цифрлық экономика кезеңіне өту жолында:

- 1) ақпарат негізгі ресурсқа айналады;
- 2) интернетте сауда алаңдары шектеусіз;
- 3) ұйымдар нарықтың ірі қатысушыларымен бәсекеге түсе алады.

Цифрландыру процесі бүгінде әлемнің барлық елдеріне әсер етеді. Сонымен қатар, әр елдің өзі цифрлық дамудың басымдықтарын анықтайды. Қазіргі уақытта әлемнің 15-тен астам елі цифрландырудың Ұлттық бағдарламаларын іске асыруда. Ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатарлы елдер Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания болып табылады. Қытай өзінің "интернет плюс" бағдарламасында цифрлық индустрияларды дәстүрлімен біріктіреді, Канада Торонтода АКТ хабын құрады, Оңтүстік Корея «креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды дамытуға, кәсіпкерлікке және АКТ жетістіктерін таратуға бағытталған, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға бағытталған және т.б. [6].

Жаңа экономикалық және технологиялық жағдайлар азаматтарға цифрлық экономиканың негізгі құзыреттерін меңгеруге, жаппай цифрлық сауаттылықты қамтамасыз етуге және білім беруді дербестендіруге көмектесетін тәсілдерді құруды және енгізуді талап етеді.

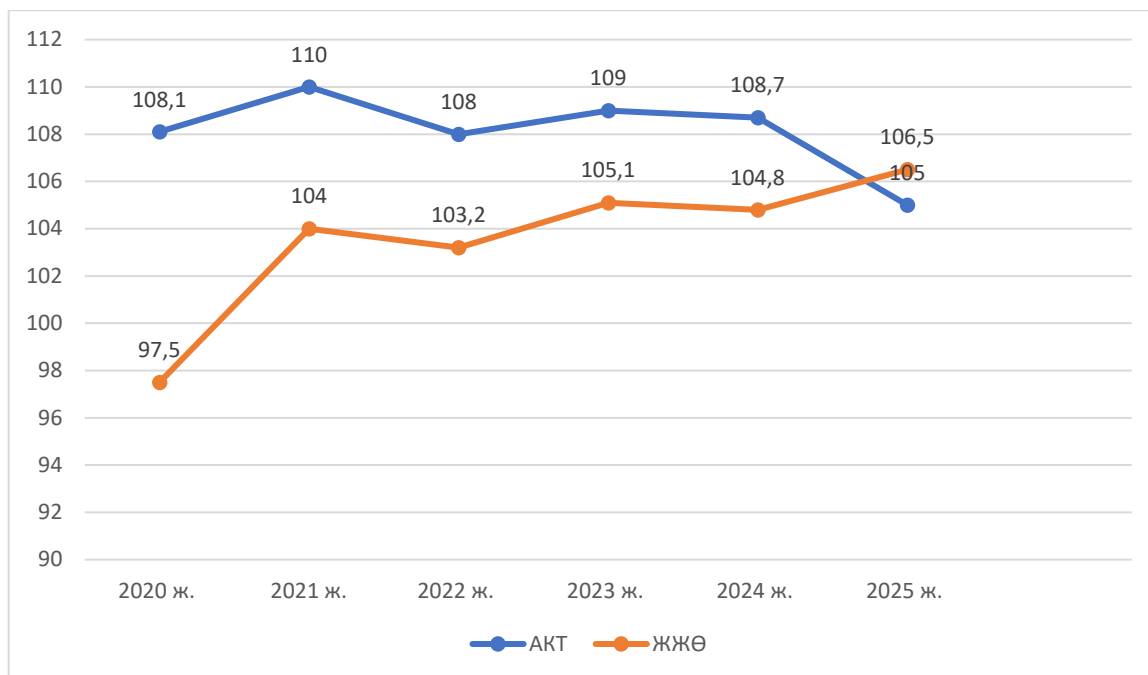


Диаграмма 1. Өткен жылдармен салыстырғандағы АКТ секторы мен ЖЖӨ-нің физикалық көлемінің өсім индексі % (дереккөзі: Stat.gov)

Экономиканың адами капитал, жұмыс күшінің сапасы, денсаулық сақтау, инфрақұрылым және мәдениет сияқты салаларын дамыту және қаржыландыруды ұлғайту болашақта еліміздің экономикалық өсуіне әкеледі [7]. Осыны түсіне отырып, мемлекет өз алдына адамның интеллектуалдық, рухани және материалдық мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған бірқатар міндеттер қояды, бұл жоғары сапалы адами капиталды қалыптастыру мен жинақтауды көздейді. Адамның потенциалы және елдің интеллектуалдық ресурсы жоғары болса, экономиканың өсу қарқыны соғұрлым серпінді және қоғамның мүмкіндіктері кеңейеді [8]. Яғни, қазіргі экономикада адам капиталына аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының іргелі факторы рөлі жүктелген. Осылайша, аймақ экономикасын цифрландыру жағдайларында адами капиталды дамыту факторларының өзара әрекеттесуі аймақтардың цифрлық кадрлық платформасының негізінде үшін негізгі элементтердің (білім беру жүйесінің, жұмыс беруші ұйымдардың және мемлекеттік пен аймақтардың басқару органдарының) бірігуін болжайды, ол аймақтың еңбек нарығы мен білім беру нарығында сұраныс пен ұсынысты тиімді басқаруға, сондай-ақ аймақтың әлеуметтік-экономикалық жүйенің ішінде ақпараттық ағындарды синхрондауға және аймақтардың адами капиталы құрылымында цифрлық теңсіздікті жоюға мүмкіндік береді.

Адами капиталды кеңейтілген ұдайы өндіру жағдайында дамудың негізгі факторлары білім мен оны иеленушілер болып табылады, ал ұдайы өндіру үдерісінің өзі олардың сандық және сапалық сипаттамаларын үнемі жетілдіруге күш пен ресурстарды шоғырландыруды талап етеді. Адами капиталдың айналымы (жинақталуы және пайдаланылуы) шеңберіндегі ұдайы өндіріс үдерісін сипаттауда жүйелік тәсілді қолдану оның элементтерінің әртүрлі ортада (сыртқы және ішкі) және әртүрлі деңгейлерде (макро-, мезо-, микро-) өзара әрекеттесетінін, сондай-ақ экономикалық жүйеде қызмет ету жағдайларына сәйкес өзгеріп отыратынын көруге мүмкіндік береді [9].

Қазақстандағы зияткерлік меншік объектілерін капиталға айналдырудың әлеуметтік-экономикалық трансформациясының моделі үздіксіз жұмыс істеуі үшін барлық қажетті элементтермен қамтамасыз етілген. Алайда оның жұмыс істеу тиімділігін арттыру үшін оны

құрайтын барлық институттардың экономикалық өзара әрекеттесуін жолға қою, комплементарлықты қамтамасыз ету және синергетикалық әсерге қол жеткізу қажет.



Сурет 4. Адами капиталдың ұдайы өндіріс процесінің функциялары

Бұл әсіресе адами капиталды дамытуға (яғни қоғамның адами және зияткерлік әлеуетін дамытуға) бағытталған салалар үшін маңызды, себебі олардың ұдайы өндіріс процесінде өзіндік императивтері бар. Бұл салалардың ерекшелігі (әдетте қоғамдық игіліктерді ұсынатын) келесі тармақтармен сипатталады:

- ұдайы өндіріс процесіне арналған мамандандырылған институттардың жетіспеушілігі, бұл жағдай физикалық және моральдық тұрғыдан ескірген жабдықтарды пайдалану және оларды жаңартудың төмен деңгейімен күрделене түседі;
- елдің адами әлеуетін дамытуға жауапты салаларда мемлекеттік қаржыландырудың басым болуы және соның салдарынан қаржыландыру көздерінің шектеулігіне байланысты білім беру, ғылым, денсаулық сақтау, мәдениет және спорт, ақпарат, еңбек ресурстарының мобильділігі, кәсіпкерлікті несиелеу және субсидиялау салаларын қаржыландыру барысында адами капиталды ұдайы өндіру ресурстарының тиімсіз жұмсалуды;
- адами әлеуетті дамытуға бағытталған салалардың қызмет ету нәтижелерінің қанағаттанарлықсыз болуы, бұл экономикадағы инновациялық белсенділіктің төмен деңгейімен және Қазақстанның ұлттық байлығы құрамындағы материалдық емес активтердің үлесінің мардымсыздығымен көрініс табады;
- өндіріс, білім беру және ғылым жүйелерінің үйлесімді әрекетінің болмауы, бұл білім берудің формальды түрде көрінуіне, адами капиталды ұдайы өндірудегі жетекші рөлінің әлсіреуіне, жоғары білікті кадрлардың шетелге кетуіне және ғылыми зерттеулерге инвестициялардың азаюына алып келеді;
- ұйымдардың адами капиталды ұдайы өндіруге инвестиция салуға қызығушылығының және тиімді тетіктердің болмауы, бұл, әсіресе, байланыстардың шамадан тыс бюрократиялануымен байланысты [10]

Жоғарыда аталған бағыттар негізінде Қазақстандағы адами капиталдың ұдайы өндірісін кеңейту ұдайы өндіріс процесінің функцияларының өзгеруі және олардың жаңа мазмұнға ие болуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Әсер ету ортасына (ішкі және сыртқы) байланысты функцияларды сыртқы және ішкі деп бөлу орынды (4 - сурет).

Төртінші өнеркәсіптік революция дәуірінде адамзат өмірінің барлық салаларында жаһандық өзгерістер пайда болады; технологиялық көкжиектер алға жылжуда; экономика, өндіріс, медицина, халықтың өмір сүру сапасын түбегейлі жақсарту мүмкіндіктері бірнеше есе артады. Өндірістік қатынастардан әлеуметтік қатынастарға, мәдени құрылымдардан саяси

қозғалыстарға көптеген өзгерістер әкелетін Индустрия 4.0 революциясының айырмашылығы - ол технологияның, ғылыми прогрестің дамуына себеп болатын үйлестірілген құрылымға ауысуға уәде береді. Бұл тұрғыда 4.0 индустриясының пайда болуымен халықты жұмыспен қамту модельдерінде өзгерістер болады. Кейбір кәсіптер пайда болады деп күтілуде, ал басқалары жоғалып, айтарлықтай қысқара бастайды.



Сурет 5. Энни Брукингтің интеллектуалды капитал моделі (дереккөзі: Brookings, 1996)

Адами капитал - қоғамдық дамудың негізгі қозғаушы күші. Ол ішкі және сыртқы факторлардың: отбасы, экономика, қоғамдық қатынастар, байланыстар және басқалардың тығыз әсері мен өзара әрекеттесуі негізінде қалыптасады. Осы факторлардың ішінде адамға әсер етудің кең мүмкіндіктері мен тетіктері бар мемлекет ерекше орын алады. Бұл институт қолайлы әлеуметтік климатты құруға және қолдауға, басқаша айтқанда, адам өмірінің қолайлы жағдайларына жауап береді. Адами капиталды дамыту – еліміздің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Экономиканың бәсекелестік артықшылықтары, оны жаңғырту мүмкіндіктері елдегі жинақталумен және тартылған адами 100 капиталмен тікелей анықталады. Білімдері, біліктіліктері, кәсіби тәжірибесі бар адамдар қоғамдық дамудың қажетті өзгерістерінің мүмкіндіктері мен шекараларын анықтайды. Адами капитал инновацияның және экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі қозғаушысы. Таяудағы онжылдықта біздің мемлекетіміздің қызметіндегі басым бағыттардың бірі болашаққа инвестиция салу болады, ол ұзақ мерзімді кезеңде Қазақстанның адами ресурстарының сапасын арттыру үшін қажетті шараларды қамтитындығына кепілдік береді.

Ғылыми мақала AP26103857 «Экономическая оценка добавленной стоимости человеческого капитала и его влияние на качество жизни» жобасы аясында ұсынылды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстанда цифрландыру жағдайында адами капиталды дамыту» Сборник РНПК, Русланов. М. <https://rep.ksu.kz/handle/data/18471> 2024-02-22
2. «Экономиканы цифрландыру жағдайында адами капиталды дамыту», Монография, С. К. Кунязова, Павлодар Toraighyrov University 2023
3. Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің жаршысы, 2022 – №3 (48)
4. Flamholtz E. G. Human Resource Accounting. – San Francisco; London : Jossey - Bass, 1985. – 389 с.
5. Mincer J. Schooling, experience and earnings. – National Bureau of Economic Research, 1974. – 152
6. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы (Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University) №4 (71) 2023 99)
7. Гуров, В. И. Комплексная оценка социально-экономического развития региона / В. И. Гуров, И. Г. Ершова, Е. Ю. Асеева // В сборнике: стратегия социально-экономического

развития общества: управленческие, правовые, хозяйственные аспекты Материалы Международной научно-практической конференции: в 2-х томах, 2011. – С. 89-92.

8. М. А. Эскиндаров, Ю. М. Грузина, Х. П. Харчилава, М. В. Мельничук, *Ekonomika Regiona Economy of Regions*, 18(4), 2022

УДК 338.48:640.4

«ТРАНСФОРМАЦИЯ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ESG-СТАНДАРТОВ И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ»

Бакесова Мира Куантаевна

bakesovamira@gmail.com

магистрант 1 курса образовательной программы «Бизнес-аналитика в экономике и
управлении»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель – к.э.н., профессор Сабирова Р.К.

В условиях продолжающейся глобальной экономической нестабильности индустрия туризма и гостеприимства в Республике Казахстан все чаще становится стратегическим сектором, способствующим диверсификации экономики и созданию рабочих мест. В соответствии с национальной политикой развития туризма Казахстана, страна ранее поставила амбициозную цель увеличить долю туризма в национальном ВВП до 8% к 2025 году [1]. Хотя эта цель еще не достигнута в полной мере, сектор продолжает демонстрировать значительный потенциал роста. Согласно последним оценкам, прямой вклад туризма в ВВП Казахстана достиг примерно 2,9% в 2023 году, что свидетельствует как о постепенном восстановлении отрасли после глобальных кризисов, так и о значительном неиспользованном потенциале для дальнейшего расширения [2]. Несмотря на относительно скромную долю туризма в структуре ВВП, международные эксперты отмечают значительный потенциал роста индустрии туризма в Казахстане, обусловленный его богатыми природными ресурсами, культурным наследием и выгодным географическим положением между Европой и Азией. Это создает благоприятные условия для развития новых туристических кластеров и расширения международных туристических потоков. В 2025 году инвестиции в туристическую индустрию Казахстана увеличились на 38,1%, достигнув примерно 923 миллиардов тенге, что отражает увеличение государственной поддержки, развитие инфраструктуры и растущее участие частного сектора в туристических проектах [3].

В дополнение к этим тенденциям следует отметить, что цифровизация индустрии гостеприимства на глобальном уровне развивается в рамках концепции «умного туризма». Согласно исследованиям Всемирной туристской организации (UNWTO), цифровые платформы, большие данные и искусственный интеллект не только оптимизируют процессы управления гостиничного бизнеса, но и способствуют созданию интегрированных туристических экосистем, которые объединяют транспорт, жилье, культурные услуги и городскую инфраструктуру в единую систему [6].

Для гостиничных предприятий такие технологии открывают новые возможности для повышения операционной эффективности. Например, использование алгоритмов динамического ценообразования позволяет отелям автоматически корректировать цены на номера в зависимости от сезонности, колебаний спроса и поведения потребителей. В результате средний доход с одного доступного номера (RevPAR) может увеличиться на 5-15%, в зависимости от уровня цифровизации, внедренной в системы управления отелем [7].

В Казахстане внедрение этих технологий в настоящее время находится на активной стадии развития. Крупные международные гостиничные сети уже используют системы управления доходами, автоматизированные платформы бронирования и цифровые каналы

связи для взаимодействия с клиентами. Однако значительная часть малых и средних отелей по-прежнему использует традиционные подходы к управлению, что ограничивает общую эффективность и потенциал цифровой трансформации гостиничного сектора.

В этих условиях цифровизация становится не только инструментом повышения операционной эффективности, но и важным фактором создания конкурентных преимуществ для предприятий гостиничного бизнеса на международном туристическом рынке.

Для достижения глобальной конкурентоспособности и интеграции на международный рынок казахстанские предприятия должны соответствовать двум определяющим тенденциям: внедрению стандартов ESG (экологические, социальные и управленческие стандарты) и всеобъемлющей цифровизации. Соблюдение принципов ESG превратилось из роскоши, создающей репутацию, в необходимое условие для привлечения иностранных инвестиций и выхода на международные финансовые рынки. Современные путешественники все чаще отдают предпочтение «зеленым» отелям, делая экологическую ответственность и прозрачное корпоративное управление основополагающими факторами потребительского выбора.

Параллельно с этим цифровая трансформация коренным образом меняет бизнес-модели гостиничного бизнеса. Переход от традиционных линейных процессов к цифровым экосистемам, поддерживаемым искусственным интеллектом и большими данными, позволяет отелям оптимизировать управление доходами и персонализировать обслуживание гостей [4]. Однако практическое внедрение этих технологий в Казахстане сталкивается с заметными препятствиями, в том числе с уровнем переработки отходов менее 5% в гостиничном секторе и значительным дефицитом инфраструктуры.

В данной статье анализируются эти трансформационные процессы через призму Rixos Khadisha Shymkent, отеля класса люкс в г.Шымкент. На основе анализа опыта компании по внедрению практик ESG, таких как системы ежедневного сбора отходов и цифровая интеграция, в данном исследовании определены ключевые факторы успеха и системные барьеры, которые в настоящее время препятствуют устойчивому развитию индустрии гостеприимства Казахстана.

Внедрение принципов ESG (охраны окружающей среды, социальной защиты и управления) все чаще признается в качестве "предпосылки для компаний, работающих на глобальных рынках", и необходимого условия поддержания конкурентоспособности. В секторе туризма и гостиничного бизнеса трансформация ESG предполагает переход от краткосрочной прибыльности к долгосрочной устойчивости. Экологический блок (E) направлен на сокращение углеродного следа, который в контексте туризма в Казахстане особенно высок из-за сильной зависимости от угля для отопления (20,5% от общего объема выбросов в некоторых регионах) и косвенных выбросов в результате логистики (57%). Социальный аспект (S) подчеркивает отношения с сотрудниками, местными сообществами и создание инклюзивных продуктов, в то время как управленческий блок (G) требует прозрачности в управлении финансами и снижения экологических рисков в строительных проектах.

Для более четкого понимания роли подхода ESG в индустрии гостеприимства нами выбраны ключевые области устойчивого управления (таблица 1).

Таблица 1 – Основные направления внедрения принципов ESG в гостиничном секторе

Компонент ESG	Ключевые области внедрения	Практические примеры
Защита окружающей среды (E)	Энергоэффективность, управление отходами, сокращение выбросов	Светодиодное освещение, системы сортировки отходов, отказ от одноразовых пластмасс
Социальные вопросы (S)	Развитие человеческого капитала, взаимодействие с местными сообществами	Обучение персонала, поддержка местных поставщиков и производителей

Управление (G)	Прозрачность управления, отчетность в области устойчивого развития	Отчетность ESG, антикоррупционные процедуры

Как показано в таблице, внедрение подхода ESG требует комплексной трансформации процессов управления на предприятиях гостиничного бизнеса. Экологические инициативы направлены на снижение негативного воздействия на окружающую среду, социальные инициативы направлены на построение устойчивых отношений с сотрудниками и местными сообществами, в то время как инициативы в области управления направлены на повышение прозрачности и подотчетности в корпоративном управлении.

Таким образом, внедрение подхода ESG позволяет гостиничным предприятиям не только минимизировать экологические риски, но и повысить инвестиционную привлекательность своего бизнеса, поскольку международные инвесторы все чаще учитывают показатели устойчивости при принятии финансовых решений.

Несмотря на общемировую тенденцию, внедрение ESG в Казахстане сталкивается с определенными региональными проблемами. Опросы показывают, что, хотя осведомленность владельцев отелей о практиках устойчивого развития растет, многие из них еще не в полной мере мотивированы к внедрению комплексных стратегий из-за высоких затрат и бюрократических барьеров. Однако международные сети, работающие в стране, лидируют, адаптируя глобальные критерии к местным условиям, тем самым устанавливая ориентир для внутреннего рынка.

Индустрия гостеприимства переходит от традиционных бизнес-моделей, основанных на интуиции, к цифровым платформам и экосистемам. Стандартизированное программное обеспечение теперь позволяет внутренним системам отелей беспрепятственно взаимодействовать с внешними партнерами, создавая единое информационное пространство. Такая цифровизация позволяет анализировать большие данные для прогнозирования бизнес-тенденций, таких как уровень занятости и доходность. Ключевой особенностью этой трансформации является модель «платформы», в которой ценность создается за счет динамичного взаимодействия участников – отелей, транспортных компаний и гостей, а не за счет владения физическими активами.

В Казахстане этот цифровой переход поддерживается национальными инициативами, такими как система «eQonaq», целью которой является 100%-ный охват всех объектов размещения к 2030 году для мониторинга потоков посетителей и качества обслуживания. Кроме того, пилотное мобильное приложение «TravelStan», основанное на искусственном интеллекте, призвано служить комплексным помощником для туристов, интегрируя бронирование, навигацию и местные сервисы в единую цифровую среду. Глобальные тенденции, такие как использование искусственного интеллекта для динамического ценообразования (на примере таких платформ, как Expedia), также начинают проникать на казахстанский рынок, повышая операционную эффективность.

Rixos Khadisha Shymkent, первоклассный пятизвездочный отель, работающий с 2010 года под брендом Accor, служит ярким примером того, как стандарты роскоши могут быть согласованы с целями ESG и digital. Отель располагает 184 номерами и обслуживает большое количество гостей и мероприятий, что приводит к значительной нагрузке на окружающую среду.

Важнейшим компонентом стратегии ESG Rixos является система управления отходами. Полевые исследования показывают, что в отеле ежедневно образуется от 200 до 500 кг отходов. Чтобы справиться с этим, Rixos внедрил "передовую практику", включающую специализированное помещение, оснащенное системой вентиляции, для ежедневной сортировки отходов по категориям: пищевые продукты, пластик, стекло и опасные материалы. Отель также предпринял активные шаги по созданию среды, свободной от пластика, например, заменил пластиковые соломинки на бамбуковые - инициатива, которая, хотя и

является более дорогостоящей, высоко ценится растущим сегментом экологически ответственных гостей, особенно среди молодежи.

Однако отель сталкивается с внешними препятствиями, которые иллюстрируют системные проблемы в гостиничном секторе Астаны. Например, подрядчики часто отказываются собирать небольшие объемы разделенных отходов (таких как стекло или пластик), поскольку им это не выгодно с коммерческой точки зрения. Кроме того, правила пожарной безопасности ограничивают хранение больших объемов отсортированных отходов на территории отеля, создавая логистические проблемы, которые препятствуют полному циклу «нулевых отходов».

Следует также отметить, что внедрение стандартов ESG в индустрии гостеприимства напрямую связано с разработкой устойчивых моделей туристического потребления. Согласно международным исследованиям, более 70% путешественников готовы выбирать отели, которые демонстрируют экологическую ответственность и применяют практики устойчивого управления ресурсами [8].

Для Казахстана этот вопрос особенно важен, поскольку страна обладает значительным потенциалом для развития экотуризма. Национальные парки, разнообразные природные ландшафты и богатое культурное наследие создают благоприятные условия для формирования устойчивых туристических кластеров, ориентированных на международный рынок. В этом контексте отели, внедряющие подходы ESG, могут стать ключевыми элементами инфраструктуры экологически ответственного туризма.

Для преодоления существующих барьеров и повышения конкурентоспособности индустрии гостеприимства Казахстана рекомендуется принять несколько стратегических мер:

- Учет цифровых ресурсов, в частности, внедрение программного обеспечения для отслеживания пищевых отходов и потребления энергии в режиме реального времени для выявления возможностей экономии средств;

- Локализованные закупки, т.е. увеличить долю местных поставщиков, чтобы свести к минимуму выбросы, связанные с транспортом;

- Совместная логистика отходов, например, налаживание партнерских отношений между соседними отелями для объединения объемов отсортированных отходов, что делает сбор коммерчески выгодным для подрядчиков по переработке.

- Расширенное обучение персонала, т.е. переход от простых инструкций к комплексному мозговому штурму и обучению «ответственному ведению бизнеса» для уменьшения количества однотипных ошибок и повышения вовлеченности сотрудников.

Следует отметить, что успешная реализация этих мер требует систематической координации между государственными органами, туристическими организациями и частным сектором. Без развития инфраструктуры переработки отходов, цифровых платформ для управления туристическими потоками и механизмов стимулирования устойчивой деловой практики внедрение стандартов ESG будет происходить значительно медленнее.

Таким образом, интеграция принципов ESG и цифровых технологий формирует новую парадигму развития индустрии гостеприимства. В то время как традиционная модель управления была в первую очередь ориентирована на максимизацию краткосрочной прибыли, современный подход подчеркивает баланс между экономической эффективностью, экологической ответственностью и социальной устойчивостью.

Для Казахстана этот процесс имеет стратегическое значение, поскольку устойчивое развитие туризма может стать одним из ключевых факторов диверсификации национальной экономики. Развитие цифровых платформ, внедрение стандартов ESG и модернизация туристической инфраструктуры могут значительно повысить международную конкурентоспособность страны и укрепить ее позиции на мировом туристическом рынке [9].

Трансформация гостиничного сектора Казахстана с помощью ESG и цифровизации является сложным, но необходимым процессом. Весь потенциал этих технологий может быть реализован только путем развития национальной цифровой экосистемы и более надежной инфраструктуры переработки. По мере того, как Казахстан стремится к достижению своей

цели к 2030 году - достижению 50-й позиции в Глобальном индексе развития путешествий и туризма, синергия цифровизации под руководством государства и обязательств частного сектора в области ESG станет решающим фактором устойчивого роста.

Список использованной литературы:

1. Nakipova G., Mazhitova S., Gelmanova Z., Kudaibergenova S., Saparova B., Kuatova A. (2023), "Competitiveness of the regional economy on the example of ESG technologies and their impact on the tourism industry", Montenegrin Journal of Economics, Vol. 19, No. 4, pp. 199-210.
2. Мусаилова Н.Б., Талапбаева Г.Е., Ерниязова Ж.Н., Жагалбаева М. Анализ тенденций развития туристической сферы Казахстана. – ВЕСТНИК Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, 2025 – №3 (60). – С.36-42
3. Birbayeva A. Kazakhstan Sees 38% Surge in Tourism Investment as Visitor Numbers Rise. – The Astana Times, 25 Dec.2025. – URL: <https://astanatimes.com/2025/12/kazakhstan-sees-38-surge-in-tourism-investment-as-visitor-numbers-rise/>
4. Кабелкайте-Вайткене Ю.А. Бизнес-модели в сфере гостеприимства и их цифровая трансформация. - Российские регионы: взгляд в будущее, 2021. – С.20-33
5. Kairatkyzy N., Kozhakova D. Waste management in the hospitality industry in Astana. A comparison of three companies and recommendations to maintain ecologically responsible business. - M.S.Narikbayev KAZGUU University, 2023.
6. UNWTO. Digital Transformation in Tourism. – Madrid: World Tourism Organization, 2019.
7. Ivanov S., Webster C. Robots, Artificial Intelligence and Service Automation in Travel, Tourism and Hospitality. – Emerald Publishing, 2019.
8. Booking.com. Sustainable Travel Report. – 2023.
9. World Economic Forum. Travel & Tourism Development Index 2024.

ӘОЖ 336.74:336.02

«КРИПТОВАЛЮТАЛЫҚ БИРЖАЛАРДЫҢ АУДИТІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТАЛАПТАРЫ»

Бершқали Айымгүл Назарқызы

ayymgul05@mail.ru

«Бизнес-процестерінің есебі, аудиті және талдауы» білім бағдарламасының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, э.ғ.м., оқытушы – Турдалиева Р.К.

Мақалада криптовалюталық биржалардың аудитін жүргізудің ерекшеліктері мен өзекті мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында цифрлық активтердің айналымы мен сақталуына байланысты туындайтын негізгі тәуекелдер, қаржылық есептіліктің бұрмалану ықтималдығы және ақпараттық қауіпсіздік мәселелері талданады. Криптовалюта нарығының қарқынды дамуы аудиттің дәстүрлі тәсілдерінің жеткіліксіздігін көрсетіп, жаңа әдістер мен құралдарды қолдану қажеттілігін айқындайды.

Сонымен қатар, мақалада халықаралық ұйымдардың, атап айтқанда FATF, IOSCO және Еуропалық Одақтың MiCA регламентінің талаптары қарастырылып, олардың криптовалюталық платформалардың ашықтығын арттырудағы және тәуекелдерді төмендетудегі рөлі бағаланады. Нақты мысалдар негізінде криптобиржалардағы ішкі бақылау жүйесінің әлсіздігі мен киберқауіпсіздік қатерлерінің салдары көрсетіледі.

Зерттеу нәтижелері криптовалюталық биржалар аудитінің тек қаржылық есептілікпен шектелмей, ақпараттық қауіпсіздік, тәуекелдерді басқару және халықаралық талаптарға сәйкестікті кешенді түрде бағалауды қамтуы тиіс екенін дәлелдейді. Мақалада ұсынылған

тұжырымдар цифрлық активтер нарығындағы сенімділікті арттыруға және аудит сапасын жетілдіруге бағытталған.

Соңғы жылдары цифрлық активтерге деген қызығушылықтың артуы криптовалюталық биржалардың қаржы жүйесіндегі орнын айтарлықтай кеңейтті. Бұл платформалар адамдарға электронды активтерді сатып алу, сату, айырбастау және сақтауға мүмкіндік береді. Алайда, олардың реттелу деңгейі дәстүрлі қаржылық ұйымдарға қарағанда әлдеқайда әлсіз болғандықтан, аудит жүргізу барысында көптеген жаңа тәуекелдер туындайды. Криптовалюталардың жабық жұмыс принципі, ақпараттың жеткіліксіз ашылуы және транзакциялардың жылдамдығы аудитор үшін қосымша қиындықтар туғызады. Сондықтан халықаралық ұйымдар тарапынан қадағалау талаптары күшейтіліп, жаңа нормалар енгізілуде [1]. Сонымен бірге, киберқауіпсіздік мәселесі криптобиржалар үшін аса маңызды, себебі жүйеге жасалған кез келген шабуыл астарында миллиардтаған қаражаттың жоғалу қаупі бар. Бұл өз кезегінде аудиттің жаңа әдістерін қажет етеді [2].

Зерттеудің мақсаты— криптовалюталық биржалардың аудитінде туындайтын тәуекелдердің мәнін анықтау, олардың себептерін жүйелі түрде талдау және осы тәуекелдерді төмендетуге бағытталған халықаралық қадағалау талаптарының қазіргі өзгерістерін зерделеу.

Зерттеу әдістері. Зерттеуді жүргізу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Теориялық талдау – Криптовалюталық биржалардың қызметіне және аудит мәселелеріне қатысты ғылыми еңбектер, халықаралық нормативтік құжаттар, құқықтық актілер және ресми есептер қарастырылып, теориялық түсініктер жүйелендірілді.

2.Салыстырмалы талдау әдісі-Халықаралық ұйымдардың (FATF, IOSCO, Еуропалық Одақ) криптовалюталық платформаларды реттеуге бағытталған талаптары салыстырылып, олардың ортақ және ерекше тұстары анықталды.

3.Жүйелеу және жіктеу әдісі-Криптовалюталар аудитінде кездесетін тәуекелдер топтастырылып, олардың мәні, әсер ету деңгейі және аудит процесіндегі орны анықталды.

Қазіргі цифрлық экономикада криптовалюталар жаһандық қаржы жүйесінің маңызды бөлігіне айналып келеді. Криптовалюталық биржалар дәстүрлі қаржы нарықтарымен қатар жұмыс істеп, миллиардтаған долларлық транзакцияларды орындайды. Дегенмен, цифрлық активтерді қолдану деңгейінің өсуі жаңа қауіптер мен тәуекелдерді туындатып, реттеушілер тарапынан қатаң бақылау қажеттілігін күшейтуде.

Криптовалюталық биржалардың ерекшелігі — олардың толықтай электронды кеңістікте жұмыс істейтіндігі және дәстүрлі банктер мен қаржылық ұйымдардағыдай орталықтандырылған бақылау механизмдерінің болмауы. Осыған байланысты бұл нарықтағы операциялар жылдам, ауқымды және халықаралық деңгейде жүзеге асады. Мұндай жағдайларда қаржының шынайылығы, активтердің нақты бар-жоғын растау, ішкі бақылаудың тиімділігі және қауіпсіздік деңгейі аудитор үшін басты зерттеу нысанына айналады. Дәстүрлі қаржы ұйымдары үшін қалыптасқан аудит талаптары криптобиржалар үшін жеткіліксіз, себебі олардың қызметі мүлде өзгеше технологияларға негізделген.

Криптовалюталық активтердің бағасы өте құбылмалы, ал олардың сақталуы, пайдаланылуы және есепке алынуы да күрделі. Осы ерекшеліктер криптобиржалар аудитінде тәуекелдердің артуына алып келеді. Мәселен, цифрлық активтердің шынайылығын растау дәстүрлі бухгалтерлік есеп құралдарымен шектелмейді, себебі активтер физикалық түрде жоқ, тек электрондық жазба түрінде ғана болады. Сонымен бірге, киберқауіпсіздік мәселесі криптобиржалар үшін аса маңызды, себебі жүйеге жасалған кез келген шабуыл астарында миллиардтаған қаражаттың жоғалу қаупі бар. Бұл өз кезегінде аудиттің жаңа әдістерін қажет етеді [2].

Сонымен қатар, криптовалюталар кей жағдайда заңсыз әрекеттерді жасыру құралы ретінде қолданылып, халықаралық деңгейде қауіп тудыруы мүмкін. Осы себепті халықаралық ұйымдар криптовалюталық қызметтерді бақылауды күшейтіп, қатаң талаптар енгізуде. Мысалы, Қаржылық шаралар тобы (FATF) криптовалюталық платформаларға клиенттерді нақты сәйкестендіру, күдікті операцияларды тіркеу және есеп беру міндетін қойды. Ал Еуропалық Одақтың жаңадан енгізілген MiCA регламенті криптобиржалардың қызметін

лицензиялау, тәуекелдерді басқару, клиент активтерін қорғау және аудит жүргізу бойынша жаңа міндеттемелер бекітті [3]. Бұл өзгерістер криптовалюталық биржалар аудитін халықаралық деңгейде жүйелендіруге бағытталған.

Криптовалюталық биржалар электронды жүйелер арқылы жұмыс істейтіндіктен, олардағы ең маңызды тәуекелдердің бірі – ақпараттық қауіпсіздік деңгейінің жеткіліксіздігі. Шынайы өмірде орын алған бірнеше ірі оқиғалар бұл қатердің қаншалықты үлкен екенін дәлелдейді. Мысалы, 2014 жылы Mt.Gox биржасынан 850 000 биткоин ұрлануы әлемдік қаржы тарихындағы ең ірі кибершабуылдардың бірі болып есептеледі. Бұл оқиға биржаның күйреуіне, жүздеген мың пайдаланушының қаражатын жоғалтуына және криптонарыққа деген сенімнің төмендеуіне алып келді [4]. Тергеу барысында биржада қауіпсіздік жүйесінің ескі болғаны, транзакцияларды бақылау әлсіздігі және ішкі аудиттің мүлдем жүргізілмегені анықталды.

2022 жылы FTX биржасының банкротқа ұшырауы да ақпараттық және қаржылық бақылаудың әлсіздігін көрсетті. Компания басшылығы клиенттердің активтерін өз қажеттілігіне пайдаланған, ал ішкі аудит іс жүзінде болмағаны белгілі болды. FTX құлаған сәтте оның шамамен 8 миллиард доллар клиент қаражаты жоғалды [5].

Халықаралық қадағалаудың жаңа талаптары оның ішінде FATF талаптарын айтсақ, криптовалюталар кейбір жағдайларда қылмыстық кірістерді жасыру құралы ретінде пайдаланылып келеді. Осы себепті халықаралық ұйымдар бұл салаға қатысты талаптарды жылдан жылға күшейтіп отыр. FATF (Қаржы мониторингі тобы) ресми есебіне сәйкес, 2023 жылы криптовалюталар арқылы жасалған заңсыз қаржы айналымының көлемі 20 млрд доллардан асқан [6]. Бұл қаражат көбіне қауіпті транзакциялар, жасырын төлемдер немесе терроризмді қаржыландыру бағыттарында пайдаланылған.

Халықаралық қаржылық бақылау ұйымы – Қаржылық шаралар тобы (FATF) криптовалюталық платформаларды қатаң бақылауға алуды көздейді. FATF 2023 жылы жариялаған «Цифрлық активтерге тәуекелге негізделген тәсіл» нұсқаулығында криптобиржаларға келесі негізгі міндеттер жүктелген:

1. Клиентті сәйкестендіру-Биржалар барлық клиенттің нақты деректерін тіркеп, олардың заңды тұлға немесе жеке адам екенін растауға міндетті. Бұл талап күдікті операцияларды анықтау үшін өте маңызды. Мысалы, 2022 жылы бір ірі криптобиржадағы қаражаттың заңсыз қозғалысы тек клиенттің толық сәйкестендірілмеуі салдарынан анықталмаған [6].

2. Күдікті операцияларды тіркеу және есеп беру-FATF әрбір криптобиржаға күдікті транзакцияларды арнайы құжатқа тіркеп, қаржы бақылау органдарына уақытылы хабарлауды міндеттейді. 2021 жылы бір халықаралық биржаға байланысты жүргізілген тексеріс кезінде, тіркелмеген транзакциялар арқылы 50 млн АҚШ долларына жуық қаражат заңсыз аударылғаны анықталған [6].

3. Ірі көлемдегі ақша қозғалысын бақылау-Биржалар әрбір ірі транзакцияны бақылап, оның қайдан келгенін және қайда бағытталғанын нақты көрсетуге тиіс. Бұл талап қаржы жүйесіндегі заңсыз әрекеттерді алдын-ала болдырмауға көмектеседі.

4. Заңсыз қаржы әрекеттерін алдын алу жүйесін енгізу-Криптобиржалар өз қызметінде заңсыз әрекеттерді болдырмау үшін автоматтандырылған жүйелер мен аудит құралдарын қолдануға тиіс. Бұл жүйелер арқылы бір күн ішінде жүздеген мың операция талданып, күдікті әрекеттер дереу анықталады.

Осы талаптар криптобиржалардың аудитінде маңызды рөл атқарады. Аудиторлар FATF ұсынымдарын негізге ала отырып, тек қаржылық есепті тексерумен шектелмей, ақпараттық қауіпсіздік, тәуекелдерді басқару және клиент активтерін қорғау жүйелерін толық талдайды.

Келесі IOSCO талаптары: IOSCO (Халықаралық бағалы қағаздар ұйымы) криптовалюталық биржаларды бағалы қағаздар нарығына ұқсас реттеуді ұсынады. Бұл реттеу бірнеше негізгі бағытты қамтиды:

1. Активтердің шынайылығын растау-Биржада көрсетілген барлық активтер нақты бар екені дәлелденуі тиіс.Аудиторлар үшін бұл әр клиенттің активі тіркелген сандық әмияндармен сәйкестігін тексеру арқылы жүзеге асады.Мысалы, 2022 жылы бір ірі халықаралық криптобиржа аудиті барысында клиент активтерінің нақты бар екендігі тексерілгенде 3% сәйкессіздік анықталған, бұл IOSCO ұсынымдарына сәйкес түзетілген [7].

2. Клиент қаражатын бөлек сақтау-Биржалар өз қаражатын және клиенттердің қаражатын бөлек есептеуге міндетті.Бұл талап клиенттердің қаражатын биржаның өз шығындарына пайдаланудан қорғауға бағытталған.

IOSCO нұсқауларына сәйкес, әрбір биржа жыл сайын сыртқы аудиттен өтіп, клиент активтерінің сақталуын дәлелдеуі тиіс.

3. Ішкі бақылауды күшейту-Биржадағы қаржылық операциялар мен басқару шешімдеріне тәуекелді бағалау және бақылау жүйесі енгізілуі керек.Қызметкерлердің өкілеттілігін шектеу, транзакцияларды тексеру және киберқауіпсіздік шараларын бақылау міндетті [7].

Еуропалық Одақтың MiCA регламенті (Markets in Crypto-Assets Regulation) – Еуропалық Одақта 2024 жылы күшіне енген криптовалюталық нарықты реттеу жөніндегі заңнамалық акт. Бұл регламент криптовалюталық платформаларды лицензиялау, қадағалау және аудит жүргізу бойынша жаңа, қатаң талаптарды енгізеді.

MiCA регламентінің негізгі ерекшеліктері лицензиялау міндеті-Барлық криптобиржалар өз қызметін заңды түрде жүргізу үшін міндетті түрде лицензия алуға тиіс.Лицензия алғаннан кейін ғана биржалар клиенттерге қызмет көрсете алады.Клиент активтерін бөлек сақтау-Биржалар клиенттердің қаражатын өз қаражатынан бөлек, арнайы қорларда сақтау қажет.Бұл талап клиент қаражатының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және биржа банкрот болған жағдайда клиенттер активтерін жоғалтпайды.Нарықтық манипуляцияны болдырмау-MiCA регламенті криптовалюталық нарықта жасанды бағаның көтеріліп-түсуін немесе манипуляцияны болдырмауды көздейді.

Нақты мысал: 2023 жылы Еуропадағы бір криптобиржа MiCA талаптарына сай лицензия алмағаны үшін қызметін тоқтатып, клиенттер қаражаты арнайы қорларға көшірілді. Бұл оқиға регламенттің клиент мүддесін қорғаудағы тиімділігін көрсетті [8]. Криптовалюталық биржалардың аудиті қазіргі заманғы қаржы жүйесінде ерекше маңызға ие және күрделі сала болып табылады. Зерттеу барысында анықталғандай, криптобиржалардың ерекшеліктері – олардың толықтай цифрлық ортада жұмыс істеуі, активтердің физикалық болмауы, транзакциялардың халықаралық және жылдам сипаты – аудит процесін күрделендіріп, жаңа тәуекелдер тудырады.

Аудит барысында ең басты назар аударылатын тәуекелдер мыналар болып табылады:ақпараттық қауіпсіздік қатері, қаржылық есептің бұрмалану ықтималдығы, заңсызоперациялар тәуекелі және ішкі бақылау жүйесінің әлсіздігі. Бұл тәуекелдер тек бір ғана елде емес, халықаралық деңгейде қаржы жүйесінің тұрақтылығына әсер етеді.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, FATF, IOSCO және Еуропалық Одақтың MiCA регламенті сияқты ұйымдардың енгізген талаптары криптобиржалардың ашықтығын арттыруға, клиенттердің активтерін қорғауға және тәуекелдерді азайтуға бағытталған. Осы талаптардың орындалуы криптобиржалар аудитінің сапасын арттырады және цифрлық активтер нарығында сенімділік деңгейін жоғарылатады. Сонымен қатар, аудиттің рөлі тек қаржылық есепті тексерумен шектелмей, ақпараттық қауіпсіздікті бағалау, тәуекелдерді басқару және халықаралық нормаларға сәйкестікке бақылау жүргізуді қамтиды. Қорытындылай келе, криптовалюталық биржалар аудитінің тиімділігі олардың тұрақтылығы мен сенімділігін арттыруға, қаржы жүйесінің ашықтығын қамтамасыз ету және инвесторлар мен клиенттердің мүдделерін қорғауға тікелей ықпал етеді. Сондықтан бұл саладағы аудиттің маңызы арта түседі, ал халықаралық қадағалау талаптарына сәйкестік заманауи қаржы нарығының тұрақтылығы үшін шешуші фактор болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сүлейменов А. Цифрлық активтер нарығын реттеу мәселелері.
2. Bloomberg. Mt.Gox және FTX криптобиржаларындағы ірі хакерлік шабуылдар талдауы.
3. Еуропалық Одақ. MiCA регламенті — криптобиржаларды лицензиялау және қадағалау.
4. FATF (Financial Action Task Force). Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers.
5. FTX Bankruptcy Court Documents. U.S. Federal Court, 2023.
6. FATF. Virtual Assets Risk Assessment Report, 2023.
7. IOSCO. Policy Recommendations for Crypto-Asset Trading Platforms. 2023.
8. European Union. Regulation on Markets in Crypto-Assets (MiCA). Official Journal of the European Union, 2024.

ӘОЖ 336.7:004.8

«ЖЕКЕ ҚАРЖЫНЫ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ (ЖИ): МҮМКІНДІКТЕР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР»

Баймуханова Ақгул Куралбековна

a.baimuhanova@asu.edu.kz

«Қаржы және аналитика» білім бағдарламасының 1-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD докторы, қауымдастырылған профессор – Кенжеғалиева З.Ж.

Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологиялар қарқынды дамып, экономиканың біршама саласына әсер етіп жатыр. Әсіресе ЖИ технологиялары қаржы және инвестиция саласын жоғары деңгейге шығаруда. Жасанды интеллект үлкен көлемдегі ақпараттарды талдау, қаржылық операцияларды болжау және инвестициялық шешімдерді жүйелеу арқылы жеке тұлғалардың қаржысын тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде қаржы нарығында инвесторлардың жұмысын оңтайландыратын, инвестициялық тәуекелді басқаруға мүмкіндік беретін жаңа цифрлық платформалар пайда болды.

Жеке қаржыны басқару мен инвестиция саласындағы ЖИ-ді пайдаланудың өзектілігі келесі жағдайлармен ашылады:

Біріншіден, деректердің өте көп болуы (Big Data). Инвестиция саласында Big Data-ның маңызы өте зор, ал сол маңызды аша біліп, деректермен жұмыс істеуде және қаржылық жұмысты одан әрі дамытуда ЖИ-дің көмегі көп.

Екіншіден, инвестициялық нәтижелердің демократиялануы. Яғни, робо-эдвайзерлер арқылы инвестиция жасау мүмкіндігі бұрынғыдай тек кәсіби инвесторлар мен ірі компанияларға ғана емес, қарапайым адамдарға да қолжетімді болу үстінде.

Үшіншіден, эмоционалдық фактордың жойылуы. ЖИ-дің адамнан үлкен айырмашылығы – эмоцияның болмауы. Адамдар нарық құлағанда қорқынышқа бой алдырып, нарық өскенде тым сенімділік танытуы мүмкін. ЖИ болса, әр жағдайда салқынқандылық танытып, нарық қанша құбылып тұрса да, алгоритмдер мен алдын-ала жазылған деректерге сүйене отырып, мүмкін болатын ең жақсы нәтиже көрсетеді.

Бұл тақырыптың өзектілігі ЖИ құралдарының қаржы саласына кең жайылуымен байланысты. Қазіргі таңда көптеген қаржылық платформалар ЖИ алгоритмдерін қолдану арқылы тұтынушыларға қаржылық жоспарлау, шығындарды талдау, инвестициялық стратегияларды қалыптастыру сияқты қызметтерді ұсынады. Алайда, жасанды интеллектті қолданудың қаржы саласындағы мүмкіндіктері көп болғанымен, бірқатар тәуекелдері де бар.

Осыған орай Жасанды Интеллекттің жеке қаржыны басқару мен инвестициялаудағы мүмкіндіктері мен тәуекелдерін талдау қазіргі таңда өте маңызды жайт болып есептеледі.

Жасанды интеллект және оның негізгі аспектілері. Жасанды Интеллект - бұл адамның когнитивті ойлау функцияларын (үйрену, логикалық шешімге келу, қабылдау, есте сақтау, бейімделу) қайталай отырып машиналық программа ретінде бағдарламалық әрекеттерді орындауға бағытталған технологиялық прогресстің нысаны. Ол үлкен деректерді талдап, анализ, болжам жасап, шешім қыбалдауға қабілетті. Қазіргі таңда ЖИ бағдарламасының алгоритмдерінің жетілуі жеке адамнан бастап әлемдік деңгейдегі компанияларға дейін әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды аса ұқыптылықпен шешуге үлесін қосып жатыр. Төменде ЖИ-дің жұмыс жасау кезінде негізге алынатын басты аспектілерді қарастырамыз:

1. Деректер (Data). Бұл жүйенің сапасына тікелей әсер ететін құнды ресурс. Деректердің көлемі мен сапасы ЖИ-дің қабылдайтын шешіміне әсер етеді.

2. Машиналық оқыту (Machine Learning). Бұл – компьютерлерді алдын-ала бағдарламалаусыз, деректермен жұмыс істеуге жаттықтыру, яғни “оқыту процесі”. Компьютер жіберген қателіктерімен жұмыс жасап, өз-өзін түзетіп отырады, осыған орай тәжірибе жинайды.

3. Нейрондық желілер. Машиналық оқытудың ішіндегі жетілген әрі ақылды сала. Ол адам миының жұмыс істеуін негізге ала отырып, жай алгоритмдер орындай алмайтын күрделі тапсырмаларды дәл орындайды

Жасанды Интеллекттің қаржы нарығында пайдаланылуының маңыздылығының бірден бір себебі – қарқынды өсіп жатқан үлкен көлемдегі деректермен жұмыс жасай алуы. Қазір экономика секторында күн сайын миллионнан аса ақша аударымдары жүзеге асуда. Осындай үлкен көлемдегі деректерді тиімді өңдеу үшін дәстүрлі аналитикалық әдістер жеткіліксіз болып отыр. Жасанды Интеллекттің қысқа уақыт аралығында ауқымды деректерді талдап, жұмыс жасай алуының арқасында инвестициялық шешімдердің дәлдігі мен жеке қаржыны басқару жұмысының тиімділігі артады. Кейбір зерттеулерге қарасақ, қаржы нарығында қолданысқа ие Жасанды Интеллекттің болжамдық бағдарламасы инвестициялық күтілетін нәтижелердің дәлдігін 10-20%-ға дейін қарқындалуға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда ЖИ жүйесінің қаржыны басқару мен инвестиция саласына енуі технологиялық жаңалық қана емес, ЖИ экономика секторының ажырамас бөлігіне айналды. Деректерге сүйенсек, 2024 жылғы ЖИ арқылы жеке қаржыны басқару 1,48 млрд долларға жетсе, 2025 жылы көрсеткіш 1,63 млрд долларға дейін көбейіп, жыл сайынғы өсім қарқыны 10,1%-ға тең болды.

ЖИ құралдары арқылы қаржылық операцияларды басқару субъективті талдаудан объективті, нақты деректермен жұмысқа ауыстырылып, шешім қабылдаудың жаңа сапасы пайда болды. Зерттеулердің нәтижесі бойынша, ЖИ арқылы финанстық шараларды орындау жылдамдығы 78%-ға артып, қателіктер деңгейі 27%-дан 13%-ға дейін түскен. Бұл техникалық прогресс арқылы инвесторлар құбылмалы нарық кезінде тез әрі нақты шешім қабылдап, эмоцияға берілмей жұмыс жасай алады.

Түйіндей келе, жасанды интеллект жеке капиталды басқару саласында жай ғана көмекші құрал болудан қалып, фундаменталды стратегиялық активке айналды. Бұл технология инвесторларға дәстүрлі әдістермен қол жетпейтін үш негізгі басымдықты қамтамасыз етеді: жоғары дәлдік, операциялық жылдамдық және тәуекелдерді алдын ала болжау мүмкіндігі

Жеке қаржы мен инвестицияны басқарудағы ЖИ құралдары. Жеке қаржыны және инвестицияларды тиімді басқарып, бақылау жүргізу мақсатында жасанды интеллект технологиялары әртүрлі құралдар ретінде пайдаланылады. Қазіргі таңда кең қолданысқа ие цифрлық құралдар: чат-боттар, робо-эдвайзерлер, предиктивті (болжам жасау) алгоритмдер. Аталған ЖИ құралдарының көмегімен жеке қаржыны басқарушылар мен инвесторлар капиталды бақылау, стратегиясын негіздеу, инвестициялық портфельді оңтайландыру және тәуекелдер мен мүмкіндіктерді саралай алады. Бұл технологиялар қаржылық операцияларды автоматтандырып қана қоймай, үлкен деректермен (Big Data) жұмыс жасау арқылы

инвестициялық болжамдардың дәлдігін жетілдіреді. Сонымен қатар жасанды интеллект құралдары қазіргі уақыт режиміндегі мониторинг функциясы арқылы транзакциялық операциялардың сенімділігі мен қауіпсіздігіне жауап беріп, қаржылық заңсыз іс-әрекеттер, яғни алаяқтықты болдырмайды.

1. Чат-боттар - табиғи тілді өңдеу (Natural Language Processing - NLP) және машиналық оқыту жүйелеріне негізделген, пайдаланушымен ақпарат алмасатын автоматтандырылған жүйе. Ғылыми тұрғыдан талдағанда, чат-боттар – тек жауап берушілер ғана емес, Генеративті Жасанды Интеллект арқылы берілген мәселені тереңінен зерттеп, күрделі деректерді саралап, клиенттің қаржылық мінез-құлқына бейімделуге қабілетті виртуалды агент болып табылады. Мысалы, Bank of America компаниясының Erica виртуалды көмекшісі 20 миллионнан астам клиентке қызмет көрсетіп, ақша айналымдарын бақылау мен жеке қаржыны басқаруды 70%-ға дейін оңтайландырды.

2. Робо-эдвайзерлер – инвестициялық портфельді толық автоматтандыратын және оңтайландыратын ең танымал ЖИ құралы. Олардың жұмыс жасау принципі “Заманауи портфельдік математика” сияқты математикалық модельдерге негізделеді.

Жұмыс жасау негіздемесі: Пайдаланушы платформаға тіркелген кезде, робо-эдвайзер оның табыс деңгейі мен инвестициялық тәуекелге төзімділігін анықтау мақсатында сауалнама жүргізеді. Осы деректер негізінде алгоритм акциялар мен облигациялардың ең тиімді арақатынасын есептеп береді. Робо-эдвайзерлердің басты артықшылығы - автоматты ретке келтіру функциясының болуы. Нарықтағы тұрақсыздық пен өзгерістерге байланысты, ЖИ құралы адамның басқаруынсыз капиталдың басқарылуын ретке келтіріп, тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. «Grand View Research» есебіне сәйкес, робо-эдвайзерлер нарығы 2030 жылға қарай жыл сайын 28,6% (CAGR) қарқынмен өседі деп болжануда.

3. Предиктивті аналитикалық құралдар – “Үлкен деректермен” жұмыс жасап, ақпаратты саралау арқылы болашақта орын алатын нарықтық жағдайларды болжауға бағытталған жүйе.

Инвестициялық маңызы: Предиктивті модельдер нарықтағы бағалардың тарихи деректерін саралап, қазіргі қаржылық тенденцияларды талдайды. Осыған орай инвесторға “нарыққа кірудің ең қолайлы уақыты” туралы белгі береді. Зерттеулер көрсеткендей, ЖИ-дің болжамдық құралдары нарықтағы өзгерістерді классикалық тәсілдерге қарағанда 40%-ға жылдам анықтайды. Предиктивті алгоритмдер инвесторлар мен жеке қаржысын басқарушыларды болуы мүмкін қауіп-қатерлер мен тәуекелдерден сақтайды.

ЖИ-ді пайдаланудағы негізгі қауіптер мен тәуекелдер. Жасанды интеллекттің (ЖИ) қаржы нарығына енуі өнімділікті арттырып қоймай, сонымен қатар бұрын-соңды болмаған жүйелі қауіптер мен техникалық мәселелерді тудырды. ЖИ модельдерінің автономды сипаты мен алгоритмдік күрделілігі оларды киберқылмыскерлер үшін стратегиялық нысанаға айналдырып, кез келген техникалық ақаудың нәтижесін ауырлата түсті.

Алгоритмдік ауытқулар және «Қара жәшік» (Black Box) феномені

ЖИ модельдеріндегі ең ірі техникалық қауіп – алгоритмдік ауытқу (algorithmic bias) және шешім қабылдау логикасының транспарентті болмауы. Терең оқыту (Deep Learning) нейрондық желілері миллиардтаған айнымалылар негізінде жұмыс жасайтындықтан, олардың не себепті нақты бір қаржылық болжам жасағанын адам интуициясымен түсіндіру мүмкін емес. Қаржы нарығында бұл активтердің құнын қате анықтауға немесе тәуекелдерді қате түсінуіне әкеліп, инвестордың капиталының азаюына себеп болады. Сондықтан Explainable AI (XAI) - түсіндірмелі жасанды интеллект бағытын дамыту қазіргі таңда техникалық қауіпсіздіктің басты талабы болып табылады.

Техникалық галлюцинациялар және ақпараттық верификация мәселесі. Генеративті ЖИ модельдерінде жиі бақыланатын деструктивті қателік – «ЖИ галлюцинациялары». Бұл - модельдің фактілерге негізделмеген, бірақ логикалық тұрғыдан ақылға қонымды болып көрінетін ақпаратты генерациялауы. Инвестициялық аналитика мен жеке қаржы саласында мұндай қателіктердің бағасы тым жоғары. Stanford University мониторингі көрсеткендей, күрделі аналитикалық сұраныстар кезінде нейрондық желілердің 15-20% жағдайда

ақпараттың келіспеушілігін тудыру ықтималдығы бар. Бұл техникалық дефект пайдаланушылардан «Human-in-the-loop» (адамның верификациясы) принципін қатаң сақтауды талап етеді.

Киберқауіпсіздік: Адверсарлық шабуылдар және деректерді «улау». ЖИ жүйелері киберқауіпсіздік бағытында екіжақты рөл атқарады: ол қорғаныс та, шабуыл механизмі де бола алады. Ең қауіпті техникалық тәуекелдердің бірі — адверсарлық шабуылдар (adversarial attacks). Бұл - алгоритмді бағытынан жаңылту үшін бастапқы деректерге визуалды немесе цифрлық «шу» енгізу әдісі. Мысалы, киберқылмыскерлер қаржылық алгоритмдерге көзге көрінбейтін модификациялар қосу арқылы ЖИ-ді қате транзакция жасауға мәжбүрлей алады. Сонымен қатар, деректерді улау (data poisoning) қауіпі де өзекті. Шабуылдаушылар ЖИ оқитын ашық дереккөздерге дезинформация таратады. Егер модель осы жалған ақпараттар негізінде «оқытылса», оның барлық келесі болжамдары қате болады. CISA есептері бойынша, ЖИ жүйелеріне бағытталған мұндай манипуляциялардың жиілігі соңғы жылдары аса қарқынмен өсіп келеді.

Психологиялық қателіктер және «Алгоритмдік апатия». Техникалық аспектілерден бөлек, пайдаланушының психологиялық адаптация қателігі маңызды. Инвесторлар ЖИ-дің алгоритмдеріне шектен тыс сеніп, өздерінің қадағалауын әлсіретеді. Бұл құбылыс «алгоритмдік апатия» деп аталады. Нарықтағы «қара аққу» (күтпеген форс-мажор) кезінде ЖИ қате болжам жасаса, адамның уақтылы араласпауы елеулі қаржылық шығынға әкеледі. Bloomberg аналитиктерінің пікірінше, тек алгоритмге сүйенген инвестициялық қорлар нарықтық турбуленттілік кезеңінде адам бақылауындағы портфельдерге қарағанда 12%-ға көбірек тұрақсыздық танытқан.

Түйіндей келгенде, жасанды интеллект - бұл үлкен мүмкіндіктермен қатар, жүйелі қауіптердің жаңа класын тасымалдаушы құрал. Техникалық галлюцинациялар, адверсарлық манипуляциялар және «қара жәшік» эффектісі ЖИ-ді пайдалануда аса сақтықты талап етеді. Табысты арттыру жолында киберқауіпсіздік шараларын сақтау, деректерді тексеру және алгоритмдердің жұмысына үздіксіз адам бақылауын жүргізу - кез келген инвестор мен маман үшін стратегиялық міндет. ЖИ-ді соқыр сеніммен емес, оның техникалық шектеулері мен кибертәуекелдерін ескере отырып қолдану ғана қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ете алады.

Бұл мақалада жасанды интеллекттің қаржы саласындағы рөлі жан-жақты талданып, оның жеке қаржыны басқару мен инвестициялық қызметке тигізетін әсері анықталды. Цифрлық экономика дамыған тұста бұл технология қаржылық шешім қабылдаудың ажырамас құралына айналып отыр. Ол ақпаратты өңдеу жылдамдығы мен дәлдігі арқылы дәстүрлі тәсілдерден айтарлықтай артықшылық көрсетеді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде, заманауи алгоритмдер күрделі деректер ағындарын қысқа уақыт ішінде сараптап, тиімді қорытындылар жасауға мүмкіндік беретіні белгілі болды. Мұндай мүмкіндіктер инвесторларға нарықтағы өзгерістерге тез бейімделіп, сапалы шешімдер қабылдауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, цифрлық жүйелер қаржылық операцияларды оңтайландырып, уақыт шығынын төмендетеді.

Қаржылық қызметтердің қолжетімділігі де едәуір артты. Бұрын тек кәсіби мамандарға арналған құралдар бүгінде қарапайым пайдаланушылар үшін де қолжетімді болып отыр. Арнайы цифрлық қосымшалар арқылы адамдар өз кірісі мен шығысын бақылап, инвестициялау процесіне белсенді қатыса алады. Бұл үрдіс қаржылық мәдениеттің қалыптасуына және экономикалық белсенділіктің артуына ықпал етеді.

Тағы бір маңызды аспект – шешім қабылдаудағы объективтілік. Адам факторына тән эмоциялық әсерлер кейде дұрыс емес таңдауларға әкелуі мүмкін. Ал алгоритмдер тек нақты деректерге сүйеніп әрекет етеді, бұл нәтижелердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Әсіресе нарықтағы тұрақсыздық кезеңдерінде мұндай тәсіл тиімді болып табылады.

Сонымен қатар, зерттеу барысында белгілі бір шектеулер мен қауіптер де анықталды. Ақпарат сапасына тәуелділік, техникалық ақаулар және киберқауіпсіздік мәселелері ерекше назар аударуды талап етеді. Егер бастапқы деректер дұрыс болмаса немесе жүйе қате жұмыс

істесе, бұл қабылданатын шешімдердің сапасына кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан пайдаланушылар алынған нәтижелерді сын тұрғысынан бағалап, қосымша тексеру жүргізуі қажет.

Осыған байланысты, тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін технология мен адам тәжірибесін үйлестіру маңызды. Сандық құралдарды толықтай алмастырушы ретінде емес, көмекші механизм ретінде қарастырған жөн. Мұндай тәсіл тәуекелдерді азайтып, шешім қабылдау сапасын арттырады.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект қаржы жүйесінің даму бағытын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Оның көмегімен қаржылық процестер жеңілдеп қана қоймай, жаңа мүмкіндіктер пайда болады. Болашақта бұл технологияның ықпалы одан әрі күшейіп, жеке тұлғалардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Сондықтан оны тиімді әрі жауапкершілікпен пайдалану қазіргі заманның басты талаптарының бірі болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы.
adilet.zan.kz
2. Жасанды интеллектіні дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы.
www.gov.kz
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі – Цифрлық қаржылық есептер.
www.nationalbank.kz
4. Қазақстан қор биржасы (KASE) – Инвесторлардың статистикасы.
kase.kz
5. Profit.kz — Қазақстандағы ЖИ және финтех нарығының даму динамикасы.
profit.kz
6. McKinsey & Company — The state of AI in 2023: Generative AI's breakout year.
www.mckinsey.com
7. Stanford University — Artificial Intelligence Index Report 2024.
aiindex.stanford.edu
8. Investopedia — Artificial Intelligence (AI) in Finance: Applications and Evolution.
www.investopedia.com

УДК 338.242

«ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ ПОДДЕРЖКИ БИЗНЕСА (НА ПРИМЕРЕ ФОНД РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА «ДАМУ»))»

Горбачева Наталья Павловна, Трофимова Эмилия Павловна

gorbachevanatala@gmail.com, xhovil03@gmail.com

студентки 3 курса образовательных программ «Экономика» и «Предпринимательство
и управление проектами»

Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е.А.Букетова,
г. Караганда, Республика Казахстан

Научный руководитель — м.э.н., старший преподаватель Мусина С.Т

Развитие малого и среднего предпринимательства является ключевым фактором экономического роста, диверсификации и повышения конкурентоспособности. В Казахстане государственная поддержка МСП имеет решающее значение из-за ограниченного доступа к финансированию, высокой чувствительности к макроэкономическим колебаниям и институциональных барьеров [4].

Поддержка осуществляется через специализированные организации, главным образом Фонд «Даму», который предоставляет субсидии на процентные ставки, кредитные гарантии и развивает нефинансовые инструменты [3]. Большие бюджетные вложения требуют оценки эффективности программ с точки зрения экономической результативности и отдачи инвестиций [8].

Исследование актуально для количественной и качественной оценки влияния программ на развитие МСП, занятость, вклад в ВВП и налоговые поступления, а также для анализа соотношения затрат и экономического эффекта.

Цель — оценка эффективности программ поддержки бизнеса на примере фонда «Даму» с использованием экономико-статистического анализа. Задачи включают систематизацию теоретических подходов, анализ динамики и структуры программ, выявление влияния на макро- и микроэкономические показатели, расчет интегральных показателей эффективности.

Объект — государственные программы поддержки предпринимательства в Казахстане через фонд «Даму». Предмет — экономические отношения при распределении и использовании государственных ресурсов для развития МСП.

Методология основана на экономико-статистическом и сравнительном анализе, расчетах относительных и интегральных показателей. Источники — данные Бюро национальной статистики РК и отчетность фонда «Даму».

Практическая значимость — возможность улучшения механизмов поддержки и повышения эффективности расходования бюджета. МСП формирует конкурентную среду, обеспечивает занятость и стимулирует инновации. Ограниченность ресурсов, асимметрия информации и высокий риск делают государственное вмешательство необходимым для снижения рыночных провалов и поддержания устойчивости сектора.

Государственная поддержка предпринимательства — это совокупность экономических, правовых и организационных инструментов, стимулирующих деловую активность и повышающих эффективность [3]. Существуют финансовые и нефинансовые меры.

Финансовые инструменты включают субсидии процентных ставок, государственные гарантии, льготное кредитование, гранты и софинансирование проектов [4]. В Казахстане ключевым оператором является Фонд «Даму», снижающий стоимость заемного капитала и расширяющий доступ к финансированию.

Нефинансовые меры охватывают консультации, обучение, развитие бизнес-инфраструктуры и информационную поддержку, повышая устойчивость МСП и снижая транзакционные издержки [10].

Поддержка МСП обусловлена рыночными несовершенствами: ограниченным доступом к кредитам, слабо развитыми финансовыми рынками и внешними эффектами [5]. Государство перераспределяет ресурсы в приоритетные сектора.

Меры классифицируются по источникам финансирования (бюджетные и внебюджетные), характеру воздействия (прямые и косвенные), срокам (кратко- и долгосрочные) и уровню реализации (национальные и региональные программы), что упрощает систематизацию инструментов и оценку их влияния [8].

Эффективность программ оценивается по бюджетной, социально-экономической и институциональной составляющим [8]. Бюджетная эффективность показывает соотношение затрат и финансовых результатов через коэффициент отдачи и возврат инвестиций. Социально-экономическая — влияние на занятость, объем производства и вклад МСП в ВВП, включая мультипликативные эффекты. Институциональная — улучшение деловой среды, снижение барьеров и доступность финансирования, частично измеряемая показателями кредитной доступности и предпринимательской активности.

Количественная оценка использует коэффициент эффективности госрасходов, мультипликатор инвестиций, рентабельность проектов, выживаемость предприятий и прирост занятости на единицу вложенных средств [8]. Комплексный анализ этих показателей формирует объективную оценку эффективности.

Методика оценки программ Фонда «Даму» базируется на количественных индикаторах: объем субсидий, количество поддержанных проектов, выданные гарантии и привлеченное частное финансирование. Анализ динамики этих показателей и их сопоставление с макроэкономическими данными Бюро национальной статистики РК позволяет выявить связь между мерами поддержки и развитием МСП.

Важным элементом является расчет относительных показателей: инвестиции на один проект, привлечение частного капитала на единицу госсредств, прирост налоговых поступлений и изменение занятости в поддержанных предприятиях.

Методика имеет ограничения: недостаточно учитываются косвенные (мультипликативные) эффекты, а данные для углубленного анализа по отраслям и регионам ограничены [9].

Теоретико-методологическая база оценки эффективности служит основой прикладного анализа деятельности фонда «Даму» с использованием экономико-статистических методов и интерпретацией результатов.

Оценка масштабов поддержки требует анализа динамики финансирования и числа получателей. Эмпирической базой служат агрегированные данные фонда «Даму» [1], в первую очередь отражающие динамику объемов финансирования программ МСП.

Перед построением графика используются данные об объеме освоенных средств за 2021–2024 гг., представленные в аналитическом отчете фонда.

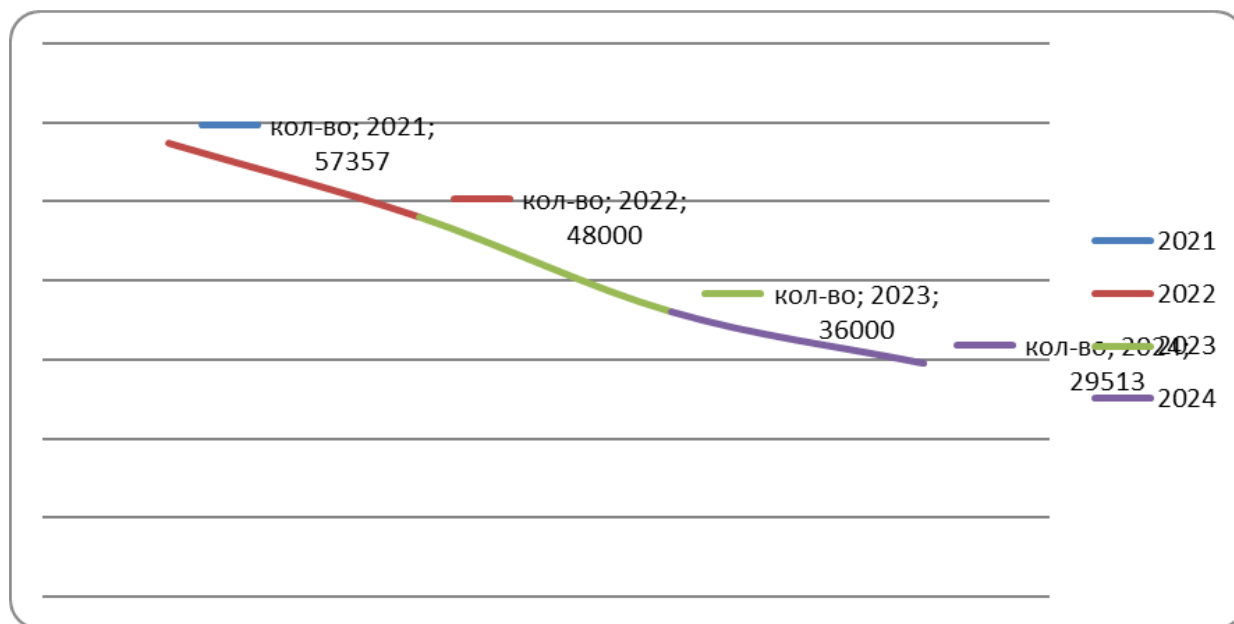


Рисунок 1- Динамика объемов финансирования программ «Даму»

Примечание – источник: [1]

Анализ показывает устойчивый рост объемов финансирования: с 230,3 млрд тг в 2021 году до 372,6 млрд тг в 2024 году. Увеличение финансирования носит ускоряющийся характер, особенно в 2023 году, что связано с расширением программ субсидирования и усилением государственной поддержки в условиях экономической адаптации. Таким образом, государство последовательно увеличивает объемы ресурсов, направляемых в сектор МСП.

Далее анализируется динамика охвата субъектов предпринимательства, выраженная в количестве поддержанных проектов.

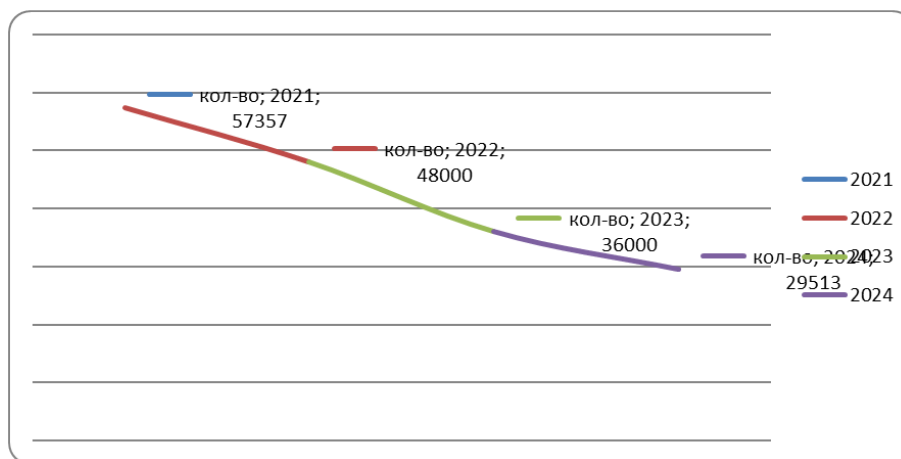


Рисунок 2- Динамика количества поддержанных проектов
Примечание – источник: [1]

В отличие от динамики финансирования, количество поддержанных проектов демонстрирует нисходящую тенденцию: с 57 357 в 2021 году до 29 513 в 2024 году. Данная разнонаправленность показателей свидетельствует об увеличении среднего объема финансирования на один проект. Следовательно, происходит смещение акцента государственной поддержки в сторону более капиталоемких или крупных проектов [6].

Для выявления структурных приоритетов государственной поддержки необходимо проанализировать распределение финансирования по инструментам.

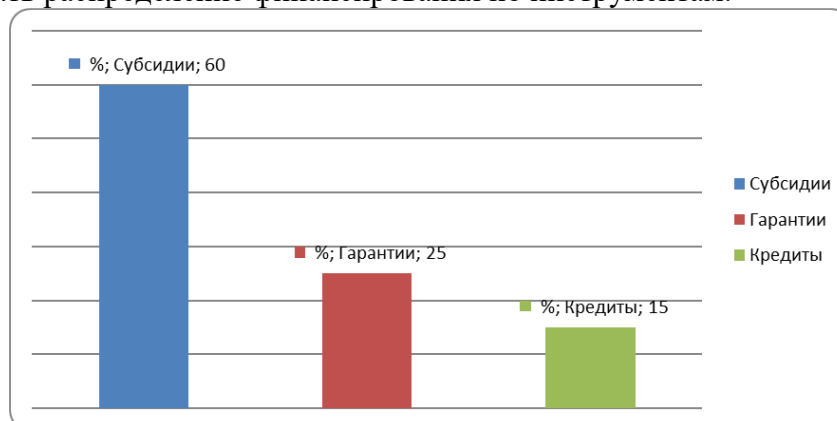


Рисунок 3 -Структура инструментов государственной поддержки МСП
Примечание – источник: [1]

Структурный анализ показывает доминирование субсидирования процентных ставок, на которое приходится основная доля поддержки. Доля гарантий и льготного кредитования ниже и менее стабильна, что отражает приоритет снижения стоимости заемного капитала как ключевого барьера развития МСП [7].

Сопоставление динамики финансирования и числа проектов позволяет сделать выводы: наблюдается устойчивый рост государственной поддержки; сокращение числа проектов при росте финансирования свидетельствует об их укрупнении; структура инструментов характеризуется доминированием субсидирования; в целом происходит переход к более капиталоемкой модели поддержки.

Полученные результаты формируют эмпирическую основу для дальнейшей оценки влияния программ на макроэкономические показатели и расчета их эффективности.

Оценка эффективности программ предполагает анализ их влияния на вклад МСП в ВВП, занятость и налоговые поступления. Эмпирической базой служат данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан [2], позволяющие проследить динамику

развития МСП в связи с реализацией программ Фонда развития предпринимательства «Даму» [1].

В первую очередь анализируется вклад малого и среднего предпринимательства в ВВП, отражающий степень интеграции сектора в экономическую систему страны.

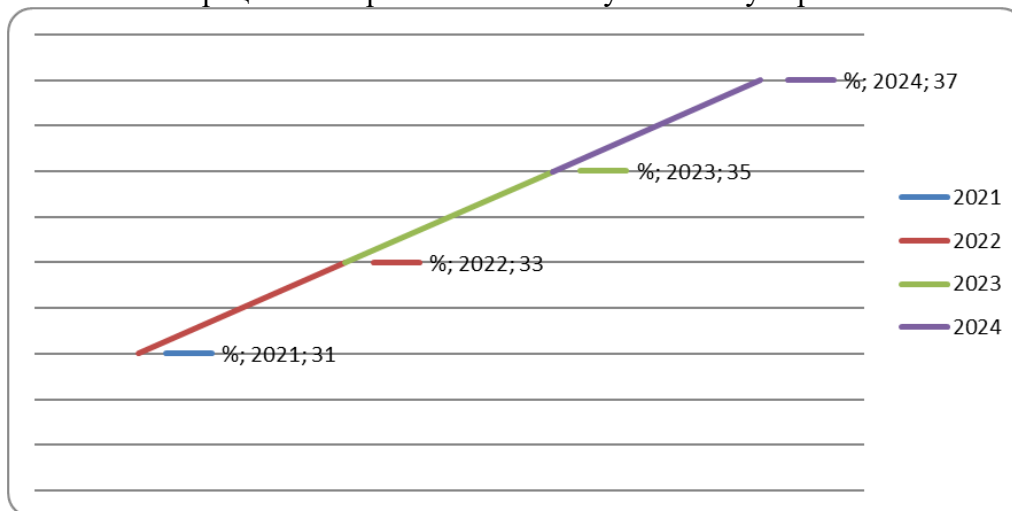


Рисунок 4 - Доля МСП в ВВП Казахстана

Примечание – источник: [1]

Анализ показывает положительную динамику доли МСП в структуре ВВП. Рост данного показателя свидетельствует о расширении экономической активности малого и среднего бизнеса и увеличении его вклада в формирование добавленной стоимости. При этом следует учитывать, что рост показателя обусловлен не только государственной поддержкой, но и структурными изменениями в экономике [5].

Следующим этапом является анализ занятости в секторе МСП как одного из ключевых социальных эффектов государственной поддержки.

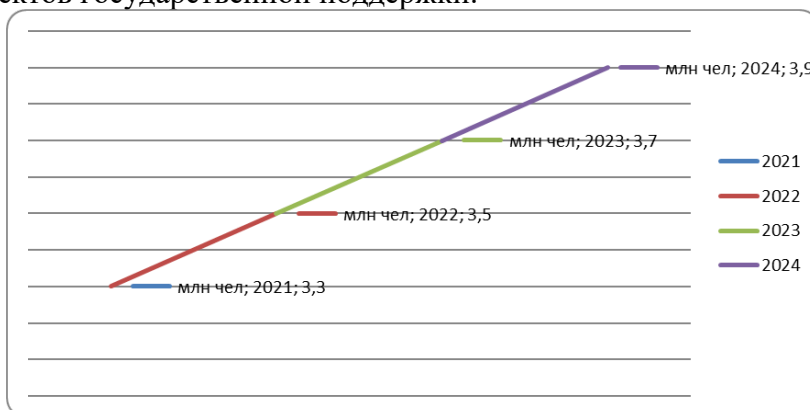


Рисунок 5 - Численность занятых в секторе МСП

Примечание – источник: [1]

Динамика занятости демонстрирует устойчивый рост численности работников, занятых в секторе МСП. Это свидетельствует о том, что государственные программы поддержки, включая инструменты Фонда развития предпринимательства «Даму», способствуют созданию новых рабочих мест и снижению уровня безработицы. Однако темпы роста занятости отстают от темпов увеличения финансирования, что указывает на снижение трудоемкости поддерживаемых проектов [6].

Дополнительно рассматривается влияние МСП на формирование налоговых поступлений как показателя бюджетной эффективности.

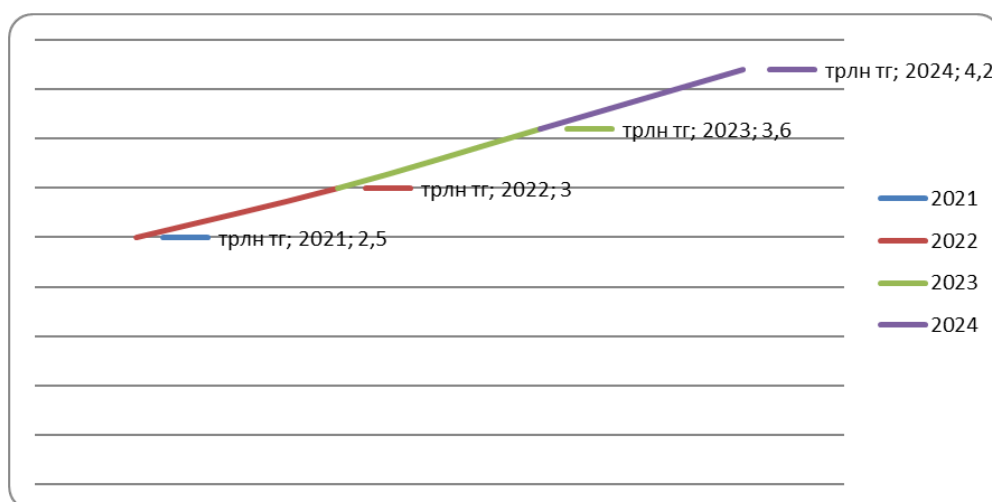


Рисунок 6- Динамика налоговых поступлений от субъектов МСП

Примечание – источник: [1]

Рост налоговых поступлений от МСП отражает улучшение их финансовых результатов и расширение налоговой базы, выступая ключевым индикатором бюджетной отдачи поддержки.

Анализ макро- и микроэкономических показателей показывает: доля МСП в ВВП растет, подтверждая усиление роли сектора; увеличение занятости свидетельствует о социальной эффективности программ; рост налоговых поступлений указывает на повышение бюджетной отдачи. При этом выявлена несоразмерность между темпами роста финансирования и динамикой отдельных показателей, что требует дополнительной оценки использования ресурсов.

Программы поддержки положительно влияют на развитие МСП, но требуют более детального анализа затрат и экономических эффектов [8]. Эффективность также зависит от региональных различий, позволяющих выявить диспропорции в распределении ресурсов и равномерность воздействия программ фонда «Даму» [1]. Эмпирическую базу составляют данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан [2].

На первом этапе анализируется распределение субъектов МСП по регионам, отражающее пространственную концентрацию предпринимательской активности.

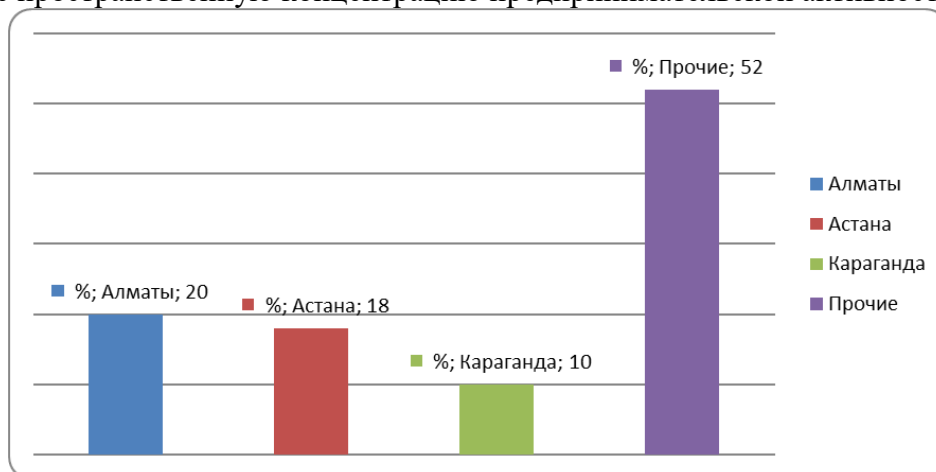


Рисунок 7- Распределение субъектов МСП по регионам Казахстана

Примечание – источник: [1]

Анализ показывает высокую концентрацию субъектов МСП в экономически развитых регионах, включая города республиканского значения и индустриальные центры. Данная концентрация обусловлена более развитой инфраструктурой, доступом к финансовым ресурсам и высоким уровнем платежеспособного спроса [6]. В то же время регионы с

преимущественно аграрной специализацией демонстрируют более низкие показатели предпринимательской активности.

Следующим этапом является анализ распределения государственной поддержки по регионам.

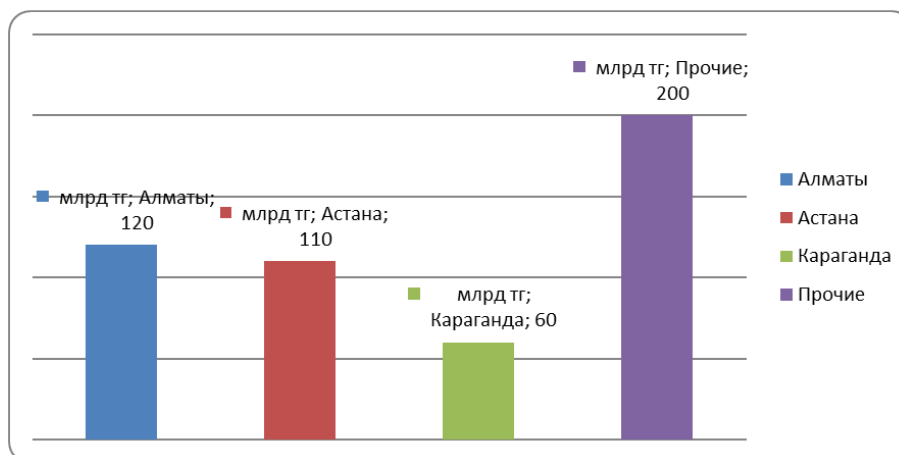


Рисунок 8. Распределение объемов поддержки по регионам
Примечание – источник: [1]

Сопоставление регионального распределения МСП и объемов поддержки показывает, что значительная часть финансовых ресурсов направляется в регионы с уже высоким уровнем экономической активности. Это свидетельствует о наличии эффекта концентрации государственной поддержки, при котором ресурсы преимущественно усиливают уже развитые территории [7].

Для оценки эффективности программ в региональном разрезе проводится сопоставление уровня поддержки и экономических результатов, включая занятость и деловую активность.

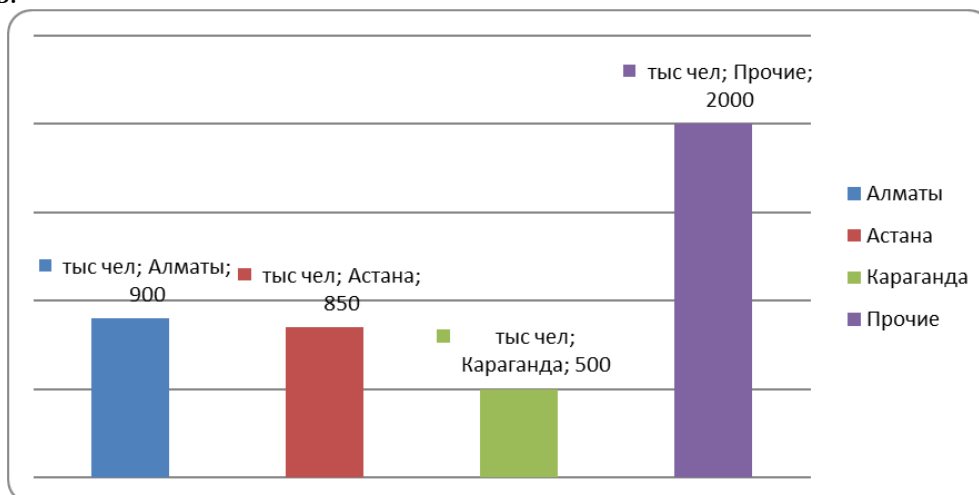


Рисунок 9- Занятость в секторе МСП по регионам
Примечание – источник: [2]

Анализ показывает, что регионы с большими объемами поддержки имеют более высокий уровень занятости в секторе МСП, однако зависимость не пропорциональна, что указывает на различия в эффективности использования ресурсов.

Региональная дифференциация выявляет территориальную концентрацию предпринимательской активности, неравномерное распределение поддержки и зависимость эффективности программ от региональных условий. Это требует более адресного распределения ресурсов [1][2].

Комплексная оценка эффективности опирается на количественные показатели, включая коэффициент бюджетной эффективности — отношение прироста налоговых поступлений и добавленной стоимости к государственным вложениям [8]. Рост налоговых поступлений и вклада МСП в ВВП указывает на положительный эффект программ. Дополнительно применяется мультипликатор государственных инвестиций, отражающий экономический эффект на единицу расходов, но его величина ограничена из-за неравномерного распределения ресурсов и различий в эффективности проектов [7].

Анализ финансирования и числа проектов выявил их укрупнение, что увеличивает инвестиции на один субъект МСП, способствуя реализации капиталоемких проектов, но снижая охват предпринимателей и мультипликативный эффект. Интегральная оценка показывает положительную, но неоднородную эффективность: рост макропоказателей сопровождается снижением относительной отдачи на единицу вложений.

Основные ограничения снижают эффективность программ [4]: ограниченный доступ МСП к финансированию из-за жестких требований и залогов, территориальная концентрация ресурсов в развитых регионах, доминирование субсидирования процентных ставок над гарантиями и прямым финансированием, несоответствие между ростом финансирования и динамикой экономических показателей, а также ограниченность статистической базы.

Повышение эффективности требует системной трансформации механизмов поддержки [5]: оптимизации распределения ресурсов с учетом региональной специфики, диверсификации инструментов (расширение гарантий и прямого финансирования), совершенствования системы оценки с интегральными показателями прямых и косвенных эффектов, а также цифровизации процессов для снижения административных барьеров и ускорения финансирования.

В итоге эффективность программ фонда «Даму» должна базироваться на комплексном подходе: оптимизация ресурсов, развитие инструментов поддержки и совершенствование оценки результатов.

Анализ эффективности государственных программ поддержки предпринимательства на примере фонда «Даму» показал положительное влияние на развитие МСП и экономики страны. Основные выводы:

1. Рост финансирования и капиталоемкость проектов. Объем поддержки стабильно растет, при этом сокращение числа проектов указывает на их укрупнение, что увеличивает вложения на один проект и концентрирует ресурсы в капиталоемких инициативах.
2. Влияние на макро- и микроэкономические показатели. Поддержка способствует росту доли МСП в ВВП, занятости и налоговых поступлений, однако темпы роста показателей отстают от финансирования, что свидетельствует о ограниченной предельной эффективности.
3. Региональная дифференциация. Эффективность различается по регионам: концентрация ресурсов в развитых областях усиливает диспропорции и снижает эффект в менее развитых регионах, требуя более адресного подхода.
4. Структурные ограничения. Основные проблемы — ограниченный доступ начинающих предпринимателей к финансированию, доминирование субсидирования ставок, слабая диверсификация инструментов и ограниченность статистической базы.
5. Рекомендации по совершенствованию. Повышение эффективности связано с диверсификацией инструментов, оптимизацией распределения ресурсов с учетом региональной специфики, внедрением интегральных показателей и цифровизацией процессов.

Программы фонда «Даму» оказывают положительный эффект, но требуют системного совершенствования для повышения доступности ресурсов, региональной сбалансированности и прозрачности оценки эффективности.

Список использованной литературы:

1. Фонд развития предпринимательства «Даму». Аналитические материалы и отчеты: https://damu.kz/ru/poleznaya-informatsiya/damu_analytics/analitika/

2. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Статистические данные по малому и среднему предпринимательству, ВВП, занятости и налоговым поступлениям: <https://stat.gov.kz/official/industry/13/statistic/6>
3. Министерство индустрии и инфраструктурного развития Республики Казахстан. Программа поддержки МСП: цели и результаты: <https://miid.gov.kz/>
4. Агентство по регулированию и развитию финансового рынка Республики Казахстан. Отчет о доступе МСП к финансовым ресурсам: <https://www.afn.kz/>
5. OECD (2023). SME and Entrepreneurship Policy in Kazakhstan. Paris: OECD Publishing: <https://www.oecd.org/industry/smes/>
6. World Bank (2022). Kazakhstan: Enhancing SME Competitiveness. Washington D.C.: World Bank Group: <https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan>
7. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (2022). SME Finance and Development in Central Asia: <https://www.ebrd.com/>
8. Институт экономики Казахстана (2023). Анализ эффективности государственных программ поддержки малого и среднего бизнеса. Алматы: ИЭК.
9. Глобальный отчет Doing Business (World Bank, 2023). Показатели ведения бизнеса в Казахстане: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/kazakhstan>
10. UNDP Kazakhstan (2022). Развитие малого и среднего бизнеса и повышение экономической устойчивости регионов: <https://www.kz.undp.org/>

ӘОК 614.2:311

«ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІН БАСҚАРУДА МЕДИЦИНАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ»

Есенғалиева Айдана Талғатовна

talgatovna-91@mail.ru

«Денсаулық сақтау менеджменті» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., қауымдастырылған профессор Утепкалиева К.М.

Мақалада денсаулық сақтау жүйесін басқаруда медициналық статистиканы қолданудың теориялық және практикалық негіздері қарастырылады. Медициналық статистика басқарудың қосымша элементі емес, денсаулық сақтау ұйымдары қызметінің нәтижелілігін өлшейтін, салыстыратын және түзететін негізгі ақпараттық-талдамалық тетік екені негізделеді. Автор медициналық статистиканы пайдалану тиімділігін үш деңгейде ашады: халық денсаулығының жай-күйін бағалау, медициналық ұйымдардың қызметін басқару және стратегиялық шешім қабылдау. Сонымен қатар, статистикалық деректерді қолдануда жиі кездесетін қателер, интерпретациялық бұрмалаулар және формальды есептілікке ұрыну тәуекелдері көрсетіледі. Нәтижесінде, медициналық статистиканы тиімді қолдану денсаулық сақтау жүйесінде ресурстарды ұтымды бөлуге, медициналық көмектің сапасын арттыруға, тәуекелдерді ерте анықтауға және басқарушылық шешімдердің дәлдігін күшейтуге мүмкіндік беретіні дәлелденеді.

Қазіргі денсаулық сақтау жүйесі жоғары белгісіздік жағдайында жұмыс істейтін күрделі әлеуметтік-экономикалық жүйе болып табылады. Оның тиімділігі тек дәрігерлер санына, төсек-орын қорына немесе қаржыландыру көлеміне ғана емес, ең алдымен басқару шешімдерінің сапасына тәуелді. Ал басқару шешімдерінің сапасы деректің сапасымен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, медициналық статистика денсаулық сақтау жүйесінің «есеп жүргізу» функциясынан әлдеқайда кең ұғым. Ол – жүйенің нақты жағдайын ашатын, ауытқуларын көрсететін, үрдістерін түсіндіретін және басқарушылық әрекетті негіздейтін талдамалық құрал.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы денсаулық сақтау деректерін жинау, біріктіру, басқару, талдау және қолдану елдердің денсаулық сақтау жүйесін нығайтудың негізгі шарты екенін айқындайды. WHO деректер платформалары мен жинау құралдары денсаулық көрсеткіштерін тек жариялау үшін емес, шешім қабылдауға жарамды етуге бағытталғанын көрсетеді. OECD те денсаулық сақтау жүйесінің нәтижелілігін бағалауда халық денсаулығы, қолжетімділік, көмек сапасы, шығындар және ресурстар сияқты индикаторлар кешенін қолданады, яғни халықаралық тәжірибеде статистика басқару архитектурасының өзегіне айналған.

Қазақстан жағдайында да денсаулық сақтау саласын басқару нормативтік және статистикалық негізге сүйенеді. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодекс денсаулық сақтау саласында ақпарат, есеп, мониторинг және басқару шешімдерінің құқықтық негізін белгілейді. Ал Ұлттық статистика бюросының денсаулық сақтау бөлімі медициналық ұйымдар, төсек қоры, кадрлар, шығындар, сырқаттанушылық және өлім-жітім жөніндегі ресми көрсеткіштерді жүйелі түрде жариялайды.

Осыған байланысты зерттеу тақырыбының өзектілігі айқын: медициналық статистиканы дұрыс қолдану денсаулық сақтау жүйесін жай сипаттауға емес, оны дәл басқаруға мүмкіндік береді. Практикада мәселе статистиканың жоқтығында емес, оны басқару құралына айналдыра алмауда. Көп жағдайда деректер жиналады, бірақ шешімге айналмайды; көрсеткіштер есептеледі, бірақ себеп-салдарлық талдау жасалмайды; есеп тапсырылады, бірақ жүйелік түзету енгізілмейді. Сондықтан бұл тақырыптың ғылыми құндылығы медициналық статистиканың мазмұнын ашуда емес, оның басқарудағы нақты жұмыс істеу логикасын түсіндіруде.

Зерттеудің мақсаты – денсаулық сақтау жүйесін басқаруда медициналық статистиканы қолданудың тиімділігін теориялық және қолданбалы тұрғыдан негіздеу.

Міндеттері:

1. Медициналық статистиканың денсаулық сақтау жүйесіндегі басқарушылық рөлін анықтау.
2. Медициналық статистиканы қолданудың негізгі бағыттарын жүйелеу.
3. Басқарушылық шешім қабылдауда статистикалық көрсеткіштердің практикалық маңызын ашу.
4. Статистикалық деректерді қолданудағы негізгі қателер мен тәуекелдерді көрсету.
5. Медициналық статистиканы тиімді пайдаланудың басқарушылық фреймворкін ұсыну.

Медициналық статистика – денсаулық сақтау жүйесіндегі құбылыстар мен үдерістерді сандық түрде тіркейтін, салыстыратын, түсіндіретін және болжауға мүмкіндік беретін ғылыми-практикалық құрал. Бірақ оның шынайы мәні сандарда емес, басқару функциясында.

Медициналық статистиканың классикалық түсінігі – аурушаңдықты, өлім-жітімді, мүгедектікті, төсек қорын, кадрларды, жүктемені және басқа да көрсеткіштерді есептеу. Бұл дұрыс, бірақ жеткіліксіз. Қазіргі басқару логикасында медициналық статистика кемінде бес функция атқарады:

Кесте 1 – Медициналық статистиканың басқарушылық функциялары

Функция	Мазмұны	Басқарудағы маңызы
Өлшеу	Жүйенің нақты жағдайын сандық көрсету	Басқаруды субъективті пікірден объективті дерекке көшіреді
Бақылау	Жоспар мен нақты нәтижені салыстыру	Ауытқуды анықтайды
Диагностика	Проблеманың қай жерде екенін көрсету	Себепке бағытталған шешім қабылдауға мүмкіндік береді
Болжау	Үрдістерді алдын ала көру	Ресурстарды алдын ала жоспарлауға жағдай жасайды

Бағалау	Нәтиженің тиімділігін анықтау	Басқару сапасын өлшейді

Осыдан шығатын негізгі ғылыми қорытынды: медициналық статистика – денсаулық сақтау жүйесінің “есеп бөлімі” емес, оның “басқару навигациясы”.

Егер ұйым тек фактіні тіркесе – бұл есеп.

Егер фактіні салыстырса – бұл мониторинг.

Егер себепті анықтаса – бұл талдау.

Егер соның негізінде әрекет етсе – бұл басқару.

Медициналық статистиканы басқаруда қолдану белгілі бір тізбек бойынша жүреді. Бұл тізбекті төмендегі схема түрінде көрсетуге болады. Бұл жерде маңыздысы – статистика бір реттік есеп емес, қайталанатын басқару циклі. Яғни, дұрыс модель мынадай: Өлшеу → түсіндіру → шешім → түзету → қайта өлшеу. Егер цикл “өлшеу” сатысында тоқтап қалса, статистика өзінің басқарушылық құнын жоғалтады.

Басқарудың бірінші деңгейі – популяциялық деңгей. Мұнда статистика аймақтың, қаланың немесе елдің денсаулық профилін құрайды. Ресми статистика ресурстар, ұйымдар, сырқаттанушылық, өлім-жітім, имундау, ана мен бала денсаулығы сияқты көрсеткіштерді қамтиды. Қазақстанның Ұлттық статистика бюросы осындай мәліметтерді ашық түрде ұсынады.

Бұл бағытта медициналық статистика келесі сұрақтарға жауап береді:

- қай аурулар класы өсіп жатыр;
- қай топтар жоғары тәуекел аймағында;
- қай аумақта қолжетімділік әлсіз;
- қай көрсеткіштер ұлттық немесе өңірлік нысаналы мәннен ауытқып тұр.

Мұндай талдау денсаулық сақтау жүйесінің реактивті басқарудан проактивті басқаруға өтуін қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, жүйе проблема шыққан соң емес, проблема қалыптасып келе жатқанда әрекет етеді.

Медициналық статистиканың екінші қолдану саласы – ұйымышilik басқару. Мұнда басты мәселе: медициналық ұйым қаншалықты тиімді жұмыс істеп тұр?

Ол үшін келесі топ көрсеткіштері қолданылады:

- ресурстық көрсеткіштер;
- процестік көрсеткіштер;
- нәтижелік көрсеткіштер;
- сапа және қауіпсіздік көрсеткіштері;
- экономикалық тиімділік көрсеткіштері.

Кесте 2- Медициналық ұйым қызметін бағалауда жиі қолданылатын көрсеткіштер

Көрсеткіштер тобы	Негізгі мысалдар	Басқарушылық мәні
Ресурстық	дәрігер саны, орта буын мамандары, төсек қоры, жабдықталу	Қуаттылықты көрсетеді
Процестік	қабылдау саны, жатқызу жиілігі, орташа емдеу ұзақтығы	Ұйымның ішкі жұмыс ырғағын көрсетеді
Нәтижелік	сауығу, асқыну, қайта жатқызу, өлім-жітім	Қызмет сапасының тікелей көрінісі
Сапалық	клиникалық хаттамаға сәйкестік, пациент қанағаттануы	Көмек сапасын бағалайды
Экономикалық	бір жағдайға кететін шығын, төсек айналымы, ресурсты пайдалану	Тиімділікті көрсетеді

Мысалы, орташа емдеу ұзақтығының артуы өздігінен «жаман» немесе «жақсы» емес. Оның астарында:

- ауыр пациенттердің үлесі өсуі,
- стационарда процестің баяулығы,

- диагностиканың кешігуі,
- discharge planning әлсіздігі,
- амбулаторлық деңгеймен сабақтастықтың болмауы жатуы мүмкін.

Демек, статистика басқаруға тек интерпретациямен бірге енгенде ғана пайдалы.

Бұл – медициналық статистиканың ең қолданбалы және ең құнды функцияларының бірі. Себебі денсаулық сақтау жүйесіндегі негізгі мәселе көбіне ресурс тапшылығында емес, ресурстың дәл орналаспауында болады.

Медициналық статистика арқылы:

- кадрлық жүктеме есептеледі;
- төсек қорының артық немесе жеткіліксіздігі анықталады;
- сұраныс құрылымына сәйкес бөлімшелер қайта ұйымдастырылады;
- қаржыландыру басымдықтары нақтыланады.

WHO денсаулық сақтау деректерін қолдану тек есептілік емес, жоспарлау мен басқару шешімін қолдауға арналғанын айқындайды.

Медициналық статистиканың шынайы құндылығы қауіпсіздікке қатысты көрсеткіштерді ерте көруде ашылады. Мысалы:

- госпитальшілік инфекциялар;
- операциядан кейінгі асқынулар;
- қайта жатқызу;
- емдеудегі кешігу;
- клиникалық қателердің жиілігі.

Бұл көрсеткіштер өскен кезде мәселе көбіне жеке қызметкерде емес, жүйелік дизайнда болады. Сондықтан статистика кінәліні табу емес, ақаулы процесті табу үшін қолданылуы керек.

Жүйелік деңгейде медициналық статистика мынадай шешімдерге негіз болады:

- өңірлік денсаулық сақтау басымдықтарын анықтау;
- профилактикалық бағдарламаларды қайта қарау;
- кадр даярлау тапсырысын жоспарлау;
- медициналық инфрақұрылым инвестициясын негіздеу;
- салалық реформалардың нәтижесін бағалау.

OECD денсаулық сақтау жүйелерін салыстырғанда дәл осы логикаға сүйенеді: денсаулық мәртебесі, қолжетімділік, сапа, шығын және ресурстар бір-бірінен бөлек емес, біріктірілген бағалау жүйесі ретінде қарастырылады.

Медициналық статистиканы қолданудағы қателер:

Бірінші қате – статистиканы есептілікпен шатастыру. Бұл ең кең таралған проблема. Көптеген ұйымдар көрсеткішті «жоғары жаққа жіберу» үшін жинайды, бірақ оны ішкі басқаруға пайдаланбайды. Нәтижесінде статистика ұйымның интеллектуалдық капиталына емес, бюрократиялық жүктемесіне айналады.

Екінші қате – абсолютті санға қарап қорытынды жасау. Мысалы, өлім-жітім артты деген бір ғана факт ештеңе айтпайды. Науқастардың ауырлық құрылымы өзгерді ме? Ағым өзгерді ме? Жоғары тәуекел топтары көбейді ме? Егер мұны ашпасақ, шешім қате болады.

Үшінші қате – көрсеткішті контекстен бөлу. Кез келген көрсеткіш: уақытпен, аумақпен, ұқсас ұйыммен, жоспармен, мақсаттымен салыстырылуы керек.

Төртінші қате – дерек сапасын елемей. Қате енгізілген, кешіккен немесе толық емес дерек негізінде қабылданған шешім формалды түрде ғылыми болып көрінгенімен, іс жүзінде басқарушылық тәуекел тудырады.

Бесінші қате – себеп пен салдарды шатастыру. Мысалы, пациент қанағаттануының төмен болуы әрқашан дәрігер жұмысының нашарлығын білдірмейді; оның астарында күту уақыты, маршруттың түсініксіздігі, коммуникацияның әлсіздігі немесе ұйымдық хаос жатуы мүмкін.

Медициналық статистиканың тиімділігі деректі жинауда емес, деректі басқару шешіміне айналдыруда.

Яғни, статистика тиімді болуы үшін үш шарт орындалуы қажет:

1. Дерек сенімді болуы керек
2. Дерек дұрыс интерпретациялануы керек
3. Дерек шешім мен әрекетке айналуы керек

Осы үш буынның біреуі әлсіз болса, медициналық статистика өзінің практикалық құнын жоғалтады.

Денсаулық сақтау жүйесін басқаруда медициналық статистика стратегиялық және операциялық деңгейдегі шешімдердің ғылыми негізін қалыптастыратын басты құрал болып табылады. Оның рөлі медициналық ұйымдардың қызметін жай тіркеумен шектелмейді. Керісінше, статистика жүйенің жай-күйін объективті бағалауға, ресурстарды ұтымды бөлуге, қауіптерді ерте анықтауға, медициналық көмектің сапасын бақылауға және жүргізілген реформалардың нәтижелілігін бағалауға мүмкіндік береді.

Тиімді басқару үшін медициналық статистика:

- бақылау құралы ғана емес;
- диагноз қою құралы ғана емес;
- болжау құралы ғана емес;
- ең алдымен, басқарушылық әрекетті дәлелдеудің құралы болуы тиіс.

Сондықтан денсаулық сақтау ұйымдарында статистиканы формальды есептен нақты басқару технологиясына көшіру – қазіргі кезеңдегі басты міндеттердің бірі. Бұл міндет орындалған жағдайда ғана денсаулық сақтау жүйесі дерекке негізделген, икемді және нәтижеге бағытталған басқару моделіне өте алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК. – Режим доступа: Adilet.
2. World Health Organization. Data at WHO. – Geneva: WHO, 2026. – Режим доступа: WHO.
3. World Health Organization. Data collection tools. – Geneva: WHO, 2026. – Режим доступа: WHO.
4. World Health Organization. World Health Statistics. – Geneva: WHO, 2026. – Режим доступа: WHO.
5. OECD. Health at a Glance 2025. – Paris: OECD Publishing, 2025. – Режим доступа: OECD.
6. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Статистика здравоохранения и социального обеспечения. – Астана, 2026. – Режим доступа: stat.gov.kz.
7. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Сборники по здравоохранению. – Астана, 2026. – Режим доступа: stat.gov.kz.

УДК 330.35

«УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ»

Ероллаева Гаухар Ероллаевна

g.yerollayeva@gmail.com

Магистрант 1-курса образовательной программы «Бизнес-аналитика в экономике и управлении»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, к.э.н., ассоциированный профессор – Ниязбекова Ш.У.

Современный этап развития отечественной экономической науки и практики свидетельствует об острой потребности в разработке стратегии устойчивого экономического развития с учетом возможности его адаптации к условиям посткризисного развития. Концепция устойчивого развития, как неотъемлемая часть системы глобальной безопасности,

включает в себя проблемы взаимосвязи устойчивого развития с проблемами стабильности и устойчивости национальной экономики. Особая актуальность данной проблемы связана и с необходимостью исследования одного из наиболее сложных вопросов современной экономики Республики Казахстан – развитием различных типов регионов в рамках единой экономики.

Внедрение передовых цифровых технологий во все бизнес-процессы кардинально трансформирует парадигму управления и операционной деятельности в смежных отраслях, стимулируя генезис инновационных моделей развития. Наблюдается фундаментальная реконфигурация ключевых элементов финансовой системы в условиях диджитализации глобальной экономики, что обуславливает трансформацию геополитических и экономических детерминант. Мировая политическая арена и экономический ландшафт приобретают характеристики мультиполярности и многовекторности, демонстрируя необратимый тренд. Роль новых центров силы значительно возрастает, а их взаимодействие базируется на принципах суверенитета и уважения национальных интересов. В контексте цифровизации экономики, повышения уровня финансовой компетентности населения и экспансии бизнес-экосистемы можно констатировать объективную реальность последних десятилетий. Особого внимания заслуживают системные трансформации финансовой сферы на мега-, макроэкономическом уровнях, а также в отраслевых рынках, включая финансовый сектор. Целью данной статьи является анализ концепции устойчивого развития в контексте ее влияния на глобальную социально-экономическую систему и банковский сектор в условиях цифровой трансформации и макроэкономической нестабильности. Научная новизна исследования заключается в постулировании значительных изменений в финансовой системе, обусловленных динамичным развитием цифровых технологий и геополитической фрагментацией. Данная трансформация требует учета таких факторов, как мультиполярность мировой политики, повышение финансовой грамотности как ключевого фактора экономического роста и инновационное развитие как драйвера конкурентоспособности. Учет данных факторов является критически важным для формирования устойчивой финансово-кредитной системы и обеспечения конкурентоспособности национальных экономик на глобальных рынках. Исследование акцентирует необходимость адаптации макропруденциальной политики и регуляторных механизмов к новым реалиям цифровой экономики и многополярного мира.

Финансовая устойчивость кредитной организации является фундаментальным индикатором её положительной финансовой динамики и степени финансовой автономии, обеспечивая тем самым экономическую безопасность всего банковского сектора. Финансовая устойчивость банка представляет собой комплексную оценку эффективности управления его финансовыми ресурсами, что, в свою очередь, обуславливает стабильный экстенсивный и интенсивный рост и поддержание финансовой безопасности. В связи с этим анализ финансовой деятельности коммерческих банков и разработка мер по ее укреплению требуют более углубленного изучения и культивирования позитивных трендов. Уровень экономической безопасности банка детерминируется посредством многомерной оценки показателей финансовой устойчивости. Этот процесс неразрывно связан с идентификацией критических ситуаций и факторов, при которых риск трансформируется в реальную угрозу финансовой безопасности банка или других кредитных институтов. Способность экономической единицы противостоять неблагоприятным экзогенным воздействиям напрямую коррелирует с состоянием её финансового положения. Это обусловлено тем, что реализация любых мер требует наличия адекватных финансовых ресурсов. Условия для подобного финансового механизма наиболее эффективно адаптируются к динамично меняющимся условиям внешней и внутренней среды. Это достигается за счет проактивного управления рисками (risk management) и поддержания конкурентоспособности в условиях рыночной волатильности и структурных изменений. Интеграция этих принципов позволяет банку не только нивелировать потенциальные угрозы, но и трансформировать их в возможности для оптимизации своей рыночной позиции и укрепления системной

стабильности. В условиях глобализации национальные экономики, включая Казахстан, подвержены влиянию экзогенных факторов, таких, как: колебания цен на сырьевые товары, волатильность финансовых рынков, монетарную политику развитых стран, международные санкции и последствия пандемии COVID-19. В контексте перечисленных вызовов ускоренное формирование эффективной банковской системы становится приоритетной задачей для Казахстана. Это обусловлено критической необходимостью мобилизации финансовых ресурсов и их целенаправленного использования для поддержки структурных реформ. Данный подход имеет решающее значение для построения новой модели экономического роста, способной обеспечить макроэкономическую устойчивость в условиях внешних шоков. Текущее состояние банковского сектора Казахстана характеризуется низкой степенью финансового посредничества, что подтверждается объемом его активов, значительно уступающим валовому внутреннему продукту (ВВП) страны. Данный факт указывает на дефицит доступных финансовых ресурсов и наличие внутренних системных рисков, которые способствуют препятствию коммерческим банкам наращивать ресурсную базу и удовлетворять спрос хозяйствующих субъектов на кредитные ресурсы. В противовес этому в развитых экономиках (например, в США и странах Европейского Союза) объем активов банковских систем зачастую превышает 100% ВВП, что является индикатором высокой степени развитости кредитных отношений и глубины финансовой интеграции в экономику.

Устойчивое финансирование представляет собой один из наиболее динамично развивающихся сегментов глобального финансового рынка, обладающий значительным потенциалом роста. Учитывая их ключевую роль в предоставлении капитала, банки занимают центральное место в финансировании декарбонизации экономики и реализации целей устойчивого развития в целом. Стратегии банков по интеграции принципов и инструментов устойчивого финансирования значительно различаются в зависимости от их целевых установок. Этот спектр простирается от минимального соответствия регуляторным требованиям в области управления ESG-рисками до более амбициозных подходов. Внедрение принципов ответственного финансирования, ориентированного на управление ESG-рисками, является императивом для банков Республики Казахстан, отражая контекст реализации Дорожной карты Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР) по интеграции ESG-принципов в регулирование финансового сектора. В рамках этого подхода, основной акцент делается на оценке, управлении и минимизации ESG-рисков, непосредственно связанных с кредитной деятельностью. Результатом внедрения такой опции становится наличие у банка инструментария для оценки ESG-рисков заемщиков, возможности отказа в финансировании клиентам с наиболее высоким уровнем рисков, а также рычагов воздействия на заемщиков с целью их снижения подверженности ESG-рискам в среднесрочной перспективе. В долгосрочной перспективе успешная реализация данной стратегии позволит не только минимизировать риск устаревания бизнес-модели банка, но и сформировать новые перспективные направления роста банковского бизнеса в нише устойчивого финансирования. Экономический рост напрямую зависит от доступности финансовых инструментов, включая долговое и доленое финансирование, а также механизмы страхования рисков. В условиях сокращения внешних источников финансирования и падения цен на сырье возрастает значимость внутренних источников капитала. Стимулирование отечественных инвесторов и создание благоприятной инвестиционной среды на внутреннем финансовом рынке становятся приоритетными задачами для обеспечения устойчивого экономического развития. В условиях цифровой трансформации возникает новый вид производства, изменяется структура инвестиций и рыночное поведение предприятий, что требует эффективного инновационного управления, направленного на создание устойчивой финансово-кредитной модели в современных экономических условиях. Для успешной адаптации к новым вызовам необходимо осуществлять систематическое планирование и анализ финансовых потоков, выстраивать оптимальную стратегию кредитования и инвестирования, а также контролировать их эффективность. Только таким образом

предприятия смогут обеспечить устойчивый рост и развитии в современной экономической среде.

Генеральной целью устойчивого развития является достижение необходимого результата по различным областям жизнедеятельности: эффективное развитие экономики (экономическая подсистема); достижение социальной стабильности (социальная подсистема); обеспечение экологического равновесия (экологическая подсистема). Отношения и цели взаимосвязанных подсистем устойчивого развития региона могут быть представлены в следующей матрице (таблица). В таблице по вертикали показана последовательность перехода региона из кризисного состояния в устойчивое, а по горизонтали – характеристика каждой подсистемы в соответствующем состоянии. Развитие можно рассматривать как смену состояний, каждое из которых характеризуется определенной устойчивостью и способностью к изменениям. Основные положения стратегии устойчивого развития на региональном уровне предполагают разработку мер по стабилизации социально-экономического положения регионов на базе рационального использования имеющихся ресурсов, созданию полюсов роста и формирования собственной дееспособной экономической базы.

Таблица 1 - Матрица устойчивого развития региона

Виды состояний устойчивости региона	Экономическая подсистема	Социальная подсистема	Экологическая подсистема
Кризис	Отрицательное значение всех экономических показателей региона	Невозможность удовлетворения первичных потребностей	Разрушение экологических и природных систем
Неустойчивое развитие	Дотационность и ресурсозависимость экономики региона	Сохранение высокой доли населения за чертой бедности	Ограничение режимов природопользования
Приблизленно устойчивое развитие	Улучшение экономических показателей региона	Способность удовлетворять социальные потребности	Жесткое регулирование экологических параметров
Стабильное развитие	Повышение эффективности региональной экономики	Выравнивание уровня жизни населения	Восстановление потенциала экологических и природных систем
Устойчивое развитие	Эффективное развитие экономики региона	Достижение социальной стабильности	Обеспечение экологического равновесия

Для обеспечения устойчивого развития региона необходимо выработать систему параметров и индикаторов, учитывающих специфику конкретной территории, являющихся важнейшим элементом стратегии развития региона, которая позволит выявить и оценить грядущие угрозы, проанализировать текущее состояние дел и уровень достижения перспективных целей развития. В Казахстане уже имеется опыт разработки индикаторов устойчивого развития на уровне страны, согласно которому предложено использовать 60 индикаторов, характеризующих экономическую, социальную и экологическую сферу. Для региональных систем также возможна разработка индивидуальных индикаторов. Кроме того, для каждого региона должен разрабатываться свой набор показателей устойчивости, который бы отражал особенности структуры экономики области, уровень ее развития, а также приоритеты в социальной, экономической и экологической сферах.

Список использованной литературы:

1. Idirissova A. et al. Устойчивое развитие банковского сектора Казахстана в условиях цифровой трансформации //Economic series of the Bulletin of LN Gumilyov ENU. – 2025. – №. 2. – С. 222-233.
2. Мадиярова Э. С. Методические аспекты обеспечения устойчивого развития регионов Казахстана //Вестник КазЭУ. – 2010. – №. 2. – С. 104-111.

УДК 657:004

«ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕТА РАСЧЕТОВ С ПЕРСОНАЛОМ ЧЕРЕЗ ЦИФРОВЫЕ РЕШЕНИЯ»

Есжанов Абылай Нуриденович

esentemir@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Бухгалтерский учет, аудит и контроллинг»
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель – к.э.н., ассоциированный профессор - Ахметова Г.Т.

Современные организации сталкиваются с необходимостью повышения эффективности учета расчетов с персоналом. Цифровизация и внедрение информационных технологий существенно изменяют подходы к организации этого процесса. Автоматизация расчетов с персоналом позволяет ускорить обработку данных, снизить вероятность ошибок и повысить прозрачность ведения учета.

В условиях стремительной цифровизации экономики и автоматизации бизнес-процессов, организации сталкиваются с необходимостью модернизации учета расчетов с персоналом. Этот процесс охватывает начисление заработной платы, удержания, налоги и социальные взносы, а также контроль за финансовыми операциями, связанными с персоналом. Внедрение цифровых инструментов позволяет повысить скорость и точность расчетов, снизить риск ошибок и улучшить прозрачность документооборота

В настоящее время вследствие изменений экономического и социального развития страны многие государственные функции по реализации программы социальной поддержки и защиты рабочего класса возлагаются на предприятия, что дает им право самостоятельно устанавливать вид, порядок, а также стимулирующие надбавки оплаты труда. Современные экономические отношения формируют простор для действий объективных законов, поэтому необходим соответствующий методический инструментарий, позволяющий правильно оценивать происходящие финансовые процессы и на этой основе принимать оптимальные управленческие решения.

Процессы, происходящие в условиях конкурентного рынка, предполагают предоставление юридических прав собственникам предприятий в определении политики заработной платы, однако современная специфика нашей экономики обуславливает необходимость усиления мер государственного регулирования в сфере хозяйственной деятельности экономических субъектов и отражения ее результатов в учетной системе. Поэтому на сегодняшний день важно совершенствовать систему учета и внутреннего контроля расчетов по оплате труда, что также обуславливает значимость и актуальность темы статьи. Модификация элементов бухгалтерского учета расчетов по оплате труда в соответствии с МСФО на сегодняшний день актуальна.

Анализ трудовых ресурсов предприятия и фонда заработной платы является одним из важнейших в аналитической работе предприятия, и должен создавать эффективный контроль качества и, соответственно, количества затраченного труда, средств, которые были включены в фонд заработной платы, в том числе и социальные

В условиях цифровизации организации переходят на автоматизированные системы учета. Организация документооборота в цифровой среде где цифровизация позволяет оптимизировать хранение и обработку документов, связанных с расчетами с персоналом.

Учет расчетов с персоналом включает регистрацию и контроль начисления заработной платы, удержаний, налогов и социальных взносов. Традиционно эти процессы осуществлялись вручную или с использованием локальных бухгалтерских программ.

В условиях цифровизации организации переходят на автоматизированные системы, такие как ERP-системы, облачные платформы учета и специализированные программные решения для расчета заработной платы.

Таблица 1- Основные типы автоматизированных систем учета

Тип системы	Примеры	Основные функции
ERP-системы	SAP SuccessFactors, Oracle HCM Cloud	Интеграция HR и финансового учета, управление персоналом, расчет зарплаты
Облачные сервисы	MyPayroll, PayFit, Контур.Зарплата	Расчеты зарплаты, хранение данных, доступ онлайн
Специализированные программы	1С:Зарплата и кадры, BAS Зарплата и кадры	Автоматический расчет зарплаты, налоги, премии, удержания

Основные элементы цифрового документооборота

1. Электронные таблицы учета рабочего времени — фиксируют фактическое присутствие сотрудников с учетом смен и отпусков

2. Электронные приказы о начислениях и удержаниях — создаются и утверждаются в цифровом виде и автоматически попадают в систему расчета что сокращает время согласования.

3. Личные электронные карточки сотрудников — включают информацию о должности, окладе, стаже и бонусах, льготах.

4. Автоматические отчеты для налоговых и социальных органов — формируются программой без ручного вмешательства для предоставления в контролирующие органы.

Наиболее используемые программы автоматизации:

1С:Зарплата и кадры — позволяет настраивать индивидуальные расчеты, включая бонусы и надбавки.

SAP SuccessFactors — интегрирует HR и финансовый учет, создавая единый поток данных между отделами.

Облачные сервисы — предоставляют сотрудникам доступ к расчетным листкам и управлению личными данными.

Таблица 2-Риски и ограничения цифровизации

Риск	Описание
Технические сбои	Зависимость от стабильности ПО и серверной инфраструктуры
Киберугрозы	Возможны утечки персональных данных и финансовой информации
Недостаток навыков	Сотрудники требуют обучения для работы с системами
Ошибки настройки	Неправильная конфигурация может привести к ошибочным расчетам

Эффективная цифровизация требует продуманного внедрения, контроля и регулярного аудита работы систем.

Цифровизация охватывает все сферы деятельности современных организаций, в том числе управление финансовыми процессами и учет расчетов с персоналом. Использование цифровых технологий позволяет повысить эффективность внутреннего контроля, ускорить обработку данных и снизить вероятность ошибок при расчетах заработной платы и налоговых обязательств. Актуальность исследования обусловлена необходимостью адаптации систем учета и контроля к новым технологическим реалиям.

Таким образом цифровизация существенно изменяет подходы к внутреннему контролю и учету расчетов с персоналом, повышая точность, прозрачность и оперативность процессов.

Внедрение современных информационных систем способствует снижению рисков ошибок и нарушений, обеспечивая более надежное управление финансовыми и кадровыми ресурсами. При этом успешная цифровизация требует грамотного сочетания технологий и квалифицированного персонала

Список использованных источников:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.03.2021 г.)
2. Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 286-VI «Об обязательном социальном страховании» <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000286>
3. Астахова, В. А. Бухгалтерский учет в условиях цифровизации: Учебное пособие / В. А. Астахова. – Минск: И-БТЭУ, 2023. — 150 с. (Источник 10)
4. Бабаев, Ю. А. Бухгалтерский учет: учебник / Ю. А. Бабаев, А. М. Петров. – М.: Вузовский учебник, 2022. – 302 с.
5. Воронова, Е. Ю. Цифровизация учетного процесса расчетов с персоналом // Бухгалтерский учет. – 2023. – № 5. – С. 45-52.

ӘОЖ 338.2:502.131.1:004

«ҚАЗАҚСТАН МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ МОДЕЛЬДЕРІ»

Жанабайқызы Қарақат

03.karri@gmail.com

7M04102 - Project Management білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Astana IT University Астана қ., Қазақстан Республикасы

Мұнай-газ секторын қоса алғанда, капиталды көп қажет ететін салалардағы заманауи ат-жобалар қосарланған жағдайларда іске асырылуда. Бір жағынан, олар бюджеттеуге, есеп беруге, нормативтік талаптарды сақтауға және корпоративтік бақылауға қойылатын қатаң талаптармен сипатталатын институционалдық ресімделген ортада жұмыс істейді. Екінші жағынан, жобалардың өздері жоғары технологиялық күрделілікті, өзгермелі талаптарды, ескірген жүйелермен интеграцияны және функционалды ынтымақтастық қажеттілігін көбірек көрсетеді. Бұл комбинация бақылау талаптары мен икемділік қажеттілігі арасындағы құрылымдық қайшылықты тудырады.

Академиялық және кәсіби әдебиеттерде икемділік пен басқарудың тепе-теңдігі мәселесі дәстүрлі түрде Agile және Waterfall әдістемелік тәсілдері арқылы қарастырылады. Алайда, бұл қарама-қайшылық негізінен нормативті болып табылады және нақты институционалдық конфигурация мен жобаның белгісіздік деңгейін ескере отырып, жобаның қолайлы бейімделу дәрежесін анықтайтын тиімді механизмді қамтамасыз етпейді. Нәтижесінде басқару режимін таңдау көбінесе қоршаған орта мен жобаның сипаттамаларын

құрылымдық талдаудан гөрі қалаулармен, салалық тенденциялармен немесе ұйымдық мәдениетпен анықталады.

Ұйымдық құрылым-бұл өкілеттіктердің бөлінуін, жауапкершіліктің бөлінуін және жобалардағы басқарушылық шешімдердің сипатын анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Күрделі және капиталды көп қажет ететін салаларда ұйымдық құрылым көбінесе жобалық топтың дербестік дәрежесін, бекіту жылдамдығын және басқару процестерін рәсімдеу деңгейін анықтайды. Мұнай-газ саласында жүзеге асырылатын IT-жобалар үшін ұйымдық құрылымның әсері ерекше маңызды, өйткені мұндай жобалар басқарудың көп деңгейлі корпоративтік және институционалдық шеңберлеріне енгізілген.

Қазақстанның мұнай-газ секторында бұл ұйымдық модельдер негізгі компаниялардың квазимемлекеттік мәртебесімен және мемлекеттік органдар мен корпоративтік басқару орталықтары алдында есеп беру талаптарымен одан әрі нығайтылады. Жобалық-бағдарлы басқарудағы классикалық зерттеулер көрсеткендей, мұндай ұйымдарда жобалық құрылымдар көбінесе функционалды және матрицалық элементтермен біріктіріліп, жобалық және желілік бөлімшелер арасында өкілеттіктердің қайта бөлінуіне әкеледі. Нәтижесінде, жобалық топтар, соның ішінде АТ топтары екі есеп беру желісі бойынша жұмыс істейді және жоба деңгейінде де, корпоративтік басқару деңгейінде де басымдықтарды ескеруі керек.

Жобаны басқару тұрғысынан алғанда, мұндай көп деңгейлі құрылымдар негізгі басқару шешімдері тек жоба деңгейінде сирек қабылданатынын білдіреді. Мюллер мен Лекевр корпоративтік басқарудың дамыған жүйелері бар ұйымдарда шешімдердің едәуір бөлігі стратегиялық басымдықтар айқындалатын және ресурстар бөлінетін бағдарламалық және корпоративтік деңгейлерге ауысатынын көрсетеді. Бұл жобалық топтардың дискрециялық өкілеттіктерін шектейді және жобаның корпоративтік шешім қабылдау орталықтарына тәуелділігін арттырады.

Мұндай құрылымдардағы шешім қабылдау модельдері, әдетте, ресми бекіту процедураларына және кезең-кезеңімен бақылау механизмдеріне негізделген. Сахналық қақпалардың модельдері кеңінен қолданылады, олардың шеңберінде жобалар комитеттер мен алқалы органдардың ресми мақұлдауын талап ететін алдын-ала белгіленген бақылау пункттерінен өтеді. Бұл тетіктер тәуекелдерді азайтуға және шешімдердің сәйкестігін қамтамасыз етуге арналған; дегенмен, олар бір уақытта шешім қабылдау циклінің ұзақтығын арттырады және операциялық икемділікті төмендетеді.

Қосымша ерекшелігі-басқарушылық шешімдерді бизнес пен АТ деңгейлері арасында бөлу. Иерархиялық құрылымдарда бюджеттерге, басымдықтарға және жүйелік архитектураға қатысты стратегиялық шешімдер әдетте корпоративтік деңгейде қабылданады, ал жобалық топтарға бекітілген шешімдерді орындау рөлі тағайындалады. Жауапкершіліктің бұл бөлінуі рөлді ресімдеуді арттырады және өзін-өзі ұйымдастыру кеңістігін азайтады, бұл икемді басқару тәжірибесінің қолданылуына тікелей әсер етеді.

Жобалық топтың шектеулі дербестігі шешім қабылдау процесінде ғана емес, жауапкершілікті бөлуде де көрінеді. Тернер иерархиялық ұйымдарда жоба нәтижелері үшін жауапкершілік көбінесе ұжымдық және бөлінетіндігін, бұл командалық деңгейде жеке басқарушылық бастаманы төмендететінін атап өтті. Көп деңгейлі басқару жүйелерімен үйлескенде, бұл басқарудың ресми тетіктерін нығайтады және бейресми коммуникация мен бейімделу тәжірибесінің рөлін төмендетеді.

Эмпирикалық зерттеулер ұйымдық құрылым, шешім қабылдау модельдері, жобаларды басқару әдістемелері арасындағы байланысты растайды. Джослин мен Мюллер Agile және Waterfall тәсілдерінің тиімділігі жоба жүзеге асырылатын басқару контекстіне айтарлықтай тәуелді екенін және орталықтандырылған және формальды басқару орталарында икемді әдістемелер институционалдық шектеулерге тап болатынын көрсетеді. Сонымен қатар, жоспарға бағытталған дәстүрлі тәсілдер иерархиялық басқару модельдерімен құрылымдық жағынан жақсырақ үйлеседі, дегенмен олар жоғары белгісіздік пен функционалдық тәуелділікке байланысты мәселелерді шешпейді.

Осылайша, мұнай-газ секторына тән ұйымдық құрылымдар мен шешім қабылдау модельдері жобалық топтың дербестігіне тұрақты шектеулер туғызады және басқарудың ресми тетіктерінің рөлін күшейтеді. Көп деңгейлі иерархия, орталықтандырылған шешім қабылдау және сахна қақпасының модельдері икемді бейімделу мүмкіндіктерін шектей отырып, бақылау мен қадағалауды күшейтеді. Демек, бұрын анықталған икемділік пен бақылау қабілеттілігі арасындағы қайшылық мұнай-газ секторының ұйымдастырушылық контекстінде қосымша институционалдық күшейтуді алады және бюджеттеу мен бақылау тетіктеріне қатысты қосымша талдауды қажет етеді.

Капиталды көп қажет ететін және жоғары реттелетін салалардағы бюджеттеу және бақылау жобаларды басқарудың негізгі элементтері ретінде жұмыс істейді, рұқсат етілген басқару әрекеттері мен жауапкершілікті бөлуді анықтайды. Жобаларды басқарудың тұжырымдамалық модельдері шеңберінде бюджеттер, бақылау тетіктері және есептілік жобалық қызметті институционализациялау, есеп беру жүйесін қалыптастыру және ұйымдық стратегиялық мақсаттарға сәйкестендіру құралдары ретінде қарастырылады. Мұндай жағдайларда жобаларды басқару әдістемесі олардан тәуелсіз емес, алдын ала белгіленген қаржылық және бақылау шеңберлерінде жұмыс істейді.

Қазақстанның мұнай-газ секторында IT-жобалар әдетте инвестициялық бағдарламаларға енгізіліп, алдын ала бекітілген бюджет шегінде жүзеге асырылады. Квазимемлекеттік холдингтердің жылдық есептері жобаларды басқарудың жоспарланған шектеулерді сақтауға бағдарлануын нығайта отырып, белгіленген қаржылық параметрлері мен тиімділік көрсеткіштері бар инвестициялық портфельдердің қалыптасуын құжаттайды. Бұл тұрғыда бюджет тек қаржылық функцияны ғана емес, сонымен қатар бақылау функциясын да орындайды: ол күтілетін нәтижелерді ресімдейді және жобаның тиімділігін бағалауға негіз болады.

Жобаларды басқару бойынша зерттеулер көп деңгейлі ұйымдық құрылымдарда бюджеттеу корпоративтік стратегиялық жоспарлаумен және портфельді басқарумен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Бұл жобаны іске асыру кезінде ресурстарды қайта бөлу ресми қайта келісу және бекіту процедураларын қажет ететіндігін білдіреді. Белгіленген бюджеттеу жағдайында жобаның икемділігі инвестициялық параметрлерге сәйкестікті сақтау қажеттілігімен шектеледі. Осылайша, бюджет басқарушылық бейімделуге құрылымдық шектеу ретінде әрекет етеді.

Бақылау тетіктері формальды KPI жүйелері, тұрақты есеп беру және кезең-кезеңмен шешім қабылдау процедуралары арқылы жүзеге асырылады. Басқару модельдері кезеңдік қақпалардың механизмдері жоба кезеңдері арасындағы ауысуларды бақылауды қамтамасыз ететінін және бекітілген бюджет, кесте және ауқым параметрлеріне сәйкестігін тексеруді ресімдейтінін атап көрсетеді. Бұл логика жобаны жалғастыру белгіленген критерийлерге сәйкестігі расталғаннан кейін ғана мүмкін болатындығын білдіреді.

Институционалдық деңгейде KPI жүйелері мен есептілік корпоративтік басқару үлгілеріне біріктірілген. «Самұрық-Қазынаның» жылдық есептері қызметтің негізгі көрсеткіштерін және тұрақты есептілікті инвестициялық бағдарламалар мен стратегиялық міндеттердің орындалуын бақылау құралы ретінде пайдалануды көрсетеді. Бұл жобалық ортадағы бақылау, ең алдымен, жоспарланған параметрлерді сақтауға және алдын-ала анықталған сандық көрсеткіштерге қол жеткізуге бағытталғандығын көрсетеді.

Басқару әдістемелері мен басқару контекстінің арасындағы байланысты зерттеу ұйымдағы формализация мен бақылау деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым жобаны басқару процедуралық тәртіп пен есеп беруге бағытталатынын көрсетеді. Мұндай жағдайларда бюджет пен кестеден ауытқулар ресми негіздеуді және басшылық деңгейінде қайта қарауды қажет ететін тәуекелдер ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда бақылау эксперименттерге немесе оқуға емес, болжамдылық пен есеп беруді қамтамасыз етуге бағытталған.

Ірі инфрақұрылымдық жобаларды зерттеу шығындардың асып кетуі мен кестелердің кешігуі айтарлықтай институционалдық салдарға әкелуі мүмкін екенін көрсетеді, бұл ресми

бақылау процедуралары арқылы белгісіздікті азайту бойынша ұйымдастырушылық күш-жігерді күшейтеді. Нәтижесінде, кезең-кезеңмен есеп беру тетіктері мен тұрақты есеп беру жобалық шешімдерді құрылымдық тексеру арқылы тәуекелдерді азайту құралына айналады.

Сонымен қатар, қайта өңдеу бойынша зерттеулер көрсеткендей, қатаң бақылау процедуралары кезінде де белгісіздік пен өзгерістер күрделі жобаларға тән сипаттамалар болып қала береді. Қайта өңдеу көбінесе талаптардың өзгеруіне, функционалдық тәуелділіктерге және техникалық күрделілікке байланысты туындайды. Бұл формальды бақылау бейімделу қажеттілігін жоймайтынын, бірақ оны процедуралық қайта қарау процесіне айналдыратынын көрсетеді.

Жобалық топтар үшін мұндай бюджеттеу және басқару жүйелері ресурстар мен басымдықтарды басқаруда шектеулі дербестікті білдіреді. Рөлдер мен міндеттер ресми түрде анықталған, бюджет пен кестедегі өзгерістер бекіту рәсімдерін талап етеді, басқарудың жоғары деңгейлерінде негізгі шешімдер қабылданады. Жобалық басқару модельдерінің шеңберінде мұндай құрылымдар тік есептілікті күшейтеді және команданың өзін-өзі ұйымдастыруы үшін кеңістікті азайтады.

Бұл логика мен басқару әдістемелерінің арасындағы байланыс анық байқалады. Шапшаң принциптер жаңа ақпарат пайда болған кезде ресурстарды икемді түрде қайта бөлу және қайта бөлу мүмкіндігін болжайды. Бекітілген бюджеттер мен ресми бекіту процедураларына сәйкес, мұндай өзгерістер бейімделу жылдамдығын шектейтін кезең-кезеңмен және бекіту процестерінен өтуі керек. Осылайша, икемділік институционалды түрде шектеледі.

Институционалдық ортаны, ұйымдық құрылымдарды, сондай-ақ Қазақстанның мұнай-газ секторындағы бюджеттеу мен бақылау тетіктерін талдау жоғары реттелетін және капиталды көп қажет ететін ортада АТ жобаларын іске асырудың басқарушылық мәнмәтінін нақтылауға мүмкіндік берді. Нормативтік-құқықтық ортаны талдау көрсеткендей, IT-жобалар көп деңгейлі мемлекеттік және корпоративтік бақылау жүйесіне енгізілген, олар ресми бекіту рәсімдерімен, сәйкестік талаптарымен және қатаң есеп беру тетіктерімен сипатталады. Ұйымдастырушылық басқару құрылымы иерархиялық және орталықтандырылған, жобалық топтың дербестігін шектейді және негізгі басқару шешімдерін корпоративтік деңгейге ауыстырады. Бюджеттеу және бақылау алдын-ала бекітілген инвестициялық бағдарламалар, белгіленген қаржылық лимиттер, KPI жүйелері және кезеңдік процедуралар шеңберінде жүзеге асырылады.

Ұжымдық түрде бұл факторлар тұрақты институционалдық конфигурацияны құрайды, онда бақылауға, болжауға және формальды бақылауға басымдық беріледі. Жобалық топтың икемділігі, ресурстарды қайта бөлу және операциялық басымдықтарды қайта бөлу тек процедуралық түрде белгіленген қайта келісу тетіктері аясында мүмкін болады.

Сонымен бірге, капиталды көп қажет ететін салалардағы IT-жобалардың сипаттамаларын талдау жоғары белгісіздіктің, технологиялық күрделіліктің, функционалдық тәуелділіктің сақталуын растайды. Белгісіздік қатаң жоспарлау және ресімдеу арқылы жойылмайды, бірақ басқарылатын тәуекелдер режиміне айналады. Қайта өңдеу, талаптарды түзету және техникалық шешімдерге өзгертулер енгізу күрделі жобалардың сөзсіз белгілері болып қала береді.

Осылайша, Қазақстанның мұнай-газ секторында екі объективті негізделген басқарушылық талаптардың арасында құрылымдық қайшылық туындайды:

- белгісіздік пен технологиялық күрделілік жағдайында икемділік пен бейімделу қажеттілігі;
- жоғары реттеу, капитал сыйымдылығы және орталықтандырылған басқару жағдайында бақылау, есеп беру және бақылау қажеттілігі.

Бұл қайшылық әдістемелік емес, контекстік сипатта болады. Бұл жобаны басқару тәсілін дұрыс таңдамаудан емес, институционалдық және жобалық деңгейдегі факторлардың бір мезгілде әсерінен туындайды.

Жобаларды басқару саласындағы қолданыстағы зерттеулер негізінен икемді тәсілдер салыстырмалы талдауға, басқару және бақылау тетіктеріне, сондай-ақ капиталды көп қажет ететін секторлардың салалық және институционалдық сипаттамаларына бағытталған.

Қолданылған деректер тізімі:

1. Bosch-Rekveltdt, M., Jongkind, Y., Mooi, H., Bakker, H., & Verbraeck, A. (2011). Grasping project complexity in large engineering projects: The TOE (Technical, Organizational and Environmental) framework. *International Journal of Project Management*, 29(6), 728–739. <https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2010.07.008>
2. Conforto, E. C., Salum, F., Amaral, D. C., Silva, S. L. da, & Almeida, L. F. M. de. (2014). Can agile project management be adopted by industries other than software development? *Project Management Journal*, 45(3), 21–34. <https://doi.org/10.1002/pmj.21410>
3. Dikert, K., Paasivaara, M., & Lassenius, C. (2016). Challenges and success factors for large-scale agile transformations: A systematic literature review. *The Journal of Systems and Software*, 119, 87–108. <https://doi.org/10.1016/j.jss.2016.06.013>
4. Flyvbjerg, B. (2005). Policy and planning for large infrastructure projects: Problems, causes, cures (World Bank Policy Research Working Paper No. 3781). World Bank.
5. Geraldi, J., & Söderlund, J. (2018). Project studies: What it is, where it is going. *International Journal of Project Management*, 36(1), 55–70. <https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2017.06.004>
6. Müller, R., & Lecoivre, L. (2014). Operationalizing governance categories of projects. *International Journal of Project Management*, 32(8), 1346–1357. <https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2014.04.005>
7. Turner, J. (1999). *The handbook of project-based management: Improving the process for achieving strategic objectives*. McGraw-Hill.

ӘОЖ 336.77:334.72

«КЕПІЛСІЗ НЕСИЕЛЕУДІҢ ШАҒЫН БИЗНЕСКЕ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ»

Жумагазиева Аружан Муратовна

jumagazievaaruzhan@gmail.com

«Қаржы және аналитика» білім бағдаламасының 4 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі - э.ғ.м., аға оқытушы Жанаева А.А.

Бұл мақалада шағын бизнес субъектілеріне кепілсіз несиелерді (жоқ кепіл талап етілетін несиелерді) қолжетімді ету мәселелері қарастырылады. Нарықтағы деректер мен зерттеулер негізінде кепілсіз несие санының өсуі, оның себептері мен кедергілері талданады. Сондай-ақ, шағын бизнес үшін кепілсіз несие шарттарын жеңілдету, қаржылық технологияларды (FinTech) қолдану, реттеу саясатын оңтайландыру сияқты қолжетімділікті арттыру жолдары ұсынылады.

Қазақстан экономикасында шағын және орта бизнес ерекше маңызға ие. Елдің жалпы ішкі өнімінің едәуір бөлігі дәл осы сектордың үлесіне тиесілі. Шағын кәсіпкерлік жаңа жұмыс орындарын ашу, инновацияларды енгізу және өңірлік экономиканы дамыту тұрғысынан маңызды рөл атқарады.

Дегенмен, шағын бизнестің тұрақты дамуын тежейтін басты факторлардың бірі – қаржыландыру тапшылығы. Кәсіпкерлердің басым бөлігі несие алу кезінде банктердің жоғары талаптарына және кепілзаттың болмауына байланысты қаржылық қолдау ала алмайды.

Кепілсіз несиелердің дамуы осы мәселені шешудің маңызды тетігі болып табылады. Алайда, мұндай несиелердің үлесі әлі де аз, себебі банктер үшін тәуекел деңгейі жоғары.

Осыған байланысты мақалада шағын бизнес үшін кепілсіз несиелердің қолжетімділігін арттырудың тиімді жолдары қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы кепілсіз несиелеу нарығын талдап, шағын бизнес субъектілерінің қаржы ресурстарына қолжетімділігін арттырудың нақты ұсыныстарын ұсыну.

Кепілсіз несие — бұл қарыз алушыдан (жеке тұлғанемесе кәсіпкерден) мүліктік кепіл талап етілмейтін, яғни несие алу үшін үй, жер, көлік сияқты активтерді банктің иелігіне өткізуді қажет етпейтін несие түрі.

Мұндай несиелердің берілуі қарыз алушының төлем қабілеттілігіне, несие тарихына, табысының тұрақтылығына және қаржылық беделіне негізделеді.

Кепілсіз несие – банктің клиентке деген сенім деңгейіне сүйенетін қаржылық құрал. Яғни банк қарыз алушының бұрынғы қаржылық тәртібі мен ағымдағы табысына қарап, оның қарызды уақытылы қайтаруына сенеді.

Банктер үшін бұл несиелердің тәуекелі үлкен болғандықтан, олар мұндай өнімдерді шектеулі көлемде ұсынады. Кепілсіз несие банктер үшін жоғары тәуекелді несие түрі болып табылады. Өйткені клиент несиені өтемесе, банктің шығынын өтеуге нақты кепілзат жоқ. Осы себепті банктер пайыздық мөлшерлемені жоғарлатып немесе қарыз көлемін шектеп береді.

Негізгі тәуекелдер:

- Төлем қабілетсіздік қаупі;
- Жалған табыс туралы ақпарат ұсыну;
- Қарызды кешіктіру және несие тарихының бұзылуы;
- Пайыздық мөлшерлеменің жоғары болуы.

Дегенмен, бұл тәуекелдерді азайту үшін қазіргі уақытта банктер скорингтік жүйелерді, жеке рейтингтік бағалау әдістерін және цифрлық мониторингті қолданады. Мысалы, АҚШ пен Еуропа елдерінде шағын бизнеске арналған кепілсіз несиелердің үлесі жылдан жылға артып келеді. Бұл мемлекеттерде FinTech секторлары қарқынды дамып, шағын кәсіпкерлерге жылдам әрі онлайн режимде несие алуға жағдай жасалған.

Шағын және орта бизнес иелерінің көпшілігі бастапқы кезеңде жылжымайтын мүлікке ие болмайды, сондықтан олар дәстүрлі кепілді несие ала алмайды. Мұндай жағдайда кепілсіз несие – бизнеске серпін беретін тиімді құрал.

Шағын бизнес үшін оның маңызы мынада:

- Кәсіпкерге өз ісін бастауға мүмкіндік береді;
- Айналым қаражатын толықтыруға көмектеседі;
- Экономиканың нақты секторындағы белсенділікті арттырады;
- Аймақтық кәсіпкерлікті дамытуға ықпал етеді;
- Мемлекет тарапынан қолдау бағдарламаларын тиімді пайдалануға жол ашады.

Сонымен қатар, кепілсіз несие кәсіпкерлерге қаржылық дербестік, тәуелсіз шешім қабылдау мүмкіндігі және нарықтағы икемділік береді.

Кепілсіз несиелер нарығы әзірге жеке тұлғаларға көбірек бағытталған, ал шағын бизнес үшін мұндай құралдар шектеулі. Бұған себептер:

- Кәсіпкерлік қызметтің жоғары тәуекелдігі;
- Бухгалтерлік есептің ашық болмауы;
- Кредиттік тарихтың жетілмегендігі;
- Банктердің скоринг жүйелерінің әлсіздігі.

Дегенмен, соңғы жылдары бірқатар банктер мен микрокредиттік ұйымдар шағын бизнеске арналған кепілсіз несиелік өнімдерді ұсына бастады. Мысалы, онлайн өтінім беру арқылы несие алу, кіріс пен айналымды автоматты талдау секілді қызметтер кеңінен енгізілуде.

Кесте 1-Қазақстан банктерінің ИП (жеке кәсіпкерлер) үшін несие өнімдері

№	Банк атауы	Несиенің ерекшелігі	Мөлшерлеме	Мерзімі	Сума (шамамен)	Артықшылықтары	Ескертпе / Кемшілігі
1.	Halyk Bank	ИП-ларға арналған бірнеше несиенің өнімдері бар	~25,5 %-дан бастап	3–36 ай	Бағдарламаға байланысты	Кең филиал желісі, танымал бренд, ірі сомалар ұсынуы	Кепіл талап етілуі мүмкін
2.	Kaspi Bank	Залогсыз несиенің ұсынады (мысалы, 5 млн тг дейін)	~43 % шамасында	3–36 ай	5 млн тг дейін	Онлайн рәсімдеу, жылдам процесс	Жоғары пайыздық мөлшерлеме
3.	Forte Bank	Онлайн және офлайн несиелер (залогсыз – 10 млн тг дейін)	~24,5 %-дан бастап	1–36 ай	10 млн тг дейін (залогсыз), 300 млн тг дейін (залогпен)	Икемді шарттар, әртүрлі бағдарламалар	Үлкен сомаға залог қажет болуы мүмкін
4.	Банк ЦентрКредит	«StartUp Бизнес» бағдарламасы (жаңа ИП және ТОО үшін)	24,4–25,65 %	3–36 ай	50 млн тг дейін	Стартаптарға арналған қолдау, жаңа бизнеске бағытталған	Тіркелгеніне 36 айдан аспаған бизнеске ғана
5.	Мемлекеттік бағдарламалар («Даму» қоры, «Бәйтерек», «Өрлеу»)	Мемлекеттік қолдау арқылы ШОБ несиелері	≤12,6 %	Бағдарламаға байланысты	Бағдарламаға қарай	Төмен пайыздық мөлшерлеме, кепілдік пен субсидия бар	Талаптар мен құжаттар көп, мақұлдау уақыты

Сондықтан банк таңдағанда – тек банктың сомасы мен ставкасына ғана емес, мемлекеттік субсидия немесе кепілдік бағдарламалары бар-жоғын да қарастырған жөн.

Мемлекет шағын бизнеске, әсіресе кепілсіз немесе жеңілдетілген шарттармен несиені алуына мүмкіндік беру мақсатында бірнеше қаржылық қолдау тетіктерін іске асырып отыр. Бұл бағдарламалар негізінен «Бәйтерек» холдингі, «Даму» қоры, және ҚР Үкіметі арқылы жүзеге асады.

Кесте 2-Шағын және орта бизнесті (ШОБ) қолдауға арналған мемлекеттік бағдарламалар

№	Бағдарлама атауы	Жүзеге асыратын ұйым	Негізгі мазмұны	Пайыздық мөлшерлеме	Кепіл шарттары	Кімдерге арналған	Артықшылықтары
1.	«Даму» қоры арқылы пайыздық мөлшерлемені субсидиялау бағдарламасы	«Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры	Кәсіпкер алған банктік несиенің бір бөлігін мемлекет субсидиялайды (мысалы, 14%-дың 7%-ын мемлекет төлейді)	Қордан кейінгі мөлшерлеме шамамен 6–8 %	Кепіл бар, бірақ жетпесе — мемлекет 50%-ға дейін кепілдік береді	Ісін бастаған және жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлерге	Несие арзандайды, банктердің тәуекелі азаяды
2.	«Бәйтерек» холдингі аясындағы «Өрлеу» бағдарламасы (2024–2025)	«Бәйтерек» ұлттық басқарушы холдингі	ШОБ субъектілеріне 12,6%-дан аспайтын пайызбен жеңіл несиені беру	≤ 12,6 %	Кепілдік пен субсидия қарастырылған	ШОБ және өндіріс саласы кәсіпкерлері	Қолжетімді несиені, ұзақ мерзім, мемлекет кепілдігі
3.	«Бизнестің жол картасы – 2025»	ҚР Ұлттық экономика министрлігі, «Даму» қоры	Шағын және орта кәсіп иелеріне пайыздық мөлшерлемені субсидиялау және кепілдік беру	6–9 % аралығында	Мемлекет кепілдігі 85%-ға дейін	Барлық өңір кәсіпкерлері	Кепілсіз немесе аз кепілмен несиені алуға мүмкіндік
4.	«Еңбек» / «Жастар практикасы және микронесиеу» бағдарламасы	Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі	Жас кәсіпкерлерге және өзін-өзі жұмыспен қамтығандарға шағын несиені немесе гранттар беру	2,5 – 6 %	Кепілсіз немесе жеңіл шарттармен	Жас кәсіпкерлер, ауыл тұрғындары	Кәсіп бастауға арналған, жеңілдетілген шарттар

5.	«Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры» бағдарламалары	«АШҚҚҚ» АҚ (қазір «Аграрлық несие корпорациясы»)	Ауыл кәсіпкерлеріне төмен пайызбен несие және микронесие беру	6 % шамасында	Кепіл орнына қоғамдық кепілдік немесе кепіл тобы	Ауылдағы шағын бизнес өкілдері	Кепілсіз несиелеудің қолжетімді нұсқасы
6.	«Qolday» кәсіпкерлікті қолдау орталықтары (жергілікті)	Әр облыстық әкімдік	Кәсіпкерлерге грант, кеңес және шағын несие ұсынады	Бағдарламаға байланысты (5–12%)	Жеңілдетілген кепіл шарттары	Бастап жатқан кәсіпкерлер	Аймақтық деңгейде нақты көмек, консультация мен қолдау

Қазақстанда соңғы жылдары банк секторының цифрлануы және онлайн-қызметтердің өсуі байқалады. Бұл үрдіс шағын бизнеске арналған қаржылық өнімдердің де түрленуіне ықпал етті. Ұлттық Банк пен екінші деңгейлі банктердің деректеріне сәйкес, кәсіпкерлердің шамамен 40%-ы банктен несие алу кезінде кепіл талаптарына байланысты бас тартуға мәжбүр болған.

Кесте 3-2023–2025 жылдары бизнесті қолдау мен кепілсіз несиелеуді кеңейту көрсеткіштері

№	Көрсеткіш / Бағдарлама	2023 жыл	2024 жыл	Жоспар / 2027–2028 жылдар	Ескертпе / Нәтиже
1.	Бизнесті дамытуға бөлінген жалпы қаржы көлемі	7,4 трлн тг (ШОБ несиелеу көлемі)	8 трлн тг	10 трлн тг (2027 жылға дейін)	Үкімет нақты секторды қаржыландыруды күшейтеді
2.	«Бәйтерек» холдингі қаржыландыру көлемі	6,2 трлн тг шамасында	7,3 трлн тг	10 трлн тг дейін	ЕДБ және халықаралық қаржы институттарымен бірлесіп жүзеге асады
3.	«Бәйтерек» холдингінің кепілдік көлемі	1,5 трлн тг шамасында	2,2 трлн тг (30%)	–	Кепілдік жүйесі инвестициялық жобаларды қолдауға бағытталған
4.	«Даму» қоры арқылы кепілдіктердің жалпы көлемі	≈400 млрд тг (8 212 жоба)	1,7 трлн тг (30 000 жоба)	1 трлн тг (50 000 жоба)	Кепілсіз несиелердің қолжетімділігін арттыру мақсатында
5.	Қолдау алатын ШОБ жобалары саны	8 212 жоба	30 000 жоба	50 000 жоба	Кепілдік тәтігі арқылы несие алу жеңілдейді
6.	Экспортқа бағдарланған жобалар	Қалыптастыру кезеңі	Пул құрылып жатыр	Қытай, Орталық Азия, ЕО бағытында кеңейеді	Экспорттық сақтандыру, кепілдік және қайта сақтандыру құралдары іске қосылуда

Қазақстандағы шағын бизнестің дамуы және қаржыландырылуы

Кесте 4.1-Аймақтар бойынша шағын кәсіпкерлік субъектілері

Аймақ	Шағын кәсіпкерлік саны (мың)
Алматы	86,8
Нұр-Сұлтан	63,4
Қарағанды обл.	23,2

Басқа өңірлер	Өсу байқалады

Кесте 4.2-Шағын бизнестің негізгі қызмет салалары

Сала	Нысандар саны (мың)
Автожөндеу және көтерме/бөлшек сауда	92,7
Құрылыс	46,5
Кәсіби, ғылыми-техникалық қызмет	23,9
Білім	21,3
Өңдеуші өнеркәсіп	17,6

Кесте 4.3-ІЖӨ-дегі ШОБ үлесі (салыстырма)

Ел	ШОБ үлесі
Ұлыбритания	51%
Германия	53%
Финляндия	60%
Нидерланд	63%
Өзбекстан	54%
Қазақстан (2021 ж.)	34,7%

Кесте 4.4-Қазақстан аймақтары бойынша ЖӨӨ-дегі ШОБ үлесі

Аймақ	Үлес (%)
Елорда	74,9
Алматы	51,4
Шымкент	43,2
Алматы обл.	36,7
Басқа өңірлер	Төмен деңгей
Ең төмен: Қарағанды, Қызылорда, Павлодар	ШОБ көрсеткіші әлсіз

Қаржылық технологиялар (FinTech) кепілсіз несиелеудің тиімділігін арттыруда негізгі құрал болып табылады.

Жасанды интеллект негізіндегі скоринг жүйелері кәсіпкерлердің төлем қабілетін автоматты түрде бағалап, тәуекел деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Онлайн-платформалар арқылы өтінім беру және шешім қабылдау мерзімі қысқарып, кәсіпкерлер үшін уақыт пен шығын үнемделеді.

Мемлекеттік бағдарламалар («Даму» қоры, «Бизнестің жол картасы – 2025») аясында кепілсіз несиелерді субсидиялау және кепілдендіру тетіктерін жетілдіру қажет.

Мемлекет тарапынан несиелік тәуекелдің бір бөлігін өз мойнына алу банктердің мұндай өнімдерді кеңінен ұсынуына ынталандыру болуы тиіс.

Қаржы нарығын реттеу саясаты банктерге тәуекелдерді басқару механизмдерін оңтайландыруға мүмкіндік беруі керек.

Кәсіпкерлер үшін жеңілдетілген есептілік және ашық кредиттік тарих жүйесін дамыту да несиелік сенімділікті арттырады.

Көптеген шағын бизнес иелері несиелік саясатты, қаржылық есепті және несие алу талаптарын толық түсіне бермейді. Осыған байланысты қаржылық сауаттылықты арттыру бағдарламалары ұйымдастырылуы тиіс.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде келесі ұсыныстар беруге болады:

FinTech шешімдерін кеңінен енгізу – скоринг сапасын арттырып, кепілсіз несиелердің тәуекелін азайтады.

Мемлекеттік кепілдік және субсидиялау механизмдері шағын бизнеске қаржылық қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Банктер мен МҚҰ арасындағы деректер алмасуды күшейту кәсіпкерлердің кредиттік тарихын ашық етуге көмектеседі.

Қаржылық сауаттылықты арттыру – кәсіпкерлердің несиелік жауапкершілігін арттырады.

Қорытындылай келе, кепілсіз– шағын бизнес үшін қаржыландырудың баламалы әрі тиімді көзі. Бұл бағыттың дамуы экономиканың нақты секторын жандандырып, кәсіпкерлікті қолдауға жаңа мүмкіндік ашады.

FinTech технологиялары мен мемлекеттік қолдау шараларын үйлестіру арқылы Қазақстанда кепілсіз несиелеу нарығын кеңейтіп, кәсіпкерлердің қаржы ресурстарына қолжетімділігін едәуір арттыруға болады.

Мақалада ұсынылған тәсілдер мен тетіктерді іске асыру елдің экономикалық белсенділігін арттырып, шағын бизнестің үлесін ұлғайтуға бағытталады.

Шағын бизнес субъектілері үшін кепілсіз несиелер — даму үшін үлкен мүмкіндік. Дегенмен қазіргі жағдайда қолжетімділік әлі де шектеулі. Нарықтық деректер мен зерттеулер (мысалы, несиеге қолжетімділік мәселелері, FinTech-тың рөлі) бұл шектеулердің нақты негіздерін көрсетеді.

Қазақстан жағдайында кепілсіз несиелерге қолжетімділікті арттыру үшін кепіл талаптарын икемді ету, қаржылық технологияларды қолдану, реттеуші орта мен білім беру инфрақұрылымын дамыту сияқты кешенді шаралар қажет. Осы жолдар арқылы шағын кәсіпкерлікке берілетін қаржы көлемі артып, экономикалық өсімге оң әсер етуі мүмкін.

Қолданылған деректер тізімі:

1. <https://damu.kz/kk/content/shb-qarzhylandyru> – «Даму» қоры. Шағын және орта бизнеске қаржыландыру.
2. <https://kz.kursiv.media/kk/2021-01-09/karzhylyk-sauattylykty-kalay-arttyruga-bolady/> – Қаржылық сауаттылық және шағын бизнес.
3. <https://elordainfo.kz/aleumet/arzhyly-sauattyly-de-geyini-t-mendiginen-haly-aryz-a-batyp-zhatyr-arzhy-sarapshysy> – Қаржылық сауаттылық және несиелер мәселелері.
4. <https://amanatpartiasy.kz/news/news-detail/307861?lang=kz> – Мемлекеттік бағдарламалар арқылы шағын бизнесті қолдау.

ӘОЖ 336.221.262

«МЕМЛЕКЕТТІК КІРІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ САЛЫҚ ТӨЛЕУШІЛЕРМЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ БОЙЫНША ЖАҢА ТӘСІЛДЕР»

Жумабаева Лиза Жаксылыковна

LizaZh@mail.ru

«Экономика мен басқарудағы бизнес-аналитика»

білім бағдарламасының 1-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Адиева Э.М.

Бүгінгі таңда мемлекеттік басқарудың сапасын арттыру мәселелері өзекті болып табылады, олардың шешімі мемлекеттік органдардың қызметіне басқарудың тиімді және заманауи әдістемелерін енгізуге тікелей байланысты. Нәтижесінде олардың қызметінің тиімділігін және қоғамға қызмет көрсету сапасын арттыру мақсатында мемлекеттік органдардың жұмысын зерделеу қажеттілігі туындайды. Бұл мақала мемлекеттік кірістер органдарына бағытталған, өйткені салықтар бюджеттің кіріс бөлігінің негізін құрайды. Салық төлеушілердің салықтарды уақтылы және толық төлеуі және олар елдің барлық белсенді

тұрғындарын білдіреді, олармен Мемлекеттік кірістер органдарының өзара әрекеттесу сапасына байланысты. Қазіргі уақытта көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын жақсарту мақсатында мемлекеттік кіріс органдары мемлекеттік қызметтердің іс-шараларын тұрақты негізде жүргізеді. Қазақстанда Мемлекеттік кірістер органдары алғашқылардың бірі болып салық алымдарын әкімшілендіру мақсатында салық төлеушілермен жұмысты автоматтандыру үшін ақпараттық жүйелерді енгізді. Бүгінгі таңда қолданылатын ақпараттық жүйелер салық төлеушілердің қызмет санаттары бойынша ақпаратты жинақтайды және талдайды, сонымен қатар елдегі экономикалық макроэкономикалық факторлар мен бағалар арасындағы байланысты бақылауға мүмкіндік береді. Процестерде, салықтық әкімшілендіруде ақпараттық технологияларды басымдықпен пайдалану олардың ақпараттық және сервистік қызметтерді жедел және сапалы ұсынуында көрінеді. Бұл жүйенің істен шығуы мен тоқтап қалуына байланысты уақыттың жоғалуы мен өнімділіктің төмендеуін болдырмайды. Мемлекеттік кірістер органдарының қызметінде қол жеткізілген нәтижелерге қарамастан, салық есептілігі және салық төлеушілердің сеніміне теріс әсер ететін ақпараттандыру саласында шешуді талап ететін проблемалар бар.

Мемлекеттік кірістер органдарының салық төлеушілермен өзара іс-қимыл процесінің дамуындағы қазіргі заманғы үрдістерді, атап айтқанда стейкхолдерлер теориясын, мемлекеттік қызметтер теориясын, электрондық үкімет тұжырымдамасын айқындауға мүмкіндік беретін жекелеген теориялық тәсілдерді қарастыруды ұсынамыз. Мүдделі тараптардың өзара әрекеттесу теориясын (стейкхолдерлер) ұйымды басқару теориясындағы заманауи тәсілдердің біріне жатқызуға болады. Бұл тұжырымдаманың негізінде барлық қатысушылардың мүдделері бір-біріне қайшы келмейтін кооперация принципі жатыр. Негізгі модельдер-стейкхолдерлердің маңыздылығын анықтау моделі (Митчел моделі), ресурстық қатынастардың баланстық моделі және желілік модель [1]. Стейкхолдер теориясы корпоративтік секторға көбірек бағытталғанына қарамастан, оны мемлекеттік басқаруда қолдануға негіз болды. Бұл бағыт мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар, сондай-ақ қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру бойынша жалпы нәтижелерге қол жеткізу үшін бірлескен іс-қимылдарға мүдделі азаматтар арасындағы өзара іс-қимылға бағытталған «GR-management» (мемлекеттік басқару органдарымен байланысты басқару) атауын алды [2]. Мемлекет, сондай-ақ бизнес және азаматтар ретінде экономикалық субъект болып табылатындығын, бірақ жалпы қоғам алдында әлеуметтік міндеттемелері көп болатындығын ескере отырып, басқа субъектілерге қойылатын талаптарды белгілеуге үлкен құқығы бар. Сондықтан мемлекет пен бизнестің өзара әрекеттесу теориясында үш модель бөлінеді: мәжбүрлеу моделі, патронаж моделі және серіктестік моделі. Бірінші модельде мемлекеттің өзара іс-қимылы бизнестің әртүрлі әлеуметтік жобалар мен бағдарламаларға инвестиция салуын талап етуге негізделген. Екінші модельде-мемлекет шығындарды өтеу және мемлекеттік ресурстарға қол жетімділікті қамтамасыз ету арқылы бизнесті дамытуды қолдайды. Үшінші модельде - мемлекет бірлескен шешімдер қабылдау шарттарында бизнеспен өзара іс-қимыл жасайды [3]. Бұл модельдердің барлығы мемлекет пен бизнес арасындағы қатынастарға көбірек қатысты. Біздің ойымызша, қазіргі жағдайда өзара әрекеттесу теориясындағы жеке бағыт ретінде «мемлекеттің клиентке бағдарлануы» тұжырымдамасы өзекті болып отыр.

Мемлекеттік басқарудағы клиентке бағдарланған тәсіл мемлекеттің сапалы мемлекеттік қызметтер көрсетуге ғана емес, сонымен қатар азаматтарға сапалы сервистік қызмет көрсетуге де мүдделі екендігімен сипатталады. Сондықтан азаматтардың қанағаттану деңгейі жеке және заңды тұлғалармен өзара іс-қимыл кезінде мемлекет қызметінің нәтижесін бағалаудың негізгі көрсеткіші болып табылады. мемлекеттік басқару органдарының клиентке бағдарлануын арттыру азаматтардың мемлекетке деген сенім деңгейін арттыру және олардың азаматтық белсенділігін арттыру болуға тиіс. Бұл тәсілді қандай факторлар сипаттайды? Бұл жерде клиентке бағдарлану жеке қарым-қатынас арқылы немесе заманауи IT-технологияларды пайдалана отырып, клиенттермен жеке қарым-қатынас, сондай-ақ өзара тиімді және бірлескен ынтымақтастық сияқты белгілермен сипатталатынын атап өткен жөн.

Мемлекеттік ұйымдардың, оның ішінде Мемлекеттік кірістер органдарының клиентке бағдарлануын арттыру мақсатында:

- клиенттермен жұмыс істеуге бағытталған саясатты әзірлеу,
- клиенттермен жұмысты ұйымдастырудың икемді нысандарын енгізу,
- клиенттерге қызмет көрсету бойынша IT-технологияларды пайдалану,
- мемлекеттік қызметтер мен клиенттерге қызмет көрсету сапасына қанағаттану деңгейін тұрақты негізде бағалау жүргізу,

- клиенттік базаны сегменттеу [4].

Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында клиенттермен байланыс арналарын тұрақты мониторингтеу мен бағалауға, азаматтардың сұраныстарына жедел ден қоюға, «бірыңғай терезе» қағидатына, мемлекеттік қызметтердің белсенділігіне, мемлекеттік органдардың ашықтығы мен транспаренттілігіне негізделген мемлекеттік басқарудың жаңа «клиенторталық» моделін құру туралы айтылады [5]. Мемлекеттік қызметтер теориясы мемлекеттің халыққа қызмет көрсетуіне негізделеді, осылайша азаматтық қоғамның өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдай жасайды. Ең алдымен, мемлекеттік қызметтер азаматтық құқықтық қатынастар субъектілерінің мәртебесін оның құқықтық маңыздылығына байланысты анықтау үшін қажет, бұл мемлекеттік тіркеуді қажет етеді. Мемлекеттік қызметтерді тек мемлекет қана емес, жеке тұлғалар да ұсынады. Мемлекеттік қызмет көрсету саласындағы жеке тұлғалардың қатысу дәрежесі азаматтық қоғамның дамуы туралы айтады. Диденко А. «азаматтық құқықтар объектісі түрінде қызмет көрсетудің мәні басқалардың іс-әрекетін білдіреді» [6]. Қызмет көрсету кезінде материалдық нәтиже болмайды, ал олардың пайдалылығы қызмет көрсету процесінің өзімен байланысты. Зерттеушілердің пікірінше, мемлекет өз азаматтарын өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдай жасайды, ал азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру қызмет көрсету есебінен жүзеге асырылады. Азаматтар мемлекеттік қызметтердің мазмұны мен санына әсер етеді, осыған байланысты мемлекет азаматтардың үнемі өзгеріп отыратын қажеттіліктеріне бейімделуі керек [7].

Экономист Терещенко Л.К. мемлекеттік қызметтердің қызмет көрсету субъектілері бойынша айырмашылықтары бар деп санайды [8]. Демек, мемлекеттік қызмет - бұл мемлекеттік қызмет түрі мемлекет уәкілетті органдар арқылы ұсынады. Іс жүзінде "мемлекеттік қызмет" термині кең және тар мағынада қабылданады. Мемлекеттік қызметтердің кең тұжырымдамасы оларды мемлекет көрсететін барлық мүмкін қызметтерге теңестіру болып табылады. Старовоитов А.В. «бұл мемлекеттің мақсаты жеке адамға қызмет ету болып табылатын мемлекеттің «сервистік» тұжырымдамасын түсінумен байланысты, яғни мемлекеттің онымен өзара іс-қимыл жөніндегі кез келген қызметі Мемлекеттік қызмет болып табылады» деп санайды [9]. Тар мағынада мемлекеттік қызметтер азаматтардың мүдделеріне сәйкес және жеке мақсаттар үшін ұсынылады. А.Майдырованың пікірінше, азаматтардың жеке қажеттіліктерінен әлеуметтік қажеттіліктер туындайды, бұл қызметтерді мәжбүрлі алуға әкеледі [10]. Қазақстанда мемлекеттік қызметтер көрсету «Мемлекеттік қызметтер туралы» Заңмен реттеледі, оған сәйкес мемлекеттік қызмет «Азаматтар мен заңды тұлғалар атынан көрсетілетін қызметті алушылардың өтініші бойынша немесе өтінішінсіз жүзеге асырылатын және олардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін іске асыруға, оларға материалдық немесе материалдық емес игіліктер беруге бағытталған мемлекеттік функцияларды іске асыру нысаны» ретінде түсіндіріледі [11]. «Электрондық үкімет» (E-Government) тұжырымдамасы ашық деректері, халықпен және бизнеспен кері байланысы, мемлекеттік органдардың әлеуметтік жауапкершілігі бар бірыңғай ақпараттық жүйе ретінде қарастырылады. Осы Тұжырымдама шеңберінде мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен ашықтығы қағидаттары іске асырылады. Ақпараттық технологияларды қолдану мемлекеттік қызметтердің сапасына, ұсынылатын ақпараттың қолжетімділігі мен түсінігіне оң әсер етеді. Электрондық үкімет тұжырымдамасын көптеген елдер кеңінен қолданады, олардың әрқайсысы дамудың стратегиялық бағыттарын, өлшемдерін және оларды бағалау тәсілдерін дербес анықтайды. Алайда, көбінесе негізгі

басымдықтар мемлекеттік аппаратты бюрократизациялау, Мемлекеттік қызметтерді көрсету кезінде «бірыңғай терезені» енгізу, сондай-ақ азаматтарды қоғамдық игіліктер жасауға тарту болып табылады. Электрондық үкімет мемлекеттік басқару жүйесіне электрондық мемлекеттік қызметтер көрсетуді, азаматтармен және бизнеспен өзара іс-қимыл жасау үшін цифрлық платформалар құруды енгізуге мүмкіндік берді. Ол мүдделі тараптар арасындағы өзара іс – қимылдың келесі түрлерін қамтиды:

- G2G (үкімет – үкімет) мемлекеттік органдар арасында саясат және электрондық үкімет жобалары мәселелері бойынша ақпарат алмасуды қамтиды;

- G2B (үкімет және бизнес) жеке компанияларға мемлекеттік қызмет көрсетеді;

- G2C (Азаматтарға арналған үкімет) халыққа мемлекеттік қызмет көрсетеді. Тез дамып келе жатқан ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жағдайында қоғам мемлекеттен мемлекеттік атқарушы органдар ұсынатын электрондық қызметтердің неғұрлым жетілдірілген нысандарын және бірлескен шешімдер қабылдауды дамыту мақсатында коммуникация нысанын жақсартуды күтеді. Осыған байланысты «Ақылды үкімет» (Smart Government) деп аталатын жаңа тәсіл өзектілігін арттыруда. Ақылды үкімет қоғамның өмірлік қажеттіліктерін анықтау және икемді және тиімді қызметтерді ұсыну үшін өзара әрекеттесудің барлық түрлерін біріктіру мақсатында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданады. Қазақстанда электрондық үкімет жүйесі жұмыс істейді, ол арқылы уәкілетті мемлекеттік органдар ұсынатын мемлекеттік қызметтердің көпшілігі цифрландырылады. Сонымен қатар, «салық төлеуші кабинеті», e-license, e-otinish және басқалары сияқты мемлекеттік қызметтердің мамандандырылған спектрін көрсететін электрондық ақпараттық платформалар бар, олар мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуді жеңілдетеді. 2006 жылы egov.kz портал іске қосылды, бірақ цифрландырудың алғашқы бастамалары салық органдарында салықтық әкімшілендіру процестерін жеңілдететін жүйені енгізген кезде басталды. Қазіргі уақытта мемлекеттік кірістер органдары көрсететін мемлекеттік қызметтердің шамамен 90% цифрландырылған. Жалпы, мемлекеттік органдардың бизнеспен және азаматтармен өзара іс-қимылы жөніндегі қазіргі заманғы тұжырымдамаларды зерттеу қазіргі уақытта азаматтардың сенім деңгейін арттыру мақсатында мемлекетке, ең алдымен, клиенттерге қызмет көрсету сапасын жүйелі негізде жақсарту, азаматтардың сұраныстарына жедел ден қою, проактивті Мемлекеттік қызметтерді қолдану, заманауи IT технологияларды енгізу, кері байланыс мониторингін жүргізу қажет екенін көрсетті, сондай-ақ мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен ашықтығын бағалау.

Мемлекеттік қызметтердің тиімді жүйесін құрудың негізгі элементі мемлекетті стратегиялық басқарудың мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін қағидаттарды айқындау болып табылады. Қазақстанда мемлекеттік қызметтер мынадай қағидаттарға сәйкес көрсетіледі («Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» ҚРЗ 3 – бабы):

- көрсетілетін қызметті алушыларға қандай да бір кемсітусіз тең қолжетімділікті ұсыну;

- мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді көрсетуге жол бермеу;

- мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді қамтамасыз ету;

- көрсету кезінде бюрократизмнің есептілігі және көрсету кезінде ашықтық – мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі;

- Мемлекеттік қызмет көрсету процесін жетілдіру;

- мемлекеттік қызмет көрсету кезіндегі үнемділік пен тиімділік.

Мемлекеттік кірістер органдарының мемлекеттік қызметтер көрсету тәртібі 2020 жылғы 10 шілдедегі №665 «ҚР Мемлекеттік кірістер органдарының мемлекеттік қызметтер көрсету қағидаларымен» бекітілген. Цифрландыру салық төлеушілер үшін қолайлы жағдай жасауға, салық рәсімдерін жеңілдетуге, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға, сондай-ақ мемлекет бюджетіне түсімдерді қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Осылайша, мемлекеттік қызметтер саласында реформалар жүргізу кезінде тиімді нәтижелерге қол жеткізу үшін бір мезгілде Мемлекеттік қызметтер көрсету жүйесін қолдау үшін тиісті инфрақұрылымды дамыту қажет. Инфрақұрылым дегеніміз-ақпараттық мәліметтер базасын қалыптастыру

арқылы мемлекеттік қызметтерді ұсыну процесін жеңілдететін мекемелер мен ұйымдар желісін құру. Мемлекеттік қызметтердің цифрлық форматы халықтың тұрақты жетілдіру негізінде оларды көрсету сапасына қанағаттану деңгейін арттыруға бағытталған. Екінші жағынан, олардың үкіметке деген сенімін нығайту үшін мемлекеттік басқару органдарының бизнеспен және халықпен цифрлық өзара іс-қимылын белсенді дамыту қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Петров М.А. Теория заинтересованных сторон: пути практического применения // Вестник СПбГУ, 2004, сер.8, вып. №2 (16), с.51-68.
2. GR-связи с государством: теория, практика и механизмы взаимодействия бизнеса и гражданского общества с государством. Учебное пособие / под ред. Л. В. Сморгунова и Л. Н. Тимофеевой. — М., 2012. — 407 с.
3. О проблеме взаимодействия современного российского бизнеса и государства: общее и частное // Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, Сыктывкарского управления госуниверситета, и венчурного инвестирования 2014, № 2. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-probleme-vzaimodeystviya-sovremennogo-rossiyskogo-biznesa-i-gosudarstva-obshee-i-chastno/viewer>
4. Подопригора В.Г., Герасимова Е.А. Конкурентоспособность бизнеса на основе клиенториентированного подхода (на примере банковского сектора) // Проблемы современной экономики, № 3, 2012. Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=4195>
5. Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года // Указ Президента РК от 26.02.2022, № 522.
6. Диденко А.Г. Гражданское право Республики Казахстан-Алматы, 2006.
7. Мартынова С.Э. Государственные и муниципальные услуги в рамках «сервисного государства»: объем и «субъекты» сервиса // Вестник ПАГС. — 2011. — № 3.
8. Терещенко Л.К. Услуги: государственные, публичные, социальные // Журнал российского права. — 2004. — № 10.
9. Старовойтов, А.В. Публичные услуги в социальной сфере: понятие, виды, представление // Институт права и публичной политики. Томск. — 2009. — URL: <http://tgpo.tomsk.ru/analytics/43.html>
10. Майдырова, А.Б., Муксимов, С.С. Совершенствование процесса оказания государственных услуг в Республике Казахстан. Научная монография - Астана: Акад.гос.упр. при Президенте РК, 2015. — 211 с.
11. Закон РК «О государственных услугах» от 15 апреля 2013 года №88-V (с изменениями и дополнениями на 01 июля 2023 года)

УДК 334.722-053.81:004.9

«ЦИФРОВЫЕ ПЛАТФОРМЫ КАК ДРАЙВЕР МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»

Жумаханов Алмаз Болатович

almazzumahanov8@gmail.com

студент 3 курса образовательной программы «Экономика»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель: Дингазиева М.Д. — м.э.н., сеньор-лектор,

В статье рассматривается трансформация экосистемы молодежного предпринимательства под влиянием цифровизации. Автор обосновывает переход от традиционных форм поддержки к платформенным решениям, которые обеспечивают доступ

к финансам, знаниям и инновационной инфраструктуре. Особое внимание уделено роли молодежного бизнеса в реализации стратегии устойчивого развития (ESG) через внедрение цифровых инструментов менеджмента.

В условиях глобальной цифровой трансформации сфер экономики и финансов молодежное предпринимательство становится стратегическим ресурсом инновационного развития. Молодежь, как наиболее адаптивная социальная группа («цифровые аборигены»), обладает потенциалом для создания гибких бизнес-моделей, отвечающих современным вызовам устойчивого развития. Однако успех таких инициатив в условиях неопределенности напрямую зависит от формирования комплексной цифровой экосистемы. Актуальность исследования обусловлена необходимостью пересмотра классических механизмов поддержки молодежного бизнеса и их интеграции в цифровую среду управления и распределения ресурсов.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью глубокой трансформации институтов поддержки молодежного бизнеса в условиях глобального перехода к цифровой экономике и реализации принципов устойчивого развития (ESG).

Технологический аспект - традиционные формы поддержки (офлайн-инкубаторы, классическое кредитование) становятся менее эффективными по сравнению с гибкими цифровыми платформами, которые обеспечивают мгновенный доступ к ресурсам и глобальным рынкам.

Социально-экономический аспект - молодежь является ключевым носителем цифровых компетенций, однако для реализации их потенциала требуется создание «бесшовной» цифровой среды управления и финансирования.

Экологический аспект - стратегия устойчивого развития требует от бизнеса минимизации ресурсного следа, что достижимо только через внедрение цифровых технологий (шеринговая экономика, облачный менеджмент, мониторинг данных).

Целью исследования работы является теоретическое обоснование и разработка структурно-функциональной модели экосистемы молодежного предпринимательства, базирующейся на цифровых платформах и ориентированной на достижение целей устойчивого развития.

Основы теории предпринимательских экосистем заложены в работах Дж. Мура и Б. Коэна, которые рассматривали бизнес-среду как совокупность взаимосвязанных институтов. В контексте молодежного предпринимательства исследователи (например, Isenberg) подчеркивают, что ключевыми элементами системы являются рынки, капитал и культура. Однако современная литература указывает на трансформацию этих элементов под влиянием «платформизации» [1].

Современные исследователи (такие как Srnicek, автор «Капитализма платформ») отмечают, что цифровые платформы стали основной инфраструктурой для ведения бизнеса. В работах последних лет подчеркивается, что для молодых предпринимателей цифровые платформы (Amazon, Alibaba, локальные маркетплейсы и финтех-сервисы) решают проблему «дефицита ресурсов», предоставляя готовые инструменты для маркетинга и логистики. Исследования в области FinTech подтверждают, что технологии блокчейн и краудфандинг радикально меняют доступ к первичному капиталу для молодежи, снижая зависимость от традиционного банковского сектора [2].

Связь между молодежным бизнесом и устойчивым развитием активно обсуждается в отчетах ООН и ЮНЕСКО. Исследователи отмечают тренд на «социальное предпринимательство» среди поколения Z. В работах по менеджменту всё чаще встречается концепция «Twin Transition» (Двойной переход) — одновременная цифровая и экологическая трансформация. Авторы подчеркивают, что цифровые технологии (например, IoT для контроля отходов или AI для энергоэффективности) являются необходимым условием для достижения целей устойчивого развития (ЦУР) в малом и среднем бизнесе [3].

Литературные источники в области образования (EdTech) указывают на переход от формального бизнес-образования к гибким микро-модулям. Исследования подтверждают, что

использование симуляторов, VR-технологий и цифровых наставников повышает выживаемость молодежных стартапов на 30–40% за счет более качественной проработки бизнес-моделей на ранних стадиях [4].

В области государственного управления (менеджмента) актуальным направлением является изучение концепции «Government as a Platform» (Т. О’Рейли). Литература по этой теме анализирует, как цифровизация госуслуг и автоматизация налогового администрирования способствуют легализации молодежного бизнеса и снижению коррупционных барьеров в развивающихся экономиках [5].

Анализ литературы показывает, что если ранее исследования фокусировались на физической инфраструктуре (бизнес-инкубаторах и технопарках), то современный научный дискурс сместился в сторону цифровой среды. Наблюдается дефицит работ, комплексно связывающих цифровые инструменты менеджмента с долгосрочной устойчивостью (ESG) именно в молодежном сегменте, что и определяет научную новизну данной статьи.

Методологическую основу работы составляет комплексный подход, сочетающий в себе: Системный анализ: для рассмотрения экосистемы молодежного предпринимательства как совокупности взаимосвязанных цифровых и институциональных элементов.

Метод сравнительного анализа: при сопоставлении эффективности различных цифровых платформ и инструментов финансовой поддержки.

Метод вторичного анализа данных: изучение отчетов международных организаций (ООН, ВЭФ), государственных стратегий цифровизации и статистических данных о развитии сектора МСП (малого и среднего предпринимательства).

Результаты и дискуссии

В рамках концепции Образования 4.0 фундаментом современной экосистемы остается качественное обучение, однако в условиях глобальной цифровой трансформации основной акцент смещается с накопления статичных академических знаний на активное использование EdTech-платформ и внедрение принципов непрерывного обучения в течение всей жизни. Современному молодому предпринимателю критически важно обладать высокой цифровой грамотностью, которая включает в себя практические навыки работы с большими данными, инструментами искусственного интеллекта и облачными сервисами для глубокой оптимизации процессов менеджмента. Параллельно с технологической подготовкой в учебные программы интегрируются специализированные модули по ESG-образованию и устойчивому развитию. Это позволяет готовить новое поколение лидеров, способных проектировать бизнес-модели, ориентированные не только на извлечение прибыли, но и на системную минимизацию экологического следа при строгом соблюдении принципов социальной ответственности.

Глубокая трансформация финансовых механизмов в рамках финтех-революции радикально снижает барьеры входа для молодежных стартапов, создавая более гибкую и доступную среду. В современных условиях традиционные банковские займы эффективно дополняются высокотехнологичными инструментами, среди которых особое место занимают краудфандинговые и краудинвестинговые платформы. Эти цифровые решения позволяют молодым лидерам привлекать стартовый капитал напрямую от широкой аудитории инвесторов, полностью минуя сложные бюрократические процедуры классического банкинга.

Параллельно с этим активно развивается сектор «зеленого» финансирования, где специализированные цифровые платформы обеспечивают автоматический скрининг бизнес-проектов на их соответствие строгим критериям устойчивого развития. Такой подход открывает предпринимателям упрощенный доступ к льготным ESG-грантам и специализированным венчурным фондам, ориентированным на экологические инновации. Важнейшим дополнением этой системы стали акселераторы и инкубаторы версии 2.0, чей переход в полноценный онлайн-формат позволяет талантливой молодежи из любой географической точки получать оперативную финансовую и экспертную поддержку в режиме реального времени.

Развитие современного молодежного бизнеса становится практически невозможным без оперативного доступа к высокотехнологичной инновационной инфраструктуре, которая в эпоху устойчивого развития претерпевает глубокую трансформацию. На смену классическим офисным пространствам приходят виртуальные технопарки, предоставляющие молодым предпринимателям удаленный доступ к «цифровым двойникам» реальных производственных процессов и мощным облачным вычислительным ресурсам. Важнейшим элементом этой среды выступают облачные системы управления (SaaS), которые позволяют стартапам с минимальными начальными вложениями внедрять профессиональные инструменты менеджмента и вести прозрачный финансовый учет. Использование таких цифровых решений не только снижает операционные издержки на этапе старта, но и обеспечивает необходимую подотчетность бизнеса перед инвесторами, что является критически важным для долгосрочной устойчивости и масштабирования инновационных идей.

Современные цифровые платформы радикально расширяют традиционные границы нетворкинга, превращая менторство в динамичный элемент глобальной предпринимательской экосистемы. В этой среде наставничество реализуется через интеграцию молодых лидеров в глобальные экспертные сети, что открывает уникальную возможность получения оперативных консультаций от ведущих мировых практиков через специализированные профессиональные платформы и узкоотраслевые цифровые сообщества. Важнейшим технологическим дополнением процесса выступает внедрение систем интеллектуального сопровождения на базе алгоритмов искусственного интеллекта. Использование таких инструментов позволяет осуществлять высокоточный автоматизированный подбор наиболее подходящих стратегических партнеров, инвесторов и надежных поставщиков, что критически повышает прозрачность и общую устойчивость бизнес-цепочек в долгосрочной перспективе.

Политическая поддержка и социальное стимулирование молодежных инициатив в цифровую эпоху переходят в качественно новую плоскость реализации концепции GovTech. Государственное управление сегодня все чаще рассматривается как сервисная платформа, где внедрение цифрового комплаенса и автоматизация налогового администрирования позволяют радикально упростить процедуры регистрации и отчетности для молодых лидеров. Такая трансформация способствует существенному снижению коррупционных рисков и бюрократической нагрузки, создавая благоприятную и прозрачную деловую среду. В рамках реализации стратегии устойчивого развития государственные органы разрабатывают специализированные институциональные стимулы, включая налоговые льготы для цифровых стартапов, активно внедряющих энергоэффективные технологии и социальные инновации. В конечном итоге, синергия цифрового государства и молодежного предпринимательства становится ключевым фактором обеспечения конкурентоспособности национальной экономики на международном уровне.

Проведенное исследование подтверждает, что в условиях глобальной цифровой трансформации классическая экосистема молодежного предпринимательства претерпевает качественную эволюцию, переходя от разрозненных институтов поддержки к интегрированным платформенным решениям. Формирование такой среды позволяет не только снизить ресурсные барьеры для входа молодых лидеров в бизнес, но и обеспечить стратегическую устойчивость новых предприятий за счет внедрения современных инструментов финансового мониторинга и облачного менеджмента.

Внедрение концепции «Образования 4.0» и использование финтех-инструментов, таких как краудфандинг и механизмы «зеленого» финансирования, создают инклюзивную основу для реализации инновационного потенциала молодежи. При этом цифровизация менторства и государственного управления в формате GovTech способствует формированию прозрачной деловой среды, минимизирующей бюрократические риски и стимулирующей социальную ответственность бизнеса.

В конечном итоге, создание полноценной цифровой экосистемы молодежного предпринимательства становится необходимым условием для достижения целей устойчивого развития и обеспечения долгосрочной конкурентоспособности национальной экономики.

Дальнейшие перспективы исследования могут быть связаны с изучением влияния конкретных алгоритмов искусственного интеллекта на эффективность операционного управления в молодежных стартапах и разработкой национальных стандартов ESG-отчетности для малого цифрового бизнеса.

Список использованной литературы:

1. Moore, J. F. The Death of Competition: Leadership and Strategy in the Age of Business Ecosystems. — New York: HarperBusiness, 1996. — 320 p. (Классика: основоположник теории бизнес-экосистем).
2. Isenberg, D. J. The Entrepreneurship Ecosystem Strategy as a New Paradigm for Economic Policy: Principles for Cultivating Entrepreneurship // Babson College. — 2011. (Фундаментальная работа по элементам поддержки предпринимательства).
3. Srnicek, N. Platform Capitalism. — Cambridge: Polity Press, 2017. — 120 p. (Теория платформ как новой экономической инфраструктуры).
4. Sussan, F., Acs, Z. J. The Digital Entrepreneurial Ecosystem // Small Business Economics. — 2017. — Vol. 49, No. 1. — P. 55-73. (Ключевая работа, связывающая цифровизацию и экосистемы).
5. World Economic Forum. Digital Transformation: Powering the Great Reset. — Geneva: WEF, 2021. (О роли цифры в устойчивом восстановлении экономики).
6. UNCTAD. Digital Economy Report 2024: Shaping a Sustainable and Inclusive Digital Future. — Geneva: United Nations, 2024. (Актуальный отчет ООН о цифровой экономике и устойчивости).
7. Gnyawali, D. R., Song, Y. Leveraging Digital Technologies in Entrepreneurial Ecosystems: A Emerging Economy Perspective // Journal of Business Venturing. — 2023. — Vol. 38, No. 4. (Исследование того, как технологии помогают стартапам в развивающихся странах).
8. Vial, G. Understanding Digital Transformation: A Review and a Research Agenda // The Journal of Strategic Information Systems. — 2019. — Vol. 28, No. 2. — P. 118-144. (Глубокий обзор менеджмента в условиях цифровых перемен).
9. European Commission. The Twin Transition: Century Challenges and Opportunities for Digital and Green Transformation. — Brussels, 2022. (Концепция «двойного перехода»: цифра + экология).
10. O'Reilly, T. Government as a Platform // Innovations: Technology, Governance, Globalization. — 2011. — Vol. 6, No. 1. — P. 13-40. (Основа для раздела про GovTech и господдержку).

ӘОК 338.43:330.341

«АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ»

Жамбылова Гульфия Жамбыловна,

zhambylova83@mail.ru

э.ғ.м, сеньор-лектор

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Даулиева Г.Р. -э.ғ.к., профессор

Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
Андропова И.В. -д.э.н., профессор

Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей

Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешеннің дамуы географиялық орналасуына және климаттық жағдайларына байланысты ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ең жоғары қарқыны Солтүстік Қазақстан сияқты аймақтарға тән, Ақмола ал астық өндірісі басым

Павлодар облыстары, сондай-ақ мал және майлы дақылдар дамып келеді. Сияқты оңтүстік аймақтарда Жамбыл ал Оңтүстік Қазақстанда көкөніс, жеміс-жидек, мал шаруашылығына баса назар аударылады. Еліміздің Шығыс Қазақстан облысы сияқты шығыс өңірлері дамыған сүт шаруашылығымен және ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеумен танымал. Өз кезегінде, сияқты салалар Атырау және Маңғыстау табиғи ресурстардың қолжетімділігіне қарамастан, құрғақ климаттық жағдайлар мен ауыл шаруашылығының дамымағандығынан аймақтар күрделі мәселелерге тап болуда.

- Өрбір өңірдің күшті және әлсіз жақтарын анықтау. Солтүстік аймақтар: күшті жақтарына дәнді және өнеркәсіптік дақылдарды өсіру үшін қолайлы климаттық жағдайлар, сондай-ақ дамыған инфрақұрылым жатады. Әлсіз жағы өндіріс пен өндірістің маусымдық тәуелділігінде жатыр мал шаруашылығының шектеулі дамуы. Оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтар: мықты тұсы - жеміс-көкөніс өнімдерін жыл бойына өндіру мүмкіндігі, сонымен қатар дәстүрлі егіншілік дағдыларының болуы. Дегенмен, әлсіз жағы - су ресурстарына тәуелділіктің жоғары болуы және химиялық тыңайтқыштарды қарқынды қолдану. Батыс өңірлері: күшті жақтары табиғи ресурстардың қолжетімділігі мен даму мүмкіндіктері болып табылады агроэкологиялық ауыл шаруашылығы, әлсіз жақтары - агротехнологияға инвестицияның жетіспеушілігі және нашар топырақтар.

- Ауыл шаруашылығындағы жаһандық трендтер мен инновациялар. Соңғы жылдары агроөнеркәсіптік кешенде инновациялық технологияларды енгізуге байланысты елеулі өзгерістер болып жатыр. Бұл өзгерістер цифрландыруды да, биотехнологиялар мен жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды да қамтиды, бұл ауыл шаруашылығының тиімділігі мен тұрақтылығын едәуір арттырады.

- Ауыл шаруашылығын цифрландыру өнімділікті арттырудың, шығындарды азайтудың және ауыл шаруашылығын басқаруды жетілдірудің негізгі тенденциясына айналу. Өтініш IoT, үлкен деректер, жасанды интеллект

Заттар Интернеті (IoT) ауыл шаруашылығында сенсорлары қосылған, топырақ жағдайын, ауа райы жағдайын және өсімдіктердің денсаулығын бақылайтын смарт фермаларды құруға мүмкіндік беретін технологиялар белсенді түрде енгізілуде. Үлкен деректер мен жасанды интеллект (AI) өнімділікті болжау, ресурстарды пайдалануды оңтайландыру және уақтылы шешім қабылдау үшін осы деректерді өңдеу және талдау үшін пайдаланылады. Мысалы, AI негізіндегі жүйелер өсімдік ауруларын диагностикалау, ықтимал қауіптерді болжау және егін жинаудың оңтайлы уақытын есептеу үшін дрондардағы суреттерді талдай алады.

Дәлме-дәл егіншілік су, тыңайтқыштар және пестицидтер сияқты ресурстарды барынша пайдалану үшін GPS, спутниктер және сенсорлардан жиналған деректерді пайдаланады. Дәлме-дәл егіншілік жүйелері шығындарды азайтуға, өнімділікті арттыруға және қоршаған ортаға әсерді азайтуға мүмкіндік береді. Мысалы, GPS технологиялары мен автоматтандырылған тракторларды пайдалану егіс және егін жинау жұмыстарының дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді.

Бұл іргелі заң ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау мен реттеудің құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық негіздерін және ауылдық аумақтарды дамытуды белгілейді. Қазақстан[1]. Онда негізгі ұғымдар, мемлекеттік органдардың рөлі, агроөнеркәсіптік кешен мен ауылшаруашылық қоғамдастығын қолдау шаралары анықталған. Заң ауыл шаруашылығының тұрақты өсуін қамтамасыз ету және елдегі ауылдардың тұрмыс жағдайын жақсарту үшін субсидиялар, ауылдық несие беру, инновацияларды ынталандыру және инфрақұрылымды дамыту сияқты саясаттың негізінде жатыр.

Ауыл шаруашылығын трансформациялау мен дамытудағы ауыл шаруашылығы ақпаратын тарату қызметтерінің рөлін зерттейтін кешенді кітап. Ол ақпаратты тарату және консультациялық қызметтер фермерлерге инновацияларды енгізуге қалай көмектесетіні туралы елдер бойынша жаһандық шолуды және жағдайлық зерттеулерді ұсынады [2]. Негізгі тақырыптарға шағын шаруа қожалықтарының өнімділігі мен күнкөрісін арттыру, ауылдағы инклюзивті білім беру жүйесін құру, тәсілдерді кеңейту және жаңғырту кіреді. Кітапта

экспансияны тұрақты ауылшаруашылық инновациялары мен аймақтық ауылшаруашылық дамуының тиімді катализаторына айналдырудағы озық тәжірибелер мен қиындықтар көрсетілген.

ЕО ауыл шаруашылығының тұрақты дамуға және төмен көміртекті технологияларға көшуіне арналған зерттеу монографиясы [3]. Ол ауыл шаруашылығының көміртегі ізін азайтудағы жаңартылатын энергия көздерінің және жасыл инновациялардың рөлін талдайды, био-негізделген экономиканың дамуын, сондай-ақ ЕО-ның тұрақты ауыл шаруашылығына қатысты саясаты мен негіздерін зерттейді. Кітапта ауылшаруашылығындағы климаттың өзгеруін азайту стратегиялары, мысалы, дәлме-дәл егіншілік, биоэнергетика және көміртекті егіншілік қарастырылған және олардың аймақтық ауылдардың дамуына және Еуропадағы шаруа қожалықтарының бәсекеге қабілеттілігіне әсері бағаланған.

Мемлекеттік қолдауға қарамастан, оның ішінде егіс науқанын қаржыландыру 580 млрд теңге, көптеген фермерлер бұл шаралардың жеткіліктілігіне күмәнмен қарайды. Өтемақының нақты тетіктерінің болмауы, субсидияларды бөлу проблемалары және несиелік ресурстардың жетіспеушілігі агроөнеркәсіптік кешендегі экономикалық тұрақсыздықты күшейтуі мүмкін.

Экологтар су тасқыны ауыл шаруашылығына тікелей зиян келтіріп қана қоймай, қоршаған ортаға да қауіп төндіргенін алға тартады. Мал қорымдарының эрозиясы, тұрмыстық қалдықтар мен химиялық заттардың суға түсуі жұкпалы аурулардың таралуына және топырақтың ластануына әкелуі мүмкін. Судың және жердің ластануына кешенді талдау жүргізу, сондай-ақ климаттың өзгеруіне бейімделудің ұлттық жоспарын әзірлеу қажет. Мұндай шаралардың болмауы одан әрі экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін.

Соңғы 30 жылда Қазақстанда су тасқынынан келетін шығын айтарлықтай өсті. Егер 1993 жылы ел 60 миллион доллар шығынға ұшыраса, 2024 жылы бұл көрсеткіш, сарапшылардың пікірінше, рекордтық 444 миллион долларға жетті. Бұл табиғи апаттардың жиілігі мен қарқындылығының артқанын, сондай-ақ алдын алу және ден қою жүйесін күшейту қажеттігін көрсетеді. Негізгі табиғи апаттардың күйреуі сияқты апаттар Қызылағаш бөгет 2010 жылы инфрақұрылымның осалдығын атап өтті. Бұл оқиға экономикалық қана емес, гуманитарлық трагедияға айналды. Тікелей шығын 40 миллион долларды құрап, 300-ден астам адам зардап шекті. Мұндай жағдайлар маңызды объектілерді қорғау үшін күшейтілген шараларды қажет етеді.

2024 жылғы су тасқыны халықтың ауқымды эвакуациясын тудырды. 111 мыңнан астам адам құтқарылды, оның ішінде 39 мың бала. Төтенше жағдайлар еліміздің 8 аймағын қамтыды, бұл адамдарды орналастыруға, тұрғын үйді қалпына келтіруге және зардап шеккендерге көмек көрсетуге байланысты елеулі әлеуметтік шығындарға әкелді.

Су тасқынын жоюға 33000-нан астам құтқарушы мен 4000-нан астам техника жұмылдырылған. Бұл азаматтық қорғаныс қызметінің тиімді жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығын көрсетеді. Дегенмен, зардаптардың ауқымы мұндай елеулі шығындардың алдын алу үшін қолда бар ресурстардың жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Табиғи апаттардан болатын залалдың ұлғаюы тәуекелдерді басқарудың табиғи стратегияларын қайта қарау қажеттілігін көрсетеді. Мониторингтің заманауи технологияларын енгізу, қорғаныс құрылыстарын салу және профилактикалық іс-шараларды жүзеге асыру су тасқыны мен су тасқынының салдарын едәуір төмендетуі мүмкін.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстанның әртүрлі климаттық жағдайлары мен географиялық ерекшеліктері бар, бұл елдің әртүрлі аймақтарындағы агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына тікелей әсер етеді. Әрбір өңірдің өз күшті және әлсіз жақтары бар, оларды жаңғыртуды жоспарлау және ауыл шаруашылығына инвестиция салу кезінде ескеру қажет.

Экономикалық сын-қатерлер:

- Еңбек өнімділігінің төмендігі: Технологиялық жабдықтардың нашарлығы және инновациялардың төмен деңгейі өнімділікті арттыру мүмкіндіктерін шектейді.

- Инвестицияның жетіспеушілігі: Қаржы ресурстарына қол жетімділіктің шектеулілігі модернизацияға және жаңа технологияларды енгізуге кедергі келтіреді.

- Жаһандық тұрақсыздық тәуекелдері: Әлемдік нарықтардағы ауыл шаруашылығы өнімдері бағасының ауытқуы және халық шаруашылығындағы инфляциялық процестер агроөнеркәсіптік кешенге қысым жасайды.

Климаттың өзгеруі:

- Өнімділіктің төмендеуі: Температуралық жағдайлардың өзгеруі, құрғақшылықтың күшеюі және табиғи апаттар ауыл шаруашылығы өндірісінің төмендеуіне әкеледі.

- Топырақтың деградациясы: Жеделдетілген эрозия және құнарлылықтың төмендеуі тұрақты өсімдік шаруашылығына қауіп төндіреді.

- Бейімделу қажеттілігі: климатқа төзімді агротехнологиялар мен өсімдік сорттарын жасау қажеттілігі.

Инфрақұрылым және персонал:

- Өнімді сақтау, тасымалдау және қайта өңдеу инфрақұрылымының нашарлауы.

- Агротехнологиялар саласындағы білікті мамандардың тапшылығы.

Қазақстанның ауыл шаруашылығына бағытталған мемлекеттік қолдау жүйесі бірнеше бағыттарды қамтиды: тікелей субсидиялау, жеңілдетілген несиелеу, инвестициялық преференциялар және салықтық жеңілдіктер. Бұл шаралар агросекторға қаржы ресурстарының қолжетімділігін арттыруға және шаруашылықтарды техникалық және технологиялық жаңғыртуды жеделдетуге мүмкіндік береді. Мысалы, аграрлық секторға төмен пайыздық несиелер фермерлердің айналым қаражатын толықтыруға және өндірісті кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, экспортқа бағдарланған кәсіпорындарды салықтық ынталандыру халықаралық нарықтардағы өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

"Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында" айтылғандай, Қазақстанда ауыл шаруашылығын трансформациялаудың 2030 жылға дейінгі ұзақ мерзімді мақсаттары мен басымдықтарын белгілейтін стратегиялық бағдарламаның мақсаты ұлттық бәсекелестік артықшылықтарды пайдалану арқылы ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру болып табылады. Бұл қазақстандық өнімдердің экспорттық нарықтарын кеңейтуді, органикалық егіншілікті ілгерілетуді және суармалы жер көлемін ұлғайтуды қамтиды. Сонымен қатар, тұжырымдама әр түрлі шаруашылық құрылымдарын қарастыру, ауылдық инфрақұрылымды жақсарту және қоршаған ортаны қорғау арқылы агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Заңда Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін және ауылдық жерлерін дамытудың құқықтық негіздері белгіленген. Ол мемлекеттік қолдау мен реттеу арқылы агроөнеркәсіптік кешеннің экономикалық сын-қатерлерге төзімділігін арттыруға бағытталған. Құжатта өзгермелі жағдайларға, соның ішінде климаттық факторларға бейімделу үшін ауыл шаруашылығын жаңғырту қажеттігі атап өтілген. Бұл экологиялық және экономикалық тәуекелдер жағдайында инновациялар мен технологияларды енгізуге негіз жасайды [4]. Заң климаттың өзгеруін ескере отырып, агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың негізін құрайды. Оның ережелері келесі жағдайларда саланың тұрақты дамуына ықпал етеді

Құжат ауыл шаруашылығы өндірісін жаңғыртуға, инновацияларды ілгерілетуге (цифрлық ауыл шаруашылығы сияқты) және секторға мемлекеттік қолдауды күшейтуге арналған нұсқаулық ретінде қызмет етеді. Мақсат - инновацияларды ынталандыру және фермерлер мен бизнестің өркендеуіне көмектесу үшін мемлекеттік қолдау тетіктерін жетілдіру.

Тұжырымдама жаһандық климаттық өзгерістерді ескере отырып, агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың ұзақ мерзімді мақсаттарын айқындайды. Онда заманауи технологияларды енгізу арқылы ауыл шаруашылығы өнімділігі мен тұрақтылығын арттыру шаралары ұсынылады. Құжат нарықтың құбылмалылығы және олардың салаға әсері сияқты экономикалық сын-қатерлерге бағытталған. Бұл стратегиялық көзқарас азық-түлік қауіпсіздігі мен экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған [5]. Тұжырымдама кешенді

түрде ұсынады климатты ескере отырып, агроөнеркәсіптік кешенді жаңғырту тәсілдері. Бұл саланы экономикалық және экологиялық жағдайларға бейімдеу стратегиясын күшейтеді.

Ұлттық жоба климаттың өзгеруіне байланысты ауыл шаруашылығын жаңғыртудың қысқа мерзімді шараларына бағытталған. Онда экологиялық қауіп-қатерлерге төзімділікті арттыру үшін инфрақұрылым мен технологияларға инвестициялар қарастырылған. Жоба сонымен қатар шығындардың өсуі және экспортқа қажеттілік сияқты экономикалық қиындықтарды ескереді. Бұл күрделі жағдайларда саланы дамытудың икемді стратегиясын жасауға ықпал етеді [6]. Жоба климатты ескере отырып, агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың практикалық негізін қамтамасыз етеді. Бұл экономикалық қиындықтарға тез бейімделуге ықпал етеді.

Ауыл шаруашылығында жасыл экономикаға көшудің артықшылықтары

1) Экономикалық пайдалар:

1. Өнімділікті арттыру: Егіншіліктің дәлме-дәл технологияларын және топырақты өңдеудің экологиялық таза әдістерін қолдану өнімділікті 10-20% арттырады.

2. Өнім сапасын арттыру: Органикалық өндіріс қосылған құнмен халықаралық нарықтарға шығуға мүмкіндік береді.

3. Ресурстарды үнемдеу: оңтайландырылған кәдеге жарату арқылы тыңайтқыштардың, пестицидтердің және судың құнын төмендету.

2) Әлеуметтік төлемдер:

1. Жаңа жұмыс орындарын құру: кіріспе жасыл технологиялар және өңдеу инфрақұрылымын дамыту жаңа мамандықтарға сұранысты тудырады.

2. Ауылдағы кірісті арттыру: Инвестицияларды тарту және өнім экспортын ұлғайту ауылдық жерлерде өмір сүру деңгейін жақсартады.

Экологиялық артықшылықтар:

1. Көміртегінің ізін азайту: парниктік газдар шығарындыларын барынша азайтатын технологияларды пайдалану экологиялық жүктемені азайтуға көмектеседі.

2. Биоалуантүрлілікті сақтау: Органикалық егіншілік арқылы табиғи экожүйелерді қолдау және химиялық заттарды көп қолданудан аулақ болу.

3. Су ресурстарын ұтымды пайдалану: Тамшылатып суару технологияларын және суды үнемдеу жүйелерін пайдалану олардың сақталуына ықпал етеді.

1 кестеде Қазақстанның ауыл шаруашылығында жасыл экономикаға көшудің артықшылықтары келтірілген:

- Экономикалық тиімділік: Кірістілік Қазақстанның ағымдағы деректері (алдыңғы кестеден 12,5 ц/га) және жасыл технологияларды енгізу арқылы күтілетін өсім негізінде түзетіледі. Рост экспорта Экспорттың 15%-ға артуы органикалық өнімдердің нақты бағасы болып табылады.

- Әлеуметтік төлемдер: 5000 жұмыс орны - тұрақты даму бағдарламаларының типтік нәтижелеріне негізделген болжамды көрсеткіш. Табыстың 25%-ға артуы өнім сапасы мен сұраныстың жақсаруына байланысты.

- Экологиялық тиімділік: топырақты 30% үнемдеу — органикалық егіншіліктің нәтижесі, шығарындыларды 10% азайту - цифрландыру мен энергия тиімділігінің әсері, суды 20% үнемдеу - суаруды жаңғыртудың нәтижесі.

Кесте 1 - Қазақстанның ауыл шаруашылығында жасыл экономикаға көшудің артықшылықтары

жеңілдіктердің түрі	нақты нәтижелер
экономикалық	астық өнімділігін 10-20%-ға арттыру (12,5-тен 15-17-ге дейін орталықтар/га), экспорттың 15%-ға өсуі.
әлеуметтік	ауыл тұрғындарының табысын 25%-ға арттыра отырып, жыл сайын 5000 жаңа жұмыс орнын құру.

экологиялық	құнарлы топырақ қабатының 30%-ын сақтау, азайту со2 шығарындылар бастап со2 шығарындылары 10%-ға, суды үнемдеу 20%-ға.
Ескертпе: Авторлар дереккөз негізінде құрастырған [4].	

Сурет 1 көрсетеді негізгі Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің жасыл экономикаға бейімделу көрсеткіштері (жалпы өнімнің%-ында).

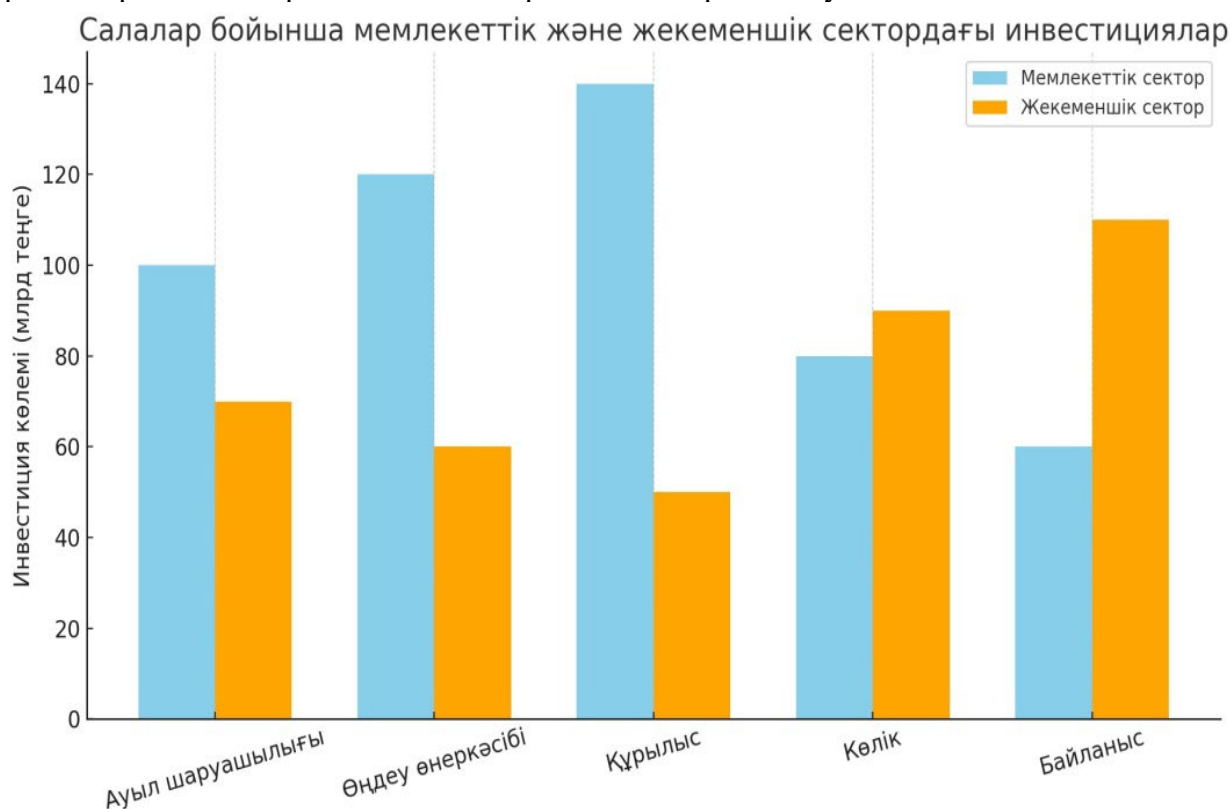
4-ші кестедегі мәліметтерге сүйене отырып, сіз жасыл технологияларды енгізу динамикасын және 2024 жылға қарай мақсаттарға жетуді көрсететін салыстырмалы кесте құра аласыз.

1. Органикалық тыңайтқыштар: The жоспар: 35%-ға дейін, іс жүзінде -28%-ға дейін ұлғайту, бұл фермерлерді ынталандырудың жеткіліксіздігін көрсетеді.

2. Жаңартылатын энергия: А жоспардан 8% артта қалу инфрақұрылымға инвестициялар тарту қажеттілігін көрсетеді.

3. Дәлдік ауыл шаруашылығы: жүзеге асыру жоспарланған 40% орнына 25% құрайды, бұл ауыл шаруашылығын цифрландырудың жеткіліксіздігіне байланысты.

4. CO2 мөлшерін азайту шығарындылар: Және Қол жеткізілген 18% мақсатқа жақын, бірақ көміртекті бейтарап технологияларды белсендірек енгізу қажет.



Сурет 1-Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің жасыл экономикаға бейімделуінің негізгі көрсеткіштері (жалпы өнімнің%-ында)

Ескертпе: Авторлар құрастырған

Графикте Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін әртүрлі салалардағы жасыл экономикаға бейімдеудегі мемлекет пен жеке сектордың рөлінің бөлінуі көрсетілген:

1. Экологиялық технологияларға субсидиялар: гүкімет: 60%,жеке сектор: 40%.
2. Инфрақұрылымға инвестициялар: досударство: 70%,жеке сектор: 30%.
3. Ғылыми зерттеулерді қолдау: гүкімет: 80%,жеке сектор: 20%.
4. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік: гүкімет: 40%, Жеке сектор: 60%.

Кесте 2 - Агроөнеркәсіптік кешенді жаңғырту бағдарламасының бағыттары және тиімділік көрсеткіштері

Бағдарлама бағыт	Өнімділік көрсеткіші	Пікір қалдыру
Органикалық ауыл шаруашылығын дамыту	сертификатталған жердің 3%	Қолдауды арттыруды қажет етеді
Цифрлық технологияларды қабылдау	фермерлердің 15%	Шағын шаруа қожалықтарының аз қатысуы
Инфрақұрылымды жақсарту	суаруы жаңартылған жерлердің 25%	Көбірек қаржыландыру міндетті
Ескертпе: Авторлар құрастырған.		

Органикалық ауыл шаруашылығы-көрсеткіш өте төмен (3%), Бұл Қазақстандағы органикалық өндірістің даму деңгейі әлі де бастапқы сатыда екенін көрсетеді. Қолдау шаралары жеткіліксіз, нарықтық инфрақұрылым әлсіз, фермерлердің ынтасы жоғары емес. Бұл салада мемлекеттік субсидиялау тетіктерін және нарықты ынталандыруды жетілдіру қажет.

Цифрлық технологияларды енгізу-фермерлердің тек 15% - ы цифрлық шешімдерді пайдаланады. Бұл ауыл шаруашылығында цифрландырудың баяу жүріп жатқанын көрсетеді. Шағын шаруашылықтардың техникалық және қаржылық ресурстары шектеулі. Бұл тұрғыда білім беру, оқыту және жеңілдетілген техникалық гранттар маңызды құрал болуы керек[7].

Инфрақұрылымды жақсарту-25% деңгейінде жетістік бар, бұл салыстырмалы түрде жақсы көрсеткіш. Алайда, сарапшылардың пікірінше, инвестиция көлемі жеткіліксіз және қосымша қаражат қажет, әсіресе суармалы жерлерді кеңейту мен модернизациялау үшін. Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы ауыл шаруашылығын жаңғыртуға бағытталған, бірақ бірқатар кемшіліктері бар:

1. Жасыл экономика қағидаттарын сақтамау: программы субсидиялау бағдарламалары негізінен өндіріс көлеміне бағдарланған, керісінше сапа мен экологиялық тазалыққа қарағанда; органикалық егіншілікті қолдаудың жеткіліксіздігі: 2023 жылы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің 3%-ы ғана сертификатталған.

2. Шектеулі қаржылық ресурстар: және ауыл шаруашылығына салынған инвестициялардың жалпы көлемі 2023 жылы 625 млрд теңгені құрады теңге, бұл саланы толығымен жаңғырту үшін жеткіліксіз.

3. Технологияның төмен деңгейі нбала асырап алу: Цифрландыруды қолдау бағдарламаларының болуына қарамастан, фермерлердің тек 15%-ы дәлме-дәл егіншілік технологияларын пайдаланады.

Ұсынымдар авторлар берген:

- Органикалық егіншілікке инвестиция салыңыз: 2025 жылға қарай сертификатталған органикалық жерлердің үлесін 10%-ға дейін арттыру.

- Инфрақұрылымды дамыту: Суаруды және қайта өңдеуді жаңғыртуды қаржыландыруды ұлғайту.

- Цифрландыруды жеделдету: Фермерлерге арналған гранттар мен білім беру бағдарламалары арқылы дәлме-дәл егіншілік технологияларына қолжетімділікті кеңейту.

Бұл шаралар Қазақстанға жаһандық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және агроөнеркәсіптік кешеннің экологиялық тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қолданған әдебиеттер тізімі:

1. Саксена, Р., Пант, Д.К., Пант, С.К., Джоши, Л., Пол, Р.К. & Сингх, Р., (2024). Ауыл шаруашылығын трансформациялауға арналған AI негізіндегі инновациялар: аналитикалық зерттеу. Ауыл шаруашылығы экономикасындағы зерттеулерге шолу, 36(2), 1-18

2. Дэвис, К., Бабу, С.С. & Рагаса, С. (Ред.), (2020). Ауыл шаруашылығын дамыту: жаһандық мәртебе және елдің тиімділігі. Вашингтон, Колумбия округі: Халықаралық азық-түлік саясатын зерттеу институты (IFPRI). БСН: 9780896293755. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://amazon.com>

3. Треймикиене, Д., Šikšnelytė-Butkienė, I. & Baležentis, T., (2024). Төмен көміртекті экономикаға көшу: Еуропалық Одақтағы тұрақты ауыл шаруашылығы. Бока Ратон, Флорида: CRC баспасөзі (Тейлор және Фрэнсис). БСН: 9781032607900. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.1201/9781003460589>

4. Тремикене, Д., Шикшнелит-Қасапхана, I. Және Балежентис, Т. (2024). Төмен көміртекті экономикаға көшу: Еуропалық Одақтағы тұрақты ауыл шаруашылығы. Бока Ратон, Флорида: CRC Press (Тейлор және Фрэнсис). БСН: 9781032607900. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.1201/9781003460589>

5. "Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы (2005 ж., Өзгертулер мен толықтырулармен). "Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы" Қазақстан Республикасының №66 Заңы. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://adilet.zan.kz>

6. Қазақстан Үкіметі, (2021). Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Үкіметтің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 Қаулысымен бекітілген. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://adilet.zan.kz>

7. Қазақстан Үкіметі, (2021). Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасы. Үкіметтің 2021 жылғы 12 қазандағы №732 Қаулысымен бекітілген. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://adilet.zan.kz>

УДК 657:004

«СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УЧЕТА И ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ»

Иманғалиев Берік Қалдыбекұлы

esentemir@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Бухгалтерский учет, аудит и контроллинг»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель – Ахметова Г.Т., к.э.н., ассоциированный профессор

Современный госсектор сталкивается с необходимостью эффективного управления финансовыми ресурсами в условиях увеличивающейся экономической сложности и возрастания требований к прозрачности и подотчетности. Развитие комплексной системы учета, аналитического обеспечения и финансового контроля становится ключевым фактором повышения эффективности государственного управления, сокращения рисков финансовых нарушений и улучшения качества предоставляемых государственных услуг.

Эффективное управление бюджетными средствами и государственными активами невозможно без полной и достоверной информации об их использовании. Обладание такой информацией позволяет принимать оптимальные управленческие решения в области регулирования бюджетных и межбюджетных отношений, формирования и использования бюджетных ресурсов, соблюдения принципов бюджетной системы, совершенствования механизмов ее функционирования и эффективного управления государственными активами.

Основным источником этой информации для органов государственного управления выступает система государственного аудита и финансового контроля. Развитие казахстанского общества и новые обязательства, возлагаемые на государственный аппарат, требуют функционирования системы государственного управления нового формата.

Анализ зарубежного опыта показывает, что в странах с развитой экономикой ведущей формой независимого контроля является аудит. В любой экономической модели необходим институт, который обеспечит объективную оценку существующей системы управления государственными финансами и определит пути ее дальнейшего эффективного развития.

На современном этапе экономического развития Казахстана возникают новые задачи в сфере управления финансовыми ресурсами и их использования, что требует внедрения современных подходов ко всем элементам финансовой системы, в частности к налоговой и бюджетной системам. В этой связи разрабатываются новые методы бюджетной политики, что оказывает непосредственное влияние на направления деятельности государственного аудита.

В международной практике эти функции выполняет государственный аудит. Он позволяет:

1. Улучшать финансовую дисциплину, повышать прозрачность и эффективность управления государственными финансовыми ресурсами и активами в интересах общества;
2. Способствовать росту экономического потенциала государства посредством качественного контроля в соответствии с международными стандартами аудита и национальным законодательством.

Контроль в финансовой сфере обладает сложной и многогранной природой, что требует тщательного анализа его элементов, взаимосвязей и проявлений в научных исследованиях.

Особое значение в этой системе занимает государственный финансовый контроль, который обеспечивает надежность управления бюджетными средствами и государственной собственностью. Именно поэтому акцент исследований смещается на совершенствование этой системы и повышение ее эффективности.

Государственный финансовый контроль действует в более узкой сфере, сосредотачиваясь на формировании доходной и расходной частей бюджета. Он обеспечивает, чтобы средства бюджета и государственное имущество использовались целенаправленно и рационально. В рамках этой функции контроль охватывает как министерства и ведомства, ответственные за поступление доходов, так и организации, использующие бюджетные средства, включая предприятия, банки и другие учреждения, получающие финансирование на возвратной или безвозвратной основе.

Субъекты государственного финансового контроля функционируют на различных уровнях: государственном, региональном и местном, что обеспечивает комплексный охват финансовой системы.

Современная система учета и контроля не только поддерживает финансовую дисциплину, но и становится стратегическим инструментом развития государства, способным эффективно реагировать на экономические и социальные вызовы.

Система внутреннего государственного аудита в Казахстане включает уполномоченный орган и службы внутреннего аудита центральных и местных исполнительных органов. Основные функции уполномоченного органа — аудит финансовой отчетности, ограниченный аудит соответствия и камеральный контроль.

Сегодня государственное учреждение «Комитет финансового контроля» переименовано в «Комитет внутреннего государственного аудита», а его территориальные подразделения стали Департаментами внутреннего аудита.

Службы внутреннего аудита применяют системный подход к оценке эффективности процессов. Они контролируют сохранность активов и анализируют политику руководства в сфере учета, финансов, налогообложения и управления.

Внутренний аудит носит стратегический и предупредительный характер. В отличие от финансового контроля, направленного на выявление нарушений, он помогает органам власти совершенствовать работу, выявлять резервы и повышать эффективность использования государственных финансовых ресурсов.

Таким образом, внутренний аудит становится не только инструментом контроля, но и механизмом стратегического развития и оптимизации процессов в государственных органах.

Внутренний государственный аудит направлен на совершенствование и повышение эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов. Он имеет предупредительный характер, в отличие от системы государственного финансового контроля, направленного на выявление нарушений и принятие мер реагирования. Внутренний государственный аудит должен не просто констатировать те или иные несоответствия, а выявлять резервы и потенциал использования и управления государственными финансовыми ресурсами с большей отдачей, эффективностью.

Учет расчетов с персоналом представляет собой систему отражения обязательств организации перед сотрудниками, включая:

- оплату труда
- налоги и социальные отчисления
- компенсационные и стимулирующие выплаты

Как показывает анализ, эффективное управление этими процессами невозможно без интеграции учета, анализа и контроля.

Система государственного финансового контроля подтверждает, что достоверность учетных данных является основой принятия управленческих решений и обеспечения прозрачности финансовых потоков.

Развитие цифровых технологий приводит к качественной трансформации учетных процессов. → Автоматизация → Алгоритмдік бақылау → Аналитика → Басқару шешімі

Цифровые решения позволяют:

- сократить количество ошибок
- повысить скорость обработки информации
- обеспечить прозрачность расчетов
- интегрировать бухгалтерию и HR

Таблица 1- Современные организации применяют следующие цифровые решения:

Инструмент	Назначение	Результат
ERP-системы	автоматизация расчетов	снижение ошибок
HRM-системы	управление персоналом	интеграция данных
BI-системы	аналитика	принятие решений
ЭДО	документооборот	ускорение процессов

Как показывает практика государственного управления, ключевым элементом эффективной системы является контроль.

Государственный аудит:

- повышает финансовую дисциплину
- обеспечивает прозрачность
- выявляет резервы эффективности

Внутренний аудит, в отличие от традиционного контроля, выполняет:

- предупреждающую функцию
- аналитическую функцию
- управленческую функцию

Список использованной литературы:

1. Гаджиев Н.Г., Ахмедова Х.Г., Гаджиев М.Н. Финансовый контроль в общественном секторе экономики: Современное состояние и перспективы его развития // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1-2. ;

2. Материалы проверки Счетного комитета «Контроль эффективности управления активами государства в сфере высшего образования, использования средств республиканского бюджета, выделенных на финансирование высшего и после вузовского образования», 2014 г.].

3. Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2010 - 2014 годы. Указ Президента РК от 19 марта 2010 г. № 957. — [ЭР]. Режим доступа: www.akorda.kz. 7 Бюджетный Кодекс Республики Казахстан. 2008, 4 дек. № 95-IV.

ӘОЖ 338.48

«МӘДЕНИЕТ ПЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУҒА ЫҚПАЛЫ»

Көпжасаров Сагынтай Сатыбалдиевич

izbasarova@asu.edu.kz

«Экономика мен басқарудағы бизнес аналитика»

білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Избасарова Л.Б.

Білім мен шығармашылыққа негізделген экономиканың жаңа түрінің пайда болуы мәдени және креативті индустриялармен тығыз байланысты болып, оның формасы ақпараттық және жаһандық сипатқа ие. Өмірдің барлық салаларына, тауарлар мен қызметтерді өндірудің технологиялары мен әдістеріне әсер еткентін, өмір салтын қалыптастыратын мәдени үрдістер қалыптасты. Ол мәдениет ұғымының кеңеюіне және өзгеруіне әкеліп, жай ғана көркемдік өндіріс емес, қоғамдық өмірдің ерекше саласы ретінде байланыс құралдары, қала құрылысы, мемлекеттік саясат, қоғаммен байланыс, жеке және топтық өзін-өзі сәйкестендіруден көріне бастады. Қазіргі күнде шығармашылық та өнермен байланысты түсінік емес, сонымен қатар барлық секторлар үшін маңызды жаһандық экономикалық артықшылықтардың бірі ретінде қабылдануда.

Мәдениет пен экономиканың байланысы ежелгі дәуірде өте тығыз болып, өндіріс пен шығармашылықтың құндылықтары мен функцияларына сәйкес келді. ХІХ ғасырдан бастап ғылыми-техникалық прогресті, өнеркәсіпті және капитализмді дамыту үрдісіне көбірек көңіл бөлінгендіктен, экономика мен өнер арасындағы қатынастар нашарлайды. Экономика ғылыммен тығыз байланысқан осы кезеңде өнер өздігінен қалады да, материалдық игіліктер жасау сияқты сұранысқа ие болмайды.

Бірақ қоғамда болып жатқан өзгерістер экономиканың мәдениетті қолдауы көпшілікке арналған көрініске ие болып, жаңа мәдениет адамдардың қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталады. Тауардың көпшілікке өтуі үшін тұтынуды ынталандыру тәсілі ретінде жарнаманың пайда болуы нәтижесінде, постмодернизм дәуірі басталады, ол іс жүзінде бұқаралық мәдениетті жалғастыруды қамтамасыз етеді.

Коммерцияға негізделген бұқаралық мәдениет феноменін алғаш болып ұсынған франкфурттық мектептің өкілдері Т. Адорно мен М. Хоркхаймердің пікірлерінше, мұндай мәдени өнімдердің таралуы адамдардың деградациясына, сондай-ақ, адамның шынайылығы мен оның болмысының негізі болып табылатын нәрсені қайтарымсыз жоғалуына әкеледі. Бұл ой әрі қарай М. Фуко, Г. Дебора, Ж.Ф. Лиотара, Ж. Бодрийяра және т.б. жұмыстарынан жалғасын табады.

ХХ ғасырдың аяғына қарай жағдай өзгеріске ұшырап, адамдарда мәдениетке (өнерге) деген қызығушылық пен қажеттілік кеңінен пайда бола бастайды. 90 жылдар мәдениет пен экономиканың қозғалысы кезеңі болып, олардың синергиясына, тығыз ынтымақтастық пен серіктестікке қарай жылжудың уақытына айнала бастайды. 1990 жылдың қазан айында алғаш рет «Экономика мен мәдениетті өзара ашу» атты халықаралық форумы өтеді. Ал, 1992 жылы желтоқсанда БҰҰ мен ЮНЕСКО бастамасымен мәдениет және даму жөніндегі Дүниежүзілік комиссия құрылып, БҰҰ-ның бұрынғы Бас хатшысы Перес де Куэльяр басқарады. Комиссияның құжаттарында адамзаттың алдына мәдениетке негізделген тұрақты даму

бойынша жаңа мақсаттар мен міндеттер қойылады. Мәдениет ХХІ ғасырда дамудың кілті ретінде жарияланып, қойылған міндеттерді шешу үшін мәдениет пен даму ұғымдарын қайта қарастырылу қажеттілігі айқындалып, олардың арасындағы қатынастарды тереңдету керек екендігі басты назарға алынады.

Ғылым, инновация, технология және мәдениет бір-бірінен ажырамайтындықтан, экономика мен мәдениетті байланыстырудың шұғыл қажеттілігі туындайды. Экономика өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етіп, ол адамның табысын ұлғайтуға негіз болса, мәдениет адамның өмірін мағынамен толтырады және мақсаттарды анықтайды, бұл оған жақсы көңіл-күй сыйлайды. Шығармашылықты ынталандырады, әл-ауқатқа ықпал етеді, әлеуметтік дамуға және энергия мен технологиялық ресурстарды пайдалануға ықпал етеді, нәтижесінде сөзсіз экономикалық салдарға және пайданы ұлғайту мүмкін болады.

Жергілікті экономиканы дамытуда мәдениет басты рөлде болып, ол материалдық және материалдық емес, яғни мәдени мұралар, кітапханалар, қалалардың тарихи орталықтары және мұражайлар, көрікті жерлер, опера театрлары, концерт залдары және т.б. сол аумақты ерекше етіп, жергілікті тұрғындар үшін де, келген қонақтар үшін де тартымдылықты қалыптастырады.

Аумақты адамдардың шығармашылығы, идеялары, өзара әрекеттесу, инновациялық бастамалар мен білім орталықтары дамытады.

Қолөнер мен өнер, дизайн, шоу-бизнес, сәулет, жарнама, кітаптар, ақпарат пен бағдарламалық қамтамасыз ету құралдарын қамтитын мәдени және шығармашылық салалар адамзаттың дамуын жеделдетуде маңызды күшке айналса, олардың ықпалымен адамдарға өздерінің дамуы үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға және инклюзивті тұрақты дамуды қамтамасыз ете алатын инновацияларды ынталандыруға мүмкіндік беріледі. Дұрыс дамыған кезде креативті экономика ғылыми құрылымдық экономикалық өзгерістерге, әлеуметтік-экономикалық прогреске, жұмыс орындары мен инновацияларға айналуы мүмкін, бұл әлеуметтік дамуға және адамның тұрақты дамуына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметіне байланысты Қазақстан Республикасы бойынша 2025 жылғы 1 қаңтарда 3920 қоғамдық кітапхана, 3076 мәдени-демалыс ұйымдары, 282 музей, 251 ойын-сауық және демалыс саябағы, 113 кинотеатр, 74 театр, 50 концерттік ұйым, 10 хайуанаттар бағы және 4 цирк жұмыс істеді.

2024 жылы ең көп келушілер кітапханалар (55 485,6 мың келу), кинотеатрлар (23 277,4 мың келу), ойын-сауық және демалыс саябақтары (15 598,1 мың келу), музейлер (6 665,4 мың келу) болды. Бұл ретте ең көп іс-шараларды мәдени-демалыс ұйымдары (224,2 мың бірлік), театрлар (16,7 мың бірлік), ойын-сауық және демалыс саябақтары (8,7 мың бірлік) және концерттік ұйымдар (6,4 мың бірлік) өткізді.

2023 жылмен салыстарғанда келушілердің ең көп өсуі хайуанаттар бағында байқалады – 30,0%-ға, концерттік ұйымдарда – 12,1%-ға, мәдени-демалыс ұйымдары-11,5%-ға, киносанстарға келушілер саны 10,9%-ға, музейлерде– 6,5%-ға, театрларға – 3,5%-ға өсті.

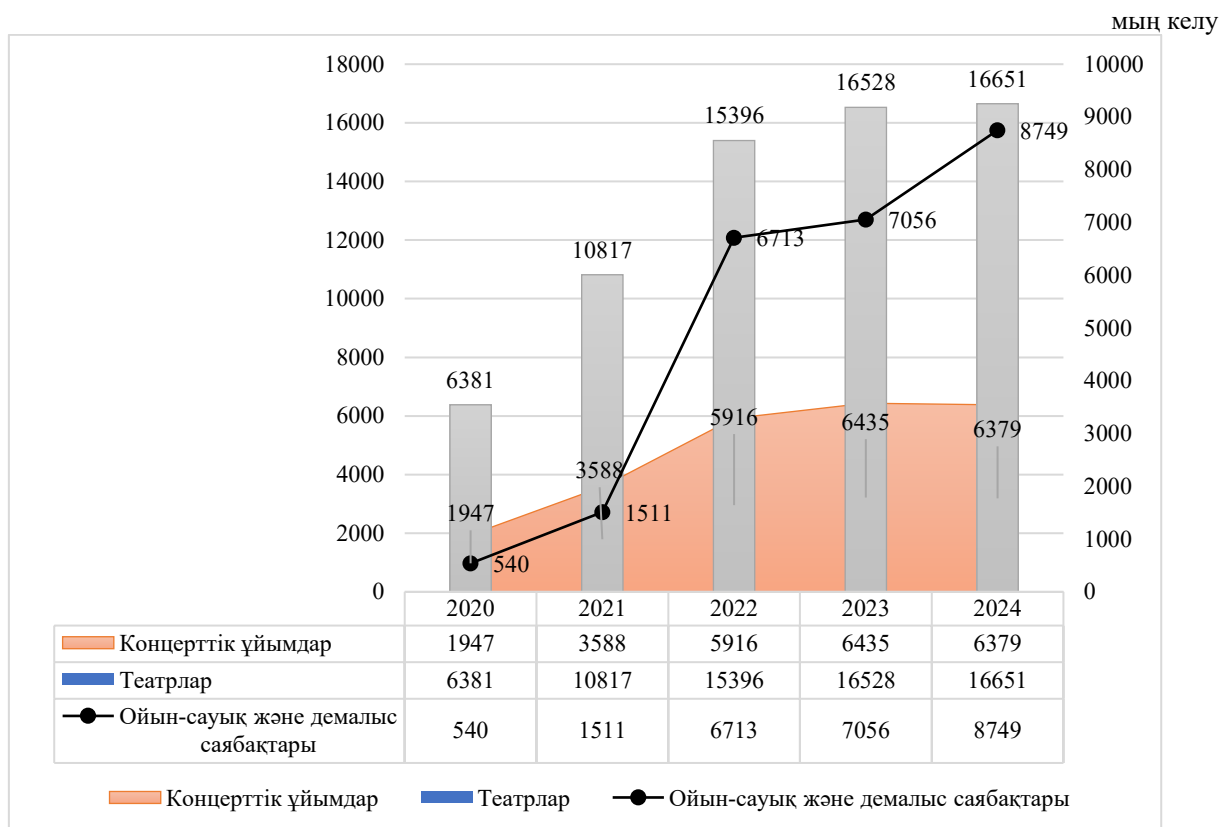
1-Кесте. Қазақстан Республикасындағы 2020-2024 жылдардағы мәдениет мекемелеріне келушілер саны

мың саны

	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.	2024 ж.
Кітапханалар	34109,6	49745,0	51239,3	52663,2	55485,6
Киносеанстар	4781,2	8453,2	17047,5	20995,7	23277,4
Музейлер	1427,4	5104,9	6097,3	6255,9	6665,4
Концерттер	-	1527,6	2695,6	2971,6	3074,2
Дерек көзі: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметі					

2024 жылы демалыс және ойын-сауық саябақтары өткізетін іс шаралар саны 24,0% артты, цирктер-13,5%-ға, мәдени-демалыс ұйымдарды өткізетін іс-шаралар саны 8,8%-ға және театрлар өткізетін іс-шаралар саны 0,7%-ға ұлғайды.

Мәдениет пен шығармашылықты тиімді қамтамасыз ететін, аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуға үлес қосатын қалалар шығармашылық қалалар болып табылып, мәдениет, өнер, әр түрлі шығармашылық жобалар дамып, өркендеп, аумақтың тұрақты дамуы мен инклюзивті өсуіне ықпал ететін орын. Бұл әрекеттер инновациялар мен бірегейлікке әкеледі. Мемлекеттік және жеке секторларды қамтитын жеке тұлғалардың, ұйымдардың және фирмалардың экожүйесі болып табылып, олардың құрамына суретшілер, мәдениет мамандары және олар қатысатын құру құны тізбегі кіреді.



Сурет 1- Мәдени-бұқаралық іс-шаралар саны

Дерек көзі: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметі

1 – суреттен 2020 ж. – 2024 жыл аралығында мәдени-бұқаралық іс-шараларға қатысушылар саны беріледі. Онда концерттік ұйымдарға қатысушылар саны 2020 жылы 1947 болса, 2024 жылы бұл көрсеткіш 6379-ке ұлғайған, сол секілді театрларға қатысушылардың саны да 6381-ден 16651-ге ұлғайған. Ұлғаймалы үрдіс ойын-сауық және демалыс саябақтарына келушілер санынан да байқалады.

Бес миллионға жуық қазақстандық, Freedom Ticketon мәліметтері бойынша жылына кемінде бір рет ойын-сауық іс-шараларына қатысса, үш миллионға жуық адам мұндай іс-шараларға тұрақты түрде қатысады. Тұрғындар іс-шараларға билеттерді Freedom Ticketon платформасы арқылы сатып алады.

Орталық Азиядағы мәдени, ойын-сауық және спорттық іс-шараларға билеттерді онлайн-сатудың ең ірі сервисі Freedom Ticketon платформасы арқылы жүзеге асырылып, онда қазақстандық және шетелдік эстрада жұлдыздарының концерттері, кино, театр және цирк қойылымдары, мұражайлар мен көркем галереяларға, экскурсиялар тренингтер мен

семинарлар, балалар қойылымдары, ұлттық командалардың футбол, хоккей және баскетбол ойындары, сондай-ақ сондай-ақ халықаралық ауқымдағы жарыстарға билеттер сатылады.

2024 жылы бір айда қазақстандықтар кез келген сипаттағы ойын-сауық іс-шараларына 11 801 теңге жұмсап, компанияның мәліметінше, 2024 жылы олардың ойын-сауық, мәдениет және өнерге жұмсаған жалпы шығындары 73 млрд теңгені құрады. Бұл 2023 жылмен салыстырғанда 16,1 млрд теңгеге (28%) ұлғайған. 2024 жылы кинопрокат нарығы 35% - ға өскен.

Freedom Ticketon компанияның айналымы 2024 жылы 25,4 млрд. теңгені құрап, билеттер сатып алынатын іс-шаралардың негізгі үлесі Астанада 50,6%, Алматыда 48,1% және Қарағандыда 33% болғаны айқындалды.

2024 жылы кинопрокат нарығында қазақстандық фильмдердің саны 103 болып, 2023 жылмен (бұл көрсеткіш 72 болған) салыстырғанда ұлғайған. Отандық фильмдер жалпы айналымның үштен бірінен астамын, яғни 18,4 млрд. теңге, ал шетелдік фильмдер - 29,2 млрд. теңге табыс тапқан.

Өзара әрекеттесудің, енудің және әсердің бірнеше деңгейіне ие болатын мәдениет пен экономика жүйелік тәсіл арқылы әрекет етіп, мәдениет саласын мазмұнды және функционалды аспектілерде қарастырады. Мәдениет, өнер, дін, ғылым салаларында қалыптасатын ақпарат пен білім мазмұндық аспектідегі мәдениет болып, адам мен қоғамның қалыптасуына әсер ететін құндылықтар мен ережелер жүйесінде көрінетін қоғамдық сананың бір түрі ретінде танылады. Мәдениетті әлеуметтік әлемге сыртқы әсер ету тұрғысынан қарастыратын функционалды тәсіл, адамдарда қоршаған орта фактілеріне ұқсас реакцияларды қалыптастыру арқылы сипатталады. Функционалды аспектіде мәдениет институттар құрылымы, құндылықтар жүйесі, әлеуметтік, дүниетанымдық және экономикалық нормалар арқылы адамның мінез-құлқын реттейді.

Осындай аспектілер арқылы әрекет ететін мәдениет экономикаға да әсер етеді. Мәдениет адамның экономикалық қызметінен ұлғайып, оған үстемдік етеді. Ал, мәдениеттің экономикаға әсері жеке этностарға, конфессияларға және халық топтарына тән дәстүрлер мен әдеттер олардың экономикалық жетістіктері, айталық экономикалық белсенділікке адамдардың тапшы ресурстарды бөлу туралы таңдауы арқылы ықпал етеді.

Өндіріс мәдениеті экономика мен мәдениеттің өзара әрекеттесуінің маңызды нүктесі бола келіп, кәсіпорынның даму деңгейін анықтайтын материалдық, ұйымдастырушылық және рухани құндылықтардың жиынтығын айқындайды. Кәсіпорынның даму деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым мұндай кәсіпорынның экономикалық қайтарымы артады.

"Шығармашылық индустриялар - қазіргі заманғы мәдениет пен бизнес құбылысы" тақырыбын зерттеудің өзектілігі қазіргі қоғам жағдайында осы бағыттың маңыздылығы мен қажеттілігін көрсететін бірнеше негізгі факторларға байланысты.

Мәдениет пен шығармашылық индустриялар қазіргі заманғы мәдениет пен бизнестің үрдісі ретінде мәдени және көркем өнімдерді құруға, өндіруге және таратуға негізделген экономика секторларының жиынтығы болып табылады. Бұл салаларға жоғарыда атап өткеніміздей, музыка, кино, театр, бейнелеу өнері, дизайн, сән, әдебиет, сандық медиа және бейне ойындар сияқты салалар кіреді. Мәдениет пен шығармашылық индустриялар экономикалық өсімге, мәдени бірегейлікті, әлеуметтік интеграцияны және инновациялық ойлауды дамытуға ықпал етеді. Олар суретшілер, тұтынушылар және бизнес арасындағы өзара әрекеттесудің жаңа түрлерін жасау арқылы қоғамның мәдени ландшафтын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Нарықтың тез өзгеретін жағдайларына және тұтынушылардың қалауына бейімделуге мүмкіндік беретін мәдениет пен шығармашылық индустриялар заманауи технологияларды белсенді қолданып, мемлекет тарапынан да, жеке сектор тарапынан да оларға қызығушылықтың айтарлықтай өсуі байқалуда. Бұл олардың жұмыс орындарын құру, инвестициялар тарту және тұрақты экономикалық дамуды қалыптастыру әлеуетіне байланысты.

Бұл мәденит пен шығармашылық индустрия қызметтің аумақпен байланысының жоғары деңгейін айқындап, қоғамның үздіксіз дамуын қамтамасыз ету үшін маңызды және креативті экономиканың негізін құрайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Шумило, Е. И. Взаимосвязь культуры и искусства с экономикой / Е. И. Шумило; науч. рук. М. П. Мишкова // Экономика и управление: социальные, экономические и инженерные аспекты : сборник научных статей VI Международной научно-практической конференции, Брест, 23–24 ноября 2023 г. : в 2 частях / Министерство образования Республики Беларусь, Брестский государственный технический университет, Кафедра менеджмента ; редкол.: И. М. Гарчук [и др.]. – Брест : БрГТУ, 2023. – Часть 2. – С. 394–396. – Библиогр.: с. 395–396 (5 назв.).
2. У.К. Джакишева, А.В. Череп, М.А. Канабекова, А.А. Мелдебекова (2024). Креативті экономика қазіргі заманның экономикалық мәселелерін шешудің кілті ретінде. ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы, 148(2), 32–42. <https://doi.org/10.26577/be.2024-148-b2-03>
3. Белокрылова О. С., Дубская Е. С., 2013. «Мировой Опыт Формирования Креативной Экономики И Возможности Её Использования В России», Terra Economicus, CyberLeninka; Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Южный федеральный университет», vol. 11 (4-2), pages 5-11.
4. Культура, творчество и устойчивое развитие в рамках Третьего Всемирного форума ЮНЕСКО по вопросам культуры и индустрий культуры. URL: <https://ru.unesco.org>
5. D. Issakhova, A. K. Jumasseitova (2023). Шығармашылық кәсіпкерліктің қиындықтарын анықтау: Қазақстанның шағын және орта бизнесінің көзқарасы. ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы, 144(2), 75–83. <https://doi.org/10.26577/be.2023.v144.i2.08>
6. Бернович П. А. Креативная экономика как способ решения текущих проблем человечества// Экономические и социальные проблемы России. - 2022. №4. - С. 16-28.
7. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметі.
8. https://standard.kz/ru/post/2025_02_kazaxstancy-v-2024-potratili-na-razvlecheniia-okolo-t73-mlrd-408
9. М. Аргынбеков, А. Зейнельгабдин Вопросы развития креативной экономики в Республике Казахстан// Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет №4 (91) 2024 86-105 б.

УДК 656.073

«ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КАК ДРАЙВЕР УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ»

Кашемкулов Рустамбек Темиртасович

r.kashemkulov@asu.edu.kz

Студент 2 курса образовательной программы «Экономика»

Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, магистр, сеньор-лектор – Тажиденова А.Р.

В условиях институциональных преобразований и перехода к рыночной модели хозяйствования возрастает значение целенаправленного развития производственной инфраструктуры как базового элемента экономической системы. Производственная инфраструктура представляет собой совокупность отраслей, формирующих внешнюю среду функционирования производства. В её состав входят транспорт, энергетическое обеспечение, складская логистика, системы связи, информационные технологии, а также услуги в сфере консалтинга, маркетинга, инжиниринга и аренды.

Особое место в структуре производственной инфраструктуры занимает транспорт, обеспечивающий пространственное перемещение ресурсов, товаров и населения. Его функционирование направлено на удовлетворение экономических и социальных потребностей посредством изменения территориального положения объектов. Таким образом, транспорт выступает не только как технический элемент, но и как важный фактор экономического взаимодействия.

Научные исследования подтверждают тесную взаимосвязь между уровнем развития транспортной системы и динамикой экономического роста. Инвестиции в транспортную инфраструктуру способствуют расширению рынков, снижению логистических издержек и повышению эффективности хозяйственной деятельности. Внедрение современных логистических технологий усиливает синергетический эффект от развития транспортной отрасли.

Совершенствование транспортной инфраструктуры оказывает значительное влияние на конкурентоспособность стран и регионов. Развитая транспортная система обеспечивает доступность территорий, способствует мобильности трудовых ресурсов и формированию устойчивых экономических связей. В конечном итоге это является важнейшим условием интеграции национальной экономики в глобальное хозяйственное пространство.

Экономическая функция транспорта проявляется в обеспечении непрерывности производственного процесса. Он выполняет роль связующего звена между стадиями производства и потребления, обеспечивая доставку сырья, материалов и готовой продукции. При этом транспортные издержки занимают значительную долю в структуре себестоимости продукции, что усиливает значение эффективного управления транспортными процессами [1].

Транспортно-коммуникационный комплекс выступает одним из ключевых факторов устойчивого развития экономики, оказывая влияние на темпы и направления экономических преобразований. Его развитие должно носить опережающий характер по отношению к другим секторам экономики, создавая условия для освоения новых территорий и эффективного использования природных ресурсов.

Современный этап развития транспорта характеризуется усилением его роли в условиях глобализации и расширения международных экономических связей. В то же время наблюдается значительная дифференциация уровня развития транспортной инфраструктуры в различных странах и регионах, обусловленная географическими, экономическими и институциональными факторами.

Транспортный сектор Казахстана демонстрирует устойчивую динамику развития. По данным Бюро национальной статистики:

- общий грузооборот транспорта в 2023 году превысил 600 млрд тонно-километров;
- доля транспорта в ВВП страны составляет около 8–9%;
- протяжённость автомобильных дорог составляет более 96 тыс. км, из которых значительная часть имеет республиканское значение;
- объем перевозок грузов автомобильным транспортом превышает 80% от общего объема внутренних перевозок.

Кроме того, Казахстан активно развивает международные транспортные коридоры, включая:

- «Западная Европа – Западный Китай»;
- Транскаспийский международный транспортный маршрут (Средний коридор).

Это способствует росту транзитных перевозок и интеграции в глобальные логистические цепочки [3].

В условиях возрастающих требований к качеству транспортного обслуживания ключевыми становятся такие характеристики, как надежность, регулярность, скорость и экономичность перевозок. Важное значение приобретает также уровень комфорта и безопасности пассажирских перевозок.

Транспортная система рассматривается как комплекс взаимосвязанных элементов, включающий различные виды транспорта, инфраструктуру и организационно-управленческие

механизмы. Её функционирование оказывает непосредственное влияние на эффективность хозяйственной деятельности и уровень экономического развития территорий.

Транспортная сеть, в свою очередь, представляет собой совокупность путей сообщения, обеспечивающих территориальную связанность и формирующих основу экономического взаимодействия между регионами.

В зависимости от характера использования различают транспорт общего и необщего пользования. Первый обеспечивает перевозки для всех категорий потребителей и формирует основу транспортной отрасли, тогда как второй используется для удовлетворения внутренних потребностей отдельных хозяйствующих субъектов.

Современные тенденции развития транспортной системы связаны с внедрением логистических подходов, ориентированных на оптимизацию потоков ресурсов. Транспортная логистика рассматривает перевозки как элемент единой системы управления материальными и информационными потоками.

Развитие логистики способствует формированию мультимодальных транспортных систем, основанных на комбинированном использовании различных видов транспорта. Это позволяет минимизировать издержки и повысить эффективность доставки грузов.

В условиях цифровизации экономики особое значение приобретает внедрение информационных технологий в транспортную сферу. Использование электронного документооборота, автоматизированных систем управления и цифровых платформ способствует повышению прозрачности и эффективности транспортных процессов [2].

Транспортная система постепенно приобретает глобальный характер, трансформируясь в интегрированную международную структуру. Основными направлениями её развития являются унификация стандартов, упрощение процедур международных перевозок, снижение транзакционных издержек и повышение качества услуг.

Каждый вид транспорта обладает специфическими характеристиками, определяющими область его применения. Железнодорожный транспорт отличается высокой пропускной способностью и эффективностью при перевозках на дальние расстояния. Морской транспорт обеспечивает низкую себестоимость при международных перевозках, однако зависит от природных условий.

Автомобильный транспорт характеризуется высокой гибкостью и мобильностью, что делает его незаменимым в региональных перевозках и логистических цепях. Воздушный транспорт обеспечивает максимальную скорость доставки, но требует значительных затрат. Трубопроводный транспорт эффективен при транспортировке сырьевых ресурсов, однако имеет ограниченную сферу применения.

В Республике Казахстан автомобильный транспорт занимает ведущие позиции в системе перевозок. Его развитие способствует повышению доступности транспортных услуг и интеграции регионов [3].

Автотранспортные предприятия выполняют комплекс функций, включая перевозки, логистическое сопровождение и организацию транспортных процессов. Их деятельность направлена на повышение эффективности товарооборота и снижение издержек.

Современные процессы интеграции транспортных и производственных систем способствуют формированию устойчивых экономических связей и развитию логистической инфраструктуры. При этом возрастают требования к стандартизации, безопасности и качеству транспортных услуг.

Развитие дорожной сети в Казахстане сопровождается модернизацией инфраструктуры и увеличением объёмов перевозок, что способствует экономическому росту и повышению конкурентоспособности страны.

Таким образом, транспортная система выступает важнейшим фактором экономического развития, обеспечивая эффективное функционирование хозяйственного комплекса и формируя условия для устойчивого роста.

Список использованных источников

1. Бекмагамбетов М. Транспортный потенциал Казахстана // Транзитная экономика. – 2022. – №4. – С. 25–32.
2. Государственная программа «Цифровой Казахстан». – Астана, 2020.
3. Гончарук О.В. Управление транспортом. Вопросы теории и практики. - Сп-б: Наука, 1994. - 219 с.

ӘОК 614.4:004:005

«ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР»

Кажкенова Салтанат Сагитовна

kazhkenova.saltanat@mail.ru

«Денсаулық сақтау менеджменті» 1 курс магистранты

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші, э.ғ.к., қауымдастырылған профессор- Утепкалиева Ка.М.

Бұл мақалада эпидемиологиялық тәуекелдерді басқаруда қолданылатын заманауи инновациялық технологиялар қарастырылады. Қоғамдық денсаулық сақтау жүйесінде инфекциялық аурулардың таралуын болжау, алдын алу және бақылауда цифрлық шешімдердің рөлі талданады. Сонымен қатар, жасанды интеллект, үлкен деректер (Big Data), мобильді қосымшалар және биоинформатика құралдарының тиімділігі сипатталады.

Қазіргі таңда эпидемиологиялық жағдайлардың күрделенуі, жаңа инфекциялық аурулардың пайда болуы және жаһандану процесі денсаулық сақтау жүйесіне жаңа талаптар қояды. Әсіресе COVID-19 пандемиясы эпидемиологиялық тәуекелдерді тиімді басқарудың маңыздылығын айқын көрсетті. Осыған байланысты инновациялық технологияларды енгізу қажеттілігі артып отыр.

Эпидемиологиялық тәуекелдерді басқару — бұл тек ауру өршуіне жауап беру емес, ол қауіптің пайда болуын ерте байқау, сигналды тексеру, таралу сценарийін бағалау және басқару шешімін уақытында іске қосу процесі. Қазіргі індеттер көрсеткендей, классикалық жүйе көбіне кешігеді: алдымен жағдайлар жиналады, содан кейін ғана үрдіс танылады. Сондықтан жаңа буындағы басқару логикасы «оқиға болды — тіркедік» моделінен «әлсіз сигнал көрінді — тәуекелді алдын ала басқардық» моделіне көшуі керек. WHO қоғамдық денсаулықта жасанды интеллект, ауруды қадағалау, outbreak response және health systems management бағыттарында цифрлық инновациялар белсенді қолданылып жатқанын атап өтеді.

Эпидемиологиялық тәуекелдерді басқарудың заманауи жүйесі бірнеше қабаттан тұрады: дәстүрлі эпидқадағалау, зертханалық диагностика, геномдық секвенирлеу, қоршаған орта сигналдары, ашық дереккөздерден эпидемиологиялық барлау және аналитикалық платформа. ECDC 2026–2028 құжатында ағынды су мониторингін дәстүрлі surveillance деректерімен біріктіру бағыты нақты көрсетілген; WHO де wastewater and environmental surveillance-ті бір немесе бірнеше патоген бойынша ерте анықтау мен мониторингтің перспективті құралы ретінде сипаттайды.

Тәуекелді басқарудың өзегі — патогеннің өзін емес, жүйенің кідірісін қысқарту. Практикада негізгі сұрақтар мыналар:

1. қауіп қаншалықты ерте байқалады;
2. сигнал қаншалықты тез тексеріледі;
3. дерек басқару шешіміне қаншалықты жылдам айналады;
4. әрекет ету шаралары дәл тәуекел нүктесіне бағыттала ма.

Осыдан шығатын негізгі фреймворк: Сигнал → Верификация → Стратификация → Шешім → Әрекет → Қайта өлшеу

Көп ұйым қателесетін жер — технологияны «сәнді құрал» ретінде енгізу. Дұрысында технология тек үш нәтиже беруі керек:

- ерте анықтау;
- уақыт ұту;
- қателігі аз, нысаналы әрекет.

Егер осы үшеуі болмаса, инновация басқару құралы емес, тек қосымша шығын.

WHO-ның EIOS бастамасы ашық дереккөздерден қоғамдық денсаулыққа қатысты сигналдарды жинап, талдауға арналған ірі халықаралық жүйе ретінде сипатталады. Оның құндылығы — ресми статистика шықпай тұрып-ақ медиа, сарапшылық хабарламалар, ашық мәліметтер және басқа да сигналдар арқылы қауіптің алғашқы белгілерін табуында.

Практикалық мағынасы: ресми есептен бұрын қауіптің пайда болуын көруге болады; шекарааралық тәуекелдерді ерте ұстауға көмектеседі; әлсіз сигналды тез triage жасауға мүмкіндік береді.

Тұзақ: ашық дереккөз көп болған сайын шу да көбейеді. Сондықтан мұндай жүйе міндетті түрде сараптамалық фильтрмен, верификация алгоритмімен және рөлдер бөлінісімен бірге жүруі керек.

Геномдық surveillance патогеннің қандай нұсқасы таралып жатқанын, таралу тізбегін және мутациялық өзгерістерін анықтауға мүмкіндік береді. WHO-ның пандемиялық және эпидемиялық интеллект хабы мен IPSN аясындағы материалдар, сондай-ақ CDC мен ECDC құжаттары геномдық деректердің дәстүрлі эпидемиологияны нақтылауда шешуші рөлін көрсетеді. CDC 2026 жылғы шолуында халықаралық цифрлық public health surveillance ашық репозиторийлердегі секвенс деректерін, медиа мен басқа цифрлық көздерді бірге қарап отыратынын жазады.

Не үшін керек: outbreak бір көзден бе, әлде бірнеше тәуелсіз ошақтан ба — соны ажыратады; жаңа варианты ерте көруге көмектеседі; инфекция таралуының жасырын траекториясын ашады.

Маңызды шындық: геномдық қадағалау жеке өзі жеткіліксіз. Ол клиникалық және өрістік эпидемиологиямен біріктірілмесе, «ғылыми қызық» деңгейінде қалып қояды.

WHO 2024 pilot guidance құжатында wastewater and environmental surveillance-ті бір немесе бірнеше патогенді приоритеттеу, енгізу және интеграциялау үшін практикалық бағыт ретінде ұсынады. ECDC де 2025–2028 құжаттарында wastewater monitoring-ті ерте анықтау мен surveillance жүйесіне қосымша молекулалық дереккөз ретінде дамыту бағытын айқындайды. CDC материалдары 2025–2026 жылдары SARS-CoV-2, қызылша және А гепатиті бойынша outbreak response-та wastewater деректерінің қолданылғанын көрсетеді.

Негізгі артықшылығы: симптом пайда болмай тұрып популяциялық сигнал береді; медициналық көмекке жүгінбейтін адамдарды да жанама түрде қамтиды; қауіпті аумақтық деңгейде картаға түсіруге мүмкіндік береді.

Шектеуі: оң сигнал шықты екен деп бірден клиникалық өршу бар деуге болмайды; зертханалық сапа, үлгі алу нүктелері және интерпретация стандарты өте маңызды; sewer network әлсіз жерде салыстырмалылық мәселесі туады.

WHO материалдары жасанды интеллект ауруды қадағалау мен outbreak response-та қолданылып жатқанын атап өтеді. WHO Pandemic and Epidemic Intelligence Innovation Forum материалдары AI-дың ерте анықтау, коммуникация және smarter response бағытында қолданылуын талқылайды.

Практикалық рөлі: үлкен деректер массивінен аномалия табады; тәуекел карталарын жасайды; ресурсты қай аймаққа бірінші жіберу керекін болжауға көмектеседі.

Бірақ негізгі ереже: AI шешім қабылдамайды, ол шешімді қолдайды. Егер бастапқы дерек сапасыз болса, AI тек қателікті тездетеді.

Эпидемиологиялық тәуекелдерді басқаруда технологияны фрагментті енгізу — ең жиі кездесетін қате. Дұрыс жүйе кемінде бес модульден тұруы керек:

1-модуль. Сигнал алу. Sentinel surveillance, EIOS, call-center сигналдары, зертханалық хабарламалар, wastewater, жануарлар денсаулығы және әлеуметтік орта сигналдары.

2-модуль. Верификация. Эпидемиолог, зертхана, деректер талдаушысы бірлесіп сигналдың шынайылығын тексереді.

3-модуль. Интеграция. Клиникалық, зертханалық, геномдық және экологиялық деректер бір дашбордқа түседі.

4-модуль. Тәуекел стратификациясы. Қауіп география, популяция, берілу ықтималдығы және healthcare impact бойынша бөлінеді.

5-модуль. Басқару әрекеті. Скринингті күшейту, зертханалық қуатты қайта бөлу, контактілерді қадағалау, коммуникацияны күшейту, локальды шектеу немесе профилактикалық шаралар.

Инновациялық surveillance жүйесі: әлсіз сигналды ерте табу → зертханалық және геномдық растау → тәуекелді модельдеу → нысаналы басқару шешімі → жедел жауап → нәтиженің қайта бағалануы

Көп жерде технология бар, бірақ оның әсері өлшенбейді. Дұрыс бағалау үшін мына KPI қажет: signal-to-verification time; verification-to-response time; confirmed outbreaks before clinical surge үлесі; laboratory turnaround time; data completeness; integrated dashboard coverage; false alert rate; response targeting accuracy.

Егер ұйым немесе өңір эпидемиологиялық тәуекелдерді басқаруды күшейткісі келсе, ең тиімді 90 күндік MVP логикасы мынадай:

1-қадам. Бір патоген немесе бір синдромдық топты таңдаңыз. Барлығын бірден қамту — қате.

2-қадам. Қолда бар дерек ағындарын картаға түсіріңіз. Кім, қашан, қандай форматта дерек береді — осыны ашу керек.

3-қадам. Әлсіз буынды табыңыз. Көбіне мәселе технологияда емес, деректің кешігуінде немесе верификацияда болады.

4-қадам. Бір интеграцияланған дашборд жасаңыз. Минимум: уақыт, орын, зертханалық статус, тәуекел деңгейі.

5-қадам. Response protocol-ды цифрлық сигналға байлаңыз. Мысалы: wastewater signal өссе — targeted sampling; геномдық жаңа кластер шықса — contact investigation plus facility review.

6-қадам. KPI-ды ай сайын қайта қарап отырыңыз. Технология «енгізілді» деп тоқтап қалмауы керек.

Эпидемиологиялық тәуекелдерді басқарудағы инновациялық технологиялар — қосымша опция емес, қазіргі қоғамдық денсаулық сақтау жүйесінің жаңа тірек механизмі. WHO EIOS арқылы ашық дереккөздерден ерте сигнал алуды күшейтіп отыр, WHO мен ECDC wastewater surveillance-ті дәстүрлі қадағалаумен біріктіруді дамытып жатыр, ал CDC соңғы материалдарында геномдық және wastewater деректерінің outbreak response-та нақты қолданылғанын көрсетеді. Бұл үрдіс бір нәрсені дәлелдейді: болашақтағы тиімді эпидемиологиялық басқару бір ғана дереккөзге емес, collaborative surveillance логикасына сүйенеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. World Health Organization. Epidemic Intelligence from Open Sources (EIOS) [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2026. – Available from the official WHO website.
2. World Health Organization. Harnessing artificial intelligence for health [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2026. – Available from the official WHO website.
3. World Health Organization. Coordinating public health intelligence from sentinel, non-traditional, event-based and contextual data sources [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2025. – Available from the WHO IRIS repository.
4. World Health Organization. Wastewater and environmental surveillance for one or more pathogens: Guidance on prioritization, implementation and integration. Pilot version, 6 Dec 2024 [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2024. – Available from the official WHO document repository.

5. European Centre for Disease Prevention and Control. Single Programming Document 2026–2028 [Electronic resource]. – Stockholm: ECDC, 2026. – Available from the official ECDC website.

6. World Health Organization. Mapping the application of artificial intelligence in traditional public health surveillance: a global review [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2025. – Available from the WHO IRIS repository.

7. World Health Organization. Regulatory considerations on artificial intelligence for health [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2023. – Available from the WHO IRIS repository.

8. World Health Organization. Wastewater and Environmental Surveillance Summary for Influenza. Pilot version, 6 Dec 2024 [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2024. – Available from the official WHO document repository.

9. World Health Organization. Wastewater and Environmental Surveillance Summary for Poliovirus. Pilot version, 6 Dec 2024 [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2024. – Available from the official WHO document repository.

ӘОЖ 331.108

«КАДР САЯСАТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДА: ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ҚАГИДАТТАРДЫҢ СИНЕРГИЯСЫ ОРНЫҚТЫ ДАМУ»

Қадырғалиева Акерке Болатбекқызы

akerkekadyrgalieva5@gmail.com

«Экономика және мемлекеттік басқару» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші - м.э.н., сеньер-лектор Кенжеғалиева Г.Б.

Мақалада Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы жағдайларын ескере отырып, цифрлық экономика жағдайында кадр саясатын трансформациялаудың ерекшеліктері қаралады. Персоналды басқаруға сандық технологиялардың әсері, сондай-ақ кадрлық стратегияларды қалыптастыруда орнықты даму (ESG) қағидаттарының рөлі талданады. Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторы болып табылатын цифрландыру мен тұрақтылықтың синергиясына ерекше назар аударылады. Жұмыста авторлық қорытындылар мен практикалық ұсыныстар ұсынылған.

Экономика дамуының қазіргі кезеңінде Қазақстан басқа көптеген елдер сияқты цифрландыру бағытына белсене жылжып келеді. Цифрлық экономиканы дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар персоналды басқаруды қоса алғанда, қызметтің барлық салаларына технологияларды енгізуді ынталандырады.

Алайда, цифрлық трансформация - IT-шешімдерді енгізу ғана емес, сонымен қатар басқарушылық ойлауды өзгерту екенін атап өту маңызды. Бірінші кезекте бұл бүгінде икемділіктің, тиімділік пен орнықтылықтың жаңа талаптарына жауап беруі тиіс кадр саясатына қатысты.

Менің ойымша, ағымдағы кезеңнің негізгі ерекшелігі кадрлық саясаттың персоналды басқарудың жай құралына ғана емес, ұйымның стратегиялық дамуының маңызды элементіне айналуы болып табылады. Бұл, әсіресе, білікті кадрлар үшін бәсекелестіктің белсенді өсуі байқалатын Қазақстан үшін өзекті.

Осы баптың мақсаты - цифрлық экономика жағдайында кадр саясатының трансформациясын қарастыру және технологиялар мен орнықты даму синергиясы оның тиімділігіне қалай әсер ететінін көрсету.

Ұйымды басқару жүйесінің негізгі элементі бола отырып, кадр саясаты да елеулі өзгерістерге ұшырайды. Дәстүрлі мағынада ол әкімшілік функцияларды орындауға және кадрлық есепке алуды қамтамасыз етуге бағытталды. Алайда, цифрлық экономика

жағдайында кадр саясаты адами капиталды қалыптастыруға және дамытуға бағытталған стратегиялық құралға айналады.

Осылайша, кадр саясатының трансформациясы екі түйінді үрдістің қиылысында өтеді: цифрландыру және орнықты даму. Олардың синергиясы ұзақ мерзімді тұрақтылыққа бағдарланған персоналды басқарудың жаңа моделін қалыптастырады.

Кадр саясаты ұйымның орнықты және тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған персоналды басқару қағидаттарының, әдістері мен құралдарының жүйелі құрылған жиынтығын білдіреді. Классикалық ұғымда ол қызметкерлерді іріктеу және жалдау, оларды бейімдеу, оқыту және дамыту, еңбек нәтижелерін бағалау, сондай-ақ қызметкерлерді ынталандыру және ұстау жүйесін қалыптастыру сияқты негізгі процестерді қамтиды.

Алайда Қазақстан Республикасының цифрлық экономикасы жағдайында кадр саясатының мазмұны елеулі өзгерістерге ұшырайды. Бұл ұйымдардың ішкі трансформацияларымен қатар жаһандық экономикалық және технологиялық үрдістермен байланысты сыртқы факторлармен де негізделген.

Соңғы жылдары Қазақстанда экономиканы цифрландыруға бағытталған мемлекеттік бастамалар (мысалы, электрондық үкіметті, цифрлық сервистерді және IT-инфрақұрылымды дамыту) белсенді іске асырылуда. Бұл процестер еңбек нарығына және адам капиталына қойылатын талаптарға сөзсіз әсер етеді. Нәтижесінде ұйымдардың кадрлық саясаты жаңа жағдайларға бейімделуге мәжбүр.

Қазақстанда кадр саясатын трансформациялаудың негізгі факторларына мыналарды жатқызуға болады:

- қызметкерлердің білімі мен дағдыларын үнемі жаңартуды талап ететін технологиялық прогресті жеделдету;
- білікті кадрлар үшін, әсіресе IT, қаржы және мұнай-газ саласындағы бәсекелестіктің өсуі;
- қашықтағы жұмысты, фрилансты және жобалық жұмыспен қамтуды дамытуға байланысты жұмыспен қамту құрылымының өзгеруі;
- персоналды іріктеу және басқару процестеріне әсер ететін цифрлық платформаларды белсенді дамыту;
- экономиканың негізгі ресурсы ретінде қызметкерлердің білімінің, құзыреті мен креативтік әлеуетінің рөлін арттыру.

Қазақстан үшін белгілі бір ерекшелік тән екенін атап өткен жөн: бір жағынан ірі компаниялар мен мемлекеттік құрылымдарда цифрлық технологияларды белсенді енгізу байқалады, екінші жағынан - түрлі салалар мен өңірлерді цифрландыру деңгейлері арасындағы алшақтық сақталып отыр. Бұл кадрлық саясаттың өзгеруін біртекті етпейді және сараланған тәсілді талап етеді.

Қазақстандық ұйымдардың қазіргі заманғы кадр саясаты бірқатар жаңа ерекшеліктермен сипатталады.

1, Кадр саясатының стратегиялық бағыттылығы

Цифрлық экономика жағдайында HR-функция операциялық қызмет шеңберінен шығып, стратегиялық басқарудың бір бөлігіне айналады. Бұл кадр саясаты ұйымның ұзақ мерзімді мақсаттарымен тікелей байланысты және оның бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді дегенді білдіреді.

Қазақстанда бұл үрдіс адам ресурстарын басқару жалпы даму стратегиясына кірігетін ірі ұлттық және жеке компанияларда ерекше байқалады. Кадрлық резервті қалыптастыру, көшбасшылықты дамыту және таланттарды басқару басым бағыттарға айналуға.

Менің ойымша, нақ осы стратегиялық HR-ге көшу Қазақстанның жаһандық цифрлық экономикаға табысты кірігуінің негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Тағы бір маңызды ерекшелігі деректер негізінде персоналды басқаруға көшу болып табылады. HR-талдау ұйымдарға неғұрлым негізді шешімдер қабылдауға, тәуекелдерді төмендетуге және кадр саясатының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстандық тәжірибеде бұл құрал әлі белсенді енгізу сатысында тұр, алайда бүгінде оның негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

- кадрлардың тұрақтамауын талдау;
- қызметкерлердің тиімділігін бағалау;
- персоналға қажеттілікті болжау;
- қызметкерлердің тартылуын талдау.

Талдау құралдарын пайдалану жоғары бәсекелестік жағдайында жұмыс істейтін ірі компаниялар үшін әсіресе өзекті.

Қазақстанда HR-талдауды дамыту үлкен әлеуетке ие, алайда цифрлық инфрақұрылымға және мамандар даярлауға инвестициялар салуды талап етеді.

Цифрлық экономика белгісіздіктің жоғары дәрежесімен сипатталады, бұл ұйымдардан персоналды басқаруда икемділікті талап етеді. Қазақстанда бұл көрініс табады:

- тәжірибені кеңейтуде;
- қашықтан жұмыс істеу;
- икемді график;
- жобалық жұмыспен қамту;
- аутсорсинг және аутстаффинг.

Бұл нысандар әсіресе IT-секторда және қызмет көрсету саласында белсенді пайдаланылады. Сонымен бірге дәстүрлі салалар (мысалы, өнеркәсіп) оларды неғұрлым баяу енгізеді, бұл белгілі бір теңгерімсіздік туғызады.

Кадр саясатының икемділігі ұйымдарға сыртқы ортаның өзгерістеріне тез бейімделуге және еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Цифрландыру кадр саясатын трансформациялаудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстанда персоналды басқарудың негізгі процестерін автоматтандыруға мүмкіндік беретін цифрлық HR-жүйелерді белсенді енгізу байқалады.

Мұндай процестерге:

- электрондық кадрлық құжат айналымы;
- жалақыны есептеуді автоматтандыру;
- қызметкерлердің дерекқорын басқару;
- онлайн-рекрутинг және қашықтықтан әңгімелесу;
- цифрлық оқыту платформалары.

Мұндай шешімдерді енгізу персоналды басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттыруға, сондай-ақ HR-қызметтерге әкімшілік жүктемені азайтуға ықпал етеді.

Қазақстандағы HR-процестерді цифрландыру оңтайландыру құралы ғана емес, жаһандық экономикадағы ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың қажетті шарты болып табылады.

Цифрлық экономика жағдайында қызметкерлердің білімдерінің, дағдылары мен құзыреттерінің маңыздылығы артады. Бұл әсіресе адами капиталды дамыту мемлекеттік саясаттың басымдықтарының бірі ретінде қарастырылатын Қазақстан үшін өзекті.

Ұйымдар көбірек назар аудара бастады:

- персоналды оқыту және дамыту;
- корпоративтік мәдениетті қалыптастыру;
- таланттарды ұстап тұру;
- көшбасшылық құзыреттерді дамыту.

Осылайша, кадр саясаты ұйымның ағымдағы қажеттіліктеріне ғана емес, қызметкерлердің ұзақ мерзімді дамуына да бағдарланады.

Осылайша, Қазақстандағы кадр саясатының трансформациясы цифрландыру мен жаһандық экономикалық өзгерістердің ықпалымен жүруде. Ол персоналды басқарудың әкімшілік моделінен деректерге негізделген стратегиялық икемділікке және цифрлық технологияларды пайдалануға көшумен сипатталады.

Менің ойымша, қазақстандық ұйымдар үшін негізгі міндет цифрлық құралдарды енгізу ғана емес, технологиялық шешімдерді адами әлеуетті дамытумен үйлестіретін тұтас кадр

саясатын қалыптастыру болып табылады. Тек осы жағдайда ғана ұзақ мерзімді перспективада орнықты даму мен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуге болады.

Цифрлық технологиялар жаңа тәсілдер мен құралдарды қалыптастыра отырып, персоналды басқарудың барлық аспектілеріне кешенді әсер етеді. Қазақстан Республикасы жағдайында бұл процесс ерекше өзектілікке ие болады, өйткені мемлекет экономиканы цифрландыруды белсенді ілгерілетуде, ал еңбек нарығы IT, мұнай-газ, банк салалары және мемлекеттік басқару сияқты бірқатар стратегиялық маңызды салаларда білікті кадрлардың тапшылығына тап болуда.

Қазақстанда рекрутингті цифрландыру HR-дің неғұрлым жылдам дамып келе жатқан бағыттарының біріне айналды. Қазіргі заманғы технологиялар компанияларға:

- жасанды интеллект жүйесінің көмегімен үміткерлерді іздеуді автоматтандыру;
- ізденушілер туралы деректердің үлкен массивтерін талдау;
- құзыреттер мен жеке мінездемелер жиынтығы бойынша неғұрлым қолайлы қызметкерлерді анықтау.

LinkedIn, HeadHunter Қазақстан сияқты цифрлық платформалар, сондай-ақ мамандандырылған мобильді қосымшалар ел ішінде ғана емес, одан тыс жерлерде де кандидаттардың кең ауқымына қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе IT, талдау және инженерлік бағыттарда мамандар тапшылығын бастан кешіп отырған компаниялар үшін маңызды.

Рекрутингте цифрлық құралдарды пайдалану іріктеудің объективтілігін арттырады, HR-мамандардың субъективті әсерін төмендетеді және жалдау процесін жеделдетеді. Қазақстанда бұл тренд Алматы және Астанада сияқты ірі қалаларда ерекше байқалады, онда жоғары білікті кадрлардың шоғырлануы және олар үшін жоғары бәсекелестік байқалады.

HR-талдау қызметкерлердің мінез-құлқын болжауға, әлеуетті кадрлық тәуекелдерді анықтауға және HR-саясаттың тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін персоналды басқарудың негізгі құралына айналады.

Қазақстандық компанияларда HR-талдау:

- кадрлардың тұрақтамауын болжау, әсіресе бәсекелес секторларда;
- ішкі сауалнамалар мен цифрлық платформалар арқылы қызметкерлердің қатысуын талдау;
- персоналды оқыту және дамыту бағдарламаларының тиімділігін бағалау;
- әлеуетті көшбасшыларды анықтау үшін мансаптық траекторияларды модельдеу.

Ірі қазақстандық банктер мен IT-компаниялар People Analytics енгізе бастады, бұл ағымдылықты 10-15% -ға төмендетуге және қызметкерлердің қатысу көрсеткіштерін жақсартуға мүмкіндік берді.

Менің ойымша, Қазақстандағы HR-талдаудың белсенді дамуы компанияларға ішкі процестерді жақсартып қана қоймай, инвесторлар мен әріптестер үшін персоналды басқарудың ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді.

Білім мен дағдылардың тез өзгеріп отыратын нарығы жағдайында үздіксіз оқыту міндетті болады. Қазақстандық компаниялар қызметкерлерді оқыту үшін цифрлық платформаларды белсенді пайдаланады:

- ішкі корпоративтік порталдармен интеграцияланған LMS-жүйелер;
- халықаралық және ұлттық платформалардағы онлайн-курстар;
- қызметкерлердің жеке қажеттіліктерін ескеретін микролернинг және бейімделген оқыту бағдарламалары.

Сандық сауаттылық, талдамалық ойлау, жобаларды басқару және soft skills сияқты болашақ дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. «Цифрлық Қазақстан» бастамаларын қоса алғанда, біліктілікті арттыру жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар осы құзыреттердің дамуына ықпал етеді және қашықтықтан оқыту үшін мүмкіндіктерді кеңейтеді.

Оқытуды цифрландыру персоналды дамыту процесін жеделдетіп қана қоймай, білімге қол жеткізудегі өңірлік алшақтықты азайта отырып, елдің түрлі өңірлерінен келген қызметкерлер үшін тең мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік береді.

Әкімшілік функцияларды автоматтандыру персоналды басқару тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Қазақстанда ірі компаниялар мен мемлекеттік құрылымдар HRIS-жүйелерін енгізеді, олар:

- дағдылы операцияларға кететін уақытты азайту;
- кадрлық деректердің дәлдігі мен сенімділігін арттыру;
- HR-процестердің ашықтығы мен стандартталуы;
- бақылау мен есептілікті жақсарту.

Цифрлық жүйелерді қолдану HR-мамандарды дағдылы жұмыстан босатады, таланттарды басқару және корпоративтік мәдениетті дамыту сияқты стратегиялық міндеттерге назар аударуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда HR-процестерді автоматтандыру персонал саны бірнеше мың қызметкерден асатын ірі кәсіпорындар үшін әсіресе өзекті. Мұнда сандық құралдар күрделі ұйымдық құрылымды басқаруға және басқарушылық шешімдерді қабылдаудың жеделдігін арттыруға көмектеседі.

Қазақстан жағдайында HR-процестерді цифрландырудың бірнеше түйінді әсері бар:

- Персоналды неғұрлым тиімді басқару есебінен компаниялардың ішкі және халықаралық нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру.
- Қашықтықтан жалдау және қашықтықтан оқыту арқылы білікті кадрларға қол жеткізудегі өңірлік айырмашылықтарды төмендету.
- Ұйымдар ішіндегі ашықтық пен сенімді арттыру, бұл инвестициялар тарту және ESG қағидаттарын сақтау үшін маңызды.
- Технологиялық және әлеуметтік өзгерістерге бейімделуге қабілетті тұрақты кадр жүйесін құру.

Цифрлық технологиялар кадрлық саясаттың өзіндік мақсаты емес, стратегиялық трансформациясының құралы болып табылады. Қазақстанда оларды енгізу персоналды басқару тиімділігін арттыруға ғана емес, адами капиталды дамытуға орнықты, әлеуметтік жауапты тәсілді қалыптастыруға да ықпал етеді.

Кадр саясаты тұрғысынан орнықты даму ұйым қызметінің экономикалық, әлеуметтік және экологиялық аспектілері арасындағы теңгерімге қол жеткізуді болжайды. Қазақстанда бұл тәсіл, әсіресе «Цифрлық Қазақстан» және «Жасыл экономикалық бағыт» сияқты ұлттық бағдарламаларды іске асыруға қатысатын ірі компаниялар мен мемлекеттік құрылымдарда біртіндеп стратегиялық басқарудың негізгі факторына айналууда.

Кадр саясаты жұмыс тиімділігін ғана емес, әлеуметтік және экологиялық жауапкершілікті де қамтамасыз ете отырып, орнықты даму тұжырымдамасын іске асыруда маңызды рөл атқарады.

Кадр саясатының әлеуметтік компоненті қолайлы еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге, инклюзивтілікті дамытуға және қызметкерлердің әл-ауқат деңгейін арттыруға бағытталған. Қазақстандық ұйымдарда бұл мынадай практикаларда байқалады:

- Психологиялық көмек, медициналық сақтандыру және икемді жұмыс кестелерін қоса алғанда, қызметкерлерді қолдау бағдарламалары;
- Ашықтық, ынтымақтастық және ашық коммуникация бағаланатын корпоративтік мәдениетті дамыту;
- Қызметкерлердің шешім қабылдауға қатысуы, қанағаттану сауалдары және ішкі бастамалар арқылы тартылуын арттыру;
- Әйелдерді, жастарды және ерекше қажеттіліктері бар қызметкерлерді қолдау бағдарламаларын қоса алғанда, тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету.

Kaspi Bank және ҚазМұнайГаз сияқты компанияларда менторлық және көшбасшылық даму бағдарламалары белсенді енгізілуде, бұл персоналдың әлеуметтік тұрақтылығына ықпал етеді және кадрлардың тұрақтамауын төмендетеді.

Кадр саясатын цифрландыру экологиялық жүктемені қысқартуға ықпал етеді. Қазақстанда компаниялар:

- қағаз тұтынуды азайтатын электрондық құжат айналымы;

- қашықтан жұмыс істеу және көлік шығарындыларын азайтатын жұмыспен қамтудың гибридтік үлгілері;
- офистерде электр энергиясын тұтынуды азайтуды қоса алғанда, ресурстарды оңтайландыру.

Экологиялық бағдарланған HR-практикаларды енгізу көміртегі ізін төмендетіп қана қоймай, еңбек нарығында және инвесторлар арасында әлеуметтік жауапты компанияның имиджін қалыптастырады.

Кадр саясаты басқарудың ашықтығы мен әдептілігін қамтамасыз етеді, бұл ESG-нің маңызды элементі болып табылады. Қазақстандық тәжірибеде бұл:

- корпоративтік стандарттарды және жылжудың ашық рәсімдерін сақтау;
- басшылар мен қызметкерлердің жауапкершілігін дамыту;
- ашықтық, адалдық және әділдік қағидаттарын сақтау арқылы қызметкерлердің сенімін арттыру.

Қазақстанның кейбір мемлекеттік және жеке компанияларында жұмыс тиімділігін бағалау үшін цифрлық платформалар енгізілген, бұл үдерісті ашық және объективті етуге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялар мен орнықты даму қағидаттарының синергиясы инновациялық шешімдердің кадр практикасына кірігуінен көрінеді. Қазақстанда бұл:

- Қызметкерлердің цифрлық және «жасыл» құзыреттерін дамыту, заманауи IT-дағдылары мен экологиялық жауапты тәсілдерін оқыту;
- Жауапкершілік, командалық жұмыс және инновациялық ойлау бағаланатын тұрақты корпоративтік мәдениетті қалыптастыру;
- Цифрлық коммуникация платформалары және интерактивті оқыту арқылы қызметкерлердің тартылуын арттыру;
- Қашықтан жұмыс істеуді, фриланс пен жобалау командаларын қоса алғанда, жұмыспен қамтудың икемді модельдерін енгізу, бұл ұйымдардың бейімделуін арттырады.

Цифрлық технологиялар орнықты практикалардың тиімділігін күшейтеді және қызметкерлер үшін де, тұтастай алғанда қоғам үшін де ұзақ мерзімді құндылық жасай отырып, оларды бүкіл ұйымға кеңейтуге мүмкіндік береді.

Айқын артықшылықтарға қарамастан, кадр саясатын трансформациялау бірқатар қиындықтарға тап болады:

- Білікті кадрлардың, әсіресе цифрлық дағдылары бар мамандардың жетіспеушілігі;
- Дәстүрлі процестерге үйренген қызметкерлер мен басшылар тарапынан өзгерістерге қарсы тұру;
- Цифрлық платформаларды енгізуге және персоналды оқытуға жоғары шығындар;
- Дербес ақпаратты автоматтандыруға және сақтауға байланысты деректер қауіпсіздігінің тәуекелдері;
- Жұмыспен қамтуды қайта бөлуді және қызметкерлерді қайта даярлау қажеттілігін қоса алғанда, автоматтандырудың әлеуметтік салдары.

Бұл проблемаларды шешу кадрлар даярлауды, технологияларға инвестицияларды және корпоративтік мәдениетті өзгертуді қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

Цифрлық және орнықты практикаларды HR-басқармаға табысты енгізу үшін қазақстандық ұйымдар мынадай ұсынымдарды пайдалана алады:

- 1, Еңбек нарығын ұйымдастыру қажеттіліктері мен перспективаларын ескеретін цифрлық HR стратегиясын әзірлеу;
- 2, Онлайн-курстарды, ішкі тренингтерді және халықаралық бағдарламаларға қатысуды қоса алғанда, қызметкерлерді оқытуға және сандық құзыреттерін дамытуға инвестициялау;
- 3, Кадрлық тәуекелдерді болжауға, оқытудың тиімділігін және қызметкерлердің тартылуын бағалауға мүмкіндік беретін талдамалық құралдарды енгізу;
- 4, Инновацияларды, ашықтық пен әлеуметтік жауапкершілікті қолдайтын корпоративтік мәдениетті дамыту;

5. Персоналды басқарудың мөлдір, этикалық және тұрақты процестерін қалыптастыра отырып, ESG қағидаттарын біріктіру;

6. Қашықтықтан жұмыс істеуді, жобалау командаларын және икемді кестелерді қоса алғанда, икемді жұмыспен қамту нысандарын пайдалану, бұл ұйымның өзгерістерге бейімделуін арттырады.

Цифрлық технологиялар мен орнықты даму қағидаттарын кадр саясатына ойдағыдай ықпалдастыруға қабілетті компаниялар персоналды басқару тиімділігін арттырып қана қоймай, ішкі және халықаралық нарықтарда өздерінің бәсекеге қабілеттілігін нығайтады. Қазақстанда бұл әсіресе ESG әлемдік стандарттарына сәйкес келуге және талантты мамандарды тартуға ұмтылатын компаниялар үшін өзекті.

Цифрлық экономика жағдайында кадр саясатын трансформациялау ұйымдардың стратегиялық дамуының ажырамас элементі болып табылады. Қазіргі заманғы еңбек нарығы компаниялардан персоналды тиімді басқаруды ғана емес, сонымен қатар жаңа технологиялық, әлеуметтік және экономикалық сын-қатерлерге жылдам бейімделу қабілетін талап етеді. Осы контексте цифрлық технологиялар мен орнықты даму қағидаттарының синергиясы HR-басқарудың жаңа моделін қалыптастырудың түйінді факторы болып табылады, онда процестерді цифрландыру, талдау және автоматтандыру әлеуметтік жауапкершілікпен, ашықтықпен және экологиялық саналылықпен үйлеседі.

Кадр саясатына цифрлық құралдарды енгізу Қазақстан ұйымдарына рекрутинг тиімділігін айтарлықтай арттыруға, қызметкерлерді оқыту мен дамытуды оңтайландыруға, персоналды ынталандыру және бағалау процестерін жақсартуға мүмкіндік береді. HR-талдау басқару шешімдерін қабылдаудың негізіне айналады, ал дағдылы операцияларды автоматтандыру таланттармен және стратегиялық міндеттермен жұмыс істеу үшін мамандарды босатады. Мұндай тәсіл сыртқы ортаның өзгеруіне және бизнестің ішкі қажеттіліктеріне уақтылы ден қоюға қабілетті икемді және бейімделетін кадр құрылымын қалыптастыруға ықпал етеді.

Орнықты даму қағидаттарын ықпалдастыру да маңызды болып табылады. Әлеуметтік жауапкершілік, тең мүмкіндіктер, корпоративтік мәдениетті дамыту және қызметкерлердің әлауқатына қамқорлық персоналдың сенімін, тартымдылығын және адалдығын қалыптастыруға негіз болады. Электрондық құжат айналымы, қашықтан жұмыс істеу және ресурстарды тұтынуды төмендету сияқты экологиялық практикалар компанияларға шығындарды оңтайландырып қана қоймай, орнықты құндылықтарға адалдығын көрсетуге мүмкіндік береді, бұл цифрландыру және «жасыл» экономика бойынша ұлттық бастамаларды іске асыру жағдайында Қазақстанда әсіресе өзекті.

Цифрландыру мен ESG-тәсілдерді табысты ұштастыратын компаниялар айтарлықтай бәсекелестік артықшылықтарға ие болады. Олар жоғары білікті кадрларды тартуға, өнімділікті арттыруға, тұрақсыздық тәуекелін төмендетуге және барлық мүдделі тараптар үшін ұзақ мерзімді құндылық қалыптастыруға қабілетті. Қазақстандық контексте бұл жаһандық экономикада тиімді жұмыс істеуге дайын заманауи, технологиялық жарактандырылған және әлеуметтік жауапты ұйымдар құруды білдіреді.

Осылайша, цифрлық экономикадағы кадр саясатын трансформациялау стратегиялық қажеттілік болып табылады. Ол дәстүрлі персоналды басқарудан инновациялық модельге көшуге мүмкіндік береді, онда технологиялар мен орнықты даму қағидаттары бизнестің өсуі, тиімділігі мен ұзақ мерзімді орнықтылығы үшін берік негіз жасайды. Менің ойымша, Қазақстандағы HR-дің болашағы адам капиталын басқарудың қазіргі заманғы жүйесін құра отырып, ұйымдардың инновациялар мен әлеуметтік жауапты практикаларды ықпалдастыру қабілетімен айқындалатын болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Armstrong, M. Strategic Human Resource Management. London: Kogan Page, 2020.
- Ulrich, D., Brockbank, W. HR Transformation: Building Human Resources from the Outside In. McGraw-Hill, 2019.

2. Deloitte. Global Human Capital Trends 2023: Leading the Social Enterprise. Deloitte Insights, 2023.
3. McKinsey & Company. Digital HR: Platforms for People Success. McKinsey Reports, 2022.
4. World Economic Forum. Future of Jobs Report 2023. Geneva: WEF, 2023.
5. Harvard Business Review. The Digital Transformation of HR. HBR, 2022.
6. OECD. Digital Economy Outlook 2022. Paris: OECD Publishing, 2022.
7. Назарбаев, Н. Цифрлық Қазақстан: экономика мен адами капиталды дамыту стратегиясы. Астана: Қазақстан басқару академиясы, 2021.
8. Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. «Цифрлық Қазақстан» ұлттық бағдарламасы. Астана, 2022.
9. Kaspi.kz Corporate Reports. HR and Digital Transformation Initiatives in Kazakhstan. Almaty, 2022.
10. ҚазМұнайГаз. Әлеуметтік жауапкершілік және орнықты даму туралы есеп 2022. Астана, 2022.
11. Bondarouk, T., Brewster, C. Conceptualising the Future of HRM in the Digital Era. International Journal of Human Resource Management, 2021, Vol. 32(16), pp. 3456–3480.
12. Strohmeier, S. Digital HRM: A Conceptual Integration of e-HRM and HR Analytics. Management Revue, 2020, Vol. 31(3), pp. 190–212.
13. SHRM (Society for Human Resource Management). HR Technology and Analytics Report 2022. SHRM, 2022.
14. OECD. The Role of Skills and Human Capital in the Digital Economy. OECD Publishing, 2021.

ӘОЖ 656.862

«ТЕМІРЖОЛ КӨЛІГІНДЕГІ ЖҮК ТАСЫМАЛЫ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ӘДІСНАМАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР»

Кажмухаметова А.А. – э.ғ.к., доцент

Альдешова С.Б. - 8D04105 - Есеп және аудит білім бағдарламасының 2-курс докторанты
samalab_79@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Теміржол көлігі қазіргі жаһандық көлік жүйесінің негізгі тіректерінің бірі болып, ұлттық экономикалардың өндірістік және сауда тізбектеріндегі шешуші рөлді атқарады. Зерттеушілердің пікірінше, теміржол саласының тиімділігі оның инфрақұрылымдық даму деңгейіне, басқару моделіне және цифрлық трансформацияға бейімделу дәрежесіне тікелей байланысты. Кейбір авторлардың зерттеуінде теміржол көлігінің бизнес-ортасын «құндылықтар тізбегі» (value chain) тұрғысынан қарастырып, көлік қызметін ұйымдастыруда логистикалық тізбектердің тиімділігі мен нарық қатысушыларының өзара әрекеттесуінің маңызын айқындайды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жүк тасымалын жоспарлау мен басқаруда цифрлық технологиялар мен автоматтандырылған шешімдер қолдану көлік қызметінің икемділігін арттырады [1].

Теміржол көлігі кәсіпорындарында есеп пен аудиттің ерекшеліктері басқарудың күрделі ұйымдастырушылық құрылымымен анықталады. Теміржол көлігі ұйымдарында бухгалтерлік есеп басқарушылық шешімдер үшін мүліктері, міндеттемелері мен операциялары туралы ақпаратты қалыптастыра отырып, теміржол тасымалының ерекшеліктеріне бейімделеді. Басқару объектісінің мүліктері, міндеттемелері және шаруашылық операциялары туралы толық және сенімді ақпарат қалыптасатын бухгалтерлік ақпараттық жүйеге маңызды рөл береді.

Бүгінде теміржол көлігінің өнеркәсіптік кәсіпорындары (ТКӨК) заманауи есептік ақпараттық жүйе бухгалтерлік есепті жүргізуді едәуір жеңілдететін желілік компьютерлік кешендерде қалыптасады.

Жүктерді тасымалдау, тиеу-түсіру жұмыстары және басқа да технологиялық операциялар бойынша салалық спецификасы мен технологиялық операциялардың ерекшелігі компьютерлік технологияларды қолдану жағдайында бухгалтерлік есепті ұйымдастыруға әсерін тигізеді. Есептік-ақпараттық бухгалтерлік жүйені құру, қалыптастыру және құруға мүмкіндік береді:

- кәсіпорын ішіндегі өндірісті басқаруды ақпараттық қамтамасыз ету;
- электрондық құжат айналымын құру жолымен кіріс және шығыс ақпараттарының ағынын ұйымдастыру, бухгалтерлік, басқарушылық және салықтық есептердің өзара байланысын ұйымдастыру бойынша нұсқаулықтар қалыптастыру.

Бұл жүйелер жүктерді тасымалдау бойынша шығындарды көрсетуде тәуекелдерді төмендете отырып, бухгалтерлік, басқарушылық және салықтық есептердің интеграциясын қамтамасыз етеді. Маңызды элемент болып жоғары бәсекелестік мен тасымалдау қашықтығының өсімі жағдайында рентабелділікті бақылауға мүмкіндік беретін қызметтің өзіндік құнының есебі табылады.

Синтетикалық көрсеткіш ретінде өнімнің өзіндік құнында ұйымның өндірістік және қаржылық-шаруашылық қызметтерінің барлық жақтары көрсетіледі. Оның дәрежесінен кәсіпорын рентабелділігінің деңгейі мен пайда көлемі тәуелді болады.

О.К.Калинкинаның пікірі бойынша ТКӨК қызметтің өзіндік құнын калькуляциялауды мақсатты түрде келесі баптар бойынша жүргізумен байланысты: – материалдық шығындар; локомотивтерді, жолдарды, тиеу-түсіру техникалары, байланыс және дабыл құрылғыларын қаржыландыру және жөндеу (ағымдағы және күрделі); отынға шығындар; шығындар; тепловоздар мен теміржол жолдары және басқаларының амортизациясына шығындар [2].

О.К.Калинкинаның көрсетілген спецификасы негізінде ТКӨК қолданатын шығындар есебінің шоттарына бірнеше ақпараттық деңгейдегі аналитикалық субшоттардың ашылуы қарастырылатын қызмет өндірісіне шығындар есебінің бейімделген көпдеңгейлі калькуляциялық тәсілі жасақталды.

Ғылыми әдебиеттерде теміржол көлігі кәсіпорындарының қаржылық есептілігінің ашықтығын арттыратын және шығындарды басқаруды оңтайландыратын пайдалану және логистикалық шығындар есебін қатаң бөліп көрсету тәжірибесі бар. Мұндай тәсіл бухгалтерлік есепте заманауи ERP-жүйелер мен аудиттің автоматтандырылған платформасын енгізу нәтижелерімен расталатын қателерді төмендетуге ықпал етеді және ішкі аудиттің сапасын арттырады [3].

Малашенко Н.П. айтқандай, көлік логистикасының басты ерекшелігі – жүктерді орын ауыстыру бойынша қызметке қоғамдық көзқарас [4]. Жүктерді орын ауыстыру процесінде көптеген логистикалық қызметтер көрсетіледі.

Мысалы, К.Т.Тағайшинова, А.К.Ержанов теміржол көлігінде контейнерлік жүк тасымалдауға маңызды көңіл бөледі. Бухгалтерлік есепте олармен вагондар бойынша тасымалдаудан жеке контейнерлік тасымалдау бөлек көрсетіледі. Жүк тасымалының есептік процедураларының тәжірибелік аспектілерін терең зерделеу оларды пайдалану шығындарынан логистикалық қызметке апарылатын шығындарды бөлу, яғни есепте жүктерді тасымалдауға дейін «логистикалық шығындарды» «пайдалану шығындарынан» бөлу қажеттілігі туралы қорытындыға әкелді. Жөнелту станциясынан бастап тағайындалған станцияға дейін, маневрлық жұмыс басталғанға дейін вагондарды, контейнерлерді ажыратуға дейін жүктерді магистральды тасымалдау бойынша қызметтерді жүктерді тасымалдау (вагондағы, контейнердегі жүктің көлемі, тасымалдау жылдамдығы, жүк түрін есепке ала отырып, теміржол тарифі негізінде) бойынша «пайдалану шығындары» деп санауды ұсынады. Осы сұрақта қарастырылған басқа да қызметтер мен жұмыстардың барлығын авторлар «логистикалық қызмет сервисіне» жатқызып, логистикалық шығындар есебін ұйымдастыруды ұсынады.

К.Т.Тагайшинова, А.К.Ержанов осыған байланысты пайдалану шығындарының есебі өзінің жетілдіруіне мұқтаж деп санайды. Көлік қызметтері нарығы жағдайында пайдалану шығындары ашық боулы керек. Сондықтан пайдалану шығындары есебі жүйесін олардың пікірлерінше екі түрге бөлу керек:

- 1) жүктерді тасымалдау бойынша шығындарының есебі;
- 2) ұсынылатын қызметтер технологиялары есебінің жүйесі.

Соңғысы сервистік қызметтерді ұсынудың логистикалық әдістерін қалыптастырады. Бұл қызметтер шығындарды көрсетеді, ал бұл шығындар басқарушылық есептің логистикалық шығындарын ұйымдастыруды талап етеді. Пайдалану шығындарына логистикалық операциялардың қызметтері қосылмауы керек [5].

К.Т.Тагайшинованың, А.К.Ержанованың логистикалық қызмет сервисін, транзиттік жүк тасымалдауды бөлек көрсету туралы ұсыныстары логистиканы оңтайландыруға себеп бола отырып, жұмсалған шығындар мен алынған табыстардың ашықтығын қамтамасыз етеді.

Ю.И.Лавриненко зерттеулері транзиттік жүк тасымалы мәселелерін шешуде, жекелей алғанда жасақталған «Жүк ағындарының транзиттік жүйесінде мақсатты, бюджеттік, жанама, аймақтық, әлеуметтік-экономикалық аспектілерін анықтаумен мультимодалды көліктік логистикалық орталық (МКЛО) бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін бағалау бойынша әдістемелік ұсынымдар» маңызды қызығушылыққа ие және практикалық құндылығын ұсынады. МКЛО құрудың соңғы мақсаты тасымалдау процесі қатысушыларының экономикалық қызығушылықтарын, материалдық, сервистік, қаржылық және ақпараттық ағындарын интеграциялауды келісу негізінде ең жоғары синергетикалық әсер алу [6]. Жүктерді транзиттік тасымалдаудың әсері еліміздің экономикасына қалыпты әсер етеді.

Сонымен қатар, В.О.Бердичевскаяның процестік басқару аясында екі негізгі көзқарасты бөліп көрсетеді:

1) нәтижесі клиенттер үшін құндылыққа ие, ұйымның әртүрлі бөлімшелерімен жүзеге асырылатын өзіне жұмыстарды қосатын күрделі процестерді бөліп көрсетуге бағытталған көзқарас;

2) ұйымның құрылымдық бөлімшелері аясында процестерді бөліп көрсететін көзқарас.

Есептік процестер жазбаларының көзқарасы тұрғысынан екінші тәсіл әсерлі болып табылады, қаржылық-бухгалтерлік бөлімшелерінің қызметтері шекарасында ұйымның есептік процестерінің жиынтығын қарастыруға мүмкіндік береді.

К.Т.Тагайшинова, В.Л.Назарова, А.А.Мезенцевтің көзқарастары бойынша халықаралық талаптардан шыға отырып, жедел ақпараттық ағынды алуды жүйелеу мақсатында жүктерді тасымалдаудың бастапқы есебін жетілдіру қажет. Ғалымдар негізгі көңілді жүктерді тасымалдаудағы құжаттардың маңыздылығына аударады – әрбір күн үшін тасымалдау түрлері бойынша жүзеге асырылатын тасымалдардың ақпараттық ағынын жедел қамтамасыз ететін логистикалық операцияның жүргізілу фактісін жазбаша растау [7].

М.И.Ковальскаяның мұндай жазбасы В.О.Бердичевскаямен ұсынылған теміржол көлігінде жүк тасымалының бизнес-процестері және есептік бизнес-процестері теміржол көлігінде жүк тасымалдау бойынша есептік бизнес-процестердің өзіндік тұжырымдалуын анықтауға мүмкіндік берді.

Жүктерді тасымалдау бойынша қызметтер жүк иелерінің көліктік қызмет көрсету есебінен теміржол компанияларының табысын қалыптастыруға бағытталған бизнес-процесті білдіреді. Осы процесс аясында бухгалтерлік есепте көрсетілуге жататын басқарушылық және шаруашылық операциялары жүзеге асырылады. Басқарушылық қызметтер жүк тасымалы нарығының маркетингін, ассортименттік, бағалық және тарифтік саясатын қалыптастыру, сонымен қатар көрсетілетін қызметтердің сапасын басқару. Шаруашылық операциялары клиенттермен келісім шарттық жұмыстармен, қызметтерді көрсетудің болжамды жоспарын орындау және жасақтаумен, сату бюджетін қалыптастырумен, өндірістік блок, коммерциялық диспетчерлендіру, тасымалдауды логистикалық қатамасыз етуді ұйымдастыру, сонымен қатар ұсынылатын қызметтерді толығымен және өз уақытында есептесуді қамтамасыз етумен байланысты тікелей қаржылық көрініске ие. Бұл операциялар бухгалтерлік есепте табыстар

мен шығыстарды тану, дебиторлық және кредиторлық берешектердің қалыптасуымен, ақша қаражаттары қозғалысының тіркелуімен және нақты ұсынылған қызметтерді көрсетумен сүйемелденеді.

Теміржол көлігінде жүктерді тасымалдау бойынша қызметтердің есептік бизнес-процестеріне келесілер жатады:

- Көрсетілген қызметтер (түсім) табыстарды есептеу;
- Клиенттерден алынған аванстардың есебі;
- Клиенттердің дебиторлық берешегін тану;
- Ақша қаражаттарының түсімін (қызметтерді төлеу) есепте көрсету;
- Тасымалдауды ұйымдастырумен байланысты шығындар есебі (логистика, маневрлік жұмыс, инфрақұрылым және басқалары);
- Тасымалдаудың өзіндік құнын есептен шығару және есептеу;
- Тасымалдауға қатысушы өзге ұйымдар қызметінің есебі (мысалы, инфрақұрылымдық төлемдер);
- ҚҚС: есептеу/шегерім/салықтарды төлеу;
- Айыппұлдар мен өсімпұлдардың есебі (егер келісімшартта қарастырылса);
- Тасымалдаумен байланысты басқа да табыстар мен шығындар есебі (қосымша сервистер, логистикалық қызметтер).

«Жүктік және коммерциялық жұмыс» бизнес-процесінің мақсаты жүктерді қайта жасақтаумен байланысты тиеу-түсіру, қайта тиеу, қоймалық және басқада операциялардан табыстар алу, сонымен қатар осы қызметтерді көрсету барысында туындайтын барлық шаруашылық операцияларын бухгалтерлік есепте көрсету.

Жүктік (тиеу, түсіру, қайта тиеу) және коммерциялық операциялар (құжаттарды рәсімдеу, төлемдерді қабылдау, талап қою және келісімшарттық құжаттарды жүргізу, вагондарды дайындау, өлшеу, пломбылау және т.б.) табысы қалыптасатын қызмет ретінде бухгалтерлік көрсетілімнің объектісі және шығындар құрамында көрсетілетін ресурстарды талап ететін процестер болып табылады.

Бұл бизнес-процесс аясында қалыптасып, бухгалтерлік есепке ұсынылады: жүктік және коммерциялық операциялар үшін табысты есептеу, алдын-ала төлем мен аванстар есебі, жылжымалы құрамның жүк иелерімен, экспедиторлармен және операторлармен есеп айырысулар, жүктік операцияларды орындау үшін шығындарды тану, сонымен қатар жүк жұмыстарын ұйымдастыру кезінде пайда болатын басқа да активтер мен міндеттемелерді көрсету. Ыңғайлы болу үшін есептік бизнес-процестерді екі кіші процестерге бөлуді қарастырдық (1-кесте).

Кесте 1 – Теміржол көлішінде жүктік және коммерциялық жұмыстардың есептік бизнес-процестері

Бизнес-процестер	Есептік бизнес-процестер
Жүктерді тасымалдауға қабылдауды және беруді ұйымдастыру	Қызметтерден табыстарды тану; клиенттер алдындағы міндеттемелер есебі; ҚҚС есебі; байланысты шығындар есебі
Тиеу-түсіру және қайта тиеу операциялары	Шығындар есебі (негізгі өндіріс/қызметтер); жұмыстар бойынша табыстарды тану; ҚҚС есебі; тапсырыстар бойынша шығындарды бөлу
Тасымалдау және коммерциялық құжаттарды рәсімдеу	Клиенттермен есеп айырысу есебі; міндеттемелер есебі; әкімшілік шығындарды көрсету
Кедендік декларациялау	Байланысты шығындар есебі; үшінші тарап ұйымдары қызметінің есебі; өтінімдер бойынша шығындарды бөлу

Жүктердің сақталуын қамтамасыз ету	Сақтауды қамтамасыз ету шығындарының есебі; шағым-талаптар бойынша резервтер құру
Жол немесе көлік түрі өзгерген жағдайда тиеу/қайта тиеуді ұйымдастыру	Табыстарды тану; операциялар бойынша шығындар есебі; серіктестермен есеп айырысу
Уақытша сақтау қоймасын ұстау	Сақтаудан табыстар есебі; қоймаларды ұстау шығындарының есебі; негізгі құралдар және амортизациясының есебі
Таразы шаруашылығын ұстау	Пайдалану шығындарының есебі; амортизация есептеу; өлшеуден табыстарды тану
Клиенттермен келісім шарттық жұмыстар	Аванстар, дебиторлық берешектер есебі; шағым-талаптар есебі; келісім шарттар бойынша есеп айырысулар
Бақылау-тергеп-тексеру жұмыстар	Анықталған алшақтықтардың, жетіспеушіліктердің, артықшылықтың есебі; түгендеу нәтижелерін көрсету
Автоматтандыру және процестерді АТ - колдау	АТ шығындар есебі; материалдық емес активтерді есепке қою; БҚ амортизациясы

Осылайша, құндық мәнге ие барлық операциялар бухгалтерлік есепте сәйкесті табыстар, шығыстар және есеп айырысу баптары бойынша көрсетілуге жатады. Ал коммерциялық жұмыстарға қаржылық міндеттемелер мен талаптар құқығын қалыптастыруды қамтамасыз ететін құжаттарды рәсімдеу, төлемдер мен алымдарды алу, актілік-шағымдық қызметтерді жүргізу жатады.

Бәсекелестік секторға жататын бизнес-процестің негізгі функциялары (тиеу, түсіру, қайта тиеу, сақтау) көрсетілген қызметтерден тікелей шығындарды, сонымен қатар келесідей сәйкесті шығындарды қалыптастырады: еңбекке ақы төлеу шығындары, техникаларды, жалды, энергоресурстарды және басқаларын пайдалану. Бухгалтерлік есеп құрамында тапсырыс берушілермен есеп айырысулар, пайыппұлдар, шағымдар мен тұрып қалуларды есептеу көрсетіледі.

Көмекші функциялар – жалпы емес пайдаланудағы жолдарға қызмет көрсету, жүктердің сақталуын қамтамасыз ету, коммерциялық қарау пунктерінің жұмыстары, таразы шаруашылығын ұстау, процестерді автоматтандыру - компанияның қабылданған есептік саясатынан тәуелді жүк жұмыстарының өзіндік құнына немесе жүкқұжат шығындарына апарылатын шығындарды қалыптастырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Альдешова С., Кажмухаметова А., Сыздыкова Э., Қорған Б. Международные железнодорожные грузоперевозки: организационная система и особенности. Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. 2025;79(4):445-459. <https://doi.org/10.47649/vau.25.v79.i4.40>
2. Калинкина О.К. Особенности учета и внутреннего аудита деятельности предприятий промышленного железнодорожного транспорта в условиях применения новых информационных технологий. Дисс. и автореф. по ВАК РФ 08.00.12, канд. эк. наук, 2007.
3. Булекбаев, Б.Р. Реформирование рынка грузовых железнодорожных перевозок Казахстана / Б.Р.Булекбаев, Н.Я.Сербаева, Г.М.Бекмагамбетова, Р.Н.Заславский, Г. А. Чванов, И.А.Чижиков // Вестник евразийской науки. — 2023. — Т. 15. — № 3. — URL: <https://esj.today/PDF/26ECVN323.pdf>
4. Малащенко Н.П. Транспортная логистика: Учеб.пособ.- Новосибирск: НГАЭиУ, 2005.-96с.
5. Тагайшинова К.Т., Ержанов А.К. Особенности учета контейнерных перевозок грузов на всех видах транспорта. Статистика, учет и аудит, 3(78)2020. – С.58-62.
6. Лавриненко Ю.И. Транспортная логистика. Ваш Транскурьер, №4. 2005.

Бердичевская В.О. Бухгалтерский учет как объект процессно-ориентированного управления. Вестник НГУЭУ. 2023. № 3. С. 99.

7. Тайгашинова К.Т., Назарова В.Л., Мезенцев А.А. Совершенствование учетно-аналитического и информационного обеспечения логистических услуг по перевозке грузов. Коллективная монография «Механизмы бухгалтерского учета, контроля и анализа, обеспечивающие устойчивое развитие экономических субъектов» под ред. д.э.н., проф. Мезенцевой Т.М., д.э.н., проф. Назаровой В.Л. – Алматы 2022 – 210 с.

ӘОЖ 657.1

«БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ МЕН АУДИТІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ»

Камиева Гульбарша Жаксыбаевна

Kamieva@gmail.com

«Есеп, аудит және контролинг» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
«Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі Кадырбергенова А.К. - PhD докторы, қауымдастырылған профессор

Негізгі құралдар-материалдық активтер, олар: тауарларды өткізу, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету кезінде өндірісте немесе әкімшілік мақсаттарда пайдалануға, оның ішінде басқа тұлғаларға мүлктік жалдауға (жалға алуға) тапсыруға арналған; бір жылдан астам уақыт ішінде пайдалануға болжанады. Негізгі құралдар мысалдары: машиналар, қондырғылар, кеңсе, өндірістік ғимарат, қоймалар, компьютерлер, үстелдер, орындықтар және басқалары.

Кәсіпорынның негізгі құралдары айналым барысында капиталдың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, ол бір уақытта келесі нақты нысандарда болуы мүмкін: ақша (ақша), өндіріс (өндіріс құралдары) және тауар (тауарлар). Пайдалы қызмет мерзімі-бұл объектіні негізгі құралдарды пайдалану ұйымға табыс әкелетін кезең. Негізгі құралдардың түрлері бойынша жіктелуі олардың аналитикалық есебінің негізін құрайды. Негізгі құралдар бастапқы, қалпына келтіру және қалдық құны бойынша бағаланады. 16 ҚЕХС (IAS) «Негізгі құралдар» сәйкес, негізгі құралдар - материалдық активтер:

а) тауарларды өндіру немесе жеткізу және қызмет көрсету процесінде, жалға беру кезінде немесе әкімшілік мақсаттарда пайдалануға арналған; және

ә) бірнеше кезең ішінде пайдалануға арналған [1,9].

Э.О. Нұрсейітовтың зерттеуіне сәйкес, негізгі құралдар - бұл ұзақ уақыт бойы (бір жылдан астам) еңбек құралдары ретінде жұмыс саласында да, материалдық өндіріс секторында да, сондай-ақ өндірістік емес қызмет салаларында да тиімді қызмет ететін материалдық құндылықтар [1].

В.Е. Керімовтің зерттеуінде негізгі құралдарды келесі шарттарды бір мезгілде қанағаттандыратын ресурстар ретінде анықтайды:

а) олар тауарларды өндіруде, қызметтерді көрсетуде немесе ұйымның ішкі басқару қажеттіліктері үшін пайдаланылады;

ә) олар ұзақ уақыт бойы белсенді түрде пайдаланылады, яғни 12 айдан асады немесе 12 айдан ұзақ болса, қалыпты жұмыс циклі кезінде;

б) активтер қайта сатуға арналмаған;

в) ұйым болашақта экономикалық пайда алуды күтеді [2].

Кәсіпорындарда қызмет көрсету көлемін ұлғайтудың маңызды факторларының бірі олардың негізгі құралдарымен неғұрлым толық және тиімді пайдалану болып табылады. Есепке алуды жүргізудің ұлттық және халықаралық стандарттарына сәйкес негізгі құралдар объектілерін түрлері бойынша жіктеуді серіктестік оларды пайдалану ерекшелігін ескере

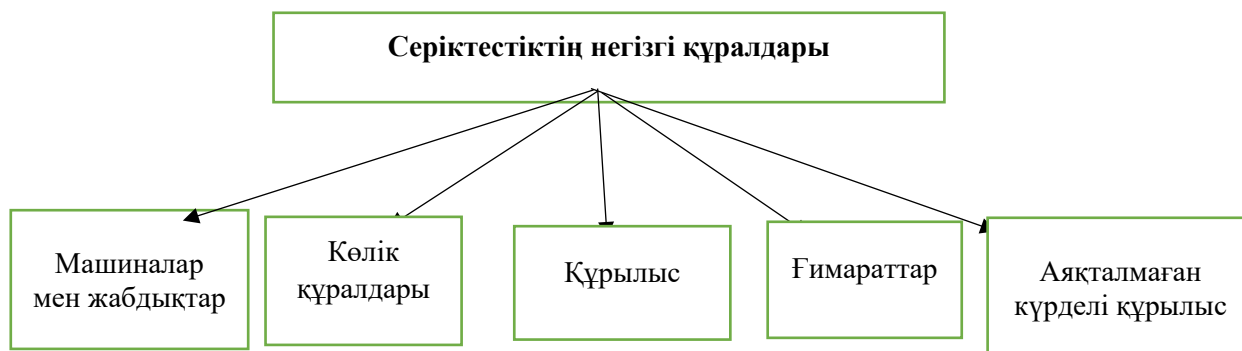
отырып дербес жүргізеді. Кәсіпорындағы негізгі құралдарды объектінің активі деп тану екі негізгі шарттың орындалуына байланысты:

1) кәсіпорын кірістердің ұлғаюы немесе шығындардың төмендеуі сияқты осы объектіден болашақ экономикалық пайда алады деп күтілуде;

2) негізгі құралдар объектісін сатып алуға және пайдалануға арналған шығындарды бағалау сенімді және дәл болуға тиіс.

Негізгі құралдарды алу кезінде танудың бірінші критерийіне сәйкестігін тексеру кезінде серіктестік активті иеленудің барлық дерлік тәуекелдері мен артықшылықтарын өзіне аударуға талдау жүргізеді. Пайда мен тәуекелдердің көп бөлігі серіктестікке ауысқанға дейін объект танылмайды.

Серіктестік негізгі құралдарының жіктелуі 1-суретте келтірілген:



Сурет 1 - Серіктестіктің негізгі құралдарының жіктелуі

Серіктестік негізгі құралдардың объектілерін сатып алады:

- 1) өтеулі негізде;
- 2) өтеусіз негізде;
- 3) басқа активтерге айырбастау.

1) Негізгі құралдар объектілерін өтеулі негізде сатып алу:

Негізгі құралдардың бастапқы құны сатушының барлық қолданыстағы жеңілдіктері мен жеңілдіктерін ескере отырып, тану күніндегі оның нақты ақшалай баламасы бойынша анықталады. Егер төлем бір жылдан астам кешіктірілсе, негізгі құралдардың құны болашақ ақша ағындарын дисконттау арқылы есептеледі. осы негізгі құрал бойынша міндеттемелерді өтеуге байланысты, ағымдағы уақытқа дейін. Мұндай есептік мән мен барлық болашақ төлемдердің жалпы сомасы арасындағы айырмашылық осы пайыздар капиталдандыруға жататын жағдайларды қоспағанда, кейінге қалдыру кезеңінде туындайтын пайыздық шығыстар ретінде қарастырылады.

Серіктестік 2024 жылғы 18 мамырда құны 200 мың теңге болатын жабдық сатып алды. Проводкалар 1 кестеге сәйкес жүргізіледі:

Кесте 1 - Бухгалтерлік есепте өтеулі негізде негізгі құралдарды сатып алу жөніндегі операцияны көрсету

Дебет	Кредит	Операцияның мазмұны
2410 - Негізгі құралдар	3310 - Жеткізушілер мен мердігерлерге қысқа мерзімді кредиторлық берешек 3380 - Басқа қысқа мерзімді кредиторлық берешек	Заңды немесе жеке тұлғалардан негізгі құралдарды сатып алу
1420 - есептен шығаруға ҚҚС	3310 - Жеткізушілер мен мердігерлерге қысқа мерзімді кредиторлық берешек	Жеткізушілерден берілген шот-фактуралар бойынша есепке жатқызуға ҚҚС

	3380 - Басқа қысқа мерзімді кредиторлық берешек	
2410 - Негізгі құралдар	2930 - Аяқталмаған құрылыс	Аяқталмаған өндірістен негізгі құралдарды енгізу

Ескерту: кестені автор [4,5] дереккөз негізінде құрастырған

2) негізгі құралдар объектілерін өтеусіз негізде алу:

Бастапқы тану кезінде өтеусіз алынған негізгі құралдар әділ құны бойынша мынадай жағдайларда ескеріледі:

- 1) қатысушыдан салым түрінде қатысушыдан негізгі құралдарды алу;
- 2) мемлекеттік грант түрінде негізгі құралдарды алу;
- 3) сатып алушылардан негізгі құралдарды алу.

Қалған жағдайларда өтеусіз алынған негізгі құралдар нөлдік құны бойынша ескерілуі тиіс.

Серіктестік 2025 жылғы 15 тамызда «Andritz» ұйымынан құны 1000 мың теңге жабдық алды. Қолданыстағы комиссия пайдалы қызмет мерзімін 10 жыл деп анықтады.

Бұл құрылғы үшін серіктестік амортизацияның біркелкі әдісін қолданды. Жойылу құны «0» - ге тең болып қабылданды. Жылына амортизация нормасы 100 мың теңгені құрады. Серіктестік есепті кезеңнің кірісінде 100 мың теңгені таниды. Табыс 10 жыл бойы серіктестік ретінде танылады. Серіктестік есепте 2 кестеге сәйкес мынадай бухгалтерлік жазбаларды көрсетеді:

Кесте 2 - Бухгалтерлік есепте өтеусіз негізде негізгі құралдарды алу жөніндегі операцияны көрсету

Дебет	Кредит	Операцияның мазмұны
2410 - Негізгі құралдар	4420 - Негізгі емес қызметтен түсетін өзге де кірістер	Беру күніне негізгі құралдарды өтеусіз беру кезіндегі болашақ кезеңдердің кірістері
4420 - Негізгі емес қызметтен түсетін өзге де кірістер	6290 - Басқа кірістер	Өтеусіз берілген негізгі құралдар бойынша жыл сайынғы табысты тану

Ескерту: автор дереккөз [3,6] негізінде жасаған

3) активтерді айырбастау:

Ақшалай және ақшалай емес басқа активтерге айырбастау нәтижесінде негізгі құралдар объектісін сатып алу оның әділ құны ескеріле отырып, мынадай жағдайларды қоспағанда жүзеге асырылады:

- айырбастау мазмұнның коммерциялық сипатына ие емес; немесе
- алынған немесе берілген активтің әділ құнын сенімді түрде анықтау мүмкін емес.

Серіктестік 2023 жылғы 28 қазанда құны 400 мың теңге болатын станокты (жинақталған амортизацияны және физикалық тозуды ескере отырып) кеңсеге әділ құны 300 мың теңге, 100 мың теңге мөлшерінде ақшалай қаражатпен қосымша ақы төлеп айырбастайды. Бұл жағдайда айырбастау операциясы 3 кестеге сәйкес келесідей көрсетіледі:

Кесте 3 - Бухгалтерлік есепте негізгі құралдарды айырбастау операциясының көрінісі

Дебет	Кредит
2410 - Негізгі құралдар-кеңсе үй-жайы 400 мың теңге	1030 - Ақшалай қаражат 100 мың теңге 2410 - Негізгі құралдар-станок 300 мың теңге

Ескерту: автор дереккөз [6,7] негізінде жасаған

Негізгі құралдардың талдамалық есебі бухгалтерияда шаруашылық Мүкәммалдың, аспаптардың және бір өндірістік немесе шаруашылық мақсаты бірдей, бірдей техникалық сипаттамалары, құны бір өндірістік бөлімшеде болатын басқа да заттардың бір түрін қоспағанда, әрбір мүкәммалдық объектіге ашатын түгендеу карточкаларында жүргізіледі. Бұл заттарды бір түгендеу карточкасында ескеруге рұқсат етіледі.

Негізгі құралды беру кезінде серіктестік негізгі құралды иеленудің барлық маңызды тәуекелдері мен артықшылықтарының қаншалықты сақталатынын мұқият бағалайды. Мүлікті беруді ресми тіркеу талап етілген жағдайларда шартта көрсетілген шарттарға назар аудару қажет. Міне, кейбір сәттер:

- егер шарттың талаптарына сәйкес актіге қол қойылған сәттен бастап активке иелік етуге байланысты іс жүзінде барлық пайда мен тәуекелдер сатып алушыға ауысса, онда шығу актіні акт бойынша беру күніне көрсетілуге тиіс.

- егер шарттың талаптарына сәйкес беруші тарап меншік құқығының ауысуы ресми мемлекеттік тіркелген сәтке дейін активтің иеленуіне байланысты барлық тәуекелдер мен пайданы сақтаса, активтің шығуы көрсетілген ауысудың тіркелген күніне көрсетіледі.

Серіктестік 2025 жылғы 22 сәуірде құны 75 мың теңге пленкаға арналған ораманы сатуға шешім қабылдады. Іске асыру кезінде шығу операциясы 4 кестеге сәйкес көрсетіледі:

Кесте 4 - Бухгалтерлік есепте негізгі құралдарды сату операциясының көрінісі

Дебет	Кредит	Операцияның мазмұны
1210 Сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің қысқа мерзімді дебиторлық берешегі	6210 - Активтердің шығуынан түскен кіріс	Негізгі құралды сату сомасына шот қойылды
1210 - Сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің қысқа мерзімді дебиторлық берешегі	3130 - Қосылған құн салығы	Сату кезінде ҚҚС есептеу
7410 - Активтерді шығару бойынша шығыстар	2410 - Негізгі құралдар	Негізгі құралдарды баланстық құны бойынша есептен шығару
2420 - Негізгі құралдардың амортизациясы	2410 - Негізгі құралдар	Жинақталған тозу есептен шығарылды

Ескерту: автор дереккөз [4,8] негізінде жасаған

Негізгі құралдардың жарамсыздығын анықтау арнайы түгендеу комиссиясы жүргізетін үздіксіз тексеру мен бағалауды қажет етеді.

Бұл комиссияны директор тағайындайды және объектілерді тікелей тексеру, есептен шығару себептерін анықтау және жауапкершілікке тартылатын кінәлілерді анықтау міндеті бар. Сондай-ақ комиссия жекелеген компоненттерді, бөлшектер мен материалдарды пайдалану мүмкіндігін, олардың құнын бағалайды және негізгі құралдарды есептен шығаруға арналған арнайы актіге тиісті ақпаратты енгізеді. Бұл акт бекітілген нысандарға сәйкес жасалады және екі данада ұсынылады, олардың біреуі бухгалтерияға беріледі, ал екіншісі сақтауға жауапты адамда қалады. Акт сонымен қатар алынған қосалқы бөлшектерді, материалдарды және металл сынықтарын қоймаға беру үшін негіз болады. Онда активтің бастапқы құны, бухгалтерлік есепке сәйкес есептелген тозу сомасы, активті бөлшектеу кезінде алынған материалдық құндылықтардың құны, тарату және ықтимал сату шығындары, сондай-ақ таратудың жалпы қаржылық нәтижесі көрсетіледі.

Негізгі құралдардың жарамсыздығын анықтау арнайы түгендеу комиссиясы жүргізетін үздіксіз тексеру мен бағалауды қажет етеді. Бұл комиссияны директор тағайындайды және объектілерді тікелей тексеру, есептен шығару себептерін анықтау және жауапкершілікке тартылатын кінәлілерді анықтау міндеті бар. Сондай-ақ комиссия жекелеген компоненттерді,

бөлшектер мен материалдарды пайдалану мүмкіндігін, олардың құнын бағалайды және негізгі құралдарды есептен шығаруға арналған арнайы актіге тиісті ақпаратты енгізеді. Бұл акт бекітілген нысандарға сәйкес жасалады және екі данада ұсынылады, олардың біреуі бухгалтерияға беріледі, ал екіншісі сақтауға жауапты адамда қалады. Акт сонымен қатар алынған қосалқы бөлшектерді, материалдарды және металл сынықтарын қоймаға беру үшін негіз болады. Онда активтің бастапқы құны, бухгалтерлік есепке сәйкес есептелген тозу сомасы, активті бөлшектеу кезінде алынған материалдық құндылықтардың құны, тарату және ықтимал сату шығындары, сондай-ақ таратудың жалпы қаржылық нәтижесі көрсетіледі.

Негізгі құралдардың жарамсыздығын, оларды қалпына келтіру жөндеуінің немесе экономикалық орындылығын анықтауды директордың бұйрығымен тағайындалатын тұрақты жұмыс істейтін түгендеу комиссиясы жүргізуге тиіс. Комиссия таратылатын объектілерді тікелей тексеруді жүргізеді, оларды есептен шығару себептерін және осыған кінәлі және жауапқа тартылуға жататын адамдарды белгілейді, жекелеген тораптарды, бөлшектерді, материалдарды пайдалану мүмкіндігін айқындайды және оларды бағалауды жүргізеді. Актінің бірінші данасы бухгалтерияға беріледі, екіншісі-негізгі құралдардың сақталуына жауапты тұлғада қалады және есептен шығару нәтижесінде алынған қосалқы бөлшектерді, материалдарды, металл сынықтарын және т. б. қоймаға тапсыру үшін негіз болып табылады.

Дүлей зілзалалар мен авариялар салдарынан жойылатын негізгі құралдар бойынша есептен шығару актісіне дүлей зілзала туралы құзыретті ұйымның анықтамасы не себептері мен кінәлілері көрсетілген авария туралы актінің көшірмесі қоса берілуге тиіс. Материалдық құндылықтарды сатудан алынған сомалар, сондай-ақ объектіні ықтимал пайдалану бағалары бойынша бөлшектеуден немесе бөлшектеуден түскен материалдар келеді. Сатудан түскен қаражат ұйымның иелігінде қалады. ОЖ сату кезінде алынған табыс (сату бағасы мен баланстық құн арасындағы баға айырмасы) 20% ставка бойынша корпоративтік табыс салығы салынатын объект болып табылады.

Негізгі құралдар объектілерін өтеусіз беру туралы шешімді кәсіпорын директоры қабылдайды және бұйрықпен ресімделеді [1,8].

«АРЕС PetroTechnic жоғары колледж» ЖШС-де негізгі құралдарға негізінен белгілі бір пайдалану мерзімі ішінде амортизацияланатын активтердің әртүрлі санаттары кіреді:

Ғимараттар мен құрылыстар 8-100 жыл;

Машиналар мен жабдықтар мен көлік құралдары 2-50 жыл;

Басқалары 2-20 жыл.

Әрбір қаржы жылының соңғы кезеңінде активтердің қалдық құнын, пайдалы қызмет мерзімін және амортизация әдістерін қайта қарау және түзету жүргізіледі. Жер учаскелері тозуға ұшырамайтынын ескеру маңызды. Негізгі құралдар объектісінің амортизациясы олардың пайдалы мерзімі ішінде жүйелі түрде жүргізілуі керек.

Аудиторлық тәуекел-бұл аудитор кәсіпорынның есептілігінде кездесетін елеулі бұрмалануларды анықтай алмау қаупі.

Аудиторлық тәуекелді есептеу үшін формула бойынша есептелген модель кең таралған:

$$A_t = HP * PCK * PH, \quad (1)$$

мұнда, АР – аудиторлық тәуекел, НР – ажырамас (неотъемлемый) тәуекел, РСК – бақылау құралдарының тәуекелі, РН – анықталмау қаупі

Бақылау құралдарының тәуекелін есептеу үшін ішкі бақылау жүйесінің жұмысын бағалау бойынша тест пайдаланылды.

20 сұрақтың ішінен көруге болады: 14-оң, 6-теріс:

$$(14/20) * 100 = 70 \%, \text{ бақылау құралдарының тәуекелі } 100 - 70 = 30\% \quad (10)$$

Ал ажырамас тәуекел бухгалтерлік есеп жүйесінің жұмысын бағалау сынағы негізінде есептелді. Құрастырылған тестте 20 сұрақ бар, оның 16-сы оң және 4-і теріс:

$$(16/20) * 100 = 80\%; \text{ ажырамас тәуекел } 100\% - 80\% = 20\% \quad (2)$$

Аудиторлық тәуекелді есептеу арқылы алынды:

$$PH = 5\% / (70\% * 80\%) = 8,9 \%$$

(3)

Елеулі қателерді анықтамау қаупі 8,9 % құрады.

Содан кейін «АРЕС PetroTechnic жоғары колледж» ЖШС-ің 2024 жылға арналған негізгі құралдар аудитінің жоспары мен бағдарламасы жасалды. Ол 5-кестеде көрсетілген:

Кесте 5 - Негізгі құралдармен операциялар аудитінің жоспары

Тексерілетін ұйым	01.01.2024– 31.12.2024
Аудит кезеңі	
Жоспарланған еңбек шығындары	
Жоспарланған аудиторлық тәуекел	8,9 %
Жоспарланған маңыздылық деңгейі	150983 мың. тенге
№	Тексеру рәсімдері
1	Негізгі құралдарды есепке алуды ұйымдастыру мен жүргізудің дұрыстығын тексеру
2	Негізгі құралдардың есебін, есептілігін және пайдаланылуын тексеру
3	Негізгі құралдардың Құжаттамалық ресімделуін және есепке алынуын тексеру
4	Бухгалтерлік есепте амортизацияны есептеуді тексеру
5	Негізгі құралдарды есептен шығару операцияларын тексеру

Ескерту: кестені автор[9,11] дереккөз негізінде құрастырған

«АРЕС PetroTechnic жоғары колледж» ЖШС-ің негізгі құралдармен операцияларды аудиторлық тексеру негізгі құралдарды қабылдау жөніндегі комиссия құру туралы бұйрықпен танысудан басталды. Осы құжатты тексеру кезінде ешқандай бұзушылықтар табылған жоқ.

Кесте 6 - НҚ сатып алу-сату шарттарының ресімделуін тексеру

№	Көрсеткіштер	Тексеріс
1	Нотариалды куәландырылған қолдардың болуы	+
2	Мөрлердің болуы	+
3	Уағдаласушы Тараптардың деректемелерінің болуы	+

Тексеру нәтижелері бойынша негізгі құралдарды сатып алу-сатудың барлық шарттарында ҚР Азаматтық кодексінің талаптарына сәйкес келетін барлық қажетті деректемелер бар деген қорытынды жасалды.

Содан кейін ақпараттың бар-жоғын және оның негізгі құралдарды қабылдау-беру актілерінде толық көрсетілуін тексеру жүргізілді. Актілер негізгі құралдар объектісі берілген күні жазылады. Тексеру нәтижелері 7 кестеде келтірілген:

Кесте 7 - Негізгі құралдарды қабылдау-беру актілерінде ақпараттың болуын және оның толық көрсетілуін тексеру

Мазмұны	Тексеру нәтижесі
Құжаттың атауы	+
Құжаттың жасалған күні	+
Атынан құжат жасалған ұйымның атауы	+
Шаруашылық операцияның мазмұны	+

Заттай және ақшалай мәндердегі шаруашылық операция өлшегіштері	+
Пайдалы қызмет мерзімі	+
Бухгалтерлік есепке қабылдау күнінің бастапқы бағасы	+
Амортизацияны есептеу әдісі	+
Шаруашылық операцияны орындауға және оны дұрыс ресімдеуге жауапты тұлғалар лауазымдарының атауы	+
Көрсетілген тұлғалардың жеке қолдары және олардың толық жазылуы	+

Ескерту: кестені автор[10,11] дереккөз негізінде құрастырған

Тексеру нәтижелері бойынша келесі қорытындылар жасалды:

- барлық құжаттарда деректемелер бар;
- негізгі құралдарды қабылдау-берудің барлық актілерінде барлық қажетті ақпарат көрсетілген.

Содан кейін оларды сатып алу тәсілдері бойынша негізгі құралдардың құнын қалыптастырудың дұрыстығына тексеру жүргізілді.

Негізгі құралдарды есепке алуды тексеру нәтижелері бойынша ЖШС-ің мынадай қорытындылар жасады:

1. Негізгі құралдарды сатып алу бойынша шот-фактурада «АРЕС PetroTechnic жоғары колледж» ЖШС-ің бас директорының қолы жоқ. Ұсынымдар: тауар тобының бухгалтерлері бастапқы құжаттардың толтырылуын бақылауды арттыруға міндетті.

2. Негізгі құралды пайдалану мерзімі дұрыс анықталмаған. Ұсынымдар: Бас бухгалтер пайдалы қызмет мерзімдерін анықтауға бақылауды арттыруға, осы негізгі құралдың амортизациясын қайта есептеуге және бухгалтерлік есептілікке түзетулер енгізуге міндетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Нурсеитов Э.О., Нурсеитов Д.Э. «Бухгалтерский учет в организациях» Алматы 2015 г.
2. Керимов В.Э. «Бухгалтерский финансовый учет» 2018 г.
3. «Бухгалтерский учет и Аудит» учебно-методическое пособие для студентов экономических специальностей 2018 г.
4. Алисенов А.С. «Бухгалтерский финансовый учет: Теория и Практика» Москва 2017 г.
5. Садиева А.С., Сагиндыкова Г.М., Шахарова А.Е. «Бухгалтерский учет и аудит» Учебное пособие Алматы 2016 г.
6. Захаров И.В. «Бухгалтерский учет и анализ» 2015 г.
7. Аликсеева Г. И. «Бухгалтерский учет» Москва 2017 г.
9. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 16 «Основные средства»
10. Ивашкевич В.Б. «Практический аудит» 2017 г.
11. Коршикова С.Н. «Практический аудит: учебное пособие» Оренбург 2016

ӘОЖ 339.138:801.81 (574)

«МАРКЕТИНГ ТЕРМИНДЕРІНІҢ КӘСІБИ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ РӨЛІ»

Лесбек Жанель Болатқызы

Lesbek03@internet.ru

«Маркетинг» білім бағдарламасының 1 - курс магистранты

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші- э.ғ.к., қауымдастырылған профессоры, Дүйсембаев А.А.

Маркетингтік коммуникация қазіргі экономикалық жүйеде ұйымның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды стратегиялық рөл атқарады. Маркетингтік

коммуникация тұтынушылармен тиімді қарым-қатынас орнатуға бағытталған кешенді шаралар жүйесі ретінде қарастырылады, оның құрамына жарнама, өткізуді ынталандыру, қоғаммен байланыс және басқа да құралдар кіреді.

Маркетинг терминологиясы – маркетинг саласында қолданылатын кәсіби лексикалық жүйе, ол коммуникацияны нақты әрі түсінікті етуге мүмкіндік береді. Маркетингтік терминдер кәсіби коммуникацияда ақпаратты жүйелі түрде ұсыну мен түсіндірудің негізін құрайды, өйткені олар кәсіби ортада біртұтас мағыналық кеңістік қалыптастырады.

Кәсіби коммуникацияның тиімділігі терең саяси және әлеуметтік контексттерде де маркетингтік процестердің табыстылығына тікелей әсер етеді. Маркетингтік коммуникацияның теориялық модельдері тұтынушыларды тарту мен ұстап қалудың тиімді механизмдерін ұсынады және маркетингтерге өз стратегиясын дұрыс бағыттауға мүмкіндік береді.

Нарық жағдайында коммуникациялық процестің сапасы мақсатты аудиториямен өзара түсіністікті қамтамасыз ету арқылы өнім немесе қызмет туралы ақпараттың қабылдануын жеңілдетеді. Коммуникация маркетингтік процестің айырылмас бөлігі ретінде кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарына жетуге ықпал етеді және ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын күшейтеді.

Маркетингтік коммуникацияны іске асыруда шетелдік терминдердің адаптациясы мен локализациясының рөлі зор, себебі олар кәсіби лексиканың халықаралық стандарттарына сәйкес келетін унификацияланған тіл қалыптастыруға мүмкіндік береді. Кәсіби тілдік компетенттілік маркетинг мамандарының кәсіби дағдыларының жоғары деңгейін көрсетеді және коммуникацияның сапасын арттырады.

Маркетингтік лексиканың дұрыс қолданылуы кәсіптік коммуникациядағы түсініспеушілікті азайтып, ақпараттық ағынның нақты мақсатқа бағытталуына әкеледі. Жарнама мен PR (қоғаммен байланыс) құралдары маркетингтік коммуникацияның маңызды элементтері ретінде брендтің имиджін қалыптастыруға және сақтауға септігін тигізеді.

Маркетингтердің кәсіби сөздік дағдылары ұйымның тұтынушылармен өзара әрекеттесуінде кәсіби стандарттарға сай тілдік кодтарды қолдануға мүмкіндік береді. Маркетингтік коммуникацияның элементтерін үйлестіру тұтастай маркетингтік стратегияның тиімділігін арттыруға бағытталған кешенді шешімдер жүйесін қалыптастырады.

Маркетингтік коммуникацияның мақсаты - нарықтағы сұранысты қалыптастыру және оны ынталандыру арқылы тұтынушы қызығушылығын арттыру болып табылады. Бұл процесс коммуникацияның барлық қатысушыларының қажеттіліктерін есепке ала отырып, ақпараттың үздіксіз алмасуын қамтиды.

Маркетингтік коммуникация мен маркетингтік зерттеулер арасындағы тығыз байланыс нарықтағы тенденцияларды дұрыс бағалау және маркетингтік шешімдерді уақытында қабылдауда маңызды рөл атқарады. Терминологиялық жүйе маркетингтерге өз жұмыстарында нақты және дәл коммуникациялық құралдар қолдануға мүмкіндік береді.

Маркетинг терминдерінің кәсіби коммуникациядағы рөлін зерттеу маркетинг теориясы мен практикасындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады және бұл зерттеу маркетинг саласындағы кәсіби стандарттарды жетілдіруге ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты - маркетингтегі кәсіби шетел терминологиясын негізге ала отырып, маркетинг терминдерінің кәсіби коммуникациядағы рөлін жан-жақты талдап, олардың маркетингтік коммуникацияның тиімділігі мен ақпарат алмасу үрдісіне әсерін анықтау. Бұл мақсат аясында маркетингтік коммуникацияның теориялық негіздері мен практикалық қолдану ерекшеліктері зерттеледі, сонымен қатар шетелдік маркетингтік терминдердің локализациясы мен қолдану стратегияларының маңыздылығы қарастырылады. Яғни, зерттеу маркетинг саласындағы кәсіби коммуникацияның сапасын арттыру үшін терминологиялық қорды меңгерудің рөлі мен механизмдерін ғылыми негізде көрсетуге бағытталған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – бүгінде маркетингтік коммуникация қазіргі заманғы нарықтық ортада ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды құралы ретінде

қарастырылады, өйткені ол өнім мен қызмет туралы ақпаратты мақсатты аудиторияға нақты жеткізуге мүмкіндік береді. Маркетингтік коммуникация тұтынушылардың сұранысын қалыптастыру және ынталандыруға бағытталған кешенді шаралар жүйесі ретінде ақпарат алмасудың сапасын арттырады, бұл маркетингтік стратегияның тиімділігін қамтамасыз етеді.

Маркетингтік коммуникацияның құрамына жарнама, өткізуді ынталандыру және қоғамдық байланыс сияқты элементтер кіреді, олар бірге ұйымның ұйым ішіндегі және сыртындағы коммуникациясын үйлестіріп, жалпы маркетингтік мақсаттарға жетуге әсер етеді.

Кәсіби коммуникацияның сапасы маркетингтік терминологиялық қорды дұрыс қолдануымен нығаяды, өйткені кәсіби терминдер маркетингтік ақпаратты түсінікті әрі дәл жеткізуге жағдай жасайды. Қазіргі таңда коммуникациялық технологиялар мен ақпараттық кеңістіктің дамуы маркетингтік коммуникацияны одан әрі күрделендіріп, кәсіби тілдік құзиреттіліктің маңыздылығын арттырады.

Маркетинг саласында шетелдік терминологияны меңгеру мен локализациялау кәсіби коммуникацияны халықаралық стандарттарға сәйкестендіріп, ақпараттық кедергілерді азайтуға ықпал етеді. Сол себепті маркетингтік коммуникация мен кәсіби терминологияны зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті, себебі олар коммуникацияның нәтижелілігін арттыруға және маркетингтік шешімдердің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдеби шолу. Маркетингтік коммуникация - маркетинг жүйесін жүзеге асырудағы негізгі элементтердің бірі, өйткені ол өнім немесе қызмет туралы ақпаратты мақсатты аудиторияға жеткізу және олардың қажеттілігін қалыптастыру механизмдерін қамтамасыз етеді. Маркетингтік коммуникация тұтынушылармен байланыс орнату, бренд имиджін қалыптастыру және нарықтағы бәсекелестік артықшылықтарды нығайту үшін маңызды құралдарға негізделген кешенді процесс болып табылады. Зерттеулер маркетингтік коммуникацияны жарнама, өткізуді ынталандыру, жеке сату және қоғаммен байланыс сияқты негізгі компоненттерден тұратын құралдар жиынтығы ретінде қарастырады, бұл тұжырым маркетингтік коммуникацияның өзара байланысқан құрылымын көрсетеді [1].

Маркетингтік коммуникацияның тиімділігі маркетингтік стратегия мен мақсатты аудитория арасындағы ақпараттық көпірдің сапасына тікелей байланысты, өйткені маркетингтік терминдер дұрыс хабарламаны дұрыс уақытта және дұрыс арнамен жеткізуі тиіс. Коммуникация үрдісі жоспарлау мен басқарудың іске асуы арқылы жүзеге асады, бұл маркетингтік коммуникациялардың интеграцияланған жүйесі ретінде қарастырылуы мүмкін. Интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар ұғымы маркетингтік құралдарды үйлестіріп, коммуникацияны жоспарлы және келісімді түрде жүзеге асыруды талап етеді, бұл тұжырым қазіргі заман маркетинг тәжірибесінде маңызды орын алады.

Маркетингтік коммуникация тек хабарлама таратумен шектелмей, сонымен қатар маркетингтік шешімдер қабылдауда аналитикалық және стратегиялық негізге сүйенеді, бұл коммуникацияның ақпараттық мазмұнын арттыруға бағытталған. Маркетингтік коммуникацияның құрамында қолданылатын әрбір тілдік элемент, соның ішінде кәсіби терминдер, коммуникацияның дәлдігі мен түсініктілігін қамтамасыз етуде аса маңызды рөл атқарады. Кәсіби терминология маркетингтік ақпаратты біркелкі қабылдау мен қолдануды қамтамасыз ететін ортақ тіл ретінде қызмет етеді, бұл әсіресе халықаралық нарықтарда коммуникацияны тиімді үйлестіруге қажетті [2].

Шетелдік маркетингтік терминологияны локализациялау қазіргі заманғы маркетингтік практикада біршама маңызды тақырыптардың бірі ретінде зерттелуде. Локализация маркетингтік терминдерді белгілі бір тілдік ортаға бейімдеп, олардың мағынасын сақтай отырып қолдануға мүмкіндік береді, бұл кәсіби коммуникацияның сапасын арттырады және ақпараттық кедергілерді азайтады. Мысалы, ағылшын тіліндегі [3] «brand communication» немесе «marketing mix» сияқты терминдердің аударылуы маркетингтік стратегиялардың локальды нарықтарда дұрыс түсінілуіне ықпал етеді, бұл маркетингтік коммуникациялық хабарламаларды нақтылау қабілетін күшейтеді. Бұл шетел терминдерінің

терминологиялық қор ретінде қолданылуы коммуникацияның интернационалдық стандарттарын белгілеуге де жол ашады.

Маркетингтік терминологияны зерттеу маркетинг теориясы мен практикасында маңызды мәселе болып табылады, себебі ол маркетингтік коммуникацияның функционалды аспектілерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, маркетингтік терминдер кәсіби коммуникацияның құрылымдық элементтері ретінде ақпаратты үйлесімді түрде жеткізуге және интерпретациялауға жағдай жасайды, бұл коммуникацияның нәтижелілігін арттырады. Мұндай терминологияны меңгеру кәсіби сөздік дағдыларды қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және маркетинг мамандарының кәсіби құзіреттілігін арттыруға ықпал етеді [4].

Айрықша назар аудару қажет аспект - шетелдік терминдердің маркетингтік коммуникация ішінде қолданылуының методологиялық аспектілері. Бұл аспект маркетинг мамандарына кәсіби тілдік дағдыларды дамытуға мүмкіндік беріп, коммуникациярақ құрылымдалған және дәлелді маркетингтік хабарламалар құруға жағдай жасайды. Ағылшын тіліндегі маркетингтік терминология халықаралық маркетинг дискурсындағы әдіснамалық рамкаларды қалыптастырып, бәсекелестік ортада коммуникацияны стандарттау мен унификациялау мүмкіндігін береді.

Маркетинг саласындағы [5] кәсіби коммуникация шетелдік терминологияға негізделген күрделі тілдік жүйе ретінде сипатталады. Қазіргі жаһандану жағдайында маркетинг мамандары ағылшын тілінен енген ұғымдарды белсенді түрде қолданады, бұл өз кезегінде ақпарат алмасудың дәлдігі мен тиімділігін арттырады. Мәселен, brand (бренд) ұғымы тек өнімнің атауын ғана емес, тұтынушы санасында қалыптасқан тұтас имиджді білдіреді. Осыған байланысты branding (брендинг) процесі компанияның нарықтағы бірегейлігін қалыптастыруға бағыттталып, кәсіби коммуникацияда стратегиялық мәнге ие болады.

Маркетингтік қызметті жоспарлау барысында target audience (мақсатты аудитория) ұғымы негізгі орын алады, себебі барлық коммуникациялық әрекеттер нақты бір тұтынушылар тобына бағытталады. Бұл ретте positioning (позициялау) стратегиясы арқылы брендтің нарықтағы орны айқындалып, тұтынушы санасында ерекше бейне қалыптастырылады. Ал value proposition (құндылық ұсынысы) тұтынушыға ұсынылатын негізгі артықшылықтарды сипаттап, маркетингтік хабарламаның мазмұнын анықтайды.

Қазіргі цифрлық ортада тұтынушылармен өзара әрекеттесу customer journey (тұтынушы жолы) ұғымымен тығыз байланысты. Бұл процесс тұтынушының өнім туралы алғашқы ақпарат алуынан бастап сатып алу және кейінгі тәжірибесіне дейінгі барлық кезеңдерді қамтиды. Осы кезеңдерде тұтынушының бренспен байланыс деңгейі engagement (қатысу белсенділігі) көрсеткіші арқылы бағаланады. Ал маркетингтік әрекеттердің нәтижелілігі conversion rate (конверсия деңгейі) арқылы өлшеніп, пайдаланушылардың нақты әрекетке көшу үлесін көрсетеді [6].

Цифрлық маркетингте ерекше орын алатын content marketing (контент маркетинг) стратегиясы аудиторияға пайдалы ақпарат ұсыну арқылы сенім қалыптастыруға бағыттталған. Сонымен қатар, SEO (іздеу жүйесін оңтайландыру) құралдары арқылы брендтің онлайн кеңістіктегі көрінуі артады, бұл коммуникация тиімділігін күшейтеді. Маркетингтік қызметтің нәтижесін бағалау үшін KPI (негізгі тиімділік көрсеткіштері) жүйесі қолданылады, ол стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Нарықтық қатынастардың сипатына қарай маркетингтік коммуникация B2B (бизнеске бизнес) және B2C (бизнеске тұтынушы) форматтарында жүзеге асырылады. Бірінші жағдайда коммуникация ресми және рационалды сипатта болса, екінші жағдайда эмоционалды және тұтынушыға жақын тіл қолданылады. Сонымен қатар, компаниялар үшін жаңа клиенттерді тарту lead generation (лидтерді қалыптастыру) процесі арқылы жүзеге асады, ал оларды ұзақ мерзімге сақтау retention (тұтынушыларды ұстап қалу) стратегиясымен байланысты [7].

Жалпы алғанда, шетелдік маркетинг терминдерін кәсіби коммуникацияда орынды қолдану ақпараттың нақтылығын қамтамасыз етіп қана қоймай, мамандардың тілдік құзыреттілігін арттырады. Бұл терминдердің мағыналық тұрғыдан дұрыс игерілуі

маркетингтік қызметтің тиімділігін жоғарылатып, халықаралық деңгейде кәсіби өзара әрекеттесуді жеңілдетеді. Сонымен бірге, терминдерді локализациялау үдерісі ұлттық тілдің дамуына ықпал етіп, ғылыми және кәсіби дискурстың сапасын арттыруға мүмкіндік береді [8].

Маркетингтік коммуникацияның [9] практикалық қолданысына мысал ретінде маркетингтік компаниялардағы жарнама стратегияларын қолдану келтіріледі, мұнда «promotion» термині маркетингтік коммуникация құрамындағы «жарқын жарнама» және «сатуды ынталандыру» сияқты элементтерді біріктіреді. Бұл маркетингтік терминдердің кәсіби коммуникациядағы нақты рөлін көрсетіп, маркетингтік процестің барлық кезеңдерінде ақпаратты тиімді таратуға мүмкіндік береді. Осылайша, маркетингтік коммуникация мен маркетингтік терминологияның өзара байланысын зерттеу маркетингтік ақпараттың дұрыс түсінілуі мен қолданылуын қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылады. Бұл байланыс маркетинг мамандарына кәсіби коммуникацияны тиімді басқаруға, маркетингтік стратегияларды жетілдіруге және мақсатты аудиториямен сенімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді [10].

Қазақстанның жоғары [11] оқу орындарының логотиптері мен бренд элементтері маркетингтік коммуникацияның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, себебі олар университеттің имиджі мен кәсіби бейнесін қалыптастыруға тікелей ықпал етеді. Әрбір университеттің логотипі мен эмблемасы сол оқу орнының көрнекі символы, оның құндылықтары, миссиясы мен стратегиялық мақсаттарын бейнелейтін визуалды коммуникация құралдары болып табылады. Мысалы, Астана Халықаралық Университетінің логотипі өзінің заманауи графикалық стилімен халықаралық стандарттарға сәйкес келетін білім беру ұйымының бейнесін қалыптастырады, бұл маркетингтік коммуникацияда университеттің беделін сақтап, студенттер мен серіктестерге бағытталған ақпараттық хабарламаларды нақты жеткізуге көмектеседі. Бұл оқу орнында маркетингтік коммуникация пәндері оқытылып, студенттер бренд басқаруға, жарнамаға және маркетингтік стратегияларға дайындалады, сондықтан логотиптің мәне-мағынасы оқу бағдарламасының маркетингтік архитектурасына тікелей үйлеседі. Сонымен қатар, Astana IT University-дің Маркетинг және қоғаммен байланыс кафедрасы өзінің логотипі мен корпоративтік коммуникация арқылы оқу орнының миссиясын - білім беру және коммуникациялық әрекеттерді үйлестіруді айқын көрсетеді. Бұл кафедра маркетингтік іс-шараларды ұйымдастыру, медиа ресурстармен жұмыс және қоғаммен байланыстарды дамыту сияқты функцияларды жүзеге асырады, ал университеттің фирмалық белгісі осындай коммуникациялардың интеграцияланған жүйесін бейнелейді [12].

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті өзінің логотипі арқылы академиялық байланыстар мен халықаралық коммуникацияның маңыздылығын көрсетуге ұмтылады. Бұл оқу орнының бренді коммуникация мен маркетинг салаларында кәсіби дағдыларды қалыптастыруға бағытталған бағдарлама контекстіне сәйкес келеді, өйткені студенттер маркетингтік зерттеулер мен бизнес коммуникациялар пәндерін меңгереді, ал логотип бұл міндеттердің визуалды көрінісі ретінде қызмет етеді [11].

КИМЭП университетінің логотипі мен корпоративтік стилі халықаралық стандарттарға үйлесімділікті көрсетеді, бұл оқу орнын маркетинг саласында ғана емес, сонымен қатар коммуникация стратегиялары мен бренд құруда да жоғары деңгейде көрсетеді. Осы жоғары оқу орнының маркетинг магистратурасы бағдарламасында «Біріктірілген маркетингтік коммуникациялар» және «Стратегиялық бренд-менеджмент» сияқты пәндер бар, бұл келешек маркетинглогтарға логотип сияқты визуалды белгі арқылы компания немесе ұйымның алғашқы имиджін қалыптастыруды үйретеді [13].

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (ҚазҰУ) - Қазақстандағы ең ірі және беделді оқу орнылардың бірі, оның логотипі мен эмблемасы көпжақты білімнің, ғылыми зерттеу жұмыстарының және кәсіби коммуникацияның белгісі ретінде қабылданады. ҚазҰУ-да маркетингтік коммуникация пәндері маркетингтік стратегиялар мен бренд менеджменттің теориялық негіздерін меңгеруге мүмкіндік береді, ал университеттің логотипі осы академиялық дәстүр мен сенімділікті көрсетеді [14].

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қазақстанның іргелі жоғары оқу орындарының бірі ретінде өз брендин қалыптастыруда маркетингтік коммуникация элементтерін кеңінен қолданады. Университет логотипі мен эмблемасы оқу орнының визуалды және кәсіби имиджін қалыптастыру, бұл маркетингтік коммуникацияның маңызды құралдарының бірі болып табылады. Университет логотипі білім беру сапасы, ғылыми зерттеу қызметі және халықаралық ынтымақтастыққа бағытталған миссияны бейнелейді, әрі білім беру қызметтерін мақсатты аудиторияға жеткізудің айқын визуалды коды ретінде қызмет атқарады.

Е.А. Бөкетов университетінде Маркетинг кафедрасы - университеттің экономикалық факультетінің құрамдас бөлігі, ол маркетингтік білім мен кәсіби коммуникацияны теориялық және практикалық тұрғыдан меңгеруге бағытталған бағдарламаларды жүзеге асырады. Кафедра маркетинг, маркетинг және SMM, сондай-ақ басқа да маркетинг саласындағы бағдарламаларды ұсыну арқылы студенттерге нарықтық талдау, бренд менеджменті, жарнама және коммуникация стратегияларын үйретеді. Мұндай білім беру бағыты маркетингтік коммуникацияның теориялық үлгісі мен практикалық қолданылуын интеграциялай отырып, студенттердің профессионалдық тілдік дағдыларын дамытуға жағдай жасайды. Бұған қоса, кафедрада маркетингтік зерттеулер жүргізуге арналған зертханалар мен практикалық платформалар жұмыс істейді, бұл студенттерге маркетингтік коммуникация тәжірибесін нақты жобалар арқылы меңгеруге мүмкіндік береді. Маркетинг кафедрасының бағдарламаларында ағылшын тілінде оқытылатын пәндер де бар, бұл ағылшын тіліндегі маркетинг терминологиясын кәсіби ортада қолдану дағдыларын дамытуға ықпал етеді [15].

Университеттің маркетинг және коммуникация саласындағы жұмысы университеттің стратегиялық даму бөлімдерімен тығыз байланыста жүзеге асады, соның ішінде маркетинг және рекрутинг бөлімі университеттің имиджін қалыптастыруға, білім беру бағдарламаларын насихаттауға және ішкі-сыртқы аудиториямен коммуникацияны үйлестіруге бағытталған заманауи маркетинг құралдарын қолданады. Логотип, корпоративтік стиль және визуалды бренд элементтері оқу орнын нарықта таңбалануы ретінде көрнекі түрде көрсетеді және студенттер, магистранттар, оқытушылар мен серіктестер арасында университеттің танымалдығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл корпоративтік визуалды коммуникация университеттің маркетингтік стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады, себебі ол мақсатты аудиторияға ақпаратты тиімді жеткізуге және оқу орнының миссиясы мен құндылықтарын хабарлауға жағдай жасайды.

Сондай-ақ, университеттің студенттік басылымдары мен ресми медиа ресурстары логотипті және корпоративтік стиль элементтерін белсенді түрде пайдалана отырып, ішкі коммуникацияны нығайтады. Яғни студенттердің ғылыми мақалалары, шығармашылық материалдары мен университет жаңалықтары осы визуалды кодтар арқылы ақпараттық кеңістікке нақты әрі жүйелі түрде енгізіледі. Осылайша, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің логотипі мен маркетингтік коммуникацияға қатысты практикалық элементтері оқу орнының коммуникациялық стратегиясының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар университеттің маркетингтік коммуникациядағы рөлін айқындауға, кәсіби терминологияны меңгеруге және ақпаратты мақсатты аудиторияға тиімді жеткізуге бағытталған кешенді жүйенің жүзеге асырылуына ықпал етеді.

Университеттік бағдарламалар маркетингтік коммуникация мен кәсіби терминологияның теориялық және практикалық аспектілерін студенттерге жан-жақты меңгеруге бағытталған. Олардың оқу жоспарында коммуникация теориясы мен маркетингтік терминология пәндері маңызды орын алады, бұл маркетинг мамандарына коммуникацияның нәтижелілігін арттыруға, халықаралық стандарттарды меңгеруге және кәсіби ортада дұрыс қолдануға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, маркетингтік коммуникация қазіргі заманғы маркетинг жүйесінің негізгі және ажырамас элементі болып табылады. Ол ұйым мен мақсатты аудитория арасындағы тиімді ақпарат алмасуды қамтамасыз етіп, тұтынушылардың қажеттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді. Маркетингтік коммуникацияның құрылымы жарнама, қоғаммен

байланыс, жеке сату және өткізуді ынталандыру сияқты өзара байланысты компоненттерден тұрады. Интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар тұжырымдамасы осы элементтердің үйлесімді және жүйелі қолданылуын талап етеді. Зерттеу барысында кәсіби терминологияның коммуникация сапасына тікелей әсер ететіні анықталды. Әсіресе ағылшын тілінен енген маркетингтік терминдерді дұрыс қолдану ақпараттың нақтылығы мен түсініктілігін арттырады. Терминдерді локализациялау ұлттық тілдің дамуына ықпал етіп, кәсіби дискурстың сапасын жақсартады. Қазақстан жоғары оқу орындарының тәжірибесі маркетингтік коммуникация мен визуалды бренд элементтерінің өзара тығыз байланысын көрсетеді. Жалпы алғанда, маркетингтік коммуникация мен кәсіби терминологияны тиімді пайдалану ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторы болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Просяник О. П., Тарасенко С. Е. Профессиональный текст как основа формирования компетенций студентов экономических специальностей (на материале английского языка) // Новая филология. – 2021. – Т. 2. – № 81. – С. 94–99.
2. Романюк С. К., Денисюк Л. В., Данилова Н. Р. Формирование коммуникативной компетентности студентов-маркетологов в процессе изучения английского языка // Научные записки Национального университета «Острожская академия». Серия «Филология». – 2022. – Вып. 13(81). – С. 104–107.
3. Мицкан Д. А., Камишова Т. М. История возникновения и развития англоязычной терминологии в сфере маркетинга // Научный вестник Международного гуманитарного университета. Серия: Филология. – 2021. – № 48. – Т. 2. – С. 4–8.
4. Калиновская И., Кушнерук С. Проблемы стандартизации английской экомаркетинговой терминологии // Научный вестник Восточно-Европейского национального университета имени Леси Украинки. Серия: Филологические науки. Языкознание. – 2015. – № 3. – С. 278–282. – URL: <https://surl.li/nodggk>
5. Алькантара-Пилар Х. М., Санчес-Дуарте И. М., Бермудес-Мартинес М., Родригес-Лопес М. Э. Лингвистика и маркетинг: влияние иностранных языков на рекламные сообщения // Tourism & Management Studies. – 2024. – Т. 20. – № 1. – С. 79–89.
6. Kotler P., Keller K. L. Marketing Management. – Pearson Education, 2016. – 714 p.
7. Armstrong G., Kotler P. Principles of Marketing. – Pearson, 2018. – 736 p.
8. Chaffey D. Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice. – Pearson, 2020. – 840 p.
9. Fill C. Marketing Communications: Engagement, Strategies and Practice. – Pearson, 2013. – 744 p.
10. Ryan D. Understanding Digital Marketing. – Kogan Page, 2020. – 296 p.
11. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Жоғары білім беру ұйымдарының ресми сайттары мен стратегиялық құжаттары [Электрондық ресурс]. – Астана, 2023. – 120 б.
12. Astana IT University. Marketing and PR Department Materials [Electronic resource]. – Astana, 2024. – 60 p.
13. KIMEP University. Official Website and Academic Programs [Electronic resource]. – Almaty, 2024. – 85 p.
14. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Ресми сайт материалдары [Электрондық ресурс]. – Алматы, 2023. – 150 б.
15. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті. Ресми сайт және оқу бағдарламалары [Электрондық ресурс]. – Қарағанды, 2024. – 110 б.

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ДАМУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Моншақ Іңкәр Қанатқызы

inkgarmonshak@gmail.com

«Қаржылық экономика» білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедоватындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, доктор PhD – Қадырбергенова А. К.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қаржы нарығының қазіргі даму жағдайы, құрылымдық трансформациясы және оның тиімді жұмыс істеуіне кедергі келтіретін негізгі жүйелік мәселелер жан-жақты талданады. Қаржы нарығының экономикалық өсім мен инвестициялық белсенділікті қамтамасыз етудегі рөлі ғылыми тұрғыда негізделеді. Сонымен қатар қаржы нарығындағы институционалдық сенім дағдарысы, банктік сектордағы проблемалық активтер, бағалы қағаздар нарығының жеткіліксіз дамуы, қаржы құралдарының шектеулілігі және халықтың қаржылық сауаттылығының төмен деңгейі терең қарастырылады. Зерттеу барысында Қазақстан қаржы нарығының даму ерекшеліктері дамыған елдермен салыстырмалы түрде бағаланып, оны жетілдірудің стратегиялық бағыттары ұсынылады.

Қаржы нарығы ұлттық экономиканың тұрақты дамуы және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі тетігінің бірі. Қазақстан Республикасында қаржы нарығының дамуы елдің экономикалық тәуелсіздігін нығайтып, шетелдік инвестицияларды тартуда, халықтың әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік береді. Соңғы жылдары Қазақстанның қаржы нарығы бірқатар құрылымдық өзгерістерге ұшырап, цифрландыру, капитал нарығын кеңейту, қаржы институттарын реформалау секілді маңызды реформалар жүргізіліп келеді.

Дегенмен, нарықтың толыққанды әрі тиімді жұмыс істеуіне кедергі келтіретін бірқатар өзекті мәселелер бар. Атап айтқанда:

- қаржы жүйесіндегі институционалдық сенімнің төмендігі;
- қаржы құралдарының шектеулілігі мен инвестициялық мүмкіндіктің аздығы;
- банктік сектордың проблемалық несиелермен күресуі;
- бағалы қағаздар нарығының тартымсыздығы мен өтімділігінің төмендігі;
- қаржылық сауаттылық деңгейінің жеткіліксіздігі [1].

Сонымен қатар, экономикалық тұрақсыздық, геосаяси тәуекелдер мен ішкі макроэкономикалық теңгерімсіздіктер Қазақстанның қаржы нарығына айтарлықтай әсер етуде. Бұл ретте қаржы нарығының қауіпсіздігін, ашықтығын және тиімділігін қамтамасыз етудің маңызы арта түсуде. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының қаржы нарығындағы қазіргі жағдайды зерттеу, дамуындағы кедергілерді анықтап, оларды баламалы шешу жолдарын ұсыну – теориялық та, практикалық та тұрғыдан аса маңызды. Сонымен қатар, Қазақстанның қаржы нарығының қазіргі даму кезеңін терең талдау оның құрылымдық ерекшеліктерін, даму қарқынын және халықаралық қаржы жүйесімен интеграциялану деңгейін жан-жақты бағалауды талап етеді. Қазіргі таңда жаһандық экономиканың жоғары құбылмалылығы, капитал қозғалысының еркіндігі және цифрлық қаржы технологияларының қарқынды дамуы ұлттық қаржы нарықтарына жаңа талаптар қойып отыр. Осы тұрғыда Қазақстанның қаржы нарығы тек ішкі экономикалық қажеттіліктерді қамтамасыз етуші механизм ғана емес, сонымен бірге халықаралық капитал нарығымен бәсекеге қабілетті жүйе ретінде қалыптасуы тиіс. Алайда бұл үдеріс бірқатар объективті және субъективті факторлардың әсерінен күрделеніп отыр. [2,3].

Қаржы нарығы – ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі экономикалық тетіктердің бірі болып табылады, себебі ол арқылы капиталдың қайта бөлінуі жүзеге асып, инвестициялық ресурстар нақты секторға бағытталады. Қазақстан Республикасында қаржы нарығының қалыптасуы тәуелсіздік алғаннан кейін нарықтық

экономикаға көшу үдерісімен тікелей байланысты болды және бүгінгі күнге дейін біртіндеп дамып, институционалдық негізін қалыптастырып келеді. Бұл нарықтың негізгі мақсаты – қаржы ресурстарын тиімді бөлу арқылы экономикалық өсімді қамтамасыз ету, инвестициялық белсенділікті арттыру және ұлттық экономиканың сыртқы шоктарға төзімділігін күшейту болып табылады. Соңғы онжылдықта Қазақстанның қаржы нарығы айтарлықтай трансформацияға ұшырады. Банктік секторды реформалау, зейнетақы жүйесін орталықтандыру, валюталық режимді ырықтандыру және цифрлық қаржы технологияларын енгізу сияқты реформалар қаржы жүйесінің құрылымын өзгертті. Дегенмен, осы реформаларға қарамастан, қаржы нарығының даму деңгейі дамыған елдермен салыстырғанда әлі де төмен және оның тиімділігіне әсер ететін бірқатар құрылымдық проблемалар сақталып отыр.

Ең алдымен, қаржы нарығының ең маңызды мәселелерінің бірі – институционалдық сенімнің жеткіліксіздігі. Қаржы нарығының тұрақты дамуы тек экономикалық көрсеткіштерге ғана емес, сонымен қатар нарыққа қатысушылардың сенім деңгейіне де тікелей байланысты. Қазақстан жағдайында халық пен инвесторлардың қаржы институттарына деген сенімі толық қалыптаспаған. Бұған бұрынғы қаржылық дағдарыстар, бірқатар банктердің жабылуы, қаржылық алаяқтық фактілері және реттеу жүйесіндегі әлсіз тұстар әсер етті. Соның салдарынан халықтың инвестициялық белсенділігі төмен болып, қаржы нарығына қатысу көбінесе депозиттік құралдармен шектеледі [3,4].

Осы мәселені тереңірек қарастырсақ, институционалдық сенім тек психологиялық фактор емес, ол экономикалық жүйенің тұрақтылығын айқындайтын негізгі индикаторлардың бірі болып табылады. Сенім деңгейі төмен болған жағдайда капиталдың ұзақ мерзімді жинақталуы тежеледі, инвестициялық ресурстар шетелге немесе бейресми секторға кетеді. Бұл жағдай ұлттық экономиканың ішкі инвестициялық әлеуетін әлсіретеді.

Екінші ірі мәселе – қаржы құралдарының жеткіліксіз әртараптандырылуы. Қазақстан қаржы нарығында инвестициялық құралдардың құрылымы әлі де тар болып отыр. Негізгі үлесті банктік депозиттер мен мемлекеттік бағалы қағаздар алады. Ал корпоративтік облигациялар, акциялар нарығы, туынды қаржы құралдары, венчурлық капитал және ЕТФ сияқты заманауи инвестициялық құралдар жеткілікті деңгейде дамымаған. Бұл жағдай инвесторлардың таңдау мүмкіндігін шектеп қана қоймай, нарықтың өтімділігі мен тереңдігін төмендетеді.

Кесте 1 - Қазақстан және дамыған елдер қаржы нарығының құрылымдық айырмашылығы

Көрсеткіштер	Қазақстан	Дамыған елдер
Банктік сектор үлесі	70-75%	40-50%
Қор нарығының үлесі	Төмен	Жоғары
Инвестициялық құралдар саны	Шектеулі	Әртараптанған
Жеке инвесторлар белсенділігі	Төмен	Жоғары

Ескерту [7] дерек негізінде автормен құрастырылған

Бұл кестеден көрініп тұрғандай, Қазақстанда қаржы нарығы банктік модельге қатты тәуелді, ал дамыған елдерде капитал нарығы негізгі рөл атқарады. Мұндай құрылымдық теңгерімсіздік экономиканың инвестициялық тиімділігін төмендетеді.

Үшінші маңызды мәселе – банктік сектордағы проблемалық активтердің жоғары деңгейі. Коммерциялық банктердің несиелер портфеліндегі проблемалық несиелер (NPL) көлемінің жоғары болуы олардың қаржылық тұрақтылығына теріс әсер етеді. Бұл жағдай банктердің жаңа несиелер беру мүмкіндігін шектейді, кредиттік ресурстардың қымбаттауына алып келеді және жалпы экономиканың қаржылану деңгейін төмендетеді.

Кесте 2 - Банктік сектордың негізгі проблемалары

Мәселе	Экономикалық әсер
NPL деңгейінің жоғары болуы	Несие көлемінің қысқаруы
Капитал жеткіліксіздігі	Тәуекелдің өсуі
Төлем қабілеттіліктің төмендеуі	Қаржы тұрақсыздығы
Актив сапасының нашарлауы	Инвестор сенімінің азаюы

Ескерту [5,6] дерек негізінде автормен құрастырылған

Банктік сектордағы бұл мәселелер тек қаржы жүйесіне ғана емес, жалпы экономикалық өсімге де кері әсер етеді, себебі Қазақстан экономикасы банктік қаржыландыруға жоғары деңгейде тәуелді.

Төртінші өзекті мәселе – бағалы қағаздар нарығының жеткіліксіз дамуы. Қазақстан қор нарығы салыстырмалы түрде тар және өтімділігі төмен нарық болып табылады. Листингке шыққан компаниялар саны аз, ал жеке инвесторлар белсенділігі төмен деңгейде қалып отыр. Сонымен қатар IPO механизмдері күрделі және ұзақ, бұл компаниялардың капитал нарығына шығуын тежейді. Нәтижесінде кәсіпорындар көбінесе банктік несиелерге тәуелді болып қалады. Бағалы қағаздар нарығының әлсіз дамуының салдары ретінде экономиканың нақты секторына ұзақ мерзімді инвестициялар жеткіліксіз бағытталады. Бұл инновациялық жобалардың қаржыландырылуын шектейді және экономиканың әртараптануына кедергі келтіреді.

Бесінші маңызды мәселе – халықтың қаржылық сауаттылығының төмен деңгейі. Қаржылық білім деңгейі төмен болған жағдайда азаматтар инвестициялық шешімдерді дұрыс қабылдай алмайды, тәуекелдерді бағалау қабілеті әлсіз болады және қаржы алаяқтықтарына жиі ұшырайды. Бұл фактор қаржы нарығына қатысушылар базасының кеңеюін тежейді.

Кесте 3 - Қаржылық сауаттылықтың қаржы нарығына әсері

Көрсеткіш	Төмен деңгей салдары
Инвестиция түсінігі	Қатысу белсенділігінің төмендігі
Тәуекелдерді бағалау	Қаржылық шығындардың артуы
Қаржы құралдарын пайдалану	Нарықтың тарылуы
Жинақтарды инвестициялау	Капиталдың тиімсіз бөлінуі

Қаржы нарығының дамуына сонымен қатар макроэкономикалық және сыртқы факторлар да әсер етеді. Мұнай бағасының құбылмалылығы, инфляция деңгейінің жоғары болуы, ұлттық валютаның тұрақсыздығы және геосаяси тәуекелдер қаржы жүйесінің тұрақтылығына тікелей ықпал етеді. Сонымен қатар жаһандық капитал нарықтарымен интеграция деңгейінің төмендігі Қазақстанның инвестициялық тартымдылығын шектейді [3,6].

Осы мәселелерді шешу үшін Қазақстанда кешенді қаржы реформаларын жүргізу қажет. Ең алдымен институционалдық сенімді арттыру үшін қаржы ұйымдарының ашықтығын күшейту, корпоративтік басқару стандарттарын жетілдіру және қаржылық реттеу жүйесін күшейту қажет. Сонымен қатар капитал нарығын дамыту үшін IPO рәсімдерін жеңілдету, институционалдық инвесторларды тарту және жаңа қаржы құралдарын енгізу маңызды.

Банктік секторды тұрақтандыру мақсатында проблемалық активтерді басқару тетіктерін жетілдіру және банктердің капитал жеткіліктілігін арттыру қажет. Ал халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру үшін білім беру бағдарламаларын мектептен бастап енгізу және инвестициялық мәдениетті қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Цифрландыру бағыты да ерекше мәнге ие, себебі финтех технологиялар қаржы қызметтерінің қолжетімділігін арттырып, нарықтың ашықтығын күшейтеді. Жалпы алғанда, жоғарыда қарастырылған

мәселелер Қазақстан Республикасының қаржы нарығы әлі де болса өтпелі кезеңнің күрделі сипаттарын сақтап отырғанын көрсетеді. Қаржы жүйесінің жекелеген сегменттерінде белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілгенімен, олардың өзара байланысы мен үйлесімді дамуы толық деңгейде қалыптаспаған. Бұл жағдай қаржы нарығының тұтастай тиімділігін төмендетіп, оның экономиканың нақты секторына ықпал ету мүмкіндігін шектейді. Әсіресе банктік сектордың басым рөлі, капитал нарығының жеткіліксіз дамуы және инвестициялық құралдардың тарлығы жүйелік теңгерімсіздіктің сақталуына себеп болып отыр.

Кесте 4 - Halyk bank пен Kaspi bank мысалындағы AI енгізу арқылы цикл қысқаруына салыстырмалы талдау

Операциялық көрсеткіш	Halyk bank (трансформациялық тәсіл)	Kaspi bank (Экожүйелік тәсіл)	Менеджментке әсері
Кредиттік скоринг	Дәстүрлі банк деректері мен AI – ды ұштастырады.	100 % AI қолданады. Клиенттің сатып алу мінез – құлқын талдайды.	Тәуекелдерді (NPL) алдын ала болжау дәлдігі артты
Клиенттік қолдау	Halyk жасанды интеллектісі мен Call – center синтезі.	Kaspi Guide (интеллектуалды чат - бот) сұрақтардың 90 % шешеді.	Операциялық шығындарды 40 % - ға азайтты
Биометриялық сәйкестендіру	Мемлекеттік деректер қорымен интеграцияланған AI сәйкестендіру.	Бет – әлпетті тану арқылы лезде бөлімшесіз қызмет көрсету.	Фрод (алаяқтық) тәуекелін минималдау
Ескерту: автормен құрастырылған			

AI технологияларын енгізу банктік операциялық циклдің уақытын бірнеше есе қысқартады, процестерді автоматтандыру арқылы операциялық шығындарды төмендетеді және тәуекелдерді бағалау сапасын арттырады. Нәтижесінде банк менеджментінің тиімділігі өсіп, цифрлық бәсекеге қабілеттілік күшейеді.

Сонымен қатар қаржы нарығының қазіргі даму кезеңінде оның сыртқы факторларға тәуелділігі жоғары екенін атап өткен жөн. Әлемдік қаржы нарықтарындағы құбылмалылық, геосаяси тәуекелдер және шикізаттық экономиканың басымдығы ұлттық қаржы жүйесінің тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Мұндай жағдайда ішкі қаржы нарығының дербестігін күшейту, оның өзін-өзі реттеу және ішкі ресурстарды тиімді пайдалану қабілетін арттыру стратегиялық маңызға ие болады. Бұл тек қаржы секторының ғана емес, жалпы экономикалық қауіпсіздіктің де маңызды шарты болып табылады [7,8].

Осыған байланысты қаржы нарығының болашақтағы дамуы институционалдық реформалардың тереңдігіне, нарықтық инфрақұрылымның сапасына және қаржы қатысушыларының белсенділігіне тәуелді болатыны анық. Қаржы институттарының тиімділігі артқан жағдайда ғана капиталдың еркін қозғалысы қамтамасыз етіліп, инвестициялық ресурстардың экономикаға келуі жеделдейді. Ал бұл өз кезегінде өндірістің дамуына, жаңа жұмыс орындарының құрылуына және халықтың әл-ауқатының артуына тікелей әсер етеді.

Сондықтан қаржы нарығын дамыту мәселесі тек тар салалық міндет емес, ол ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін стратегиялық бағыт ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының қаржы нарығы ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін аса маңызды стратегиялық жүйелердің бірі ретінде қалыптасу және трансформациялану кезеңін бастан өткеріп отыр. Қаржы нарығының қазіргі

жағдайы бір жағынан белгілі бір институционалдық негіздің қалыптасқанын, қаржы инфрақұрылымының дамығанын және цифрлық технологиялардың енгізілуі арқылы қызметтердің қолжетімділігі артқанын көрсетсе, екінші жағынан оның терең құрылымдық теңгерімсіздіктері мен жүйелік әлсіз тұстары әлі де толық шешілмегенін айқын дәлелдейді. Сондықтан қаржы нарығын дамыту мәселесі тек экономикалық емес, сонымен қатар институционалдық, әлеуметтік және стратегиялық деңгейдегі кешенді міндет ретінде қарастырылуы тиіс.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының қаржы нарығы қазіргі таңда даму үстіндегі, бірақ толық қалыптаспаған күрделі жүйе ретінде сипатталады. Оның болашақтағы тиімділігі мен тұрақтылығы жүргізілетін реформалардың сапасына, институционалдық ортаның жетілуіне және нарық қатысушыларының белсенділігіне тікелей байланысты болады. Қаржы нарығын дамыту тек қаржы секторын жетілдірумен шектелмей, бүкіл экономикалық жүйенің тиімділігін арттыруға бағытталуы тиіс, себебі қаржы нарығы экономикалық өсімнің негізгі драйвері болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан үшін алдағы кезеңде қаржы нарығын терең реформалау, капитал нарығын кеңейту, қаржылық құралдарды әртараптандыру, цифрлық трансформацияны күшейту және қаржылық сауаттылықты арттыру міндеттері стратегиялық маңызға ие. Бұл шаралар жүзеге асқан жағдайда ғана қаржы нарығының тиімділігі артып, ол ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін қуатты механизмге айнала алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Fabozzi, F. J. Financial Markets and Institutions. MIT Press, 2019.
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Қаржы тұрақтылығы туралы есеп. Астана, 2023.
3. Қазақстан қор биржасы (KASE). Жылдық есеп 2023. <https://kase.kz>
4. World Bank. Global Financial Development Report 2023. Washington, DC.
5. International Monetary Fund (IMF). Kazakhstan: Article IV Consultation Report, 2024.
6. OECD. Financial Literacy in Kazakhstan: Assessment and Recommendations, 2022.
7. Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі. Жылдық шолу, 2023ж
8. Мақыш С.Б. Банк ісі: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. 350 б.

ӘОК 614.2:311

«ЖАЛПЫ ТӘЖІРИБЕ ДӘРІГЕРЛЕРІ ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ»

Өтепова Алмара Махамбетқызы

almarautepova@mail.com

«Денсаулық сақтау менеджменті» білім бағдарла 1 курс магистранты

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Утепкалиева К.М.

Жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметінің тиімділігін басқару мен бағалау мәселесі денсаулық сақтау менеджментіндегі ең маңызды әрі күрделі бағыттардың бірі болып табылады. Оның күрделілігі мынада: жалпы тәжірибе дәрігерінің жұмысы тек қабылданған пациент саны арқылы бағаланбайды. Бұл қызметтің нақты нәтижесі медициналық көмектің қолжетімділігіне, сапасына, сабақтастығына, профилактикалық әсеріне, пациент қанағаттануына және ресурс тиімділігіне бір мезгілде ықпал етеді. Сондықтан ЖТД қызметін бағалау бір ғана көрсеткішке сүйенбейді; ол

көпөлшемді, жүйелік және нәтижеге бағытталған әдіснаманы талап етеді. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, тиімділікті басқару мен бағалау екі өзара байланысты сұраққа жауап беруі тиіс. Біріншісі: ЖТД қызметі қандай нәтиже беруі керек? Екіншісі: сол нәтижеге жету дәрежесін қалай өлшейміз? Егер бірінші сұраққа нақты жауап болмаса, бағалау формальды сипат алады; ал екінші сұрақ шешілмесе, басқару субъективті пайым деңгейінде қалып қояды. Сондықтан ЖТД қызметін бағалау теориялық тұрғыдан мақсаттар жүйесіне, ал практикалық тұрғыдан индикаторлар жүйесіне негізделуі тиіс.

Денсаулық сақтау ұйымдарының нәтижесі медициналық, әлеуметтік және экономикалық тиімділік өлшемдерімен бағаланатыны, сондай-ақ пациент қанағаттануы, басқару әдістері мен ұйымдық нәтижелер арасындағы байланыс өте маңызды. Бұл логика жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметін бағалау үшін де өте маңызды, себебі алғашқы көмек деңгейіндегі шынайы тиімділік клиникалық нәтиже мен әлеуметтік қабылдауды, ресурс тиімділігін және ұйымдастырушылық тәртіпті бірге қамтиды.

Ғылыми әдебиетте «тиімділік» ұғымы бірнеше мағынада қолданылады.

Басқару теориясында ол әдетте екі құрамдас бөліктен тұрады: нәтижелілік және ұтымдылық. Нәтижелілік қойылған мақсатқа жету дәрежесін білдірсе, ұтымдылық сол нәтижеге қандай ресурс шығынымен жеткенін сипаттайды. Денсаулық сақтау саласында бұл айырмашылық ерекше маңызды. Мысалы, жалпы тәжірибе дәрігері күніне өте көп пациент қабылдауы мүмкін, бірақ егер мұның салдарынан диагностика сапасы төмендеп, профилактика әлсіреп, қайталама жүгіну көбейсе, онда мұндай қызметті шын мәнінде тиімді деп бағалау қиын.

Сондықтан ЖТД қызметіне қатысты тиімділік ұғымын тар мағынада емес, кең мағынада түсіндіру қажет. Бұл жерде тиімділік:

- мақсатқа сай медициналық нәтиже;
- пациент үшін қолжетімді және түсінікті қызмет;
- ұзақ мерзімді бақылаудың сабақтастығы;
- ұйым үшін ресурстың ұтымды жұмсалуды;
- жүйе үшін қажетсіз жолдама мен артық госпитализацияның азаюы сияқты -бірнеше

қырдан тұрады.

Осыдан маңызды қорытынды шығады: ЖТД қызметінің тиімділігі бір мезгілде клиникалық, ұйымдық, әлеуметтік және экономикалық санаттар арқылы бағалануы тиіс. Егер бағалау тек бір өлшемге сүйенсе, мысалы тек қабылдау көлеміне немесе тек пациент қанағаттануына, онда шынайы нәтиже толық ашылмайды.

Жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметін бағалау бірнеше ғылыми тәсілге сүйенеді. Олардың ішіндегі ең негізгілері нәтижелік тәсіл, құрылымдық, процестік және

Құрылымдық тәсіл ЖТД қызметіне жағдай жасайтын алғышарттарды бағалайды. Мұнда кадрлық қамтамасыз ету, қабылдау кабинеттерінің саны, ақпараттық жүйелер, мейіргерлік қолдау, зертханалық қолжетімділік, нормативтік жүктеме, оқыту мүмкіндігі сияқты факторлар қарастырылады. Бұл тәсілдің артықшылығы — нәтиженің қайдан туындайтынын көрсетуінде. Егер құрылым әлсіз болса, жоғары нәтиже күту негізсіз.

Процестік тәсіл жалпы тәжірибе дәрігерінің нақты жұмысын бағалауға

бағытталады. Мұнда қабылдаудың ұйымдастырылуы, профилактикалық тексерулер, диспансерлік бақылау, созылмалы ауруларды сүйемелдеу, маршруттау, жолдама беру тәртібі, пациентпен коммуникация және медициналық құжаттаманы жүргізу сияқты үдерістер талданады. Бұл тәсіл басқарушылық әлсіз тұстарды нақты кезеңдер бойынша анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелік тәсіл қызметтің акырғы әсерін өлшейді. Мұнда қолжетімділік, пациент қанағаттануы, асқынудың алдын алу, қайталама жүгіну деңгейі, негізсіз госпитализацияның азаюы, ұйымдық өнімділік және шығын тиімділігі қарастырылады. Бұл тәсілдің құндылығы нәтиже тұрғысынан көруінде. ЖТД қызметін нақты

Әдіснамалық тұрғыдан ең дұрыс жол осы үш тәсілді бір-бірінен бөлек емес, біртұтас бағалау жүйесіне біріктіру. Яғни тиімділік:

- құрылым - процесс - нәтиже
- тізбегі арқылы бағалануы тиіс.

ЖТД қызметінің тиімділігін бағалау төрт негізгі бағыт бойынша жүргізілгені дұрыс.

1) Қолжетімділік

Қолжетімділік алғашқы көмектің базалық шарты. Егер пациент жалпы тәжірибе дәрігеріне уақытында жете алмаса, жүйенің қалған артықшылықтары мәнін жоғалтады. Қолжетімділікті бағалау кезінде

мыналар ескеріледі:

- қабылдауға жазылу уақыты;
- кезек күту ұзақтығы;
- тіркелген халық саны;
- үйге бару қызметінің ұйымдастырылуы;
- ауылдық және қалалық айырмашылықтар.

ЖТД қызметін басқаруда бұл көрсеткіштердің маңызы өте жоғары, өйткені қолжетімділік — барлық кейінгі нәтижелердің бастау нүктесі.

2) Медициналық сапа

Жалпы тәжірибе дәрігері қызметінің сапасы диагностика мен емдеудің дұрыстығымен ғана өлшенбейді. Оған профилактика сапасы, қауіп факторларын ерте анықтау, созылмалы науқастарды бақылау, дәлелді шешім қабылдау және негізді жолдама беру де кіреді. Сапаны бағалауда мыналар маңызды:

- диспансерлік бақылаудағы науқастар үлесі;
- профилактикалық қараумен қамту;
- созылмалы аурулар бойынша бақылаудың толықтығы;
- асқынулардың жиілігі;
- негізсіз жолдамалардың үлесі.

3) Ұйымдық нәтижелілік

ЖТД қызметі ұйым ішіндегі процестерге де әсер етеді. Бұл бағытта:

- бір дәрігерге шаққандағы қабылдау көлемі;
- қайталама қаралу жиілігі;
- маршруттау сапасы;
- мейіргермен бірлескен жұмыстың тиімділігі;
- жұмыс уақытының құрылымы;

-4) Әлеуметтік және экономикалық тиімділік

Жалпы тәжірибе дәрігері қызметі тек медициналық нәтиже ғана емес, әлеуметтік сенім мен экономикалық ұтымдылық қалыптастырады.

Сондықтан:

- пациент қанағаттануы;
- медициналық қызметке сенім;
- қажетсіз стационарлық емнің азаюы;
- бір пациентке шаққандағы шығын;
- ресурс пайдалану тиімділігі
- сияқты өлшемдер де міндетті түрде қарастырылуы тиіс.

ЖТД қызметі бағыттарының бірі — пациенттің медициналық көмек сапасына қанағаттануын зерттеу. Ол жерде қанағаттану медициналық ұйымды басқарудың кері байланыс тетігі ретінде қарастырылған. Бұл ой жалпы тәжірибе дәрігері қызметін бағалауда да өте өзекті.

Пациент қанағаттануы бірнеше себеппен маңызды. Біріншіден, ол медициналық көмектің сыртқы қабылдануын көрсетеді. Екіншіден, ол қолжетімділік, коммуникация, түсіндіру сапасы, күту уақыты және сенім деңгейі туралы мәлімет береді. Үшіншіден, ол ұйымдастырушылық әлсіздіктерді ерте анықтауға көмектеседі.

Сонымен бірге қанағаттану индикаторын асыра бағалауға болмайды. Кейде пациент объективті сапасы орташа қызметке де риза болуы мүмкін, ал кейде құжат жүктемесінің үлесі сияқты көрсеткіштер бағаланады.

Сонымен бірге қанағаттану индикаторын асыра бағалауға болмайды. Кейде пациент объективті сапасы орташа қызметке де риза болуы мүмкін, ал кейде жоғары сапалы, бірақ қатаң тәртіпке негізделген қызметке көңілі толмауы ықтимал. Сондықтан пациент қанағаттануы жалпы бағалау жүйесінің маңызды, бірақ жалғыз емес компоненті болуы тиіс.

Қазіргі басқаруда «өлшенбейтін нәрсе басқарылмайды» деген қағида кен таралған. Бұл жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметіне де қатысты. Егер ЖТД қызметінің нәтижесі нақты индикаторлармен бекітілмесе, бағалау субъективті сипат алып, басқару әлсірейді.

Бірақ индикаторлық тәсілді дұрыс құру қажет. Тым көп көрсеткіш енгізу де қауіпті, өйткені бұл формализмге алып келеді. Ал тым аз көрсеткіш қызметтің күрделі табиғатын ашпайды. Сондықтан ЖТД қызметін бағалауда индикаторлар бірнеше талапқа сай болуы керек:

- нақты және түсінікті болуы;
 - басқарушылық шешім қабылдауға пайдалы болуы;
 - артық есепке емес, мазмұнды талдауға жұмыс істеуі;
 - медициналық, ұйымдық және әлеуметтік нәтижені қатар қамтуы.
- Мысалы, тек «қабылдау саны» көрсеткіші ЖТД тиімділігін толық ашпайды. Оны кемінде:

- қайталама қаралу үлесімен,
- профилактикалық қамтумен,
- пациент қанағаттануымен,
- созылмалы науқастарды бақылау сапасымен,
- жолдама беру құрылымымен бірге қарау қажет.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай отырып, ЖТД қызметін бағалаудың интеграцияланған моделін ұсынуға болады. Бұл модель төрт блоктан тұрады:

1-блок. Ресурстық алғышарттар: кадр саны; мейіргерлік қолдау; қабылдау уақыты; цифрлық және зертханалық инфрақұрылым.

2-блок. Үдерістік көрсеткіштер: қабылдау тәртібі; профилактика: диспансерлік бақылау; маршруттау; коммуникация.

3-блок. Тікелей нәтижелер; қолжетімділік; сапа; қайталама жүгіну; жолдама үлгісі; пациент қанағаттануы.

4-блок. Соңғы әсер: асқынудың азаюы; қажетсіз госпитализацияның төмендеуі; ресурстың тиімді жұмсалуды; медициналық ұйымның жалпы нәтижелілігі.

Осы модельдің артықшылығы ЖТД қызметін тек бір сәттік статистикамен емес, тұтас басқару жүйесінің бір бөлігі ретінде бағалауға мүмкіндік беруінде.

Кесте 1 - Жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметінің тиімділігін бағалаудың негізгі бағыттары мен көрсеткіштері

Бағалау бағыты	Негізгі мазмұны	Мысал көрсеткіштер	Басқарушылық мағынасы
Қолжетімділік	Пациенттің жтд қызметіне уақтылы жетуі	жазылу уақыты, күту ұзақтығы, тіркелген халық саны	кадрлық және ұйымдастырушылық тенгерімді бағалау
Медициналық сапа	Диагностика, профилактика, бақылау сапасы	диспансерлік қамту, профилактикалық қарау, асқыну жиілігі	клиникалық қызметтің нәтижелілігін анықтау

Ұйымдық нәтижелілік	Қызмет процесінің ішкі тиімділігі	қабылдау көлемі, қайталама қаралу, жолдама үлесі	процесті онтайландыруға негіз болады
Әлеуметтік нәтиже	Пациент тәжірибесі мен сенімі	қанағаттану, түсіндіру сапасы, сенім деңгейі	қызметтің сыртқы бағасын көрсетеді
Экономикалық тиімділік	Ресурстың ұтымды жұмсалуды	бір пациентке шығын, қажетсіз жолдама/госпитализация	басқару шешімдерінің экономикалық негізін береді
Дерек көзі: Қазақстанның медициналық, әлеуметтік және экономикалық тиімділік өлшемдерін ЖТД қызметіне бейімдеу арқылы авторлармен жасалды.			

Жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметінің тиімділігін бағалаудың әдістемелік моделі:

1. Ресурстар (кадр, уақыт, инфрақұрылым, ақпараттық жүйе)
2. Үдеріс. (қабылдау, профилактика, бақылау, маршруттау, коммуникация)
3. Тікелей нәтижелер (қолжетімділік, сапа, қайталама жүгіну, қанағаттану)
4. Нәтиже (денсаулық нәтижесі, қажетсіз госпитализацияның азаюы, тиімділік)

Осылайша, жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметінің тиімділігін басқару мен бағалаудың әдістемелік негіздері көпөлшемді сипатқа ие. Бұл қызметтің нәтижесін тек қабылдау көлемімен бағалау ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз. Оның орнына қолжетімділік, сапа, сабақтастық, профилактикалық әсер, пациент қанағаттануы және ресурстың ұтымды жұмсалуды қатар қарастырылуы тиіс. Сонымен бірге бағалау әдістемесі құрылымдық, процестік және нәтижелік тәсілдерді біріктіруі қажет. Дәл осындай интеграцияланған модель ғана жалпы тәжірибе дәрігерлері қызметінің шынайы тиімділігін ашуға, басқару шешімдерін дәлелдеуге және кейінгі тарауларда индикаторлық модель ұсынуға сенімді теориялық негіз бола алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Health Organization. Primary health care. <https://www.who.int/health-topics/primary-health-care>
2. World Health Organization. Primary health care: Fact sheet. 2025. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/primary-health-care>
3. World Health Organization; UNICEF. Primary health care measurement framework and indicators. 2022. <https://extranet.who.int/uhcpartnership/sites/default/files/reports/9789240044210-eng.pdf>
4. World Health Organization. Declaration of Astana. 2018. <https://www.who.int/docs/default-source/primary-health/declaration/gcphc-declaration.pdf>
5. World Health Organization. Integrated health services - Primary care. <https://www.who.int/teams/integrated-health-services/clinical-services-and-systems/primary-care>
6. OECD. Realising the Potential of Primary Health Care. 2020. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/05/realising-the-potential-of-primary-health-care_b7388526/a92adee4-en.pdf

«АНАЛИЗ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ РАСЧЕТА ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЯ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»

Орынбасарова Назгүл Оразалықызы

Nazgul12101999@gmail.com

магистрант 1 курса образовательной программы

«Бизнес-аналитика в экономике и управлении»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, к.э.н., ассоциированный профессор - Утепкалиева К.М.

В статье автор рассматривает современные направления цифровой трансформации системы расчета заработной платы в условиях изменения налоговой политики и реализации принципов устойчивого развития. Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения эффективности управления трудовыми, финансовыми и информационными ресурсами организации в условиях цифровизации экономики, автоматизации учетно-расчетных процессов и трансформации налоговой среды. Цель исследования заключается в анализе влияния цифровых технологий и налоговых изменений на организацию расчета заработной платы, структуру затрат на персонал, прозрачность начислений и экономические результаты деятельности предприятия.

В работе использованы методы системного, сравнительного, структурно-функционального, экономического и логического анализа, а также методы обобщения, классификации и оценки экономической эффективности. Особое внимание уделено исследованию цифровых инструментов автоматизации payroll-процессов, их влиянию на точность расчетов, снижение административных издержек, соблюдение налоговых требований и повышение рентабельности. По результатам исследования обоснована значимость цифровизации системы оплаты труда как важного фактора устойчивого развития, повышения конкурентоспособности и совершенствования управленческих решений в организации.

В условиях современного развития Республики Казахстан цифровая трансформация становится одним из приоритетных направлений совершенствования экономики, финансового управления и корпоративного менеджмента[13]. Активное внедрение цифровых технологий в бизнес-среду, развитие электронного документооборота, автоматизированных учетных систем, налоговых сервисов и интегрированных платформ управления обуславливают необходимость пересмотра традиционных подходов к организации финансово-кадровых процессов[2]. Одним из наиболее значимых направлений такой трансформации выступает система расчета заработной платы, которая находится на пересечении интересов бухгалтерского учета, налогового администрирования, управления персоналом и финансового менеджмента[8][1].

Особую актуальность данная проблема приобретает в условиях Казахстана, где усиливаются процессы цифровизации государственного управления и модернизации налоговой системы. В 2025–2026 годах Комитет государственных доходов продолжил переход к полной цифровизации налогового администрирования, внедрению новых форм налоговой отчетности, развитию Интегрированной системы налогового администрирования и усилению сервисной модели взаимодействия с налогоплательщиками[11].

Параллельно расширяются инструменты электронного контроля и цифровой прозрачности, что повышает требования к точности начисления заработной платы, своевременности исчисления обязательных платежей и соблюдению налоговых обязательств организациями[6].

В этой связи цифровая трансформация расчета заработной платы перестает быть исключительно техническим процессом автоматизации и приобретает стратегическое значение для устойчивого развития организации. Современные payroll-системы позволяют интегрировать кадровый учет, расчет оплаты труда, налоговые удержания, обязательные социальные отчисления и аналитические функции в единую цифровую среду. Это способствует снижению административных издержек, минимизации ошибок, повышению прозрачности расчетов и улучшению качества управленческих решений. Для казахстанских предприятий данное направление особенно важно в условиях усиления налогового контроля, роста требований к финансовой дисциплине и перехода к более цифровой, прозрачной и конкурентной экономической модели.

Исследование данной темы основывается на применении комплекса научных методов. В работе использованы системный, сравнительный, структурно-функциональный и экономический анализ, позволяющие оценить особенности трансформации расчета заработной платы в условиях цифровизации и изменения налоговой политики. Дополнительно применены методы обобщения, классификации и логического сопоставления для систематизации современных цифровых решений и определения направлений их практического применения.

Целью настоящего исследования является анализ цифровой трансформации системы расчета заработной платы в условиях изменения налоговой политики и устойчивого развития, а также оценка ее влияния на экономическую эффективность, прозрачность расчетных процессов и качество управленческих решений в организации.

Задачи исследования заключаются в анализе теоретических основ цифровой трансформации системы расчета заработной платы и выявлении влияния изменений налоговой политики на организацию расчетных процессов. Также в работе рассматриваются современные цифровые инструменты автоматизации payroll-систем, оценивается их влияние на точность начислений, прозрачность расчетов и экономическую эффективность организации.

Методологическую основу исследования составили общенаучные и прикладные методы анализа. В работе использованы системный анализ — для рассмотрения расчета заработной платы как элемента финансово-управленческой системы организации; сравнительный анализ — для сопоставления традиционных и цифровых подходов к организации расчетных процессов; структурно-функциональный анализ — для выявления особенностей трансформации payroll-систем; экономический анализ — для оценки влияния цифровизации на издержки, точность начислений и эффективность деятельности. Дополнительно применялись методы обобщения, классификации и логического сопоставления, позволившие систематизировать современные цифровые решения и определить направления их практического использования в условиях изменения налоговой политики и устойчивого развития[1][3].

По результатам проведенного системного анализа, расчет заработной платы в современных условиях представляет собой не изолированный бухгалтерский процесс, а комплексную финансово-управленческую систему, тесно связанную с кадровым учетом, налоговым администрированием, внутренним контролем и оценкой эффективности использования трудовых ресурсов[7]. В условиях цифровизации экономики Казахстана данная система все чаще интегрируется в единое информационное пространство организации, обеспечивая взаимосвязь между HR-процессами, бухгалтерским учетом и обязательными налоговыми и социальными платежами[9].

Установлено, что цифровая трансформация расчета заработной платы способствует повышению прозрачности начислений, ускорению расчетных операций, снижению числа ошибок и усилению управленческого контроля[3]. Особенно важным это является в условиях действующей практики цифрового налогового администрирования в Казахстане, где возрастают требования к корректности расчетов и своевременности исполнения обязательств перед государством[7][11].

Таким образом, цифровизация системы расчета заработной платы выступает как элемент общей трансформации финансового менеджмента организации и оказывает влияние не только на учетную функцию, но и на экономическую устойчивость предприятия в целом.

Также сравнительный анализ показал, что традиционные методы расчета заработной платы, основанные на фрагментарной обработке данных, ручных операциях и разрозненных учетных процедурах, уступают цифровым payroll-системам по ряду ключевых параметров. Современные цифровые решения позволяют автоматизировать расчет заработной платы, налоговых удержаний, обязательных пенсионных взносов, социальных отчислений и иных обязательных платежей, тем самым снижая нагрузку на бухгалтерские и кадровые подразделения.

Отличительные характеристики традиционного и цифрового подхода к системе оплаты труда можно увидеть в Таблице 1.

Таблица 1 - Сравнительная характеристика традиционного и цифрового подходов к расчету заработной платы

Показатель	Традиционный подход	Цифровой подход
Способ расчета	Ручной/частично автоматизированный	Полностью автоматизированный
Скорость обработки данных	Низкая	Высокая
Вероятность ошибок	Высокая	Низкая
Прозрачность начислений	Ограниченная	Высокая
Контроль налоговых обязательств	Частично ручной	Интегрированный
Управленческая аналитика	Ограниченная	Расширенная
Влияние на издержки	Более высокие административные расходы	Снижение операционных затрат
Источник: составлено автором		

Результаты сравнения свидетельствуют о том, что цифровой подход обеспечивает не только техническое упрощение payroll-процессов, но и формирует более устойчивую и контролируемую модель финансового управления.

2020–2025 годах в Казахстане наблюдается устойчивая положительная динамика цифровой трансформации финансовой системы, что создает благоприятные условия для модернизации процессов расчета заработной платы, налогового администрирования и управления финансовыми потоками организаций. Рост цифровизации проявляется в расширении электронных государственных услуг, усилении цифрового налогового администрирования, увеличении доли безналичных платежей и развитии электронной коммерции как индикаторов зрелости цифровой финансовой среды[10][12][14][15][16].

Динамику цифровой трансформации с 2020-2025 годах в Казахстане можно понаблюдать в Таблице 2.

Таблица 2 - Динамика цифровой трансформации финансовой системы Казахстана в 2020–2025 гг.

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024	2025*
Место Казахстана в индексе EGDI (ООН)	29	–	28	–	24	24
Доля безналичных платежей в розничной торговле, %	57,0	65,0	73,0	82,0	86,0	88,0

Доля электронной коммерции в розничной торговле, %	4,1	3,6	12,5	12,7	14,1	15,0
Уровень автоматизации государственных услуг, %	80	84	87	89	92	92+
Уровень цифровизации налогового администрирования	Базовый	Рост	Интеграция сервисов	Расширение цифровых процедур	Усиление цифрового контроля	Дальнейшая цифровизация
Примечание: Показатели за 2025 год отражают текущую тенденцию цифрового развития и основаны на аналитическом обобщении последних доступных официальных данных и институциональных изменений.						
Источник: составлено автором						

Проведенный сравнительный анализ показывает, что за последние годы в Казахстане наблюдается устойчивая положительная динамика цифровой трансформации финансовой системы. Это подтверждается рядом количественных и институциональных показателей. В частности, Казахстан улучшил свои позиции в Индексе развития электронного правительства ООН (UN EGD), поднявшись с 29 места в 2020 году до 28 места в 2022 году и 24 места в 2024 году, что свидетельствует о повышении уровня цифровой зрелости государственного управления и расширении электронных сервисов. Одновременно усиливается цифровизация финансово-расчетной среды: доля электронной коммерции в общем объеме розничной торговли увеличилась с 4,1% в 2020 году до 14,1% в 2024 году, а в 2024 году 92% государственных услуг в стране предоставлялись в автоматизированном формате. Существенные изменения происходят и в налоговой сфере, где последовательно расширяются электронные сервисы, цифровые формы отчетности, онлайн-инструменты расчета и дистанционные каналы взаимодействия с налогоплательщиками. В совокупности данные тенденции подтверждают, что цифровая трансформация в Казахстане оказывает все более заметное влияние на финансовую систему и создает благоприятные условия для модернизации процессов расчета заработной платы в организациях[11][13].

Далее, структурно-функциональный анализ позволил выявить, что цифровая трансформация изменяет внутреннюю логику организации процесса расчета заработной платы. В традиционной модели функции сбора данных, начисления, налогового расчета, контроля и отчетности часто выполняются последовательно и разрозненно, что увеличивает временные и трудовые затраты[5].

В цифровой модели данные о рабочем времени, кадровых изменениях, удержаниях, налоговых ставках и обязательных отчислениях обрабатываются в рамках единой системы. Это обеспечивает непрерывность расчетного процесса, повышает согласованность между подразделениями и сокращает число промежуточных операций.

Следовательно, цифровизация способствует переходу от линейной и затратной модели payroll-расчетов к интегрированной функциональной системе, ориентированной на оперативность, точность и контроль.

Экономический анализ показал, что внедрение цифровых инструментов в систему расчета заработной платы положительно влияет на снижение административных издержек, оптимизацию затрат на персонал, сокращение времени обработки расчетов и повышение общей эффективности деятельности организации.

В частности, цифровизация payroll-процессов обеспечивает компании сокращение затрат рабочего времени бухгалтерии и HR-подразделений, снижение количества ошибок в расчетах и перерасчетах, уменьшение рисков штрафов и санкций, связанных с налоговыми и расчетными нарушениями, повышение качества внутренней отчетности и управленческой аналитики[4].

Далее рассмотрим как цифровая трансформация влияет на экономические показатели в Таблице 3.

Таблица 3 - Влияние цифровой трансформации расчета заработной платы на экономические показатели организации

Показатель	До цифровизации	После цифровизации	Изменение
Среднее время расчета заработной платы	3–5 дней	1–2 дня	Сокращение
Количество расчетных ошибок	Высокое периодическое	Минимальное	Снижение
Административные издержки	Высокие	Умеренные	Снижение
Уровень прозрачности расчетов	Средний	Высокий	Рост
Качество управленческой отчетности	Ограниченное	Улучшенное	Рост
Влияние на рентабельность	Косвенно отрицательное	Положительное	Улучшение
Источник: составлено автором			

Результаты, представленные в таблице 3, подтверждают, что цифровая трансформация системы расчета заработной платы оказывает комплексное влияние на экономические показатели организации, особенно в условиях изменения налоговой политики и усиления цифрового налогового администрирования. Сокращение времени обработки расчетов и снижение количества ошибок свидетельствуют о повышении операционной эффективности payroll-процессов, что во многом обусловлено автоматизацией начислений, интеграцией расчетных модулей с бухгалтерскими и налоговыми системами, а также применением цифровых инструментов контроля обязательных платежей.

В условиях Казахстана, где налоговое администрирование последовательно переводится в цифровой формат, возрастает значимость точности и своевременности исчисления налогов, социальных отчислений и иных обязательных платежей, связанных с оплатой труда. Изменения налоговой политики, направленные на повышение прозрачности финансовых операций и усиление контроля, требуют от организаций адаптации расчетных процедур и внедрения автоматизированных решений, обеспечивающих соответствие действующему законодательству. В этой связи цифровизация системы расчета заработной платы способствует снижению налоговых рисков, минимизации штрафных санкций и повышению уровня налоговой дисциплины.

Кроме того, повышение прозрачности расчетов и качества управленческой отчетности создает условия для более эффективного контроля расходов на персонал и оптимизации налоговой нагрузки в рамках действующего законодательства. Таким образом, цифровая трансформация расчетов заработной платы выступает не только инструментом повышения операционной эффективности, но и важным фактором обеспечения налоговой устойчивости, экономической эффективности и конкурентоспособности организации в условиях изменяющейся налоговой среды.

Результаты проведенного исследования позволяют сделать вывод о том, что цифровая трансформация расчета заработной платы в современных условиях выступает одним из значимых направлений повышения эффективности финансового и кадрового менеджмента. Полученные данные подтверждают, что переход к цифровым payroll-системам особенно актуален для организаций, функционирующих в условиях изменяющейся налоговой политики и усиления требований к прозрачности расчетных операций.

Для Казахстана данная тенденция имеет особую значимость в связи с активным развитием цифрового государственного управления, расширением электронных налоговых сервисов и переходом к более прозрачной модели администрирования обязательных платежей. В таких условиях система расчета заработной платы становится не только внутренним расчетным механизмом, но и частью более широкой цифровой инфраструктуры организации.

Следовательно, внедрение цифровых технологий в payroll-процессы необходимо рассматривать не как локальное техническое решение, а как стратегический инструмент устойчивого развития, обеспечивающий рост точности, снижение затрат, повышение управляемости и укрепление конкурентных позиций предприятия.

В результате проведенного исследования установлено, что цифровая трансформация системы расчета заработной платы в современных условиях выступает важным направлением повышения эффективности финансово-управленческих процессов организации. Анализ

показал, что внедрение цифровых решений способствует автоматизации расчетных операций, повышению точности начислений, снижению административных издержек и улучшению качества управленческой отчетности. Особое значение цифровизация приобретает в условиях изменения налоговой политики, поскольку позволяет обеспечить своевременность и корректность исчисления обязательных налоговых и социальных платежей, а также снизить налоговые риски. Проведенное исследование подтвердило, что цифровая трансформация расчета заработной платы оказывает положительное влияние на прозрачность финансовых процессов, экономическую устойчивость и рентабельность организации. Следовательно, совершенствование payroll-систем является важным условием устойчивого развития и повышения конкурентоспособности предприятия.

Список использованной литературы:

1. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск: Новое знание, 2020. — 687 с.
2. Ковалев В. В. Финансовый менеджмент: теория и практика. — М.: Проспект, 2019. — 1104 с.
3. Абрютина М. С., Грачев А. В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. — М.: Дело и сервис, 2021. — 256 с.
4. Бланк И. А. Управление финансовыми ресурсами предприятия. — К.: Ника-Центр, 2018. — 768 с.
5. Мельников В. Д., Ильясов К. К. Финансы. — Алматы: Экономика, 2020. — 512 с.
6. Сейткасымов Г. С. Финансовый менеджмент. — Алматы: Экономика, 2019. — 432 с.
7. Ахметова Г. Б. Налоговая система Республики Казахстан. — Алматы: Экономика, 2021. — 298 с.
8. Куангалиева А. К. Цифровизация экономики и современные финансовые технологии. — Астана: Фолиант, 2023. — 276 с.
9. Бердалиев К. Б. Менеджмент и цифровая трансформация бизнеса. — Алматы: Қазақ университеті, 2022. — 340 с.
10. Национальный банк Республики Казахстан. Развитие безналичных платежей в Казахстане. — Алматы: НБРК, 2023. — 120 с.
11. Комитет государственных доходов Республики Казахстан. Цифровизация налогового администрирования. — Астана: КГД, 2024. — 98 с.
12. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Развитие электронной коммерции в Республике Казахстан. — Астана, 2024. — 85 с.
13. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. Цифровое развитие Казахстана. — Астана, 2024. — 110 с.
14. United Nations. E-Government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action. — New York: UN, 2020. — 364 p.
15. United Nations. E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. — New York: UN, 2022. — 298 p.
16. United Nations. E-Government Survey 2024. — New York: UN, 2024. — 350 p.

**«АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖҰМЫСШЫ
МАМАНДЫҚТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ»****Сабурова Жұлдыз Салтанатқызы****Утеманов Медет Байғалиевич**zh.saburova@asu.edu.kz

«Экономика мен басқарудағы бизнес аналитика»

білім бағдарламасының 2 курс магистранттары

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., профессор – Сабинова Р.К.

Ауыл шаруашылығында инновациялық үрдістерді белсенді ету ұлттық экономиканың осы саласының дағдарыстан шығуының, оның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі резервтерінің бірі болып табылады. Заманауи жағдайда ауыл шаруашылығында шешуші рөлді техниканы қолданатын жұмыс күші алады. Сондықтан ауыл шаруашылығында жұмысшы мамандықтардың сапасына, олардың бәсекеге қабілеттілігіне назар аударылу қажет деп ойлаймыз. Ауыл шаруашылығында штаттық негізде жұмыс жасайтын тракторист-машинистер, комбайншы, көлік жүргізушілер, машинамен мал сауу мастерлері, дәнекерлеушілер, және басқа да жұмысшыларды ескере отырып, осы саланың техникасын білетін, оны жан-жақты меңгерген жұмысшылардың үлес салмағы 50 пайыз. Ғылыми – техникалық прогресс жетістіктерін қолданумен байланысты ауыл шаруашылығын индустрияландыру жағдайында жұмысшы мамандардың кәсіби құрылымын сапалы жетілдіру қажеттілігі туындайды. Әсіресе, бұл ауыл шаруашылығын цифрландыру жағдайында өзекті бола түседі.

Экономиканың көп қырлы болуының дамуы меншіктің түрлі нысандарына сәйкес келетін жұмысшы кадрларды даярлауды қажет етеді. Алдағы уақытта да тракторист-машинист, сауыншы, малшы және тағы басқа жұмысшы мамандықтар жұмыс жасайтын болады, бірақ оларды қосып атқару жағынан да, күрделендіру жағынан да мамандықтар интеграциясы орын алатын болады. Бұл еңбек шығындарының қысқаруына нарықтың әсер етуінен туындайды, соның салдарынан тиімділігі аз жұмыс орындары мен мамандықтар қысқарады.

Ауыл шаруашылығында жұмыскер ерекше өндірістік құрал-жабдықтармен қарым-қатынаста болады. Біріншіден, басты өндіріс құрал-жабдығы ретіндегі жермен байланысты. Екіншіден, биологиялық заң негізінде дамитын тірі организмдермен (өсімдік және жануарлар) байланысты. Үшіншіден, осы ауыл шаруашылығында жасалған өнім әрі қарай осы саланың өндірісінде оның құралы ретінде (тұқым, жем, жас мал және т.б.) қолданылады. Осының бәрі сәйкесінше жан-жақты білім мен дағдыларды талап етеді. Ауыл шаруашылығының әрі қарайғы тиімді жұмыс жасауы мен дамуы үшін жұмысшы мамандықтардың сапалы деңгейін арттыру қажеттілігін күшейтеді[1].

Ғылыми қызметкер Акимбекова Ч.У. өзінің мақаласында АӨК үшін цифрландыру бағыттарын озыңқы дамытудың өзектілігін айтады. Бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттырумен ғана емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге қажетті қызметкерлер санының айтарлықтай қысқаруымен де байланысты екендігін баяндайды. Ақылды технологиялар агроөнеркәсіптік кешенді дамытуда серпіліс жасауға мүмкіндік береді. Салада цифрлық технологияларды енгізу деңгейі төмен екендігін айтып, тек геопозициялау, техника паркін кешенді басқару жағынан ғана екендігін баса айтады. Негізгі тосқауыл агроөнеркәсіптік кешенді жүргізу ерекшеліктері болып табылады. Ауыл экономикасының, оның ішінде роботтандыру, дрондарды пайдалану, ауыл халқының өмір сүру сапасын арттыратын жасанды интеллект, телемедицина жүйелерін дамыту арқылы

аграрлық экономиканың цифрлық трансформациясының жай-күйіне жаңа көзқарас ұсынылған. Берілген ғылыми мақалада ауыл шаруашылығын цифрландырудың әрі қарайғы даму жолдары көрсетілген, сондай-ақ ауылда өмір сүруді жақсарту үшін цифрлық трансформацияның артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік беретін мемлекет саясатының бағыттары айқындалған [2].

Ауыл шаруашылығы көбінесе климаттық факторларға тәуелді табиғи құбылыстардан экономиканың ең осал саласы болып табылады. Уақыт өте келе климаттың өзгеруінің әлемдегі азық-түлік қауіпсіздігіне әсері артады. Қарқындылығы, маусымдылығы және жауын-шашын мөлшері барған сайын болжанбайтын болады, бұл аграрлық бизнестің осындай өзгерістерге бейімделу мүмкіндігін айтарлықтай азайтады. Бұған климаттың өзгеруінен туындаған құрғақшылық немесе су тасқыны салдарынан ел экономикасына үлкен зиян келтіруге болады. Еліміздің қатал климатына байланысты ауыл шаруашылығы тәуекелі жоғары Экономика секторларының санатына жатады, сондықтан Қазақстанға Климаттық фактордың теріс әсерін азайтуға мүмкіндік беретін нақты егіншілікке біртіндеп көшу қажет. Бүгінгі таңда Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыру

Бүгінгі таңда Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыру бұл, ең алдымен, GPS навигациялық технологияларын, дрондарды, электронды карталарды және параллельді жүргізу жүйелерін, яғни жерді жырту және себу кезінде машиналарды дәл траекторияда ұстайтын GPS жүргізу жүйелерін енгізу және кеңінен қолдану болып табылады, осылайша өтулер мен қабаттасулардың алдын алады.

Жақында Қазақстан Республикасының Үкіметі ел экономикасының барлық бағыттарында цифрлық технологияларды пайдалануға көбірек көңіл бөле бастады. Сандық интенсивті технологияларды енгізу еңбек өнімділігінің өсуін, саланың инвестициялық тартымдылығын, шығындардың күрт төмендеуімен өнім сапасын арттыруды көздейді. Осыған байланысты "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы әзірленді және қазірдің өзінде іске асырылуда. Мемлекеттік "Цифрлық Қазақстан" бағдарламасы-маңызды кешенді бағдарлама, ол цифрлық технологияларды қолдану арқылы елдің әрбір тұрғынының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған. Бағдарламаның басты міндеттерінің бірі - ауыл шаруашылығын цифрландыру.

АӨК-дегі дәстүрлі HR-тәжірибелер тұрақтылық, иерархия және стандарттау қағидаттарына негізделді. Бұл негізгі актив жер мен техника болған дәуірде ақталды. Цифрлық трансформация дәуірінде негізгі актив жабдық немесе деректер емес, адам болып табылады. Тиімділікке бақылау арқылы емес, оның кәсіби және жеке дамуы үшін орта құру арқылы қол жеткізіледі.

Қазіргі еңбек нарығы жаңа ережелерді талап етеді:

- таланттар үшін бәсекелестік тек салада ғана емес, сонымен қатар IT, логистика, бөлшек сауда және тіпті мемлекеттік сектормен де жүреді;

- Z буыны (1997 жылдан кейін туылған) жедел кері байланысты, мобильді қызметтерді және ашықтықты күтеді;

- аймақтық оқшаулау енді ақталмайды-цифрлық технологиялар тіпті шалғайдағы филиалдардағы қызметкерлер үшін бірыңғай білім беру және мансаптық кеңістік құруға мүмкіндік береді.

Егер компания кем дегенде негізгі сандық HR тәжірибесін ұсына алмаса-онлайн сұхбаттасудан бастап ішкі оқытуға арналған мобильді қосымшаға дейін – ол автоматты түрде үміткердің көзінен айырылады.

Өңірлердің жеткіліксіз дамыған әлеуметтік инфрақұрылымы мен өмір сапасы, жастардың бос уақыты мен өзін-өзі дамыту үшін шектеулі мүмкіндіктер ауылдардан қалаға көші-қон процестерін күшейтеді және жастардың неғұрлым дамыған өңірлерге көшуіне, жеке даму мен өмір сүру жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Ауылдан қалаға көші-қон процестері инфрақұрылым деңгейіне және өмір сүру жағдайларына да байланысты. Әлеуметтік инфрақұрылым деңгейі төмен және мүмкіндігі

шектеулі өңірлерде, ауылдық жерлерде бос уақыт пен өзін-өзі дамыту жастар жақсы өмір сүру жағдайларын іздеп кетуге бейім.

Қазақстанның кейбір облыстарының экономикасы негізінен ауыл шаруашылығы немесе өндіруші өнеркәсіп сияқты салалардың тар шеңберіне бағдарланған, бұл қолжетімді жұмыс орындарының спектрін шектейді және көші-қонның өсуіне ықпал етеді. Ауыл шаруашылығында жұмыспен қамту және адами капиталды дамыту жөніндегі мемлекеттік бастамалардың болуы және тиімділігі маңызды факторлар болып табылады.

Өңірлерде, соның ішінде ауылдық жерлерде жастар арасындағы жұмыссыздықты азайтуға бағытталған "Бірінші жұмыс орны" және "Дипломмен ауылға" сияқты бағдарламалар іске асырылуда. Алайда олардың жетістігі іске асыруда мемлекет, жұмыс берушілер және білім беру мекемелері арасындағы өзара іс-қимылды нығайтуды талап етеді. Бұл аспектілер жиынтық деңгейді анықтайды және жұмыссыздық деңгейін және Қазақстанның түрлі өңірлеріндегі көші-қон ауқымын қарастырады.

Ауыл шаруашылығындағы еңбек нарығындағы жағдайды жақсарту үшін өңірлік инфрақұрылымды дамытуға, білім беру стандарттарын жаңартуға және күшейтуге бағытталған мақсатты шараларды енгізу және мемлекеттік қолдау қажет. Бұл қадамдар елдің әртүрлі аймақтарында өмір сүруге және жұмыс істеуге қолайлы жағдай жасайды. Осы зерттеу шеңберінде экономиканың болашақ қажеттіліктерін болжауға және Қазақстанда кадр ресурстарын басқару стратегиясын әзірлеуге арналған заманауи құрал – жаңа кәсіптер атласы әзірленді[4].

Атластың негізгі мүмкіндіктерінің бірі – алдағы 5-10 жылға қажетті мамандықтар мен қажетті дағдылардың тізімін анықтау, бұл өзекті мамандарды ескере отырып, еңбек нарығының талаптарына сай білім беру бағдарламалары мен мамандарды даярлау жүйелеріне уақтылы өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді. Жаңа кәсіптердің атласын қолдану білім беру мекемелеріне оқу бағдарламаларын олардың түлектері өзекті құзыреттерге ие және экономиканың қарқынды дамып келе жатқан секторларында жұмыс істеуге дайын болатындай етіп бейімдеуді күшейтуге мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығы саласына дайындайтын кәсіби және жоғары білімді мамандарды даярлау сапасына назар аудару керек. Осы салаға жастарды тарту үшін мемлекет тарапынан қолдау көрсету қажет. Кәсіби бағдар жұмысын жандандыру, соның ішінде ауыл шаруашылығы саласының беделін жоғарылату, ол сала бойынша мектеп түлектеріне түсіндірме жұмыстарын жүргізу, көрме ұйымдастыру, мамандармен кездестіру, ауыл шаруашылығы саласы өндіріс орындарымен таныстыру қажет.

Кесте 1 – Ауыл шаруашылығында еңбек нарығын дамыту бойынша өңірлік ұсыныстар

Қазақстан Республикасының облыстары	Еңбек нарығының маңызды мәселелері	Ұсынылатын мамандықтар мен дамыту бағыттары
Маңғыстау облысы	Мұнайгаз секторына тәуелділік, баламалы жұмыс орындарының жоқтығы	Жасыл экономика, шикізатты қайта өңдеу, IT мамандықтар
Атырау облысы	Көші-қон деңгейінің жоғарылығы, білікті мамандардың көптеп кетуі	Мұнайгаз саласында инженерлер, автоматтандыру саласында мамандар
Алматы облысы	Техникалық мамандықтардың тапшылығы, технологиялық салалардың тез өсуі	Мәліметтерді талдау, ПО әзірлеу, киберқауіпсіздік бойынша мамандар
Түркістан облысы	Маусымдық жұмыспен қамту деңгейінің жоғарылығы, өнеркәсіптік база өте әлсіз	Ауыл шаруашылығында мамандар, құрылыс, агротехнология

Ұлытау облысы	Жұмыс орындарының шектеулі саны, жаңа экономиканың қалыптасуы	Индустриалды технология, туризм, логистика
[4] әдебиет негізінде құрастырылды		

Қазақстанның бес өңіріндегі еңбек нарығын талдау және жаңа кәсіптер атласын қолдану негізінде білім беру бағдарламаларын жаңарту және кадрлық әлеуетті дамыту бойынша ұсынымдар әзірленді. Әр өңірдің бірегей қажеттіліктері, оның экономикалық ерекшелігі және еңбек нарығындағы ағымдағы ахуал ескерілді. Сонда осы 5 өңірден тек Түркістан облысында ғана ауыл шаруашылығында мамандықтар керектігі, агротехнология мамандары керектігі анықталған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Дульзон С.В. Квалифицированные рабочие кадры – важный компонент в развитии инновационной деятельности сельхозорганизаций // <https://cyberleninka.ru/article/n/>
2. Акимбекова Ч.У. Трудовые ресурсы села в условиях цифровизации экономики Казахстана//АПК:Экономика, управление. -2019.-№10.-С.87-95
3. Лекерова А.Р. Цифровая трансформация в сельском хозяйстве Казахстана// «Сейфуллин оқулары – 18: «Жастар және ғылым – болашаққа көзқарас» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары = Материалы международной научнопрактической конференции «Сейфуллинские чтения – 18: «Молодежь и наука – взгляд в будущее» - 2022.- Т.І, Ч.ІІ. - С. 200-202
4. Естурлиева А. И. и др. Механизм и решение проблем безработицы и миграции через атлас профессий по региону // вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, 2024 – №4 (57). С.333-344

ӘОК 338.43:330.341

«АӨК-ТІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ»

Сарсенова Алия Маратовна

sarsenovaalia109@gmail.com

«Экономика және мемлекеттік басқару» білім бағдарламасының 3-курс студенті
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі: сеньор-лектор, магистр –Жамбылова Г.Ж.

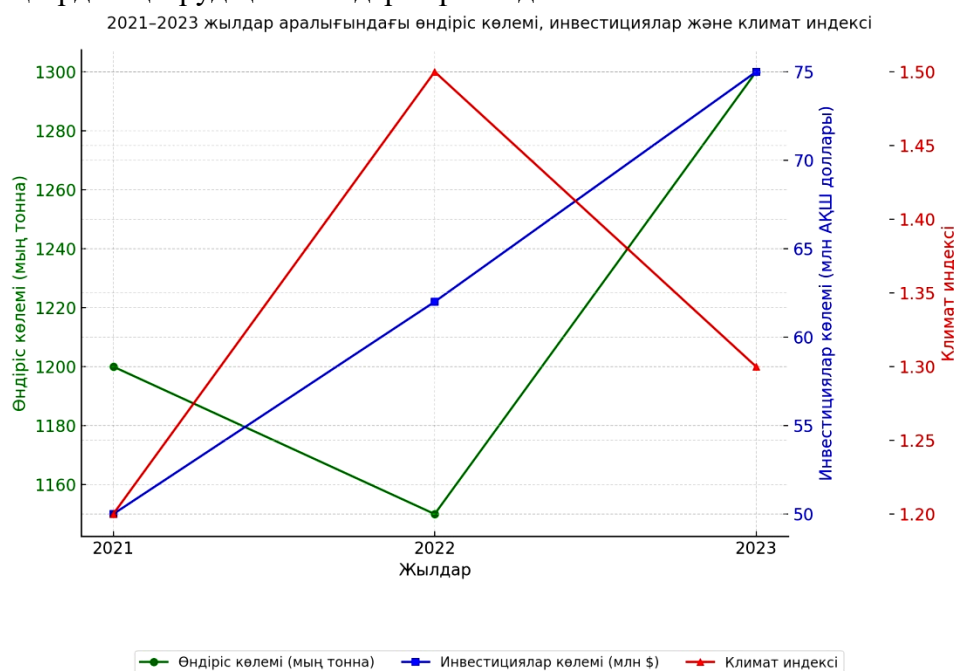
Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласын жаңғырту ауыл шаруашылығы өнімділігін, тұрақтылығын және инновацияларын арттыруға кешенді көзқарасты талап етеді. Климаттың өзгеруі және экономикалық тұрақсыздық, сондай-ақ бәсекеге қабілеттілікті арттыру қажеттілігі сияқты заманауи сын-қатерлерді ескере отырып, жаңғырту стратегиялары бірнеше негізгі бағыттарды қамтуға және іске асырудың әртүрлі құралдарын пайдалануға тиіс.

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өнімділігі мен сапасын арттыру кез келген жаңғырту жұмыстарының табысты болуы үшін маңызды. Бұған ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға инвестиция салу, жаңа технологияларды енгізу, фермерлер мен ауыл шаруашылығы қызметкерлерін оқыту кіреді. Осы міндеттерді шешу арқылы Қазақстан климаттың өзгеруі мен нарықтық конъюнктура жағдайында одан әрі өсіп, өркендей алады.

Ауыл шаруашылығын жаңғыртудың басты мақсаттарының бірі - өнімділікті арттыру және өнім сапасын арттыру. Мұны дәлме-дәл егіншілік және технологиялық процестерді автоматтандыру сияқты жаңа технологияларды енгізу арқылы жүзеге асыруға болады.

Сонымен қатар, генетикалық түрлендірілген өсімдік сорттарын және ауруға төзімді жануарлар тұқымдарын пайдалану осы мақсаттарға жетуге көмектеседі.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Стратегиясының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы Қазақстанға қолданылатын ауыл шаруашылығын климаттың өзгеруіне бейімдеудің жаһандық тәсілдерін ұсынады. Құжат инновациялар мен ресурстар арқылы ауыл шаруашылығын тұрақты дамытуға бағытталған табиғатты қорғау[17]. Ол нарықтың тұрақсыздығы және олардың салаға әсері сияқты экономикалық қиындықтарды ескереді. Бұл жаһандық өзгерістер жағдайында агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың бағдары ретінде қызмет етеді. Стратегия климатты ескере отырып, ауыл шаруашылығын жаңғыртуды қолдайды. Ол экономикалық қиындықтарды еңсерудің шешімдерін ұсынады.



Сурет 4. Климаттың өзгеруі және экономикалық сын-қатерлер контекстіндегі АӨК модернизациясын (2022-2024) талдау.

Ескертпе: Авторлар құрастырған.

Диаграммалық талдау көрсеткендей, статистикалық көрсеткіштер келесі функцияның көмегімен есептелген:

- Өндірістің орташа көлемі: 1 216,67 мың тонна ($\pm$ стандартты ауытқу, өзгергіштікті ескере отырып). Бұл мән ауытқуларды ескере отырып, өндірістегі салыстырмалы тұрақтылықты көрсетеді.

- Инвестициялардың орташа көлемі: 61,67 млн АҚШ доллары. Инвестициялардың сызықтық өсуі, мүмкін, сыртқы факторларға байланысты қаржыландырудың стратегиялық ұлғаюын білдіреді.

- Климат индексінің орташа көрсеткіші: 1,33 бірлік. 2023 жылғы өсім өндіріс көлемінің төмендеуімен байланысты, бұл климаттық жағдайлардың өнімділікке кері әсерін көрсетуі мүмкін.

Өндіріс көлемінің динамикасы климаттық көрсеткішпен ықтимал корреляцияны көрсетеді. 2023 жылы өндірістің төмендеуі индекстің максималды мәні 1,5 -ке сәйкес келді, ал 2024 жылы қалпына келтіру 1,3 -ке дейін төмендеуімен қатар жүрді. Бұл ретте инвестициялардың ұлғаюы климаттың өзгеруіне бейімделуге және өндірістің тұрақтылығын арттыруға бағытталған күш -жігерді көрсетуі мүмкін. Мұны растау үшін Пирсон коэффициентін есептеу сияқты корреляциялық талдау қажет.

Бұл деректер экономикалық инвестициялардың, климаттық факторлардың және өндіріс нәтижелерінің күрделі өзара әрекеттесуін көрсетеді. Әрі қарайғы зерттеулер инвестициялар

мен климаттық индекстердің өндіріске әсерін сандық бағалау үшін регрессиялық талдауды қамтуы мүмкін.

Климаттың өзгеруіне бейімделу және жер, су, биоәртүрлілік сияқты табиғи ресурстарды тиімді пайдалану тұрақты агротехнологияларды енгізуді талап етеді. Оларға ресурстарды үнемдейтін суару әдістері және органикалық тыңайтқыштарды қолдану және өсімдіктерді биологиялық қорғау арқылы топырақтың сапасын жақсарту жатады. Сондай-ақ су ресурстарын басқару технологияларын дамыту өте маңызды, әсіресе су ауыл шаруашылығы үшін шектеуші фактор болып табылатын Қазақстан сияқты құрғақ аймақтарда.

Тұрақты өсу үшін агроөнеркәсіптік кешенді тұтастай дамытуды, оның ішінде ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеуді, логистиканы жақсартуды, сақтау және тасымалдау инфрақұрылымын құруды ынталандыру қажет. Ауыл шаруашылығындағы инновациялық шешімдерді қолдау және жоғары құнды өнім жасау маңызды қадам болып табылады. Ауыл шаруашылығын дамыту парктер мен кластерлер өнеркәсіптің тиімділігін арттыра отырып, өндірістің әртүрлі кезеңдерін біріктіруге мүмкіндік береді.

Тағы бір маңызды бағыт - Қазақстанның ауыл шаруашылығының негізін құрайтын шағын және отбасылық шаруашылықтарды қолдау. Бұған қаржыландыруға, білім алуға, логистика мен тарату арналарын жақсартуға қол жеткізу арқылы қол жеткізуге болады. Шағын шаруа қожалықтарының өсуі ауыл шаруашылығын әртараптандыруға, азық-түлік қауіпсіздігін жақсартуға, ауылдық жерлерде жұмыс орындарын құруға әкеледі.

Жаңғыртудың негізгі құралдарының бірі субсидиялар, жеңілдетілген несиелер, салықтық жеңілдіктер арқылы шаруаларды мемлекеттік қолдау болып табылады. Бұл фермерлерге түсетін қаржылық жүктемені азайтуға көмектеседі, әсіресе жаңа технологиялар мен әдістер енгізіліп жатқан өтпелі кезеңде. Мысалы, үкімет ауылшаруашылық техникаларын, химиялық заттарды, тұқымдарды сатып алуға субсидия береді, ауыл инфрақұрылымын жақсартуға кеткен шығындардың бір бөлігін өтейді.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасы орта мерзімді перспективада ауыл шаруашылығын жаңғыртудың кешенді жоспары болып табылады. Бұл жоба бес жыл ішінде ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігін 2,5 есеге арттыруға, ішкі нарықты негізгі азық-түлік тауарларымен толық қамтамасыз етуге, ауыл шаруашылығы тауарларының экспортын екі есеге арттыруға, өңделген тауарлардың үлесін 70%-ға дейін арттыруға бағытталған.

Осы мақсаттарға жету үшін жоба жеті басым бағыт бойынша инвестициялық жобаларды жүзеге асыруды жоспарлап отыр: ет, сүт, дәнді дақылдар, жемістер, көкөністер, қант, майлы дақылдар. Бұл жобалар 350 мыңға жуық шаруа қожалықтары мен шағын кәсіпкерлікті жоғары құнды жеткізу тізбегіне тартуға мүмкіндік береді. Бұл шамамен 500 000 жаңа жұмыс орнын ашуға және кем дегенде бір миллион ауыл тұрғындарының табысын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әрбір өңір үшін дамудың табиғи, климаттық және экономикалық жағдайларына сәйкес келетін басым бағыттарын анықтау өте маңызды. Мәселен, Қазақстанның оңтүстік және орталық бөліктері үшін құрғақшылықпен күресу және су ресурстарын жаңарту үшін ирригациялық жобалар мен агротехнологияларды әзірлеу тиімді болар еді. Сол сияқты солтүстік және шығыс аудандар үшін астық дақылдарының өнімділігін арттыру және мал шаруашылығын дамыту шешуші рөл атқарар еді. Әрбір аймақта ішкі активтерді де, сыртқы қысымдарды да (мысалы, климаттың өзгеруі және ауыл шаруашылығы өнімдерінің жаһандық бағасы, т.б.) ескеру өте маңызды.

Өңірлердің дамуында ауыл шаруашылығы өндірісінің нақты түрлеріне бағытталған кластерлер мен мамандандырылған салалар шешуші рөл атқарады. Бұл кластерлер жергілікті фермерлердің, өңдеуші компаниялардың, ғылыми-зерттеу мекемелерінің және мемлекеттік органдардың ауыл шаруашылығы өнімдерін әзірлеу және өңдеу мақсатында бірлесіп тиімдірек жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысында жеміс-жидек өндіру және қайта өңдеу кластерін құруға болады, ал Шығыс Қазақстанда сүт және ет өндіру кластерін дамытуға

болады. Бұл мамандандырылған кластерлер экономикалық тиімділікті арттыруға, жаңа жұмыс орындарын құруға және логистиканы жақсартуға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Оңтүстік Қазақстан облысында суару жүйесін жетілдіру және суды үнемдейтін технологияларды енгізу жобасы жүзеге асырылуда. Бұл жоба тамшылатып суаруды және суды басқарудың басқа да заманауи әдістерін, сондай-ақ құрғақшылыққа төзімді дақылдардың сорттары сияқты биотехнологиялық шешімдерді енгізу арқылы су тапшылығы жағдайында ауыл шаруашылығы жағдайын жақсартуға бағытталған. Бұл шаралар ауыл шаруашылығын климаттық жағдайлардың өзгеруіне төзімді ете отырып, егін өнімділігін едәуір арттырады және суды тұтынуды азайтады деп күтілуде. Бұл жоба ауыл шаруашылығының климаттың өзгеруіне бейімделуіне көмектесетін инновациялық шешімдердің әлеуетін көрсетеді.

Павлодар облысында ауыл шаруашылығы кластері, оның ішінде астық өндіру, қайта өңдеу, логистика белсенді дамып келеді. Бұл дамудың маңызды бөлігі жоғары сапалы өнім өндіруді ғана емес, сонымен қатар жұмыс орындарын құруды қамтамасыз ететін заманауи астық өңдеу зауыттарын құру болып табылады. Кластер сонымен қатар астықты сақтау мен тасымалдаудың жаңа технологияларын енгізуге, сақтау шығындарын едәуір азайтуға және астық өнімдерінің сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, Шығыс Қазақстанда сүт кластерін құру жобасы жүзеге асырылуда. Бұл жоба сүт өнімдерінің сапасын арттыруға және олардың нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Кластер сүт фермаларын, қайта өңдеу зауыттарын, тарату желілерін дамытуға бағытталатын болады. Бұл күш-жігер жұмыс орындарын көбейтуге және аймақтың экономикалық өсуіне ықпал етуге көмектеседі.

Шығыс Қазақстан облысының сүтті бағыттағы егіншілікті дамыту үшін әлеуеті зор. Өңірдегі бірнеше табысты жобалар фермерлерге заманауи технологияларға, азықтандыру жүйелеріне, ветеринарлық қызметтерге қолжетімділікті және сүтті жергілікті жерде өңдеу мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, сүт кластерлерін құруға бағытталған. Бұл фермерлерге өнім сапасын жақсартуға, өндіріс көлемін ұлғайтуға, өз өнімдерін ел ішінде де, шетелде де тиімді өткізу арналарын құруға мүмкіндік береді.

Жылы Almaty және Жамбыл өңірлерде климатты автоматты бақылау және тамшылатып суару жүйелері бар жылыжай шаруашылығы сияқты инновациялық әдістерді қолдана отырып, жемістер мен жидектерді өсіру бойынша жобалар белсенді түрде әзірленуде. Бұл жобалардың жеміс-жидек өнімділігі мен сапасын айтарлықтай арттыруға, сондай-ақ өңірдің экспорттық әлеуетін арттыруға әлеуеті бар. Олар сондай-ақ маусымдық өндіріс пен климаттың өзгеруіне төзімділік мәселесін шешуге көмектеседі.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін жаңғыртудың алдында инновациялар мен орнықты даму үдерісін баяулатуы мүмкін бірқатар сын-қатерлер мен тәуекелдер тұр. Бұл кедергілерді жалпы экономикалық, әлеуметтік және институционалдық категорияларға бөлуге болады. Осы аспектілердің әрқайсысын егжей-тегжейлі қарастырайық.

Ауыл шаруашылығында заманауи технологияларды енгізу фермерлер үшін де, инфрақұрылымға мемлекеттік және жеке инвестициялар есебінен де қомақты қаржылық инвестицияларды қажет етеді. Бұған озық ауылшаруашылық техникаларын, нақты егіншілік жүйелерін алу, өсімдіктердің жаңа сорттарын әзірлеу және енгізу, қайта өңдеу қондырғыларын құру кіреді. Жоғары бастапқы шығындар, әсіресе шағын және орта шаруа қожалықтары үшін модернизацияға айтарлықтай кедергі келтіреді. Мемлекеттік қолдауға қарамастан, бұл шығындар көбінесе көптеген фермерлер үшін қолжетімсіз болып, инновациялар аясын шектейді.

Ауыл шаруашылығы тауарлары бағасының ауытқуы фермерлер үшін айтарлықтай қауіп төндіреді, олардың бизнес рентабельділігіне тікелей әсер етеді. Қазақстанда, басқа елдер сияқты, ауыл шаруашылығы өндірісіне әлемдік сұраныс, климаттың өзгеруі, валютаның ауытқуы сияқты сыртқы факторлар әсер етеді. Бағалардың тұрақсыздығы ұзақ мерзімді жоспарлау мен модернизацияға инвестицияларды қиындатады, өйткені фермерлер өз өнімдерін сатудан қанша табыс табатынын болжай алмайды. Бұл белгісіздік жаңа

технологияларды енгізу және өндірістік қуаттарды кеңейту мәселелері бойынша шешім қабылдауға кедергі келтіреді.

Ауыл шаруашылығындағы инновацияларға негізгі кедергілердің бірі - жергілікті тұрғындардың, әсіресе дәстүрлі егіншілік әдістері үстемдік ететін ауылдық жерлердегі өзгерістерге қарсылық. Көптеген фермерлер ескі технологияларды қолдануға дағдыланған және жаңа әдістер мен әдістерді қолданудан қорқу іске асырудың төмен қарқынына әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, олардың әдеттегі өмір салты мен жұмысының өзгеруі, әсіресе, егер бұл күрделі салымдарды ұлғайтуды және қосымша оқытуды қажет етсе, наразылықты тудыруы және неғұрлым жетілдірілген және тиімді әдістерге сәтті көшуге кедергі келтіруі мүмкін.

ФАО-ның климаттың өзгеру стратегиясы алдағы онжылдықта жаһандық жылыну жағдайында ауыл шаруашылығын тұрақты дамытудың негізін қамтамасыз етеді. Стратегия ауыл шаруашылығы және азық-түлік жүйелерін тұрақтылыққа, инклюзивтілікке және төмен көміртекті өсуге қарай трансформациялауды жеделдетуге бағытталған.

Стратегия парниктік газдар шығарындыларын азайта отырып, климатқа төзімді тәжірибелер мен технологияларды енгізу арқылы ауыл шаруашылығы секторын климаттың өзгеруінің ағымдағы және болашақтағы әсерлеріне төзімдірек болуға бейімдеудің өзектілігіне баса назар аударады. Бұл Париж келісімінің мақсаттарына және Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ), әсіресе аштықты жоюға қол жеткізудегі шешуші қадам ретінде қарастырылады.

Дегенмен, агрономия, ауыл шаруашылығы техникасы, ауыл шаруашылығы менеджменті сияқты салалардағы мамандардың жетіспеушілігі заманауи технологияларды табысты енгізуге айтарлықтай кедергі келтіреді.. Себебі, ауылдық жерлерде білім беру мен оқыту көбінесе болашақта ауыл шаруашылығы өндірісінің сұранысын қанағаттандыра бермейді. Көптеген фермерлер мен ауыл шаруашылығы жұмысшыларында заманауи, жоғары технологиялық құрал-жабдықтармен жұмыс істеу үшін қажетті білім мен дағдылар жетіспейді. Табысты жаңғырту кәсіптік білім беруге және біліктілікті арттыру бағдарламаларына инвестицияларды қажет етеді.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы заманауи заңнамасы жеткілікті түрде икемді емес және тез өзгертін әлемдік нарық конъюнктурасы мен технологиялық әзірлемелерге бейімделген. Қолда бары нормативтік құқықтық актілер инновацияның барлық аспектілерін, соның ішінде биотехнологияны, дрондарды пайдалануды, үлкен деректерді өңдеуді және басқа да озық технологияларды қамтымауы мүмкін. Сонымен қатар, жер құқығы, еңбек даулары және экологиялық қауіпсіздік ауыл шаруашылығының тұрақты өсуін қолдайтын және фермерлердің мүдделерін қорғайтын кешенді заңнамалық базаны талап етеді.

Қазақстанда әртүрлі елдер арасындағы үйлестірудің жеткіліксіздігімен проблемалар бар үкімет агроөнеркәсіптік кешенді дамытумен айналысатын агенттіктер. Ауыл шаруашылығы министрлігі, жергілікті билік органдары, ғылыми және білім беру мекемелері өзара мүдделер мен ынтымақтастық мүмкіндіктерін ескермей, дербес жұмыс істей алады. Бұл агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың бірыңғай стратегияларын әзірлеуге және іске асыруға кедергі келтіреді, бұл күш-жігердің қайталануына және жаңа технологияларды енгізуге кедергілер тудыруға әкеледі. Сонымен қатар, мемлекеттік қолдауды жергілікті бастамалармен үндестіруде, стратегиялық жоспарлаудың тиімділігін төмендетуде қиындықтар бар.

Осы мәселелерді шешу үшін мемлекеттік органдарға неғұрлым үйлестірілген тәсілді орнату үшін бірлесіп жұмыс істеуді ұсынамыз. Олар ортақ мақсаттар мен міндеттерді анықтап, ақпарат пен ресурстармен бөлісіп, агроөнеркәсіптік кешенді жаңғырту мен дамытуға жәрдемдесетін жобалар бойынша ынтымақтасуы керек. Бұл барлық мүдделі тараптарға пайда әкелетін тиімдірек және тиімдірек жүйені құруға көмектеседі.

- Биотехнологиялар мен су ресурстарын басқарудағы инновацияларды қолдауды қоса алғанда, ауыл шаруашылығындағы жаңа міндеттер мен мүмкіндіктерді ескеретін икемді және бейімделген заңнаманы әзірлеу және енгізу.

- Орталық және жергілікті деңгейде ауыл шаруашылығы саясатына жауапты мемлекеттік органдар арасындағы ынтымақтастықты нығайту.

- Фермерлерге жаңа технологияларды субсидиялау, жеңілдетілген несиелер, оқыту бағдарламалары сияқты мемлекеттік қолдаудың неғұрлым қолжетімді нысандарын ұсыну.

Кәсіпорындар үшін:

- Сыртқы нарықтардағы өнімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін дәлме-дәл егіншілікке, биотехнологияға және деректерге негізделген ауыл шаруашылығына инвестиция салыңыз.

- Ынтымақтастықты дамыту және шығындарды азайту, логистиканы жақсарту және ұсақ фермерлер үшін бірыңғай сату арналарын құру үшін агрокластерлерді қалыптастыру.

- Климаттың өзгеруіне бейімделу қажеттіліктерін және ұзақ мерзімді табыстылықты ескере отырып, тұрақты ауыл шаруашылығына ұзақ мерзімді инвестицияларға назар аудару.

Фермерлер үшін:

- Өнімділікті арттыру және өнім сапасын арттыру үшін жаңа технологияларға бейімделу және инновацияларды тиімді пайдалану бойынша оқыту және біліктілікті арттыру бағдарламаларына белсенді қатысу.

- Жаңа технологияларды тиімді енгізу және мемлекеттік субсидияларға қол жеткізу үшін ресурстарды жинақтау үшін кооперативтердегі және ауылшаруашылық кластерлеріндегі басқа фермерлермен ынтымақтасу.

- Қоршаған ортаны жақсарту және рентабельділікті арттыру үшін суды үнемдейтін суару әдістері мен органикалық егіншілік сияқты тұрақты ауылшаруашылық тәжірибелерін енгізу.

Ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің жаңғырту стратегиялары жүзеге асырылған жағдайда даму үшін айтарлықтай әлеуеті бар. Инновациялық технологияларды енгізу, инфрақұрылымды жетілдіру, тұрақты ауыл шаруашылығын ілгерілету арқылы Қазақстан әлемдік азық-түлік нарығының негізгі ойыншысына айналады.

Агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың ұсынылып отырған стратегиялары өнімділікті арттыруды, инвестицияларды тартуды, климаттың өзгеруіне бейімделуді, адами ресурстарды дамытуды қоса алғанда, елеулі нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған. Осы мақсаттарға табысты қол жеткізу үшін мемлекеттік қолдауды, инфрақұрылымды дамытуды, инновациялық технологияларды енгізуді қоса алғанда, кешенді тәсіл қажет.

Кесте 6 - Болжамдарды ұсынады жаңғыртудың негізгі бағыттары

Бағыт	Мақсаттар	Болжам үшін 5 жылдар	Болжам үшін 10 жылдар
Технологиялық жаңғырту	20% ұлғайту жылы өнімділік%	Өсті тиімділік арқылы 35%	Автоматтандыру бастап процестер арқылы 50%
Инвестициялар	Ұлғайту жылы қаржыландыру арқылы 15%	Тарту 10 үлкен инвесторлар	Экспорт ұлғайту арқылы 25%
Климаты бейімделу	Егін шығынын 10%-ға азайту%	Ұлғайту топырақ тұрақтылық арқылы 15%	Өндіріс деңгейін тұрақтандыру
Персонал дамыту	Оқыту бастап 5,000 мамандар	Кәсіби маман дамыту арқылы 30%	Ғылыми зерттеулердің санын арттыру

Ескертпе: Авторлар құрастырған

Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешенді жаңғырту туралы деректерді талдай отырып, бірнеше маңызды аспектілер көзге түседі. Бірінші кезекте, үкімет инвестицияларды тарту және инновациялық жобаларды қаржыландыру бойынша бизнеспен белсенді ынтымақтастықта болды. Бұл логистика, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу және сақтау қоймалары түріндегі заманауи инфрақұрылымның қалыптасуына әкелді. Үкімет сонымен қатар субсидиялар, салық жеңілдіктері және жаңа технологияларға қол жеткізу арқылы фермерлерге қолдау көрсетті. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы мамандарының біліктілігін арттыру және жаңа техникаларды енгізу бойынша білім беру бағдарламалары жүзеге асырылды.

Осы оң өзгерістерге қарамастан, жүргізіліп жатқан жаңғырту үдерісіне байланысты сын-қатерлер мен тәуекелдер бар. Негізгі міндеттердің бірі - бағдарламаны іске асыру үшін шектеулі қаржыландыру мен ресурстар. Тағы бір қиындық - кейбір фермерлердің жаңа техникалар мен технологияларға баяу бейімделуі, бұл білікті мамандардың жетіспеушілігімен байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, климаттың өзгеруі Қазақстанның ауыл шаруашылығына қауіп төндіреді, бұл өзгермелі жағдайларға бейімделу стратегиясын үнемі қайта қарауды қажет етеді.

SWOT-талдау нәтижесі агроөнеркәсіптік кешенді климаттық өзгерістер мен экономикалық тәуекелдер жағдайында тиімді жаңғырту үшін ішкі әлеуетті барынша пайдаланып, әлсіз тұстарды жою және сыртқы қауіптерге бейімделу бағытында стратегиялық шешімдер қабылдаудың өзектілігін көрсетеді (6-кесте).

SWOT-талдау көрсеткендей, Қазақстанның аграрлық секторы табиғи ресурстар мен мемлекеттік қолдау тұрғысынан әлеуетке ие болғанымен, инфрақұрылымдық шектеулер мен технологиялық артта қалу факторлары саланың тұрақты дамуына кедергі келтіруде. Сондықтан жаңғырту стратегиясы осы әлсіз тұстарды жоюға бағытталуы қажет.

Талдау нәтижелері агроөнеркәсіптік кешеннің климаттық тәуекелдерге ұшырау деңгейінің жоғары екенін айқындады. Бұл салада институционалдық реформалар, жасыл технологиялар мен цифрлық шешімдерді енгізу – ұзақ мерзімді тұрақтылықтың негізгі шарты.

Кесте 6 - Климаттың өзгеруі және экономикалық сын-қатерлер жағдайында Қазақстан Республикасындағы агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың тиімді стратегиялары SWOT-талдауы

Күшті жақтары (Strengths)	Әлсіз жақтары (Weaknesses)
☑ Қазақстанның ауыл шаруашылығына жарамды кең аумағы және табиғи әлеуеті;	✗ Климаттың күрт өзгеруіне жоғары тәуелділік (құрғақшылық, су тапшылығы, аптап ыстық);
☑ Мемлекеттік қолдау бағдарламаларының (субсидия, жеңіл несие, инвестициялық жеңілдіктер) бар болуы;	✗ Суармалы жерлердің үлесі төмен, су инфрақұрылымының тозуы;
☑ Стратегиялық дақылдар мен мал шаруашылығы өнімдеріне сұраныстың жоғары болуы (ішкі және экспорттық нарықта);	✗ Шаруашылықтардың технологиялық артта қалуы және инновациялық шешімдерді баяу енгізуі;
☑ Жасыл экономиканы дамытуға бағытталған ұлттық стратегиялардың болуы;	✗ Өндіріс пен тұтыну арасындағы теңгерімсіздік, өңдеуші сектордың әлсіздігі;
☑ Жергілікті еңбек ресурстары мен тәжірибелі аграрлық кадрлардың болуы;	✗ Ақпараттық және сандық технологияларды енгізудің жеткіліксіз деңгейі;
☑ «Жасыл» технологиялар мен экологиялық агротехнологияларды енгізу арқылы климаттық бейімделуді күшейту;	✗ Климаттың жаһандық жылынуы мен ауа райының тұрақсыздығы ауыл шаруашылығын жоспарлауды күрделендіреді;
☑ Халықаралық экологиялық стандарттарға сай өнім шығару арқылы экспорттық нарықтарды кеңейту;	✗ Су ресурстарының сарқылуы және трансшекаралық су бөлінісіндегі геосаяси шиеленістер;
☑ Цифрлық ауыл шаруашылығын дамыту (drones, GPS-мониторинг, big data);	✗ Жер деградациясы және шөлейттену үдерістерінің күшеюі;
☑ АӨК-ке инвестиция тарту үшін тұрақты даму күн тәртібі аясындағы халықаралық қаржы құралдарын (жасыл облигациялар, донорлық бағдарламалар) пайдалану;	✗ Экономикалық тұрақсыздық, инфляция және валюта бағамының ауытқуы өндіріс шығындарын арттыруы мүмкін;
☑ Агросектордағы кластерлік жүйені дамыту, ауылдық жерлерде жұмыспен қамтуды арттыру;	✗ Халықтың көшуі және ауылдық кадр тапшылығы, еңбек өнімділігінің төмендеуі;

SWOT-талдау нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені климаттық және экономикалық сын-қатерлерге тап бола отырып, бірқатар артықшылықтарға ие. Бұл салада жаңғырту стратегиялары инновациялық және экологиялық тәсілдерді, сондай-ақ тұрақты даму қағидаттарын қамтуы тиіс. Қолданыстағы әлсіз тұстарды жою және сыртқы қауіптерге икемді бейімделу – алдағы жылдары аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Дойчинова, Дж. & Стоянова, З., (2024). Ауыл шаруашылығын трансформациялаудың аймақтық аспектілері: Болгария Республикасының жағдайы. Тұрақтылық, 16(23), 10711. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.3390/su162310711> [Ағылшын тілінде] (қолданылған: 18.12.2024).
2. Мендес-Замбрано, П.В., Тьерра Pérez, Л., Несепағар Valdés, Р.Е. & Флорес Орозко, А.П., (2023). Экологиялық тұрғыдан ауыл шаруашылығы өндірісіне арналған технологиялық инновациялар: шолу. Тұрақтылық, 15(22), 16100. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.3390/su152216100> [Ағылшын тілінде] (қол жеткізілген: 09.01.2025).
3. Самұрық-Қазына, (2018). Жасыл экономика: Қазақстандағы шындықтар мен перспективалар. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://sk.kz/upload/iblock/3f5/3f5f8e2087688517bcc667eeebc82630.pdf> [Орыс тілінде] (қол жеткізілген: 08.03.2025).
4. Хассун А. және т.б., (2023). Цифрлық трансформацияны енгізу агри-тамақ өнеркәсібі: соңғы қолданбалар және COVID-19 пандемиясының рөлі. Тұрақты азық-түлік жүйелеріндегі шекаралар, 7,1217,813. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.3389/fsufs.2023.1217813> [Орыс тілінде] (қол жеткізілген: 01/19/2025).
5. Дэн Ф., Цзя S., Е. М. және Li Z. (2022). Ауыл шаруашылығының жоғары сапалы трансформациялары мен технологиялық инновацияларының үйлестірілген дамуы: Қытайдағы астық өндірудің негізгі бағыттарының мысалы. Қоршаған ортаны қорғау және ластануды зерттеу, 29 (23), 35150-35164. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.1007/s11356-021-18020-1> [Орыс тілінде] (қол жеткізілген: 11/06/2024).

ӘОЖ 330.341

«ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУ ТУРАСЫНДАҒЫ МОДЕЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ»

Сулейменова Гүлнар Қанатқызы

guln11121986@gmail.com

«Экономика» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты

«Жәңгірхан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық- техникалық университеті» КеАҚ, Орал қ.
Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., қауымдастырылған профессор - Ибыжанова А.Д.

Мақалада білім экономикасының қалыптасуы мен дамуына қатысты өзекті ғылыми-теориялық және қолданбалы мәселелер кешені жан-жақты талданып, оның мазмұндық ерекшеліктері, институционалдық функциялары мен құрылымдық элементтері жүйелі түрде қарастырылады. Білім экономикасы тұжырымдамасының эволюциялық дамуына ерекше мән беріле отырып, оның қазіргі жаһандық трансформация жағдайындағы рөлін және ұлттық экономикалардың сапалық жаңғыруындағы маңызын айқындайды. Және де білім экономикасын қалыптастырудың заманауи бірқатар теориялық модельдері қарастырылып, даму үрдістерін және инновациялық ортада экономикалық өсуді ынталандыратын негізгі факторларды кешенді талдауға негізделген. Сонымен қатар жаһандық өзгерістер контекстінде мультипликативтік әсер тудыратын тетіктерді анықтау, адами капитал, технологиялық жаңару және институционалдық реформалар арасындағы өзара байланыстарды зерделеу назарға алынған. Жалпы алғанда, мақалада білім экономикасының дамуымен байланысты туындайтын институционалдық, технологиялық және кадрлық мәселелер кешені көрсетіліп, оны жетілдірудің перспективалы бағыттары ғылыми негізде ұсынылады.

Білім экономикасы адам интеллектісінің, шығармашылық әлеуетінің және инновациялық белсенділігінің қоғам мен ұлттық шаруашылық дамуының негізгі факторлары ретінде рөлін зерттейді. Ол тауарлар мен қызметтер нарығында тұтынушылық құндылықты

қалыптастыруға ықпал ететін адами қабілеттердің үлесін талдауға және жүйелі түрде өлшеуге бағытталған. Қазіргі шаруашылық жүйелеріне жаһандық ауқымда әрекет ететін және күрделі қосылған құн тізбектеріне кіріктірілген жоғары технологиялық өндірістердің басымдығы тән.

Білім экономикасы заманауи шаруашылық жүргізу модельдерін сипаттайтын түрлі тұжырымдамалармен айқындалады. Олардың қатарына қолданбалы цифрландыру, Индустрия 4.0 парадигмасы, циркулярлық өндірістік жүйелер, экологиялық орнықты даму, желілік білім алмасу құрылымдары, просьюмеризм және шерингілік экономика жатады. Бұл құбылыстар экономиканың индустриялық сипаттан инновациялық-интеллектуалдық модельге көшуін бейнелейді.

Экономиканың құрылымдық трансформациясы еңбек нарығының сапалық тұрғыдан кеңеюіне алып келіп, білімді құруға, өңдеуге және таратуға байланысты жұмыс орындарының үлесін арттырады. Мұндай жағдайда жеке адамның адами капиталы стратегиялық маңызға ие ресурсқа айналады, өйткені ол тек жеке табыс көзі ғана емес, сонымен қатар қоғам үшін оң сыртқы әсерлер қалыптастырады. Бұл әсерлерге салық түсімдерінің ұлғаюы, инфрақұрылымның дамуы, әлеуметтік маңызы бар инновациялардың пайда болуы және өмір бойы білім алу идеясының таралуы жатады. Аталған үрдістер халықтың өмір сапасының артуына, тұтыну мәдениетінің қалыптасуына және денсаулық пен қоршаған ортаға ұқыпты қатынастың орнығуына ықпал етеді.

Цифрландыру үдерістерінің тереңдеуі мен білім деңгейінің өсуі жаһандық экономиканың мазмұнын түбегейлі өзгертуде. Қазіргі экономикалық жүйе барған сайын зияткерлік әлеуетке, кәсіби құзыреттерге және практикалық дағдыларға тәуелді бола түсуде, ал дәстүрлі өндірістік факторлардың маңызы салыстырмалы түрде екінші кезекке ығыстырылуда.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Білім экономикасы тұжырымдамасы постиндустриялық қоғамның даму теориясымен қатар ғылыми айналымға енді. Экономикалық дамудың жоғары сатысы ретінде білім мен адами ресурстардың шешуші рөлін негіздеген алғашқы зерттеулер XX ғасырдың ортасында австриялық ғалым Фриц Махлуптың еңбектерінде көрініс тапты. Ол білім өндіруге бағытталған экономикалық секторды бөліп көрсетіп, экономиканың сапалық жаңа моделінің институционалдық негізін айқындады. Осы тұрғыдан алғанда, білім экономикасы ұлттық зияткерлік әлеуетті қалыптастыруға, адами капиталды ұдайы жетілдіруге және қоғамның интеллектуалдық ресурстарын стратегиялық фактор ретінде пайдалануға бағдарланған.

Адами капиталды сандық тұрғыдан бағалауға жасалған алғашқы талпыныстардың бірі Уильям Петтидің «Саяси арифметика» еңбегінде жүзеге асырылды. Ол статистикалық әдістерді экономикалық талдауға енгізу арқылы классикалық саяси экономия мектебінің қалыптасуына негіз қалады. Кейіннен бұл идеялар Питер Друкердің еңбектерінде жалғасын тауып, білім деңгейі, еңбек өнімділігі және стратегиялық менеджмент арасындағы өзара байланыс мәселесі тереңірек қарастырылды.

Адами капитал теориясының ғылыми іргетасын Теодор Шульц пен Гэри Беккер қалыптастырып, оны еңбек өнімділігін арттыру арқылы экономикалық өсімді жеделдететін инвестициялық ресурс ретінде негіздеді. Олардың пайымдауынша, адами капитал – бұл тек білім мен кәсіби дағдылардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар өндірістік тиімділікті арттыратын және қоғамның әл-ауқатын жақсартатын кешенді әлеуметтік-экономикалық категория. Адами ресурстар, зияткерлік еңбек және ғылыми білім – еңбек қызметінің сапасын айқындайтын және экономиканың жоғары өнімділікке көшуін қамтамасыз ететін негізгі құрамдас бөліктер. [3]

Швеция мен Жапонияның даму траекториясы адами капитал теориясының практикалық тиімділігін дәлелдейді: бастапқыда экономикалық тұрғыдан артта қалған бұл мемлекеттер адами ресурстарға жүйелі инвестиция салу арқылы XX ғасырдың соңында әлемдік экономиканың көшбасшылары қатарына қосылды. World Bank ұсынған анықтамаға сәйкес, білім экономикасы – бұл елдің жеделдетілген өсімі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында білімді өндіру, тарату және тиімді пайдалану үдерісі. Ал United

Nations бағалауы бойынша, дамыған елдерде адами капитал ұлттық байлықтың шамамен 80 пайызына дейін құрайды. Бұл деректер адами капиталды тұрақты түрде жетілдіру мен институционалдық қолдаудың объективті қажеттілігін айқындайды.

Қазіргі кезеңде Қазақстанның ұлттық экономикасы бірқатар күрделі сын-қатерлермен бетпе-бет келіп отыр. Біріншіден, жаһандық дағдарыс селективті сипатқа ие болмай, қаржы, көмірсутек, металл және азық-түлік нарықтарын қамтыды, нәтижесінде экспортқа бағытталған өнімге деген сыртқы сұраныс төмендеді. Екіншіден, әлемдік экономиканың өсу қарқыны баяулап, 2011 жылдан бастап International Monetary Fund жаһандық ЖІӨ болжамдарын бірнеше рет қайта қарауға мәжбүр болды. Үшіншіден, мұнай өндіру бұрынғыдай жоғары кіріс әкелмей отыр. Төртіншіден, экономикалық санкциялар мен геосаяси тұрақсыздық экономикалық процестерге айтарлықтай ықпал етуде. Аймақтық қақтығыстар, босқындар ағыны, халықаралық терроризм құбылысы әлемдік экономикалық тұрақтылыққа қауіп төндіруде. Сонымен қатар, жаһандық және өңірлік нарықтардағы бәсекенің күшеюі ұлттық экономикалардың даму траекториясына қосымша қысым жасайды.

Мақалада экономикалық өсудің бірқатар теориялық модельдері қарастырылады. Олар нақты экономикалық үдерістердің абстрактілі үлгілері болғанымен, экономикалық заңдылықтарды талдау мен салыстырмалы бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің өзектілігі Қазақстан Республикасында инновациялық кәсіпкерлікті дамыту, адами капиталға инвестиция көлемін ұлғайту және экономикалық өмірдегі сапалық өзгерістерді негіздеу қажеттілігімен айқындалады. [4]

Кейнсиандық және неокейнсиандық бағыттар қазіргі экономикалық өсім модельдерінің теориялық өзегін құрайды. Джон Мейнард Кейнс ұлттық шаруашылықты тұтастай қарастырып, ұлттық табыстың деңгейі мен динамикасын айқындайтын факторларға, сондай-ақ тұтыну мен жинақ арасындағы өзара байланысқа басымдық берді. Оның тұжырымдамасында тиімді сұраныс экономикалық тепе-теңдіктің негізгі шарты ретінде қарастырылады. Неокейнсиандық модельдер инвестициялардың рөліне, мультипликатор әсеріне және ресурстарды толық пайдалану мәселесіне ерекше мән береді. Экономикалық өсімнің қарқыны инвестициялық белсенділікпен тікелей байланысты деп пайымдалады. Мемлекеттік шығындарды реттеу, салық-бюджеттік саясат және әлеуметтік төлемдер сұранысты қолдаудың маңызды құралдары саналады.

1973–1975 жылдардағы энергетикалық дағдарыс посткейнсиандық бағыттың қалыптасуына түрткі болды. Бұл теория табысты бөлу пропорцияларын және капитал жинақтау қарқынын үйлестіруге ұмтылды. Экономикалық өсімнің маңызды индикаторы ретінде капиталдың жинақталу жылдамдығы мен пайда нормасының ұлттық табыстағы үлесі қарастырылды.

Неоклассикалық модельдер еркін бәсекеге негізделген нарықтық жүйенің оңтайлылығын алға тартады. Нарықтық тепе-теңдік баға тетіктері арқылы ресурстардың тиімді бөлінуін қамтамасыз етеді деп есептеледі. 1987 жылғы Нобель сыйлығының лауреаты Роберт Солоу ұсынған модель халық санының өсуі мен ғылыми-техникалық прогрестің ұлттық өндіріс көлемінің артуына ықпалын айқындайды. Бұл модельде капитал жинақтау экономикалық өсудің негізгі факторы ретінде қарастырылады.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлемдік экономика құрылымдық қайта құру кезеңіне өтті: қызмет көрсету салаларының үлесі артты, қаржылық индикаторлардың динамикасы күшейді. Қаржы нарығының экономикалық өсімге ықпалын түсіндіретін «АК-моделі» капиталдың жинақталу шекті деңгейіне қол жеткізудің маңыздылығын көрсетеді. Бұл деңгейге жету қаржы нарығының тиімділігін арттырып, экономикалық өсімді жеделдетеді. Алайда қаржы нарығын жедел модернизациялау әлеуметтік теңсіздік пен макроэкономикалық теңгерімсіздіктерді ушықтыруы мүмкін.

Қазіргі жағдайда экономикалық өсудің негізгі драйверлерінің бірі – ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (НИОКР) салынатын инвестициялар. Қаржы нарығы капиталды шоғырландыру мен қайта бөлудің басты институты ретінде шешуші рөл атқарады. Дамыған елдерде қор нарығы ғылыми зерттеулер мен инновациялық жобаларды

қаржыландырудың маңызды арнасына айналған. Осылайша, капитал тапшылығын бастан өткеріп отырған елдер үшін экономикалық өсім мүмкіндіктері шектеулі болғанымен, институционалдық реформалар мен инновациялық инвестициялар ұзақ мерзімді даму перспективасын айқындайды.[6]

Нәтижелер және талқылау. Қазақстанның ұлттық экономикасында тұрақты әрі орнықты экономикалық агенттерді қалыптастыру үшін ұлттық бәсекелік артықшылықтарды жүйелі түрде іске асыратын басқару тетігін құру айрықша маңызға ие. Бұл, мәні жағынан, дағдарысқа қарсы даму стратегиясын институционалдық тұрғыдан бекіту және оны кезең-кезеңімен жүзеге асыру деген сөз.

Осы бағытта бірқатар стратегиялық бастамалар әзірленіп, практикалық деңгейде іске асырылды. Біріншіден, индустриялық-инновациялық даму саясаты шеңберінде шикізаттық модельден алшақтап, технологиялық жаңғыруға негізделген экономиканы қалыптастыруға басымдық берілді. Екіншіден, Нұрлы Жол мемлекеттік бағдарламасы аясында инфрақұрылымдық жаңғырту жүзеге асырылып, ұлттық валютаның еркін айырбас бағамына көшуі макроэкономикалық бейімделудің маңызды құралына айналды. Үшіншіден, 100 нақты қадам аясында бес институционалдық реформаны жүзеге асыруға бағытталған заңнамалық база қалыптастырылды. Бұл шаралар кәсіпкерлік қызметке кедергі келтіретін әкімшілік тосқауылдарды қысқартуға, мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, елдің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында алтын-валюта резервтері жинақталып, Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры нығайтылды. Мұнай бағасының құбылмалылығы жағдайында Қазақстан Ұлттық банкі тарапынан ықтимал сценарийлер әзірленіп, макроқаржылық тұрақтылықты сақтауға бағытталған тетіктер енгізілді. Экономиканың өсу драйверлері ретінде жаңа өнеркәсіп салалары алға шығып, еңбек өнімділігінің шамамен 60 пайызға өсуі байқалды. Сонымен бірге халықтың экономикалық мінез-құлқында жинақтау мен инвестициялау мәдениетінің артуы сияқты сапалық өзгерістер орын алуда.

Қазақстан Республикасында білім экономикасын дамытудың негізгі алғышарттарына адами әлеуетті арттыру, білім беру мен кәсіби даярлауға инвестиция көлемін ұлғайту, цифрландыру үдерістерін жеделдету, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізу және өңірлік бәсекеге қабілеттілікті күшейту жатады. Білімге негізделген экономиканы қалыптастыру үшін инновациялық белсенділікті бағалау, оның өсу бағыттарын айқындау, ғылымды ұйымдастырудың жаңа формаларын енгізу және адами капитал сапасын арттыру қажет.

2021 жылғы деректерге сәйкес, World Bank ұсынған Жаһандық инновациялық индекс бойынша Қазақстан 132 елдің ішінде 83-орынды иеленді (24,7 балл).

Жекелеген көрсеткіштер бойынша оң динамика байқалады:

- «Адами капитал және зерттеулер» бағыты бойынша ел 66-орыннан 60-орынға көтерілді;
- «Бизнес дамуы» көрсеткіші бойынша 78-орыннан 68-орынға ілгеріледі;
- «Технологиялар және білім экономикасының дамуы» санатында 86-орыннан 81-орынға жоғарылады, бұл, әсіресе, білім ықпалы мен білім тарату көрсеткіштерінің жақсаруымен байланысты.

Аталған үрдістер ғылыми-білім беру әлеуетінің біртіндеп нығайып келе жатқанын көрсетеді. Қазіргі жағдайда кадрлық ресурстар елдің инновациялық серпілісін қамтамасыз ететін негізгі факторға айналуға жол ашады. Зияткерлік капитал мен технологиялық құзыреттердің жинақталуы экономиканың сапалық жаңаруына және халықтың өмір сүру деңгейінің артуына тікелей ықпал етеді.

Дегенмен, бұл мақсаттарға жету үшін адами капиталға бағытталған инвестицияларды жүйелі түрде ұлғайту қажет. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, дамыған мемлекеттер жаһандық адами әлеуеттің басым бөлігін иелене отырып, инновациялық және технологиялық даму қарқыны бойынша алда келеді. Олар жаңа технологияларды өндіруде, өндіріс тиімділігін арттыруда және ғылыми зерттеулерді коммерцияландыруда жетекші орынға ие. Инновация –

бұл нарық сұранысына ие жаңа технологияларды енгізу арқылы жалпы экономикалық тиімділікті арттыру үдерісі.

Қазақстанда инновациялық серпіліске қол жеткізу үшін білім экономикасының келесі стратегиялық векторларын айқындау қажет:

1. өмір сапасын арттыруға қабілетті заманауи мемлекеттік институттарды қалыптастыру;
2. бәсекеге қабілетті және сапалы білім беру жүйесін дамыту;
3. іргелі және қолданбалы зерттеулерді қолдау;
4. венчурлық қаржыландыру секторын кеңейту;
5. жаңа білім мен технологиялар өндірісін жолға қою;
6. ақпараттық қоғам институттарын қалыптастыру;
7. идеялар мен ғылыми жаңалықтарды трансферлеудің тиімді инфрақұрылымын құру.

Қазіргі уақытта қазақстандық бизнестің инновациялық белсенділігі жеткіліксіз деңгейде қалып отыр: компаниялардың шамамен 11 пайызы ғана инновациялық қызметпен айналысады. Кәсіпорындардың басым бөлігі (60 пайыздан астамы) жаңа технологияларды әзірлеуден гөрі дайын жабдықтарды сатып алумен шектеледі. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізетін компаниялардың үлесі шамамен 25 пайызды ғана құрайды. Бұл ғылым мен бизнес арасындағы өзара ықпалдастықтың әлсіздігін көрсетеді. [7]

Қорытынды. Қазіргі жағдайда адами ресурстар мен зияткерлік капитал инновациялық трансформацияның бастапқы нүктесіне айналып отыр. Білім экономикасы мемлекеттің сапалық дамуын, адам ресурстарының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды, жоғары технологиялар мен инновацияларды кеңінен енгізуді көздейді. Технологияларды сырттан жай ғана көшіру ғылыми серпіліске алып келмейді.

Қазақстанда ұлттық инновациялық менеджмент тетіктерін жетілдіру және білім сапасын арттыру қажет. Тәуекел мен белгісіздік деңгейі жоғары қазіргі экономикалық ортада әлеуметтік-экономикалық жүйенің ішкі әлеуетін тиімді іске асырудан және инновациялық даму траекториясын ұстанудан өзге бәсекеге қабілеттілікті арттырудың баламалы жолы жоқ екені айқын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Гаврилова, И. В. Понятие и характеристика экономики знаний, необходимые условия ее формирования / И. В. Гаврилова, К. В. Захарова, Т. А. Малащенко // Молодой ученый. - 2016. - № 10(114). - С. 655-659.
2. Миронова, В. Н. Инновационное развитие экономики знаний / В. Н. Миронова // Экономика. Налоги. Право. - 2020. - № 2. - С. 61–68.
3. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. – Macmillan Cambridge University Press, for Royal Economic Society, 1936. [Электронный ресурс]: <http://www.marxists.org>.
4. Solow R.M. Growth theory: an exposition. – New York Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 118– 122.
5. Друкер, П. Эффективный руководитель / П. Друкер . – МИИФ, 2006 - 250с
6. Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Вестник Российской академии наук. – 2003. – Т.73. – №5. – С. 450-456
7. План нации – 100 конкретных шагов по реализации 5 институциональных реформ. [Электронный ресурс]: <https://online.zakon.kz/>.

**«ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПкерліктің
РӨлі: Қазіргі даму үрдістері мен негізгі мәселелері»**

Самиғоллаева Құралай Қайратқызы

Kuralai.s.k@gmail.com

«Экономика мен басқарудағы бизнес-аналитика» білім бағдарламасының
2 курс магистранты

Хайруллина Гульжан Рахметуллиевна

«Бизнес экономикасы» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ. Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD, қауымдастырылған профессор -Мугауина Р.У.

Тұрақты даму жағдайында шағын және орта кәсіпкерліктің жергілікті экономикада алатын рөлі зор, себебі шағын және орта кәсіпкерлік жергілікті халық үшін жұмыс орны болып табылады, табыс көзі және жергілікті тұрғындарды сұранысқа сай тауарлар мен қызметтерді ұсынады. Зерттеудің өзектілігі Қазақстанның ұлттық экономикасын түрлендіру мен тұрақты даму жағдайында шағын және орта кәсіпкерліктің алатын маңызды рөлімен анықталады.

Шағын және орта кәсіпкерлік туралы зерттеген қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасасақ, Ашимова Ж.Р.бастаған бір топ зерттеушілердің еңбегінде Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерліктің даму мәселелері мен перспективасына талдау жасалған [1]. Қазақстанның шикізаттық-ресурстық экономикадан инновацияға бағдарланған экономикаға өтуі шағын және орта кәсіпкерлікті күшейту арқылы мүмкін болады [2]. Қазіргі кезде шағын және орта кәсіпкерлік секторында цифрландыруды дамыту, оған мемлекеттік саясат шеңберінде мән беру бірқатар елде жүзеге асырылуда. Исенова А.С. еңбегінде осындай ШОК цифрландыруды зерттеу жүргізудің барысында сауалнамаға қатысқандардың 28,9%-ы онлайн-саудаға көшкенін айтқан, цифрлық технологияны қолданам деп 12,5%-ы көрсеткен, дағдарыс кезінде цифрландырудың арқасында бизнесті жүргізгендерін байқауға болады[3].

Қазақстан өңірлері, соның ішінде Атырау облысында кәсіпкерлер арасындағы көші-қон әлеуетін аймақтық тұрғыдан зерттеген ғалымдар осы облыстағы кәсіпкерлік секторының дамуын болжам жасауда бірқатар қорытындыларға келген[4]. Олардың пікірінше, соңғы уақытта еңбек пен капиталдың орын алмасуы, әсіресе, экономикалық белсенді халық ортасында миграциялық және иммиграциялық көңіл-күй факторларының етек алуы әлемдік экономиканың дамуына өспелі ықпал етуде. Жүргізілген зерттеулері негізінде өңірдің экономикалық белсенді халқын - кәсіпкерлер әлеуетін толық қолдану жеткіліксіз екендігін, Қазақстанда кәсіпкерлікті дамытуда ықтимал және орын алған тәуекелдердің және қауіп-қатерлердің бар екендігін айтып, басымдықтар мен кемшіліктерге, әлсіз және мықты жақтарына тоқталған. Атырау облысының халқы арасында кәсіпкерлік белсенділігінің өсуі, капитал мен еңбектің орын ауыстыру және халықтың көші-қоны мен иммиграциялық жағдайына талдау жасалған[4]. Дегенмен Атырау облысының шағын және орта кәсіпкерлік жағдайының даму мәселелері қарастырылмаған.

Осыған байланысты Атырау облысында шағын және орта кәсіпкерліктің соңғы уақытта даму жағдайы, осы секторда қордаланған мәселелер мен қауіп қатерлерге арнайы зерттеу қажеттілігі туындайды. Сондықтан Атырау облысында шағын және орта кәсіпкерліктің даму жағдайына қысқаша талдау жасап көрелік.

Атырау облысында статистикалық мәліметтер бойынша 2026 жылдың 1 қаңтарында халық саны 715,9 мың адамды құрады, соның ішінде Атырау қаласы мен Құлсары қаласы бойынша қалалықтар саны - 392,9 мың адам, бұл жалпы халық санының 54,9%. Ал ауылдықтар саны – 323 мың адам, жалпы халықтың 45,1% құрайды, демек, ауыл халқы қалаға қарағанда аз.

Көші-қон айырмасы теріс болған, яғни 2025 жылы қаңтар-желтоқсанда - 5015 адам болды, егер 2024 жылмен салыстырсақ, 2024 жылы қаңтар-желтоқсан арасында – 4687 адам құраған. Соның ішінде сыртқы көші -қон 359 болған, ішкі көші-қон – (-5424), 2024 жылы – (-5365).

Жұмыс жасап тұрған зады тұлғалар саны 2026 жылы қаңтарда 11894 бірлікті құраса, Атырау облысындағы тіркелген шағын және орта кәсіпкерлік кәсіпорындары, яғни заңды тұлғалар саны 12 794 бірлікті құраған, 2025 жыл қаңтармен салыстырғанда 2,5 %-ға артқан.

Атырау облысы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өндірген өнім көлемін 1-кестеден көруге болады. 2025 жылы қаңтар-қыркүйек арасында Атырау облысы бойынша 3 831 313 млн.теңге болған, осы аралықта 2022 жылы қаңтар-қыркүйекте 3 635 689 млн.теңге болған, демек, 2025 жылы 2022 жылмен салыстырғанда 5,3 пайызға артқан [5].

Кесте 1 – Атырау облысы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өндірген өнім көлемі, млн.тг.

	Барлығы	Соның ішінде заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлер			
		шағын кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	дара кәсіпкерлер	шаруа немесе фермер қожалықтары

қаңтар-қыркүйек 2022ж.

Атырау облысы	3 635 689	2 828 846	661 458	118 348	27 037
Атырау қаласы	3 533 137	2 784 338	643 930	100 422	4 447
Жылыой	56 679	35 847	9 447	8 528	2 857
Индер	8 234	3 590	-	1 311	3 333
Исатай	7 126	736	2 705	1 141	2 544
Құрманғазы	7 458	1 532	169	2 412	3 345
Қызылқоға	4 829	221	-	1 127	3 481
Мақат	7 474	1 051	5 124	1 274	25
Махамбет	10 752	1 531	83	2 133	7 005

қаңтар-қыркүйек 2025ж.

Атырау облысы	3 831 313	2 503 172	838 768	454 994	34 379
Атырау қаласы	3 613 027	2 435 093	811 089	362 192	4 653
Жылыой	102 626	47 518	16 773	33 934	4 401
Индер	21 361	4 323	4 306	8 587	4 145
Исатай	14 886	2 066	-	8 889	3 931
Құрманғазы	23 468	2 620	562	16 310	3 976
Қызылқоға	11 492	213	-	6 644	4 635
Мақат	24 132	9 792	5 223	9 092	25
Махамбет	20 321	1 547	815	9 346	8 613

Төмендегі 2-кестедегі мәліметтерден, Атырау облысындағы шағын және орта кәсіпкерлік секторында жұмыспен қамтылған халықтың санын көруге болады. Экономика салаларының ішінде шағын кәсіпкерлік секторы бойынша заңды тұлғаларда 46410 адам жұмыспен қамтылған, 32,7 пайызды құрайды, ал орта кәсіпкерлік секторы бойынша заңды тұлғаларда 19704 адам жұмыспен қамтылған, 13,9 пайызды құрайды, дара кәсіпкерлер саны 70 418 адам 49,6 пайызды құрайды, шаруа қожалықтарында 5 461 адам жұмыспен қамтылған немесе 3,8 пайызды құрайды. Өнеркәсіп саласында 15 569 адам, өңдеу өнеркәсібінде 10 547

адам, құрылыс саласында 13 893 адам, көрсетілетін қызметтердің өзге де түрлерін ұсыну бойынша 14 151 адам жұмыспен қамтылған, бұл экономика саласында ең көп жұмыспен қамтылған салалар. Ал ауыл, орман және балық шаруашылығы 6 688 адам, тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу саласында 3 509 адам жұмыспен қамтылған. Біз қарастырылған салалар ішінде ең аз жұмыспен қамтылған сала - Электр энергиясымен, газбен, бұмен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен жабдықтау. Бұл салада жұмыспен қамтылғандар саны 638 адам болған.

Сонымен қатар білім саласында, денсалық сақтау және әлеуметтік қызметтер саласы, көтерме сауда және бөлшек сауда; автокөліктер мен мотоциклдерді жөндеу, өнер, ойын-сауық және демалыс, қаржы және сақтандыру қызметі сааларында да жұмыспен қамтылған.

Кесте 2 -Атырау облысы бойынша шағын және орта кәсіпкерлікте жұмыспен қамтылғандар саны, адам

	Барлығы, оның ішінде	шағын кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	дара кәсіпкерлер	шаруа немесе фермер қожалық тары
Барлығы	141993	46 410	19 704	70 418	5 461
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	6 688	851	229	147	5 461
Өнеркәсіп	15 569	2 388	4557	3 514	-
Тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	3 509	4 569	1 101	20	-
Өңдеу өнеркәсібі	10 547	90	2 660	3 318	-
Электр энергиясымен, газбен, бұмен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен жабдықтау	638	451	514	34	-
Құрылыс	13 893	7 076	2 241	2 182	-
Көрсетілетін қызметтердің өзге де түрлерін ұсыну	14 151	1 437	-	12 714	-

Кәсіпкерлік деербестілікке ие және ең басты экономиканы тұрақты жаңартуға бағытталған жаңалық дағдарыстық жағдайда дәстүрлі құрылымды өзгертуге қабілетті және инновациялық ортада тұрақты сапалы экономикалық өсуге өтуді қамтамасыз етеді.

Қазақстан үшін, соның ішінде оның өңірлері үшін бұл ерекше маңызды, және бұны шешуде үш экономикалық мақсаттарға жету қажеттілігін қарастырады, ондай үш мақсаттар:

- өсу қарқынының (өсімнің) тұрақтылығы;
- өндіріс пен қызмет факторларын сапалы жаңарту,
- шаруашылық жүйелер қоғамы мен аумақтар дамуының тұрақтылығына экономикалық-экологиялық ұстанымда даму тиімділігі.

Тұрақты дамудың осы үш мақсатының келісімі және оларды нақты экономикада нақты шараларға өту тұрақты дамудың жоғарыда айтылған элементтерінің теңдестірілуін қамтамасыз етуді талап етеді.

Шағын және орта кәсіпкерліктің өсу қарқыны мен сапасының көп критерийлі бағалау әдісі осы мақсаттарға жетудің келесі төрт кезеңінен тұрады:

- тұрақты дамудың нұсқаларын бағалау бойынша критерийлерін анықтау;
- критерийлерді өлшеу, олардың кәсіпкерлік қызмет үшін салыстырмалы маңыздылығын анықтау;
- бағалаудың көпқырлы критерийлерінің әрбір нұсқасы бойынша бағалау;
- нұсқалардың орташа бағасын есептеу және соалардың ішінен ұтымдысын таңдау.

Халықаралық ұйымдардың мамандары, шағын және орта кәсіпкерлік үшін цифрлық технологияның маңыздылығын, оны дамыту мен ынталандыру қажеттілігін баса айтады. Олар келесілерді ұсынады:

- ШОК қатысуымен және қызметтер көрсететін таңдап алынған жабдықтаушылармен ұлттық алаңдар (мысалы, маркетплейс) құру;
- ШОК өңірлік және ғаламдық сауда платформаларға (Амазон, АлиЭкспресс) шығуда қолдау көрсету.

Цифрландыру шағын және орта кәсіпкерлікті тек сапалы дамытып қоймайды, сонымен қатар технологиялық жаңғыртуды ынталандырады.

Ғылыми тұрғыдан ғалымдар пандемиядан кейін перспективалы тәжірибе ретінде барлық шағын және орта кәсіпкерлікті цифрландыруда қосымша қызметтер аясында оқытудың негізгі элементін және біліктілікті арттыруды ұсынады.

Парагон Банкинг Групп мәліметтері бойынша онлайн жұмыс жасайтын шағын және орта кәсіпорындардың 52 пайызында пандемия кезінде сату көлемі өскен. Голдман Сачс сұрауында кәсіпорындардың үштен төрті өздерінің цифрлық мүмкіндіктерін және инфрақұрылымды кеңейтуді әрі қарай жалғастыру пандемиядан кейінгі дағдарысты жеңудегі басымдықтар болып табылатын айтады. Шағын бизнесте технологияны кеңінен қолдану болашақтағы сын-көтерлерге тұрақты болуға көмектеседі.

PwC Kazakhstan компаниясының зерттеуі бөлшек электронды коммерция нарығын талдауға арналған, ол зерттеу бойынша 2019 жылдан 2021 жыл аралығында электронды коммерция көрсеткіштері тез өсті.

Шағын және орта кәсіпкерлікті цифрландыруда DIGITAL SME, Technopolis, Carpgemini Invent «ШОК үшін дағдылар» деп аталатын есебінде табысты цифрлық трансформация жасау үшін мүдделі тараптар үшін әрекет етудің төрт бағытын ұсынды:

1. Экожүйені нығайту: ШОК дағдыларын дамытуда «экожүйені» қолдау құрылымына енгізу мен кіріктіру маңызды болып табылады.

2. Стратегиялық перспективаларды әзірлеу: бизнес үшін жаңа технологияларды енгізумен байланысты стратегиялық мүмкіндіктерді терең түсіну.

3. Дағдыларды құрылымдық дамыту: дағдыларды құрылымдық дамытуды жүзеге асыруда ШОК қолдау, бағалау, мониторинг, шешім қабылдауда мүмкіндіктерді кеңейту, ашықтықты жоғарылату, қаржыландыруға қолжетімділікті арттыру.

4. ШОК қажеттіліктеріне оқытуды бейімдеу: ШОК қажеттіліктеріне қарай оқыту бойынша ұсыныстарды кеңейту (мазмұны, нысаны, ұйымдастыру).

Осы айтылғандарды ескере отырып, ШОК субъектілерін цифрлық дағдыларға оқытуға назар аудару керек, мұнда 2021-2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту бойынша Ұлттық жоба шеңберінде қаржылық емес шаралар тетіктері мен құралдарына ерекше мән беру керек деп ойлаймыз. Бұл жобаны әрі қарай жалғастыру ұсынылады.

Шағын және орта кәсіпкерлікті қаржылық қолдаумен қатар қаржылық емес қолдауға аса мән беру керек, әсіресе цифрлық дағдыларды дамыту бойынша шараларға ревизия жасау. Оқытуда кәсіпкерлік құзіреттіліктерді қалыптастыруға мән беру, айталық кәсіби оқыту мен жоғары білім беруде білім алушылардың кәсіпкерлік құзыреттері мен дағдыларын

қалыптастыру үшін білім беру бағдарламаларын жаңарту, кәсіпкерлік құзіреттіліктерді қалыптастыратын пәндерді оқыту, оқу мен тәжірибені ұштастыру, дағдылар мен қажеттіліктерге талдау жасау керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ашимова Ж.Р., Абитов Ж.З., Абитова Д.З., Уриستمбек А.М. Анализ проблем и перспектив развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан// Теоретическая экономика. – 2025. -№1. -С.56-71
- 2.Зарубина В.Р., Зарубин М.Ю.Курмангалиева А.К. Развитие малого и среднего предпринимательства Республики Казахстан в условиях перехода от ресурсной к инновационно ориентированной экономике// Вестник университета «Туран». – 2023. -№4. - С.109-120.
- 3.Исенова А.С. О поддержке малого и среднего предпринимательства в период пандемии // Central Asian Economic Review. – 2020. – Vol. 4. – P. 91-99.
4. Injigolyan A.A., Yeskozhin E.B., Shloma E.G. Migration potential among entrepreneurs: a regional aspect (on the example of the Atyrau region) // Вестник Карагандинского университета. Серия «История.Философия». -2019 - №4(96). -С. 81-86.
5. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар Агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының материалдары. <https://stat.gov.kz/region/atyrau/>

ӘОЖ 657.1

«БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ»

Сағизбаева Бибінұр Амангелдіқызы

sagizbaevabibinur@gmail.com

«Бухгалтерлік есеп, аудит және контроллинг» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD докторы, қауымдастырылған профессор - Кадырбергенова А.К.

Қазіргі жаһандану және цифрлық трансформация жағдайында экономиканың барлық салалары түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Соның ішінде бухгалтерлік есеп жүйесі де дәстүрлі қағаз негізіндегі модельден цифрлық форматқа көшіп, жаңа сапалық деңгейге көтерілуде. Бұл өзгерістер кәсіпорындардың тиімділігін арттыруға, қаржылық ақпараттың сапасын жақсартуға және басқарушылық шешімдердің дәлдігін қамтамасыз етуге бағытталған. Бухгалтерлік есептің цифрлануы тек техникалық жаңарту ғана емес, сонымен қатар оның мазмұны мен рөлінің өзгеруін білдіреді. Қазіргі таңда бухгалтер тек есеп жүргізуші емес, аналитик және стратегиялық кеңесші рөлін атқарады.

Бухгалтерлік есепті цифрландырудың теориялық негіздерін зерттеу, оның негізгі мәселелерін анықтау және инновациялық технологиялар негізінде жетілдіру жолдарын ұсыну арқылы мына міндеттерді шешеміз:

- бухгалтерлік есептің даму эволюциясын талдау;
- цифрландыру ұғымының мәнін ашу;
- цифрландырудың артықшылықтары мен мәселелерін анықтау;
- заманауи цифрлық технологияларды қарастыру;
- тиімді инновациялық шешімдерді ұсыну.

Цифрлық экономика жағдайында кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі олардың ақпаратты қаншалықты жылдам әрі сапалы өңдей алуына байланысты. Бухгалтерлік есепті цифрландыру қаржылық есептің ашықтығын, дәлдігін және жеделдігін қамтамасыз етеді.

Сондықтан бұл тақырып қазіргі таңда аса өзекті ғылыми және практикалық мәселе болып табылады [1,7].

Бухгалтерлік есеп – экономикалық ақпаратты қалыптастырудың негізгі жүйесі ретінде адамзат қоғамының шаруашылық қызметімен бірге пайда болып, оның даму деңгейіне сәйкес эволюциялық өзгерістерге ұшырады. Алғашқы есеп нысандары көне өркениеттерде, атап айтқанда Месопотамия, Мысыр және Қытай мемлекеттерінде қалыптасты. Бұл кезеңде есеп шаруашылық операцияларды қарапайым тіркеу сипатында болды. Орта ғасырларда сауда қатынастарының дамуы бухгалтерлік есептің жетілуіне ықпал етті. Италияда қалыптасқан косарлы жазу жүйесі есептің теориялық негізін қалап, Лука Пачоли еңбектері арқылы ғылыми жүйеге келтірілді. Индустриялық кезеңде есептің басқарушылық функциясы күшейіп, шығындар есебі, калькуляция және қаржылық есептілік қалыптасты. XX ғасырда есептеу техникасының дамуы бухгалтерлік есепті автоматтандыруға жол ашты [2,3].

Кесте 1 - Бухгалтерлік есептің даму кезеңдері

Кезең	Ерекшелігі	Құралдар	Есептің рөлі
Дәстүрлі	Қағаз құжат	Қолмен есеп	Тіркеуші
Автоматтандыру	Компьютерлік жүйе	Excel	Бақылаушы
Цифрландыру	ERP, Cloud	Бұлтты жүйелер	Аналитикалық
Интеллектуалды	AI, Big Data	Ақылды платформалар	Стратегиялық

Ескерту: [1,5] ақпараттар негізінде автормен құрастырылған

Цифрландыру – экономикалық процестерді цифрлық технологиялар арқылы қайта құру үдерісі. Бұл бухгалтерлік есептің мазмұны мен әдістерін түбегейлі өзгертеді [5].

Бухгалтерлік есепті цифрландырудың мақсаттары мен артықшылықтарына келер болсақ.

Негізгі артықшылықтары: ақпараттың жеделдігі; деректердің дәлдігі; қателіктердің азаюы; басқару тиімділігінің артуы; шығындардың қысқаруы.

Цифрлық жүйелер нақты уақыт режимінде ақпарат беріп, кәсіпорынның қаржылық жағдайын толық бақылауға мүмкіндік береді.

Бухгалтерлік есептегі заманауи цифрлық технологиялар. Қазіргі кезеңде бухгалтерлік есеп жүйесі цифрлық технологиялармен тығыз байланысты дамуда. Бұл технологиялар есеп жүргізу процесін автоматтандырып қана қоймай, деректерді талдау, болжау және басқару шешімдерін қабылдауды жаңа деңгейге көтереді.

Бұлтты технологиялар бухгалтерлік есепті жүргізудің ең кең таралған заманауи тәсілдерінің бірі болып табылады. Cloud accounting жүйелері деректерді интернет арқылы сақтауға және өңдеуге мүмкіндік береді. Мұндай жүйелердің негізгі артықшылығы – ақпаратқа кез келген уақытта және кез келген жерден қол жеткізу мүмкіндігі. Сонымен қатар, бұлтты жүйелер автоматты түрде жаңартылып отырады және деректердің сақталуын қамтамасыз етеді. Бұл кәсіпорындарға серверлік жабдықтарға кететін шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Дегенмен, интернетке тәуелділік және деректердің қауіпсіздігі мәселелері белгілі бір тәуекелдер туғызады [4,7].

Big Data технологиясы үлкен көлемдегі құрылымдалған және құрылымдалмаған деректерді өңдеуге арналған. Бухгалтерлік есепте бұл технология қаржылық көрсеткіштерді терең талдауға, үрдістерді анықтауға және болашақтағы өзгерістерді болжауға мүмкіндік береді. Мысалы, кәсіпорынның шығындары мен табыстары туралы деректерді талдау арқылы тиімділікті арттыруға бағытталған шешімдер қабылдауға болады. Big Data сонымен қатар тәуекелдерді басқаруда және алаяқтық әрекеттерді анықтауда маңызды рөл атқарады.

Blockchain – бұл ақпаратты сақтаудың қауіпсіз және өзгертілмейтін тәсілі. Бухгалтерлік есепте блокчейн технологиясы қаржылық операциялардың ашықтығын және сенімділігін қамтамасыз етеді. Әрбір операция блоктар тізбегінде сақталып, өзгертілуі мүмкін емес, бұл

аудит жүргізуді жеңілдетеді және алаяқтық тәуекелін төмендетеді. Сонымен қатар, блокчейн делдалдардың қажеттілігін азайтып, операциялардың орындалу уақытын қысқартады. Алайда бұл технологияның кеңінен қолданылуына құқықтық реттеудің жеткіліксіздігі және техникалық күрделілігі кедергі келтіруде.

Жасанды интеллект бухгалтерлік есепте үлкен мүмкіндіктерге ие. AI алгоритмдері деректерді талдап, заңдылықтарды анықтап, болжау жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, қаржылық есепті автоматты түрде құрастыру немесе қателерді анықтау. RPA технологиясы қайталанатын операцияларды автоматтандыруға бағытталған. Бұл бухгалтердің уақытын үнемдеп, адами фактордан туындайтын қателіктерді азайтады. Нәтижесінде бухгалтерлер аналитикалық және стратегиялық міндеттерге көбірек көңіл бөле алады [6].

Кесте 2 - Цифрлық технологиялардың әсері

Технология	Қолдану	Артықшылық	Шектеу
Cloud	Есеп	Қолжетімділік	Интернетке тәуелді
Big Data	Аналитика	Болжам	Күрделі
Blockchain	Аудит	Сенімділік	Заң
AI/RPA	Автоматтандыру	Жылдамдық	Кадр

Ескерту: [2,3] ақпараттар негізінде автормен құрастырылған

Бухгалтерлік есепті цифрландыру үдерісі бірқатар қиындықтар мен шектеулермен қатар жүреді. Бұл мәселелерді шешу цифрлық трансформацияның тиімділігін арттыру үшін аса маңызды. Көптеген кәсіпорындарда заманауи цифрлық технологияларды енгізуге қажетті техникалық база жеткіліксіз. Ескі компьютерлік жүйелер мен бағдарламалық қамтамасыз ету жаңа технологияларды толық пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Цифрлық бухгалтерия жаңа дағдыларды талап етеді. Атап айтқанда, ақпараттық технологияларды меңгерген, деректерді талдай алатын мамандарға сұраныс жоғары. Алайда мұндай кадрлардың тапшылығы байқалады. Цифрлық жүйелердің дамуы ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдерін арттырады. Хакерлік шабуылдар, деректердің ұрлануы немесе жоғалуы кәсіпорындарға үлкен зиян келтіруі мүмкін. Сондықтан ақпаратты қорғау маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Цифрлық жүйелерді енгізу бастапқы кезеңде үлкен қаржылық инвестицияларды талап етеді. Бағдарламалық қамтамасыз ету, жабдықтар және қызметкерлерді оқыту шығындары кәсіпорындар үшін ауыр болуы мүмкін. Кейбір цифрлық технологиялар (мысалы, блокчейн) әлі толық құқықтық тұрғыда реттелмеген. Бұл олардың кеңінен қолданылуына кедергі келтіреді және белгісіздік туғызады.

Кесте 3- Кәсіпорындарда цифрлық есепті қолдану деңгейі

Көрсеткіш	2020ж	2022ж	2025ж
Автоматтандырылған есеп (%)	45	60	78
Cloud қолдану (%)	20	35	55
AI қолдану (%)	5	15	30

Ескерту: [1,8] ақпараттар негізінде автормен құрастырылған

Цифрландыру деңгейін бағалау үшін статистикалық мәліметтерді талдау маңызды. Соңғы жылдары кәсіпорындар арасында цифрлық бухгалтерлік есеп жүйелерін енгізу қарқынды өсуде.

Жоғарыда келтірілген кесте мәліметтеріне сәйкес, 2020–2025 жылдар аралығында автоматтандырылған есеп жүргізу деңгейі 45%-дан 78%-ға дейін артқан. Бұл кәсіпорындардың цифрлық технологияларға деген қызығушылығының өскенін көрсетеді.

Cloud accounting қолдану деңгейі де айтарлықтай өсіп, 20%-дан 55%-ға дейін жеткен. Бұл кәсіпорындардың икемді және қолжетімді жүйелерге көшу үрдісін дәлелдейді. Жасанды

интеллекті қолдану көрсеткіші 5%-дан 30%-ға дейін өскен. Бұл бухгалтерлік есептің тек есеп жүргізу емес, аналитикалық құралға айналып келе жатқанын білдіреді. Жалпы алғанда, бұл статистикалық мәліметтер цифрландырудың тұрақты және қарқынды дамып келе жатқанын көрсетеді. Болашақта бұл көрсеткіштердің одан әрі өсуі күтіледі.

Бухгалтерлік есепті жетілдіру үшін инновациялық тәсілдерді енгізу маңызды. Бұл тәсілдер есеп жүйесінің тиімділігін арттырып, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін күшейтеді.

ERP (Enterprise Resource Planning) жүйелері кәсіпорынның барлық бизнес-процестерін біріктіреді. Бұл жүйелер бухгалтерлік есепті басқа бөлімдермен (өндіріс, логистика, кадрлар) байланыстырып, ақпараттың тұтастығын қамтамасыз етеді [4,6].

Электронды құжат айналымы қағаз құжаттарды азайтып, ақпарат алмасу процесін жеделдетеді. Бұл уақыт пен шығындарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Блокчейн технологиясы аудит процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл қаржылық операциялардың ашықтығын қамтамасыз етіп, тексеру уақытын қысқартады.

AI технологиялары қаржылық деректерді талдап, болжау жасауға мүмкіндік береді. Бұл басқарушылық шешімдердің сапасын арттырады.

Болашақта бухгалтерлік есеп толық автоматтандырылған жүйеге айналады. Мұнда барлық операциялар автоматты түрде тіркеліп, есептілік автоматты түрде қалыптасады.

Қазіргі таңда дамыған елдерде бухгалтерлік есепті цифрландыру жоғары деңгейде жүзеге асырылуда. Мысалы, АҚШ, Ұлыбритания, Германия сияқты елдерде кәсіпорындардың басым бөлігі ERP жүйелерін, бұлтты есептеу технологияларын және жасанды интеллектті белсенді түрде қолданады. Бұл елдерде бухгалтерлік есеп тек есеп жүргізу құралы ғана емес, стратегиялық басқарудың негізгі элементіне айналған.

АҚШ-та accounting information systems (AIS) толық автоматтандырылған және қаржылық есептілік нақты уақыт режимінде қалыптастырылады. Ұлыбританияда “Making Tax Digital” бағдарламасы аясында барлық салық есептілігі цифрлық форматқа көшірілген. Бұл кәсіпорындардың салық есептілігін жеңілдетіп, қателіктерді азайтты.

Эстония цифрландыру бойынша көшбасшы елдердің бірі болып табылады. Бұл елде барлық мемлекеттік және қаржылық қызметтер электронды форматта жүзеге асырылады. Кәсіпорындар бухгалтерлік есепті толық онлайн жүргізіп, мемлекеттік органдармен автоматты түрде байланыс орната алады.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, цифрландырудың тиімді жүзеге асуы үшін келесі факторлар маңызды:

- мемлекеттік қолдау;
- құқықтық базаның дамуы;
- цифрлық инфрақұрылымның жетілдірілуі;
- мамандардың жоғары біліктілігі.

Қазақстанда бухгалтерлік есепті цифрландыру «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында қарқынды дамып келеді. Соңғы жылдары электронды шот-фактуралар, онлайн-кассалар, электронды аудит элементтері енгізілді. Бұл кәсіпорындардың қызметін ашық әрі тиімді етуге ықпал етті [2,8].

Қазақстандағы негізгі даму бағыттары:

- электронды құжат айналымын толық енгізу;
- салық есептілігін автоматтандыру;
- мемлекеттік ақпараттық жүйелермен интеграция;
- шағын және орта бизнеске арналған жеңілдетілген цифрлық платформалар құру.

Сонымен қатар, елімізде бухгалтерлік есеп саласында цифрлық дағдыларды дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Университеттерде accounting және IT бағыттарын біріктіретін жаңа білім беру бағдарламалары енгізілуде.

Алайда, Қазақстанда әлі де келесі мәселелер бар:

- аймақтар арасындағы цифрлық теңсіздік;
- шағын кәсіпорындардың технологияларға қолжетімділігінің төмендігі;

- ақпараттық қауіпсіздік деңгейінің жеткіліксіздігі.

Цифрландыру жағдайында бухгалтер маманына қойылатын талаптар түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Қазіргі заманғы бухгалтер тек есеп жүргізуші қызметімен шектелмей, кең ауқымды кәсіби дағдыларды меңгерген көпсалалы маман болуы тиіс. Атап айтқанда, бухгалтер деректерді талдау қабілетіне ие болып, үлкен көлемдегі ақпаратты өңдей алуы қажет. Сонымен қатар, цифрлық платформалармен тиімді жұмыс істеп, ERP жүйелерін меңгеру қазіргі талаптардың бірі болып табылады. Бұдан бөлек, ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдерінің артуына байланысты киберқауіпсіздік негіздерін білу маңызды. Сондай-ақ, кәсіпорындағы бизнес-процестерді терең түсіну бухгалтердің басқарушылық шешімдерге қатысуына мүмкіндік береді [6,7].

Цифрландыру бухгалтердің кәсіби рөлін де өзгертіп отыр. Қазіргі таңда бухгалтер қаржылық аналитик, бизнес-кеңесші, тәуекелдерді басқарушы және цифрлық трансформация үдерістеріне қатысушы маман ретінде қалыптасуда. Бұл өзгерістер бухгалтерлік мамандықтың маңыздылығын арттырып, оны еңбек нарығында сұранысқа ие, болашағы зор мамандықтардың біріне айналдыруда.

Бухгалтерлік есепті цифрландыру тек жекелеген кәсіпорындардың қызметіне ғана емес, жалпы экономиканың дамуына да айтарлықтай әсер етеді. Бұл үдеріс экономикалық қатынастардың ашықтығын арттырып, қаржылық тәртіпті нығайтуға ықпал етеді.

Цифрландырудың оң әсерлерінің бірі – көлеңкелі экономиканың қысқаруы. Цифрлық жүйелер арқылы барлық қаржылық операциялар тіркеліп, бақылау күшейеді, бұл заңсыз әрекеттердің азаюына әкеледі. Сонымен қатар, салық түсімдерінің артуы байқалады, өйткені есеп жүргізу автоматтандырылып, қателіктер азаяды. Бизнесінің ашықтығы мен сенімділігі жоғарылап, бұл өз кезегінде инвестициялық тартымдылықтың өсуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, цифрландырудың белгілі бір теріс әсерлері де бар. Автоматтандыру нәтижесінде кейбір дәстүрлі жұмыс орындары қысқаруы мүмкін. Бұдан бөлек, цифрлық технологияларға қолжетімділіктің әрқелкілігі цифрлық теңсіздікті күшейтеді. Ақпараттық жүйелердің дамуы киберқауіптердің артуына да алып келеді, бұл деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін өзекті етеді.

Осыған байланысты, бухгалтерлік есепті цифрландыру үдерісі әлеуметтік саясатпен ұштасып, кадрларды қайта даярлау, цифрлық сауаттылықты арттыру және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету шараларымен қатар жүргізілуі тиіс.

Қорыта келе, бухгалтерлік есепті цифрландыру – қазіргі экономиканың дамуының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл үдеріс бухгалтерлік есептің тек техникалық жаңғыруы ғана емес, оның мазмұны мен функцияларының сапалық тұрғыдан өзгеруін білдіреді. Дәстүрлі есеп жүргізу әдістерінен цифрлық форматқа көшу кәсіпорындардың тиімділігін арттырып, қаржылық ақпараттың дәлдігі мен жеделдігін қамтамасыз етеді [2,9].

Зерттеу барысында бухгалтерлік есептің даму эволюциясы қарастырылып, цифрландырудың оның заңды жалғасы екендігі анықталды. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды енгізудің негізгі мақсаттары мен артықшылықтары талданып, олардың басқарушылық шешімдер қабылдаудағы маңыздылығы дәлелденді. Бұлтты есептеу, Big Data, блокчейн, жасанды интеллект және RPA сияқты заманауи технологиялар бухгалтерлік есептің жаңа мүмкіндіктерін ашып, оны стратегиялық басқару құралына айналдыруда. Алайда цифрландыру үдерісі бірқатар мәселелермен қатар жүреді. Атап айтқанда, техникалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, кадрлық әлеуеттің әлсіздігі, ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдері және жоғары қаржылық шығындар цифрлық трансформацияны тежейтін негізгі факторлар болып табылады. Осы мәселелерді шешу үшін кешенді тәсіл қажет, яғни технологиялық жаңғырту мен кадрларды даярлау қатар жүзеге асырылуы тиіс.

Жалпы алғанда, бухгалтерлік есепті цифрландыру кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге және экономиканың тұрақты дамуына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Болашақта бухгалтерлік есеп толық автоматтандырылған, интеллектуалды жүйеге айналып, адам еңбегі негізінен талдау және басқару функцияларына бағытталатын болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіманапов С.Б. Бухгалтерлік есеп теориясы және принциптері. – Алматы: Экономика, 2018 ж.
2. Ковалев В.В. Финансовый анализ: управление капиталом. – Мәскеу: Проспект, 2020 ж.
3. Pacioli L. Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita. – Venice, 1494.
4. Romney M., Steinbart P. Accounting Information Systems. – Pearson, 2021.
5. Laudon K., Laudon J. Management Information Systems: Managing the Digital Firm. – Pearson, 2022.
6. Davenport T., Ronanki R. Artificial Intelligence for the Real World. – Harvard Business Review, 2018.
7. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age. – W.W. Norton & Company, 2017.
8. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018 ж.
9. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution. – Portfolio, 2018.

УДК 331.108.2

«ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СФЕР ЭКОНОМИКИ, ФИНАНСОВ И МЕНЕДЖМЕНТА: РОЛЬ HR-МЕНЕДЖМЕНТА В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»

Смадырова Гульдира Ерсайиновна

Nurumova.14@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «HR-Менеджмент»

Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель – доктор PhD., ассоциированный профессор - Мугауина Р.У.

В статье изучается многогранное воздействие цифровой трансформации на современные экономические и управленческие структуры. Уделено особое внимание развитию HR-менеджмента как ключевого фактора стабильного роста (ESG). Автор рассматривает интегрирование ИИ, Big Data в финансовый сектор и логистику, аргументируя потребность формирования.

Развитие цифрового общества и его рост человеческого потенциала для создания предпосылок длительной конкурентоспособности синхронизация в рамках Индустрии 5.0. В нынешних реалиях глобального постиндустриального перехода цифровая трансформация выступает в роли определяющего элемента, задающего направление прогресса мировых и национальных экономических систем. Быстрое сближение информационных технологий, промысел усиление значения интеллекта, требует от предприятий не только имплементации точечных новшеств, но и коренного переосмысления бизнес-моделей.

Актуальность этого исследования продиктована надобностью адаптации социально-экономических систем к парадигме Индустрии 5.0, где во главу угла ставится не только технологическая действенность, но и начала устойчивого развития (ESG - Экология, Социальная сфера, Корпоративное управление). Цифровизация в данном контексте выступает не как конечная цель, а как стратегическое средство для достижения сбалансированного роста, снижения экологических рисков и развития человеческого потенциала.

Задачей работы является всесторонний междисциплинарный анализ воздействия цифровой трансформации на экономические, финансовые и управленческие процедуры, а также доказательство ключевой роли HR-менеджмента как катализатора этих преобразований.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

- раскрыть сущность цифровой трансформации;
- проанализировать влияние цифровизации на экономику;
- исследовать изменения в финансовой сфере;
- определить трансформацию управленческих процессов;
- выявить риски и ограничения цифровизации;
- оценить перспективы развития цифровой экономики.

Методологической базой изыскания выступают методы системного анализа, сопоставительного анализа, статистического обобщения и логического моделирования.

Под цифровой трансформацией подразумевается всеобъемлющее использование цифровых технологий для оптимизации и обновления всех направлений деятельности организации, сопровождающийся обновлением операционных моделей, упрощением иерархии управления и формированием новой организационной самоидентификации.

В отличие от автоматизации, цифровизация подразумевает глубокую перестройку процессов и переход к руководству на основе сведений. В сфере экономики цифровизация способствует формированию освоения новых направлений и создание новых способов ведения бизнеса. Развитие электронной коммерции, цифровых платформ и онлайн-сервисов позволяет предприятиям расширять географию деятельности и снижать транзакционные издержки. Одновременно с этим происходит изменение структуры занятости, увеличивается доля высококвалифицированного труда. Цифровая экономика отличается высокой скоростью обмена сведениями, что дает возможность поддерживать высокую степень приспособляемости к изменяющимся потребностям покупателей. Воплощение потенциала Big Data и ИИ позволяет достичь понимания рыночных тенденций и анализ направлений, и оптимизацию процедуры принятия решений. Обновление финансовой области посредством цифровизации проявляется в росте финтех-организаций, фирмы, занятые в области цифрового банкинга и электронных финансовых операций. Широкое распространение обрели мобильные программы для управления средствами, удаленное кредитование и электронные валюты. Это увеличивает шансы доступа к финансовым сервисам и уменьшению преград для населения и предпринимательства.

Трансформация финансового сектора сопровождается повышением прозрачности операций и снижением уровня теневой экономики. Однако вместе с этим возрастает значение кибербезопасности и защиты персональных данных. В области менеджмента цифровизация приводит к изменению подходов к управлению. Традиционные иерархические структуры уступают место гибким организационным моделям, основанным на принципах Agile и проектного управления. Использование цифровых инструментов позволяет обеспечить улучшение координации между отделами и ускоряет цикл принятия решений. Принципиальным моментом, является цифрового менеджмента, и использование аналитических платформ, позволяющих в режиме реального времени отслеживать показатели деятельности организации. Это способствует повышению прозрачности управления и снижению управленческих рисков.

Ключевым аспектом считается влияние цифровизации на устойчивое развитие. Применение цифровых технологий предоставляет возможность улучшить использование ресурсов, снизить объем выбросов и наращивать энергоэффективность. К примеру, Внедрение «умных» систем надзора энергопотребления позволяет значительно сократить затраты и уменьшить негативное воздействие на природу.

Социальный аспект устойчивого развития также тесно связан с оцифровкой. Расширение доступа к цифровым областям способствует росту уровня жизни граждан, прогрессу образования и медицины. Однако цифровой разрыв остается одной из животрепещущих проблем, нуждающихся в решении.

Для более наглядного представления влияния цифровизации на эффективность процессов представим сравнительный анализ.

Таблица 1 - Влияние цифровизации на ключевые показатели деятельности

Показатель	До цифровизации	После цифровизации
Производительность труда	Средняя	Высокая
Скорость обработки данных	Низкая	Высокая
Уровень издержек	Высокий	Сниженный
Прозрачность процессов	Ограниченная	Высокая

Полученные данные свидетельствуют о значительном повышении эффективности деятельности организаций после внедрения цифровых технологий.

Дополнительно рассмотрим влияние цифровизации на логистические процессы.

Таблица 2 - Эффективность логистики при цифровизации

Показатель	До внедрения	После внедрения
Срок доставки	72 часа	36 часов
Транспортные затраты	100%	80%
Соблюдение сроков	75%	95%

Как видно из таблицы, цифровизация способствует упорядочению логистических процессов, уменьшению затрат и повышению качества обслуживания клиентов.

Несмотря на явные преимущества, цифровая трансформация несет за собой некоторый перечень рисков. К ним относятся:

- киберугрозы;
- утечка данных;
- высокая стоимость внедрения технологий;
- недостаточная квалификация персонала;
- сопротивление изменениям.

Для успешной реализации цифровой трансформации стоит учитывать эти риски и разрабатывать всеобъемлющие стратегии их уменьшения. Сюда входит развитие цифровой инфраструктуры, подготовка персонала и совершенствование нормативно-правовой базы.

Возможности роста цифровой трансформации сопряжены с дальнейшим внедрением искусственного интеллекта, интернета вещей и технологий блокчейн. Эти новшества будут содействовать повышению эффективности экономики и формированию новых моделей управления.

Так, цифровая трансформация оказывает комплексное влияние на развитие экономики, финансов и менеджмента. Она содействует повышению эффективности, снижению расходов и улучшению качества управления. В условиях устойчивого развития цифровизация становится важным инструментом обеспечения долгосрочного роста и конкурентоспособности.

Ключевым элементом цифровой трансформации является человек. Без приспособления человеческого капитала технологические новшества теряют свою действенность.

В рамках устойчивого развития роль HR-менеджера изменяется от администратора персонала к создателю смыслов и цифровой культуры. Нынешний HR-менеджмент применяет ИИ-алгоритмы для изучения цифрового следа соискателей. Это дает возможность не только обнаружить специалиста с необходимыми профессиональными навыками (Hard Skills), но и определить его личные качества (Soft Skills), такие как обучаемость и эмоциональный интеллект.

В условиях, когда срок полураспада профессиональных навыков составляет менее 3 лет, HR внедряет системы непрерывного обучения. Применение LXP-платформ (Learning

Experience Platforms) дает возможность выстраивать персональные маршруты развития, что прямо содействует социальной стабильности компании.

Дигитализация HR предоставляет возможность внедрять программы на основе анализа данных. Отслеживание вовлеченности и уровня напряжения помогает избегать выгорания, что является основным условием устойчивого роста в социальной области.

Таблица 3 - Сравнительный анализ функций HR в разных парадигмах

Функция	Традиционный HR	Цифровой HR (Устойчивое развитие)
Обучение	Разовые тренинги	Непрерывная цифровая экосистема
Коммуникации	Директивные	Двусторонние, платформенные
Оценка	Ежегодная аттестация	Real-time фидбек и аналитика
Приоритет	Процессы и отчеты	Люди и корпоративные ценности

Дополнительным направлением цифровой трансформации является развитие платформенной экономики. Цифровые платформы выступают в качестве посредников между производителями и потребителями, обеспечивая эффективное взаимодействие сторон. Они позволяют значительно сократить транзакционные издержки, повысить скорость обмена информацией и расширить доступ к рынкам. Примерами таких платформ являются маркетплейсы, финансовые сервисы и логистические агрегаторы.

Платформенная экономика способствует формированию новых форм занятости, включая удаленную работу, фриланс и гибкие формы занятости. Это особенно актуально в условиях глобализации и цифровизации, когда географические границы теряют свое значение. Вместе с тем возникает потребность в регулировании новых трудовых взаимоотношений и обеспечении социальной защиты трудящихся.

Особое внимание стоит уделить развитию цифровой инфраструктуры, которая считается основой цифровой трансформации. Ключевыми компонентами инфраструктуры являются высокоскоростной интернет центры обработки данных облачные решения и системы кибер безопасности. Развитие инфраструктуры гарантирует доступ к цифровым сервисам и формирует условия для внедрения новшеств.

В контексте устойчивого роста цифровая инфраструктура обязана быть энергоэффективной и экологически чистой. Использование «зеленых» технологий таких как возобновляемые источники энергии и энерго эффективные дата центры позволяет уменьшить отрицательное влияние на среду.

Цифровая трансформация также оказывает существенное воздействие на государственное управление. Развитие электронного правительства (e-government) дает возможность повысить прозрачность деятельности государственных структур, сократить бюрократические процедуры и усовершенствовать качество предоставляемых услуг. Внедрение цифровых сервисов обеспечивает удобство для граждан и бизнеса, а также снижает уровень коррупционных рисков.

Одной из центральных областей считается развитие систем умного города smart city, которые базируются на применении цифровых технологий для регулирования городской инфраструктуры. Подобные системы дают возможность усовершенствовать транспортные потоки, распоряжение энергоносителями, бытовыми услугами и гарантируют улучшение уровня жизни граждан.

Существенную роль в цифровом преобразовании играет человеческий потенциал. Степень цифровой осведомленности населения и профессиональных навыков персонала обуславливает результативность внедрения разработок. В связи с этим возрастает значение образования и повышения квалификации в области цифровых технологий.

Современные образовательные программы должны учитывать требования цифровой экономики и формировать навыки работы с данными аналитическими инструментами и информационными системами. Развитие цифровых компетенций способствует повышению

конкурентоспособности работников и снижению уровня безработицы. Отдельного внимания заслуживает влияние цифровизации на корпоративное управление. Внедрение цифровых инструментов позволяет повысить прозрачность деятельности компаний улучшить систему внутреннего контроля и повысить эффективность управления рисками. Использование цифровых технологий способствует формированию открытой корпоративной культуры и укреплению доверия со стороны инвесторов и партнеров.

Кроме того, цифровая трансформация способствует развитию инновационной деятельности. Компании получают возможность быстрее внедрять новые продукты и услуги, тестировать бизнес-модели и адаптироваться к изменениям рынка. Это особенно важно в условиях высокой конкуренции и нестабильной внешней среды.

Рассмотрим дополнительные показатели эффективности цифровизации.

Таблица 4 - Дополнительные эффекты цифровой трансформации

Показатель	До цифровизации	После цифровизации
Гибкость управления	Низкая	Высокая
Скорость принятия решений	Средняя	Высокая
Доступ к информации	Ограниченный	Расширенный
Качество обслуживания	Среднее	Высокое

Сведения таблиц подтверждают, что цифровизация оказывает комплексное воздействие на деятельность учреждений и содействует росту их устойчивости. Одним из значимых моментов является развитие технологий искусственного интеллекта. Их применение дает возможность автоматизировать процессы, анализировать огромные массивы сведений и предугадывать развитие событий. Искусственный интеллект используется в разнообразных областях, от финансов и логистики до здравоохранения и государственного управления. Тем не менее, внедрение искусственного интеллекта сопряжено с рядом моральных и правовых аспектов. Важно гарантировать ясность алгоритмов, неприкосновенность личных сведений и недопущение предвзятости в вердиктах.

В реалиях цифровой экономики растет значимость киберзащиты. Рост объемов сведений и цифровых действий увеличивает опасности кибератак и сливов фактов. Для обеспечения сохранности требуется применение актуальных методов обороны, а также повышение информированности персонала. Ключевым вектором считается наращивание международного партнерства в сфере оцифровки. Обмен познаниями, применение передовых подходов и вовлечение в мировые инициативы содействует ускорению цифровых преобразований и росту результативности экономики страны.

Цифровое преобразование также влияет на экологическую стабильность. Применение электронных средств дает возможность усовершенствовать производственные циклы, сократить расход ресурсов и минимизировать отрицательный отпечаток на природе. К примеру, внедрение систем слежения позволяет отслеживать выбросы и предупреждать экологические происшествия.

Дополнительно стоит упомянуть, что оцифровка благоприятствует росту инновационной среды, охватывающей новые предприятия, исследовательские центры и фонды инвестиций. Это формирует выгодные обстоятельства для создания и применения свежих методов.

Цифровая трансформация также оказывает влияние на экологическую устойчивость. Использование цифровых технологий позволяет оптимизировать производственные процессы, снижать потребление ресурсов и уменьшать негативное воздействие на окружающую среду. Например, внедрение систем мониторинга позволяет контролировать выбросы и предотвращать экологические нарушения.

В общем, цифровая метаморфоза представляет собой трудный и многогранный процесс, который требует целостного взгляда и согласования усилий на всех уровнях

руководства. Ее успешное претворение реально лишь при условии принятия во внимание экономических, общественных и природных аспектов.

Дополнительно следует отметить, что цифровизация способствует развитию инновационной экосистемы, включающей стартапы, научные учреждения и инвестиционные фонды. Это создает благоприятные условия для разработки и внедрения новых технологий.

Прогресс цифровой трансформации представляет собой слияние технологий Интернета вещей в экономические и регуляторные процессы. Подобные технологии дают возможность связывать физические объекты в общую информационную структуру, гарантируя сбор и передачу сведений в реальном времени. Это открывает свежие перспективы для слежения, руководства и улучшения процессов в разнообразных секторах экономики.

В индустрии применение позволяет воплотить идею «разумного производства», базирующегося на автоматизации и саморегулировании рабочих процессов. Сенсоры и умные системы гарантируют надзор за состоянием механизмов, предупредят критические моменты и способствуют уменьшению простоев. В итоге возрастает действенность производства и падает себестоимость.

В сфере логистики средства Интернета вещей гарантируют мониторинг грузов на всех стадиях их движения, что улучшает прозрачность систем доставки и снижает опасности утраты и опозданий. В финансовом сегменте применяется для анализа поведения потребителей и индивидуализации предложений, что усиливает качество сервиса и приверженность клиентов.

Внедрение цифровых технологий в менеджмент также способствует развитию концепции «data-driven management» - управления, основанного на сведениях. Принятие решений, опираясь на аналитику, дает возможность уменьшить воздействие личных факторов и усилить аргументированность управленческих шагов. Это особенно значимо при высокой непредсказуемости и изменчивости внешней обстановки.

Необходимо упомянуть, что дальнейший прогресс цифровой трансформации требует улучшения законодательной базы. Власть обязана создавать обстановку для внедрения новшеств, гарантировать охрану интересов субъектов цифровой сферы и устанавливать правила, касающиеся применения сведений и цифровых разработок.

Ключевым моментом успешной цифровизации выступает становление цифровой ментальности, что подразумевает готовность общества и предприятий к переменам, открытость для нововведений и желание к непрерывному совершенствованию. В отсутствие формирования нужной ментальности даже самые передовые технологии не смогут гарантировать ожидаемого результата.

Таким образом, углубленный разбор подтверждает, что цифровая трансформация несет основную функцию в обеспечении стабильного роста экономики, финансов и управления. Ее воздействие выражается в увеличении продуктивности, новаторства и соперничества предприятий, а также в улучшении уровня жизни граждан.

Выполненное изыскание дает основание заключить, что цифровая трансформация является одним из ключевых факторов развития современной экономики, финансовой системы и управленческой деятельности. В условиях глобализации и возрастающей конкуренции, внедрение цифровых технологий становится не просто достоинством, а нужным условием стабильного функционирования и прогресса организаций. Изучение показало, что цифровизация имеет всестороннее воздействие на все области деятельности.

В экономике она содействует формированию новых рынков, росту производительности труда и уменьшению затрат. В финансовой области цифровые технологии гарантируют доступность сервисов, ускорение операций и повышение отчетности.

В менеджменте цифровая трансформация ведет к смене управленческих методов, развитию подвижных организационных структур и переходу к руководству на основе сведений. Особая важность цифровизация обретает в рамках устойчивого развития. Применение цифровых технологий дает возможность более продуктивно применять ресурсы, уменьшать экологическое воздействие и увеличивать социальную доступность услуг.

Следовательно, цифровая трансформация является значимым рычагом достижения равновесия между экономическим подъемом, социальной устойчивостью и экологической безопасностью.

Между тем, изыскание обнаружило ряд трудностей и опасностей, сопряженных с цифровизацией. К ним относятся угрозы кибербезопасности, недостаточный уровень цифровой грамотности, высокая стоимость внедрения технологий и надобность приведения в соответствие нормативно-правовой базы. Эти аспекты требуют комплексного подхода к управлению цифровой трансформацией и формированию действенных стратегий ее проведения. Перспективы дальнейшей эволюции связаны с активным внедрением таких технологий, как искусственный интеллект, блокчейн, Интернет вещей и большие данные. Их использование позволит существенно поднять эффективность экономических процессов, улучшить качество управления и создать новые возможности для бизнеса и государства.

Важной областью является развитие человеческого капитала, который становится главным активом цифровой экономики. Повышение уровня образования, развитие цифровых навыков и формирование инновационного мышления являются необходимыми условиями успешной цифровой трансформации.

HR-менеджмент в этой системе координат выступает связующим звеном между технологическим прогрессом и человеческими ценностями. Успешная реализация стратегии цифровизации возможна только при условии синергии государства, бизнеса и общества, направленной на создание безопасной, инклюзивной и высокоэффективной цифровой среды. Лишь вкладываясь в цифровые знания персонала и соблюдая принципы ESG компании смогут удержать конкурентоспособность в длительной перспективе. Для успешного перехода к цифровой экономике правительству и предприятиям требуется вкладывать средства в развитие человеческого потенциала, формирование цифрового мировоззрения и построение устойчивых систем киберзащиты. Таким образом, цифровая трансформация является непростой и многоступенчатой процедурой, затрагивающей все стороны бытия современного общества. Ее успешная реализация требует согласованных действий государства, бизнеса и общества, направленных на создание благоприятной среды для внедрения инноваций.

В целом можно заключить, что цифровизация является не только инструментом повышения эффективности, но и стратегическим фактором устойчивого развития, обеспечивающим долгосрочную конкурентоспособность экономики и повышение качества жизни населения.

Список использованной литературы:

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. - М., 2016.
2. Шваб К. Четвертая промышленная революция. - М., 2017.
3. Портер М. Конкурентное преимущество. - М., 2019.
4. OECD Digital Economy Outlook. - 2021.
5. Всемирный банк. Доклад о цифровом развитии. - 2022.
6. McKinsey Global Institute. Digital Transformation Report. - 2023.
7. Deloitte. Global Digital Trends. - 2023.

«РОЛЬ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВЫХ ОПЕРАЦИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ АНАЛИЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ»

Сандижан Айдана

esentemir@mail.ru

Студент образовательной программы 6В04105- Финансы и аналитика, 2 курс
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель., к.э.н, ассоциированный профессор-Ахметова Г.Т.

Современная трансформация банковского сектора Казахстана, характеризующаяся активным внедрением цифровых технологий, усложнением регуляторных требований и ростом конкуренции со стороны финтех-игроков, требует от банков переосмысления подходов к управлению. Переход к цифровым технологиям радикально изменил методы сбора и обработки информации, а также принципы принятия управленческих решений

В этих условиях применение продвинутых аналитических инструментов становится ключевым фактором повышения эффективности деятельности финансовых институтов. АО «Банк ЦентрКредит» (БЦК), демонстрируя устойчивый рост и высокую рентабельность в последние годы, является примером организации, активно интегрирующей современные управленческие практики в свою стратегию. Именно эти решения позволяют Банку поддерживать конкурентоспособность, улучшать качество портфеля и обеспечивать стабильный рост акционерной стоимости.

Цифровизация стала одним из ключевых факторов трансформации финансовой аналитики в последние годы. Современные системы автоматизированного учёта, электронные хранилища данных и интеллектуальные платформы позволяют формировать сквозную систему аналитики, охватывающую все уровни бизнеса — от операционного до стратегического.

В банковском секторе происходит поэтапный переход к модели управления, когда решения принимаются на основании непрерывного анализа больших массивов данных. АО «Банк ЦентрКредит» активно внедряет элементы цифровой аналитики: автоматизированный сбор информации из бухгалтерских систем, интеграцию с CRM-платформами, использование внутренних BI-дашбордов для анализа динамики кредитного портфеля и депозитной базы. Это повышает прозрачность операций и ускоряет процесс управленческой отчётности, обеспечивая руководство достоверными данными для принятия решений.

Внедрение технологий обработки массивов данных расширяет аналитические возможности: системы могут выявлять скрытые взаимосвязи между показателями, прогнозировать поведение клиентов и оценивать кредитные риски с высокой точностью. Применение алгоритмов машинного обучения в финансовой аналитике даёт возможность перехода от реактивного к проактивному управлению, когда решения формируются на основе прогнозной модели.

Цифровизация способствует повышению эффективности коммуникаций между подразделениями. Взаимосвязанная аналитическая инфраструктура объединяет данные финансовых, маркетинговых и операционных подразделений. Позволяет комплексно оценивать влияние управленческих решений на финансовый результат. Для банка это особенно важно, поскольку стратегические решения в области кредитования, фондирования или инвестиций напрямую влияют на показатели ликвидности и устойчивости.

Однако цифровизация предъявляет и новые требования к компетенциям сотрудников. Финансовые аналитики должны обладать навыками работы с большими данными, статистическими моделями, визуальными инструментами анализа и системами искусственного интеллекта. Таким образом, цифровая трансформация не только расширяет аналитические возможности, но и формирует новую профессиональную среду, где аналитик становится посредником между технологией и стратегией.

В перспективе цифровизация приведёт к созданию полностью автоматизированных аналитических систем, способных не только интерпретировать данные, но и предлагать управленческие решения. Это позволит сократить человеческий фактор, повысить точность прогнозов и обеспечить устойчивое развитие компании на основе интеллектуальной поддержки управленческих процессов. Новые технологии и их применение в финансовом анализе БВУ РК

Быстрое развитие цифровых технологий заметно изменило то, как банки в Казахстане подходят к финансовому анализу и работе с данными. Сегодня банки второго уровня стараются не просто реагировать на изменения постфактум, а заранее просчитывать возможные варианты развития событий. В этом контексте АО «Банк ЦентрКредит» выделяется тем, что не просто адаптируется к изменениям, а активно внедряет современные решения в управление финансами и рисками.

Одним из важных шагов стало использование интеллектуальных аналитических инструментов, которые помогают автоматизировать работу с отчётностью и собирать разрозненные данные в единую картину. Такие системы объединяют информацию из бухгалтерских, управленческих и операционных источников, что позволяет сформировать целостное представление о ситуации. Благодаря этому руководители Банка получают более точные и своевременные данные для принятия решений и могут видеть взаимосвязи, которые ранее оставались незамеченными.

Существенную роль играют и технологии, позволяющие моделировать финансовые процессы в динамике. Банк анализирует, как могут измениться активы и обязательства в ответ на колебания процентных ставок, инфляцию или новые регуляторные требования. Такой подход помогает заранее выявлять потенциальные риски и оценивать вероятную доходность в разных сценариях. В отличие от статичных методов прошлого, динамические модели дают возможность реагировать быстрее и точнее, что особенно важно в изменчивой экономической среде. Также в БЦК широко применяются инструменты для оптимального распределения ресурсов. Алгоритмы математической оптимизации помогают находить сбалансированные решения при формировании кредитного портфеля и управлении ликвидностью. Это позволяет Банку повышать доходность, не увеличивая уровень риска, и сохранять устойчивость фондирования даже в условиях растущей конкуренции.

Отдельного внимания заслуживает работа с корпоративными данными. Инструменты интеграции позволяют объединить информацию из кредитных, депозитных, торговых операций и внешних источников. Такой подход делает управленческую аналитику более глубокой и точной, а сам процесс подготовки отчётности — более системным и прозрачным.

Не меньшую роль играют технологии, которые помогают убедиться в корректности и достоверности данных. Автоматические механизмы проверки, включая алгоритмы обнаружения аномалий, позволяют сократить количество ошибок и искажений. Это важно не только для внутреннего анализа, но и для взаимодействия с регуляторами и инвесторами, которые оценивают надёжность Банка на основе представленной отчётности.

Цифровизация заметно ускорила и сам анализ. Современные онлайн-панели, отображающие ключевые показатели в реальном времени, позволяют руководству ежедневно видеть текущую картину: уровень рентабельности, состояние ликвидности, структуру портфеля. Это делает управленческий процесс более гибким и позволяет своевременно корректировать стратегию.

В целом новые технологии позволяют сформировать совершенно иной подход к финансовому анализу. Опыт АО «Банк ЦентрКредит» показывает, что внедрение цифровых инструментов даёт Банку возможность быстрее обрабатывать данные, точнее оценивать риски и лучше понимать факторы, влияющие на устойчивость [46]. Такая трансформация усиливает стратегические позиции Банка и помогает ему уверенно развиваться в условиях растущей конкуренции и цифрового изменения финансовой отрасли.

Основания для прогноза (умеренный сценарий).

- ✓ Активы растут на 10–13% ежегодно — ниже скачков 2023–2024 гг., но стабильно выше инфляции.
- ✓ Кредитный портфель увеличивается на 10–12% благодаря контролируемому риск-аппетиту и цифровым продуктам.
- ✓ Обязательства и вклады растут умеренно (около 10%), отражая расширение клиентской базы и стабильность доверия.
- ✓ Капитал увеличивается за счёт сдержанной дивидендной политики и органического роста прибыли.
- ✓ Доходы продолжают расти, но более плавно, с учётом нормализации процентной маржи.
- ✓ Чистая прибыль растёт на 8–10% ежегодно благодаря расширению портфеля и эффективному контролю расходов.

Умеренный прогноз на 2025–2027 годы показывает, что Банк ЦентрКредит способен сохранить устойчивую траекторию роста даже при замедлении внешней экономической активности. Рост активов, кредитного портфеля и клиентских средств остаётся сбалансированным, что обеспечивает достаточную капитализацию и стабильность фондирования. Расширение чистых доходов и повышение операционной эффективности позволяют Банку поддерживать рост прибыли без увеличения уровня риска. Такой сценарий соответствует текущим тенденциям развития БЦК и отражает реалистичный потенциал Банка в среднесрочной перспективе.

Список использованных источников:

1. Принципы корпоративного управления для банков. Базельский комитет по банковскому надзору. 2015г.
Национальный проект по развитию Предпринимательства 2021-2025 г.г. Отчет Фонда Даму, 2024 с.11
2. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Boston: Harvard Business School Press, 1999. — 322 p. <https://hbr.org/1992/01/the-balanced-scorecard-measures-that-drive-performance-2>
3. Акционерное общество "Банк Центркредит" Отчет о прибыли или убытке и прочем Совокупном доходе - <https://www.bcc.kz/about/financial-results/>.
4. Акционерное общество "Банк Центркредит" Отчет о финансовом положении- <https://www.bcc.kz/about/financial-results/>.
5. Сайт Банка ЦентрКредит www.bcc.kz

ӘОК 614.2:331:311

«АИТВ ОРТАЛЫҚТАРЫНДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ»

Темирова Камилла Мусаевна

kami_aseke@mail.ru

«Денсаулық сақтау менеджменті» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., қауымдастырылған профессор — Утепкалиева К.М.

Денсаулық сақтау саласындағы адам ресурстарын басқарудың заманауи әдебиеттері бір негізгі, бірақ түбегейлі маңызды идеядан туындайды: медицинадағы кадрлық мәселе көмекші әкімшілік функция емес, бүкіл денсаулық сақтау жүйесінің тұрақтылығының жүйелік факторы болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы денсаулық сақтау жүйелерінің жұмыс істеуі кадрлық ресурстардың қолжетімділігіне, сапасына, бөлінуіне және

тұрақтылығына байланысты екенін анық көрсетеді, 2030 жылға қарай негізінен табысы төмен және орташа елдерде шамамен 11 миллион Денсаулық сақтау қызметкерлерінің жаһандық тапшылығы болжанады.

Республикада денсаулық сақтауды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қарастырылғандай «Қазақстан басты басымдықтар ретінде адам ресурстарын стратегиялық басқаруды, медициналық білім мен ғылымды жаңғыртуды, медициналық салада HR-саясаттың инновациялық моделін енгізуді білдіреді мемлекеттік және жеке нысандағы ұйымдарда меншік» [1].

Бұл мемлекеттік бағдарламада адам ресурстарын стратегиялық басқару денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін арттырудың негізгі тетігі ретінде айқындалған, яғни HR-басқару әкімшілік функциядан стратегиялық деңгейге көтерілгенін көрсетеді. Сонымен қатар, медициналық білім мен ғылымды жаңғырту HR-жүйенің үздіксіз кәсіби даму, құзыреттілік және инновацияларға бейімделу қағидаттарына негізделуін талап етеді. Осыған байланысты денсаулық сақтау ұйымдарында HR-басқару кадрлық қамтамасыз ету ғана емес, сапалы медициналық көмекті қамтамасыз ететін интеграцияланған басқару жүйесіне айналады.

АНТВ-инфекциясының алдын алу және емдеу орталығында адам ресурстарын басқарудың тиімді моделін әзірлеу мәселесі қазіргі денсаулық сақтау ұйымдарын басқарудың ең өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Себебі дәстүрлі кадрлық басқару тәсілі бүгінгі күрделі медициналық ұйымдарға жеткіліксіз. Ол көбінесе құжат жүргізуге, штат толтыруға, бұйрық шығаруға және формалды бақылауға сүйенеді. Ал АНТВ орталығы жағдайында адам ресурстарын басқару бұдан әлдеқайда кең мәнге ие: ол ұйымның диагностикалық дәлдігіне, пациентті үздіксіз сүйемелдеу сапасына, құпиялықтың сақталуына, кәсіби тәуекелдердің азаюына, мамандардың күйзеліссіз жұмыс істеуіне және институционалдық тұрақтылыққа тікелей әсер етеді. Сондықтан бұл жерде HR-модель әкімшілік механизм емес, ұйымның нәтижелілігін қамтамасыз ететін басқару архитектурасы ретінде қарастырылуы тиіс.

Тиімді HR моделінің тұжырымдамалық негізі ретінде қолданыстағы басқару логикасынан туындайтын бір іргелі қағиданы алуға болады: қызметкер тек лауазым иесі емес, нақты функцияға бекітілген құзыретті орындаушы болуы керек. Қолданыстағы рәсімде құзыреттілікті анықтау, қызметкерді іріктеу, жұмысқа бейімдеу, тағылымдама, дербес жұмысқа жіберу, жыл сайынғы мониторинг, аттестация және біліктілікті арттыру кезеңдері бір тізбекпен берілген. Бұл HR жүйесінің өзегі ретінде өте құнды, өйткені онда кадрлық басқарудың өмірлік циклі бар. Тиімді модель дәл осы циклді сақтай отырып, оған сандық технологиялардың көмегімен жылдамдық, көрнекілік, дәлдік және болжамдық қабілет қосуы тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда АНТВ орталығы үшін ұсынылатын тиімді HR-модельді сандық HR-контур деп атауға болады. Оның мәні - персонал туралы барлық негізгі ақпаратты бір интеграцияланған басқару кеңістігіне біріктіру. Қазіргі жағдайда АНТВ-инфекциясының алдын алу орталығының сапа менеджменті жүйесінің (СМЖ) құжатында көптеген маңызды HR құралдары бар: жеке іс, құзыреттілікке қойылатын талаптар, тағылымдама бағдарламасы, тағылымдама журналы, тестілеу хаттамасы, мониторинг графигі, бағалау парағы, аттестациялық парақ, оқыту жоспары және техникалық оқу журналы. Бұлардың әрқайсысы жеке-жеке пайдалы, бірақ қағаз нұсқада немесе бір-бірінен ажыраған күйде болса, олар басқарушылық шешім қабылдауды тежейді. Сондықтан тиімді модельдің басты жанылығы осы құралдардың барлығын бір сандық экожүйеге көшіру.

Ұсынылатын модельдің бірінші өзегі – құзыреттілік картасы.

Қолданыстағы рәсімде зертханалық функциялар бойынша қандай білім, дағды және талаптар керектігі нақты көрсетілген: үлгіні қабылдау мен сәйкестендіру, тіркеу, зерттеуді дайындау, зерттеуді жүргізу, нәтижені рәсімдеу сияқты функциялар жеке бөлінген. Бұл өте күшті база. Сандық модельде осы негізде әр қызметкер үшін жеке құзыреттілік профилі жасалуы керек. Яғни жүйеде қызметкердің лауазымы ғана емес, оның нақты қандай функцияларға жіберілгені, қандай функциялар бойынша толық құзыреттіекені, қай салада

шектеуі бар екені, қай жерде қайта даярлау қажет екені көрініп тұруы тиіс. Мұндай карта басшыға кадр сапасын интуициямен емес, нақты көрсеткішпен көруге мүмкіндік береді.

Екінші өзек - цифрланған кадрлық маршрут. Қолданыстағы рәсімде жана қызметкерге сынақ мерзімі беріледі, тәлімгер тағайындалады, тағылымдама бағдарламасы бекітіледі, журнал жүргізіледі, тестілеу мен ішкі салыстыру өткізіледі, содан кейін ғана дербес жұмысқа рұқсат беріледі. Бұл қағида өте дұрыс. Бірақ оны сандық форматқа көшіру арқылы анағұрлым тиімді етуге болады. Жүйеде жаңа қызметкердің «кадрлық маршруты» автоматты түрде қалыптасуы тиіс: қабылданды → құжаттары жүктелді → сынақ мерзімі басталды → тәлімгер бекітілді тағылымдама тапсырмалары ашылды → бағалау енгізілді тест нәтижесі тіркелді дербес жұмысқа рұқсат статусы берілді. Бұл тәсіл адами факторды азайтып, бейімдеудің сапасын арттырады.

Үшінші өзек — мониторинг пен аттестацияның цифрлық панелі. АНТВ-инфекциясының алдын алу орталығының сапа менеджменті жүйесінің (СМЖ) құжатында ағымдағы бақылау ретінде техникалық жазбаларды тексеру, зертханалық қызметті бақылау, ішкі және сыртқы салыстыру нәтижелерін талдау, аттестация жүргізу қарастырылған. Жыл сайын құзыреттілік бағаланып, есеп жасалып, сол негізде оқыту жоспары әзірленеді. Мұның бәрі тиімді модельде дашбордқа айналуы тиіс. Яғни әр қызметкер бойынша құзыреттілік пайызы, соңғы бағалау күні, аттестация мерзімі, оқудан өту статусы, анықталған әлсіз тұстар, ұсынылған түзету шаралары көрініп тұруы қажет. Мұндай панель басшыға мәселені жыл соңында емес, ерте кезеңде көруге мүмкіндік береді. Төртінші өзек – үздіксіз оқытуды басқарудың сандық модулі. АНТВ-инфекциясының алдын алу орталығының сапа менеджменті жүйесінің (СМЖ) құжатындағы оқыту жоспары нақты бағыттарды қамтиды: ПТР диагностикасы, молекулалық-генетикалық диагностика, биохимиялық әдістер, инновациялық зертханалық технологиялар, инфекциялық қауіпсіздік және т.б. Бұл кәсіби дамуды жүйелі жоспарлаудың бар екенін көрсетеді. Бірақ тиімді модельде оқыту тек жоспар емес, автоматтандырылған процесс болуы керек. Егер мониторингте қызметкердің белгілі бір құзырет бойынша әлсіздігі анықталса, жүйе оған сәйкес оқу модулін ұсынуы тиіс. Яғни «бағалау → оқыту қажеттілігі → оқу → қайта бағалау» циклі цифрлық түрде тұйықталуы керек. Бұл модельдің ең маңызды практикалық артықшылығы HR шешімдерін дерекке негіздеу.

Бесінші өзек – тәуекелдерді ерте ескерту жүйесі. Қолданыстағы рәсімде «тәуекел» ұғымы бар, бірақ ол HR болжамдық моделі ретінде толық ашылмаған. Сандық модель осы кемшілікті толтыруы керек. Мысалы, егер белгілі бір қызметкердің аттестация мерзімі жақындаса, бірақ қайта даярлау өтпесе, жүйе белгі беруі тиіс. Егер бір бөлімде бірнеше қызметкердің құзыреттілік пайызы төмендеп жатса, бұл бөлімдік тәуекел ретінде көрінуі керек. Егер маңызды функцияны орындайтын бір ғана маман болса, жүйе оны «алмастырылу тәуекелі» ретінде көрсетуі керек. Осылайша, тиімді HR моделі бақылаушы емес, болжам жасайтын жүйеге айналады.

Алтыншы өзек – басқарушылық жауапкершілікті цифрлық бөлудің айқындығы. Қолдағы АИТВ-инфекциясының алдын алу орталығының сапа менеджменті жүйесінің (СМЖ) құжатында директор, зертхана менеджері, сапа менеджментіне жауапты тұлға және кадр бойынша жауапты қызметкердің міндеттері нақты бөлінген. Бұл құрылымды сақтай отырып, сандық модельде әр процестің жауаптысы жүйеде бекітілуі тиіс. Мысалы, кадрлық құжаттарды жаңарту - кадр маманына, тағылымдама бағдарламасын іске қосу - бөлім басшысына, оқыту жоспарын енгізу - сапа менеджментіне жауапты тұлғаға, түпкі рұқсат беру - директорға тиесілі. Мұндай цифрлық із қалдыру ұйым ішінде жауапкершіліктің шашырауын азайтады. Жетінші өзек – HR жүйесін бөлімаралық кенейту. Қазіргі рәсім зертханада өте жақсы құрылымдалған. Сондықтан тиімді модель зертхананы пилоттық алаң ретінде алып, кейін оны клиникалық бөлімге, кеңес беру қызметіне, әлеуметтік-психологиялық сүйемелдеу бағытына, тіркеу және есеп блогына бейімдеу қағидасымен құрылуы тиіс. Яғни модельдің құрылымы біреу, бірақ функциялық матрицасы әр бөлімге бейімделеді. Бұл тәсіл бүкіл орталық бойынша біртұтас HR архитектурасын қалыптастырады.

Осылайша, АНТВ орталығы үшін тиімді сандық HR моделі дегеніміз – кадр туралы мәліметтерді сақтау жүйесі емес. Ол құзыреттілікті басқару, бейімдеу, мониторинг, тәуекелді болжау, оқытуды жоспарлау және басқарушылық шешім қабылдау құралдарын біріктіретін бірыңғай платформа. Мұндай жүйе қызметкерді тіркеп қана қоймайды, оның бүкіл кәсіби циклін басқарады.

Кесте 1- АИТВ орталығына ұсынылатын сандық HR моделінің құрылымы

Модель блогы	Негізгі мазмұны	Практикалық нәтижесі
Құзыреттілік картасы	әр қызметкердің функциялық профилі	кімнің неге құзыретті екенін
Кадрлық маршрут	қабылдау, сынақ, тағылымдама, рұқсат	бейімдеуді стандарттайды нақты көрсетеді
Мониторинг панелі	бағалау, аттестация, әлсіз аймақтар	ерте басқарушылық шешім қабылдауға мүмкіндік береді
Оқыту модулі	қажеттілікке сай курс пен қайта даярлау	оқытуды мақсатты етеді
Тәуекел сигналы	мерзім, құзырет, алмастыру, жүктеме	кадрлық қатерді алдын ала көруге көмектеседі
Жауапкершілік трегі	әр процестің жауапты тұлғасы	басқаруда айқындық береді
Бөлімаралық бейімдеу	зертхана моделін басқа бөлімдерге тарату	бірыңғай HR архитектурасын қалыптастырады

Сандық HR моделінің логикасы

Құзыреттілікті анықтау→ цифрлық профиль құру→ қабылдау және бейімдеу маршруты→ тағылымдама және рұқсат беру→ мониторинг және аттестация→ оқыту қажеттілігін анықтау→ қайта даярлау тәуекелді болжау→ басқарушылық шешім

Тиімді HR моделін жобалаудың 6 қағидасы:

1. Лауазымға емес, функцияға сүйену.
2. Қағаз құжатты басқарушылық дерекке айналдыру.
3. Бағалауды есеп үшін емес, шешім үшін қолдану.
4. Оқытуды формалды емес, құзыреттілік тапшылығына байлау.
5. Тәуекелді болғаннан кейін емес, алдын ала көру.
6. Пилоттық бөлімнен бастап, ұйымға кеңейту.

Сандық технологияны қолданатын тиімді HR моделі АНТВ орталығында бұрыннан бар регламенттелген кадрлық контурды жоймайды, қайта оны жана сапалық деңгейге көтереді. Оның негізгі жаңалығы - кадрлық процестерді автоматтандыруда емес, оларды біртұтас басқару логикасына біріктіруде. Осы арқылы HR жүйесі құжаттық бақылау механизмінен ұйымның тұрақтылығы мен сапасын қамтамасыз ететін стратегиялық құралға айналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтауды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жылдар: Республика Үкіметінің қаулысы Қазақстан 26.12.2019 № 982. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982>
2. Dovlo D. Wastage in the health workforce: some perspectives from African countries [Electronic resource] // Human Resources for Health. 2005. Vol. 3. Article 6. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16092964>
3. Lehmann U., Van Damme W., Barten F., Sanders D. Task shifting: the answer to the human resources crisis in Africa? [Electronic resource] // Human Resources for Health.-2009. Vol. 7. Article 49. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19545398>

4. Zachariah R., Ford N., Philips M., et al. Task shifting in HIV/AIDS: opportunities, challenges and proposed actions for sub-Saharan Africa [Electronic resource] // Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene. 2009. Vol. 103, No. 6. P. 549-558. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18992905>

5. Callaghan M., Ford N., Schneider H. A systematic review of task-shifting for HIV treatment and care in Africa [Electronic resource] // Human Resources for Health. 2010. Vol. 8. Article 8. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20356363>

6. Bemelmans M., van den Akker T., Ford N., et al. Providing universal access to antiretroviral therapy in Thyolo, Malawi through task shifting and decentralization of HIV/AIDS care [Electronic resource] // Tropical Medicine & International Health. - 2010. Vol. 15, No. 12. P. 1413-1420. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20958897>

7. Шаповалов Ю. В. Денсаулық сақтау саласындағы персоналды басқару ерекшеліктері [Электрондық ресурс]. – 2005. Қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-upravleniya-personalom-v-sfere-zdravooohraneniya>

8. Е. А. Қадырова медициналық ұйымның қызметтер менеджментінің интеграцияланған жүйесі жанындағы Кадр ресурстарын басқару [Электрондық ресурс]. – 2011. - Қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-kadrovymi-resursami-pri-integrirovannoy-sisteme-menedzhmenta-uslug-meditsinskoy-organizatsiy>

ӘОЖ 338.2:004.8

«ЭКОНОМИКАДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕР ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»

Таңатова Айна Әбдысаланқызы

tanatova.ayna@mail.ru

«Экономика» білім бағдарламасының 3 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, экономика және бизнес магистрі, сеньор-лектор Масалимова А.К

Ақпараттық коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуының қазіргі жағдайында елдердің экономикалық өсуі мен бәсекеге қабілеттілігі, цифрландыру негізгі факторға айналады. Дүниежүзілік бағалау бойынша экономикалық форум, алдағы онжылдықта жаһандық шамамен 70% экономика сандық технологияларға негізделеді, бұл көп жағдайда ковид-19 пандемиясы ықпал етті, бұл желіге көшуді тездетті. Қазірдің өзінде 2024 жылы әртүрлі елдердің жиынтық "цифрлық экономикасы" ол әлемдік ЖІӨ-нің шамамен 15% бағаланды. Сандық трансформация барлық салаларды қамтиды-өнеркәсіптен қызметтерге дейін-түбегейлі өзгерту бизнес құрылымдары, тауарлар мен қызметтерді ұсыну әдістері және бейімделуді талап етеді. Деректер ең құнды ресурсқа айналады және оларды тиімді өңдеу және пайдалану қабілеті – ұлттардың өркендеуінің кепілі. Қазақстан Республикасы жаһандық трендтерге сүйене отырып, цифрландыру дамудың басым бағыттарының бірі болып табылады. 2017 жылы "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы бекітілді, мақсаты экономикалық даму қарқынын жеделдету және өмір сүру сапасын арттыру цифрлық технологияларды енгізу есебінен. Осы жылдар ішінде Қазақстан маңызды жетістіктерге қол жеткізді: мысалы алдыңғы зерттеумен салыстырғанда БҰҰ-ның E-Government Survey есебіне сәйкес 2024, ел даму индексі бойынша 193 елдің ішінде 24-ші орынға ие болды. Сонымен қатар, республика даму индексі бойынша әлемде онлайн қызметтер (OSI), 10-шы орынға ие болды бұл мемлекеттік цифрлық қызметтердің тиімділігін көрсетеді. Зерттеудің өзектілігі қол жеткізілген нәтижелерді бағалау және бағыттарды анықтау қажеттілігі әлемдік контексте Қазақстанның цифрлық экономикасын одан әрі дамыту сандық трансформация Басқа ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланыс Бұл жұмыс цифрлық саладағы зерттеулерді жалғастырады

және толықтырады экономика, Д. Тапскотт сияқты авторлар, аналитикалық есептер Дүниежүзілік экономикалық форум және Дүниежүзілік банк. Айырмашылығы алдыңғы зерттеулер, мұнда сандық ерекшеліктеріне баса назар аударылады Қазақстан экономикасы және оны бағалаудың сандық әдістерін қолдану ұлттық экономикаға әсері. Зерттеудің мақсаты-сандық әсерді талдау және бағалау Қазақстан экономикасына объектілер. Жұмыста осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: Экономикадағы цифрлық объектілердің түсінігі мен мәнін ашу, сандық экономиканың теориялық негіздерін зерттеу. Халықаралық тәжірибені және бағалаудың заманауи тәсілдерін зерттеу цифрландырудың экономикалық әсерлері. Цифрлық инфрақұрылымның ағымдағы жай-күйін талдау және Қазақстан экономикасын цифрландыру дәрежелері, оның ішінде нормативтік-құқықтық "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасының базасы және іске асырылуы.

Қазақстан Республикасының саладағы мемлекеттік саясатына баға беру негізгі жетістіктер мен проблемалық аспектілері экономиканы цифрландыру. Цифрландырудың негізгілерге сандық әсерін бағалау. Қазақстанның экономикалық көрсеткіштері және сандық технологияларды енгізудің оң әсерін барынша арттыру. Бұл зерттеудің объектісі Қазақстан цифрлық трансформация жағдайында республика экономикасы болып табылады. Өз кезегінде тақырып жалпы ішкі өнімге және экономикалық тиімділік. зерттеулер-сандық объектілердің әсері (акт, инновациялық өнімдер, инфрақұрылым және сервистер) Жұмыстың ғылыми жаңалығы бірнеше әрекеттің бірін білдіреді цифрландырудың экономикаға әсерін кешенді сандық талдау. Бірнеше регрессияны қолдану мыналарды анықтауға мүмкіндік береді цифрлық трансформацияның негізгі факторларының маңыздылығы және негіздеу алынған саясатты ескере отырып, цифрлық саясатты одан әрі дамыту қажеттілігі. Қазақстанның экономикалық өсуі; цифрлық инфрақұрылымның тұрақты дамуы еңбек өнімділігі мен экономикалық тиімділікті арттырады; цифрландыруға кешенді көзқарас қажет, соның ішінде инфрақұрылым, адами капитал және инновация. Теориялық базасы цифрлық экономика саласындағы зерттеушілердің жұмыстары және эконометрика. Әдіснамалық негіз корреляциялық әдістер болып табылады және регрессиялық талдау, сондай-ақ эконометрикалық модельдеу. Зерттеу академиялық және аналитикалық көздерге негізделген, халықаралық индекстер мен есептер (БҰҰ, МӘС, Дүниежүзілік Банк және т. б.), деректер Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына, сондай-ақ статистикалық арасындағы байланысты анықтау үшін көрсеткіштер мен корреляциялық талдау цифрландыру және экономикалық даму. Зерттеу нәтижелері әзірлеу үшін практикалық маңызы бар цифрландыру, инвестицияларды жоспарлау саласындағы мемлекеттік саясат және экономиканы басқару тиімділігін арттыру. Зерттеу нәтижелерін сынақтан өткізу және енгізу ҚР цифрлық даму министрлігі аналитикалық стратегияларды түзету үшін орталықтар мен басқа да мемлекеттік органдар сандық даму, сондай-ақ экономикалық тиімділікті бағалау кезінде іске асырылатын цифрлық бастамалар.

"Цифрлық экономика" ұғымы интернет-технологиялардың қарқынды дамуы 1990 жылдары қалыптасты. Кең мағынада сандық экономика дегеніміз-сандық есептеу жүйесі бар технология экономикалық қызметте кеңінен қолданылады. Дон Тапскотт "цифрлық экономика" (1995) оны алғашқылардың бірі болып сипаттады жаңа экономикалық парадигма. Жалпы тәсілге сәйкес, цифрлық экономиканы үш негізгі компонентке бөлуге болады: Цифрлық инфрақұрылым-аппараттық-коммуникациялық технологиялар және желілер (аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету, телекоммуникациялық желілер, деректер орталықтары және т. б.) экономиканың цифрлық ортада жұмыс істеуі. Цифрлық бизнес (электрондық бизнес-процестер) – пайдалану қазіргі заманғы АКТ компаниялары мен ұйымдары бизнес-процестерді автоматтандыру, деректерді басқару және серіктестермен өзара әрекеттесу. Басқаша айтқанда, бұл бизнесті жүргізу тәсілдері, компьютерлік желілерге және онлайн өзара әрекеттесуге негізделген. Электрондық коммерция (e-commerce) – тауарларды ұсыну және электрондық арналар, кез келген интернет-сауда және экономикалық онлайн жүзеге асырылатын транзакциялар (мысалы, веб-сайттар, электрондық алаңдар және т.б. арқылы бөлшек сауда). Айта кету керек, бұл компоненттер арасындағы шекаралар бұлыңғыр:

әлеуметтік желілердің, іздеу жүйелерінің, мобильді қосымшалардың пайда болуы және платформалық қызметтер инфрақұрылым, бизнес және сауда ерекшеліктері жаңа құбылыстардың пайда болуына әкелді. Барлық түрлердің жиынтығы сандық негізге негізделген экономикалық қызмет технология және цифрлық экономика ұғымын құрайды. Басқаша айтқанда, цифрлық экономика - бұл технологиялар қолданылатын жүйе тауарлар мен қызметтерді құру, жеткізу және айырбастау, деректер мен ақпараттық байланыстар дәстүрлі байланыстармен қатар өндірістің негізгі факторларына айналуға. Цифрлық экономика контекстіндегі цифрлық объектілер құндылығы бар кез-келген сандық ресурстар мен активтер және экономикалық қатынастарға қатысады. Оларға мыналар жатады: сандық мазмұн (деректер, мәліметтер базасы, сандық медиа өнімдері), бағдарламалық жасақтама өнімдер мен қосымшалар, материалдық объектілерді цифрландыру нәтижелері (мысалы, сандық модельдер, сызбалар), виртуалды шындық объектілері, және сондай-ақ цифрлық активтер – криптовалюталар, токены, электрондық төлем қаражат. Сандық объектілер ұғымы әлі қатаң белгіленбеген экономикалық ғылымдағы анықтамалар-әдебиетте ол әртүрлі түсіндіріледі, көбінесе "сандық құқықтар" ұғымымен, яғни сандық құқықтармен анықталады. Қазақстанның құқықтық өрісінде цифрлық активтер алынды анықтама: 2020 жылы "Ақпараттандыру туралы" Заңға нормалар енгізілді, тіркелмегендердің айналысына іс жүзінде тыйым салатындар ал 2023 жылдың 1 сәуірінен бастап ҚР арнайы Заңы күшіне енді "Сандық активтер туралы", криптовалюталардың құқықтық режимін анықтайтын, таңбалауыштар және өзге де цифрлық құндылықтар. Цифрландырудың экономикалық дамуға сер етуінің теориялық негіздері цифрлық технологиялар тиімділікті арттырады деген тұжырымдамаға сүйенеді өндіріс, шығындарды азайтады және өсудің жаңа мүмкіндіктерін жасайды. Цифрландырудың өзі экономиканың жалғыз драйвері емес, алайда, ол бизнес-процестерді түбегейлі жеделдетуге, арттыруға қабілетті еңбек өнімділігі және қызмет тиімділігі. Атап айтқанда, енгізу автоматтандырылған жүйелер мен жасанды интеллект өндіруге мүмкіндік береді бірдей еңбек ресурстарымен көбірек өнім, Үлкен деректерді талдау - тұтынушылардың сұранысын жақсы түсіну және маркетингті оңтайландыру, интернет-платформалар-сатып алушыларды байланыстыра отырып, нарықтарды кеңейту және сатушылар тікелей, қымбат делдалдарды айналып өтеді. Сандық байланыс іскерлік өзара әрекеттесуді жеңілдетеді, транзакциялық өзара әрекеттесуді азайтады операциялар жасау шығындары мен уақыты. Мұның бәрі экономиканың жиынтық факторлық өнімділігі бірге өсуге әкеледі. Зерттеушілер цифрландырудың әсер етуінің бірқатар негізгі арналарын бөліп көрсетеді экономикалық өсу. Біріншіден, бұл еңбек өнімділігінің өсуі автоматтандыру және роботтандыру арқылы: цифрлық технологиялар өз мойнына алады күнделікті немесе күрделі тапсырмалар, бір қызметкерге шығаруды арттыру. Екіншіден, нарықтарға қол жетімділікті кеңейту: интернет географиялық кедергілер, тіпті шағын бизнеске бүкіл әлем бойынша клиенттерді табуға мүмкіндік береді, бұл әсіресе ішкі экономикасы аз елдер үшін маңызды. Үшіншіден, жаңа өнімдер, қызметтер мен салаларды құру: түбегейлі жаңалары пайда болады Экономикалық қызмет түрлері – бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеуден және үлкен деректер мен бұлтты есептеу қызметтерін талдауға дейінгі онлайн платформалар – жаңа нарықтар мен жұмыс орындарын қалыптастырады. Төртіншіден, төмендеу шығындар мен сапаны жақсарту: сандық шешімдер оңтайландыруға мүмкіндік береді логистика, үлкен қоймаларға қажеттілікті азайту (дәл есепке алу арқылы және сұранысты болжау), неке мен өндірістің тоқтап қалуын азайту нақты уақыттағы бақылау жүйелері арқылы. Соңында, бесіншіден, адами капиталды арттыру: сандық орта қамтамасыз етеді оқыту мен дағдыларды дамытудың жаңа құралдары жаңа экономика үшін кадрлар даярлауға білім беру сонымен бірге теорияда ықтимал теріс әсер байқалады. Мысалы, автоматтандыру мүмкін дәстүрлі салалардағы жұмыс орындарының қысқаруына және өсуіне әкеледі егер білім беру жүйесінде қайта даярлауға уақыт болмаса, құрылымдық жұмыссыздық жаңа талаптарға сәйкес жұмысшылар. Цифрлық экономиканың жедел дамуы сандық теңсіздікті тереңдете алады: компаниялар мен аймақтар заманауи технологияларға қол жетімділікті дамудың артта қалу қаупі бар. Сондай-ақ салық салудағы

қиындықтар талқыланады (сандық компаниялар оңай юрисдикцияны өзгерту), бәсекелестік (жаһандық цифрлық платформалар нарықтарды монополиялау) және киберқауіпсіздік.

Халықаралық тәжірибе цифрландырудың жоғары дәрежесі әдетте мыналармен байланысты екенін көрсетеді экономикалық өсудің жоғары қарқыны, өнімділіктің өсуі және өмір сапасын жақсарту. Сонымен, Дүниежүзілік Банктің мәліметтері бойынша кең жолақты интернеттің енуі ЖІӨ өсуімен небәрі 10% байланысты жан басына шаққанда шамамен 1,2%. Бұл эмпирикалық көрсеткіш инвестициялардың тікелей экономикалық қайтарымын атап көрсетеді телекоммуникациялық инфрақұрылым. Сол сияқты, GSMA зерттеуі ауылдық жерлерде мобильді байланыстың ену деңгейі бар елдер 80% - дан жоғары ЖІӨ-нің өсу қарқыны 44% - ға жоғары аз қосылған аймақтармен салыстырғанда. Осылайша, қол жетімділік цифрлық желілер мен сервистер орнықты дамудың қажетті шарты болды. Цифрландыру деңгейі бойынша Әлемдік көшбасшылар – Оңтүстік Корея сияқты, Сингапур, Эстония, Дания, АҚШ - табысты цифрлық үлгіні көрсетеді экономиканың өзгеруі. Олардың тәжірибесі кешеннің маңыздылығын көрсетеді тәсілдер: инфрақұрылымды дамыту, инновацияларды қолдау, білім беру және сенімді құқықтық өріс. Мысалы, Оңтүстік Корея бірнеше ондаған жылдар бойы ақпараттандыру мен қалыптастырудың ұлттық бағдарламаларын іске асырады ақпараттық қоғам, соның арқасында әлемде 1-ші орында электрондық үкімет индексі және алғашқылардың бірі болып іске қосылды 5G коммерциялық желілері. Эстония электронды желіні құрумен танымал болды, резидентура және мемлекеттік қызметтерді толық цифрландыру: 99% мемлекеттік қызметтер 24/7 онлайн режимінде қол жетімді, бұл мемлекет пен бизнесті мыңдаған үнемдейді 13 бюрократияны қысқарту арқылы жыл сайын адам-сағат және ЖІӨ-нің 2% дейін. Қытайда цифрлық экономика өсудің жаңа драйверіне айналды-оның көлемі 50,2 трлн юань (дол 7,25 трлн.) 2022 жылы, бұл елдің ЖІӨ-нің 41,5% құрайды. Мұндай жоғары үлес электронды өнімнің кең көлемде дамуымен түсіндіріледі. Сауда, онлайн төлемдер, платформалық қызметтер және цифрлық интеграция өнеркәсіпке керекті технологиялар ("Индустрия 4.0" тұжырымдамасы). Салыстыру үшін, АҚШ цифрлық экономиканың үлесі ЖІӨ-нің 10-18% құрайды (байланысты есептеу әдістері) және жылына 5-6% өсуді жалғастыруда. Болжам бойынша сарапшылардың пікірінше, 2025 жылға қарай Цифрлық экономика әлемдік экономиканың 25% - на жетуі мүмкін ЖІӨ. Халықаралық тәжірибенің ажырамас бөлігі жүйені дамыту болып табылады цифрландыру деңгейін және оны өлшеуге мүмкіндік беретін көрсеткіштер мен индекстер әсерлері. Негізгі халықаралық танылған индикаторларға мыналар жатады: Ақпараттық-коммуникациялық даму индексі технологиялар (ICT Development Index, IDI) [10] халықаралық одақтан телекоммуникация (МӘС). Ол қол жетімділікті, АКТ-ны қолдануды және дағдыларды бағалайды елге. МӘС деректері бойынша Қазақстан соңғы рейтингтерде 51-ші орынды иеленді бұл оны акт дамуының орташа деңгейі бар елдерге жатқызады, дегенмен жылдар бойы "цифрлық Қазақстанның" іске асырылуы елдің ұстанымын жақсартты. Электрондық үкіметтің даму индексі (E-Government Development Index, EGDI) [8] БҰҰ-дан. Компоненттерді қамтиды: онлайн қызметтер, телекоммуникациялық инфрақұрылым, адами капитал. Қазақстан сияқты EGDI 2024 бойынша әлемде 24-ші орында тұр, бұл өте жоғары деңгейде сәйкес келеді. Онлайн қызметтер компоненті бойынша баға әсіресе жоғары (10-шы орын). Бұл индекс тиімділікке тікелей байланысты мемлекеттік цифрлық қызметтер және интернеттің қолжетімділігі. Желілік дайындық индексі (Network Readiness Index, NRI) бұрын дүниежүзілік экономикалық форумда жарияланған, ал қазір – portulans ғылыми-зерттеу институты. Ол дайындық дәрежесін көрсетеді желілік технологияларды қолдануға қоғамдар. 2022 жылы Қазақстан NRI бойынша 58-ші орында, көшбасшылардан төмен, бірақ инвестиция арқылы жақсартуды көрсетеді инфрақұрылымға. Цифрлық экономика және қоғам индексі (Digital Economy and Society Index, DESI) [12] – бақылау үшін ЕО елдерінде қолданылады бағыттар бойынша Прогресс: байланыс, дағдылар, интернетті пайдалану, Бизнестің цифрлық технологияларды интеграциялауы және цифрлық мемлекеттік қызметтер. Ол қызмет етеді қандай салаларға назар аудару қажет екендігі туралы жақсы Нұсқаулық. Қазақстан емес DESI есептейді, бірақ Нұсқаулық үшін: Балтық елдері (Эстония, Латвия, Литва) , халқы бойынша Қазақстанға

жақын, қазір DESI бойынша ЕО орта тобына кіреді, цифрлық мемлекеттік қызметтер мен білімге баса назар аудара отырып. * ЖІӨ-дегі цифрлық экономика үлесінің көрсеткіштері. Әр түрлі елдерде цифрлық сектордың үлесін бағалаудың өзіндік әдістемелері қолданылады. Мысалы, Қытай, атап өткендей, кең түсіндіру барлық цифрлық салаларды қамтиды және ЖІӨ-нің шамамен 40% құрайды. АҚШ - та экономикалық талдау бюросы (BEA) бағалайды ЖІӨ-нің шамамен 10% - в" цифрлық үлес", оның ішінде АКТ секторы.

Сандық көрсеткіштер мен экономикалық көрсеткіштердің өзара байланысын талдау Қазақстан Республикасының индикаторлары цифрландырудың әрекет ететінін көрсетеді елдің экономикалық өсуінің маңызды драйверлерінің бірі. Цифрландыру экономиканың өсуімен ғана байланысты емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын маңызды фактор және тұрақты даму. Цифрлық технологияларды белсенді енгізу еңбек өнімділігін арттыру, жаңа салалар мен қызметтерді құру, сондай-ақ, адами капиталдың сапасын жақсарту. Сандық түрлендірулер кәсіпорындар мен мемлекеттік секторға бірегей мүмкіндіктер ашады тиімділікті арттыру, шығындарды азайту және кірістіліктің өсуі үшін. Қазақстан жағдайында экономиканың цифрлық трансформациясы ықпал етеді әртараптандыру – шикізат секторына тәуелділікті әлсірету – және арттырады инновациялық әлеует, бұл бірге іргетасты нығайтады одан әрі өсу. Сонымен қатар цифрлық тиімділікті бағалау маңызды бастамалар. Акт және цифрлық жобаларға инвестициялар сүйемелденуі керек қайтаруды мұқият талдау, мысалы, ROI көрсеткішін пайдалану (Return on Investment, инвестицияның қайтарымдылық коэффициенті). Roі қолдану жаңаларын енгізудің экономикалық пайдасын сандық өлшеуге мүмкіндік береді технологиялар мен цифрлық шешімдер, оны шығындармен байланыстырады. Әлемдік тәжірибе мұндай тәсілдің қажеттілігін айқын көрсетеді: Forbes және McKinsey зерттеуінің мәліметтері бойынша, жобалардың шамамен 70% сандық трансформациялар мақсаттарға жете алмайды, бұл шығындарға әкелді тек 2018 жылы шамамен 9 900 млрд инвестиция . Осылайша, цифрлық бастамалардың тиімділігі мен өтелуін жүйелі бақылау цифрландырудың шынымен болуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды күтілетін экономикалық нәтиже әкелді, ал ресурстар бағытталды ең тиімді жобалар.

Бұл зерттеудің нәтижелері бірқатар әзірлеуге мүмкіндік береді мемлекеттік органдар мен бизнеске арналған ұсынымдар цифрландырудың экономикаға оң әсерін күшейту. Орталық және аймақтық билік органдарына кеңейтуді жалғастыру ұсынылады цифрлық инфрақұрылымға инвестиция салу және оны барлық жерде қамтамасыз ету қол жетімділік. Атап айтқанда, мақсаттарды орындауға қол жеткізу қажет Мемлекеттік бағдарламалар ("Цифрлық Қазақстан" және жаңа digitel бастамасы) байланыс желілерін дамыту бойынша: 100% қамтуды қамтамасыз ету елдер 2025 жылға қарай жоғары жылдамдықты интернетпен және одан әрі байланыс сапасын жақсарту, әсіресе ауылдық және шалғай аймақтарда. Сондай-ақ отандық АКТ секторы мен цифрлық сектордың өсуін ынталандыру маңызды сервистер-мысалы, технопарктер мен инновациялық хабтарды қолдау арқылы (Astana Hub сияқты), ат-бизнес үшін қолайлы жағдайлар жасау және АКТ саласында кадрлар даярлау бағдарламаларын дамыту. Цифрлы іске асыру кезінде мемлекеттік жобаларды ROI және өзге де KPI бағалау практикасын енгізу қажет инвестициялардың максималды қайтарымын қамтамасыз ету үшін тиімділік және нәтижелердің ашықтығы. Сондай-ақ, бизнес құрылымдары цифрлық жүйеге қатысуды күшейтуі керек. трансформациялар. Әр түрлі саладағы компаниялар өз салаларын көтере алады қазіргі заманғы енгізу арқылы өнімділік және бәсекеге қабілеттілік Ақпараттық жүйелер, Автоматтандыру, үлкен деректерді қолдану және жасанды интеллект технологиялары. Кәсіпорындарға ұсынылады персоналдың цифрлық құзыреттілігін арттыруға және киберқауіпсіздік инфрақұрылымын, сондай-ақ инновациялық өндіріс процестеріндегі технологиялар (мысалы, "Индустрия" элементтері 4.0 " өнеркәсіпте), осы түрлендірулердің тиімділігін өлшеу арқылы инвестициялардың қайтарымдылық көрсеткіштері. Жеке секторға жақын болған жөн үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестік шеңберінде мемлекетпен ынтымақтасу цифрлық платформаларды, электрондық қызметтерді және стартап-экожүйені дамыту. Цифрландыру бағытында мемлекет пен бизнестің бірлескен

күш-жігері олар экономикалық өсуді жеделдетіп қана қоймай, оны одан да көп етуге мүмкіндік береді сапалы және тұрақты. Анықталған тенденциялар негізінде жалпы болжам жасауға болады Қазақстанның тұрақты дамуындағы цифрлық экономиканың рөліне қатысты 2028 жылға дейінгі орта мерзімді перспективада. Сандық үлестер күтілуде елдің ЖІӨ-дегі секторлар тұрақты түрде өседі – ағымдағы секторлардың қолдауымен бағдарламалардың мақсатына жетуі мүмкін (ЖІӨ-нің~5% немесе одан да көп), және әрі қарай, акт индустриясы кеңейген сайын және дәстүрлі салаларды цифрландыру. 2028 жылға қарай Цифрлық экономика өсудің негізгі тіректерінің біріне айналу маңызды өнімділік пен жаңа жұмыс орындарының өсуінің бір бөлігі. Бұл ойнайды дамудың стратегиялық мақсаттарына қол жеткізудегі маңызды рөл: атап айтқанда, Қазақстанды табыс деңгейі жоғары елдердің қатарына қосылуға жақындатады, сонымен бірге экономиканың сыртқы факторларға тұрақтылығын арттыру. Қазақстанның экономикалық өсімі басқаша айтқанда цифрландыруға көмекші емес, бірақ 64 дамудың стратегиялық факторы оны жедел енгізу және эффектілерді басқару ұзақ мерзімді және тұрақты кепілге айналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 "Ақпараттандыру туралы" Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы [Электрондық ресурс]. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>. жүгінген күні: 04.04.2025 жыл.

2 "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы, ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен [Электрондық ресурс]. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>. жүгінген күні: 04.04.2025 жыл.

3 Дүниежүзілік экономикалық форум. The Future of Jobs Report 2020. Экономикадағы цифрлық технологияның үлесі және пандемияның әсері (WEF) [Электрондық ресурс] // URL: en.wikipedia.org. Өтініш берген күні: 04.04.2025 жыл.

4 Баймуханбетова Д. А. Экономиканы цифрландыру: әлемдік тәжірибе және қазақстандық тәжірибе // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2021. – №4.

5. Сатпаева Л. Р. цифрлық трансформацияның экономикалық әсері // Экономика және статистика. – 2020. – №3.

УДК 331.5:331.101.3

«ПОКОЛЕНИЕ Z НА РЫНКЕ ТРУДА КАЗАХСТАНА: ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОДХОДОВ К МОТИВАЦИИ»

Дидар Уразумбетов Тұрланұлы
didar0415@mail.ru

магистрант 1-го курса образовательной программы «HR-менеджмент»
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан
Научный руководитель: к.э.н., ассоциированный профессор- Утепкалиева К.М.

Статья посвящена анализу особенностей мотивации представителей поколения Z на рынке труда Республики Казахстан. Рассматриваются изменения в трудовых ценностях молодых специалистов, их ожидания от работодателей и причины, по которым традиционные системы мотивации теряют эффективность. Особое внимание уделяется ситуации в нефтегазовой отрасли Атырауской области. Автор приходит к выводу о необходимости перехода к более гибким и персонализированным подходам в HR-менеджменте для снижения текучести кадров.

В последние годы рынок труда Казахстана претерпевает существенные структурные изменения, обусловленные процессами цифровизации экономики, глобализации и активным выходом на рынок труда представителей поколения Z. Это приводит к трансформации

традиционных подходов к управлению персоналом и требует пересмотра существующих HR-стратегий.

Поколение Z (1997–2012 гг. рождения) уже составляет около четверти рабочей силы страны. По прогнозам, к 2030 году совместно с миллениалами они будут занимать до 70–74% всех рабочих мест [1, 2]. Данное поколение формировалось в условиях цифровой среды, что определило их высокую адаптивность к технологиям, ориентацию на быстрый доступ к информации и новые модели взаимодействия в профессиональной среде.

Для представителей поколения Z в Казахстане работа перестает быть исключительно источником дохода и приобретает более комплексный характер, выступая пространством для самореализации, развития и социальной идентификации. Молодые специалисты ориентированы на гибкие условия занятости, возможность удаленной работы, прозрачность управленческих решений и наличие обратной связи со стороны работодателя.

Особенно ярко данные тенденции проявляются в Атырауской области, где доминирует нефтегазовый сектор, традиционно характеризующийся жесткой иерархией и регламентированными условиями труда. В таких условиях привлечение и удержание представителей поколения Z требует перехода от классических управленческих моделей к более гибким и адаптивным подходам.

Исследования показывают, что традиционные методы мотивации, основанные преимущественно на материальном стимулировании, утрачивают свою эффективность. Для поколения Z важны нематериальные факторы, такие как:

- признание достижений в режиме реального времени;
- участие в принятии решений;
- возможности профессионального и карьерного роста;
- баланс между работой и личной жизнью;
- цифровая среда взаимодействия.

В этой связи особую значимость приобретает внедрение цифровых HR-инструментов, включая:

- платформы управления талантами;
- системы обратной связи и оценки вовлеченности;
- аналитические инструменты (HR-аналитика);
- корпоративные цифровые коммуникационные среды.

Комплексный подход к мотивации, сочетающий конкурентоспособную оплату труда с использованием цифровых технологий и развитием корпоративной культуры, становится ключевым фактором повышения вовлеченности персонала. В условиях усиливающейся конкуренции за человеческий капитал трансформация систем мотивации выступает необходимым условием устойчивого развития организаций [3, 4].

Проведенный анализ свидетельствует о том, что поколение Z формирует новые требования к организации труда и системе мотивации персонала. Современные молодые специалисты ожидают от работодателей не только достойного уровня оплаты труда, но и гибкости, прозрачности, возможностей развития и активного использования цифровых технологий.

Переход к персонализированным и технологически ориентированным моделям мотивации позволит компаниям Казахстана не только привлекать талантливую молодежь, но и эффективно использовать их потенциал для достижения стратегических целей бизнеса, обеспечивая рост производительности труда и снижение текучести кадров.

В условиях нефтегазового сектора Атырауской области адаптация HR-политики к ожиданиям поколения Z становится не просто инструментом повышения эффективности, а стратегическим фактором конкурентоспособности организаций.

Список использованной литературы:

1. Шокпаров А. Зумеры в Казахстане меняют рынок труда // Kursiv Media. – 2026.
2. Беисембина А. The Labour Market in Kazakhstan Conditions // MDPI. – 2025.

3. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2018.
4. Герцберг Ф. Мотивация к работе. – М.: Вершина, 2019.

ӘОЖ 528.44:004

«ЖЕР РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ»

Үсенқызы Ардак

ArdakY00@mail.ru

«Экономика мен басқарудағы бизнес-аналитика» білім бағдарламасының 1-курс
магистранты

Ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Адиева Э.М.

Жер ресурстарын басқару-бұл әртүрлі пәндер мен елдерде әр түрлі анықталған кең сала. Дегенмен, ортақ белгілер айқын және жалпылау бар. Бұл зерттеуде бұл термин жер қатынастары туралы ақпаратты анықтау, тіркеу, тарату және сақтау процесін білдіреді. Бұған жер иелену, жерді бағалау және салық салу, жоспарлау, Жерді пайдалану және жер ресурстарын дамыту ұғымдары кіреді. Бұл сала жер құқығы бойынша мамандарды, тіркеушілерді, нотариустарды, сатушыларды, геодезистерді, бағалаушыларды, құрылыс салушыларды, ақпараттық технологиялар және геоақпараттық технологиялар бойынша мамандарды және басқа да мамандарды қоса алғанда, бірқатар сабақтас кәсіптер мен практикаларды қамтиды. Басылым жер иелену және әкімшілік құқық мәселелеріне баса назар аударады. Жер ресурстарын басқару «жерді тіркеу» және «кадастр» терминдерін қамтитын біріккен термині ретінде қарастырылады.

Жер ресурстарын басқару аумақтардың тұрақты дамуының, экономикалық белсенділіктің және әлеуметтік тұрақтылықтың маңызды элементі болып табылады. Цифрлық технологиялардың дамуымен мемлекеттік және жеке құрылымдар жер қатынастарын тиімді есепке алу, мониторингтеу және реттеу үшін жаңа мүмкіндіктер алууда. Цифрлық трансформация ақпараттық фрагментацияны жоюға, шешімдердің ашықтығы мен жеделдігін арттыруға мүмкіндік береді.

Жерді басқарудағы цифрлық трансформацияның теориялық негіздері

Цифрлық трансформация-бұл деректерді құру, басқару және пайдалану үшін жаңа мүмкіндіктер алу мақсатында адамдардың, процестердің және технологиялардың өзара әрекеттесуіндегі стратегиялық өзгерістер кешені. Жер ресурстары контекстінде бұл дәстүрлі қағаз жүйелерінен цифрлық платформаларға көшуді, процедураларды автоматтандыруды және ақпараттық жүйелерді біріктіруді білдіреді.

Табиғаты бойынша цифрлық трансформация ұйымдар мен жекелеген секторлардың негізінен қағаз және қолмен қызмет көрсету нысандарынан цифрлық технологияларды кеңінен қолдануға негізделген модельдерге жүйелі ауысуын сипаттайтын жалпылама (қолшатыр) тұжырымдама болып табылады. Бұл процесс операциялық тиімділікті арттыруға ғана емес, сонымен қатар түбегейлі жаңа цифрлық өнімдерді, Сервистерді және қоғамдық құндылықты қалыптастыру тәсілдерін қалыптастыруға бағытталған.

Цифрлық трансформацияны іске асыру ведомствоаралық және сектораралық цифрлық экожүйелерді қоса алғанда, ұйымдар ішінде де, одан тыс жерлерде де дамыған ақпараттық - технологиялық инфрақұрылымға сүйенеді. Табысты трансформацияның маңызды шарты ұйымдарда сыртқы ортаның өзгеруіне жауап ретінде цифрлық технологиялық шешімдерді уақтылы анықтауға, бағалауға және енгізуге мүмкіндік беретін динамикалық мүмкіндіктердің болуы болып табылады.

Жер ресурстарын басқару саласында цифрлық трансформация жаһандық, өңірлік және Ұлттық деңгейлердегі дамудың негізгі бағыттарының бірі ретінде танылды. Атап айтқанда, ол Еуропалық Одақтың стратегиялық құжаттарында маңызды орын алады және көбінесе кеңірек

мемлекеттік цифрландыру бағдарламаларына біріктіріледі. Осы Тұжырымдама аясында ғылыми зерттеулерде бірнеше өзара байланысты процестерді ажырату әдетке айналған.

Біріншіден, цифрлық цифрландыру (цифрландыру) деректер мен ақпаратты аналогтық формадан цифрлыққа аударуды білдіреді.

Екіншіден, цифрландыру (цифрландыру) негізінен көрсетілетін қызметтердің тиімділігі мен сапасын арттыру үшін цифрлық деректер мен технологиялардың әлеуетін пайдалану мақсатында қолданыстағы бизнес-процестерді бейімдеумен немесе қайта жобалаумен байланысты және бизнес-процестерді реинжинирингтің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Үшіншіден, цифрлық жеделдету қысқа мерзімді перспективада цифрлық түрлендірулерді енгізуге бағытталған бастамалар саны мен ауқымының жеделдетілген өсуін көрсетеді.

Жерді басқаруды цифрландыруда қолданылатын негізгі технологияларға мыналар жатады:

- Кеңістіктік деректер инфрақұрылымы (КДИ) - географиялық ақпаратты жинау, сақтау, алмасу, тарату және пайдалану үшін технологиялар, стандарттар, ресурстар, ұйымдар мен процестер кешені.

- Ұлттық кеңістіктік деректер инфрақұрылымдары (ҰКДИ) – мемлекеттік басқару, бизнес және азаматтар үшін бірыңғай цифрлық негіз құра отырып, елдің барлық геокеңістіктік ақпаратын жинау, басқару және алмасу үшін адамдарды, технологияларды, ережелер мен деректерді біріктіретін цифрлық экожүйе.

- Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) — жер деректерін кеңістіктік талдау және визуализациялау үшін.

- Жерді қашықтықтан зондтау (ЖҚЗ) — жерді пайдаланудағы өзгерістерді мониторингілеуге арналған спутниктік және аэрофотосуреттер.

- Цифрлық кадастрлық тіркелімдер-Жерге құқықтарды есепке алудың автоматтандырылған жүйелері.

- Заттар интернеті (IoT) — жердің күйін бақылауға арналған сенсорлық желілер (мысалы, ылғалдылық, эрозия).

- Блокчейн-жермен мәмілелердің ашықтығы мен қорғалуын қамтамасыз ету.

Жер учаскелерінің мемлекеттік кадастрлық есебі жылжымайтын мүлік туралы құжатталған мәліметтердің, оның орналасқан жерін, кадастрлық құнын, құқықтық мәртебесін және учаскелердің ауданын қоса алғанда, реттелген жиынтығын білдіреді. Осыған байланысты жер ресурстарын ұтымды пайдалану мемлекеттің экономикалық дамуында, халықтың өмір сүру деңгейін арттыруда және елді халықаралық аренада бекітуде шешуші рөл атқарады. Жердің жай-күйін талдау мемлекеттік органдарға нормативтік актілерді, жерге орналастыру схемаларын әзірлеу және жерді пайдалануды жоспарлау үшін бағдарларды ұсынады. Осы міндеттерді шешу үшін кеңістіктік ақпаратты өңдеу мен талдаудың, сондай-ақ жер ресурстарын жедел басқарудың заманауи әдістерін қолдану қажет.

Жер ресурстарын тиімді басқару жылжымайтын мүлік туралы сенімді және өзекті ақпараттың болуын талап етеді. Мұндай деректердің негізгі көзі жылжымайтын мүліктің бірыңғай мемлекеттік тізілімі болып табылады, онда үнемі жаңартылып отыруға жататын мәліметтер бар. Бұл деректер адамдарға картографиялық және мәтіндік форматта толық ақпарат беру арқылы әрбір мүлікті анықтауға мүмкіндік береді. Кадастрлық ақпаратқа пайдаланушылардың сұраныстарына байланысты электрондық және қағаз форматында қол жеткізуге болады.

Жерді басқару жүйелерін цифрлық трансформациялауға инвестициялар тікелей және жанама әсерлердің болуымен сипатталады. Тікелей әсерлерге экономикалық тиімділікті арттыру, әкімшілік процестерді оңтайландыру, мемлекеттік қызметтердің сапасын жақсарту және әлеуетті қосымша кіріс көздерін қалыптастыру жатады. Жанама әсерлер цифрлық қайта құрулардың ұлттық даму стратегияларымен және жаһандық тұрақты даму мақсаттарымен сәйкестігін қамтамасыз етуде көрінеді. Атап айтқанда, жерді басқаруды цифрландыру жерге

иелік ету туралы кеңістіктік және құқықтық деректерді ведомствоаралық пайдалануды кеңейтуге, әйелдер мен халықтың осал топтарын қоса алғанда, әлеуметтік инклюзивтілік деңгейін арттыруға, жерді пайдалану кепілдіктерін нығайту есебінен кедейлікті төмендетуге, сондай-ақ климаттың өзгеруіне бейімделу және оның салдарын жұмсарту жөніндегі шаралардың нәтижелілігін арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, бұл инвестициялар азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, жаңартылатын және таза энергетиканы дамытуға, инновациялық қызметті ынталандыруға, киберқауіптерге төзімділікті арттыруға және тұрақты қалалық және ауылдық аумақтарды қалыптастыруға әсер етеді.

Жерді басқару жүйелері жердің (жылжымайтын мүліктің) кімге тиесілі екендігі, оның қай жерде орналасқандығы, оның құны, қалай пайдаланылатыны және оны қалай пайдалануға болатындығы немесе пайдалану керектігі туралы қол жетімді, нақты, ресми, расталған және біржақты ақпарат беру арқылы тұрақтылықты қамтамасыз етуге тырысады.

Жер ресурстарын басқару жүйесі жағдайында тұрақтылығы әртүрлі сипаттағы дағдарыстық әсерлерге, соның ішінде Цифрлық трансформацияға байланысты сын-қатерлерге бейімделу қабілетімен анықталатын күрделі әлеуметтік-техникалық құрылымдар ретінде қарастырылуда. Пандемия тәжірибесі «land governance» дәстүрлі модельдерінің жаһандық күйзелістерге осалдығын көрсетті және институционалдық үздіксіздік пен бейімделуді қамтамасыз ету қажеттігін атап өтті.

Мұндай әсерлерге дайын болмау жер қызметтерін көрсетудің бұзылуына және әлеуметтік және цифрлық теңсіздіктің күшеюіне әкелуі мүмкін, бұл әйелдер мен халықтың осал топтарына көбірек әсер етеді. Керісінше, белсенді әрекет ету стратегиялары қысқа мерзімді перспективада ұйымдардың тиімділігі мен тұрақтылығын арттыра алады.

Мұндай тұрақтылықты қалыптастыру кешенді ұйымдастырушылық өзгерістерді енгізуді, институционалдық әлеуетті дамытуды және өзгерістерді басқару тетіктерін қолдануды көздейді, бұл ұзақ мерзімді жоспарда Жер ресурстарын басқарудың неғұрлым бейімделгіш және инновациялық жүйелерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Цифрлық кадастр-жер учаскелері, байланысты құқықтар, шектеулер мен сипаттамалар туралы геобайланысты деректерді қамтитын орталықтандырылған ақпараттық жүйе. Цифрлық кадастрды Жер ресурстарын басқару процестеріне біріктіру деректердің қайталануын жоюға ықпал етеді, меншік құқығын тіркеуді жеделдетеді және мемлекеттік органдарды, инвесторлар мен азаматтарды қоса алғанда, мүдделі тараптар үшін ақпараттың қолжетімділігін арттыруды қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл жерді пайдалану рәсімдерінің ашықтығы мен тиімділігін арттырады, сондай-ақ аумақтық және ұлттық стратегиялар деңгейінде кейінгі талдау, мониторинг және жоспарлау үшін негіз қалыптастырады.

Геоақпараттық жүйелер (ГАЗ) деректерін қашықтықтан зондау нәтижелерімен интеграциялау жердің жай-күйін, оның ішінде оларды пайдалануды, деградацияны және игеруді жүйелі мониторингтеу үшін мүмкіндіктер ашады.

Бұл тәсіл жерді пайдалану динамикасын талдауға мүмкіндік береді және болжамдардың дәлдігі мен басқару араласуларының тиімділігін арттыра отырып, аумақтық жоспарлау процестерінде шешім қабылдауға негізделген қолдауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, кеңістіктік және спутниктік деректерді біріктіру әртүрлі мүдделі тараптар, соның ішінде мемлекеттік органдар, ғылыми-зерттеу институттары және жергілікті қауымдастықтар үшін ашық және қолжетімді ақпараттық базаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Көптеген елдерде мемлекеттік цифрлық кадастрларды енгізу жер учаскелері, меншік иелері және құқықтар туралы ақпаратты электронды түрде сақтауға мүмкіндік береді. Мұндай цифрландыру Жер ресурстарын басқару процестерінің ашықтығы мен есептілігін арттыруға ықпал етеді, азаматтармен және мүдделі тараптармен өзара іс-қимылды жақсартады, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтады және әкімшілік рәсімдердің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, цифрлық кадастрлар аумақтар мен ұлттық стратегиялар деңгейінде неғұрлым Үйлестірілген жоспарлауды, мониторингті және шешім қабылдауды қамтамасыз ететін басқа мемлекеттік ақпараттық жүйелермен интеграциялануға негіз жасайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванов И. И. Цифровые технологии в управлении земельными ресурсами // Геодезия и картография. – 2023.
2. Петров П. А. Геоинформационные системы в земельном кадастре: теория и практика. – М.: Наука, 2022.
3. Сидоров С. С. Дистанционное зондирование Земли в мониторинге земельных ресурсов // Журнал пространственных данных. — 2024.
4. Zhang, L., & Li, X. Digital Land Administration: Trends and Challenges // Journal of Land Use Policy. – 2023.
5. Р.Тончовска. Инфраструктуры пространственных данных// FIG, Publication MFG-80.
6. Economic Commission for Latin America and the Caribbean, CAF Development Bank of Latin America & European Commission. 2020. Latin American Economic Outlook 2020. OECD.
7. Эргашев Д. Цифровая трансформация в управление земельными ресурсами // SHOKH library. – 2026. – Т. 1. – №. 1.

ӘӨЖ 331.5.

«АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ САПАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСІМГЕ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ»

Хайруллина Гульжан Рахметуллаевна

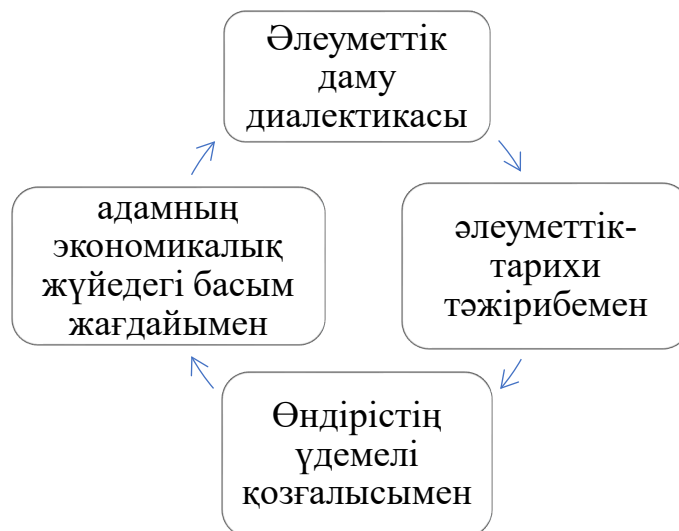
bissembiyeva79@bk.ru

«Бизнес экономикасы» білім бағдаламасының 1 курс магистранты

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші, э.ғ.м., сеньор-лектор Бисембиева Ж. К.

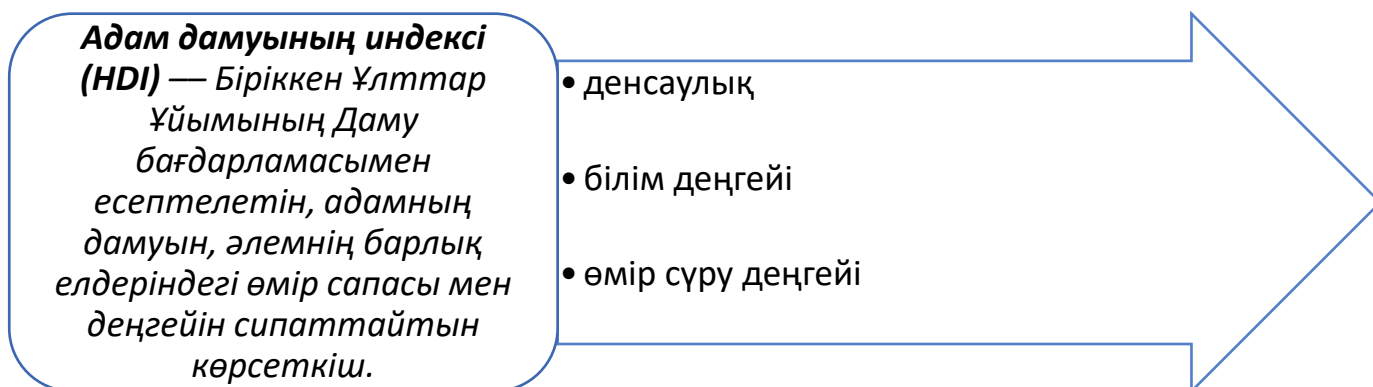
Адами капитал елдің тұрақты дамуы мен экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторы болып табылады. Адами капитал дегеніміз адамның өнімділігі мен жаңашылдық қабілетін анықтайтын білімдер, дағдылар, қабілеттілік, денсаулық пен адам бойындағы құндылықтардың жиынтығы көрсетеді.

Адам әрқашан философиялық білімнің орталығында болды, ойлау мен рефлексияның негізгі ортасын көрсетеді. Алайда, экономика саласында адамның нақты тәжірибелік іс - әрекеті көрінеді, оның бастамасына кеңістік ашылады.



Сурет 1. Адами капитал мәселесінің тұжырымдамалық және теориялық дамуы

Халықаралық тәжірибеде адами капиталдың сапасын өлшеу үшін бірқатар интегралды индикаторлар қолданылады. Ең жиі кездесетіні – адам дамуының индексі (HDI): үш компонентті қамтиды – денсаулық, білім және өмір сүру деңгейі.

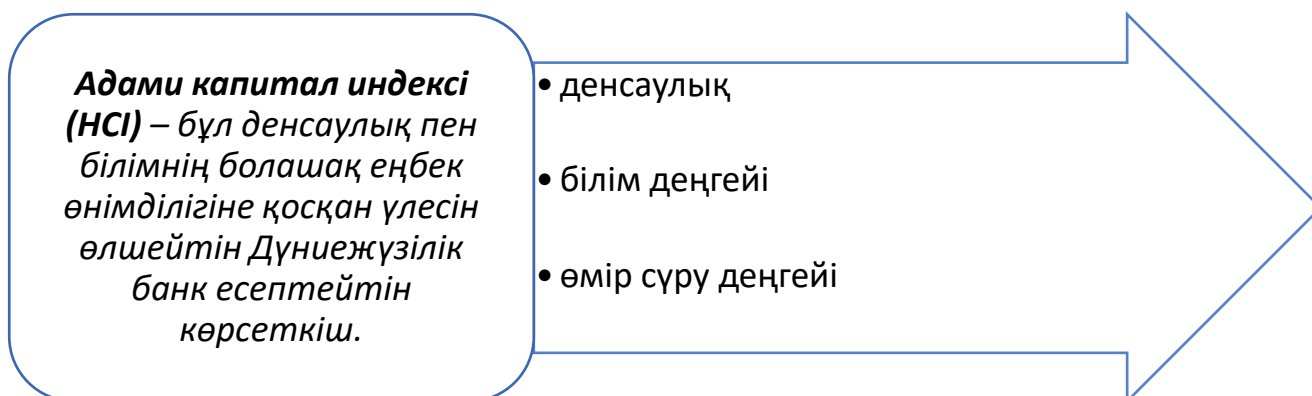


Сурет 2. – Адам дамуының индексі (HDI) компоненттері

Адам дамуының индексі (HDI) – ағылшын тілінен. Human Development Index (HDI) – Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасымен есептелетін, адамның дамуын, әлемнің барлық елдеріндегі өмір сапасы мен деңгейін сипаттайтын көрсеткіш. Бұл индекс әлем елдері азаматтарының өмір сүру деңгейін көрсететін ең тиімді индикаторлардың бірі болып табылады. Әр түрлі елдердің беделді басылымдары адам дамуының индексі объективті көрсеткіш деп санайды.

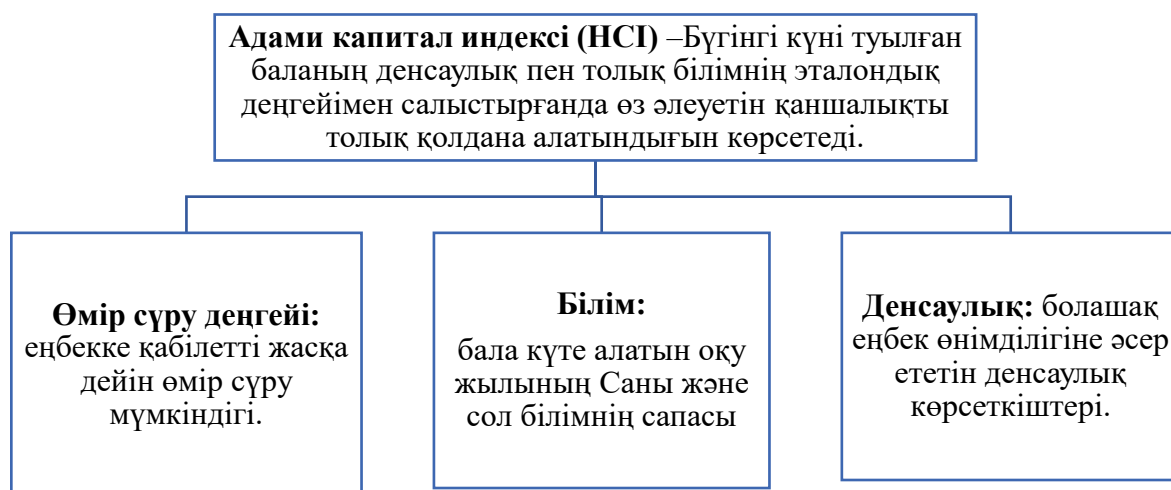
Дүниежүзілік банк сонымен қатар білім сапасы мен денсаулығын ескере отырып, бүгінгі күні дүниеге келген баланың күтілетін өнімділігін көрсететін адами капитал индексін (HCI) әзірледі.

Адами капитал индексі (HCI) – бұл баланың денсаулық пен білімнің болашақ еңбек өнімділігіне қосқан үлесін өлшейтін көрсеткіш. бүгінгі күні туылған баланың денсаулық пен толық білімнің эталондық деңгейімен салыстырғанда өз әлеуетін қаншалықты толық қолдана алатындығын көрсетеді. Адам капиталының индексі (HCI) мемлекетке адами капиталдың жеткіліксіз дамуы жағдайында жалпы кірістердің жоғалуын бағалауға және жағдайды жақсарту жолдарын анықтауға көмектеседі.



Сурет 3. Адами капитал индексі (HCI) компоненттері

Адами капитал индексі (HCI) үш негізгі компонентке негізделген: өмір сүру деңгейі: 5 жасқа дейін өмір сүру мүмкіндігі; Білім: бала күте алатын оқу жылының Саны және сол білімнің сапасы; Денсаулық: болашақ еңбек өнімділігіне әсер ететін денсаулық көрсеткіштері.



Неліктен Адами капитал индексі (НСІ) маңызды:



Сандық: НСІ мемлекетке денсаулық пен білімге салынған инвестициялардың Болашақта еңбек өнімділігіне қалай әсер ететіні туралы нақты сандық түсінік береді.

Стратегиялық жоспарлау: үкіметке денсаулық пен білім деңгейін жақсартудың ең тиімді шараларын, сондай-ақ ресурстарды қайда бағыттау керектігін анықтауға көмектеседі.

Шығындар мен пайданы бағалау: мемлекетке адами капиталдың жеткіліксіздігінен қанша кіріс жоғалтатынын және бұл шығындарды кідіріссіз әрекет ете отырып, пайдаға қаншалықты тез айналдыруға болатынын түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдық активтерден айырмашылығы, адами капитал өзін-өзі дамыту және көбею қабілетіне ие, бұл жаһандық экономикадағы мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын факторға айналууда. Адами капиталдың сапасы инновациялық белсенділік деңгейінде, еңбек өнімділігінде, экономиканың тұрақтылығында және, сайып келгенде, халықтың өмір сүру деңгейінде тікелей байланысты. "Адам капиталы" термині алғашында Т.Шульц пен Г. Беккердің еңбектерінде танымал болды, олар адамның білімін, дағдылары мен денсаулығын физикалық капиталға салынған инвестициялармен салыстыруға болатын негізгі салым ретінде қарастырды. Алайда, қазіргі мағынада адами капитал тек білім беру және кәсіби дайындық объективі арқылы ғана емес, сонымен қатар денсаулық, мәдени құндылықтар, шығармашылық, әлеуметтік байланыстар және инновация қабілеті сияқты категориялар арқылы қарастырылады.

Адами капиталдың сапасы - бұл адамдардың экономикалық, мәдени құндылық жасау қабілетін анықтайтын сипаттамалардың жиынтығы. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл Мемлекеттің дамуына әсер ететін және экономиканың бәсекеге қабілеттілігімен тікелей байланысты халықтың білімі, дағдылары, денсаулығы мен әлеуметтік белсенділігінің деңгейі. Ал бұның өзі ЖІӨ-нің ұзақ мерзімді өсуінің және халықтың өмір сүру сапасының факторы болып табылатындығы айқын.

БҰҰ Даму Бағдарламасының деректері бойынша Қазақстан адам дамуы индексінің деңгейі жоғары елдер тобына кіреді, 2023 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы (UNDP) (HDI = 0,837) рейтингінде 60-шы орынды және 2024 жылы 193 елдің ішінде 67-ші орынды иеленген.

Қазіргі күнде де Қазақстанда адами капиталдың сапасын арттыру үшін басты сын-қатерлер: цифрлық трансформация жағдайында білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігі. Әсіресе ауылдық өңірлерде медициналық қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыру; үздіксіз білім беру және кадрларды қайта даярлау жүйесін дамыту; ғылыми-зерттеу және инновациялық қызметті ынталандыру болып қала бермек. Бұл ретте білім және салаутты қоғамды қалыптастыру, яғни басым бағыт тұлғаның зияткерлік және креативті әлеуетін дамыту болып табылады.

Жоғары білім: жоғары біліммен жалпы қамту көрсеткіші (gross tertiary enrolment) 2023 жылы 56,5% құрады, бұл 2022 жылғы 58,9% - дан сәл төмендеді. Соңғы онжылдықтардың динамикасы 2000 жылдардың басынан бастап қол жетімділіктің өсуін көрсетеді, алайда соңғы жылдары тұрақтандыруды қажет етіп отыр.

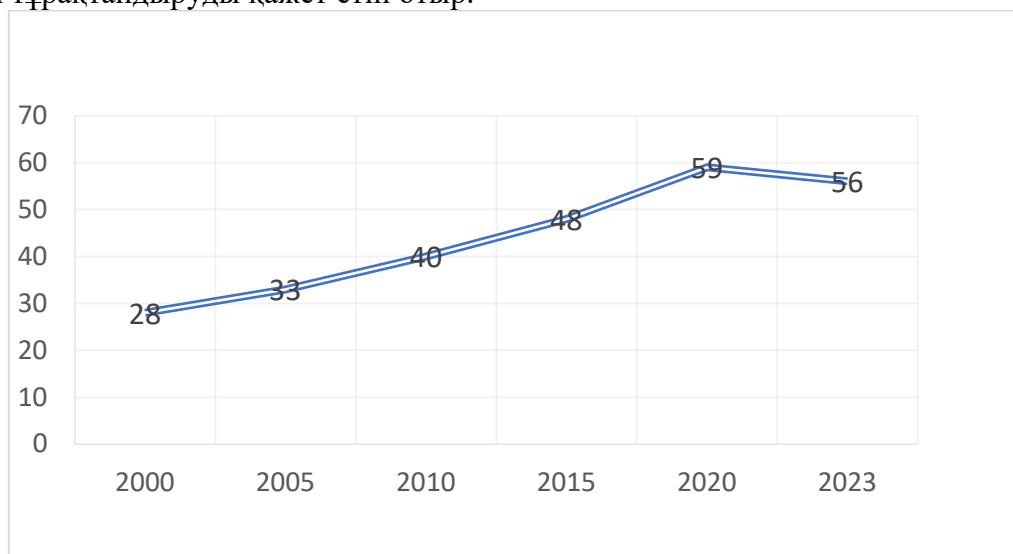


Диаграмма 1. Қазақстандағы жоғары біліммен қамсыздандыру, %

Кесте 1- Қазақстандағы білім беру көрсеткіштерінің деңгейі

жылдар	Жоғары біліммен қамту (%)	Орташа білім алу ұзақтығы	Күтілетін білім алу ұзықтығы
2000	28	10,1	13,0
2005	33	10,6	13,3
2010	40	11,1	13,6
2015	48	11,6	13,8
2020	59	12,2	14,0
2023	56	12,5	13,7

Ескерту – Дүниежүзілік банк, Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы, Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы деректері негізінде автор құрастырған.

Суретте 23 жыл ішінде білім алуға деген көзқарас өзгергенін, жоғары біліммен қамту 28% - ға артқанын және оқу жылдары да артқанын көруге болады. Бұл шындықтың алғышарттарына байланысты құзыреттілікті күшейту қажеттілігімен байланысты. Өмірлік шындықтың өзгеруі білім алудың өзгеруіне әкелді.

Осылайша, Қазақстан базалық білім берудің жоғары деңгейіне ие, бірақ білім беру бағдарламаларының сапасына, өңірлік айырмашылықтарға және білім берудің ғылыми

зерттеулермен және инновациялық экономикамен жеткіліксіз интеграциялануына байланысты проблемалар әлі де сақталып отыр.

Білім индексі 0,806 құрады, бұл табыс индексінен төмен (0,866), жан басына шаққандағы ЖҰӨ – 30 989 \$ (PPP, 2017), 2023 жылы Еңбек өнімділігі 4,6% - ға өсті, 2024 жылы ЖІӨ өсімі 4,8% -. құрады. Табыстың өсуі HDI-ге оң әсер етеді, бірақ оның үлесі білім мен денсаулықтан төмен. Қазақстанның адами капитал индексі 0,63 құрады, бұл ЭЫДҰ бойынша орташа деңгейден (0,75) төмен. Бұл дегеніміз, бүгін туылған нәресте өзінің әлеуетті өнімділігінің тек 63% жетеді.

Кесте 2. Адами капитал индексі: Қазақстан және ЭЫДҰ елдері

Елдер	Адами капитал индексі HSI	Өнімділік (%)
Қазақстан (2020)	0,63	63%
ЭЫДҰ елдер арасындағы орташа көрсеткіш	0,75	75%
Сингапур (лидер)	0,88	88%

Ескерту-автор World Bank, UNDP (United Nations Development Programme, OECD, ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері негізінде құрастырған.

2023-2024 жылдарға арналған деректер бойынша Қазақстанда өмір сүру ұзақтығы 75,4 жылды құрады (ерлер — 71,3 жас, әйелдер — 79,4 жас). Салыстыру үшін, бұл көрсеткіш 2000 жылы 67 жастан аспады, бұл айтарлықтай ілгерілеуді көрсетеді. Өлім-жітімнің негізгі себептері болып табылатын жүрек-қан тамырлары және онкологиялық аурулардың жоғары үлесі сақталуда, ана мен бала өлімінің тұрақты төмендеуі байқалады, алайда көрсеткіштер ЕО елдеріне қарағанда әлі де жоғары. Денсаулық сақтау саласына инвестициялар: шығындар ЖІӨ-нің шамамен 3,3% құрайды, бұл дамыған елдерге қарағанда төмен (ЖІӨ-нің орташа 6-8%).

Кесте 3. Қазақстандағы халықтың денсаулығының негізгі көрсеткіштері (2000-2023 жж.)

Көрсеткіштер	2000	2010	2020	2023
Өмір сүру ұзақтығы	67,0	70,5	74	75,4
Ерлер	62,0	66,8	70,5	71,3
Әйелдер	72,0	74,2	77,5	79,4
Бала өлімі (дүниеге келген 1000 балаға шаққанда)	20,4	15,2	9,1	8,2
Денсаулық сақтау саласына жұмсалған шығын (ЖІӨ %)	2,0	2,5	3,1	3,3

Ескерту – автордың деректері Дүниежүзілік банк, Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы және Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы негізінде құрастырылған.

Жеке адамның денсаулығы адам капиталы сапасының негізгі факторы болып табылады. Дені сау жұмысшылар жоғары тиімділікті, аурушандықты және белсенділік деңгейін жоғарылатады. Өмір сүру ұзақтығының өсуі экономикалық белсенді кезеңнің кеңеюіне ықпал етеді, сондықтан денсаулық деңгейі жақсы оқушылар мен студенттердің жақсы нәтижелерге қол жеткізуі маңызды, бұл білім беруге инвестициялардың әсерін күшейтеді, алайда медициналық қызметтерге біркелкі қол жетімділік адами капиталдың жалпы әлеуетін төмендетеді.

Ел Президенті Қ. Қ. Тоқаев 2020 жылғы 1-ші қыркүйек айындағы Жолдауында «Жаңа жағдайдағы экономикалық даму» бағытының негізгі жеті қағидатының бірі ретінде адами капиталды дамытудың маңыздылығын атап өтіп, оны ел дамуының негізгі күші ретінде белгілеген болатын. Айта кету керек, халықтың әл-ауқатын жақсарту және өмір деңгейін көтеру мәселелері түрлі мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық құжаттарда үнемі көтеріліп, орта- және ұзақ мерзімді перспективаға қойылды.

Мемлекет тарапынан сапалы адам әлеуетін қалыптастыру факторларын белсендіру бойынша шаралар қабылданып жатқан жоқ деп айтуға болмайды. Мысалы, 2019

жылдан бастап жүзеге асып келе жатқан Қазақстанның 2025 жылға дейінгі даму Ұлттық жоспары аясында адам әлеуетін қалыптастыру мен дамытуды жандандыру үшін жалпыұлттық басымдықтар айқындалды:

- Әділ әлеуметтік саясат, оның мақсаты халықты өнімді еңбекпен қамту, әлеуметтік төлемдер мен мемлекеттік жәрдемақылар бойынша барлық міндеттемелерді орындау және отбасыларды қолдауға бағытталған;

- Қолжетімді және тиімді денсаулық сақтау жүйесі, денсаулықты жақсарту, қолдау және қалпына келтіруді қамтамасыз ететін тұрақты денсаулық сақтау жүйесінің дамуын көздейді;

- Сапалы білім беру, бұл еліміздің әлеуметтік-экономикалық жүйесін модернизациялау бағытына сай, Индустрия 4.0 стратегиясы аясында ғылыми-инновациялық фактордың ұлғаюын ескере отырып іске асырылуы тиіс.

Қазақстанның 2025 жылға дейінгі даму Ұлттық жоспары аясында адам әлеуетін қалыптастыру мен дамытуды жандандыру үшін жалпыұлттық басымдықтар айқындалды:

Әділ әлеуметтік саясат, оның мақсаты халықты өнімді еңбекпен қамту, әлеуметтік төлемдер мен мемлекеттік жәрдемақылар бойынша барлық міндеттемелерді орындау және отбасыларды қолдауға бағытталған;

Қолжетімді және тиімді денсаулық сақтау жүйесі, денсаулықты жақсарту, қолдау және қалпына келтіруді қамтамасыз ететін тұрақты денсаулық сақтау жүйесінің дамуын көздейді;

Сапалы білім беру, бұл еліміздің әлеуметтік-экономикалық жүйесін модернизациялау бағытына сай, Индустрия 4.0 стратегиясы аясында ғылыми-инновациялық фактордың ұлғаюын ескере отырып іске асырылуы тиіс

Бұл шаралар экономиканың макро-, мезо- және микро деңгейлерінде бәсекелестік артықшылықтардың өсуіне бағытталғанын ескере отырып, адам капиталының тұжырымының экономикалық және әлеуметтік тиімділігін арттыру үшін арнайы қағидаларын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстарды енгізуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.ЗН. Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм [Address to the people of Kazakhstan" fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism]. Қазақстан халқына Жолдауы, 2024 жыл 1 қыркүйек [Elektronдық resurs] — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adilet-ti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> (accessed:02.09.2024) [in Kazakh]

2. Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2013 жылғы №1385 Жарлығымен бекітілген «Kazakhstannyn aleminin en ddamigan 30 memleketinin katarina kirui zhonindegi tuzhyrimdama» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001385>

3. Equitable Human Capital Is a Top Priority for Kazakhstan. PRESS RELEASE WORLD BANK, April 29, 2021 [Elektronnyj resurs] — URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2021/04/29/equitable-human-capital-is-a-top-priority-for-kazakhstan> (accessed:04.03.2025) [in English]

4. Human Capital Project - Kazakhstan Human Capital Index 2020. October 2020 https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/hci/HCI_2pager_KAZ.pdf?cid=GGH_e_hcpexternal_en_ext (accessed:19.08.2025)

5. <https://24.kz/ru/news/economy/item/394815-predlozheniya-na-rynke-truda-prevyshayut-spros>

6. Интернет ресурсы: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-09/zhenschiny-v-kazakhstane-zarabatyvayut-v-srednem-na-25-menshe-muzhchin>

7. Интернет ресурсы: <https://kursiv.kz/news/rynki/2020-04/v-kazakhstane-nablyudaetsya-disbalans-mezhdu-sprosom-i-predlozheniem-na-rynke>

СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

СЕКЦИЯ IV. II ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНІ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

ӘОК 351.74:005.95/96

«ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЕРВИСТІК ПОЛИЦИЯ ЖҮЙЕСІНДЕГІ УЧАСКЕЛІК ИНСПЕКТОРЛАР ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Ахманов Алишер Төлегенұлы

Ahmanov@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор – Бегалиев Е.Н.

Қазақстандағы сервистік полиция жүйесіндегі учаскелік инспекторлар қызметінің ұйымдастырылуы талданады. Зерттеуде негізгі проблемалар айқындалып, халықаралық сервистік полиция тәжірибесі негізінде жетілдіру жолдары ұсынылады. Ұсыныстар полиция мен қоғам арасындағы өзара сенімді нығайтуға және профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыруға бағытталған.

Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру бағытында құқық қорғау жүйесін реформалау Қазақстан Республикасының стратегиялық приоритеттерінің бірі ретінде белгіленген. Елдегі қоғамдық қауіпсіздік деңгейі мен азаматтардың құқық қорғау органдарына деген сенімі мемлекеттің құқықтық қағида бойынша дамуының маңызды көрсеткіштеріне жатады. Осы тұрғыда полиция қызметін жазалаушы функциядан сыни тұрғыда қорғаныс пен қоғамның сенімін күшейтетін сервистік модельге көшіру қажеттілігі туындаған. Аталған бағыт Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы алқа мәжілісінде және алдыңғы Жолдауларында полицияның сервистік моделін енгізу мен кеңейту мәселелеріне назар аударуымен айқын көрінеді. Онда құқық қорғау жүйесінің бюрократиялық кедергілерден арылуы, полиция қызметінің сапасын арттыру мен азаматтардың өзекті мәселелерін шешуге бағдарлануы басты міндеттер ретінде қойылды [1].

Сервистік полицияның негізгі элементтерінің бірі – учаскелік инспекторлар институты. Олардың рөлі әкімшілік аумақтарда қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтардың алдын алу, азаматтармен тікелей өзара әрекет жасау арқылы айқын көрінеді. Қазақстанда учаскелік инспекторлар қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде жауапты тұлға ретінде танылған. Олардың қызметін жеделдетуге қоғамдық мәселелерді шешуге бағытталған цифрлық коммуникация құралдарын енгізу секілді пилоттық жобалар істен шықпайтынын көрсететін тәжірибелер жүргізілуде [2].

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе көрсеткендей, полиция мен қоғам арасындағы серіктестік қағидаты құқық бұзушылықтардың алдын алуда тиімді құрал болып табылады. Әлемдік зерттеулер полиция қызметінің нәтижелілігін бағалау кезінде тек қылмыс көрсеткіштеріне сүйенбей, қоғамның құқық қорғау органдарына деген сенім деңгейін де есепке алуды ұсынады [3]. Себебі, қоғамдық сенім жоғары болған жағдайда полиция мен азаматтардың өзара әрекеті тиімді жүзеге асады. Осы зерттеу сервистік полиция жүйесіне көшу мен учаскелік инспекторлар қызметін ұйымдастыру мәселелерін жан-жақты талдауды көздейді.

Сараланған пікірталастар мен өзекті статистикалық мәліметтер полиция мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың сапасына тікелей әсер ететін әлеуметтік-құқықтық факторларды айқындайды. Сонымен бірге реформалық процестің тиімділігін арттыру үшін нақты басқару, құқықтық әрі коммуникациялық тетіктерді пайдаланудың маңыздылығын көрсетеді. Осылайша, елдегі қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сервистік моделін жетілдіру мақсатында учаскелік инспекторлар институтына бағытталған ғылыми-теориялық және практикалық ұсыныстарды әзірлеу қажеттігі артып отыр.

Полиция қызметінің әлеуметтік-қоғамдық негізін профилактика мен қызмет көрсету қағидаларына көшіру тарихы ұзақ және көпқырлы эволюциялық жолдан өтіп, классикалық парадигмадан, яғни тәртіп пен бақылауға бағытталған иерархиялық жүйеден қоғаммен әріптестік пен

сервистік өзара әрекетке негізделген модельдерге трансформацияланды. Бұл трансформацияның ең ерте теоретикалық бастаулары ХІХ ғасырдағы Лондон метрополитен полициясының негізін қалаушы ретінде танылған Р. Пил ұстанымдарымен байланысты: полиция қызметі қоғаммен тікелей серіктестікті орнату және қылмысты алдын-алуға басымдық беруі тиіс деген принциптер кейінгі ұрпаққа «қоғамдық полиция қызметі» ұғымының логикалық алғышарты ретінде қалды [4].

ХХ ғасырдың ортасы мен екінші жартысында технологиялық және урбанизациялық процестер полицияның оперативтік-реактивтік тәсілдеріне басымдық берді. Соған орай, қоғаммен тікелей байланыс азайып, «патруль-реакция» моделі күшейді. 1970-1990-жылдары әлеуметтік ғылымдарда жүргізілген эмпирикалық зерттеулер полицияның алдын-алу қызметіне қайта оралу қажеттігін көрсетті, әрі көршілестік деңгейінде тұрақты лауазымды офицерлер арқылы құқықтық тәртіпті қалыптастыру тәжірибелерін жаңғыртуға түрткі болды. Осының нәтижесінде «қоғамға бағытталған полиция қызметі» ұғымы дамыды. Оның негізгі элементтері, атап айтқанда аймақтық жауапкершілік, қоғамдық қатысу, проблемаларға бағытталған шешімдер мен полиция қызметінің ашықтығы ХХІ ғасырда сервистік полиция қызметінің ашықтығы ХХІ ғасырда сервистік полиция түрінде институционалдана бастады. Оңтүстік және Солтүстік Америка, Батыс Еуропа елдерінде жүзеге асырылған жобалар қызметтің тиімділігі мен қоғамдық сенімділікті арттыруда маңызды көрсеткіштер бергенімен, тәжірибелер арасында қолдану контекстіне сай бейімдеуді талап ететін сипаттар тіркелді.

«Сервистік полиция» ұғымы практикалық жағынан «қоғамдық полиция қызметінің» негізгі қағидаттарын қамти отырып, азаматтарға тікелей қызмет көрсетуді, құқық қорғау органдарының бюрократиялық кедергілерін азайтуды, қоғамның құқық қорғау жүйесіне деген сенімін күшейтуді мақсат етеді. АҚШ-тың «Қоғамға бағытталған полиция қызметтері» (COPS) бағдарлама тәжірибесі полиция қызметін профилактикаға және қоғаммен серіктестікті нығайтуға бағытталған қаржылық-техникалық қолдаудың моделін көрсетті [5]. Сондай-ақ бағдарламаның пилоттық жобалары аймақтық офицерлер мен халық арасындағы сенімді арттырудың өлшенетін әдістерін енгізуге үлес қосты. Халықаралық аналитикаға сәйкес, сервистік элементтерді енгізу қылмыс көрсеткіштерін бірден төмендетпей қалуы мүмкін, алайда әлеуметтік сенімділік пен полицияның қоғаммен қарым-қатынасы ұзақ мерзімді оң динамикаға ие болады.

Қазақстанда сервистік полиция тұжырымдамасын енгізу жүйелі реформа аясында жүзеге асырылуда. Пилоттық жобалар мен институционалдық өзгерістер Астана мен Қарағанды қалаларында сынақтан өтті, тәжірибелерден алынған қорытындылар жергілікті атқарушы органдармен және ішкі істер органдарымен тығыз өзара әрекеттестікті қажет ететінін көрсеткен [6]. ҚР-ның ресми жарияланымдарында полиция қызметін сервистік модельге ауыстыру әлеуметтік бағытты қызметті күшейту, әкімшілік рәсімдерді оңайлату мен халықпен ашық диалогты қамтамасыз ету шараларын қамтитыны атап өтілген.

Зерттеулер мен практикалық есептер учаскелік инспекторлар қызметінің сервистік функционалдығы – қоғаммен диалог, әлеуметтік мәселелерді шешудегі рөл мен алдын-алу жұмысының нәтижелілігі арта түсетінін дәлелдейді.

Учаскелік инспекторлар институтының сервистік модельге интеграциясы бірнеше теориялық және практикалық сұрақты тудырады: қызметтік жүктеменің қайта бөлінуі, аймақта специфика мен әлеуметтік-экономикалық факторларды есепке алатын бейімделген жұмыс қағидалары, цифрлы коммуникациялар арқылы қоғамдық шағымдарды өңдеудің тиімділігі және қызметкерлердің рөлін қайта анықтауға байланысты кәсіби даярлық талаптары. Элиталық басқару-ұйымдастырушылық реформалар мен нормативтік негіздеме полиция мен қоғам арасындағы сенімді нығайтуға мүмкіндік береді, алайда нақты индикаторлар арқылы бағалау қажет: тұрғындардың құқық қорғау органдарына сенімі, аймақтық құқық бұзушылықтардың динамикасы, учаскелік профилактикалық шаралардың тиімділігі және полиция-қоғам әріптестігін көрсете алатын көрсеткіштер. Парламенттік және ведомстволық құжаттарда сервистік модельге енгізу кезеңдеріне қатысты тапсырмалар бекітілгені реформалардың институционалдық сипатқа ие екенін растап отыр.

Ғылыми зерттеу контекстінде «сервистік полиция» ұғымының тарихы мен эволюциясы теориялық негіздерін нақтылау мен локальды тәжірибе негізінде практикалық тетіктерді анықтау құқық қорғау қызметін реформалаудың стратегиялық бағытын қалыптастыруға қажетті аналитикалық база қалыптастырады. Учаскелік инспекторлар қызметін сервистік парадигмаға көшіру жөніндегі зерттеу талаптары нормативтік-құқықтық талдау, халықаралық салыстырмалы зерттеу мен аймақтық пилоттық жобалардың эмпирикалық нәтижелерін біріктіруді талап етеді.

Полиция қызметін ұйымдастыру тәжірибесінде тарихи тұрғыда басым болған дәстүрлі модель құқықтық тәртіпті сақтау мен қылмыстық әрекеттерге жедел ден қоюды негізгі мақсат ретінде қарастырды. Аталған модельде полиция қызметі биліктік сипатқа ие болып, азаматтармен қарым-

қатынас көбіне біржақты, әкімшілік-өкімдік тәсілдерге негізделді. Құқық бұзушылыққа әрекет етудің реактивтік сипаты, қызмет нәтижесін статистикалық көрсеткіштер арқылы бағалау мен иерархиялық басқару жүйесі дәстүрлі модельдің басты белгілерін айқындады.

Сервистік полиция моделі қоғамдық қатынастардың трансформациясы мен демократиялық құндылықтардың дамуы нәтижесінде қалыптасқан заманауи басқару парадигмасына сүйенеді. Аталған модель полицияны тек бақылаушы орган ретінде емес, қоғамға қызмет көрсететін әлеуметтік институт ретінде тануды көздейді. Қызметтің алдын алу бағытына басымдық берілуі, азаматтармен серіктестік қатынас орнату, сенім мен ашықтық қағидаттарын нығайту сервистік модельдің негізгі мазмұнын құрайды. Қызмет нәтижесі қылмыс деңгейімен ғана емес, тұрғындардың қанағаттану дәрежесі, қоғамдық сенім көрсеткіштері мен профилактикалық шаралардың тиімділігі арқылы бағаланады. Дәстүрлі және сервистік полиция модельдерінің айырмашылықтары төмендегі кестеде жүйеленіп көрсетілген.

Жүргізілген салыстырмалы талдау сервистік полиция моделінің қоғам сұранысына анағұрлым бейімделгенін, учаскелік инспекторлар қызметінің мазмұнын сапалық жаңа деңгейге көтеруге бағытталғанын көрсетеді. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тек жазалау шараларымен шектелмей, әлеуметтік серіктестік пен сенімге негізделген жағдайда ғана тұрақты нәтижеге қол жеткізе алады. Осы тұрғыда сервистік полиция моделі құқық қорғау қызметінің тиімділігін арттырудың стратегиялық құралы ретінде қарастырылады.

Сервистік полиция жүйесінде учаскелік инспектор институты қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі тірек буыны болып саналады. Аумақтық қағидат бойынша қызмет атқаратын учаскелік инспекторлар халықпен тікелей байланыс орнату арқылы құқық бұзушылықтардың алдын алу, әлеуметтік сипаттағы тәуекелдерді ерте анықтау, қоғамдағы шиеленістерді бастапқы кезеңде реттеу функцияларын жүзеге асырады. Ғылыми зерттеулерде учаскелік инспектор қызметінің тиімділігі полиция мен қоғам арасындағы өзара сенім деңгейімен тікелей байланыстырылатыны атап өтіледі, ал «сервистік полиция» моделі дәл осы сенімді институционалдық деңгейде бекітуді мақсат етеді.

Қазақстан Республикасында учаскелік инспекторлар қызметі аумақтық қағидат негізінде ұйымдастырылып, әрбір инспекторға нақты әкімшілік аумақ бекітіледі. Қызметтің мазмұны қоғамдық тәртіпті сақтау, әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу, азаматтардың өтініштерін қарау, профилактикалық есепте тұрған тұлғалармен жұмыс жүргізу мен әлеуметтік сипаттағы қауіп-қатерлерді бақылауды қамтиды. Аталған функциялар сервистік полиция қағидаттарына сәйкес халықпен күнделікті тікелей өзара іс-қимылды талап етеді.

Практикалық деректер учаскелік инспекторлардың қызметтік жүктемесінің жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Бір инспекторға бекітілген тұрғындар саны қала мен ауылдық жерлерде айтарлықтай ерекшеленеді: ірі қалаларда бір учаскелік инспектор бірнеше мың тұрғынға қызмет көрсетсе, ауылдық елді мекендерде аумақтың кеңдігі мен көлік инфрақұрылымының шектеулілігі қызметтің қолжетімділігін төмендетеді. Осындай жағдай профилактикалық жұмыстың жүйелі жүргізілуіне кедергі келтіріп, сервистік функциялардың толық іске асуына әсер етеді. Аймақтық ерекшеліктер учаскелік инспекторлар қызметінің мазмұнына тікелей ықпал етеді. Урбанизация деңгейі жоғары өңірлерде тұрмыстық жанжалдар, әкімшілік құқық бұзушылықтар мен миграциялық процестер басым болса, ауылдық аумақтарда әлеуметтік-тұрмыстық мәселелер, алкоголь өнімдерін заңсыз пайдалану мен отбасылық қатынастар саласындағы құқық бұзушылықтар жиі тіркеледі. Осы айырмашылықтар учаскелік инспекторлардың қызметін ұйымдастыруда икемді тәсілді талап етеді.

Материалдық-техникалық қамтамасыз ету мәселесі де өзекті болып қала береді. Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі деректеріне сәйкес, соңғы жылдары қызметтік көлік, байланыс құралдары мен цифрлық платформалармен қамтамасыз ету бағытында оң өзгерістер орын алғанымен, бірқатар өңірлерде аталған ресурстардың жеткіліксіздігі байқалады. Материалдық база сервистік полиция талаптарына толық сәйкес келмеген жағдайда, учаскелік инспекторлардың халықпен жұмыс істеу мүмкіндігі шектеледі.

Сервистік полиция жүйесінде учаскелік инспекторлардың қызметі жазалаушы әрекеттерден гөрі халыққа бағытталған әлеуметтік-профилактикалық функциялармен сипатталады [7]. Халықпен жұмыс жүргізу сервистік тәсілдің негізгі элементі ретінде қарастырылып, азаматтардың өтініштері мен шағымдарын уақтылы қарау, түсіндіру жұмыстарын жүргізу, құқықтық кеңес беру арқылы жүзеге асырылады. Ашық қабылдау форматтары мен тұрғындармен тұрақты кездесулер полиция қызметінің қолжетімділігін арттыруға бағытталған.

Алдын ала қызметі учаскелік инспекторлардың сервистік функцияларының өзегін құрайды. Профилактикалық есепте тұрған тұлғалармен жеке жұмыс жүргізу, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың

алдын алу, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу бағытындағы шаралар қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Практика көрсеткендей, құқық бұзушылықтардың едәуір бөлігі дәл осы учаскелік деңгейде ерте анықталып, алдын алу шаралары қабылданған жағдайда ауыр салдарға жеткізілмейді.

Әлеуметтік бағыттағы қызмет сервистік полиция тұжырымдамасының маңызды құрамдас бөлігі саналады. Учаскелік инспекторлар жергілікті атқарушы органдармен, білім беру мекемелерімен, денсаулық сақтау ұйымдарымен, қоғамдық бірлестіктермен бірлесіп жұмыс жүргізу арқылы әлеуметтік тәуекелдерді төмендетуге атсалысады. Мұндай өзара іс-қимыл полиция қызметкерін тек бақылаушы емес, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз ететін серіктес ретінде танытады.

Учаскелік инспекторлар қызметін ұйымдастыру тәжірибесін талдау бірқатар жүйелі проблемалардың сақталып отырғанын көрсетеді. Солардың бірі – кадр тапшылығы. Қызметтің күрделілігі мен жүктеменің жоғары болуы кадрлардың тұрақтамауына алып келіп, тәжірибелі мамандардың жетіспеушілігін туындатады. Аталған жағдай сервистік полиция қағидаттарын тұрақты жүзеге асыруға кері әсерін тигізеді.

Қағазбастылық мәселесі де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Есеп беру құжаттарының көптігі учаскелік инспекторлардың уақытын тұрғындармен тікелей жұмыс істеуден алыстатып, сервистік функциялардың формалдылық сипат алуына себеп болады. Цифрландыру бағытындағы шараларға қарамастан, кейбір әкімшілік рәсімдердің қайталануы қызметтің тиімділігін төмендетеді.

Қызметтік жүктеменің тең бөлінбеуі аймақтық айырмашылықтарға байланысты орын алады. Бір учаскелік инспекторға бекітілген аумақ пен тұрғындар санының шамадан тыс болуы профилактикалық жұмыстың сапасына әсер етеді. Мұндай жағдайда қызметтің реактивтік сипаты күшейіп, сервистік тәсіл екінші кезекке ығыстырылады.

Халық сенімінің жеткіліксіздігі де маңызды проблема ретінде сақталуда. Әлеуметтік зерттеулер полицияға деген сенім деңгейінің біркелкі емес екенін көрсетеді, ал сенімнің төмендеуі азаматтардың құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылын әлсіретеді. Сервистік полиция жүйесінде сенім негізгі ресурс ретінде қарастырылатындықтан, учаскелік инспекторлар қызметін ұйымдастыруда ашықтық пен есептілік тетіктерін күшейту қажеттілігі айқын көрінеді.

Полиция қызметінің профилактикалық және сервистік сипатқа көшуі жүйелі өзгерістерді талап етеді: институционалдық, құқықтық, білім беру- әдістемелік және техникалық инфрақұрылымдық өзгерістер. Төменде халықаралық тәжірибелердің экспортталатын компоненттері, олардың дәлелді нәтижелері мен Қазақстанға бейімдеу жолдары ғылыми-практикалық тұрғыда алдын ала сараланып ұсынылған.

АҚШ-тағы «Қоғамға бағытталған полиция қызметтері» (COPS) бағдарламасы полицияны профилактикаға, қауымдастықпен серіктестікке әрі жергілікті деңгейдегі жауапкершілікке бағыттайтын қаржыландыру-тренинг тетіктерін көрсетті. Бағдарламаның пилоттық, кең ауқымды енгізу жобалары тұрғындардың құқық қорғау органдарына деген сенімін арттыруға, жергілікті проблемаларға бағытталған шешімдер әзірлеуге, кей өңірлерде қылмыс статистикасын төмендетуге ықпал етуі мүмкін екені жөнінде аналитикалық есептер бар. Алайда әсері контекстке тәуелді болғандықтан, өлшеу-бағалау жүйелерін енгізу маңызды. Қолданылған практикалық құралдарға аймақтық офицерлерді тұрақты түрде бекіту, қоғамдық кеңестерді ұйымдастыру мен жергілікті қатысушы жобаларды қаржыландыру жатады.

Жапондық «koban» жүйесі шағын учаскелік полиция бекеттерін тұрақты түрде орналастыру арқылы тұтас қауымдастыққа оқшауланбай кірігу тәжірибесін ұсынады. Koban-дар қоғамдық қауіпсіздікке қатысты жылдам жауапты қамтамасыз ете отырып, халықпен күнделікті, бейресми байланыс орнатады; сол арқылы қоғамдық сенімділікті қалыптастыруда жоғары нәтижелер көрсеткен. Жапон тәжірибесі учаскелік офицерлердің жолдастық-әлеуметтік рөлі мен физикалық қолжетімді инфрақұрылымның маңыздылығын дәлелдейді [8].

Ұлыбританияның «Жергілікті полиция қызметі» саясаты тәжірибеде зор мәнге ие: жергілікті офицерлер мен «Полицияның қоғамдық қолдау қызметкерлері» (PCSO) арқылы қауымдастықпен тұрақты жұмыс жүргізуге басымдық бергені қоғамдық сенімді арттыруда тиімді құрал саналған [9]. Соған қарамастан соңғы онжылдықтағы ресурстық қысқартулар мен приоритеттердің ауысуы қызмет көрсетудің біркелкі болмауына әкелді. Осыдан анықталған сабақ – сервистік модельді тұрақтандыруға арналған ресурстар мен басқару кепілдіктері қажет.

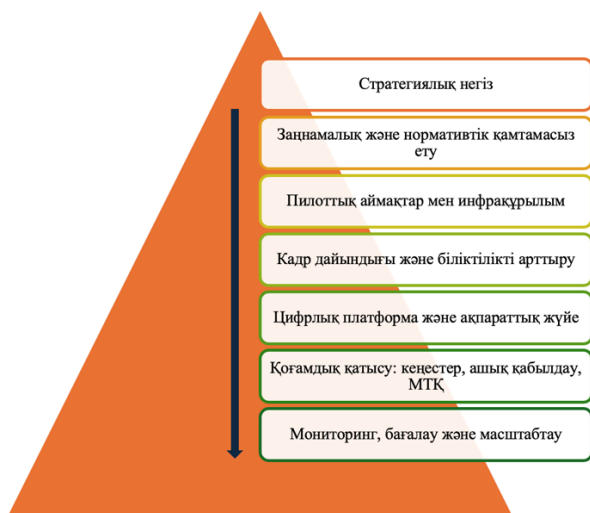
Халықаралық тәжірибені талдау сервистік полиция моделін тиімді енгізу үшін бірқатар әмбебап заңдылықтардың қалыптасқанын көрсетеді. Ең алдымен, учаскелік деңгейде бір аумаққа тұрақты түрде бекітілген офицерлердің болуы полиция қызметінің қолжетімділігін арттырып қана қоймай, қоғам тарапынан сенімнің орнығуына тікелей ықпал етеді. Тұрғындармен ұзақ мерзімді әрі жүйелі байланыс

орнату құқық бұзушылықтардың алдын алу мүмкіндіктерін кеңейтіп, полиция қызметін формалды бақылаудан серіктестік қатынас деңгейіне көтереді.

Сонымен қатар, полиция қызметін ұйымдастыруда аймақтық әлеуметтік, демографиялық және экономикалық ерекшеліктерді ескеретін проблемалық-бағдарлы тәсілдің маңызы айқындалады. Қауымдастық деңгейінде нақты проблемаларды анықтау, олардың себеп-салдарлық байланысын талдау және сол мәселелерге бағытталған мақсатты шараларды іске асыру оперативтік, стратегиялық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл полиция қызметін әмбебап стандарттарға емес, нақты аумақтың қажеттіліктеріне бейімдеуге жағдай жасайды.

Халықаралық зерттеулер полиция қызметінің тиімділігін бағалауда тек қысқа мерзімді статистикалық көрсеткіштерге сүйенудің жеткіліксіз екенін дәлелдейді. Қылмыс деңгейінің өзгеруімен қатар, қоғамдық сенім индексі, азаматтардың полиция қызметіне қанағаттану деңгейі мен өтініштерді қарау уақыты сияқты сапалық индикаторларды енгізу қызметтің әлеуметтік нәтижелілігін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Аталған көрсеткіштер сервистік полицияның қоғаммен өзара іс-қимыл сапасын айқындайтын негізгі өлшемдер ретінде қарастырылады.

Инфрақұрылымдық қолжетімділік пен цифрлық шешімдердің өзара үйлесуі де сервистік полиция моделінің тиімділігін арттыратын маңызды факторлардың бірі саналады. Жергілікті деңгейде орналасқан шағын учаскелік пункттердің тұрғындарға жақын болуы полиция қызметін физикалық тұрғыдан қолжетімді етсе, цифрлық платформалар азаматтардың өкініштері мен хабарламаларын жедел қабылдауға, кері байланысты күшейтуге, қызмет нәтижесін ашық бақылауға мүмкіндік береді. Осындай кешенді тәсіл сервистік полиция қағидаттарын институционалдық деңгейде орнықтырудың пәрменді құралы ретінде бағаланады.



1-сурет. Сервистік учаскелік инспектор қызметін жетілдіру кезеңдері мен компоненттері

Қазақстан жағдайында сервистік полиция моделін енгізу ең алдымен стратегиялық және нормативтік деңгейде нақты индикаторларды бекітуді талап етеді, себебі қоғамдық сенім индексі, өтініштерді өңдеу уақыты мен профилактикалық іс-шаралардың нәтижелілігі реформаның шынайы әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Аталған индикаторлар негізінде пилоттық жобаларды кең ауқымды енгізуге құқықтық-басқарушылық алғышарттар қалыптасады.

Келесі кезеңде пилоттық аймақтарды іріктеп, учаскелік полицияның шағын пунктерін құру арқылы институциялық инфрақұрылымды дамыту қажеттілігі туындайды, өйткені полицияның физикалық қолжетімділігі тұрғындармен тұрақты байланыс орнатудың негізгі шарты саналады. Мұндай инфрақұрылымдық шешімдер бұрын іске асырылған өңірлік пилоттардың тәжірибесін жүйелеуге, сервистік функцияларды кеңейтуге жол ашады.

Кадр саясаты сервистік полицияның табысты жұмыс істеуінің өзегін құрайды, сондықтан учаскелік инспекторлардың коммуникациялық, медиативтік пен цифрлық дағдыларын дамытуға бағытталған оқыту бағдарламаларын енгізу маңызды. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, кәсіби даярлық пен материалдық қолдаудың үйлесуі қызмет сапасының тұрақты өсуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, полиция қызметін цифрландыру арқылы азаматтық өтініштерді қабылдау мен өңдеудің бірыңғай платформасын енгізу халықпен кері байланысты күшейтіп, есеп берудің

ашықтығын арттырады. Цифрлық шешімдер сервистік полицияның қызмет көрсету функциясын заманауи талаптарға сай бейімдеуге мүмкіндік береді.

Қоғамдық қатысу тетіктерін дамыту сервистік модельдің әлеуметтік негізін нығайтады, сол арқылы қоғамдық кеңестер, ашық есеп беру, жергілікті қауіпсіздік форумдары полиция мен тұрғындар арасындағы сенімді қалпына келтіруге ықпал етеді. Мұндай өзара іс-қимыл ұзақ мерзімді нәтижеге жетудің маңызды шарты ретінде қарастырылады.

Пилоттық жобалардың тиімділігін қамтамасыз ету үшін тұрақты мониторинг пен бағалау жүйесін қалыптастыру қажет, ал сапалық көрсеткіштерді қолдану реформаның әлеуметтік әсерін толық айқындауға жағдай жасайды. Аталған шаралар қаржылық тұрақтылық пен ресурстарды кезең-кезеңімен жоспарлаумен ұштасқан жағдайда сервистік полиция моделін ел көлемінде орнықты енгізуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев полицияның сервистік моделінің мәнін түсіндірді // Inform.kz. – 30 маусым 2023 [Электрондық ресурс]. – URL: https://kaz.inform.kz/news/kasym-zhomart-tokaev-policiyanyn-servistik-modelinin-manin-tusindirdi_a4084692/?ysclid=ml2xfgiddw977578052
2. Учаскелік инспектор әрдайым байланыста // GOV.KZ. – Павлодар облысының полиция департаменті [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mvd-pavlodar/press/news/details/117618?ysclid=ml2xidgchb151971272>
3. Boulton L., McManus M., Metcalfe L., Brian D., Dawson I. Calls for police service: Understanding the demand profile and the UK police response // The police journal. – 2017. – Т. 90. – №. 1. – P. 70-85.
4. Emsley C. Peel's principles, police principles //The future of policing. – Routledge, 2013. – С. 11-22.
5. Weisburst E. K. Safety in police numbers: Evidence of police effectiveness from federal COPS grant applications //American Law and Economics Review. – 2019. – Т. 21. – №. 1. – С. 81-109.
6. Полиция жұмысының қазақстандық сервистік моделі: перспективалары және даму стратегиясы // GOV.KZ. – Министрлік Ішкі істер министрлігінің ресми ақпараттық ресурсы. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/police/press/media/details/23432?lang=kk&ysclid=ml2xqbf0lv250080824>
7. Seitakova B., Saitbekov A., Kulmukhanbetova B. Social Determinants of Police Efficiency in Kazakhstan: A Criminological Perspective //Pakistan Journal of Criminology. – 2024. – Т. 16. – №. 3.
8. Kawamura N., Shirakawa Y. Current developments affecting the Japanese koban system of community policing //The Handbook of Knowledge-Based Policing: Current Conceptions and Future Directions. Chichester: John Wiley & Sons. – 2008. – С. 157-174.
9. Bradford B., Rowlands D., Weirich C. A., Crawford A. What service should police provide? Towards a minimum policing standard //Policing and Society. – 2025. – Т. 35. – №. 7. – С. 1001-1018.

УДК 796:34

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Ахмадиева Жанель Хауезовна
akhmadiyevazhanel67@gmail.com

Студентка 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Костанайский региональный хниверситет имени А. Байтурсынулы г. Костанай, Казахстан
Научный руководитель, старший преподаватель - Кенжекиев М.С.

Физическая культура и спорт в современном обществе занимают важное место в жизни людей. Они способствуют укреплению здоровья, развитию физических способностей и формированию активного образа жизни. Однако в настоящее время физическая культура рассматривается не только как средство физического развития, но и как социальная система, которая регулируется определёнными правовыми нормами. В этой сфере используются различные юридические термины, которые помогают организовывать спортивную деятельность, обеспечивать соблюдение правил и защищать права участников.

Развитие спорта и физической культуры привело к тому, что деятельность спортсменов, тренеров, судей и спортивных организаций стала регулироваться законами и нормативными актами. Именно поэтому юридическая терминология стала неотъемлемой частью профессиональной деятельности в данной области. Знание правовых понятий помогает правильно организовать соревнования, обеспечить безопасность участников и предотвратить возможные конфликты.

Одним из наиболее важных юридических терминов, используемых в физической культуре, является правовое регулирование. Этот термин обозначает систему законов, правил и нормативных документов, которые регулируют деятельность в области спорта. К таким документам относятся законы о физической культуре и спорте, положения о проведении соревнований, правила спортивных федераций и другие официальные акты. Правовое регулирование помогает устанавливать порядок проведения мероприятий, определять обязанности участников и контролировать соблюдение установленных требований.

Следующим важным юридическим термином является договор. В сфере физической культуры договорные отношения возникают достаточно часто. Например, спортсмен может заключать договор со спортивным клубом или организацией, которая обеспечивает его подготовку и участие в соревнованиях. Также договор может заключаться между тренером и спортивной школой или между организаторами соревнований и участниками. В договоре указываются права и обязанности сторон, условия участия в спортивной деятельности, сроки сотрудничества и ответственность за нарушение соглашения.

Кроме того, в спортивной практике широко используется термин ответственность. Он означает обязанность лица отвечать за свои действия и их последствия. В физической культуре ответственность может быть дисциплинарной, административной или материальной. Например, спортсмен может быть привлечён к дисциплинарной ответственности за нарушение правил соревнований или неспортивное поведение. Организаторы соревнований могут нести ответственность за безопасность участников и зрителей. Такая система ответственности помогает поддерживать порядок и справедливость в спортивной деятельности.

Не менее важным юридическим понятием является право на безопасность. Во время занятий физической культурой и проведения спортивных мероприятий необходимо создавать безопасные условия для всех участников. Это включает соблюдение техники безопасности, использование исправного спортивного оборудования, наличие медицинского сопровождения и подготовку квалифицированных специалистов. Организаторы соревнований обязаны принимать меры для предотвращения травм и других неблагоприятных ситуаций.

Также в физической культуре применяется термин лицензирование. Лицензирование означает получение официального разрешения на осуществление определённой деятельности. В спортивной сфере лицензии могут получать тренеры, инструкторы и спортивные организации. Это необходимо для того, чтобы подтвердить их квалификацию и соответствие установленным требованиям. Благодаря лицензированию государство и спортивные организации могут контролировать уровень подготовки специалистов и качество спортивных услуг.

Важным элементом правового регулирования спорта является нормативный акт. Нормативные акты устанавливают правила поведения и требования, которые должны соблюдать участники спортивной деятельности. Например, существуют правила проведения соревнований, регламенты спортивных федераций и положения о спортивных школах. Эти документы помогают организовать спортивную деятельность на высоком уровне и обеспечить равные условия для всех участников.

Следует отметить, что юридические термины используются не только в профессиональном спорте, но и в системе образования. В школах, колледжах и университетах занятия физической культурой также регулируются определёнными правилами. Учителя физической культуры обязаны соблюдать требования безопасности, организовывать занятия в соответствии с образовательными стандартами и следить за состоянием здоровья учащихся.

В этом случае также применяются такие юридические понятия, как ответственность, правила и нормы.

Особую роль в физической культуре играет термин право и обязанность. Каждый участник спортивной деятельности имеет определённые права, но одновременно должен выполнять установленные обязанности. Например, спортсмен имеет право участвовать в соревнованиях, получать качественную подготовку и безопасные условия для тренировок. В то же время он обязан соблюдать правила соревнований, уважать соперников и следовать требованиям тренера и судей.

В современном мире большое внимание уделяется защите прав спортсменов. В этой связи используется термин защита прав. Он означает комплекс мер, направленных на обеспечение справедливого отношения к участникам спортивной деятельности. Например, спортсмены имеют право на честное судейство, равные условия участия и защиту от дискриминации. В случае нарушения этих прав они могут обращаться в соответствующие организации или суд.

Ещё одним важным юридическим термином является регламент соревнований. Регламент представляет собой официальный документ, в котором подробно описываются правила проведения соревнований, порядок участия спортсменов, требования к оборудованию и условия определения победителей. Регламент обязателен для всех участников и помогает избежать недоразумений во время спортивных мероприятий.

В последние годы всё большее значение приобретает термин антидопинговое законодательство. Он связан с борьбой против использования запрещённых веществ в спорте. Антидопинговые правила направлены на сохранение честной конкуренции и защиту здоровья спортсменов. Нарушение этих правил может привести к серьёзным последствиям, включая дисквалификацию спортсмена и лишение наград.

Использование юридических терминов в физической культуре способствует формированию правовой грамотности среди спортсменов и тренеров. Знание правовых норм помогает им лучше понимать свои права и обязанности, избегать нарушений и правильно действовать в различных ситуациях. Кроме того, это способствует повышению уровня организации спортивной деятельности.

Важно отметить, что юридическая терминология помогает развивать международное сотрудничество в сфере спорта. Многие спортивные соревнования проводятся на международном уровне, где используются единые правила и нормы. Это позволяет спортсменам из разных стран участвовать в соревнованиях на равных условиях и соблюдать общие требования.

Таким образом, юридические термины играют важную роль в развитии физической культуры и спорта. Они обеспечивают порядок в спортивной деятельности, защищают права участников и помогают организовывать соревнования на высоком уровне. Без правового регулирования современный спорт не смог бы эффективно функционировать и развиваться.

Подводя итог, можно сказать, что использование юридической терминологии в сфере физической культуры является необходимым условием её успешного развития. Правовые нормы помогают обеспечить безопасность, справедливость и эффективность спортивной деятельности. В будущем роль юридических знаний в спорте будет только увеличиваться, поскольку спорт становится всё более значимой частью общественной жизни.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан «О физической культуре и спорте».
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Спорт, 2019.
3. Кузнецов В.С. Физическая культура и спорт. – Москва: Академия, 2018.
4. Алексеев С.В. Спортивное право. – Москва: ЮНИТИ, 2017.
5. Официальные правила спортивных федераций и нормативные документы в области физической культуры.

«МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ»

Амандыкова Саида Ельтаевна

selinjessprescott@gmail.com

Вьюркова Ева Николаевна

evavurkova@gmail.com

Студентки 3 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, сеньор-лектор, м.ю.н. Макашева Г.К.

Текущий этап развития человечества характеризуется экспоненциальным ростом цифровых инноваций, оказывающих трансформационное воздействие на все общественные институты, включая правовую сферу. В Республике Казахстан цифровизация получила статус приоритетной национальной стратегии с момента запуска программы "Цифровой Казахстан" в 2018 году. Данная инициатива предполагает развитие электронного правительства, интеграцию искусственного интеллекта в судебные процессы, применение технологий блокчейн и других новаторских решений в сфере правоприменения. Актуальность исследования продиктована необходимостью осмысления влияния указанных трансформаций на эффективность системы правосудия, уровень доступности государственных услуг и степень защиты прав граждан, особенно в условиях возрастающих киберугроз и проявления цифрового неравенства в отдельных регионах, таких как Павлодарская область. Целью настоящего исследования является проведение всестороннего анализа трансформации правовой системы Казахстана и выявление механизмов ее реализации в контексте цифровой революции.

Для реализации поставленной цели были сформулированы следующие исследовательские задачи:

- Провести глубокий анализ теоретических предпосылок и ключевых стадий процесса цифровизации права на территории Республики Казахстан.
- Осуществить комплексный обзор динамики развития нормативно-правовой базы, регламентирующей применение цифровых технологий.
- Произвести оценку результативности и выявить проблемные аспекты правоприменительной практики на примере функционирования таких систем, как Судебный кабинет, eCourt и аналогичные цифровые платформы.
- Определить стратегические направления дальнейшего развития и разработать научно обоснованные рекомендации практического характера.

Общим объектом данного исследования выступает правовая система Республики Казахстан в ее системной целостности. Предметом исследования являются цифровые технологии, интегрированные в сферу правоприменения, включая искусственный интеллект, блокчейн, электронное правосудие, а также их нормативно-правовое обеспечение

Цифровизация правовой сферы представляет собой всесторонний процесс включения передовых информационных технологий в процесс создания законов, их исполнения и судебного рассмотрения дел. Главная цель — сделать правовые институты более действенными, доступными и прозрачными. В юридической науке это явление означает преобразование традиционных юридических механизмов под влиянием информационных технологий, таких как электронные платформы, искусственный интеллект и блокчейн. Такие инструменты позволяют автоматизировать рутинные операции и минимизировать человеческий фактор. В Казахстане процесс цифровизации права происходил поэтапно, что отражало государственные приоритеты в сфере информатизации.

Первый этап, охватывающий период с 2008 по 2017 год, ознаменовался запуском портала электронного правительства e-Gov.kz. Этот проект стал первопроходцем в предоставлении государственных услуг в онлайн-формате для граждан и организаций. Изначально портал предлагал доступ к базовым услугам, например получению справок и разрешений, что существенно сокращало бюрократические проволочки и улучшало взаимодействие между государством и обществом. К 2017 году через e-Gov.kz было доступно более 300 наименований услуг, что стало фундаментом для дальнейшего продвижения в области цифровизации.

Второй этап, начавшийся в 2018 году и продолжающийся по настоящее время, связан с утверждением государственной программы "Цифровой Казахстан". Эта программа, одобренная Указом Президента РК от 12 декабря 2017 года, ставит амбициозные задачи: к 2025 году охватить цифровыми технологиями 80% государственных услуг, внедрить "умные" технологии в ключевые отрасли экономики и повысить уровень цифровой грамотности населения до 85%. В рамках программы были запущены такие проекты, как "Смарт-сити" в столице и Алматы, а также начата интеграция искусственного интеллекта в судопроизводство. По данным Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК, доля электронных государственных услуг выросла с 60% в 2018 году до 95% в 2025 году. Данные этапы демонстрируют переход от разрозненной информатизации к системной цифровой трансформации правовой системы, способствуя приведению национального законодательства в соответствие с глобальными тенденциями.

В современном юридическом ландшафте Республики Казахстан ведущую роль играют передовые цифровые инструменты, такие как искусственный интеллект (ИИ), аналитика больших данных (big data), технология блокчейн и платформы электронного правосудия. Эти инновации органично вписываются в рабочие процессы судебных органов, прокуратуры и нотариата, способствуя оперативному и прозрачному отправлению правосудия.

Искусственный интеллект находит применение в автоматизированной обработке судебных материалов через "Судебный кабинет" (office.sud.kz), электронную платформу Верховного Суда РК, ориентированную на граждан и организации. Здесь ИИ содействует в предварительной оценке исковых заявлений, прогнозировании вероятных исходов и формировании рекомендаций по сопутствующей документации. Параллельно, в рамках проекта E-COT Верховного Суда РК, запущенного в 2024 году, развивается унифицированная система онлайн-судопроизводства. Эта система использует ИИ для автоматического распределения дел между судебными инстанциями, генерации процессуальных документов, организации видеоконференций и обработки типовых исков. Благодаря анализу прецедентов и больших данных, E-COT демонстрирует сокращение сроков рассмотрения дел до 35%.

Блокчейн-технологии нашли применение в нотариальной деятельности, обеспечивая создание смарт-контрактов и ведение защищенных от подделок реестров сделок с недвижимостью. Пилотные проекты Национального Банка РК (InvestOnline) в рамках "Астана Хаб" демонстрируют потенциал технологии для автоматического исполнения обязательств между сторонами без участия посредников, что снижает риски на 25%.

Наконец, концепция электронного правосудия активно реализуется посредством "Судебного кабинета" (office.sud.kz). С 2020 года услугами портала воспользовались более 2 миллионов человек. Платформа позволяет подавать иски, апелляции, отслеживать ход рассмотрения дел в режиме реального времени, получать уведомления и электронные копии судебных решений, минуя личные визиты в суд.

Внедрение этих цифровых технологий не только ускоряет юридические процессы, но и повышает уровень доверия к правовой системе, несмотря на необходимость дальнейшей адаптации к специфике национальной правовой среды.

Республика Казахстан, внедряя цифровые технологии в свою правовую систему, опирается на многообразие мировых подходов, адаптируя их с учетом национальной специфики. В контексте Европейского Союза, основополагающим документом стал Общий регламент по защите данных (GDPR) – Регламент (ЕС) 2016/679 от 27 апреля 2016 года. Этот

документ устанавливает единые правила обращения с персональными данными, включая принцип «защита по умолчанию» (privacy by design), и предусматривает значительные штрафы за нарушения, которые могут достигать 4% годового оборота компании. Казахский Закон «О персональных данных и их защите» от 21 мая 2013 г. № 994-V (с изменениями на 2024 г.) перенял многие из этих подходов, требуя обязательного согласия субъектов данных на их обработку и уведомления о случаях утечки (breaches) в течение 72 часов.

Российская Федерация сделала акцент на развитие системы электронных государственных услуг через единый портал «Госуслуги», запущенный в 2009 году. К 2025 году предполагается, что 80% всех взаимодействий граждан с государственными органами будет осуществляться в цифровом формате. Этот опыт стал отправной точкой для создания казахского портала e-Gov.kz (функционирует с 2008 года). В рамках государственной программы «Цифровой Казахстан» (Указ Президента РК № 827 от 12 декабря 2017 г.) более 90% государственных услуг теперь доступны в проактивном режиме и онлайн.

Казахстан также разработал собственную модель регулирования в сфере цифровых активов, представленную Законом «О цифровых активах» от 6 апреля 2021 г. № 64-VII. Этот закон регулирует оборот криптовалют, невзаимозаменяемых токенов (NFT) и цифровых токенов. Важную роль в этом направлении играет Международный финансовый центр «Астана» (МФЦА, AIFC), в частности, его площадка «Астана Хаб». Здесь функционирует Комитет цифровых активов при Министерстве цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК (создан в 2023 году). К 2025 году планируется выдать более 500 лицензий на деятельность криптобирж, а также предоставить налоговые льготы и применять англоязычное право, основанное на общем праве (common law), что уже привлекло инвестиции в объеме 1,2 млрд долларов США.

"Таким образом, правовая система Казахстана закладывает фундамент для уникальной национальной модели цифрового права, используя в качестве строительных блоков лучшие европейские практики защиты данных, российский опыт предоставления государственных услуг и собственный приоритет в развитии цифровых активов."

Становление нормативной архитектуры цифровой трансформации в Казахстане ознаменовано переходом от точечного регулирования к созданию комплексного правового каркаса. Ключевым звеном в этой системе выступает Закон РК «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года № 418-V. Данный акт не только закрепил институциональный статус электронного правительства (e-Gov), но и легитимизировал применение электронной цифровой подписи (ЭЦП), приравняв её по юридической силе к традиционной собственноручной подписи (ст. 10–12). Благодаря унификации технических регламентов и стандартизации информационных систем, была сформирована устойчивая правовая платформа для функционирования портала egov.kz, что позволило к 2025 году перевести подавляющее большинство государственных преференций и услуг в цифровой формат.

Качественно новым этапом эволюции национального права стало регулирование сферы децентрализованных технологий. Принятие Закона РК «О цифровых активах в Республике Казахстан» (профильные нормы которого активно внедрялись с 2021–2023 гг.) позволило ввести в правовой оборот такие дефиниции, как «цифровой актив», «криптобиржа» и «цифровой майнинг». Установление четких лицензионных процедур для операторов и определение правового режима цифровых кошельков (ст. 17–19) создали необходимые условия для превращения Международного финансового центра «Астана» (МФЦА) в региональный хаб блокчейн-индустрии, функционирующий на принципах английского общего права.

Параллельно с материальными нормами существенной модернизации подверглось процессуальное законодательство. Посредством Закона № 129-VII от 28 декабря 2021 года были внесены масштабные коррективы в ГПК и УПК РК, направленные на цифровизацию отправления правосудия. Внедрение экосистемы «Судебный кабинет» (office.sud.kz) обеспечило возможность дистанционной подачи исковых заявлений и апелляций, а

нормативное закрепление видеоконференцсвязи (ст. 133-1 ГПК РК) институционализировало формат удаленного участия в заседаниях. Особое значение для правоприменительной практики имеет признание электронных носителей информации (аудио- и видеоматериалов) в качестве полноценных доказательств, обладающих равной юридической силой с документами на бумажных носителях. В уголовном процессе внедрение формата «электронного уголовного дела» (е-УД) позволило автоматизировать стадию досудебного расследования и обеспечить прозрачность регистрации правонарушений.

В совокупности рассмотренные законодательные инициативы сформировали целостную правовую среду, обеспечившую бесшовный переход к системному цифровому регулированию как в сфере законотворчества, так и в деятельности правоприменительных органов.

Фундаментальный вектор цифровизации правовой системы задан положениями Конституции Республики Казахстан. Несмотря на отсутствие в тексте Основного закона прямого термина «цифровые права», расширительное толкование статьи 14, закрепляющей равенство всех перед законом и судом, в современных условиях подразумевает равный доступ граждан к правосудию и государственным институтам через цифровые платформы. Конституционные гарантии права на получение и распространение информации, а также защиту частной жизни, образуют правовой базис для формирования «цифрового гражданства».

Стратегическим документом, определившим динамику реформ, стала Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года (утверждена Указом Президента РК от 15 октября 2021 года № 674, пришедшая на смену документу 2020 года). Концепция постулирует переход к сервисной модели государственного управления, где цифровизация судебной и правоохранительной систем рассматривается не просто как техническое обновление, а как инструмент обеспечения транспарентности. Программные установки предусматривают доведение уровня цифрового взаимодействия в судах до 70% и выше, что коррелирует с общемировыми трендами перехода к «Smart Justice» (умному правосудию).

Практическая плоскость цифровизации правоприменения в РК характеризуется созданием бесшовной экосистемы взаимодействия между государством и обществом. Центральное место в этой инфраструктуре занимает сервис «Судебный кабинет» (office.sud.kz). К 2025 году данная платформа трансформировалась в полноценное «единое окно» доступа к правосудию, консолидировав более 2 млн активных пользователей. Функционал сервиса позволяет полностью исключить бумажный документооборот на стадиях подачи иска, мониторинга движения дела и получения итоговых судебных актов.

Логическим шагом в развитии реформ стало внедрение и расширение проекта eCourt (sud.gov.kz), который открывает новую эру использования искусственного интеллекта (ИИ) в юридической деятельности. ИИ направлен на автоматизацию трудоемких задач, таких как предварительная проверка исковых заявлений на соответствие требованиям, автоматизированное назначение дел судьям и составление аналитических справок по однотипным спорам. Эти технологические решения не только значительно сокращают временные затраты, но и способствуют унификации судебной практики, минимизируя влияние человеческого фактора при принятии процессуальных решений. Таким образом, Единый электронный реестр и онлайн-суды превратились в мощные инструменты для повышения эффективности правозащитных механизмов в условиях цифровой реальности.

Практическая реализация цифровых инициатив в правовом поле Республики Казахстан к 2026 году демонстрирует переход от стадии пилотных проектов к полномасштабной технологической трансформации юридически значимых процессов. Анализ правоприменения позволяет выделить несколько ключевых направлений, где цифровизация достигла максимальной эффективности:

а) Трансформация гражданского оборота через «Электронный нотариат»

Внедрение и развитие Единой нотариальной информационной системы (ЕНИС) стало катализатором прозрачности гражданско-правовых сделок. К 2025 году доля нотариальных

действий, совершаемых в дистанционном или гибридном формате, достигла 95%. Использование биометрической идентификации и видеофиксации волеизъявления сторон позволило минимизировать риски мошенничества и оспаривания сделок. С правовой точки зрения это означает децентрализацию нотариальных услуг: физическое присутствие в офисе нотариуса перестало быть императивным условием для заключения большинства видов договоров, что существенно либерализовало гражданский оборот.

б) Легитимация цифровой идентификации и массовое использование ЭЦП

Фундаментом цифрового правоприменения стала национальная система ключей электронной цифровой подписи (ЭЦП). К текущему периоду число активных пользователей превысило 15 млн человек, что свидетельствует о практически полной инклюзии взрослого населения в цифровую правовую среду. Интеграция ЭЦП с мобильными приложениями (eGov Mobile) и использование облачных технологий верификации приравняли цифровой метод подписания документов к традиционному «мокрому» способу не только в теории (ст. 12 Закона «Об информатизации»), но и в массовой повседневной практике, включая трудовые отношения и банковский сектор.

в) Цифровая экосистема правосудия и надзорной деятельности

Особого внимания заслуживает деятельность органов судебной власти и прокуратуры. Функционирование сервиса «Судебный кабинет» и автоматизированной системы «Төрелігі» обеспечило беспрецедентный рост доступности правосудия. В 2025 году объем электронных обращений в судебные инстанции и органы прокуратуры увеличился на 45%. Данный показатель обусловлен не ростом преступности или конфликтности, а упрощением процедурных барьеров: подача иска или жалобы теперь занимает минуты, а прозрачность движения дела через онлайн-мониторинг исключает коррупционные риски. Автоматизация прокурорского надзора в рамках проекта «Единый реестр административных производств» (ЕРАП) и «е-УД» (электронное уголовное дело) обеспечила соблюдение процессуальных сроков и исключила возможность фальсификации материалов дел на стадии досудебного расследования.

Несмотря на достигнутые успехи, процесс цифровизации правовой среды Республики Казахстан сопряжен с рядом критических вызовов, требующих комплексного законодательного и технологического решения.

а) Детерминанты кибербезопасности и уязвимость государственных ресурсов

Принятие в 2023 году специализированного пакета поправок по вопросам информационной безопасности создало нормативный каркас защиты данных, однако правоприменительная практика 2025 года выявила сохраняющуюся уязвимость инфраструктуры. По данным Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК (МЦРИАП), за отчетный период было зафиксировано более 500 целевых кибератак на критически важные государственные информационные системы. Это актуализирует проблему юридической ответственности операторов данных и необходимость внедрения стандартов проактивного мониторинга угроз в рамках формируемого Цифрового кодекса РК.

б) Коллизии в области защиты персональных данных: адаптация стандартов GDPR

Существующая модель защиты данных в Казахстане (Закон «О персональных данных и их защите») все еще содержит лакуны при сопоставлении с европейским Общим регламентом по защите данных (GDPR). Ключевым проблемным аспектом остается отсутствие механизмов реальной трансграничной передачи данных и недостаточно четкая регламентация права на «цифровое забвение». В условиях глобализации правоприменение сталкивается с трудностями при привлечении к ответственности иностранных технологических гигантов, что требует гармонизации национального законодательства с международными стандартами приватности (Privacy by Design).

в) Проблема «цифрового разрыва» и территориального неравенства

Достижение инклюзивного цифрового правосудия затруднено из-за значительных различий в технологическом развитии регионов. Несмотря на общие высокие показатели по

стране, в ряде областей сохраняется существенный дефицит необходимой инфраструктуры. Например, в Павлодарской области и других подобных регионах до 40% сельского населения сталкивается с ограниченным доступом к стабильному широкополосному интернету. Этот "цифровой разрыв" порождает риск процессуального неравенства: граждане, не имеющие технических возможностей, оказываются в менее благоприятных условиях при реализации своих прав через онлайн-сервисы, что прямо противоречит конституционному принципу равенства всех перед законом и судом (ст. 14 Конституции РК).

Анализ динамики цифровизации правовой системы Республики Казахстан за период 2020–2025 гг. позволяет констатировать качественный переход от фрагментарного использования электронных сервисов к тотальной цифровой трансформации правосудия. Опираясь на данные Верховного Суда РК и уполномоченных органов в сфере цифровизации, можно выделить следующие статистические закономерности:

Во-первых, наблюдается четырехкратное увеличение пользовательской активности в рамках сервиса «Судебный кабинет» (office.sud.kz). Если в 2020 году число активных пользователей составляло порядка 0,5 млн человек, то к 2025 году этот показатель достиг 2 млн, что охватывает практически все юридическое сообщество и активную часть гражданского общества страны. Данный рост свидетельствует о завершении формирования устойчивого доверия населения к дистанционным форматам защиты прав.

Во-вторых, существенная трансформация затронула структуру самого судопроизводства. Объем дел, рассматриваемых исключительно в электронном формате, вырос с 300 тыс. в 2020 году до 1,2 млн единиц в 2025 году. Такая динамика подтверждает гипотезу о том, что «электронное дело» стало доминирующей формой фиксации процессуальных действий в судах всех уровней, обеспечив прозрачность и неизменность судебных материалов.

В-третьих, технологическое развитие платформы eCourt достигло критического уровня автоматизации в 65% (против 30% в 2020 году). Данный показатель отражает успешную интеграцию алгоритмических решений и элементов искусственного интеллекта в рутинные процессы: от автоматического распределения дел до предиктивного анализа типовых исков. Достижение этого порога создает необходимые условия для дальнейшего масштабирования интеллектуальных систем в рамках планируемого Цифрового кодекса РК.

Переход правовой системы Казахстана к полноценному цифровому правосудию, выходящему за рамки электронного правительства, требует комплексного подхода. Это включает стратегическое планирование и значительные законодательные реформы. В частности, планируется принятие Цифрового кодекса РК (подписан Президентом в январе 2026 г.), конституционное закрепление цифровых прав граждан и активное внедрение технологий искусственного интеллекта и блокчейна. Для успешной реализации этих инициатив предлагается усовершенствовать нормативно-правовую базу, повысить уровень цифровой грамотности среди юристов и развивать международное сотрудничество.

Современные тенденции цифровизации права в РК определяются следующими направлениями. Цифровой кодекс РК (2026 г.) впервые закрепляет цифровые права граждан — право на «цифровое забвение», анонимизацию данных и контроль за алгоритмами ИИ, обеспечивая подотчетность автоматизированных решений с возможностью их судебного пересмотра. Полная цифровизация судопроизводства достигнута к 2026 г.: 95% исков подается электронно через «Судебный кабинет», все залы заседаний оснащены системами аудио-видеофиксации (АВФ), судебные процессы проводятся онлайн.

Для дальнейшего совершенствования правовой системы РК в условиях цифровизации предлагается реализовать следующие меры системного характера. Законодательное развитие: разработать и принять Закон «О защите персональных данных и цифровой безопасности» по аналогии с GDPR ЕС, предусматривающий принцип «защита по умолчанию», обязательную сертификацию ИИ-систем в судопроизводстве и создание национального реестра инцидентов кибербезопасности под контролем Министерства цифрового развития. Необходимы поправки

в ГПК/УПК РК о признании решений ИИ как промежуточных доказательств с обязательным контролем судьи.

Образовательная реформа: внедрить обязательную программу повышения цифровой квалификации для 50 тыс. судей, прокуроров и адвокатов к 2028 г. через платформу «Судебный университет», включая курсы по ИИ-этике, блокчейн-реестрам и киберрасследованиям. Создать кафедры «Цифровое право» в юридических вузах (КазГЮУ, КазНУ им. аль-Фараби) с аккредитацией международных IT-компаний.

Инфраструктурные меры: обеспечить 100% цифровизацию судов в регионах (Атырауская, Павлодарская области) — оснащение залов видеоконференцсвязью, высокоскоростным интернетом и биометрическими системами идентификации. Разработать Единый цифровой реестр правовых актов на блокчейне для автоматического мониторинга конфликтов норм. Международное сотрудничество: ратифицировать конвенцию Совета Европы «О защите лиц от киберпреступности» (Budapest Convention) и заключить соглашения с ЕС/Китаем о трансграничной передаче электронных доказательств. Усилить роль АМФЦ как платформы для обмена опытом цифровизации права в рамках ШОС и ЕАЭС. Реализация предложений позволит РК к 2030 г. войти в топ-20 мирового рейтинга электронного правосудия (WEF Digital Justice Index), обеспечив баланс между инновациями и защитой прав граждан.

Эволюция цифровизации правовой системы Республики Казахстан прослеживается от начального этапа формирования электронного правительства (e-Gov.kz) до текущей фазы комплексного внедрения инновационных технологий, включая искусственный интеллект, блокчейн и электронное правосудие, реализуемое посредством платформ «Судебный кабинет» (office.sud.kz) и проекта E-COT. Анализ нормативно-правовой базы, охватывающей период от Закона «Об информатизации» (2015) до проектируемого «Цифрового кодекса» (2026), свидетельствует о системном подходе к регулированию цифровых активов и обеспечению защиты данных, адаптированном с учетом международного опыта, в частности, регламента GDPR Европейского Союза и практики Российской Федерации («Госуслуги»). В сфере правоприменения наблюдается существенный рост объема электронных дел, увеличившийся с 300 тысяч в 2020 году до 1,2 миллиона в 2025 году. Однако сохраняются актуальные вызовы, связанные с обеспечением кибербезопасности и преодолением цифрового неравенства в региональном разрезе. Достигнуты цели исследования: изучены этапы цифровизации, нормативная эволюция и практика внедрения. Выявлены ключевые проблемы — пробелы в защите данных, недостаточная подготовка кадров — и предложены меры: создание Закона о цифровой безопасности, обучение 50 тыс. юристов, развитие АМФЦ как регионального хаба.

Практическая значимость заключается в рекомендациях по совершенствованию законодательства и цифровизации судов, которые могут быть использованы Верховным Судом РК, Министерством цифрового развития и юридическими вузами. Перспектива — вхождение Казахстана в топ-20 мировых рейтингов электронного правосудия к 2030 г., обеспечив баланс инноваций и защиты прав граждан в цифровую эпоху.

Список использованной литературы:

1. eGov.kz. Электрондық үкімет порталы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://egov.kz/cms/kk>
2. Судебный кабинет. «Сот кабинеті» сервисі [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://office.sud.kz/>
3. Закон Республики Казахстан «Об информатизации». Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы №418-V [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>
4. Государственная программа «Цифровой Казахстан». «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, ҚР Үкіметінің қаулысы №827 [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V17000827>

5. Верховный Суд Республики Казахстан. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының ресми сайты (Е-СОТ жобасы) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://sud.gov.kz/>
6. InvestOnline. InvestOnline платформасы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://investonline.kz/>
7. Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите». Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы №94-V [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094>
8. Госуслуги. Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметтер порталы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://gosuslugi.ru>
9. Закон Республики Казахстан «О цифровых активах». Қазақстан Республикасының «Цифрлық активтер туралы» Заңы №64-VII [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000193>
10. Нормативный правовой акт №129-VII. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актісі №129-VII [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100021297>
11. CyberLeninka. Ғылыми мақалалар базасы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://cyberleninka.ru/>
12. Генеральная прокуратура Республики Казахстан. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror>
13. PRG.kz. Құқықтық ақпарат порталы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://prg.kz/>

ӘОК 343.1:342.7

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛДАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ РӨЛІ»

Аманова Гүлбану Нұрланқызы
kairat0509@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., профессор - Алтынбасов Б.О.

Мақалада қылмыстық іс жүргізу процесінде адам құқықтарының сақталуын бақылаудағы ұлттық құқық қорғау институттарының рөлі қарастырылады. Зерттеуде прокуратураның, сот жүйесінің, адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының, адвокатураның және азаматтық қоғам институттарының қызметі талданады. Автор қылмыстық процесте адам құқықтарын қамтамасыз етудің қазіргі проблемаларын анықтайды және оларды шешу жолдарын ұсынады. Мақалада халықаралық стандарттардың ұлттық заңнамаға әсері, салыстырмалы құқықтық талдау және болашақ даму перспективалары қарастырылады.

Қазіргі заманғы демократиялық қоғамда қылмыстық сот ісін жүргізу саласында тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз ету негізгі басымдық болып есептеледі. Тәуелсіздік алғалы бері Қазақстан Республикасы адам құқықтарын қорғау жүйесін тұрақты түрде жетілдіріп отырады. Қылмыстық процестің өзгешелігі – мұнда мемлекеттік биліктің кең ауқымды өкілеттіктері мен азаматтардың конституциялық кепілдіктері тікелей қайшылыққа түседі. Осындай жағдайда ұлттық құқық қорғау институттарының нәтижелі бақылау тетіктері ерекше маңызды рөл орындайды. Зерттеуде қылмыстық сот ісін жүргізудегі адам құқықтарын қамтамасыз етудегі мемлекеттік және қоғамдық институттардың іс-әрекеті, олардың өзара байланысы және дамуының қазіргі жағдайы сараланады.

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі дүниежүзілік құқықтық ойдың өрістеуінде үнемі басты орын алып отырады. Қылмыстық сот ісін жүргізу – мемлекеттік мәжбүрлеу іс-шараларының жүзеге асырылуымен байланысты ерекше саласы болғандықтан, мұнда тұлғаның құқықтарының сақталуы айрықша маңызға ие [1]. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы өзінің құқықтық жүйесін халықаралық нормативтерге сәйкестендіру жолында белсенді іс-қимылдар жасауда.

Қылмыстық іс жүргізудің қос жақты сипаты бар: бір жағынан, ол қоғамды қылмыстық әрекеттерден қорғауды қамтамасыз етуі қажет, екінші жағынан – процеске қатысушылардың заңды құқықтары мен мүдделерін сақтауы міндетті [2]. Бұл екі мақсаттың арасындағы теңгерімді табу және ұстау ұлттық құқық қорғау институттарының басты міндеті болып есептеледі.

Қазақстандық құқықтық жүйе посткеңестік кезеңде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1995 жылы қабылданған Конституция тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерін жоғары құндылық ретінде бекітті [3]. Бұл конституциялық нормалар бүкіл құқықтық жүйенің, соның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізудің дамуына іргетас болды.

Қылмыстық іс жүргізудегі тұлғаның құқықтарының теориялық іргетастары

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету теориясы дүниежүзілік құқықтық ғылымда кеңінен зерттелген. Қылмыстық процестік құқықтар жүйесі материалдық құқықтардың процестік кепілдіктері ретінде қарастырылады [4]. Бұл құқықтар жүйесі бірнеше топқа жіктеледі: жалпы процестік құқықтар (қорғану құқығы, жауап бермеу құқығы, шағым жасау құқығы), тергеу кезіндегі құқықтар, сот қарауындағы құқықтар.

Қылмыстық процестік заңнаманың өрістеуі тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету нормативтерінің үнемі жоғарылауымен сипатталады. Қазақстан Республикасының 2014 жылы қабылданған жаңа Қылмыстық-процестік кодексі осы үрдісті жалғастырды [5]. Кодекс жаңа процестік институттарды енгізді, тараптардың теңдігі қағидасын нығайтты, сот бақылауының аясын кеңейтті.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі қағидалары тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің теориялық және практикалық іргетасын құрайды. Заңдылық қағидасы барлық процестік іс-әрекеттердің заңға сәйкес жүргізілуін талап етеді [6]. Кінәсіздік презумпциясы айыпталушының құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды кепілі болып есептеледі. Қорғану құқығы әрбір күдіктіге және айыпталушыға кәсіби заңгерлік жәрдем алуға мүмкіндік ұсынады.

Прокуратура Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде айрықша орын алады. Прокуратураның қылмыстық іс жүргізудегі рөлі көп қырлы: ол мемлекеттік айыптауды қолдайды, сонымен қатар заңдылықты қадағалауды іске асырады [7]. Бұл екі функцияның үйлесімділігі прокурорлық іс-әрекеттің нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңы прокуратураның өкілеттіктерін кең ауқымда белгілейді [8]. Прокурор тергеу кезінде заңдылықты қадағалауды іске асыра отырып, тергеу органдарының актілері мен іс-әрекеттерінің заңдылығын тексереді. Прокурордың қадағалау өкілеттіктері тергеу іс-әрекеттерінің заңдылығын тексеруді, процестік шешімдердің негізділігін бағалауды, күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтарының сақталуын бақылауды қамтиды.

Прокурорлық қадағалаудың маңызды бағыттарының бірі – азаматтардың конституциялық құқықтарын шектейтін шаралардың заңдылығын қамтамасыз ету. Прокурор қамауға алуға, ұйқамаққа алуға санкция береді, тінту жүргізуге рұқсат береді [9]. Бұл өкілеттіктер прокурорға азаматтардың құқықтарының негізсіз шектелуінің алдын алуға мүмкіндік ұсынады.

Статистикалық деректер прокурорлық қадағалаудың нәтижелілігін растайды. Жыл сайын прокуратура органдары қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде мыңдаған заң бұзушылықтарды анықтайды және оларды жою жөнінде іс-шаралар қабылдайды. Прокурорлар тергеу органдарының заңсыз шешімдерін жояды, айыпталушылардың

құқықтары бұзылған қылмыстық істерді қайтарады, процестік мерзімдердің сақталуын қадағалайды.

Сот органдарының тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудегі рөлі. Сот билігі құқықтық мемлекеттің негізгі институты және тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің ең маңызды кепілі болып есептеледі. Қазақстан Республикасының Конституциясы сот билігінің тәуелсіздігін кепілдік етеді [3]. Соттың тәуелсіздігі әділ сот ісін жүргізудің басты шарты болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізуде соттың рөлі бірнеше аспектіде көрінеді. Біріншіден, сот тергеу кезінде азаматтардың құқықтарын шектейтін шаралар қолдануға санкция береді. ҚПК-ға сәйкес, қамауға алу, тінту, байланыс арналарын бақылау және басқа да процестік мәжбүрлеу шаралары тек сот шешімімен ғана қолданылуы мүмкін [5]. Бұл реттеу азаматтардың құқықтарының негізсіз шектелуінің алдын алуға бағытталған.

Екіншіден, сот талқылау кезінде тараптардың процестік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді. Соттың төрағалық етуші рөлі – бұл тараптардың тең процестік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, дәлелдемелердің жол берілгендігін бағалау, процестік нормалардың сақталуын қадағалау [10]. Сот айыпталушының соңғы сөз айту құқығын, қорғанушымен жеке кездесу құқығын, аудармашы қызметін пайдалану құқығын және басқа да процестік құқықтарды қамтамасыз етуі міндетті.

Үшіншіден, апелляциялық және кассациялық сатыдағы соттар төменгі соттардың шешімдерінің заңдылығын тексереді. Қайта қарау институты сот қателіктерін түзетуге және тұлғаның құқықтарының одан әрі қамтамасыз етілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [11]. Жоғары сот инстанцияларының практикасы заңды қолданудың бірізділігін қамтамасыз етеді және төменгі соттар үшін бағдар болады.

Қазақстанда сот жүйесін реформалау үнемі жалғасуда. Соңғы жылдары сот төрелігінің ашықтығын арттыру, сот актілерін жариялау, соттардың материалдық-техникалық базасын жақсарту бойынша іс-шаралар қабылданды.

Тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкілдің институты

Тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен) институты Қазақстанда салыстырмалы түрде жаңа, бірақ қарқынды дамып келе жатқан құқық қорғау тетігі болып табылады. Омбудсмен институтының негізгі мақсаты – мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттері мен шешімдері салдарынан бұзылған тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерін қалпына келтіруге жәрдемдесу [12].

Омбудсменнің қылмыстық іс жүргізудегі іс-әрекеті бірнеше бағытты қамтиды. Біріншіден, омбудсмен азаматтардың құқық қорғау органдарының іс-әрекеттеріне қатысты шағымдарын қарайды. Егер күдікті немесе айыпталушы өзінің құқықтары бұзылды деп санаса, ол омбудсменге жүгіне алады. Омбудсмен тиісті тексеру жүргізіп, құқық бұзушылық анықталған жағдайда тиісті органдарға ұсыныс жасайды.

Екіншіден, омбудсмен қамауда ұсталған тұлғалардың жағдайын мониторингтеуді жүзеге асырады. Ол бас бостандығынан айыру орындарына, уақытша ұстау изоляторларына баруға құқылы, онда ұсталған тұлғалармен сөйлесе алады, олардың ұстау жағдайларын тексереді [13]. Бұл іс-әрекет азаптауды, қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе арнамысты қорлайтын қарым-қатынасты болдырмауға бағытталған.

Үшіншіден, омбудсмен заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлейді. Жыл сайын омбудсмен Парламентке және Президентке тұлғаның құқықтары жағдайы туралы есеп ұсынады. Бұл есептерде қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы жүйелік проблемалар көрсетіледі және оларды шешу жолдары ұсынылады.

Төртіншіден, омбудсмен тұлғаның құқықтары саласындағы халықаралық нормативтерді енгізуге ықпал етеді. Ол халықаралық ұйымдармен, шет елдердің омбудсмендерімен өзара іс-қимыл жасайды, озық тәжірибені зерделейді және Қазақстанда қолдануға ұсынады.

Омбудсмен институтының артықшылығы – оның тәуелсіздігі және қолжетімділігі. Азаматтар омбудсменге тегін жүгіне алады, ал омбудсмен өз іс-әрекетін басқа мемлекеттік

органдардан тәуелсіз жүзеге асырады. Алайда омбудсменнің ұсыныстары ұсынымдық сипатта болады, бұл кейде оның нәтижелілігін шектейді.

Адвокатураның қылмыстық іс жүргізудегі іс-әрекеті

Адвокатура қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің ең маңызды институттарының бірі болып табылады. Қорғанушы ретінде адвокат күдіктінің, айыпталушының заңды мүдделерін білдіреді және олардың процестік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді [14].

ҚПК қорғанушының процестік құқықтарын кең ауқымда белгілейді. Қорғанушы тергеу іс-әрекеттеріне қатысуға, дәлелдемелер ұсынуға, өтініштер мен шағымдар беруге, сот талқылауына қатысуға құқылы [5]. Қорғанушының қатысуы бірқатар жағдайларда міндетті болып табылады: кәмелетке толмағандар, мүгедектер, қазақ немесе орыс тілін білмейтін тұлғалар, өлім жазасы қолданылуы мүмкін қылмыстар бойынша істер жағдайында.

Адвокаттың қылмыстық іс жүргізудегі рөлі тек айыптаудан қорғаумен шектелмейді. Адвокат сонымен қатар заңдылықты сақтауды қадағалайды, тергеу органдары мен соттың іс-әрекеттерінің процестік нормаларға сәйкестігін тексереді. Адвокат айыпталушының құқықтары бұзылған жағдайда шағым жасайды, дәлелдемелердің жол берілмейтіндігі туралы өтініштер береді, процестік бұзушылықтарды тіркейді.

Қазақстанда тегін заңды жәрдем жүйесі дамып келеді. Мемлекет әлеуметтік осал топтарға – кедей азаматтарға, мүгедектерге, зейнеткерлерге тегін заңды жәрдем көрсетуді қаржыландырады [15]. Бұл кепілдік кез келген тұлғаның өз құқықтарын қамтамасыз ету мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Адвокатураның дамуының қазіргі міндеттері – адвокаттардың біліктілігін арттыру, адвокаттық этика нормативтерін нығайту, тегін заңды жәрдем жүйесін кеңейту болып табылады. Адвокатура өзін-өзі басқару қағидаты бойынша ұйымдасады, бұл оның тәуелсіздігін қамтамасыз етеді.

Азаматтық қоғам институттарының рөлі. Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуде азаматтық қоғам институттары да маңызды рөл орындайды. Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ететін үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер, БАҚ құқық қорғау жүйесінің жұмысын бақылауға, қоғамдық пікірді қалыптастыруға, құқық бұзушылықтарды жариялауға ықпал етеді.

Үкіметтік емес ұйымдар бірқатар маңызды функцияларды орындайды. Олар азаматтарға заңды кеңес береді, құқықтары бұзылған тұлғаларға жәрдемдеседі, сот процестерін мониторингтейді, заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлейді. Кейбір ҰЕҰ бас бостандығынан айыру орындарын мониторингтеуді жүзеге асырады, қамауда ұсталған тұлғалардың құқықтарының сақталуын бақылайды.

БАҚ-тың рөлі де маңызды. Ашық сот талқылауы, сот шешімдерінің жариялануы, резонанстық істер туралы ақпарат беру қоғамдық бақылауды қамтамасыз етеді. БАҚ құқық қорғау жүйесіндегі проблемаларды көпшіліктің назарына жеткізеді, реформалар қажеттілігін негіздейді.

Қоғамдық бақылау кеңестері де қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуге үлес қосады. Бұл кеңестер мемлекеттік органдардың іс-әрекетін бақылайды, азаматтардың өтініштерін қарайды, ұсыныстар әзірлейді. Қоғамдық бақылау мемлекеттік органдардың ашықтығын арттырады және олардың азаматтар алдындағы жауапкершілігін күшейтеді.

Халықаралық нормативтер және олардың ұлттық заңнамаға әсері

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық нормативтері қазіргі заманғы ұлттық құқықтық жүйелердің дамуына айтарлықтай әсер етеді. Қазақстан Республикасы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні, Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас не жазалауға қарсы конвенцияны және басқа да маңызды халықаралық құжаттарды мойындады.

Бұл халықаралық шарттар Қазақстанның ұлттық заңнамасының бөлігі болып табылады және тікелей қолданылады. Конституцияға сәйкес, егер халықаралық шартта заңнан өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады [3]. Бұл қағида халықаралық нормативтердің ұлттық құқық жүйесіндегі басымдығын білдіреді.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт қылмыстық іс жүргізудегі тұлғаның құқықтарының негізгі нормативтерін белгілейді: әділ сот талқылауына құқық, кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, аудармашы қызметін пайдалану құқығы, өзіне қарсы айғақ бермеу құқығы. Бұл нормативтер Қазақстанның ҚПК-да толық көрініс тапты.

Еуропалық Адам құқықтары сотының практикасы да Қазақстан үшін маңызды. Қазақстан ЕАҚС-тың юрисдикциясын мойындамаса да, осы соттың практикасы тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық нормативтерін түсіндіруде маңызды рөл орындайды. Қазақстандық соттар мен құқық қорғау органдары ЕАҚС практикасына сілтеме жасайды және оны өз іс-әрекетінде ескереді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының құжаттары да маңызды: Тұтқындалған тұлғаларға қатысты мінез-құлық туралы минималды нормативтер ережелері, Полиция қызметкерлерінің іс-әрекет кодексі, Прокурорлардың рөлі туралы бағдарлау қағидалары. Бұл құжаттар құқық қорғау органдарының іс-әрекетіне нұсқаулық болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің өзекті проблемалары

Қазақстанда қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесі үнемі дамып келесе де, бірқатар проблемалар әлі де өзекті болып қала береді. Бірінші проблема – азаптау мен қатыгез қарым-қатынастың жеке жағдайлары. Тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкілдің есептері мен ҰЕҰ мәліметтері бойынша, құқық қорғау органдарында азаптау фактілері әлі де тіркеледі.

Екінші проблема – қамауда ұстау жағдайларының халықаралық нормативтерге толық сәйкес келмеуі. Уақытша ұстау изоляторларында, тергеу изоляторларында толып кету, санитарлық жағдайлардың нашарлығы, медициналық жәрдемнің жеткіліксіздігі проблемалары бар.

Үшінші проблема – қорғану құқығының практикада толық қамтамасыз етілмеуі. Кейбір жағдайларда қорғанушылар тергеу іс-әрекеттеріне уақтылы қатыса алмайды, олардың өтініштері тиісінше қаралмайды, іспен танысу құқығы шектеледі.

Төртінші проблема – процестік мерзімдердің бұзылуы. ҚПК белгіленген мерзімдерге қарамастан, сот ісін жүргізу көбінесе созылады, бұл айыпталушылардың құқықтарын бұзады және әділ сот талқылауына құқықты шектейді.

Бесінші проблема – сот жүйесінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету. Соттарға атқарушы билік тарапынан қысым көрсету, сот шешімдеріне сыртқы ықпал ету қаупі әлі де бар.

Алтыншы проблема – жәбірленушілердің құқықтарын қамтамасыз ету жүйесінің жеткіліксіздігі. Жәбірленушілерге психологиялық және заңды жәрдем көрсету, оларды қылмыстардан зардап шеккені үшін өтемақы беру тетіктері толық дамымаған.

Жетінші проблема – құқықтық сауаттылықтың төмендігі. Көптеген азаматтар өз құқықтарын білмейді және оларды қамтамасыз ете алмайды. Құқықтық ағарту жұмысын күшейту қажет.

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру жолдары

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру үшін кешенді іс-шаралар қажет. Біріншіден, заңнаманы одан әрі жетілдіру керек. ҚПК-ға өзгерістер енгізу, процестік кепілдіктерді нығайту, халықаралық нормативтерді толық енгізу қажет.

Екіншіден, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің біліктілігін арттыру маңызды. Тергеушілер, прокурорлар, судьялар тұлғаның құқықтары саласында жүйелі оқытудан өтуі міндетті. Олардың кәсіби этикасын нығайту, құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті күшейту қажет.

Үшіншіден, сот жүйесінің тәуелсіздігін нығайту керек. Судьяларды сайлау және тағайындау рәсімдерін жетілдіру, олардың әлеуметтік кепілдіктерін арттыру, сыртқы қысымнан қорғау тетіктерін күшейту қажет.

Төртіншіден, қоғамдық бақылауды кеңейту маңызды. Азаматтық қоғам институттарының құқық қорғау жүйесін бақылау мүмкіндіктерін арттыру, ҰЕҰ-ның іс-әрекетіне қолайлы жағдай жасау, БАҚ бостандығын қамтамасыз ету қажет.

Бесіншіден, қамауда ұстау жағдайларын жақсарту керек. Бас бостандығынан айыру орындарының материалдық-техникалық базасын жаңарту, медициналық қызмет көрсетуді жақсарту, халықаралық нормативтерді енгізу қажет.

Алтыншыдан, тегін заңды жәрдем жүйесін дамыту маңызды. Тегін заңды жәрдемге қаржыландыруды арттыру, адвокаттардың санын көбейту, жәрдемнің сапасын жақсарту қажет.

Жетіншіден, құқықтық ағарту жұмысын күшейту керек. Азаматтарды олардың құқықтары туралы хабардар ету, құқықтық мәдениетті арттыру, құқық қорғау органдарына сенімді нығайту қажет.

Сегізіншіден, халықаралық ынтымақтастықты дамыту маңызды. Шет мемлекеттердің тәжірибесін зерделеу, халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау, озық практиканы қолдану қажет.

Тоғызыншыдан, цифрлық технологияларды енгізу арқылы қылмыстық іс жүргізу процесін жаңғырту қажет. Электрондық құжат айналымы, онлайн сот отырыстары, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеу тетіктері процестің тиімділігін арттырады және тұлғалардың құқықтарына қол жетімділікті жақсартады.

Оныншыдан, жәбірленушілердің құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін нығайту керек. Жәбірленушілерге кешенді қолдау көрсету орталықтарын құру, психологиялық және заңды жәрдем көрсету, өтемақы беру тетіктерін жетілдіру қажет.

Салыстырмалы құқықтық талдау

Шет мемлекеттердің тәжірибесі қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің әртүрлі модельдерін көрсетеді. Англо-американдық жүйеде жарыспалылық қағидасы басым болады, онда тараптардың теңдігі мен қорғану құқығы ерекше маңызға ие. Континенталдық жүйеде тергеу судьясының институты, прокурорлық қадағалаудың күшті рөлі сақталған.

Германияның тәжірибесі қызықты, онда прокуратура тәуелсіз орган ретінде әрекет етеді және заңдылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Францияда тергеу судьясының институты сақталған, ол тергеуді жүргізеді және азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етеді.

Скандинавия елдерінде омбудсмен институты кеңінен дамыған және тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуде маңызды рөл орындайды. АҚШ-та присяжных заседателей институты, Miranda құқықтары, кең көлемді қорғану құқығы сияқты ерекшеліктер бар.

Қазақстан үшін бұл тәжірибелерді зерделеу және ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, озық практиканы бейімдеу маңызды. Гибридтік модель, континенталдық және англо-американдық жүйелердің ең жақсы элементтерін біріктіретін, тиімді болуы мүмкін.

Статистикалық мәліметтер және эмпирикалық зерттеулер

Соңғы жылдардағы статистикалық мәліметтер қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жағдайының жақсарғанын көрсетеді. Прокуратура органдары жыл сайын мыңдаған заң бұзушылықтарды анықтайды және жояды. Омбудсмен институты азаматтардың шағымдарын қарау көлемін арттыруда.

Алайда эмпирикалық зерттеулер әлі де проблемалардың бар екенін көрсетеді. Социологиялық сауалнамалар азаматтардың құқық қорғау органдарына сенім деңгейінің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Құқық қорғау органдарында азаптау фактілері әлі де тіркеледі, дегенмен олардың саны азаюда.

Сот статистикасы айыптау үкімдерінің жоғары пайызын көрсетеді, бұл кінәсіздік презумпциясының толық қолданылуы туралы сұрақтар туғызады. Апелляциялық және

кассациялық тәртіппен өзгертілетін немесе жойылатын үкімдердің пайызы сот шешімдерінің сапасын жақсарту қажеттілігін көрсетеді.

Болашақ даму перспективалары

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесінің болашақ дамуы бірнеше бағытты қамтуы тиіс. Біріншіден, заңнаманы одан әрі либералдандыру және гуманизациялау. Бұл қамауға алудың баламалы шараларын кеңейту, процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану негіздерін нақтылау, тұлғалардың процестік құқықтарын кеңейтуді білдіреді.

Екіншіден, медиация және қалпына келтіруші әділет элементтерін енгізу. Бұл тәсілдер жәбірленушілер мен айыпталушылардың мүдделерін теңестіруге, қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, жасанды интеллект пен үлкен деректерді пайдалану арқылы құқық қорғау жүйесін цифрландыру. Бұл процестердің тиімділігін арттырады, адам факторын азайтады, шешімдердің объективтілігін қамтамасыз етеді.

Төртіншіден, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби деңгейін үнемі арттыру. Бұл тұрақты оқыту, халықаралық тәжірибемен алмасу, заманауи әдістемелерді қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Бесіншіден, азаматтық қоғаммен әріптестікті нығайту. Мемлекеттік органдар мен ҰЕҰ-ның конструктивті өзара іс-қимылы құқық қорғау жүйесінің ашықтығын және жауапкершілігін арттырады.

Қорытынды

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарының сақталуын бақылдау ұлттық құқық қорғау институттарының бірлескен, үйлестірілген іс-әрекетін талап етеді. Прокуратура, сот жүйесі, тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкіл институты, адвокатура, азаматтық қоғам институттары – осы органдардың әрқайсысы өз өкілеттіктері шеңберінде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуге маңызды үлес қосады. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Конституциялық іргетастар қаланды, заманауи заңнама қабылданды, құқық қорғау институттары құрылды және дамытылды. Халықаралық нормативтер ұлттық құқық жүйесіне енгізілді. Алайда қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету саласында әлі де көптеген міндеттер бар. Заңнаманы жетілдіру, құқық қорғау органдарының нәтижелілігін арттыру, сот жүйесінің тәуелсіздігін нығайту, қоғамдық бақылауды кеңейту, халықаралық нормативтерді толық енгізу қажет.

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету – үздіксіз, динамикалық процесс. Қоғамның дамуымен, халықаралық нормативтердің жетілуімен бірге құқық қорғау жүйесі де дамуы міндетті. Ұлттық құқық қорғау институттарының нәтижелі жұмысы әрбір азаматтың құқықтары мен еркіндіктерінің сақталуын, әділ сот төрелігін, құқықтық мемлекеттің нығаюын қамтамасыз етеді.

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету – мемлекеттің ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті. Мемлекеттік органдар, азаматтық қоғам институттары, әрбір азамат осы маңызды мақсатқа жетуге үлес қосуы міндетті. Тек осылайша ғана біз демократиялық, құқықтық, әлеуметтік мемлекет құра аламыз, онда тұлғаның құқықтары мен еркіндіктері шынайы түрде қамтамасыз етіледі. Қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы реформалар жалғасуы міндетті. Бұл реформалар халықаралық озық тәжірибеге, ұлттық ерекшеліктерге және қоғамның нақты қажеттіліктеріне негізделуі керек. Реформалардың мақсаты – қылмыстармен нәтижелі күресуді қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын сенімді түрде қамтамасыз ету арасындағы оңтайлы теңгерімді табу.

Ұлттық құқық қорғау институттарының рөлін күшейту қазіргі кезеңнің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Прокуратура өз қадағалау функциясын жетілдіруі, соттар тәуелсіздікті нығайтуы, омбудсмен институты өз мүмкіндіктерін кеңейтуі, адвокатура кәсібилігін арттыруы міндетті. Осы институттардың нәтижелі өзара іс-қимылы құқық қорғау жүйесінің жалпы тиімділігін қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарының сақталуын бақылдау – күрделі, көп деңгейлі міндет. Оның шешімі заңнамалық, институционалдық, кадрлық, материалдық-техникалық және идеологиялық іс-шараларды қажет етеді. Тек кешенді тәсіл ғана тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің нәтижелі жүйесін құруға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы осы бағытта табанды қадамдар жасауда және халықаралық қоғамдастықтың құрметті мүшесі ретінде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің жоғары нормативтеріне ұмтылуда. Бұл жол оңай емес, бірақ ол қазіргі заманғы, демократиялық, құқықтық мемлекет құру үшін өте қажет. Болашақта Қазақстан халықаралық құқықтық кеңістікке одан әрі интеграциялануы, озық тәжірибені енгізуі және өз ұлттық моделін дамытуы күтілуде. Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің қазақстандық моделі ұлттық дәстүрлер мен заманауи халықаралық нормативтерді үйлестіретін, тиімді және әділ құқық қорғау жүйесін құруға бағытталуы тиіс.

Осылайша, қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету – бұл мемлекеттің, қоғамның және әрбір азаматтың үнемі назарында болуы тиіс маңызды міндет. Ұлттық құқық қорғау институттарының тиімді жұмысы, олардың үйлестірілген өзара іс-қимылы және үнемі жетілуі Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде дамуының негізі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мауленов Г.С. Қылмыстық процесс құқығының теориялық негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. – 520 б.
2. Ахпанов А.Н. Қылмыстық іс жүргізудің конституциялық принциптері және олардың қолданылу практикасы. – Астана: Фолиант баспасы, 2020. – 384 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
4. Когамов М.Ч., Ахметова Г.Р. Қылмыстық процесте адам құқықтарын қорғау механизмдері: теория және практика. – Алматы: Жеті жарғы баспасы, 2018. – 456 б.
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
6. Толеубекова Б.Х. Қылмыстық іс жүргізудің заңдылық принципі және оның қамтамасыз етілуі: монография. – Алматы: Данекер баспасы, 2017. – 298 б.
7. Сулейменов М.К. Прокурорлық қадағалау: теория және практика. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Заң әдебиеті баспасы, 2021. – 512 б.
8. Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы № 2709, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
9. Нұрғалиев Б.М. Қылмыстық процесте прокурордың өкілеттіктері: теориялық және практикалық аспектілер. – Алматы: Бастау баспасы, 2019. – 340 б.
10. Рахметова С.М. Қылмыстық процесте сот билігінің рөлі және оның тиімділігін арттыру жолдары. – Астана: Аділет баспасы, 2020. – 428 б.
11. Бекмағамбетов А.Б. Сот шешімдерін қайта қарау институты және адам құқықтары: салыстырмалы құқықтық талдау. – Алматы: Заң әдебиеті баспасы, 2018. – 365 б.
12. Қазақстан Республикасының «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Заңы (2002 жылғы 19 қыркүйектегі № 349-ІІ, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2002.
13. Сарсенова А.Б. Омбудсмен институты: халықаралық тәжірибе және Қазақстандағы даму перспективалары. – Астана: Елорда баспасы, 2021. – 276 б.
14. Абдрахманова Р.К. Қылмыстық процесте қорғанушының процестік мәртебесі және оның құқықтары. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. – 312 б.
15. Қазақстан Республикасының «Занды көмек туралы» Заңы (1997 жылғы 5 шілдедегі № 151-І, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1997.

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚЫЗМЕТІНДЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ
МҮДДЕЛЕРІН ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

Арыстанова Римма

a.r.1234a@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор - Бегалиев Е.Н.

Мақалада Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының қызметінде кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың құқықтық мәселелері зерттеледі. Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттары мен ұлттық заңнамасы талданады. Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандармен жұмыс жасау саласындағы құзыреті, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекторлардың қызметі, алдын алу жұмысы, қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылық жасаған балалармен жұмыс қарастырылады. Ерекше назар процестік кепілдіктерге, отбасылық қақтығыстарға араласуға, балаларға қатысты қылмыстарды тергеуге аударылады. Автор қазіргі практиканың өзекті проблемаларын анықтайды және кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды жетілдіру жолдарын ұсынады.

Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің басым бағыттарының бірі болып табылады. Ішкі істер органдары кәмелетке толмағандардың құқықтық қорғанысын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Балалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі қызмет ерекше заңдық реттеуді, арнайы процедураларды және кәсіби тәсілдерді қажет етеді. Қазақстан Республикасы халықаралық міндеттемелерге сәйкес балалардың құқықтарын қорғаудың кешенді жүйесін қалыптастырды, алайда іс жүзінде іске асыру кезінде бірқатар құқықтық проблемалар туындайды.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттары ұлттық заңнаманың негізін құрайды. Балалардың құқықтары туралы Конвенция балалардың құқықтары мен бостандықтарының кешенді жүйесін белгілейді және мемлекеттердің балаларды қорғау жөніндегі міндеттемелерін айқындайды [1]. Конвенция бала мүдделерінің басымдығы қағидасын бекітеді, оған сәйкес барлық шешімдер мен іс-қимылдар баланың мүдделерін ескеруі тиіс. Қазақстан Республикасы Конвенцияны ратификациялау арқылы балалардың құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарын сақтауға міндеттенді.

Балалардың құқықтарын қорғаудың конституциялық негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Конституцияның 27-бабы неке мен отбасының, ана мен баланың мемлекеттік қорғауын қарастырады [2]. Мемлекет әрбір баланың лайықты өмір сүру құқығын, дене және рухани дамуын қамтамасыз етуге міндетті. Конституциялық кепілдіктер балалардың құқықтарын қорғаудың барлық жүйесінің негізі болып табылады.

«Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы балалардың құқықтары мен бостандықтарының толық тізбесін белгілейді және оларды қорғау тетіктерін айқындайды [3]. Заң баланың жеке басы, қадір-қасиеті мен абыройының қолсұқпаушылығын, қорғаныс пен қамқорлық алу құқығын, білім алу, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру құқықтарын кепілдендіреді. Ерекше назар отбасынан тыс қалған балалардың, мүгедек балалардың, құқық бұзушылық жасаған балалардың құқықтарын қорғауға аударылады. Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандармен жұмыс жасау саласындағы құзыреті кең ауқымды және көп аспектілі болып табылады.

Ішкі істер органдары кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу, кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтарды анықтау және тергеу, қауіпті жағдайларда балаларды қорғау, отбасылық қақтығыстарға араласу жөніндегі функцияларды орындайды [4]. Әрбір функция кәмелетке толмағандардың құқықтары мен мүдделерін сақтауды талап етеді. Кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекторлар балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі арнайы құрылымдық бөлімше болып табылады. Инспекторлардың қызметі кәмелетке толмағандардың психологиялық ерекшеліктерін, олардың құқықтық мәртебесін, арнайы процедуралық кепілдіктерді терең білуді талап етеді [5]. Инспекторлар қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандармен жұмыс жасайды, алдын алу шараларын жүргізеді, әлеуметтік қызметтермен, білім беру мекемелерімен, денсаулық сақтау органдарымен өзара іс-қимыл жасайды.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының алдын алу ішкі істер органдарының қызметінің басым бағыты болып табылады. Алдын алу жұмысы әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық және құқықтық шараларды қамтиды. Ішкі істер органдары қауіпті топтағы балаларды анықтайды, олармен жеке жұмыс жүргізеді, отбасылық жағдайды зерделейді, ата-аналарға көмек көрсетеді [6]. Мектептермен, жастар орталықтарымен, қоғамдық ұйымдармен серіктестік алдын алу жұмысының тиімділігін арттырады. Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық іс жүргізу ерекше тәртіппен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі кәмелетке толмағандармен жұмыс істеудің арнайы ережелерін белгілейді [7].

Кәмелетке толмағанды күдіктіге айыптау, сұрау жүргізу, қамауға алу ерекше процедуралық кепілдіктерді сақтауды талап етеді. Міндетті түрде қорғаушының, заңды өкілдердің, қажет болған жағдайда педагог немесе психологтың қатысуы қарастырылады. Кәмелетке толмағанды күдіктіге айыптауда оның жасын, психикалық дамуын, жасаған іс-әрекетінің мәнін түсіну қабілетін ескеру қажет. Сұрау жүргізу кезінде баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін әдістер қолданылуы тиіс, қысым көрсетуге, жетектеуші сұрақтар қоюға тыйым салынады [8]. Сұрау ұзақтығы шектеледі және үзілістер қарастырылады. Кәмелетке толмағанды қамауға алу соңғы шара ретінде қолданылады және баланың жеке басы мен жасаған қылмыстың сипатын ескере отырып негізделуі тиіс. Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстарды тергеу балалардың құқықтарын қорғаудың маңызды аспектісі болып табылады. Балаларға қатысты зорлық-зомбылық, жыныстық қылмыстар, саудасы, еңбекті пайдалану ерекше назарды және кәсіби тәсілді талап етеді [9]. Тергеу органдары жәбірленген баланың құқықтары мен мүдделерін қорғауды, оны қайталанатын виктимизациядан сақтауды қамтамасыз етуі тиіс. Жәбірленген баладан жауап алу арнайы дайындалған мамандардың қатысуымен, балаға ыңғайлы жағдайларда жүргізіледі. Отбасылық қақтығыстарға ішкі істер органдарының араласуы балалардың құқықтарын қорғаудың маңызды бағыты болып табылады. Отбасындағы зорлық-зомбылық туралы хабарламаларды тексеру, балаларды қауіптен қорғау, ата-аналарды жауапкершілікке тарту ішкі істер органдарының міндеттері болып табылады [10]. Отбасылық зорлық-зомбылық жағдайларында балаларды шұғыл алып қою тетігі қарастырылған, бұл баланың өміріне және денсаулығына төнетін қауіпті болдырмауға мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылық жасауы жағдайында ішкі істер органдары баланың жасын, іс-әрекетінің мәнін түсіну дәрежесін, тәрбиелік әсер ету мүмкіндіктерін ескереді. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі кәмелетке толмағандарға қатысты арнайы ережелер белгілейді [11]. Көптеген жағдайларда әкімшілік жауапкершілік шаралары тәрбиелік әсер ету шараларымен ауыстырылады. Ата-аналар немесе заңды өкілдер кәмелетке толмағанның әкімшілік құқық бұзушылық жасауы үшін жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қамтамасыз етудің процедуралық кепілдіктері ішкі істер органдарының қызметінде маңызды рөл атқарады. Баланың заңды өкілдерін хабардар ету, қорғаушының қатысуын қамтамасыз ету, арнайы мамандарды тарту, баланың пікірін тыңдау міндетті процедуралық талаптар болып табылады [12]. Бұл кепілдіктердің

бұзылуы процестік шешімдердің күшін жоюға негіз болуы мүмкін. Кәмелетке толмағандардың жеке басы туралы ақпаратты қорғау олардың құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады. Заңнама кәмелетке толмағандардың жеке басын сәйкестендіруге мүмкіндік беретін мәліметтерді жариялауға тыйым салады [13]. БАҚ-та, интернетте, сот процестерінде баланың жеке басын жария етуге болмайды. Бұл кепілдік баланың қадір-қасиетін қорғайды және оның қоғамға қайта бейімделуіне ықпал етеді. Кәмелетке толмағандарды уақытша ұстау орындарында ұстау шарттары халықаралық стандарттарға сәйкес келуі тиіс. Балалар ересектерден бөлек ұсталуы, лайықты тұрмыстық жағдайлар, медициналық көмек, білім алу мүмкіндігі қамтамасыз етілуі тиіс [14]. Уақытша ұстау орындарында балалардың құқықтарын бұзу фактілері тиісті жауапкершілікке әкеп соғады.

Кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби даярлығы балалардың құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Инспекторлар балалардың психологиясы, педагогика, ювеналдық әділет қағидалары, балалардың құқықтарын қорғау бойынша халықаралық стандарттар саласында арнайы білім алуы тиіс. Үздіксіз кәсіби даярлық жүйесі, біліктілікті арттыру курстары, озық тәжірибемен алмасу қызметкерлердің кәсібилігін қамтамасыз етеді [15]. Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі ведомствоаралық өзара іс-қимыл ішкі істер органдары қызметінің тиімділігін арттырады. Білім беру органдарымен, денсаулық сақтау жүйесімен, әлеуметтік қорғау қызметтерімен, қамқоршылық және қорғаншылық органдарымен, прокуратурамен, соттармен үйлестірілген жұмыс балаларға кешенді көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Ведомствоаралық комиссиялар, жұмыс топтары, бірлескен шаралар өзара іс-қимылдың негізгі нысандары болып табылады.

Қазіргі кезеңде кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаудың бірқатар проблемалары сақталып отыр. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің балалардың құқықтары саласындағы білімінің жеткіліксіздігі процедуралық кепілдіктердің бұзылуына әкеледі. Кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекторлардың жүктемесінің жоғарылығы жеке тәсілді қамтамасыз етуді қиындатады. Материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, арнайы бөлмелердің, психологиялық көмек көрсету мүмкіндіктерінің жоқтығы қызметтің сапасын төмендетеді. Заңнамалық реттеудің кемшіліктері іс жүзінде қиындықтар туғызады. Кейбір нормалар нақты емес және түсіндіруді қажет етеді. Жауапкершілік шараларының дифференциациясы жеткіліксіз, бұл әрбір жағдайға жеке көзқарас жасауды қиындатады. Процедуралық нормалардың кейбіреулері халықаралық стандарттарға толық сәйкес келмейді және жетілдіруді қажет етеді.

Кәмелетке толмағандардың құқықтары туралы қоғамдық хабардарлықтың төмен деңгейі балалардың өз құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін шектейді. Балалар өздерінің құқықтары туралы, оларды қорғау тетіктері туралы, көмек сұрау мүмкіндіктері туралы жеткілікті ақпаратқа ие емес. Құқықтық ағарту жұмысын күшейту, балаларға арналған ақпараттық материалдарды әзірлеу, сенім телефондарын дамыту қажет. Ата-аналардың құқықтық мәдениетінің жеткіліксіздігі балалардың құқықтарын бұзуға әкеледі. Көптеген ата-аналар балалардың құқықтары туралы, тәрбиелеудің заңды әдістері туралы, жауапкершілік туралы білмейді. Отбасындағы зорлық-зомбылық, балаларды елемеу, дұрыс тәрбиеленбеу кең таралған. Ата-аналармен жұмыс жүйесін жетілдіру, педагогикалық және құқықтық білім беру, отбасыларды қолдау маңызды міндет болып табылады.

Әлеуметтік қызметтердің дамымауы балаларға кешенді көмек көрсетуді қиындатады. Психологиялық, педагогикалық, медициналық, әлеуметтік қызметтерге қол жеткізу шектеулі, әсіресе шалғай аудандарда. Мамандардың жетіспеушілігі, қаржыландырудың жеткіліксіздігі, инфрақұрылымның әлсіздігі әлеуметтік қызметтер жүйесінің негізгі проблемалары болып табылады. Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды жетілдірудің бағыттары кешенді тәсілді қажет етеді. Заңнаманы жетілдіру халықаралық стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз етуі, процедуралық кепілдіктерді нығайтуы, жауапкершілік шараларын дифференциациялауы тиіс. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби даярлығын арттыру балалардың психологиясы, құқықтары, озық тәжірибе саласында білім беруді қамтиды. Материалдық-

техникалық базаны нығайту арнайы бөлмелерді жабдықтауды, заманауи техникалық құралдарды, ақпараттық жүйелерді енгізуді қарастырады. Кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін бөлімшелер балаларға ыңғайлы, қауіпсіз, психологиялық жайлы жағдайларға ие болуы тиіс. Бейнебаяндау техникасы, психологиялық тестілеу құралдары, арнайы әдебиет қызметтің сапасын арттырады.

Ведомствоаралық өзара іс-қимылды дамыту үйлестіру тетіктерін жетілдіруді, бірлескен бағдарламаларды әзірлеуді, ақпарат алмасуды қамтиды. Балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі бірыңғай ақпараттық жүйе барлық қатысушы органдардың жұмысын үйлестіруге мүмкіндік береді. Жағдайларды бірлесіп талдау, кешенді жоспарларды әзірлеу, нәтижелерді бағалау тиімділікті арттырады. Қоғамдық бақылауды дамыту балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі қоғамдық ұйымдардың, омбудсмен институтының, БАҚ-тың белсенділігін арттыруды қарастырады. Азаматтық қоғам институттары ішкі істер органдарының қызметін бақылауда, бұзушылықтарды анықтауда, балалардың мүдделерін білдіруде маңызды рөл атқарады. Қоғамдық кеңестер, мониторингтік топтар, жария есептер ашықтықты қамтамасыз етеді.

Балалардың құқықтық сауаттылығын арттыру мектептерде құқықтық білім беруді, арнайы бағдарламаларды, балаларға арналған ақпараттық материалдарды қамтиды. Балалар өздерінің құқықтары туралы, оларды қорғау тетіктері туралы, көмек сұрау жолдары туралы білуі тиіс. Интерактивті әдістер, рөлдік ойындар, құрдастармен білім беру тиімді нысандар болып табылады. Ата-аналармен жұмысты жетілдіру педагогикалық және құқықтық білім беруді, отбасыларды қолдау қызметтерін дамытуды, ерте араласу бағдарламаларын қамтиды. Ата-аналар мектептері, кеңес беру орталықтары, қолдау топтары отбасыларға көмек көрсетудің тиімді нысандары болып табылады. Қауіпті топтағы отбасыларды анықтау және олармен жұмыс жүргізу балалардың құқықтарын бұзудың алдын алуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік қызметтерді дамыту психологиялық, педагогикалық, медициналық, әлеуметтік көмек көрсету мүмкіндіктерін кеңейтуді қарастырады. Мамандарды даярлау, қызметтерді қаржыландыру, инфрақұрылымды дамыту маңызды міндеттер болып табылады. Балаларға арналған сенім телефондары, дағдарыстық орталықтар, әлеуметтік қонақүйлер шұғыл көмек көрсетудің қажетті элементтері болып табылады.

Ювеналдық әділет элементтерін енгізу кәмелетке толмағандармен жұмыс істеудің арнайы жүйесін құруды қарастырады. Арнайы сот бөлімшелері, балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілдер, балалар үшін адвокатура қызметтері, қалпына келтіру бағдарламалары ювеналдық әділеттің негізгі элементтері болып табылады. Жазалаудан гөрі қалпына келтіруге, балаларды қоғамға қайта әлеуметтендіруге бағыт ювеналдық әділеттің басты қағидасы болып табылады.

Халықаралық ынтымақтастықты дамыту озық тәжірибемен алмасуды, бірлескен жобаларды іске асыруды, халықаралық стандарттарды енгізуді қамтиды. Халықаралық ұйымдармен, шетелдік әріптестермен ынтымақтастық балалардың құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіруге ықпал етеді. Халықаралық конференциялар, семинарлар, оқу сапарлары білім алмасудың маңызды нысандары болып табылады.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының қызметінде кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету кешенді құқықтық реттеуді, кәсіби тәсілді, ведомствоаралық өзара іс-қимылды, қоғамдық қолдауды қажет етеді. Қалыптасқан заңнамалық база, институционалдық тетіктер, халықаралық стандарттарға сәйкестік балалардың құқықтарын қорғаудың негізін құрайды.

Алайда іс жүзінде іске асыру кезінде бірқатар проблемалар сақталып отыр: қызметкерлердің кәсіби даярлығының жеткіліксіздігі, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, әлеуметтік қызметтердің дамымауы, қоғамдық хабардарлықтың төмен деңгейі. Бұл проблемаларды шешу заңнамалық, ұйымдастырушылық, материалдық, идеологиялық шараларды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды жетілдіру балалардың мүдделерін басым ету қағидасына негізделуі, халықаралық стандарттарға сәйкес келуі, қалпына келтіру

тәсіліне бағытталуы, қоғамдық бақылауды қамтамасыз етуі тиіс. Тек балалардың құқықтары мен мүдделерін нақты қорғау арқылы ғана әділ және гуманды қоғам құруға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Балалардың құқықтары туралы Конвенция (БҰҰ Бас Ассамблеясы 1989 жылғы 20 қарашада қабылдаған, Қазақстан Республикасы 1994 жылы ратификациялаған). – Нью-Йорк, 1989.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
3. «Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2002.
4. «Қазақстан Республикасындағы ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V, өзгерістермен). – Астана, 2014.
5. Әбдірайымова Г.С. Кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекторлардың құқықтық мәртебесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 312 б.
6. Оспанов С.Д. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығының алдын алу: теория және практика // Құқық және мемлекет. – 2021. – № 2. – 67-75 б.
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
8. Нұрғалиева А.К. Кәмелетке толмағандардан жауап алудың процестік ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2020. – № 4. – 89-97 б.
9. Сәрсенбаева Ж.Н. Балаларға қатысты қылмыстарды тергеудің криминалистикалық аспектілері. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2019. – 267 б.
10. «Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV, өзгерістермен). – Астана, 2009.
11. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі (2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V, өзгерістермен). – Астана, 2014.
12. Қалиев Т.Б. Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қамтамасыз етудің процестік кепілдіктері // Заңгер. – 2021. – № 3. – 45-52 б.
13. Тоқтарова А.М. Кәмелетке толмағандардың жеке басы туралы ақпаратты құқықтық қорғау. – Астана: Фолиант, 2020. – 198 б.
14. Кәмелетке толмағандарды бас бостандығынан айыруға байланысты орындарда ұстау ережелері (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 30 желтоқсандағы № 1449 қаулысымен бекітілген). – Астана, 2014.
15. Бекмұхамбетов Е.Ж. Кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби даярлығы // Полиция және қоғам. – 2020. – № 2. – 34-41 б.

«ҚАРЖЫ ПИРАМИДАСЫН АЛАЯҚТЫҚТАН АЖЫРАТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Аманбайұлы Бақдаулет

zheka1231113@gmail.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Шаяхметова Ж.Б.

Соңғы жылдары цифрлық технологиялар мен әлеуметтік желілердің кеңінен қолданылуы қаржы пирамидаларының жаңа, күрделі түрлерінің пайда болуына әкелді. Олар өзін инвестициялық жоба, криптовалюта платформасы, маркетингтік желі немесе қайымдылық қоры ретінде жасырып, азаматтардың сенімін алдайды. Бұл құқық органдары үшін оларды дер кезінде анықтап, нақты қылмыстық-құқықтық біліктілік беру мәселесін қиындатуда.

Қазақстан Республикасы заңнамасында «қаржы пирамидасы» ұғымы бар болғанымен, оның белгілері, құрылымдық элементтері және өзге экономикалық қылмыстардан айырмашылықтары жеткілікті түрде нақты айқындалмаған. Осы себепті қылмыс құрамына дәл анықтау күрделі мәселе болып отыр.

Қаржы пирамидалары көбіне экономикалық қылмыс ретінде қарастырылмағанымен, олардың нақты біліктілік мәселелері, қылмыс құрамының элементтері, шектес құрамдармен арақатынасы арнайы, кешенді түрде аз зерттелген. Бұл зерттеу құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіруге және қаржы алаяқтығымен күрес тетіктерін күшейтуге мүмкіндік береді.

Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде экономикалық қатынастардың күрделенуі мен қарқынды дамуы экономикалық қылмыстардың жаңа түрлерінің пайда болуына алып келіп отыр. Қаржы алаяқтығы, көлеңкелі экономика, салықтан жалтару, жалған кәсіпкерлік, заңсыз ақша айналымы, трансұлттық экономикалық қылмыстар мемлекеттердің экономикалық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіріп отыр. Осы үдерістер экономикалық қылмыстармен күресте тек қылмыстық - құқықтық шаралармен шектелу жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Экономикалық қылмыстардың алдын-алудың тиімді тетігі – экономикалық қатынастарды жүйелі, нақты және заманауи нормативтік-құқықтық реттеу болып табылады. Дәл осы құқықтық реттеу экономикалық субъектілердің заңды ірекет шегін айқындай отырып, құқық бұзушылықтың алдын-алуға мүмкіндік береді. Сондықтан экономикалық қылмыстардың пайда болу себептерін тек қылмыстық-құқықтық олқылықтар тұрғысынан талдау аса маңызды.

Қаржы пирамидасын классикалық алаяқтықтан (алаяқтық) ажырату қылмыстық – біліктілік үшін аса маңызды. Дұрыс сараламау тергеу бағытына, дәлелдеу нәніне және жаза тағайындауға тікелей әсер етеді.

Қаржы пирамидасы – табыс нақты экономикалық қызметтен емес, жаңа қатысушылардың жарналары есебінен төленетін жүйе.

Алаяқтықта қылмыс бір немесе бірнеше жәбірленушіге қатысты дербес эпизодтармен жүзеге асады, ал қаржы пирамидасында жүйелі, көпсубъектілі құрылым басым.

Кесте 1 - Ажыратудың негізгі критерийлері

Критерийлері	Қаржы пирамидасы	Алаяқтық
Мақсат	Жүйелі түрде жаңа қатысушылар тарту	Белгілі бір тұлғаның мүлкін иелену
Табыс көзі	Жаңа салымшылар қаражаты	Жәбірленушінің мүлкі
Құрылым	Иерархиялық/желілік жүйе	Жеке эпизодтық әрекет
Уәде сипаты	Инвестициялық, «жоғары табыс»	Кез-келген жалған мәлімет
Қылмыстық құрам	Арнайы құрам	Жалпы құрам (алаяқтық)

Қаржы пирамидасы – жүйелілік, ұйымдасқан, көпсатылы инвестициялық модель арқылы жасалатын арнайы экономикалық қылмыс, ал алаяқтық – жәбірленушіні алдау арқылы мүлікті иеленудің жалпы нысаны.

Оларды ажыратуда табыс көзінің сипаты, ұйымдасқан құрылымның болуы және қылмыстың экономикалық моделі негізгі критерийлер болып табылады.

2026 жылдың 28 қаңтарындағы Қаржылық мониторинг агенттігінде өткен жиында Президент Қ.Тоқаев – Еліміз Financial Action Task Force ұйымының тексерісінен сәтті өтті. Қазақстан 2023 жылдан бері «Эгмонт» тобының қаржылық барлау бірлестігінде Еуразия аймағының мүддесін қорғайды. 20 ірі криптобиржамен сындарлы серіктестік орнатылды. Елімізде блокчейн талдаумен айналысатын «Криптон» арнайы құрылымдық бөлімшесі ашылды. Бұл – Орталық Азия елдерінде құрылған осындай алғашқы бөлімше. Былтыр қаржыны қолма-қол ақшаға айналдыратын 200-ге жуық жалған компания әшкереленді. Олардың заңсыз айналымдағы қаражаты 500 миллиард теңгеден асады. Сексеннен астам қылмыстық топ құрықталды. 100-ден астам қаржы пирамидасы жойылды. Мұның бәрі еліміздің экономикалық қауіпсіздігін нығайта түсетіні сөзсіз, - деді Президент.

Қаржы пирамидаларына қарсы іс-қимыл бүкіл әлемдегі мемлекеттік органдар мен қаржы институттарының басым міндеттерінің бірі болып табылады. Қаржы ағындарын бақылауды күшейтуге бағытталған көптеген әрекеттерге қарамастан, пирамидалар салымшыларды тартуды және экономикалар мен инвесторларға зиян келтіруді жалғастыруда.

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат Тұжырымдамасының 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 4.10-тармағына сәйкес қазіргі заманғы қылмыстық-құқықтық саясат жеке тұлғаның, оның құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің қылмыстық қатерлерден қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Көптеген жылдар бойы Қазақстан Республикасының азаматтары өздерінің ақшалай жинақтарын мерзімді немесе банктердің екінші деңгейдегі депозиттерінде талап етілгенге дейін сақтауды жөн көрді. Алайда, 1992-1995 жылдары болған экономикалық дағдарыстардың нәтижесінде халық мемлекеттік институттарға деген сенімсіздікті күшейтті, сонымен бірге жеке тұлғаны қаржылық өмірдің жағымсыз әсерінен қорғай алатын коммерциялық банктер мен жеке қаржы ұйымдарына мистикалық құрмет пайда болды.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, 2024 жылдың қаңтар-қараша айлары аралығында алаяқтық әрекеттермен және инвесторлардан қаражат тартумен байланысты қаржылық қылмыстар санының 2021 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 24,8% - ға қысқарғаны байқалды. Нәтижесінде көрсетілген уақыт аралығында 127 жағдай тіркелді.

Сонымен қатар, зардап шеккендердің саны екі есеге азайды - 1200-ден 625 адамға дейін. Алайда, ресми статистикада зардап шеккендер полицияға мәлімдеген жағдайлар ғана тіркелгенін ескерген жөн.

2023 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі кезеңде ҚСЖАЕК деректеріне сәйкес, елде 51 млрд теңгеден астам сомаға материалдық залал келтірілген 30 мыңнан астам азамат қаржы пирамидаларының құрбаны болды. Интерполдың мәліметінше, 2023 жылы әлемнің 108 елінде қаржы пирамидаларына байланысты 1,5 мыңнан астам қылмыс тіркелген. Сонымен қатар, "Ponzi Scheme Tracker" компаниясының есебіне сәйкес, 2019 жылдан 2024 жылға дейін әлемнің 130 елінде 2,5 мыңнан астам қаржы пирамидалары анықталды, бұл 24 миллиард доллардан астам шығынға әкелді.

Жоғарыда келтірілген статистика қаржы пирамидаларына қарсы іс-қимылдың тиісті тетігі мен шараларының жоқтығын көрсетеді, бұл қоғамға және жалпы экономикаға айтарлықтай пайда әкелетін өзекті және маңызды тақырып болып табылады.

Қаржы пирамидаларымен байланысты қауіп деңгейі көптеген факторларға, соның ішінде мөлшеріне, ұзақтығына, қатысушылардың санына, салынған активтердің түрлеріне және Үкіметтің немесе басқа институттардың қолдауына байланысты. Жалпы, пирамидаға неғұрлым көп қатысушылар мен ақша салынса, соғұрлым ықтимал зиян келуі мүмкін.

Қаржы пирамидалары жалпы экономикаға теріс әсер етуі мүмкін, өйткені олар басқа, өнімді мақсаттарға жұмсалуды мүмкін инвестицияларды тартады. Сонымен қатар, пирамидалар құлаған кезде, олар тұтастай алғанда қаржы жүйесіне деген сенімнің күрт төмендеуіне әкелуі мүмкін, бұл экономика үшін ұзақ мерзімді жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін.

Көптеген жағдайларда қаржылық пирамидаларды құру Қазақстанда да, шетелде де алаяқтық үшін жауапкершілікті талап етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 159-бабына сәйкес, алаяқтық дегеніміз-біреудің мүлкін ұрлау немесе алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы басқа біреудің мүлкіне құқық алу. Бүгінгі күні қазақстандық заң шығарушы алаяқтықтың бір құрамын тұжырымдаумен шектелмейді, бірақ оны жасалуы мүмкін қызмет салаларына байланысты егжей-тегжейлі сипаттайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (бұдан әрі – ҚРҚК) алаяқтық туралы арнайы қылмыстық-құқықтық нормалармен толықтырылды.

Қорытындылай келе, қаржы пирамидаларының біліктілік мәселелері – құқықтық, экономикалық және әлеуметтік аспектілерді қамтитын кешенді проблема. Оны тиімді шешу үшін заңнаманы жетілдірумен қатар, алдын алу шараларын күшейту және цифрлық бақылау құралдарын енгізу қажет. Бұл өз кезегінде қаржы нарығының тұрақтылығын қамтамасыз етуге және азаматтардың құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев «Ұлттық Құрылтай», Қызылорда, 2026 ж.
https://www.ktk.kz/kz/news/video/2026/01/20/299240/?utm_source
2. Финансовые пирамиды в Казахстане. 180 уголовных дел за последние три года
<https://informburo.kz/stati/finansovye-piramidy-v-kazahstane-180-ugolovnyh-del-za-poslednie-tri-goda.html>
3. Закон №474 «О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций» от 04 июля 2003 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения 20.09.2024).
4. Законодательные меры противодействия деятельности финансовых пирамид в Республике Казахстан. Режим доступа (<http://prokuror.gov.kz>). Дата обращения: 12.05.2019.

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІН
ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Ардақов Али Ардақұлы

ali-97.05.07@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., профессор - Алтынбасов Б.О.

Мақалада Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының қызметіндегі құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесін жетілдірудің құқықтық мәселелері зерттеледі. Автор құқық бұзушылықтарды алдын алудың халықаралық стандарттарын, АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция тәжірибесін талдайды. Қазақстандағы алдын алу жүйесінің құқықтық негіздері, негізгі элементтері қарастырылады. Негізгі проблемалар анықталады: заңнамалық базаның кемшіліктері, тәуелсіз тергеу механизмінің болмауы, азаматтық бақылау институттарының әлсіздігі, шағымдарды қарау жүйесінің тиімсіздігі, жауапкершіліктің сөзсіздігі қағидатының сақталмауы, ішкі бақылау жүйесінің корпоративтік жабылуы, кәсіби даярлау жүйесінің жетілдірілмеуі, ашықтық пен есеп берушіліктің төмен деңгейі. Жетілдірудің он екі бағыты ұсынылады: заңнамалық базаны жетілдіру, тәуелсіз тергеу органы құру, азаматтық бақылауды күшейту, шағымдарды қарауды реформалау, жауапкершілікті қамтамасыз ету, ішкі бақылауды реформалау, кәсіби даярлауды жетілдіру, ашықтықты арттыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, бағалау жүйесін өзгерту, технологияларды енгізу, халықаралық ынтымақтастық. Жүйені жетілдіру полицияға қоғамдық сенімді арттыруға, азаматтардың құқықтарын қорғауға үлес қосады деген қорытынды жасалады.

Ішкі істер органдары қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қылмыстылықпен күрес жүргізу жөніндегі маңызды мемлекеттік функцияларды атқарады. Алайда, полиция қызметкерлері тарапынан құқық бұзушылықтардың орын алуы қоғамдық сенімді төмендетеді, құқық қорғау жүйесінің беделіне нұқсан келтіреді, азаматтардың құқықтарын бұзады [1]. Қазақстан Республикасында ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесін жетілдіру құқықтық мемлекет құрудың, полиция қызметін реформалаудың, азаматтардың мемлекеттік органдарға сенімін арттырудың өзекті міндеті болып табылады.

Құқық қорғау органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алудың халықаралық стандарттары БҰҰ, Еуропа Кеңесі, ЕҚЫҰ құжаттарында бекітілген. БҰҰ-ның Құқық қорғау органдары лауазымды тұлғаларының әрекет кодексі (1979) полиция қызметкерлерінің этикалық нормаларын, адам құқықтарын құрметтеу міндеттерін белгілейді [2]. Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетті қорлайтын қарым-қатынас немесе жазалауларға қарсы конвенция (1984) азаптауларды болдырмау, алдын алу, жауапкершілік қағидаттарын қамтиды.

Еуропалық стандарттар полиция қызметінің ашықтығын, есеп берушілігін, сыртқы бақылауды, тәуелсіз тергеу механизмдерін көздейді. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Сот полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтары бойынша көптеген шешімдер қабылдады, мемлекеттердің тиімді тергеу жүргізу, жауапты тұлғаларды жазалау, құрбандарға өтемақы төлеу міндеттерін белгіледі [3]. ЕҚЫҰ полиция қызметінің демократиялық қағидаттарын, азаматтық бақылау институттарын, полиция реформаларын қолдайды. Халықаралық тәжірибе ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алудың әртүрлі модельдерін көрсетеді. АҚШ-та полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтарын тергеу үшін тәуелсіз органдар құрылған. Көптеген штаттарда азаматтық бақылау кеңестері жұмыс істейді, полиция қызметін бағалайды, шағымдарды қарайды,

ұсыныстар әзірлейді [4]. Федералды деңгейде Әділет министрлігінің Азаматтық құқықтар бөлімі полиция департаменттерінің жүйелі құқық бұзушылықтарын тергеуді жүзеге асырады, реформалар енгізуді талап етеді. Ұлыбританияда Полиция қызметін тәуелсіз қарау жөніндегі басқарма (ИОРС) құрылған, полиция қызметкерлерінің ауыр құқық бұзушылықтарын тергейді, тәртіптік жазалар қолдануды ұсынады [5]. ИОРС толығымен полициядан тәуелсіз, парламент алдында есеп береді, тергеу нәтижелерін жариялайды. Полиция департаменттері міндетті түрде барлық ауыр оқиғалар туралы ИОРС-ге хабарлауы тиіс.

Германияда полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтарын прокуратура тергейді, тәуелсіз сот қарайды. Федералды және жергілікті деңгейлерде полиция қызметін бақылау жөніндегі уәкілдер тағайындалады, парламенттік комиссиялар жұмыс істейді [6]. Полиция қызметкерлері міндетті түрде кәсіби этика, адам құқықтары бойынша оқытудан өтеді, тәртіптік жауапкершілік жүйесі қатаң реттеледі.

Франция полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтарын тергеу үшін Ішкі істер министрлігінің Бас инспекциясын құрды, тәуелсіз тергеулер жүргізеді, министрге тікелей есеп береді. Сонымен қатар, Құқықтар қорғаушысы институты жұмыс істейді, азаматтардың полицияға қатысты шағымдарын қарайды, ұсыныстар әзірлейді [7]. Франция полиция қызметкерлерінің жеке нөмірлерін көрсетуді, бейнекамералармен жабдықтауды енгізді. Қазақстан Республикасында ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесінің құқықтық негізі Конституцияға, «Ішкі істер органдары туралы» заңға, «Әкімшілік рәсімдер туралы» заңға, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңға, басқа да нормативтік құқықтық актілерге негізделеді. «Ішкі істер органдары туралы» заң полиция қызметкерлерінің міндеттерін, құқықтарын, жауапкершілігін белгілейді, азаматтардың құқықтарын құрметтеу, заңдылық қағидаттарын бекітеді [8].

Қылмыстық кодекс полиция қызметкерлерінің лауазымдық қылмыстары үшін жауапкершілікті көздейді: қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану, лауазымдық өкілеттіктерді асып кету, паракорлық, сыбайлас жемқорлық. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс полиция қызметкерлерінің әкімшілік құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілікті белгілейді. «Мемлекеттік қызмет туралы» заң тәртіптік жауапкершілік түрлерін, тәртіптік іс жүргізу тәртібін реттейді [9]. Ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесінің негізгі элементтері мыналарды қамтиды. Біріншіден, қызметкерлерді іріктеу және тексеру. Ішкі істер органдарына қабылдау кезінде кандидаттардың биографиялық деректері, білімі, психологиялық сипаттамалары, моральдық қасиеттері тексеріледі. Арнайы тексеру шаралары жүргізіледі: қылмыстық тіркеу деректерін тексеру, жақын туыстарын зерттеу, өмірбаяндық мәліметтерді растау [10].

Алайда, іріктеу жүйесі әрқашан тиімді емес, кейбір кандидаттардың теріс мінез-құлқы, байланыстары анықталмайды.

Екіншіден, кәсіби даярлау және этикалық тәрбие. Полиция қызметкерлері міндетті түрде бастапқы оқытудан, біліктілікті арттыру курстарынан өтеді. Оқу бағдарламаларында заңнама, адам құқықтары, кәсіби этика, коррупцияға қарсы күрес тақырыптары қамтылады. Алайда, этикалық тәрбие көбінесе формалды сипатта, практикалық дағдылар жеткілікті қалыптаспайды [11]. Қызметкерлердің моральдық қасиеттері, құндылық бағдарлары үнемі бақыланбайды.

Үшіншіден, ішкі бақылау және аудит. Ішкі істер министрлігінде Ішкі қауіпсіздік комитеті жұмыс істейді, қызметкерлердің құқық бұзушылықтарын анықтайды, тергейді, тәртіптік іс жүргізу жүргізеді. Бөлімшелерде ішкі аудит, инспекциялық тексерулер жүзеге асырылады, қызметтің заңдылығы, тәртібі бақыланады. Алайда, ішкі бақылау жүйесі корпоративтік жабылуға бейім, барлық құқық бұзушылықтар ашылмайды, жауапкершілік әрқашан қолданылмайды.

Төртіншіден, сыртқы бақылау механизмдері. Прокуратура ішкі істер органдарының заңдылығын қадағалайды, құқық бұзушылықтар бойынша тергеулер жүргізеді, наразылықтар береді. Сот органдары полиция қызметкерлерінің заңсыз әрекеттеріне шағымдарды қарайды, шешімдер қабылдайды. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл полиция қызметіне қатысты

шағымдарды қарайды, ұсыныстар әзірлейді [12]. Алайда, сыртқы бақылау тетіктері әрқашан тиімді емес, тергеулер ұзаққа созылады, жауапкершілік жеткіліксіз.

Бесіншіден, азаматтық бақылау институттары. Қоғамдық кеңестер ішкі істер органдарының қызметін бағалайды, ұсыныстар береді, шағымдарды қарайды. БАҚ полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтарын жариялайды, қоғамдық пікір қалыптастырады. Адам құқықтары қорғау ұйымдары мониторинг жүргізеді, азаматтарға құқықтық көмек көрсетеді [13]. Алайда, азаматтық бақылау институттары әлсіз, өкілеттіктері шектеулі, ішкі істер органдарына нақты әсер ете алмайды.

Алтыншыдан, шағымдарды қарау жүйесі. Азаматтар полиция қызметкерлерінің әрекеттеріне шағымдар беруге құқылы. Шағымдар ішкі істер органдарында, прокуратурада, сотта қаралады. Алайда, шағымдарды қарау рәсімдері күрделі, ұзақ, азаматтар қорқынышты сезінеді, қысымға ұшырайды. Шағымдардың көпшілігі қанағаттандырылмайды, нақты шаралар қабылданбайды.

Жетіншіден, жауапкершілік қолдану жүйесі. Құқық бұзушылық жасаған полиция қызметкерлеріне қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік жауапкершілік қолданылады. Тәртіптік жазалар: ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, қызметінен босату. Алайда, жауапкершілік жүйесі әрқашан әділ емес, ауыр құқық бұзушылықтар үшін жеңіл жазалар қолданылады, жауапкершіліктен жалтару жағдайлары кездеседі.

Сегізіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл. Ішкі істер органдарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі арнайы бөлімдер құрылған, алдын алу шаралары жүргізіледі. Қызметкерлер декларация тапсырады, мінез-құлық кодексін сақтауға міндетті. Алайда, сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары, әсіресе жол полициясында, тергеу бөлімдерінде, лицензиялау жүйесінде.

Алайда, ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесінде бірқатар құқықтық проблемалар бар. Бірінші проблема – заңнамалық базаның кемшіліктері. «Ішкі істер органдары туралы» заң полиция қызметкерлерінің құқықтары мен міндеттерін нақты реттемейді, кейбір нормалар екіұшты, әртүрлі түсіндіруге мүмкіндік береді. Күш қолдану, арнайы құралдарды пайдалану, қамауға алу тәртібі жеткілікті нақтыланбаған.

Екінші проблема – тәуелсіз тергеу механизмінің болмауы. Қазақстанда полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтарын тергеу үшін тәуелсіз, сыртқы орган жоқ. Тергеуді прокуратура жүргізеді, алайда прокуратура полициямен тығыз ынтымақтастықта жұмыс істейді, корпоративтік мүдделерге бейім болуы мүмкін. Тәуелсіздіктің жоқтығы тергеудің объективтілігіне, толықтығына күмән тудырады.

Үшінші проблема – азаматтық бақылау институттарының әлсіздігі. Қоғамдық кеңестердің өкілеттіктері шектеулі, олардың ұсыныстары міндетті емес. Адам құқықтары қорғау ұйымдарының полиция қызметін бақылау құралдары жоқ, ақпаратқа қол жеткізуі шектеулі. БАҚ қысымға ұшырауы мүмкін, барлық құқық бұзушылықтар туралы жаза алмайды.

Төртінші проблема – шағымдарды қарау жүйесінің тиімсіздігі. Шағымдарды қарау рәсімдері бюрократиялық, ұзақ, ашық емес. Шағым берушілер қорқыныш сезінеді, қысымға ұшырайды, өш алудан қорқады. Шағымдардың көпшілігі негізсіз деп танылады, нақты шаралар қабылданбайды. Шағым берушілер тергеу барысы туралы ақпарат алмайды.

Бесінші проблема – жауапкершіліктің сөзсіздігі қағидатының сақталмауы. Құқық бұзушылық жасаған полиция қызметкерлерінің көпшілігі жауапкершіліктен жалтарады, жеңіл жазалар алады. Корпоративтік ынтымақтастық, басшылықтың қорғауы, дәлелдемелердің жеткіліксіздігі жауапкершіліктен құтылуға мүмкіндік береді. Жазасыздық жаңа құқық бұзушылықтарға әкеледі.

Алтыншы проблема – ішкі бақылау жүйесінің корпоративтік жабылуы. Ішкі қауіпсіздік комитеті полицияның бір бөлігі болып табылады, тәуелсіз емес. Тергеулер жабық жүргізіледі, нәтижелері жарияланбайды. Қызметкерлер бір-бірін қорғайды, құқық бұзушылықтарды жасырады, жалған куәлік береді.

Жетінші проблема – кәсіби даярлау жүйесінің жетілдірілмеуі. Оқу бағдарламалары практикалық дағдыларды қалыптастыруға бағытталмаған. Адам құқықтары, этика, стресспен күресу тақырыптарына жеткілікті көңіл бөлінбейді. Қызметкерлердің психологиялық жай-күйі үнемі бақыланбайды, кәсіби деформацияның алдын алу шаралары жеткіліксіз.

Сегізінші проблема – ашықтық пен есеп берушіліктің төмен деңгейі. Ішкі істер органдарының қызметі қоғам үшін жабық. Құқық бұзушылықтар туралы статистика, тергеу нәтижелері, тәртіптік жазалар туралы ақпарат жарияланбайды. Полиция қызметкерлерінің жеке нөмірлері жоқ, оларды анықтау қиын. Ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесін жетілдіру келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Біріншіден, заңнамалық базаны жетілдіру. «Ішкі істер органдары туралы» заңды халықаралық стандарттарға сәйкестендіру, полиция қызметкерлерінің құқықтары мен міндеттерін нақтылау, күш қолдану, арнайы құралдарды пайдалану тәртібін қатаң реттеу. Полиция қызметкерлерінің жеке нөмірлерін міндетті түрде тағуды енгізу.

Екіншіден, полиция қызметкерлерінің құқық бұзушылықтарын тергеу жөніндегі тәуелсіз орган құру. Бұл орган полициядан, прокуратурадан толығымен тәуелсіз болуы, парламент алдында есеп беруі, тергеу нәтижелерін жариялауы тиіс. Органға тергеу жүргізуге, айып тағуға, тәртіптік жазалар қолдануды ұсынуға кең өкілеттіктер беру қажет.

Үшіншіден, азаматтық бақылау институттарын күшейту. Қоғамдық кеңестердің өкілеттіктерін кеңейту, олардың ұсыныстарын міндетті ету. Адам құқықтары қорғау ұйымдарына полиция қызметін бақылау құралдарын беру, уақытша ұстау изоляторларына, тергеу бөлімдеріне кедергісіз кіру құқығын қамтамасыз ету. БАҚ-ты қорғау, полиция қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету.

Төртіншіден, шағымдарды қарау жүйесін реформалау. Шағымдарды қарау рәсімдерін жеңілдету, ашық ету, шағым берушілерді қорғау тетіктерін енгізу. Шағымдарды тәуелсіз органның қарауын қамтамасыз ету, тергеу барысы туралы ақпарат беру. Шағымдарды қараудың электрондық жүйесін енгізу, процесті бақылау мүмкіндігін қамтамасыз ету.

Бесіншіден, жауапкершіліктің сөзсіздігі қағидатын қамтамасыз ету. Құқық бұзушылық жасаған барлық полиция қызметкерлерін жауапкершілікке тарту, лауазымына, шеніне қарамастан.

Жауапкершіліктен жалтару жағдайларын жою, корпоративтік ынтымақтастықпен күресу. Жазалардың әділ, құқық бұзушылықтың ауырлығына сәйкес болуын қамтамасыз ету. Алтыншыдан, ішкі бақылау жүйесін реформалау. Ішкі қауіпсіздік комитетінің тәуелсіздігін арттыру, оны тікелей министрге бағындыру. Тергеулердің ашықтығын қамтамасыз ету, нәтижелерін жариялау. Қызметкерлердің құқық бұзушылықтар туралы хабарлау тетіктерін енгізу, хабарлаушыларды қорғау.

Жетіншіден, кәсіби даярлау жүйесін жетілдіру. Оқу бағдарламаларын практикалық дағдыларды қалыптастыруға бағыттау, адам құқықтары, этика, стресспен күресу тақырыптарына көбірек көңіл бөлу. Қызметкерлердің психологиялық жай-күйін үнемі бақылау, психологиялық қолдау қызметтерін құру.

Сегізіншіден, ашықтық пен есеп берушілікті арттыру. Ішкі істер органдарының қызметі туралы ақпаратты жариялау, статистиканы, тергеу нәтижелерін, тәртіптік жазаларды жария ету. Полиция қызметкерлерінің қоғам алдында есеп беру жүйесін енгізу, азаматтармен кездесулер өткізу.

Тоғызыншыдан, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды күшейту. Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдау, оларды жою шараларын әзірлеу. Қызметкерлердің кірістері мен шығыстарын бақылауды күшейту, мүліктік жағдайын тексеру. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік ахуалын құру.

Оныншыдан, полиция қызметін бағалау жүйесін өзгерту. Полиция жұмысын тек қылмыстарды ашу көрсеткіштерімен емес, қоғамдық сенім деңгейімен, азаматтардың қанағаттануымен, құқық бұзушылықтардың азаюымен бағалау. Қоғамдық пікірді зерттеу, сауалнамалар жүргізу, полиция қызметінің тиімділігін объективті бағалау.

Он біріншіден, технологияларды енгізу. Полиция қызметкерлерін бейнекамералармен, диктофондармен жабдықтау. Уақытша ұстау изоляторларын, тергеу бөлмелерін бейнебақылау жүйелерімен қамтамасыз ету. Электрондық іс жүргізуді енгізу, азаматтармен электрондық байланыс арналарын дамыту.

Он екіншіден, халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Шетелдік тәжірибені зерттеу, озық модельдерді енгізу. Халықаралық ұйымдармен, шетелдік полиция органдарымен ынтымақтастықты дамыту, тәжірибе алмасу, бірлескен жобаларды іске асыру. Халықаралық сарапшыларды тарту, полиция реформаларын бағалау

.Осы бағыттарды іске асыру Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарындағы құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесін тиімді, заманауи, халықаралық стандарттарға сәйкес етуге мүмкіндік береді. Бұл полиция қызметінің сапасын арттырады, азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді, қоғамдық сенімді нығайтады, құқықтық мемлекет құру үдерісіне үлес қосады.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының қызметіндегі құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесін жетілдіру құқықтық мемлекет құрудың, азаматтардың құқықтарын қорғаудың, полицияға қоғамдық сенімді арттырудың маңызды бағыты болып табылады. Қазіргі жағдайда алдын алу жүйесі бірқатар құқықтық проблемаларға тап болып отыр: заңнамалық базаның кемшіліктері, тәуелсіз тергеу механизмінің болмауы, азаматтық бақылау институттарының әлсіздігі, шағымдарды қарау жүйесінің тиімсіздігі, жауапкершіліктің сөзсіздігі қағидатының сақталмауы, ішкі бақылау жүйесінің корпоративтік жабылуы, кәсіби даярлау жүйесінің жетілдірілмеуі, ашықтық пен есеп берушіліктің төмен деңгейі.

Жетілдірудің негізгі бағыттары: заңнамалық базаны жетілдіру, тәуелсіз тергеу органы құру, азаматтық бақылау институттарын күшейту, шағымдарды қарау жүйесін реформалау, жауапкершіліктің сөзсіздігін қамтамасыз ету, ішкі бақылау жүйесін реформалау, кәсіби даярлау жүйесін жетілдіру, ашықтық пен есеп берушілікті арттыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды күшейту, бағалау жүйесін өзгерту, технологияларды енгізу, халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Осы бағыттарды кешенді түрде іске асыру полиция қызметіндегі құқық бұзушылықтардың деңгейін едәуір төмендетеді, азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз етеді, полицияның беделін арттырады. Полицияның ашық, есеп беруші, кәсіби, азаматтарға қызмет көрсетуге бағытталған органға айналуы қоғамдық қауіпсіздікті нығайтады, мемлекетке деген сенімді арттырады.

Қолданылған дебиеттер тізімі:

1. Смағұлов А.А. Ішкі істер органдарының қызметіндегі заңдылық: теория және практика. – Алматы: Жеті жарғы, 2022. – 389 б.
2. Code of Conduct for Law Enforcement Officials. Adopted by General Assembly resolution 34/169 of 17 December 1979.
3. European Court of Human Rights. Case of Nachova and Others v. Bulgaria. Applications nos. 43577/98 and 43579/98. Judgment of 26 February 2004.
4. Walker S. Police Accountability: The Role of Citizen Oversight. – Wadsworth Publishing, 2001. – 256 p.
5. Independent Office for Police Conduct (IOPC). Annual Report and Accounts 2022-2023. – London, 2023. – 112 p.
6. Pagon M. Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Existing Research. – College of Police and Security Studies, 2003. – 456 p.
7. Inspection Générale de la Police Nationale (IGPN). Rapport annuel 2022. – Paris, 2023. – 98 p.
8. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 23 сәуір (өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.

9. «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қараша (өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2015.
10. Нұрбеков Е.К. Ішкі істер органдарына кадрларды іріктеу: проблемалар мен шешімдер // Заң және заман. – 2023. – № 1. – 56-64 б.
11. Ахметов Б.С. Полиция қызметкерлерінің кәсіби этикасы // Құқық және мемлекет. – 2022. – № 4. – 78-86 б.
12. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің 2022 жылғы қызметі туралы есебі. – Астана, 2023. – 210 б.
13. «Қоғамдық кеңестер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 2 қараша (өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2015.
14. Оспанов С.Д. Полиция қызметіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл // Әділет. – 2023. – № 2. – 45-53 б.
15. Жүнісов А.М. Полиция қызметіндегі ашықтық пен есеп берушілік // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2022. – № 3. – 89-97 б.

УДК 343.97

«АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ И ПРОБЛЕМЫ РАСКРЫВАЕМОСТИ ЦИФРОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ»

Брюквин Мадияр Денисович
channelmellberg@gmail.com

Студент 3-го курса образовательной программы «Правоохранительная деятельность»
Атырауского Университета им. Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан.
Научный руководитель, м.ю.н, сеньор-лектор -Лукманова Н.А.

Актуальность данной темы обусловлена совокупностью социально-экономических, технологических, правовых и геополитических факторов, которые формируют новую среду общественных отношений и одновременно создают новые угрозы национальной безопасности. В условиях активной цифровой трансформации государства киберпространство стало самостоятельной сферой общественных отношений, требующей комплексного правового регулирования, институционального обеспечения и научного осмысления. Республика Казахстан на протяжении последних лет реализует стратегию цифровизации государственного управления, экономики и социальной сферы в рамках программы Цифровой Казахстан. Внедрение электронных государственных услуг, развитие электронного документооборота, цифровизация финансовых операций, интеграция информационных систем государственных органов существенно повысили эффективность управления, однако одновременно расширили пространство для совершения преступлений в цифровой среде. Увеличение числа пользователей сети Интернет, распространение мобильных устройств, развитие финтех-сервисов и дистанционного банковского обслуживания формируют уязвимости, которые активно используются злоумышленниками. Киберпреступность отличается высокой латентностью, транснациональным характером и технологической сложностью. В условиях Казахстана эти особенности приобретают дополнительное значение, поскольку государство является частью глобального цифрового пространства и активно интегрируется в международные экономические и информационные процессы. Трансграничный характер киберпреступлений затрудняет расследование, требует международного сотрудничества, унификации правовых подходов и совершенствования механизмов экстрадиции и правовой помощи. Нормативную основу противодействия киберпреступности формирует Уголовный кодекс Республики Казахстан, предусматривающий ответственность за неправомерный доступ к информации, создание и распространение вредоносных программ, нарушение правил эксплуатации информационных систем, мошенничество с использованием информационно-коммуникационных технологий и

иные деяния. [1] Однако динамика цифровых технологий опережает темпы обновления законодательства, что создает пробелы в правовом регулировании и требует научного анализа для выработки предложений по его совершенствованию. Особую актуальность приобретает проблема квалификации преступлений, совершаемых с использованием информационно-коммуникационных технологий. В правоприменительной практике нередко возникают сложности разграничения традиционных составов преступлений и их цифровых форм. Например, мошенничество в сфере электронной коммерции, фишинговые атаки, незаконное получение доступа к банковским счетам через вредоносные программы требуют детального анализа объективной и субъективной стороны состава преступления, установления способа совершения и оценки причиненного ущерба. Рост безналичных расчетов и активное использование электронных платежных систем усиливают риски финансовых киберпреступлений. Банковский сектор Казахстана активно внедряет цифровые сервисы, что повышает доступность финансовых услуг, но одновременно увеличивает вероятность несанкционированного доступа к персональным данным и денежным средствам граждан. Защита информации в этой сфере становится вопросом не только частной безопасности, но и устойчивости финансовой системы государства. Развитие электронного правительства и цифровых платформ приводит к накоплению значительных массивов информации о физических и юридических лицах. Утечка таких данных способна повлечь серьезные последствия — от финансовых потерь до подрыва доверия к государственным институтам. В этой связи особое значение имеет анализ механизмов правовой охраны информации и ответственности за ее незаконное распространение. Киберпреступность затрагивает не только экономическую сферу, но и политическую стабильность государства. Информационные атаки, распространение деструктивного контента, вмешательство в работу государственных информационных систем могут представлять угрозу национальной безопасности. В условиях геополитической напряженности защита киберпространства становится элементом оборонной политики и стратегической устойчивости. [2]

В Республике Казахстан наиболее распространённые виды киберпреступлений отражают глобальные тенденции, но имеют национальные особенности, связанные с уровнем цифровизации экономики, распространением электронных услуг и правоприменительной практикой. Среди них можно выделить несколько ключевых категорий. Мошенничество с использованием информационно-коммуникационных технологий. Этот вид преступлений занимает лидирующие позиции. Злоумышленники применяют фишинговые схемы, поддельные интернет-сайты, социальную инженерию, рассылки с целью получения доступа к банковским счетам, электронным кошелькам или персональным данным. Чаще всего жертвами становятся пользователи онлайн-банкинга, платформ электронных платежей и маркетплейсов. Суммы ущерба варьируются от небольших денежных переводов до крупных хищений через корпоративные и государственные системы. Несанкционированный доступ к информации и информационным системам. Этот вид преступлений включает взлом компьютерных систем, сетевых ресурсов, баз данных государственных органов и организаций. Злоумышленники используют уязвимости программного обеспечения, кражу паролей и технические средства обхода защиты. Такие действия могут привести к утечке персональных данных, нарушению функционирования информационных систем и причинению экономического или репутационного ущерба. Злоумышленники создают и распространяют программы, которые блокируют работу компьютеров, шифруют данные, похищают информацию или используют ресурсы жертв для атак на третьих лиц. В Казахстане фиксируются случаи заражения корпоративных и государственных сетей, что приводит к временной остановке деятельности организаций и финансовым потерям. Киберпреступления против интеллектуальной собственности. Этот вид включает незаконное копирование, распространение и продажу программного обеспечения, медиаконтента, баз данных и других цифровых активов. В условиях активного роста электронной коммерции и цифровых сервисов такие преступления приобретают экономический характер, нанося ущерб авторам и правообладателям. Преступления, связанные с онлайн-экстремизмом, пропагандой

запрещенного контента и кибербуллинг. Особую опасность представляют случаи распространения экстремистских материалов через социальные сети и мессенджеры. Эти деяния привлекают внимание правоохранительных органов в контексте защиты общественной безопасности и несовершеннолетних. Финансовые киберпреступления с использованием криптовалют и цифровых платформ. С ростом популярности криптовалют и токенизированных активов участились случаи мошенничества в этой сфере, включая фальшивые ICO, взломы кошельков и схемы по переводу незаконно полученных средств. Киберпреступления против критической инфраструктуры. Несмотря на меньшую частоту, эти действия представляют стратегическую опасность. Они могут включать атаки на энергетические системы, транспортные и телекоммуникационные сети, государственные информационные системы, приводя к дестабилизации или нарушению функционирования жизненно важных объектов. Эти категории часто пересекаются, а один инцидент может включать несколько видов преступлений одновременно. Важной особенностью является транснациональный характер: злоумышленники могут находиться за пределами страны, что осложняет расследование и квалификацию преступлений. [3]

В Казахстане статистика киберугроз показывает значительное увеличение числа зарегистрированных инцидентов и преступлений в сфере информационной безопасности. По информации Комитета правовой статистики и специальных учётов Генеральной прокуратуры РК, за десять месяцев 2025 года в Едином реестре досудебных расследований зарегистрировано 201 преступление, связанное с несанкционированным доступом к данным, распространением вредоносных программ и другими нарушениями в сфере информатизации — это почти вдвое больше, чем за тот же период прошлого года.

Цифровые доказательства являются ключевым элементом расследования киберпреступлений, поскольку большая часть деяний совершается в информационной среде, где материальные следы практически отсутствуют. Порядок получения, фиксации и оценки таких доказательств требует строгого соблюдения процессуальных норм и технических стандартов, чтобы сохранить их достоверность, допустимость и юридическую силу. [4]

Ключевые проблемы квалификации киберпреступлений связаны с особенностями цифровой среды, сложностью технических действий и трансграничным характером деяний. Одна из основных проблем — разграничение смежных составов. Многие киберпреступления имеют аналогичные признаки с традиционными преступлениями: например, кибермошенничество может быть похоже на классическое мошенничество, хищение информации через электронные сети на преступления против собственности, а атаки на информационные системы могут сочетаться с уничтожением данных или нарушением работы объектов. Ошибки в разграничении приводят к неверной квалификации, недоказанности умысла или смягчению наказания. Проблема установления субъективной стороны преступления также является ключевой. Умысел, мотив и цель могут быть скрыты за использованием анонимных сетей, прокси, VPN, автоматизированных программ и чужих аккаунтов. Особая сложность связана с квалификацией трансграничных преступлений. Действия субъекта могут выполняться через иностранные серверы, международные платформы или криптовалютные сервисы, что усложняет применение национальных статей УК РК, установление юрисдикции и допустимости доказательств. Часто необходимо учитывать законодательство нескольких стран, что увеличивает риск ошибок в квалификации. Сложности возникают и при оценке цифровых доказательств. Неправильная фиксация, недостаточная экспертиза или технические ошибки могут привести к признанию доказательств недопустимыми. Это влияет на квалификацию и правовую оценку деяния, поскольку без доказательств невозможно установить субъект, объект, умысел и последствия преступления. Недостаточно развито законодательное регулирование новых технологий. Использование искусственного интеллекта, блокчейн-систем, автоматизированных атак и децентрализованных платформ создаёт ситуации, которые не всегда прямо подпадают под существующие статьи УК РК, что требует уточнения диспозиций или введения специальных норм. Ключевые проблемы квалификации заключаются в недостаточной интеграции

юридических и технических аспектов, ограниченной подготовке следователей и судей, сложности разграничения смежных составов, затруднённой установке субъективной стороны, особенностях трансграничных деяний и неопределённости законодательства относительно новых технологий. [5]

Основные трудности расследования киберпреступлений обусловлены особенностями цифровой среды, технической сложностью действий и трансграничным характером преступлений. Во-первых, это анонимность и скрытность действий преступников. Использование VPN, прокси-серверов, TOR-сетей, поддельных аккаунтов и псевдоанонимных криптовалют затрудняет установление личности субъекта и связь его действий с конкретным деянием. Преступники могут действовать дистанционно, через посредников, чужие устройства или автоматизированные программы, что усложняет сбор доказательств и установление умысла. Во-вторых, техническая сложность деяний требует привлечения специалистов по компьютерной криминалистике и применению современных методов экспертизы. Восстановление удалённых данных, анализ логов серверов, выявление вредоносного программного обеспечения и исследование сетевых соединений требуют высококвалифицированных кадров и специализированных инструментов. Недостаток таких ресурсов затрудняет проведение полноценного расследования. В-третьих, проблемы возникают при взаимодействии с банками, IT-компаниями и международными организациями. Запросы информации могут задерживаться из-за внутренних регламентов, необходимости соблюдения правил защиты персональных данных или различий в законодательстве других стран. Это особенно критично для трансграничных преступлений, где доказательства находятся на иностранных серверах или обрабатываются через зарубежные сервисы. В-четвёртых, трудности связаны с квалификацией преступлений и разграничением смежных составов. Ошибки в квалификации могут привести к недоказанности умысла или снижению меры ответственности. В-пятых, значительную сложность создаёт сохранение и фиксация цифровых доказательств. Данные легко поддаются удалению, модификации или фальсификации, а недостаточно стандартизированные процедуры изъятия и хранения увеличивают риск недопустимости доказательств в суде. Наконец, ускоренное развитие технологий создаёт трудности адаптации законодательных и процессуальных норм. Появление новых средств совершения преступлений, автоматизированных атак, блокчейн-технологий и искусственного интеллекта требует постоянного обновления методик расследования и подготовки специалистов. Основные трудности расследования киберпреступлений включают анонимность и скрытность действий преступников, техническую сложность, проблемы взаимодействия с банками и IT-компаниями, трудности квалификации и разграничения составов, сохранение цифровых доказательств и необходимость постоянного обновления знаний и методик. [6]

Предложения по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики в сфере киберпреступлений основаны на выявленных проблемах квалификации, расследования и доказательной базы, а также на международном опыте и современных тенденциях цифровой преступности. Во-первых, предлагается уточнение диспозиций действующих статей УК РК и введение специальных норм, адаптированных к особенностям киберпреступлений. Это касается незаконного доступа к информации, кибермошенничества, распространения вредоносного программного обеспечения, атак на критически важные объекты и использования современных технологий, включая искусственный интеллект, блокчейн и децентрализованные платформы. Уточнённые формулировки позволят разграничивать смежные составы, учитывать дистанционный и трансграничный характер действий, а также более точно определять субъективную сторону преступления. Во-вторых, рекомендуется развитие положений о цифровых доказательствах, стандартизация процедур их изъятия, фиксации и оценки. Законодательство должно закреплять требования к сохранению целостности данных, применению компьютерно-технических экспертиз, а также регламентировать порядок взаимодействия следственных органов с банками, IT-компаниями и международными организациями. Это снизит риск недопустимости доказательств и повысит

качество расследования. В-третьих, обосновано усиление норм международного сотрудничества и интеграция положений о трансграничных преступлениях. Законодательство должно чётко определять юрисдикцию, правила обмена доказательствами, процедуры взаимной правовой помощи и экстрадиции, а также обеспечивать согласование действий с иностранными правоохранительными органами. Это позволит более эффективно расследовать международные киберпреступления и предотвращать правовую неопределённость. В-четвёртых, предлагается усиление организационных и технических мер: создание централизованных координационных структур, развитие методик совместной работы следствия и компаний, внедрение современных инструментов анализа цифровых следов и защиты критически важных объектов. Эти меры позволят ускорить расследование, минимизировать ошибки квалификации и повысить общественную безопасность. В-пятых, обосновано повышение квалификации следователей и судей через специализированные учебные программы, практическую подготовку на кейсах и лабораторных исследованиях, регулярное обновление знаний в области цифровых технологий, экспертиз и международного опыта. Методические рекомендации и стандарты расследования обеспечат единообразие подходов и правильную оценку цифровых доказательств. В совокупности эти предложения направлены на создание комплексной системы: адаптированного законодательства, стандартизированных процедур, профессионально подготовленных кадров, современных технических средств и эффективного международного сотрудничества. Их реализация позволит повысить эффективность расследования киберпреступлений, точность квалификации, качество доказательственной базы и защиту интересов государства, граждан и юридических лиц. [7]

Перспективы противодействия киберпреступности в Республике Казахстан зависят от комплексного подхода, который объединяет законодательные, организационные, технические и кадровые меры. Динамичное развитие цифровых технологий и рост трансграничных преступлений требует постоянного обновления уголовно-правовой регламентации, внедрения специальных норм и уточнения диспозиций УК РК, а также адаптации к новым способам совершения преступлений, включая автоматизированные атаки, использование искусственного интеллекта и криптовалют. Организационные меры, включая создание централизованных координационных структур, стандартизацию процедур изъятия и оценки цифровых доказательств, взаимодействие с банками, IT-компаниями и международными партнёрами, позволяют повысить оперативность расследований и качество правоприменения. Усиление технических мер, развитие компьютерно-технической экспертизы и внедрение современных инструментов анализа цифровых следов создают условия для своевременного выявления и пресечения преступлений. Ключевым элементом перспектив является подготовка кадров: повышение квалификации, специализированные программы обучения, практическая работа с кейсами и лабораторные исследования обеспечивают компетентное использование законодательства, правильную квалификацию преступлений и оценку доказательств. Международное сотрудничество и применение лучших практик других стран позволяют преодолевать трансграничные барьеры и повышать эффективность расследований. В совокупности перспективы противодействия киберпреступности в Казахстане связаны с интеграцией законодательства, технических и организационных мер, профессиональной подготовки кадров и международного взаимодействия. Реализация этих направлений позволит создать систему, способную эффективно выявлять, расследовать и предотвращать киберпреступления, минимизировать правовую неопределённость и защитить интересы государства, граждан и юридических лиц в условиях цифровой трансформации экономики и общества.

Список использованной литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> – Дата обращения: 31.03.2026.

2. Борьба с киберпреступностью Режим доступа: <https://liter.kz/borbu-s-kiberprestupnosti-usilivaiut-v-kazakhstane-1752057922/> – Дата обращения: 31.03.2026.
3. Доля кибермошенничества в структуре преступности достигла значительного уровня // Kazakhstan Today. – Режим доступа: https://www.kt.kz/rus/crime/dolya_kibermoshennichestva_v_strukture_prestupnosti_dostigla_1377_982994.html – Дата обращения: 31.03.2026.
4. Конвенция о киберпреступности (Будапештская конвенция) Режим доступа: <https://www.coe.int/en/web/octopus/-/kazakhstan> – Дата обращения: 31.03.2026.
5. Less than half of criminal cases on cybercrimes reached court in Kazakhstan // KazTAG. – Режим доступа: <https://kaztag.kz/en/news/less-than-half-of-criminal-cases-on-cybercrimes-in-2024-reached-court-in-kazakhstan> – Дата обращения: 31.03.2026.
6. Преступления в сфере информационных технологий Wikipedia. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/...> – Дата обращения: 31.03.2026.
7. Применение положений Будапештской конвенции в расследовании онлайн-мошенничества в Казахстан – Режим доступа: <https://law-vestnik.buketov.edu.kz/law/article/download/751/570/2181> – Дата обращения: 31.03.2026.

УДК 351.74:005

«СИСТЕМА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В РК И ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ»

Базарбаева Дамира Миралықызы
damirabazarbaeva748@gmail.com

магистрант 2 курса образовательной программы «Экономика»
Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, к.ю.н., профессор - Шаяхметова Ж.Б.

В данной статье рассматриваются проблемы состояния правоохранительных органов и их эффективное взаимодействие. Законность и легитимность закона применимы только к такой роли или к определенному кругу органов, которые по существу одинаковы. Они, как правило, предназначены для защиты порядка Конституции Республики Казахстан, жизни государства и законов других государств и законов и правил. Органы называются правоохранительными органами.

Это приоритеты государства и человека и гражданина Республики Казахстан, казахстанского стабильного и поступательного развития общества и государственного суверенитета Казахстана на международной арене, направленной на обеспечение верховенства закона в целях обеспечения прав и свобод является одним из органов, участвующих в формировании национального законодательства.

Статья 1. Конституции Республики Казахстан себя, самое драгоценное сокровище человека, его жизнь, права и свободы, демократического, светского, правового и социального государства и общественности, сказал он. Это состояние и другие учреждения, от имени своей деятельности в государстве, основанном на верховенстве закона, законности, защиты прав и законных интересов лиц, осуществляется путем установления юридической ответственности между гражданами и государством предполагает. Это очень важно для большинства своих государственных органов, но это решение, конечно, не ограничивается, но по-прежнему ограничивается конкретными целями, верховенство закона и верховенство закона, права и свободы человека, защита, борьба с преступностью и другими правонарушениями, некоторые функции верховенства закона и верховенства закона являются функциональными, как и их основные обязанности. Законность и легитимность закона применимы только к такой роли или определенному кругу органов, которые по существу одинаковы. Они, как правило,

предназначены для защиты порядка Конституции Республики Казахстан, жизни государства и законов других государств и законов и правил. Органы называются правоохранительными органами.

Сегодня полиция развитых стран ориентирована на обслуживание населения. На международном полицейском конгрессе, посвященном обсуждению концептуальных основ деятельности полиции в XXI веке в Мюнстере (ФРГ 1998 г.) говорилось о том, что одним из элементов новой модели полиции является ее определение как сервисной службы, оказывающей услуги населению на определенной территории.

Анализ зарубежного опыта в этой сфере позволяет выделить наиболее интересные наработки, которые могут быть использованы в Казахстане.

Касательно цели и задач сервисной полиции. Один из наиболее видных руководителей полиции Соединенного Королевства в 1972–1977 гг. сэр Роберт Марк однажды сказал, выступая перед полицейской аудиторией: «Полицейская функция, которой мы с вами себя посвятили, возможно, одна из самых достойных и благородных функций в свободном обществе. Мы с вами представляем власть через согласие, а не через силу».

В Германии, Франции, Великобритании, Японии и других передовых странах полицейские несут свою службу при поддержке подавляющего большинства членов общества и давно освоили социальную технологию, суть которой в том, что полиция должна охранять общественный порядок таким образом, как желает того само охраняемое общество.

Это выражается в формировании нового способа охраны общественного порядка и снижения уровня преступности: так называемой «со-общественной полиции» (или community policing: термин предложен Марком Мором из Школы государственного управления им. Д.Кеннеди, Гарвард) в рамках которой граждане рассматриваются как соучастники процесса производства правопорядка.

Соответственно вместо задачи «снижать уровень преступности» полиция нацелилась на решение проблем сообщества. Концептуальной основой такого изменения стало убеждение в том, что преступность в определенном географическом районе может быть снижена с помощью изучения характеристик и проблем района, а затем в применении соответствующей стратегии и мероприятий. Проблемами могут быть, например, перенаселенность определенного района, что способствует грабежам, хулиганским выходкам со стороны молодежи и т.д.; близость района к шоссе и дорогам, «собирающим» проституток, что делает опасным передвижение в темное время суток. Для того чтобы снижать уровень преступности, необходимо разрешать те проблемы, на которые указывает общественное мнение. Тем самым, задача снижения уровня преступности в новой трактовке представляет собой нечто большее, чем достижение низких по сравнению с прошлым периодов уровней краж, ограблений, убийств и т.д. Она включает в себя, с одной стороны, решение проблем общества, в том числе и социальных, а также снижение ощущения страха и опасности у людей, населяющих определенные районы.

Идея служения полиции обществу в тесном сотрудничестве с гражданами превращает полицию на Западе из карательной силовой структуры в повседневную круглосуточную сервисную службу с широким спектром социальных услуг, где «общество – это покупатель, а полицейская подразделение – это продавец своей полицейской услуги».

Таким образом, полицейская деятельность приобретает все большую общественную направленность.

Так, более 80% служебного времени сотрудника полиции в США составляет помощь гражданам в решении различных проблем.

Согласно законодательству РК правоохранительная деятельность имеет ряд своих признаков:

Во-первых, правоохранительная деятельность осуществляется только на основе закона с применением юридических мер воздействия, как принуждение и взыскание по различным видам преступления. Здесь особое место занимает меры предупреждения противоправных действий;

Во-вторых, применяемые юридические меры воздействия должны строго соответствовать законам и иным нормативно-правовым актам;

В-третьих, правоохранительная деятельность осуществляется с соблюдением определенных процедур на основе закона. Например, никакое наказание за совершенное преступление не применяется без предварительного разбирательства;

В-четвертых, реализация правоохранительной деятельности возлагается на специальные и уполномоченные государственные органы, состоящие из грамотных и подготовленных работников.

С учетом сказанного можно определить понятие правоохранительной деятельности; как - это деятельность государства в лице его специально уполномоченных органов по обеспечению законности, правопорядка, охране прав и законных интересов общества, государства, общественных и иных объединений граждан, защите прав и свобод человека и гражданина, борьбе с преступлениями и другими правонарушениями, которая осуществляется в установленном законом порядке посредством применения в строгом.

По своему содержанию правоохранительные органы не являются монолитными. Его многомерность определяется в относительном многообразии предопределенных социальных функций на основных линиях этого типа государственной службы. Среди таких направлений (функций): конституционный контроль; справедливость; организационная поддержка судов, прокурорский надзор, обнаружение и расследование преступлений; правовой помощи и уголовной защиты.

Каждая из этих областей направлена на достижение конкретных результатов: устранение нарушений Конституции Республики Казахстан, справедливое судебное разбирательство и решение гражданских, уголовных и других дел, создание условий для нормального функционирования судов; выявление и устранение нарушений закона посредством ответственности прокуроров, раскрытие и раскрытие правонарушителей, подготовка материалов для судебного разбирательства по делу, предоставление ему квалифицированной юридической помощи. В результате достижения этих результатов, независимо от специфики и специфики методов, используемых для реализации конкретных функций, правоохранительные органы обеспечивают вышеупомянутые цели. Одной из основных задач государства является защита прав и свобод человека и гражданина, защита общества, предупреждение и выявление стабильности и порядка. Эти задачи решаются правоохранительными органами. В соответствии со статьей 3 Закона Республики Казахстан «правоохранительными органами» являются правоохранительные органы: прокуратура, внутренние дела, финансовая полиция, пенитенциарная система, государственная пожарная служба, таможенные органы Республики Казахстан.

Органы внутренних дел. Министерство внутренних дел возглавляет единую систему органов управления внутренних дел областей, городов, на транспорте, городские, районные, исправительные учреждения (тюрьмы, лагеря), подразделения противопожарной службы, внутренние войска.

В целях защиты прав граждан и защиты законных интересов государства правоохранительные органы выполняют ряд специальных задач и имеют особые права. Основными задачами органов внутренних дел являются: охрана и безопасность общественного порядка; предупреждение, обнаружение, подавление и другие преступления; проведение расследования; исполнения уголовных наказаний и административных штрафов; Выявление и пресечение безнадёжности и преступлений, совершенных несовершеннолетними; контроль за соблюдением правил пребывания иностранных граждан на территории республики; защита государственных и других объектов и т. д.

Для целей этих обязанностей органы внутренних дел и их сотрудники имеют следующие права: требовать от граждан поддержания общественного порядка и общественной безопасности, прекращения незаконных действий. Если требования не выполняются, власти имеют право применять принудительные меры;

- проверка документов, удостоверяющих личность физического лица, или факт совершения административного правонарушения;

- рассматривает, регистрирует, регистрирует и сообщает о совершенных или совершенных преступлениях, принимает своевременные меры по предупреждению, раскрытию и задержанию правонарушителей;

- Если органы производят материалы по уголовным и другим вопросам, отвечают на комментарии и запросы граждан на документы. Если явно невызвано силой, силой;

- задержание военных командиров, военных комиссаров, совершивших преступления; задержания и помещения несовершеннолетних в возрасте 18 лет, совершивших преступления. Обеспечить детей и подростков заботой о опеке и попечительстве;

- доставка в медицинские учреждения алкоголиков, которые могут нанести вред другим или нарушить общественный порядок;

- при преследовании подозреваемых в совершении преступления сотрудники органа проверяют и осматривают жилье и другие помещения граждан;

- Остановите автомобиль, проверьте водительские права, проверьте доставку документов. В случае нарушения правил управления, перевозки целесообразно применять меры, предусмотренные законом: вывоз из транспортного отдела, доставка груза в специальные места и т.д.

Все граждане должны быть заинтересованы в законном порядке общества, не нарушая их прав и свобод. Самые верные граждане помогут органам внутренних дел защитить общественный порядок. Эти граждане отличаются органами внутренних дел. Сотрудники органов внутренних дел имеют право применять огнестрельное оружие, к которому прибегают для:

- защиты граждан от нападения преступников, освобождения заложников;

- отражения нападения на сотрудников органов внутренних дел, членов их семей, дружинников;

- отражения нападения на жилые помещения граждан, помещения государственных организаций.

Органы внутренних дел проводят дознание по совершенным преступлениям, оперативно-розыскную работу. Уполномоченные органы внутренних дел задерживают лиц, подозреваемых в совершении или приготовлении к совершению преступления. Проводят следственные действия: производят Фотографирование, звука-, кино-, видеосъемки; беспрепятственно и безвозмездно получают по возбужденным уголовным делам материалы в государственных органах и организациях; вызывают сражай и получают от них объяснения, документы; производят допросы; пользуются государственными средствами массовой информации для оповещения и привлечения общественности к установлению обстоятельств совершения преступления, к розыску преступников.

В профессиональной деятельности полицейскому необходимо знать, и умело применять на практике требования нормативных правовых актов, регламентирующих его деятельность, обладать навыками физической и боевой подготовки, оказания первой медицинской помощи, ведения служебной документации и в сфере информационных технологий, грамотно планировать и выполнять служебные задачи, рационально, эффективно использовать служебное время.

Внешний вид полицейского должен способствовать укреплению доверия граждан и авторитета органов внутренних дел, в связи с чем полицейскому следует неукоснительно соблюдать ношение форменного обмундирования, быть подтянутым и аккуратным, поддерживая образцовый внешний вид, вызывающий уважение у коллег и граждан.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан. - Алматы, 2001.
2. Ибрагимов, Х. Ю. Правоохранительные органы / Х. Ю. Ибрагимов. - Алматы : Данекер, [б. г.]. - 7 с.

3. Чувилев, А. А. Правоохранительные органы / А. А. Чувилев. - М.: Юриспруденция, 2000. - 4 с.
4. О прокуратуре: Указ Президента Республики Казахстан от 21 декабря 1995 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан. - 1995. - № 24. - Ст. 156.
5. Об органах внутренних дел Республики Казахстан: Указ Президента Республики Казахстан от 21 декабря 1995 г. // Нормативные правовые акты «О службе в органах внутренних дел Республики Казахстан». - Алматы, 2001.
6. Бекбергенов, Н. А. Правоохранительная система в Республике Казахстан: учеб. пособие / Н. А. Бекбергенов. - Астана: ТКФ «Фолиант».
7. Құқық қорғаушы органдардың жұмысындағы мәселелер мен оларды шешу жолдары / Автор: Б. С. Берікұлы, Алматы: Астана, 2019. - 252 б.

ӘОЖ 343.13:004.8

«ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Баязов Тугел Жолдасович

tugel@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, доктор PhD, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Құқықтануды цифрландыру – ол қазіргі заманғы құқықтық жүйенің ажырамас бөлігіне айналып отырған өзекті бағыттардың бірі. Бұл процесс құқықтық қызметтердің тиімділігін арттырып, азаматтардың қолжетімділігінің кеңейтеді және құқық қорғау органдарының жұмысын жеңілдетеді: құқықтық қызметтерге халықтың қолжетімділігі – электронды үкімет (e-Gov) платформалары арқылы мемлекеттік қызметтердің онлайн жасау мүмкіндігі, цифрлық нотариат, сот ісін онлайн жүргізу, электронды келісім-шарттар мен басқа да түрлі құжаттарды қашықтықтан рәсімдеу, жасанды интеллект, чат-боттар мен виртуалды заңгерлер азаматтарға жедел құқықтық кеңестер беруде, Big Data (үлкен деректерді) талдау арқылы, жылжымайтын мүлік, авторлық құқық, сауда және басқа да салаларда смарт-келісім шарттарды пайдалану, қашықтықтан жұмыс істеу және онлайн сот отырыстары, құқықтық рәсімдерді цифрландыру сот жүйесінің тиімділігін арттырады.

Қазіргі уақытта жасанды (ЖИ) технологиялары құқық қорғау қызметінде, сот өндірісінде және қылымыстық процестің жекелеген сатыларында кеңінен қолданылып жатыр. Машиналық оқыту, деректерді интеллектуалды талдау, тұлғаны биометриялық сәйкестендіру, қылмыстық тәуекелдерді болжау жүйелері секілді инновациялық құралдар қылмыстық іс жүргізу органдарының жұмыс тиімділігін арттыруға, дәлелдемелерді жедел жинауға және процестік шешімдердің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ЖИ құралдары қылмыстық процестің жаңа форматын қалыптастыруға ықпал етіп, құқық қолдану практикасына түбегейлі өзгерістер енгізіп жатыр.

Дегенмен де, жасанды интеллекттің құқық жүйесіне белсенді енуі бірқатар күрделі құқықтық, этикалық және әлеуметтік мәселелерді туындатады.

Алгоритмдердің ашық еместігі, дербес дерек қорлардың қорғалуы, шешім қабылдау процесіндегі қателіктер мен алгоритмдік теңсіздік, жауапкершіліктің құқықтық режимі секілді мәселелер қылмыстық сот төрелігі үшін ерекше маңызға ие. Қылмыстық процесте қолданылатын ЖИ құралдарының адам құқықтарына, әділ сот қағидаттарына және кінәсіздік презумпциясына ықпал ету тәуекелі кәсіби және ғылыми қауымдастықтың назарын талп етеді. Сондықтан, жасанды интеллекттің қылмыстық процестегі орны тек техникалық тиімділік тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар құқықтық регламенттеу мен этикалық шектеулер призмасынан жан-жақты талдауды қажет етеді.

ЖИ технологияларын құқықтық қорғау органдарының қызметіне енгізу қарқынының өсуімен, сондай-ақ Қазақстан Республикасында цифрландыру саясатының құқық салаларында белсенді жүзеге асырылуымен айқындалады. Қылмыстық процесте жасанды интеллектті қолданудың нормативтік-құқықтық базасы әлі де қалыптасу үстінде, ал халықаралық ұйымдар ұсынған стандарттар мен тәжірибелер ұлттық құқық жүйесінде толық көрініс таппаған. Бұл өз кезегінде ЖИ-ні қолдану кезіндегі құқықтық қауіпсіздік пен құқықтық жауапкершілік тетіктерін жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Цифрландыру құқық қорғау органдарының жұмысын жақсартуға және азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін құқық қорғау саласында маңызды рөл атқарады. Бүгінгі таңда цифрландыру кез келген мемлекеттің дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ұзақ уақыт бойы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметін автоматтандыру және ақпараттық қамтамасыз ету жөніндегі қызмет тек техникалық құрылғылармен: компьютерлермен, принтерлермен және сканерлермен қамтамасыз етумен ғана шектелді. Алайда, аталған техникалық құрылғылар тергеу субъектілеріне баспа машиналары ретінде қызмет етті. Бірақ бұл тек іс жүргізу құжаттарын жасау мерзімін қысқартты. Құқық қорғау органдары ақпараттың үлкен көлемімен жұмыс істейді, сондықтан алынған ақпаратты сақтаудың бірыңғай жүйесі қажет болды, оны пайдалану барлық тергеу субъектілеріне жедел қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Құқық қорғау саласындағы цифрландырудың негізгі міндеттерінің бірі құқық қорғау қызметін тиімді дамытуға, ақпаратты дәлірек қылмыстық статистика мен қылмыстың алдын алу үшін жинауға, талдауға және пайдалануға мүмкіндік беретін зияткерлік жүйелер мен деректер базасын құру болып табылады. Цифрлық технологиялар құқық қорғау органдарына қылмыстық әрекеттерді нақты уақыт режимінде бақылауға, қоғамдық тәртіп мониторингін жақсартуға және болып жатқан оқиғаларға жедел жауап беруге мүмкіндік береді.

Біздің елімізде соңғы онжылдықта цифрлық технологияларды дамытуда айтарлықтай серпіліс болды. Цифрландыру қоғамның құқықтық саласының ажырамас бөлігі болып табылады. Сондай-ақ, құқық қорғау саласындағы цифрлық технологиялардың арқасында құқық қорғау органдарының уақыты мен ресурстарын үнемдеуге және сот төрелігін қамтамасыз ету сапасын едәуір арттыруға мүмкіндік беретін телемедициналық консультациялар мен қашықтықтан соттарды жүзеге асыру мүмкіндігі пайда болады. Бірақ кез-келген басқа процесс сияқты, IT-технологияларды енгізу бірқатар әлсіз жақтарды анықтайтын осалдықтардан айырылмайды және оны құқықтық қызмет аясында жүзеге асыру бірқатар тар ойлармен бірге жүреді:

- 1) Жасанды интеллект (AI) бүгінгі күні құқықтың толыққанды субъектісі болып табылмайды. AI толыққанды болғанға дейін ол адамды алмастыра алмайды;
- 2) заманауи технологияларды енгізу ақпараттың "ағып кетуіне" арналған жаңа арналарға әкеледі. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын бұзу тәуекелдері артады;
- 3) құқық бұзушылықтың жаңа түрлері пайда болады. Зиянкестер алаяқтықтың жаңа түрлерін белсенді түрде енгізуде;
- 4) жұмыссыздық деңгейі артып келеді. Бірте-бірте компьютерлер адамды ауыстырады.

Legaltech барған сайын танымал бола бастады-бұл құқықтық процестерді автоматтандыруға және цифрландыруға бағытталған құқық саласында технологияларды қолдану. LegalTech ұғымы ағылшын тілінен алынған және legal technology сөз тіркесінің аббревиатурасы болып табылады. Мағынасы жағынан, LegalTech деп мамандандырылған ақпараттық-техникалық құралдар түсініледі: кәсіби құқықтық қызмет процестерін оңтайландыруға және жеңілдетуге бағытталған платформалар, бағдарламалар, өнімдер мен құралдар. Заманауи технологиялар заңгерлердің жұмысын едәуір жеңілдетеді және жеделдетеді, құқықтық процестерді ұйымдастыруға кететін шығындарды азайтады және ақпаратты өңдеу мен шешім қабылдау сапасын арттырады. Осы технологиялар мен құралдардың кейбіреулері мыналарды қамтиды:

1. Заңды онлайн қызметтер. Олар заңгерлерге ақпаратты электронды түрде өңдеуге және сақтауға, деректерді сақтауға және талдауға, құжат үлгілерін жасауға және заңнама мен заңды процедураларды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

2. Жасанды интеллект және деректерді өңдеудің автоматтандырылған жүйелері. Бұл технологиялар заңгерлерге Машиналық оқыту және жасанды интеллект алгоритмдерін қолдана отырып, үлкен көлемдегі деректерді талдау негізінде шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

3. Электрондық қолтаңба және электрондық құжаттар. Заңды құжаттарды жасауға, қол қоюға және электрондық пошта арқылы жіберуге болады, бұл жылдамдықты арттырады және мәміле жасау процесін жеңілдетеді.

4. Бұлтты технологиялар. Бұлтты технологиялар заңгерлерге қашықтағы серверлерде ақпаратты сақтауға және өңдеуге мүмкіндік береді, бұл кез келген пайдаланушының кез келген уақытта қажетті ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етеді.

5. Онлайн кеңес беру және дауларды шешу. Заңгерлік кеңес алуға немесе заңды дауларды шешу үшін онлайн арбитражды пайдалануға мүмкіндік беретін бірқатар онлайн қызметтер бар.

6. Электрондық сот жүйесі. Бұл жүйе адвокаттарға сотқа жүгінуге, істерді басқаруға, қарама-қарсы тараппен байланысуға, сот шешімдерін қабылдауға және талдауға және электронды қол жетімді ақпарат негізінде шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Құқықтанудағы цифрлық құралдардың қажеттілігі мынада: цифрландыру қызметкерлердің құқықтану саласындағы тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Заманауи технологиялар дәлелдемелерді алуды және өңдеуді жеделдетуге мүмкіндік береді, бұл қылмыстарды тергеуді жеңілдетеді. Сол сияқты, цифрлық жүйелер шағым беру процесін жеңілдетеді және оларға сот арқылы дәлелді жауап береді. Цифрландырудың арқасында құқық қорғау органдары мен агенттіктер нақты уақыт режимінде ақпарат алмасуды жеңілдетеді. Бұл талдау мен қауіп-қатерге жауап беру процесін жылдамдатуға көмектеседі. Технологияны жаңарту құқық қорғау органдарына трендтерді анықтауға және қылмыскерлердің профильдерін анықтауға көмектеседі. Бұл оларға алдын алу шараларынан бастап қылмыскерлерді ұстау мен жазалауға дейін әрекет етуге мүмкіндік береді. Қазіргі заңгерлер өз құжаттарын жасау және сақтау үшін Google Docs немесе Microsoft Word сияқты электрондық құжаттарды пайдаланады. Бұл оларға жұмыс істеу үшін қажетті құжаттарға жылдам қол жеткізуге және әріптестерімен бөлісуге мүмкіндік береді. Электрондық поштаның болуы заңгерлерге әріптестерімен және клиенттерімен жылдам және тиімді ақпарат алмасуға және маңызды құжаттарды нақты уақытта алуға және жіберуге мүмкіндік береді. Электрондық құжаттарға қол қою қызметтері DocuSign немесе Adobe Sign сияқты заңгерлерге Құжаттарды басып шығаруды, сканерлеуді немесе пошта арқылы жіберуді қажет етпестен электронды түрде қол қоюға мүмкіндік береді. Осылайша, бүгінгі таңда цифрландыру құқық қорғау органдарының қызметінде маңызды рөл атқарады деген қорытынды жасауға болады. Кемшіліктердің болуына қарамастан, заңгерлерге өз қызметінде заманауи технологияларды пайдаланудан бас тарту мүмкін болмайды. Жалпы, құқық қорғау саласында цифрлық технологияларды пайдалану құқық қорғау органдары жұмысының тиімділігін арттыруға, қылмысты бақылауды жақсартуға, сондай-ақ тезірек және адал сот төрелігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Сондай-ақ, цифрландыру процесінің әсерінен нормативтік құқықтық актілер мен заңнаманың өзгеру фактісін атап өтуге болады. Жасанды интеллект қолдана алатын салалық реттеудің заманауи, бәсекеге қабілетті заңнамалық негіздерін қалыптастыру қажеттілігі артып келеді. Сонымен қатар, жасанды интеллектті енгізуге кедергі келтіретін нормаларды өзгерту бойынша ұсыныстар әзірленуде.

Цифрландыру және жасанды интеллект құқықтануға тікелей әсер етеді. Қазіргі заманғы заңгерлер заң ғылымында сапалы дағдыларды ғана емес, сонымен қатар кәсіби қызметте цифрлық технологияларды қолдану қабілеттерін де игеруі керек. Ол үшін заңгерлерді даярлайтын білім беру мекемелерінде цифрлық сауаттылықты арттыруға және жасанды

интеллект саласындағы құзыреттердің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған мамандандырылған бағдарламалар енгізілетін болады. Сонымен қатар, мұндай бағдарламалар тек студенттерге ғана емес, сонымен қатар кәсіби түлектерге де, біліктілік деңгейін арттыруға бағытталған бағдарламалар аясында жасалатынын атап өткен жөн. Қазақстан Республикасындағы құқықтану мен құқықты цифрландырудың оң нәтижелерін қарастырамыз. Біріншіден, барлық қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілер орналасқан бірыңғай интернет жүйесін құруды талдау қажет. «Кепілгер», «Консультант Плюс» сияқты ақпараттық порталдар азаматтардың құқық нормаларымен өзара іс-қимылын жеңілдетеді, қолданыстағы заңнамамен танысуға мүмкіндік береді. Мемлекет нормативтік құқықтық актілерді қалыптастыру процесін жасырмайды, бірақ оны сайттарда жариялайды. Азаматтардың нормативтік құқықтық актілерді зерттеуге деген дербес қызығушылығы азаматтардың құқықтық мәдениетін және олардың құқықтық санасын қалыптастырады.

Заң ғылымына цифрландыруды енгізу заңгерлердің кейбір қолмен жұмысын автоматтандыруға және осы қызметке жұмсалатын уақыт аралығын қысқартуға мүмкіндік береді. Нақты құжаттарды цифрландыру бұл құжаттарды заң шығарушылық сипаттағы ұйымдастырушылық шешімдерді әзірлеу кезінде пайдалануды жеңілдетеді.

Әрине, құқықтануды цифрландыру оң құбылыс, бір жағынан: істерді неғұрлым тиімді және жылдам шешуге қол жеткізіледі; заң қызметтерін ұсыну жылдамдығы мен сапасы артады; әлеуметтік желілерде, интернет агенттіктерде жеке консультациялар арқылы онлайн режимінде заң қызметтерін алу мүмкіндігі артады; заң фирмаларының жұмысын жаңғырту және оңтайландыру, оларды ұстауға жұмсалатын шығындарды қысқарту; коммуникацияны жақсарту қашықтықтан өзара әрекеттесу арқылы заңгерлер мен клиенттер арасында.

Цифрлық трансформацияның кемшіліктеріне келетін болсақ, мыналарды қарастыруға болады: сайттар немесе интернет технологиялары дұрыс жұмыс істемеген жағдайда құпия ақпараттың ағып кету қаупі артады; жаңа технологияларды қолдануда персоналды оқыту немесе қайта даярлау үшін жоғары қаржылық шығындардың қажеттілігі; қауіпсіздік жүйелеріндегі техникалық ақаулар мен ақаулар өзара байланысты элементтердің «атрофиясына» әкеледі; электрондық жүйелердің жеткіліксіз дамуы электрондық құқықтағы қолтаңбалар мен қауіпсіздік; электрондық қолтаңбалардың «хакерлердің қолына» түсу қаупі. Құқықтануды цифрландырудың оң және теріс жақтарын талдай отырып, құқықтануды цифрландырудың өзекті мәселелерін бөліп көрсетуге болады. Құқықтануды цифрландыру үдерісіндегі маңызды проблемалардың бірі заңгерлер мен адвокаттардың цифрлық технологиялармен жұмыс істеуге жеткіліксіз дайындығы болып табылады. Әрбір ересек адам өзінің кәсіби қызметін өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде ескеру қажет көптеген ақпараттық технологиялармен біріктіре алмайды. Алайда, цифрлық ғасырдың заманауи студенттері мен жастарының жаңа буыны өз қызметінде қажетті талаптарды жоғары ықтималдықпен үйлестіре алады. Ақпараттық деректерді бұзуды және заңсыз пайдалануды болдырмау үшін электрондық қолтаңбалар мен басқа да қауіпсіздік жүйелерін қалыптастыру саласында қауіпсіздік деңгейін арттырудың шұғыл қажеттілігі бар. Бұған қоса, әртүрлі құқықтық ақпараттық жүйелермен жұмыс істеу үшін әмбебап стандартталған платформаларды әзірлеудің өзектілігі артып келеді. Өкінішке орай, Қазақстан Республикасында барлық соттар мен адвокаттар кеңселері заманауи компьютерлік техникамен және бағдарламалық жасақтамамен жабдықталмаған, бұл электрондық құжаттар мен қызметтерге қол жеткізуді едәуір қиындатады. Сондай-ақ, барлық (занды, құқық қорғау және т.б.) инстанциялар арасында электрондық құжаттармен алмасуға болатын бірыңғай цифрлық платформаның болмауы қағаз құжаттардың қолмен қозғалысын пайдалануға мәжбүр етеді. Осылайша, цифрлық заң ғылымы мен цифрлық құқық заңгерлердің кәсіби қызметіне және құқықтануға белсенді түрде енгізілуде. Құқықтануды цифрландыру заңгерлер мен судьялардың жұмыс процесін едәуір жеделдетуге және жақсартуға мүмкіндік береді. Құқықтық қызметте заманауи технологияларды қолдану арқылы кез-келген ақпаратты іздеуге, өңдеуге және талдауға уақытты қысқартуға болады, ең дұрысы қателер мен дәлсіздіктердің минималды санына қол жеткізуге болады. Цифрландыру, көп қырлы құбылыс ретінде, әр түрлі

салдарға әкелетіні сөзсіз: оң және теріс. Мұндай жағдайда мемлекет цифрландырудың оң әсерін кеңейтуге, жағымсыз құбылыстарды жеңілдетуге және өзекті мәселелерді шешуге бағытталған осындай саясат пен құқықтық қызметті жүзеге асыруға міндетті. Мұндай саясат, ең алдымен, адамдардың цифрлық сауаттылығын арттыруға бағытталған білім беру және ағарту бағдарламаларын қаржыландыруды қамтуы тиіс. Мемлекет заң ғылымына цифрландыруды енгізу не үшін қажет екенін, одан азаматтар не алатынын түсіндіруі керек. Бұдан басқа, мемлекет ақпараттық технологияларды пайдалану қауіпсіздігіне қамқорлық жасауға және технологиялар деңгейін ең жоғары көрсеткіштерге жеткізуге міндетті.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, қылмыстық жауапкершіліктің негізі - Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қарастырылған қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекетті жасау. Демек, жасанды интеллектке қылмыстық жауапкершілік жүктеу мүмкіндігін анықтау үшін мұндай жүйелер негізінен әлеуметтік қауіпті әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасай алатынын анықтау керек, содан кейін ғана жасанды интеллектті қылмыс субъектісі деп тану немесе мойындамау туралы қорытынды жасау керек. Толық немесе ішінара жасанды интеллект жүзеге асыратын қызмет объективті түрде қоғамға қауіп төндіруі және қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіруі мүмкін. Сонымен, пилотсыз көлік құралы тиісті ережелерді бұзған жағдайда жол қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастарға қол сұғуы мүмкін. Компьютерлік жүйелерді бұзуға бағдарламаланған нейрондық желінің қызметі компьютерлік ақпарат, меншік, адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары саласындағы қоғамдық қатынастарға зиян келтіруі мүмкін (электрондық ақпараттың мазмұнына байланысты).

Ақырында, жасанды интеллект қызметі адамның өмірі мен денсаулығына тікелей зиян келтіруі мүмкін. Шетел әдебиеттерінде мотоцикл өндірісіне қатысатын робот жұмысшылардың бірін өз міндеттеріне қауіп төндіреді деп қателесіп, гидравликалық «қолды» пайдаланып, жұмысшыны жанасатын жабдыққа қысу арқылы өлімге душар еткен мысал келтірілген. Осылайша, біз келтірілген мысалдар мен дәлелдер жасанды интеллект қызметі қоғамға қауіпті және қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян тигізуі мүмкін деп сенімді түрде айтуға мүмкіндік береді деп санаймыз. Тағы бір сұрақ: жасанды интеллект өз қызметімен кез-келген қылмыс құрамының объективті жағын жүзеге асыра ала ма? Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық заңнамасында қарастырылған қылмыстардың құрамына жүгінейік. Жоғарыда айтылғандай, жасанды интеллект жүйесі қазіргі уақытта көлік құралдарын басқаруды қамтамасыз ету үшін белсенді қолданылады, осыған байланысты адам денсаулығына зиян немесе адам өлімі түрінде қоғамдық қауіпті салдары бар жол қозғалысы ережелерін компьютерлік алгоритмдермен бұзу ықтималдығын жоққа шығару мүмкін емес. Пайдаланушы, көлік құралын жасаушы, жасанды интеллект жүйесін жасаушы және басқа да қатысушы тұлғалар арасында жауапкершілікті бөлу мәселесі қазір өте өзекті және нақты шешімі жоқ. Алайда, пайдаланушы барлық қажетті шарттарды сақтады делік, ал көлік құралын жасаушы мен бағдарламалық жасақтама жасаушы өз жұмысында қателіктер жібермеді, ал жасанды интеллект (оның ерекшелігі-өзін-өзі оқыту) жағдайды өз бетінше дұрыс бағаламады және қоғамдық қауіпті әрекет жасау туралы шешім қабылдады - жаяу жүргіншіні ұрып-соғу немесе басқа біреудің мүлкіне үлкен мөлшерде зақым келтіру.

Әлбетте, жоғарыда аталған адамдардың қызметінде субъективті заңсыздық жоқ (өйткені жазықсыз зиян келтірілген), ал жасанды интеллект қызметінде «жол қозғалысы ережелерін бұзу және көлік құралдарын пайдалану» немесе Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің «мүлікті абайсызда жою немесе зақымдау» бабы қарастырылған қылмыстардың белгілері бар. Бір қызығы, Microsoft корпорациясының Интернет желісіндегі байланысты сақтауға арналған Өзін-өзі оқытатын бағдарламаны құру әрекеті. Бағдарлама жасөспірімдердің интернеттегі қарым-қатынасын зерттеу үшін жасалғанын және оның авторлары үшін бұл мінез-құлықты болжау мүмкін емес екенін ескеріңіз. Мүмкін, кез-келген жоғары мамандандырылған жасанды интеллект өз саласында әлеуметтік қауіпті әрекет жасай алады. Жол қозғалысының жоғарыда аталған қауіпсіздігінен басқа, құқыққа қайшы қызмет:

медицинада - автономды медициналық жабдықтың тиісінше жұмыс істемеуі салдарынан; ауыл шаруашылығында - пилотсыз ауыл шаруашылығы техникасының (мысалы, Spirit тракторы немесе lettucebot құрылғысы) келтірген жойылуынан; қорғаныс саласында-«өз - өзім» әскери құрылғылар жүйесіндегі қателіктен туындауы мүмкін, жауды жеңуге арналған. П.М.Морхат атап өткендей, жасанды интеллектпен жабдықталған қару қазіргі уақытта бар және тіпті шектеулі түрде қолданылады, ал болашақта робот адамның бақылауына қарамастан мінез-құлық нұсқаларын өз бетінше таңдай алады. Жасанды интеллект қазірдің өзінде көптеген салаларда қолданылатындықтан, олардың саны артады, заңсыз әрекеттер барлық салаларда жүзеге асырылуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Егер дамыған жасанды интеллект жүйесі антропоморфты денені басқаратын болса, онда ол Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінің кез-келген баптарында қарастырылған әлеуметтік қауіпті әрекеттерді жасаудан бас тартпайды. Егер тиісті заңнамалық тыйым салынбаса, кибернетиканың даму қарқындылығын ескере отырып, бұл жақын арада мүмкін болады деп ойлаймын. Егер біз мұндай жағдайды қылмыс құрамының объективті белгілерін талдау тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда жасанды интеллект адамнан ерекшеленбейтіні анық. Субъективті белгілер. Іс-әрекеттің субъективті заңсыздығын зерттеуге көшсек, шетелдік әріптестермен келісеміз: қылмыс құрамының объективті белгілері жеке тұлғалардан жасанды интеллектке салыстырмалы түрде оңай ауысқанымен, мұндай жағдайларда субъективті тараптың белгілерін анықтау өте қиын. Адамға қатысты кінәнің мазмұны туралы идеяларды бүгінде біркелкі деп атауға болмайды - қазіргі қылмыстық құқық теориясында субъективті тарапқа арналған қылмыстық құқық нормаларын түзету бойынша көптеген ұсыныстар бар. Сонымен қатар, жасанды интеллекттің мінез-құлық алгоритмін әлі де адам жасайды және оның қызметі одан әрі өзін-өзі оқытуға негіз болатын жеткілікті қатаң мінез-құлық ережелеріне негізделген. Демек, компьютерлік алгоритмнің кінәсін анықтау, жеке адамнан айырмашылығы, белгілі бір контексте оның ерекшеліктерімен болса да, одан да жеңіл болуы мүмкін. Бұл жағдай тек құқықтық және психологиялық білімді ғана емес, сонымен қатар кибернетика мен информатика саласындағы дағдыларды (мүмкін) қолдану қажеттілігін анықтайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жасанды интеллектті дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592>
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
3. Г.Н.Мухамадиева, А.К.Жәнібеков, Н.М.Әпсіметжәне Е.Т.Әлімқұлов, Integration of Artificial Intelligence into Criminal Procedure Law and Practice in Kazakhstan, https://www.mdpi.com/2075-471X/14/6/98?utm_source
4. Базаров А.А. Концептуализация информации, цифровизации, сети интернет – ключевой аспект развития современной юриспруденции // В сборнике: Исторические, философские, методологические проблемы современной науки. 2021. - С. 298-302.
5. Кобелева Н. А. Современные информационные технологии в правоохранительной деятельности // Молодой ученый. 2022. № 18 (413). С. 279.

«ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ОРГАНИЗАЦИЮ НЕЗАКОННОГО ИГОРНОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН»

Галим Салтанат
dgulazia82@mail.ru

магистрант 2 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, доктор PhD, ассоциированный профессор- Кулбаева М.М.

В данной статье рассматриваются правовые основы ответственности за организацию незаконного игорного бизнеса в Республике Казахстан. Проведён анализ понятийного аппарата Закона РК «Об игорном бизнесе», в том числе дефиниций «игорный бизнес», «азартная игра» и «пари». Исследовано соотношение понятий «азартная игра» и «пари» с учётом зарубежного опыта Российской Федерации и Республики Беларусь. Рассмотрены гражданско-правовые аспекты игровой деятельности как лицензируемого вида предпринимательства, вопросы налогообложения и социальные последствия азартных игр, включая проблему игромании. Проанализированы нормы уголовного законодательства, устанавливающие ответственность за организацию незаконного игорного бизнеса (ст. 307 УК РК). Выявлены отдельные недостатки действующего законодательства и сформулированы предложения по совершенствованию понятийного аппарата закона.

Наше государство долгое время не могло разрешить противоречащие вопросы: обезопасить общество от негативных проявлений азартных игр или же предоставить возможность гражданам рискованный досуг. И в данном вопросе рыночные преобразования, происходившие в экономике страны, а также упор на капиталистическую модель жителей западных стран, где каждый индивидуум несёт ответственность за собственное благополучие, обусловили разработку специального закона, регулирующего сферу игровой деятельности. В результате 12 января 2007 года был принят Закон Республики Казахстан № 219-III «Об игорном бизнесе».

Ознакомление с текстом данного нормативного акта подвигло нас более подробно рассмотреть используемый в нём понятийный аппарат. Как принято в отечественном законодательном процессе, в начале нормативного акта излагается статья, содержащая определения основных понятий, используемых в нём. Не является исключением подлежащий нашему рассмотрению закон «Об игорном бизнесе». Как известно, определённая обособленная часть сферы человеческой деятельности складывается из специфических правоотношений, которые порождают столь же специфичные терминологию и понятия, которые могут быть непонятными непосвящённым лицам. В отличие от общеупотребительного, бытового значения, терминология, используемая в законах, приобретает особое, правовое наполнение. В связи с этим следует обратиться к уяснению терминологии, которой оперирует указанный правовой акт.

Так, «латинским синонимом слова «определение» является «дефиниция». Оба этих термина в принципе могут употребляться как равнозначные» [3]. «Одна из центральных категорий, с которыми мы сталкиваемся, исследуя природу правовых дефиниций – «правовое понятие», то есть понятие, которым оперирует юридическая наука, законодательство и правоприменительная практика» [4]. А.С. Пиголкин определяет юридический термин как слово (или словосочетание), которое употреблено в законодательстве, является обобщённым наименованием юридического понятия, имеющим точный и определённый смысл и отличающимся смысловой однозначностью, функциональной устойчивостью [5].

Содержание статьи первой закона об игорном бизнесе составляют дефиниции различных понятий, используемых в тексте закона, которые несут определённую смысловую нагрузку и призваны облегчить как само изложение закона, так и дальнейшее его применение

в надлежащей отрасли. Так, в соответствии с разъяснениями, данными в ст. 1 указанного закона, «игорный бизнес – предпринимательская деятельность, связанная с организацией и проведением азартных игр и (или) пари. Азартная игра – основанное на риске соглашение, заключённое участниками между собой либо с организатором игорного бизнеса, на исход события, предполагающий выигрыш, в котором они принимают участие; Пари – основанное на риске соглашение, заключённое участниками между собой либо с организатором игорного бизнеса, на исход события, предполагающий выигрыш, в котором они не принимают участия».

Определение азартной игры и пари в основном совпадают, с той лишь разницей, что в первом случае игроки принимают в нём участие, а во втором – не принимают участия. А.Г. Казбаева справедливо отмечает, что «понятие «азартная игра» шире, чем понятие «пари». При этом нельзя указывать на то, что пари не является азартной игрой. Исходя из законодательного определения данных понятий, следует, что законодатель разграничил эти понятия таким образом, что пари не может являться азартной игрой» [6]. На наш взгляд, это неверное решение.

И.В. Миронов, рассматривая соотношение азартной игры и пари, пишет, что «в игре всегда присутствует состязание между игроками, чего нельзя сказать о пари, где элемент состязания в чистом виде отсутствует, поскольку состязаются не сами участники, а объекты, по поводу которых выставляется пари» [7]. Однако, по нашему мнению, разница, заключающаяся в том, что состязаются сами игроки или объекты, а также принимают игроки участие или не принимают, нивелируется до одинаковости, которая проявляется в конечном результате, зависящем от признака случайности. И при азартной игре, и при заключении пари вероятность выигрыша носит случайный характер. Азартные игры и пари тем и отличаются от различных видов состязаний, например спортивных, что конечный результат не зависит от физических, творческих способностей участников.

В Российской Федерации пари определяется как азартная игра, при которой исход основанного на риске соглашения о выигрыше зависит от обстоятельств, относительно которых неизвестно, наступят они или нет [8, с. 1]. Пари определяется как разновидность азартной игры и в Республике Беларусь [9, с. 1]. По нашему мнению, понятия «азартная игра» и «пари» пребывают в соотношении как родового и видового, то есть пари является разновидностью азартной игры. В силу этого целесообразно пп. 2) ст. 1 закона «Об игорном бизнесе Республики Казахстан» изложить в следующей редакции: «пари – азартная игра, то есть основанное на риске соглашение, заключённое участниками между собой либо с организатором игорного бизнеса, на исход события, предполагающий выигрыш, в котором они не принимают участия».

В соответствии с законом игорный бизнес определяется как вид предпринимательской деятельности. Статья 10 Гражданского кодекса Республики Казахстан (далее ГК РК) даёт следующее определение предпринимательству: «Предпринимательством является самостоятельная, инициативная деятельность граждан, кандасов и юридических лиц, направленная на получение чистого дохода путём использования имущества, производства, продажи товаров, выполнения работ, оказания услуг, основанная на праве частной собственности (частное предпринимательство) либо на праве хозяйственного ведения или оперативного управления государственного предприятия (государственное предпринимательство). Предпринимательская деятельность осуществляется от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя» [1].

Из этого определения применительно именно к игорному бизнесу существенным будет использование лицами своего имущества для получения чистого дохода под собственный риск. По словам Т.С. Павлюковой, игорный бизнес – это «легальный способ зарабатывать деньги путём эксплуатации феномена игры» [10, с. 101]. Таким образом, игорный бизнес представляет собой инициативную экономическую деятельность, осуществляемую от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя, имеющую целью извлечение чистого дохода. Причём элемент риска присутствует в содержании обеих составляющих словосочетания «игорный бизнес», то есть и в слове «бизнес», и в слове «игра».

Данный вид предпринимательской деятельности подлежит лицензированию и налогообложению. Причём налогом облагается не только доход, получаемый игорными заведениями, но и доход, получаемый участниками игр в виде выигрыша. В соответствии с Кодексом Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс) выигрыши – любые виды доходов в натуральном и денежном выражении, получаемые налогоплательщиками на конкурсах, соревнованиях, фестивалях, по лотереям, розыгрышам, а также доходы в виде имущественной выгоды, полученной в азартной игре и (или) пари [11, с. 1].

Нам представляется, что определение игорного бизнеса не согласуется с определением предпринимательской деятельности, закреплённым в ст. 10 ГК РК, в то время как между ними существует соотношение как родового и видового понятия. Нами это рассматривается как существенная законодательная недоработка, так как «понятие рассматривается как семантическое ядро, благодаря которому функционирует правовая норма» [12, с. 11]. Полагаем целесообразным редакцию п. 11 ст. 1 закона «Об игорном бизнесе Республики Казахстан» изложить в следующей редакции: «Игорный бизнес — самостоятельная, инициативная предпринимательская деятельность граждан, кандасов и юридических лиц, направленная на получение чистого дохода путём организации, проведения и участия в азартных играх и (или) пари».

Игорный бизнес помимо уже обозначенных признаков содержит признак, обладающий ярко выраженной негативной окраской – это способность развивать у некоторых лиц патологическое пристрастие к азартной игре – игроманию. Данное явление называют ещё лудоманией (лудомания от латинского «ludus» – игра). Если у большинства людей участие в азартной игре является эпизодическим развлечением с переживанием острых ощущений ввиду опасности проигрыша, то некоторые люди втягиваются в этот процесс, теряя над собой контроль. В результате азартная игра становится источником неприятностей не только для самого игрока, но и для его семьи. В США и Западной Европе игроманию называют «зависимостью без наркотиков» [14, с. 35].

Можно утверждать, что игорный бизнес содержит в себе опасность для общества в целом, так как некоторые члены общества вследствие заболевания игроманией могут остаться без средств к существованию, оказаться в ситуации социальной дезадаптации. Особенно пагубно пристрастие к азартным играм может сказаться на подрастающем поколении. Социальная дезадаптация личности приводит к формированию криминального поведения.

Итак, игорный бизнес представляет собой предпринимательскую деятельность, которую можно охарактеризовать как специфическую. Специфика данной предпринимательской деятельности заключается в следующем: в результате этой деятельности не производятся общественно полезные продукты; не реализуются товары, имущественные права, работы или услуги; данная деятельность содержит в себе потенциальную социальную опасность; данная деятельность характеризуется высокой налогоотдачей и высокими экономическими показателями как бизнеса.

Игорный бизнес и связанная с ним деятельность является лицензируемой, то есть для организации этого бизнеса необходимо получение лицензии в порядке и условиях, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О разрешениях и уведомлениях». Своевременное включение государства в урегулирование отношений в сфере игорного бизнеса принесло положительные результаты. Во-первых, сфера азартных игр получила право на законное существование, но в строго отведённых для этого территориях. Во-вторых, данная сфера стала контролируемой государством. В-третьих, государственная казна стала пополняться существенными вливаниями от налогов данного бизнеса [15].

Как и в любом ином виде предпринимательской деятельности, для лиц, занимающихся этой деятельностью, всегда присутствует соблазн обогащения за счёт различных нарушений законов, регулирующих эту деятельность. Поэтому Закон Республики Казахстан от 9 ноября 2011 года № 490-IV дополнил Уголовный кодекс Республики Казахстан (далее УК РК) статьёй 269-1 «Организация незаконного игорного бизнеса». С 1 января 2015 года вступил в законную

силу новый УК РК. Норма, предусматривающая уголовную ответственность за организацию незаконного игорного бизнеса, в новом УК РК закреплена в ст. 307 [16].

Установление уголовной ответственности за организацию незаконного игорного бизнеса дополняет гражданско-правовое регулирование в данной сфере. Таким образом, следует резюмировать, что в настоящее время в Республике Казахстан налажена логичная и экономически обоснованная государственная политика в сфере деятельности по организации игорного бизнеса.

Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие основные выводы.

Во-первых, в Республике Казахстан сформирована комплексная система правового регулирования игорного бизнеса, включающая гражданско-правовое, административное и уголовно-правовое регулирование. Принятие в 2007 году Закона РК «Об игорном бизнесе» обеспечило легальные рамки для осуществления данного вида предпринимательской деятельности, а введение уголовной ответственности за организацию незаконного игорного бизнеса (ст. 307 УК РК) создало надёжный механизм противодействия незаконной игорной деятельности.

Во-вторых, анализ понятийного аппарата Закона РК «Об игорном бизнесе» выявил ряд недостатков. Понятия «азартная игра» и «пари» необоснованно разграничены законодателем как самостоятельные, тогда как они находятся в соотношении родового и видового понятия: пари является разновидностью азартной игры. Об этом свидетельствует как доктринальный анализ, так и зарубежный опыт Российской Федерации и Республики Беларусь, где пари определяется именно как разновидность азартной игры. Предлагается изложить пп. 2) ст. 1 закона в новой редакции, прямо указывающей на видовой характер пари по отношению к азартной игре.

В-третьих, определение «игорного бизнеса» в действующем законе не согласуется с общим определением предпринимательской деятельности, содержащимся в ст. 10 ГК РК. Предлагается скорректировать определение игорного бизнеса, приведя его в соответствие с родовым понятием предпринимательства и включив такие признаки, как самостоятельность и инициативность деятельности.

В-четвёртых, игорный бизнес как вид предпринимательской деятельности обладает выраженной спецификой: он не создаёт общественно полезных продуктов и услуг, содержит в себе потенциальную социальную опасность в виде развития игромании у отдельных членов общества, но при этом характеризуется высокой налогоотдачей и значительными экономическими показателями. Это обуславливает необходимость постоянного совершенствования правового регулирования данной сферы с учётом баланса между экономическими интересами государства и защитой общества от негативных последствий азартных игр.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 12 января 2007 года № 219-III «Об игорном бизнесе».
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть).
3. Вопленко Н.Н. Нормы права: Лекция для студентов юридического факультета. — Волгоград, 1997. — 6 с.
4. Бабаев В.К. Правовая система общества / Общая теория права. — Нижний Новгород, 1993. — 90 с.
5. Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. — М., 1990. — 65 с.
6. Казбаева А.Г. Актуальные вопросы практической реализации законодательства Республики Казахстан по вопросам игорного бизнеса // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. 2013. № 3 (31). — С. 89–93.
7. Миронов И.В. Проблемы алеаторных правоотношений в российском праве: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1998. — 136 с.

8. Федеральный закон от 29 декабря 2006 г. № 244-ФЗ «О государственном регулировании деятельности по организации и проведению азартных игр и пари и о внесении изменений в некоторые законодательные акты Российской Федерации» // Российская газета. 2006. 31 декабря.

9. Указ Президента Республики Беларусь № 9 от 10.01.2005 «Об утверждении Положения об осуществлении деятельности в сфере игорного бизнеса на территории Республики Беларусь».

10. Павлюкова Т.С. Бизнес казино. Крупье. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. — 256 с.

11. О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс): Кодекс Республики Казахстан от 10 декабря 2008 года № 99-IV.

12. Чернобель Г.Т. Формализация норм права // Советское государство и право. 1979. № 4. — С. 34.

13. Кашанина Т.В. Правовые понятия как средство выражения содержания права // Советское государство и право. 1981. № 1. — С. 38.

14. Бурдюг Д.Л., Сеницына Л.В. Игровая зависимость в противоправном поведении // Юридическая психология. — М.: Юрист, 2008, № 2. — С. 35–38.

15. Есеналина А. Проблемы финансирования игорного бизнеса в рамках законодательного регулирования и экономических параметров [Электронный ресурс]. — 2012. — 6 с.

16. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.) [Электронный ресурс]. Сайт ИС Параграф «Юрист». — Режим доступа: https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252/

ӘОК 347.9(44+574):342.7

«ФРАНЦИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОТ ОРЫНДАУШЫЛАР МӘРТЕБЕСІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ»

Габдулова Мая Мұрадымқызы

mayagabdulova2004@mail.ru

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
«Құқықтану» білім бағдарламасының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., профессор Алтынбасов Б.О.

Бұл мақалада Қазақстан және Франциядағы сот орындаушылары институтын сот актілерін мәжбүрлеп орындау жүйесінің негізгі элементтерінің бірі ретінде кешенді талдауға арналған. Жеке сот орындаушылары қызметінің құқықтық негіздері, сондай-ақ қазіргі заманғы кәсіп реформасы жағдайында олардың мәртебесінің институционалдық және функционалдық ерекшеліктері қарастырылады.

Сот шешімдерін орындау және дәлелдемелерді қамтамасыз ету саласында кеңейтілген өкілеттіліктерге ие болған сот орындаушылары институтын заңгерлік кәсіптер бірлестігі шеңберінде трансформациялауға және жаңа санат қалыптастыруға ерекше назар аударылады. Сот орындаушысын мемлекет атынан әрекет ететін, бірақ кәсіби тәуелсіздік негізінде арнайы субъект ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін, олардың қоғамдық-құқықтық және жеке-құқықтық принциптерін біріктіретін олардың қызметінің құқықтық сипаты талданады.

Мақалада сот актілерін мәжбүрлеп орындауды жүзеге асыруды, қамтамасыз ету шараларын қолдануды, берешекті өндіріп алу рәсімдеріне қатысуды, үйден шығаруды жүргізуді сияқты мәжбүрлеу тетіктерін іске асыруды қоса алғанда, сот орындаушыларының негізгі функциялары зерттеледі. Сот орындаушысының өндіріп алушы мен борышкер арасындағы делдал ретіндегі тараптардың мүдделерінің тепе-теңдігін және атқарушылық әрекеттердің заңдылығын қамтамасыз ететін рөлі ашылады.

2005 жылғы маусымда Қазақстан Республикасы судьяларының IV съезінде мемлекеттік деңгейде алғаш рет жеке сот орындаушылары институтын енгізу арқылы сот актілерін орындау жүйесін реформалау қажеттігі белгіленді. Өз сөзінде Нұрсұлтан Назарбаев атқарушылық іс жүргізудің тиімділігін арттыру шетелдік тәжірибені, атап айтқанда Франция мен басқа да мемлекеттердің үлгілерін пайдалануға негізделуге тиіс екенін атап өтті.

Бұл бастаманы іске асыру заңнаманың кейінгі дамуында көрініс тапты және Қазақстан Республикасында мемлекеттік және жеке сот орындаушыларының бір мезгілде жұмыс істеуін көздейтін атқарушылық іс жүргізудің аралас моделін қалыптастыруға әкелді. Мұндай жүйені енгізу ұлттық құқықтық жүйені халықаралық стандарттарға және құқық қолданудың озық тәжірибелеріне бейімдеуге деген ұмтылысқа байланысты.

Салыстырмалы талдау шеңберінде Қазақстанда жеке сот орындаушылары институтының қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен атқарушылық іс жүргізудің Француз моделі ерекше қызығушылық тудырады. Француз жүйесі қоғамдық-құқықтық функциялар мен еркін заң мамандығының элементтерінің үйлесімімен, кәсіби өзін-өзі басқарудың дамыған механизмімен, сондай-ақ жауапкершілікті бақылау мен сақтандырудың тиімді жүйесімен сипатталады. Бұл тәжірибені зерттеу Сот актілерін орындаудың ұлттық жүйесін одан әрі жетілдірудің перспективалық бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі - танымның жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістері. Қазақстан Республикасы мен Францияның атқарушылық іс жүргізуінің құқықтық модельдерін салыстыруға, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға, сондай-ақ шетелдік тәжірибені ұлттық жүйеге енгізу мүмкіндіктерін айқындауға мүмкіндік берген салыстырмалы-құқықтық әдіс қолданылды. Сот орындаушыларының қызметін, олардың құқықтық мәртебесін, өкілеттіктері мен жауапкершілігін реттейтін нормативтік құқықтық актілерді талдау кезінде қолданылатын ресми-құқықтық әдіс қолданылды. Атқарушылық іс жүргізу институтын ұйымдастырушылық, процестік және институционалдық элементтерді қамтитын кешенді құқықтық құбылыс ретінде қарастыруды қамтамасыз ететін жүйелік әдіс пен ғылыми тәсілдерді жалпылау, проблемалық аспектілерді анықтау және заңнама мен құқық қолдану практикасын жетілдіру бойынша ұсыныстарды тұжырымдау үшін қолданылатын аналитикалық әдіс пайдаланылды.

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының нормалары, шетелдік құқықтық жүйелердің материалдары, ғылыми жарияланымдар, сондай-ақ жеке сот орындаушылары институтының жұмыс істеу тәжірибесі туралы деректер құрайды.

Аталған әдістерді жиынтықта қолдану атқарушылық іс жүргізу институтына кешенді талдау жүргізуге және халықаралық тәжірибені ескере отырып, оны одан әрі дамыту жөніндегі ұсыныстарды негіздеуге мүмкіндік берді.

2005 жылғы маусымда Қазақстан Республикасы судьяларының IV съезінде мемлекеттік деңгейде алғаш рет жеке сот орындаушылары институтын енгізу арқылы сот актілерін орындау жүйесін реформалау қажеттігі белгіленді. Өз сөзінде Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев атқарушылық іс жүргізудің тиімділігін арттырудың негізгі бағыты шетелдік тәжірибеге, атап айтқанда Франция мен басқа да мемлекеттерге негізделген жеке элементті енгізу болуға тиіс екенін атап өтті [1].

Бұл бастаманы іске асыру кейіннен заңнамалық дамуда көрініс тауып, нәтижесінде Қазақстан Республикасында атқарушылық іс жүргізудің аралас моделі қалыптасқан болатын. Аталған модель мемлекеттік сот орындаушыларының және жеке сот орындаушыларының бір мезгілде жұмыс істеуін көздеді.

Аралас жүйені енгізу ұлттық құқықтық жүйені құқық қолданудың ең тиімді тәжірибесі жинақталған халықаралық стандарттарға бейімдеу ниетімен байланысты. Осылайша, Қазақстандағы сот актілерін орындау институтын реформалау атқарушылық іс жүргізудің нәтижелілігі мен жеделдігін арттыруға бағытталған үздік шетелдік тәжірибелерді интеграциялаудың дәйекті процесі болып табылады.

Франциядағы атқарушылық іс жүргізу институты ұзақ тарихи эволюцияға ие. Қазақстан Республикасында жеке сот орындаушыларының жүйесін қалыптастырудағы негізгі модельдердің бірі осы Франция болды. Француз сот орындаушысы ерекше құқықтық құбылыс болып табылады: бір жағынан, ол сот актілерінің орындалуын қамтамасыз ету үшін қоғамдық - құқықтық функцияларды орындайды, екінші жағынан, еркін заң мамандығының өкілдеріне жатады және дербес әрекет етеді.

Францияда сот орындаушыларын тағайындауды Әділет министрінің қаулысымен мемлекет жүзеге асырады, содан кейін олар сотта ант береді. Тәуелсіз мәртебеге қарамастан, олардың қызметі прокуратураның бақылауында болады. Үміткерлерге қойылатын талаптар өте қатаң: магистратура деңгейінде жоғары заң білімінің болуы, сот орындаушысы бюросында екі жылдық тағылымдамадан өту, сондай-ақ кейіннен біліктілік емтихандарын тапсыра отырып, мамандандырылған мекемеде қатар оқуы қажет [3].

Француз сот орындаушылары олардың қызметін мультифункционалды деп сипаттауға мүмкіндік беретін кең ауқымды өкілеттіліктерге ие. Негізгі міндеттен сот актілерін мәжбүрлеп орындатудан басқа, олар сот құжаттарын тапсыруға монополияға ие, фактілерді тіркеуді жүзеге асырады, жария сауда-саттық өткізеді, медиацияға қатысады, азаматтар мен ұйымдарға кеңес береді [4]. Кей жағдайларда тараптардың сотта өкілі бола отырып, сот отырысында тәртіпті қамтамасыз ете алады. Дәлелдемелерді сот актісінің жедел тіркеуге мүмкіндік беретін фактілерді анықтау функциясы ерекше маңызға ие, бұл құқықтарды қорғаудың тиімділігін едәуір арттырады.

Қызметті ұйымдастыру сот округтеріне байланысты аумақтық құзырет шеңберінде жүзеге асырылады. Аумақ өзгерген кезде тиісті шешімді Әділет Министрлігі жанындағы арнайы комиссия қабылдайды. Іс жүзінде сот орындаушылары көбінесе бірлестіктерде жұмыс істейді, онда атқарушы іс жүргізу тараптарын хабардар ету функцияларын орындайтын кеңсе қызметкерлерін қоса алғанда, көмекші персонал да қатысады.

Франция жүйесі негізінен қазақстандық модельге ұқсас, әсіресе білімге, тағылымдамадан өтуге және біліктілік емтиханын тапсыруға қойылатын талаптар бөлігінде ұқсастығы байқалады. Мәселен, жиырма бес жасқа толған, жоғары заң білімі бар, қызметті жүзеге асыруға тиісті лицензия алған, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Жеке сот орындаушыларының республикалық палатасына кірген Қазақстан Республикасының азаматы жеке сот орындаушысы бола алады [2].

Дегенмен, айтарлықтай айырмашылықтар да бар. Қазақстан Республикасында лауазымға тағайындау институты жоқ - жеке сот орындаушысы мәртебесі лицензия алғаннан және өңірлік палатаға кіргеннен кейін жұмысын атқарады. Француз моделіне қарағанда сот орындаушыларының саны да шектелмейді. Сонымен қатар, Францияда бір субъектіде шоғырланған функциялар Қазақстанда құқықтық жүйенің әртүрлі қатысушылары (адвокаттар, нотариустар, сот приставтары) арасында бөлінеді.

Атқарушылық іс жүргізудің Француз моделінің сипаттамасын толықтыра отырып, жеке сот орындаушылары қызметінің ұйымдастырушылық құрылымының және олардың кәсіби өзін-өзі басқару жүйесінің ерекшеліктерін атап өткен жөн.

Францияда сот орындаушылары өз бюросын құра отырып, өз қызметін де, басқа сот орындаушысын бюроға жалдау арқылы да жүзеге асыра алады. Бұл жағдайда айырмашылық негізінен ұйымдық-экономикалық сипатта болады: бюро иесі өз атынан қызмет жүргізіп, тікелей табыс алады, ал жалдамалы сот орындаушысы жалақы алады. Алайда, процессуалдық тұрғыдан алғанда, екеуі де дербестікке ие - жалдамалы орындаушы жеке өзі атқарушылық әрекеттерді жасайды, іс жүргізу құжаттарына қол қояды, бірақ бюроның бірыңғай мөрін қолданады. Осылайша, бюро тек ұйымдастырушылық форма ғана емес, сонымен қатар бірнеше орындаушыларды біріктіретін кәсіби "бренд" ретінде әрекет етеді [4].

Кәсіби өзін-өзі басқару жүйесінде орталық орынды өкілдік және үйлестіру функцияларын орындайтын Францияның ұлттық сот орындаушылар палатасы алады. Ол мемлекеттік органдар алдында сот орындаушыларының мүдделерін білдіреді, кадрларды кәсіби даярлауға қатысады, жыл сайынғы конгрестерді ұйымдастырады, сондай-ақ ЖСО

қызметіне байланысты өтініштерді қарайды. Бұл ұйым халықаралық кәсіби қоғамдастыққа біріктірілген, атап айтқанда 1952 жылы құрылған Халықаралық сот орындаушылары мен шенеуніктер одағына кіреді және халықаралық институттармен өзара іс-қимыл жасайды [4].

Ұлттық палатаның құрамы барлық сот орындаушылары аймақтық палаталар арқылы сайлайтын делегаттардан құралады. Бұл ретте ол тікелей тәртіптік функцияларды жүзеге асырмайды, алайда өңірлік палаталардың қызметіне қатысты бақылау өкілеттіктерін іске асырады. Соңғыларының есептілігі Ұлттық палатаға, содан кейін прокуратура органдары мен Әділет министрлігіне жіберіледі [3].

Тәртіп пен тікелей бақылау мәселелеріндегі шешуші рөл аймақтық сот орындаушылар палаталарына тиесілі. Олар прокуратурамен, бірінші сатыдағы соттармен өзара іс-қимыл жасап, ЖСО қызметіне тұрақты қадағалауды жүзеге асырады. Атап айтқанда, жыл сайын іс қағаздарын жүргізуді, тарифтерді қолданудың дұрыстығын, бухгалтерлік есепті жүргізуді және кәсіби қызметтің өзге де аспектілерін талдауды қамтитын әрбір кеңсеге тексеру жүргізіледі.

Бақылауды жыл сайын қосымша оқудан өтетін арнайы дайындалған инспекторлар жүзеге асырады. Бұл дайындықты қаржыландыру аралас сипатқа ие: негізгі бөлігі сот орындаушыларының қаражаты есебінен, ал қалғаны Ұлттық палатаның ресурстары есебінен жабылады. Осылайша, Француз моделі сот орындаушыларының кәсіби дербестігінің жоғары дәрежесін дамыған корпоративтік өзін-өзі бақылау және көп деңгейлі қадағалау жүйесімен үйлестірумен сипатталады, бұл кәсіптің тәуелсіздігі мен мемлекеттік бақылаудың тиімділігі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Француз жеке орындау жүйесінің маңызды элементі кадрларды даярлауды ұйымдастыру, сондай-ақ сот орындаушыларының жауапкершілігін сақтандыру механизмі болып табылады [13].

Жеке сот орындаушылар қызметін бақылауды жүзеге асыратын инспекторларды даярлау орталықтандырылған және біріздендірілген сипатта болады. Оқытушылардың кадрлық құрамы арнайы кәсіптік даярлықтан өткен мамандардан құралады. Оқыту бекітілген әдістемелік материалдар негізінде жүргізіледі, бұл ретте дайындық бағдарламасы барлық оқу орталықтары үшін бірыңғай болып табылады, бұл бақылауды стандарттауды және инспекторлардың кәсіби құзыреттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді [3].

Франция сот актілерін орындауға байланысты істерді қарауға ғана бағытталған атқарушы іс жүргізу бойынша мамандандырылған судьялар институтын енгізу тәжірибесі қызығушылық тудырады. Мұндай тар мамандандыру осы салада тұрақты және біркелкі сот практикасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Франциядағы сот орындаушылары судьялармен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істейді: олар сот актілерін тараптардың назарына жеткізуді қамтамасыз етеді, мүлікке тыйым салуды және басқа да атқарушылық әрекеттерді жүзеге асырады, осылайша сот қорғауын іске асыру тетігінде маңызды буын болады. Бұл ретте сот орындаушыларының әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне шағымдарды қарау да мамандандырылған судьялардың құзыретіне кіреді, бұл сот бақылауының жеделдігі мен кәсіби тереңдігін қамтамасыз етеді [4].

Франциядағы атқарушылық іс жүргізуді зерттей отырып, Қазақстан Республикасында жеке сот орындаушылары институтын одан әрі жетілдірудің бірқатар бағыттарын тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, жеке сот орындаушылардың функционалдығын кеңейту орынды болып көрінеді. Француз моделінің үлгісі бойынша оларға заңгерлік кеңес беру, фактілерді анықтау және медиация рәсімдеріне қатысу сияқты қосымша өкілеттіктер берілуі мүмкін. Бұл мамандықтың қаржылық тартымдылығын арттырып қана қоймай, сонымен қатар жан-жақты құқық қолданушы ретіндегі ЖСО рөлін нығайтуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, жеке сот орындаушыларының мәртебесін арттыру өзекті болып табылады. бұл жеке сот орындаушының өзіне де, олардың көмекшілеріне де қойылатын біліктілік талаптарын қатаңдатуды көздейді. Бұған қатаң іріктеу критерийлері, кеңейтілген тәжірибе талаптары, сондай-ақ кәсіби қызметті бақылауды күшейту кіруі мүмкін.

Үшіншіден, кадрларды оқыту және қайта даярлау жүйесін дамыту басты маңызға ие. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының жеке сот орындаушыларының республикалық палатасының үздіксіз кәсіптік білім беруді ұйымдастырудағы рөлін күшейту, даярлаудың бірыңғай стандарттарын және біліктілікті тұрақты арттыруды енгізу орынды деп есептеймін.

Төртіншіден, атқарушылық іс жүргізу бойынша мамандандырылған судья институтын енгізу туралы мәселені негізді қарау ұсынылады. Мұндай сот мамандануын қалыптастыру бірыңғай құқық қолдану практикасын әзірлеуге, сот бақылауының сапасын және соның салдарынан сот орындауының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Атқарушылық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтарын қорғаудың маңызды кепілі ЖСО қызметін міндетті сақтандыру болып табылады. Францияда сақтандырудың екі түрі қарастырылған: азаматтық және қаржылық жауапкершілік. Бұл атқарушылық іс-әрекеттер жасау кезіндегі қателіктер немесе ерекше жағдайларда ақша қаражатын заңсыз пайдалану салдарынан келтірілген залалды өтеуге мүмкіндік береді [3].

Сақтандыру қорғанысын ұйымдастыру орталықтандырылған түрде мамандандырылған құрылым арқылы жүзеге асырылады. Францияның сот орындаушыларының кепілдік кассасы Францияның ұлттық сот орындаушылар палатасы. Бұл қызмет өзара байланысты функциялар кешенін орындайды: сот орындаушыларының міндетті жарналарын жинақтайды, олардың қызметін сақтандыруды қамтамасыз етеді, сондай-ақ инспекторларды даярлауды ұйымдастыруға қатысады.

Француз моделінің ерекшелігі - сақтандыру мен бақылау тетіктерінің тығыз байланысы. Жеке сот орындаушыларының қаржылық жауапкершілігі және олардың қызметін қадағалау жүйесі біріктірілген, бұл бұзушылықтардың алдын алуға ғана емес, олар туындаған жағдайда зиянды тиімді өтеуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Осылайша, жеке орындау институтына деген сенімді арттыруға және оның тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған кепілдіктердің кешенді жүйесі қалыптасуда [4].

Қазақстан Республикасы жеке сот орындаушыларының жауапкершілігін сақтандыру институты атқарушылық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтарын қорғау тетігінің маңызды элементі болып табылады. Бірақ оның ұйымдық-құқықтық моделі Франция жүйесінен айтарлықтай ерекшеленеді.

Қазақстандағы ЖСО жауапкершілігін сақтандыру кәсіби қателіктердің теріс салдарын азайтуға бағытталған өтемақы сипатындағы жеке құқықтық құрал ретінде қарастырылуы керек. Заң сот орындаушының азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шартын жасасу жөніндегі міндетін бекітеді.

Бұл олардың атқарушылық іс жүргізу тараптарының мүліктік құқықтары мен ақшалай қаражаттарына билік етуіне байланысты қызметінің жоғары тәуекелін мойындағанын куәландырады. Бұл ретте сақтандыру өтемі өндіріп алу рәсімін бұзуды, ақша қаражатын заңсыз есептен шығаруды және өзге де процестік қателерді қоса алғанда, сот орындаушысының заңсыз әрекеттері немесе әрекетсіздігі салдарынан зиян келтірілген жағдайларға қолданылады.

Сонымен қатар, Қазақстанда сақтандыру дараланған сипатқа ие. Әрбір ЖСО коммерциялық сақтандыру ұйымымен сақтандыру шартын дербес жасайды. Ол бір жағынан нарықтық экономика және кәсіби қызметтің дербестігі қағидаттарына сәйкес келеді, бірақ екінші жағынан, өндіріп алушылар мен борышкерлер үшін кепілдік деңгейін шектейді. Бірыңғай өтемақы механизмінің болмауы сақтандыру сомасы жеткіліксіз болған немесе сақтандыру төлемін алуда қиындықтар туындаған жағдайларда жүйенің тиімділігін төмендетеді.

ЖСО қызметін кәсіби бақылау және үйлестіру функциялары Республикалық жеке сот орындаушыларының палатасына жүктелген. Алайда палата сақтандыру жарналарын жинақтау функцияларын орындамайды және өтемақы төлемдерін жүзеге асыру өкілеттігіне ие емес. Осылайша, қазақстандық модельде бақылау және сақтандыру тетіктері арасында институционалдық алшақтық байқалады, бұл олардың жиынтық тиімділігін төмендетеді.

Салыстырмалы-құқықтық талдау міндетті сақтандырудың ресми болуына қарамастан, сот орындаушылардың жауапкершілігін сақтандырудың қазақстандық моделі одан әрі институционалдық дамуды қажет етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, палата жанынан кепілдік қорын құра отырып, сақтандыру тетіктерін орталықтандыру элементтерін енгізу негізді болып көрінеді. Бұл азаматтардың құқықтарын қорғау деңгейін арттыруға және тұтастай алғанда жеке орындау институтына деген сенімді күшейтуге мүмкіндік береді.

Алимент өндіру атқарушылық іс жүргізу жүйесінде ерекше орын алады. Ол кәмелетке толмағандар мен басқа да еңбекке жарамсыз адамдардың конституциялық маңызды құқықтарын қамтамасыз етумен байланысты. Алимент міндеттемелерін орындау айқын әлеуметтік сипатқа ие және азаматтардың неғұрлым осал санаттарының мүдделерін қорғауға бағытталған.

Қазақстанда кәмелетке толмаған балаларға алимент көбінесе ата анасының табысынан өндіріледі: бір балаға - табыстың $\frac{1}{4}$ бөлігі (25%), екі балаға $\frac{1}{3}$ бөлігі (33%), үш және одан да көп балаларға $\frac{1}{2}$ (50%) көлемде [5]. Жалақы, зейнетақы, сыйлықақылар секілді барлық ресми кірістерден өндіріледі. Кей жағдайда соттың шешімімен нақты бекітілген сомада алимент тағайындалуы мүмкін.

Францияның Азаматтық кодексіне сәйкес, ата-аналардың екеуі де баланы күтіп-бағуға және тәрбиелеуге өздерінің материалдық мүмкіндіктеріне пропорционалды түрде қатысуға міндетті. Егер ата-аналар арасындағы келісімге қол жеткізілмесе, алимент мөлшерін сот тараптардың кірістері ғана емес, шығыстары, сондай-ақ баланың ата-аналарының әрқайсысымен нақты тұру уақыты ескеріле отырып айқындайды [6].

Франциядағы алиментті есептеу көбінесе болжамды формулаға негізделеді: күнкөріс деңгейі төлеушінің табысынан алынады, содан кейін қалған сома белгіленген коэффициентке (баланың өмір сүру режиміне байланысты, бір балаға 13,5, екі балаға 11,5, үш балаға 10 пайыз), содан кейін балалар санына көбейтіледі. 2026 жылғы күнкөріс деңгейі 652,34€ құрайды [7]. Мысалы, жалақысы 1400 еуродан және екі бала бойынша есептеу келесідей жүзеге асырылады: $(1400 - 652) \times 11,5\% \times 2 =$ айына 172 Еуро.

Алимент төлеуден жалтарған жағдайда француз құқығы өндіріп алушының құқықтарын қорғаудың кезеңдік тетігін көздейді. Бастапқыда міндеттемені орындау қажеттілігі туралы ресми талап хабарламамен жіберіледі. Егер бұл нәтиже бермесе, мамандандырылған қызметтер арқылы қарызды өндіріп алуды жүзеге асыратын Отбасылық жәрдемақы кассасына жүгінуге болады. Сонымен қатар, белгілі бір жағдайларда уақытша жәрдемақы төленуі мүмкін - allocation de soutien familial (ASF), содан кейін борышкердің есебінен өтеледі.

Заң соңғы бес жылда алимент бойынша берешекті өндіріп алуға мүмкіндік береді. Төлемнен қасақана жалтару кезінде қылмыстық жауапкершілік қолданылады. Францияның Қылмыстық кодексіне сәйкес, екі жылға дейін бас бостандығынан айыру және 15000 еуроға дейін айыппұл салуға болады [6].

Қазақстанда Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексіненің 164 бабына сәйкес, соңғы үш жылда алимент бойынша берешекті өндіріп алуға мүмкіндік бар [5].

Қылмыстық Кодекстің 139 бабына сай, алимент төлемеген жағдайда борышкерге алты жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмысқа тарту немесе екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеу не айыру жазасы қарастырылған [8].

Жүргізілген зерттеу 2005 жылғы судьялардың IV съезінен кейін басталған Қазақстан Республикасындағы атқарушылық іс жүргізу жүйесін реформалау ұлттық құқықтық жүйені жаңғыртудың маңызды кезеңі болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Жеке сот орындаушылары институтын енгізу және жалпы сот актілерін орындаудың аралас моделін қалыптастыру атқарушылық іс жүргізудің тиімділігін, жеделдігі мен нәтижелілігін арттыруға ықпал ете отырып, өзін ақтады.

Салыстырмалы-құқықтық талдау қазақстандық модельдің қалыптасуына Францияның тәжірибесі айтарлықтай әсер еткенін көрсетті, онда сот орындаушылары институты

кәсібиленудің жоғары деңгейімен, өзін-өзі басқарудың дамыған жүйесімен және бақылаудың тиімді тетігімен ерекшеленеді. Француз моделі сот орындаушысының еркін заң мамандығының өкілі ретіндегі Тәуелсіздігінің мемлекеттік және корпоративтік қадағалаудың пәрменді құралдарымен сәтті үйлесімін көрсетеді.

Сонымен қатар, қазақстандық жүйені одан әрі жетілдіру қажеттігін айғақтайтын елеулі айырмашылықтар да анықталды. Дамудың негізгі бағыттарының қатарына жеке сот орындаушыларының функционалдық өкілеттіктерін кеңейту, кәсіптік даярлық пен біліктілікке қойылатын талаптарды күшейту, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту, сондай-ақ атқарушылық іс жүргізу бойынша мамандандырылған судьялар институтын енгізу туралы мәселені қарау жатады.

Жеке сот орындаушыларының жауапкершілігін сақтандыру тетігін жетілдіруге ерекше назар аудару қажет. Кепілдік Қорының элементтері бар және бақылау тетіктерімен тығыз байланысы бар орталықтандырылған жүйе жұмыс істейтін Франциядан айырмашылығы, Қазақстанда сақтандыру орталықтандырылмаған сипатқа ие. Бұл атқарушылық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтарын қорғау деңгейін төмендетеді. Осыған байланысты жеке сот орындаушыларының республикалық палатасы жанынан кепілдік қорын құруды қоса алғанда, орталықтандыру элементтерін енгізу негізді болып ұсынылады.

Осылайша, Қазақстан Республикасында атқарушылық іс жүргізу институтын одан әрі дамыту үздік шетелдік тәжірибелерді ескере отырып, институционалдық реформаларды тереңдетуге бағытталуы тиіс. Құқықтық реттеуді, ұйымдастырушылық тетіктер мен кәсіби стандарттарды кешенді жетілдіру сот актілерін орындау жүйесіне деген сенім деңгейін арттыруға және азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін неғұрлым тиімді қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. История внедрения института частных судебных исполнителей в Казахстане // Официальный сайт Республиканской палаты частных судебных исполнителей Республики Казахстан URL: <https://zhso.kz/kz/istoriya>
2. Как стать частным судебным исполнителем // «gov.kz» единая платформа интернет - ресурсов государственных органов URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet-zhmb/press/article/details/23690>
3. Дриц К.В. Сравнительно правовой анализ систем принудительного исполнения России и Франции // Вопросы студенческой науки Выпуск 8
4. Кузнецов Е.Н. Исполнительное производство Франции // Уральская государственная юридическая академия. 2004.
5. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық - құқықтық жүйесі URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
6. Қазақстан Республикасындағы қызметкерлердің саны және жалақысы (2025ж. III тоқсан) // Қазақстан Республикалық стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі қлттық статистика бюросы ресми сайты URL: <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-wags/publications/460916/>
7. Все, что нужно знать об алиментах во Франции // Советник - Ползные статьи и советы для русскоязычных во Франции : законы, медицина, семья, образование, бизнес и адаптация URL: <https://www.sovetnik.fr/nuzhno-znat-alimentah-franczii>
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық - құқықтық жүйесі URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

«ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ»

Ғайса Мадина Бауыржанқызы

aramat_84@mail.ru

«Құқық қорғау қызметі» білім бағдарламасының 3-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., сеньор-лектор Идрисова Т.А.

Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдық қатынастардың барлық саласына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданылуы мемлекеттік басқару жүйесін, экономикалық қатынастарды, әлеуметтік коммуникацияны ғана емес, сонымен қатар құқықтық жүйенің мазмұны мен қызмет ету тетіктерін де жаңаша сипатқа ие етті. Цифрландыру үдерісі құқық шығармашылығы мен құқық қолдану тәжірибесіне жаңа талаптар қойып, құқықтық реттеудің дәстүрлі тәсілдерін қайта қарастыру қажеттілігін туындатуда.

Бүгінгі таңда электрондық үкімет, онлайн сот өндірісі, цифрлық құжат айналымы, жасанды интеллект элементтерін пайдалану сияқты инновациялық шешімдер құқық саласының ажырамас бөлігіне айналып отыр. Бұл жағдай құқықтық нормалардың икемділігін арттыруды, дербес деректерді қорғауды күшейтуді, киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуді және цифрлық ортада туындайтын жаңа құқықтық қатынастарды тиімді реттеуді талап етеді. Осыған байланысты құқықтық жүйенің цифрлық трансформация жағдайындағы даму ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерделеу ерекше өзектілікке ие. Цифрлық технологиялардың енгізілуі құқық қолдану қызметінің тиімділігін арттырумен қатар, бірқатар күрделі мәселелерді де қалыптастыруда. Атап айтқанда, цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі, автоматтандырылған шешімдердің заңдылығы, алгоритмдік әділдік, ақпараттық қауіпсіздік және тұлғаның цифрлық құқықтарын қорғау мәселелері қазіргі құқық ғылымының маңызды зерттеу бағыттарының біріне айналды. Сондықтан құқықтық жүйенің трансформациясын кешенді талдау теориялық және практикалық тұрғыдан аса маңызды. Осы мақаланың мақсаты — цифрлық технологиялар жағдайында құқықтық жүйені дамыту үрдістерін талдау және құқық қолдану тәжірибесінің заманауи ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу міндеттері ретінде цифрландырудың құқық саласына ықпалын анықтау, құқықтық реттеудің өзекті мәселелерін саралау, құқық қолдану практикасының өзгерістерін бағалау және құқықтық жүйені жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу қарастырылады. Зерттеу барысында жүйелік-құқықтық талдау, салыстырмалы-құқықтық әдіс, талдау және жинақтау тәсілдері қолданылды. Аталған әдістер цифрлық трансформация жағдайындағы құқықтық құбылыстарды кешенді қарастыруға және ғылыми негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, цифрлық технологиялардың дамуы құқықтық жүйені жаңғыртудың негізгі факторларының біріне айналып, құқық қолдану тәжірибесінің мазмұны мен бағыттарын қайта қалыптастыруда[1].

Қоғамның цифрлық даму кезеңіне өтуі құқықтық жүйенің мазмұны мен құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Цифрлық трансформация тек технологиялық жаңару процесі ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қатынастардың жаңа үлгісін қалыптастыратын кешенді әлеуметтік-құқықтық құбылыс болып табылады. Осы өзгерістер құқық нормаларын әзірлеу, оларды іске асыру және құқық қолдану механизмдерінің жаңаруын талап етеді. Цифрландыру ұғымы және оның құқық саласына ықпалы.

Цифрландыру — ақпаратты цифрлық форматқа көшіру арқылы қоғамдық және мемлекеттік процестерді автоматтандыруға бағытталған үдеріс. Құқық саласында бұл құбылыс құқықтық қызметтің электрондық форматқа ауысуымен, деректерді өңдеудің автоматтандырылуымен және құқықтық шешімдерді қабылдау жылдамдығының артуымен

сипатталады. Цифрлық технологиялардың енгізілуі құқық шығармашылығына да әсер етті. Заңнаманы әзірлеу кезінде қоғамдық талқылаудың онлайн платформалары қолданылып, нормативтік құқықтық актілердің ашықтығы арта түсті. Сонымен қатар құқықтық ақпараттың қолжетімділігі кеңейіп, азаматтардың құқықтық сауаттылығының өсуіне жағдай жасалды. Алайда цифрландыру құқықтық реттеудің жаңа объектілерін де қалыптастырды. Мысалы, цифрлық активтер, виртуалды мәмілелер, электрондық деректер айналымы және онлайн платформалар құқықтық нормаларды қайта қарауды қажет ететін жаңа құқықтық қатынастарды туындатуда. Қазақстанның 2026 жылдың қаңтарында қабылданған (2025 жылы мақұлданған) Цифрлық кодексі – ақпараттандыру, дербес деректер және электронды құжаттар туралы шашыраңқы заңдарды біріктірген, цифрлық құқықтарды заңнамалық тұрғыдан бекіткен стратегиялық құжат. Бұл құжат цифрлық ортадағы қатынастарды реттеп, жасанды интеллектті дамытуға және деректерді қорғауға бағытталған озық тәжірибе болып табылады. Цифрлық кодекстің маңызды аспектілері: Біртұтас құқықтық негіз: Бұған дейін бейберекет болған нормативтік-құқықтық актілерді (Ақпараттандыру, Дербес деректер, Электрондық құжат) бір жүйеге келтірді. Цифрлық құқықтар: Қазақстан цифрлық құқықтарды заңнамалық деңгейде бекіткен әлемдегі алдыңғы қатарлы елдердің бірі болды[2].

Деректерді қорғау: Кодекс аясында биометриялық және жеке деректерді қорғау мен олардың айналымын реттеудің жаңа стандарттары енгізілді. Жасанды интеллект (ЖИ): Жасанды интеллектті дамыту мен қолданудың этикалық нормалары мен заңды негіздері бекітілді. Цифрлық технологияларды пайдалануда әділдік, ашықтық, жауапкершілік қағидаттарын сақтай отырып, мемлекет, ұйымдар мен азаматтардың цифрлық ортадағы іс-қимыл стандарттарын айқындайды.

Ақпараттық қоғам жағдайындағы құқықтық қатынастардың өзгеруі. Ақпараттық қоғамда құқықтық қатынастар кеңістіктік шекараларға тәуелді болмай, трансұлттық сипатқа ие болуда. Интернет арқылы жүзеге асырылатын мәмілелер, қашықтан еңбек ету, электрондық коммерция және әлеуметтік желілердегі коммуникациялар құқық субъектілерінің өзара әрекеттесу тәсілін өзгертті. Бұл өзгерістер құқық субъектілерін сәйкестендіру, юрисдикцияны анықтау және жауапкершілік мәселелерін күрделендірді. Мысалы, цифрлық ортада жасалған құқық бұзушылықтардың нақты аумақтық шекарасын белгілеу қиындық туғызады. Соның нәтижесінде халықаралық құқықтық ынтымақтастықтың маңызы артып отыр. Сонымен бірге ақпараттық технологиялар азаматтардың құқықтарын іске асыру мүмкіндіктерін кеңейтті. Мемлекеттік қызметтерді онлайн алу, электрондық өтініштер беру және қашықтан сотқа жүгіну құқыққа қолжетімділікті арттырудың маңызды құралдарына айналды. Мемлекеттік басқаруды цифрландыру және электрондық үкімет институты. Мемлекеттік басқарудың цифрландырылуы құқықтық жүйенің институционалдық дамуына жаңа серпін берді. Электрондық үкімет тетіктері мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыруға, бюрократиялық рәсімдерді қысқартуға және мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталған. Электрондық форматтағы мемлекеттік қызметтер азамат пен мемлекет арасындағы өзара байланысты жеңілдетіп, әкімшілік рәсімдердің тиімділігін арттырды. Сонымен қатар цифрлық платформалар арқылы мемлекеттік шешім қабылдау процесінің ашықтығы күшейіп, қоғамдық бақылау мүмкіндіктері кеңейді. Дегенмен цифрлық мемлекеттік басқару жаңа құқықтық тәуекелдерді де туындатады. Атап айтқанда, ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігі, деректердің қорғалуы, алгоритмдік шешімдердің әділдігі және мемлекеттік деректер базасының сенімділігі маңызды құқықтық мәселелердің қатарына жатады. Сондықтан цифрлық басқару жүйесін дамыту құқықтық кепілдіктерді күшейтумен қатар жүзеге асырылуы тиіс. Осылайша, цифрлық трансформация құқықтық жүйенің эволюциялық дамуының маңызды кезеңіне айналып, құқықтық реттеу тәсілдерін жаңартуды және құқық қолдану тәжірибесін заманауи талаптарға бейімдеуді қажет етеді[3].

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы құқықтық реттеу жүйесінің алдында жаңа міндеттер мен күрделі сын-қатерлер қалыптастырды. Цифрлық ортада туындайтын қоғамдық қатынастардың ерекшелігі олардың жылдам өзгеруімен, трансшекаралық сипатымен және технологиялық факторларға тәуелділігімен байланысты. Осыған байланысты

дәстүрлі құқықтық нормалар көптеген жағдайда жаңа цифрлық құбылыстарды толық қамти алмайды, бұл құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігін туындатады. Дербес деректерді қорғаудың құқықтық аспектілері.

Цифрлық қоғам жағдайында дербес деректер маңызды экономикалық және әлеуметтік ресурсқа айналды. Азаматтардың жеке мәліметтері мемлекеттік ақпараттық жүйелерде, коммерциялық платформаларда және әлеуметтік желілерде кең көлемде өңделеді. Бұл жағдай дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін құқықтық реттеудің негізгі бағыттарының біріне айналдырды. Деректердің заңсыз жиналуы, таралуы немесе үшінші тұлғаларға берілуі азаматтардың жеке өміріне қол сұғу тәуекелін арттырады. Сондықтан дербес деректерді жинау мен өңдеудің заңдылығы, пайдаланушы келісімі, ақпараттық қауіпсіздік талаптары және деректерді сақтау мерзімі нақты құқықтық регламенттеуді талап етеді. Сонымен қатар азаматтардың өз деректерін бақылау құқығын қамтамасыз ету қазіргі құқықтық саясаттың маңызды элементі болып табылады. Киберқауіпсіздік және құқықтық жауапкершілік. Цифрлық инфрақұрылымның дамуы киберқылмыстар санының өсуімен қатар жүріп отыр. Ақпараттық жүйелерге заңсыз кіру, деректерді ұрлау, онлайн алаяқтық және цифрлық шабуылдар мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіреді. Киберқауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеу тек қылмыстық жауапкершілікті белгілеумен шектелмей, алдын алу шараларын, ақпараттық жүйелерді қорғау стандарттарын және ұйымдардың қауіпсіздік міндеттерін айқындауды қамтуы тиіс. Сонымен қатар цифрлық қылмыстардың трансұлттық сипаты халықаралық құқықтық ынтымақтастықты күшейтуді қажет етеді. Құқық қолдану тәжірибесінде киберқылмыстарды дәлелдеу күрделі процесс болып табылады, себебі электрондық іздердің өзгертілуі немесе жойылуы мүмкін. Осыған байланысты цифрлық криминалистика әдістерін дамыту ерекше маңызға ие.

Жасанды интеллект пен автоматтандырылған шешімдердің құқықтық мәртебесі. Жасанды интеллект технологиялары мемлекеттік басқаруда, құқық қорғау қызметінде және сот жүйесінде біртіндеп қолданылып келеді. Алгоритмдер арқылы деректерді талдау құқықтық шешім қабылдау процесін жеделдеткенімен, олардың құқықтық мәртебесі мен жауапкершілік мәселелері толық айқындалмаған. Автоматтандырылған шешімдердің объективтілігі, алгоритмдік бейтараптық және адам құқықтарын сақтау мәселелері ғылыми және құқықтық пікірталастардың өзегіне айналды. Егер жасанды интеллект қате шешім қабылдаса, жауапкершілік кімге жүктелетіні — бағдарламаны жасаушыға, пайдаланушыға немесе жүйені енгізген органға — құқықтық тұрғыдан нақты анықталуы қажет. Сондықтан жасанды интеллектіні құқықтық реттеу адам бақылауын сақтау, ашықтық қағидатын енгізу және технологиялық шешімдердің түсіндірмелілігін қамтамасыз ету негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Құқық қолдану тәжірибесінің трансформациясы.

Цифрлық технологиялардың енгізілуі құқық нормаларын жетілдірумен қатар, оларды іске асыру тетіктерін де айтарлықтай өзгертті. Құқық қолдану тәжірибесі дәстүрлі қағаз форматынан электрондық және автоматтандырылған модельге біртіндеп көшіп, құқық қорғау және сот органдары қызметінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік берді. Бұл өзгерістер құқықтық рәсімдердің жеделдігін қамтамасыз етіп қана қоймай, құқықтық қызметтің мазмұны мен әдістерін қайта қалыптастыруға ықпал етті.

Сот жүйесін цифрландыру құқық қолдану тәжірибесіндегі маңызды реформалардың бірі болып табылады. Электрондық сот ісін жүргізу жүйелері талап арыздарды онлайн жолдау, сот отырыстарына қашықтан қатысу және сот актілерін электрондық форматта алу мүмкіндігін қамтамасыз етті. Онлайн сот өндірісі азаматтардың сотқа қолжетімділігін арттырып, уақыт пен қаржылық шығындарды азайтты. Әсіресе қашықтан қатысу мүмкіндігі өңірлік алшақтық мәселесін жеңілдетіп, сот төрелігінің ашықтығын күшейтті. Сонымен қатар сот процесінің цифрлық тіркелуі рәсімдердің айқындылығын арттыруға ықпал етеді. Сонымен бірге электрондық сот төрелігі деректер қауіпсіздігі, процессуалдық құқықтардың сақталуы және техникалық ақауларға тәуелділік сияқты жаңа мәселелерді де туындатуда. Сондықтан цифрлық сот жүйесін дамыту құқықтық кепілдіктерді сақтай отырып жүзеге асырылуы қажет. Құқық қорғау органдары қызметін цифрландыру. Құқық қорғау органдарының қызметінде

цифрлық технологияларды пайдалану құқық бұзушылықтардың алдын алу мен тергеу тиімділігін арттырды. Ақпараттық дерекқорлар, бейнебақылау жүйелері, биометриялық сәйкестендіру құралдары және аналитикалық платформалар құқық бұзушылықтарды анықтау процесін жеделдетуге мүмкіндік береді[4].

Цифрлық құралдар қылмыстық жағдайды талдауға, тәуекелдерді болжауға және жедел әрекет ету шараларын тиімді ұйымдастыруға көмектеседі. Сонымен қатар электрондық құжат айналымы тергеу әрекеттерін рәсімдеуді жеңілдетіп, адами фактор ықпалын азайтады. Алайда мұндай технологияларды қолдану азаматтардың жеке өміріне қол сұқпау қағидатын сақтау қажеттілігімен тығыз байланысты. Сондықтан құқық қорғау органдарының цифрлық мүмкіндіктерін кеңейту заңдылық, пропорционалдық және адам құқықтарын қорғау қағидаттарына негізделуі тиіс. Шетелдік тәжірибе және салыстырмалы құқықтық талдау. Цифрлық технологиялардың құқықтық жүйеге ықпалы жаһандық сипатқа ие болғандықтан, әртүрлі мемлекеттердің тәжірибесін салыстырмалы түрде зерттеу құқықтық реформаларды тиімді жүзеге асыру үшін маңызды болып табылады. Дамыған елдер цифрлық трансформацияны құқықтық реттеу мен құқық қолдану тәжірибесін жетілдірудің стратегиялық бағыты ретінде қарастырып, жаңа құқықтық модельдерді қалыптастыруда. Дамыған мемлекеттердің цифрлық құқықтық реформалары. Көптеген мемлекеттер мемлекеттік басқару мен құқықтық қызметті цифрландыру арқылы құқықтық жүйенің тиімділігін арттыруға бағытталған реформаларды жүзеге асыруда. Мысалы, электрондық үкімет платформалары мемлекеттік қызмет көрсетудің негізгі құралына айналып, әкімшілік рәсімдердің ашықтығы мен жылдамдығын қамтамасыз етті. Кейбір елдерде сот жүйесі толық немесе ішінара онлайн форматқа көшіріліп, талап арыз беру, дәлелдемелерді ұсыну және сот шешімдерін алу процестері электрондық ортада жүзеге асырылады. Бұл сот төрелігінің қолжетімділігін арттырып, сот жүктемесін азайтуға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар бірқатар мемлекеттер жасанды интеллектіні құқық қорғау және сот талдауы саласында қолдануды тәжірибеге енгізіп, құқықтық процестерді автоматтандыру бағытында эксперименттер жүргізуде. Мұндай реформалар құқықтық шешімдердің болжамдылығын арттырғанымен, этикалық және құқықтық бақылау механизмдерін күшейтуді талап етеді. Қазақстан тәжірибесін жетілдіруге арналған ұсыныстар. Шетелдік тәжірибені талдау Қазақстанның құқықтық жүйесін цифрландыру бағытында бірқатар маңызды қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, цифрлық технологияларды енгізу құқықтық кепілдіктерді күшейтумен қатар жүзеге асырылуы тиіс. Екіншіден, нормативтік құқықтық базаны технологиялық өзгерістерге жедел бейімдеу қажеттілігі байқалады. Сондай-ақ құқық қолдану органдары қызметкерлерінің цифрлық құзыреттерін арттыру, мамандандырылған киберсарапшылар институтын дамыту және құқықтық процестердің ашықтығын қамтамасыз ететін цифрлық бақылау құралдарын енгізу маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, цифрлық реформалардың табысты болуы тек технологиялық жаңартумен емес, құқықтық мәдениеттің дамуы және қоғамның цифрлық сауаттылығы деңгейімен де тығыз байланысты. Сондықтан құқықтық жүйені жетілдіру кешенді әрі кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы қажет.

Құқықтық жүйені дамытудың болашақ бағыттары. Цифрлық технологиялардың одан әрі дамуы құқықтық жүйенің үздіксіз жаңаруын талап етеді. Қазіргі кезеңде құқық тек қоғамдық қатынастарды реттеуші құрал ғана емес, сонымен қатар технологиялық прогресті қауіпсіз әрі әділ бағытта дамытуға ықпал ететін стратегиялық институтқа айналууда. Сондықтан құқықтық жүйені жетілдіру цифрлық дәуірдің жаңа талаптарын ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс. Цифрлық құқықтың (Digital Law) қалыптасу үрдісі

Цифрлық кеңістікте туындайтын құқықтық қатынастардың көбеюі құқық ғылымында жаңа бағыт— цифрлық құқықтың қалыптасуына негіз болды. Цифрлық құқық электрондық мәмілелерді, дербес деректерді қорғауды, жасанды интеллектіні пайдалануды, цифрлық активтерді және онлайн платформалардың қызметін құқықтық реттеуді қамтиды. Болашақта цифрлық құқық дербес құқықтық институт ретінде қалыптасып, дәстүрлі құқық салаларымен тығыз байланыста дамиды. Бұл үрдіс құқықтық нормалардың технологиялық бейтараптығын

қамтамасыз етуді және инновациялардың дамуына құқықтық кедергілерді азайтуды талап етеді[5].

Нормативтік базаны жаңарту қажеттілігі. Технологиялық өзгерістердің жылдамдығы қолданыстағы заңнаманың ескіруіне әкелуі мүмкін. Сондықтан құқықтық реттеу икемді әрі бейімделгіш сипатта болуы қажет. Заңнаманы жаңарту барысында технологиялық тәуекелдерді алдын ала бағалау және құқықтық эксперименттер (пилоттық құқықтық режимдер) енгізу тиімді тәсілдердің бірі болып саналады. Сонымен қатар нормативтік актілерді әзірлеу кезінде цифрлық сараптама жүргізу, яғни заң жобаларының цифрлық ортаға ықпалын бағалау тәжірибесін енгізу маңызды. Бұл құқықтық олқылықтардың алдын алуға мүмкіндік береді. Цифрлық сауаттылық және құқықтық мәдениет. Құқықтық жүйенің тиімділігі азаматтардың құқықтық және цифрлық сауаттылық деңгейімен тығыз байланысты. Цифрлық қызметтердің кең таралуы азаматтардың жеке деректер қауіпсіздігі, онлайн құқықтары мен міндеттері туралы білімін арттыруды талап етеді. Болашақта құқықтық мәдениетті дамыту білім беру жүйесі арқылы жүзеге асырылып, цифрлық қауіпсіздік негіздері мен құқықтық жауапкершілік мәселелері оқу бағдарламаларына енгізілуі қажет. Бұл құқық бұзушылықтардың алдын алуға және құқықтық сананы қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі заң ғылымында цифрландырудың құқықтық табиғаты туралы бірнеше іргелі пікірлер қалыптасқан: Лоуренс Лессиг (Lawrence Lessig): Америкалық заңгер, профессор Л. Лессигтің әйгілі «Code is Law» (Код бұл заң) деген тұжырымдамасы бар. Оның пікірінше, киберкеңістікте заң мәтініне қарағанда бағдарламалық код (алгоритмдер) адам мінез-құлқын көбірек реттейді. Сондықтан ғалым заңгерлердің бағдарламалау негіздерін білуі тиіс екенін алға тартады. С.А. Әбдірайымов (Отандық заңгер-ғалым): Ол цифрлық технологиялардың сот жүйесіне енуін зерттей келе: «Цифрландыру — сот төрелігінің ашықтығы мен жеделдігін қамтамасыз ететін құрал ғана емес, ол сот билігіне деген халықтың сенімін арттыратын басты фактор» — деп есептейді. Ричард Сасскинд (Richard Susskind): Әлемге әйгілі футуролог-заңгер Р. Сасскинд өзінің «Болашақтың заңгерлері» атты еңбегінде: «Болашақта адамдарға соттар мен заңгерлер емес, олардың мәселесін тез әрі арзан шешетін цифрлық платформалар керек болады» деген болжам жасайды. Ол дәстүрлі сот процестерінің «онлайн» форматқа толық көшуі заңды құбылыс екенін айтады. Ж.У. Ибрагимов (Құқықтанушы): Отандық ғалым құқық қолданудағы жасанды интеллекттің рөлі туралы: «ЖИ судьяны алмастыра алмайды, бірақ ол заңнамалық коллизияларды (қайшылықтарды) табуда және сот тәжірибесін біріздендіруде таптырмас көмекші» деген пікір білдіреді. Ол «алгоритмдік әділдік» түсінігін заңнамаға енгізуді ұсынады. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы құқықтық жүйенің мазмұны мен қызмет ету қағидаттарына елеулі өзгерістер енгізіп, құқық қолдану тәжірибесінің жаңа моделін қалыптастыруға ықпал етті. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрландыру үдерісі құқықтық қатынастардың табиғатын өзгертіп қана қоймай, құқық шығармашылығы мен құқық қолдану механизмдерін жаңғыртудың объективті қажеттілігін туындатуда. Мақала барысында цифрлық трансформацияның құқықтық жүйеге әсері кешенді түрде талданып, ақпараттық қоғам жағдайында құқықтық реттеудің жаңа бағыттары айқындалды. Дербес деректерді қорғау, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету, жасанды интеллектің құқықтық реттеу және цифрлық дәлелдемелерді пайдалану мәселелері қазіргі құқық ғылымының маңызды бағыттарына айналғаны анықталды. Бұл салаларда құқықтық нормаларды жетілдіру құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады. Құқық қолдану тәжірибесінің цифрландырылуы сот төрелігінің қолжетімділігін арттырып, құқық қорғау органдары қызметінің тиімділігін жоғарылатқанымен, деректер қауіпсіздігі, цифрлық теңсіздік және автоматтандырылған шешімдердің әділдігі сияқты жаңа тәуекелдерді де қалыптастырды. Осыған байланысты технологиялық жаңашылдықтарды енгізу құқықтық кепілдіктер мен адам құқықтарын сақтау қағидаттарымен үйлестірілуі тиіс. Шетелдік тәжірибені салыстырмалы талдау цифрлық құқықтық реформалардың табысты жүзеге асуы заңнаманың икемділігіне, институционалдық дайындыққа және қоғамның цифрлық мәдениет деңгейіне тәуелді екенін көрсетті. Бұл тәжірибе ұлттық құқықтық жүйені жетілдіру барысында халықаралық стандарттарды ескеру қажеттігін дәлелдейді. Зерттеу

нәтижелері негізінде келесі тұжырымдар жасалды: біріншіден, құқықтық жүйе цифрлық өзгерістерге бейімделген динамикалық құрылым ретінде дамуы тиіс; екіншіден, цифрлық құқық институттарын қалыптастыру құқықтық реттеудің жаңа кезеңін айқындайды; үшіншіден, құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру технологиялық инновациялар мен құқықтық әділдік арасындағы теңгерімді сақтауға негізделуі қажет[6].

Цифрлық технологиялар жағдайындағы құқықтық жүйені дамыту — тек технологиялық жаңарту емес, құқықтық ойлау мәдениетін трансформациялау процесі болып табылады. Болашақта құқықтық жүйенің тиімділігі оның цифрлық ортадағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету қабілетімен, азаматтардың құқықтарын қорғау деңгейімен және инновациялық өзгерістерге икемділігімен айқындалатын болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Цифрлық Кодексі 2026 ж.
2. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы.
3. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы 2013ж.
4. Теория государства и права. Алексеев С.С. 1995г.
5. Brownsword R., Yeung K. Regulating Technologies: Legal Futures, Regulatory Frames and Technological Fixes. – Oxford: Hart Publishing, 2019.
6. United Nations. Cybercrime and Digital Security Guidelines. – New York, 2020.

ӘОК 340.1(574)

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ»

Даулетова Диана Ерлановна

d.dauletova06@gmail.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор - Нысанова С. К.

Бұл мақала Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің жағандық сын-қатерлер жағдайында трансформациялану үрдістерін кешенді түрде талдауға арналған. Зерттеу барысында құқықтық жүйенің теориялық негіздері, институционалдық құрылымы және қазіргі заманғы реформалардың негізгі бағыттары қарастырылады. Сонымен қатар, цифрландыру, экологиялық қауіпсіздік жүйесіндегі жаңартулар және олардың құқықтық реттеуге әсері талданады.

Мақалада Қазақстанның құқықтық жүйесінің халықаралық стандарттарға бейімделу ерекшеліктері, заңнамалық жаңғыртулар және құқық қолдану тәжірибесіндегі өзекті мәселелер көрсетілген. Нәтижесінде құқықтық жүйені жетілдірудің перспективалық бағыттары айқындалып, құқық үстемдігін қамтамасыз ету мен құқықтық мемлекетті нығайтуға бағытталған ұсыныстар берілген.

Қазіргі жағандану кезеңі мемлекеттердің құқықтық жүйелеріне сапалық жаңа талаптар қояды. Әлемдік кеңістікте интеграциялық процестердің тереңдеуі, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, трансұлттық қылмыстың күрделенуі және экологиялық дағдарыстар ұлттық құқықтық жүйелердің трансформациялануын объективті қажеттілікке айналдырды.

Жағандық сын-қатерлердің құқықтық табиғаты олардың мемлекетаралық шекаралардан тыс әсер етуінде көрініс табады. Бұл құбылыстар ұлттық құқықтық жүйелердің дәстүрлі реттеу механизмдерін жеткіліксіз етеді және құқықтың халықаралық нормалармен

үйлесуін талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің жаһандық сын-қатерлерге бейімделуі өзекті ғылыми-теориялық және практикалық мәселе болып табылады.

Жаһандық сын-қатерлер құқықтық жүйенің эволюциялық дамуына тікелей әсер ететін факторлар жүйесін құрайды. Олар құқықтың мазмұнына, құрылымына және функцияларына ықпал етеді. Бұл қауіптердің негізгі ерекшелігі – олардың трансшекаралық сипаты, яғни бір мемлекет шеңберінде шектелмей, бүкіл халықаралық қауымдастыққа ықпал етуінде. Осыған байланысты құқықтық жүйелер тек ұлттық деңгейде емес, сонымен қатар халықаралық құқықтық кеңістікпен өзара байланыста дамуға мәжбүр.

Ең алдымен, қазіргі кезеңдегі негізгі жаһандық сын-қатерлердің бірі – цифрлық трансформация және ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін қарастырайық. Ақпараттық технологиялардың дамуы қоғамның барлық саласын қамтып, құқықтық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастырды. Дегенмен, бұл процесс жаңа қауіптерді де туындатты. Киберқылмыс, дербес деректердің заңсыз айналымы, цифрлық алаяқтық және ақпараттық манипуляциялар қазіргі құқықтық жүйелер үшін елеулі қауіп болып табылады. Бұл құбылыстар құқықтық реттеудің дәстүрлі тәсілдерінің жеткіліксіздігін көрсетіп, жаңа құқықтық институттарды қалыптастыру қажеттілігін туындатады.

Екінші маңызды жаһандық сын-қатер – экологиялық дағдарыс. Ірі кәсіпкерліктің қарқынды дамуы салдарынан қоршаған ортаның ластануы, климаттың өзгеруі, табиғи ресурстардың сарқылуы және биоәртүрліліктің азаюы қазіргі әлемнің ең өзекті проблемаларының бірі болып табылады. Бұл мәселелер тек экологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және құқықтық сипатқа ие. Экологиялық қауіптер мемлекеттерді тұрақты даму қағидаттарын енгізуге және табиғатты қорғаудың құқықтық механизмдерін күшейтуге мәжбүр етеді. Нәтижесінде экологиялық құқық жаһандық деңгейде қарқынды дамып, халықаралық құқықтың маңызды саласына айналууда.

Үшіншісі – технологиялық даму мен жасанды интеллекттің құқықтық салдары. Жасанды интеллекттің дамуы құқықтық жүйелер алдында жаңа мәселелер туындатады. Алгоритмдердің шешім қабылдаудағы рөлі, деректерді пайдалану шекаралары және жауапкершілік мәселелері құқық теориясында жаңа бағыттардың қалыптасуына себеп болды. Бұл мемлекеттегі құқықтық жүйенің тек реттеуші ғана емес, сонымен қатар технологиялық процестерге бейімделуші жүйе екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі континенттік құқықтық жүйе моделіне жатады. Бұл модельдің негізгі ерекшелігі – құқық нормаларының кодталған түрде болуы және нормативтік актілердің басымдығы. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін құқықтық мемлекет құру жолын таңдады. Конституциялық құрылымның орнығуы, құқықтық институттардың қалыптасуы және заңнамалық жүйенің дамуы осы бағыттағы негізгі кезеңдер болып табылады. Соңғы жылдары жүргізілген реформалар құқықтық жүйені жаңғыртуға және оның тиімділігін арттыруға бағытталды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық жүйенің іргелі нормативтік актісі болып табылады. Конституцияда адам құқықтары мен бостандықтарының үстемдігі, құқықтық мемлекеттің қағидалары және биліктің бөліну принципі бекітілген. 2026 жылы 15 наурызда республикалық референдумда жаңа Конституцияның қабылдануы Қазақстанның құқықтық тарихындағы жай ғана заңнамалық жаңарту емес, бұл мемлекеттің жаһандық сын-қатерлер мен цифрлық дәуірдің күрделі талаптарына берген стратегиялық жауабы әрі ұлттық жаңғырудың жаңа бағдары болды. Бұл тарихи құжат еліміздің саяси архитектурасын түбегейлі трансформациялап, билік тармақтары арасындағы тепе-теңдіктің мейлінше әділ әрі тиімді моделін қалыптастыру арқылы қоғам мен мемлекет арасындағы сенімнің жаңа деңгейін айқындап берді. Жаңа Ата Заңның өзегінде адам құқықтарының классикалық түсінігінен бөлек, заманауи киберкеңістіктегі жеке тұлғаның қауіпсіздігі, цифрлық егемендік және жасанды интеллект жағдайындағы этикалық нормалар сияқты инновациялық бағыттар алғаш рет конституциялық деңгейде бекітілді. Сонымен қатар, экологиялық императив пен табиғи ресурстарға иелік етудің жаңа қағидаттары мемлекеттің болашақ ұрпақ алдындағы

жауапкершілігін күшейтіп, тұрақты дамудың берік құқықтық негізін қалады. Бұл реформалар Қазақстанның құқықтық жүйесін халықаралық стандарттармен толық үйлестіріп қана қоймай, геосаяси турбуленттілік жағдайында ұлттық мүддені қорғайтын икемді әрі төзімді механизмге айналдырды. Осылайша, жаңа Конституция – заман ағымына бейімделген, демократиялық құндылықтар мен технологиялық прогресті ұштастырған Әділетті Қазақстанның басты құқықтық тірегі ретінде мемлекеттің жаңа белеске нық қадам басуына жол ашты.

Құқықтық жүйе бірнеше деңгейден тұрады:

- конституциялық құқық;
- салалық құқықтар;
- процессуалдық құқық;
- халықаралық құқық нормалары.

Қазақстан құқықтық жүйесінің ерекшелігі – халықаралық құқықтың ұлттық құқықтан басымдығының танылуы. Бұл қағида халықаралық шарттардың ұлттық заңнамамен үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Қазақстандағы құқықтық реформалар кезең-кезеңімен жүзеге асырылды және олар жүйелі сипатқа ие.

Қылмыстық құқық саласында 2014 жылы жаңа Қылмыстық кодекс қабылданды. Кодекс қылмыстық саясаттың гуманизациялануына бағытталды. Жаза жүйесі сараланып, қылмыстардың қоғамдық қауіптілік деңгейіне қарай жіктелуі нақтыланды. 2025 жылғы 16 қыркүйекте ҚР Президентінің «Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасын оңтайландыру мәселелері бойынша кейбір заңнамадағы актілерге өзгерістер енгізу туралы» Заңымен Қылмыстық Кодекске жаңа қылмыс түрлерін, атап айтқанда, жеке адамның еркіндігі мен бостандығына қол сұғатын әрекеттерге қатысты “115-1Бап. Сталкинг”, “125-1Бап. Некеге тұруға мәжбүрлеу”; дропперлік заңсыз іс-әрекеттерге қатысты “232-1Бап. Банктік шотқа, төлем құралына немесе сәйкестендіру құралына қолжетімділікті заңсыз ұсыну, беру және алу, сондай-ақ төлемдерді және (немесе) ақша аударымдарын заңсыз жүзеге асыру”; экономикалық қылмысқа қатысты “214-2Бап. Заңсыз коллекторлық қызмет” және тағы да басқа бірқатар баптар енгізілді.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде ақпараттық технологиялар бағытындағы өзгерістер Қылмыстық кодекстегі ақпараттық қылмыстарға арналған нормалар арқылы көрініс тапты. Атап айтқанда, Кодекстің VII- тарауында 205-213 баптар аралығында ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, ақпаратты құқыққа сыйымсыз жою немесе өзгерту сияқты әрекеттер, онымен қоса телекоммуникация желілерінің жұмысын бұзу, қылмыстық құқық бұзушылық ретінде танылған.

Қазақстанның заманауи қауіптерге бейімделу стратегиясында сондай-ақ 2025 жылғы 30 желтоқсанда қабылданған «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы ерекше орын алады. Жаһандық экономикалық құбылмалылық кезеңінде қылмыс деңгейінің өсуі — заңды құбылыс. Бұл заң әлеуметтік шиеленістің қылмысқа ұласпауына тосқауыл қоятын «сақтандыру жастығы» рөлін атқарады.

Экологиялық факторлар құқықтық жүйенің дамуына әсер ететін маңызды компоненттердің бірі болып табылады. Экологиялық құқықтың қалыптасуы халықаралық деңгейдегі келісімдер мен конвенцияларға негізделеді. Қазақстан Республикасында 2021 жылы 2 қаңтарда қабылданған Экологиялық кодекс осы бағыттағы институционалдық жаңарудың көрінісі болып табылады. Экологиялық кодекстің концептуалды өзгерістерінің бірі — ластаушының ремедиация жасау міндеті, ол туралы 136 және 139 баптарда нақты айтылады. Бұл нормалардың құқықтық мәнін аңғаратын болсақ, бұрынғы «Ластаушы төлейді» қағидатын негізге ала отырып, экологиялық залал келтірген тұлғаға - келтірілген зиянды заттай нысанда жою талабы қойылды. Егер бұрын кәсіпорын табиғатты бүлдіргені үшін тек бюджетке әкімшілік айыппұл төлеумен шектелсе, жаңа заңнама бойынша ол ластаған аумақты толық тазартып, биологиялық рекультивация жүргізу арқылы қоршаған ортаны бастапқы қалпына келтіруге міндетті. Бұл тетік экологиялық жауапкершілікті фискалдық

құралдан нақты табиғатты қорғау іс-қимылына айналдырып, жауапкершіліктің жаңа деңгейін бекітті.

Сонымен қатар, 113-бабына назар аударсақ, өнеркәсіпті технологиялық тұрғыдан жаңартудың басты құралы ретінде ең үздік қолжетімді техникаларды (ЕҮҚТ) енгізу міндеттемесі бекітілді. Бұл баптың құқықтық мәні — бірінші санаттағы ірі өндіріс орындары үшін заманауи, таза технологияларға көшудің ерікті емес, міндетті заңды талапқа айналуында. ЕҮҚТ-ны енгізуден бас тартқан кәсіпорындарға экологиялық рұқсат берілмейді, ал мұндай рұқсаттың болмауы кәсіпорын қызметін заңсыз деп тануға және оның жұмысын тоқтатуға тікелей негіз болады. Осылайша, қабылданған реформалар мемлекеттің экологиялық стандарттарды қатаң бақылауындағы және өндірістік ластануды түбегейлі азайтудағы басты құқықтық тетігіне айналды.

Цифрлық трансформация жағдайында құқықтық реттеудің жаңа объектілері қалыптасуда. Ақпараттық кеңістіктің дамуы нәтижесінде деректер құқықтық қатынастардың негізгі объектілерінің біріне айналды. Бұл өз кезегінде дербес деректерді қорғау, киберқауіпсіздік және цифрлық құқық институттарының қалыптасуына алып келді. Цифрлық технологиялар құқықтық жүйенің жаңа даму парадигмасын қалыптастырды. Электрондық үкімет жүйесінің енгізілуі мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігін арттырды. Қазақстан Республикасында «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында құқықтық қызметтер цифрландырылды. Бұл құқықтық қатынастардың тиімділігін арттырып, құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге ықпал етті.

Цифрландыру құқықтық реттеудің жаңа салаларын қалыптастырды, соның ішінде:

- цифрлық құқық;
- дербес деректерді қорғау;
- электрондық коммерция.

Қазіргі таңда Қазақстанның құқықтық жүйесі технологиялық трансформация мен жаһандық цифрлық сын-қатерлерге жауап ретінде сапалы жаңа деңгейге көтерілді. Бұл бағыттағы ең маңызды қадамдардың бірі — 2025 жылы 17 қарашада «Жасанды интеллект туралы» Қазақстан Республикасының Заңының қабылдануы. Бұл құжат еліміздің технологиялық алпауыттар мен этикалық дилеммалар алдындағы құқықтық қорғаныс шебін анықтап берді.

Заңның ең көрнекті жаңалығы — 17 бапқа сәйкес жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерін олардың қоғамға тигізетін әсеріне қарай төмен, орташа және жоғары қауіп-қатер дәрежесіне бөлуі. Бұл — мемлекеттің технологияны жай ғана бақылап қоймай, оның адам өміріне, денсаулығына және конституциялық құқықтарына тигізер залалын алдын ала ескеретін «тәуекелге бағдарланған тәсілді» таңдағанын көрсетеді.

Ал 21-бабы заң азаматтардың «хабардар болу құқығын» бекітеді, яғни кез келген синтетикалық мазмұн арнайы таңбалануы тиіс екенін белгілейді. Сонымен қатар, заңнаманың 23-бабындағы авторлық құқық мәселесі — құқықтық жүйенің авторлар мен шығармашылық иелерін қорғауға бағытталған нақты жауабы. Онда ЖИ-ді оқыту үшін туындыларды пайдаланудың нақты шекаралары белгіленген, бұл зияткерлік меншік нарығындағы теңгерімді сақтауға мүмкіндік береді.

«Жасанды интеллектінің ұлттық платформасының» құрылуы 25-бап бойынша Қазақстанның дербес деректер мен есептеу ресурстарын шоғырландырып, технологиялық тәуелсіздікті қамтамасыз ету стратегиясының көрінісі. Бұл платформа инновацияларды залалсыздандырушы рөлін атқарады.

2025 жылы 17 қарашада қабылданған «Жасанды интеллект туралы» Заң — Қазақстанның жаһандық цифрлық бәсекеге қабілеттілігін арттырып қана қоймай, заң үстемдігін жаңа технологиялық шындыққа бейімдейтін іргелі құжат. Бұл заңнамалық база құқық қорғау жүйесінің ашықтығын, қауіпсіздігін және адам құқықтарының мызғымастығын жаңа цифрлық дәуірде де қамтамасыз ете алатынын дәлелдейді.

Қазақстан Республикасының заңнамалық жүйесіндегі келесі стратегиялық маңызды қадам — биыл 2026 жылы 9 қаңтарда Цифрлық кодекстің қабылдануы. Бұл құжат

цифрландыруды жай ғана техникалық процесс деңгейінен жүйелі мемлекеттік саясат деңгейіне көтерді. Кодекстің 16-тарауында бекітілген «Цифрлық трансформация» ұғымы мемлекеттік аппараттың жұмыс істеу принципін түбегейлі өзгертті. Цифрлық трансформация — бұл мемлекеттік басқарудың, экономиканың немесе қоғамдық қатынастардың барлық аспектілеріне цифрлық технологияларды жүйелі түрде енгізу арқылы процестерді түбегейлі қайта құру және олардың тиімділігін арттыру процесі. Кодекстің 93-бабына сәйкес, цифрлық трансформацияның негізгі мақсаты — мемлекеттік қызметтерді проактивті форматқа ауыстыру. Бұл дегеніміз — азамат өтініш бергенін күтпей-ақ, оның өмірлік жағдайына (бала туылуы, зейнетке шығуы және т.б.) байланысты қызметтердің автоматты түрде ұсынылуы. Кодекс деректерді талдау негізінде шешім қабылдауды міндеттейді, бұл бюрократияны азайтудың басты құралына айналды деп есептеу де қате емес.

Заңнаманың 95-бабында алғаш рет Цифрлық даму индексі ұғымы енгізілді. Бұл — мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектордың технологиялық дайындығын өлшейтін кешенді көрсеткіш. Жыл сайынғы бұл бағалау мемлекеттік органдардың цифрландыру бағдарламаларын жай ғана қағаз бетінде қалдырмай, нақты іске асыруына құқықтық мәжбүрлеу тетігі болып табылады.

Цифрлық кодекстің 6-бөлімі толығымен қауіпсіздік мәселелеріне арналған. Оның ішінде екі басты бағытты айта кетсем:

- Киберқауіпсіздік аудиті: Цифрлық объектілердің сапасы мен қауіпсіздігіне міндетті және бастамашылық аудит жүргізу талаптары бекітілген.

- ЖИ жүйелерінің аудиті: Жасанды интеллект модельдерін оқыту үшін қолданылатын деректердің заңдылығы мен этикалық нормаларға сай келуі Кодекс деңгейінде бақыланады.

Кодекс Қазақстанның жаһандық цифрлық кеңістіктегі орнын айқындайды. 103-бапқа сәйкес, халықаралық деңгейдегі ынтымақтастықтың мақсаты — киберқылмыспен және цифрлық алаяқтықпен күрес. Бұл жаһандық деңгейдегі трансшекаралық қауіптерге қарсы тұру үшін құқықтық негізді қалайды.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі келесі стратегиялық бағыттар бойынша дамуда:

- цифрлық құқықтың дамуы;
- құқықтық жүйенің халықаралық стандарттарға сәйкестенуі;
- сот жүйесінің толық тәуелсіздігі;
- құқық қолдану практикасын жетілдіру;
- құқықтық мәдениетті арттыру.

Бұл бағыттар құқықтық мемлекеттің нығаюына және қоғамдағы құқық үстемдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Жүргізілген талдау Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі жаһандық сын-қатерлер жағдайында эволюциялық және бағытталған трансформация кезеңінен өтіп жатқанын көрсетеді. Цифрландыру, экологиялық қауіпсіздік, трансұлттық қылмыс және халықаралық интеграция сияқты факторлар ұлттық құқықтық жүйенің мазмұны мен құрылымына тікелей әсер етуде. Осыған байланысты Қазақстан құқықтық саясатты жаңғырту, заңнаманы жүйелеу және құқық қолдану практикасын жетілдіру арқылы бейімделу стратегиясын іске асыруда.

Сонымен қатар, қабылданған реформаларға қарамастан, құқықтық жүйенің тиімділігі тек нормативтік базамен емес, оны іске асыру сапасымен айқындалатыны байқалады. Сондықтан құқықтық мемлекетті нығайту үшін институционалдық және функционалдық деңгейде кешенді шаралар қажет.

Осы тұрғыда субъективті тұрғыда құқықтық жүйені жетілдірудің негізгі перспективалық бағыттарын ұсынғым келеді:

-Құқық үстемдігін қамтамасыз ету механизмдерін күшейту қажет. Бұл, ең алдымен, сот билігінің шынайы тәуелсіздігін қамтамасыз етуді, судьяларды іріктеу мен бағалау жүйесінің ашықтығын арттыруды және сот актілерінің орындалуын тиімді бақылауды талап етеді. Құқық

үстемдігі тек заңдардың болуымен емес, олардың әділ және біркелкі қолданылуымен өлшенеді.

-Құқық қолдану практикасының біркелкілігін қамтамасыз ету маңызды. Қазақстанда заңдардың жиі өзгеруі мен әртүрлі түсіндірілуі құқықтық анықтылық қағидасын әлсіретуі мүмкін. Осыған байланысты Жоғарғы соттың нормативтік қаулыларының рөлін күшейту, құқықтық түсіндірудің бірыңғай стандарттарын қалыптастыру қажет.

-Цифрлық құқықты жүйелі түрде дамыту қажет. Бүгінгі уақытта жасанды интеллект, үлкен деректер, блокчейн технологиялары арқылы құқықтық реттеуді талап ететін жаңа салаларды қалыптастыруда. Қазақстан бұл бағытта дербес деректерді қорғау, киберқауіпсіздік және цифрлық мәмілелерді құқықтық қамтамасыз ету бойынша кешенді заңнамалық база қалыптастыруы тиіс.

-Экологиялық құқықты күшейту өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Экологиялық қауіптердің жаһандық сипатын ескере отырып, Қазақстан тұрақты даму қағидаларын құқықтық деңгейде бекітіп, экологиялық жауапкершілікті арттыруы қажет. Бұл ретте «ластаушы төлейді» қағидатын тиімді іске асыру және экологиялық бақылауды цифрландыру маңызды.

-Халықаралық құқықпен үйлесімділікті тереңдету қажет. Қазақстан халықаралық ұйымдардың толыққанды қатысушысы ретінде халықаралық шарттарды ұлттық заңнамаға тиімді енгізіп, құқықтық реттеудің сапасын арттыруы тиіс. Бұл инвестициялық тартымдылықты арттыруға және құқықтық сенімділікті күшейтуге ықпал етеді.

-Құқықтық мәдениетті арттыру және құқықтық сананы қалыптастыру ұзақ мерзімді стратегиялық міндет болып табылады. Құқықтық сауаттылықтың төмендігі құқықтық нормалардың тиімді жүзеге асырылуына кедергі келтіреді. Сондықтан құқықтық білім беруді жетілдіру, халық арасында құқықтық ағартушылық жұмыстарын жүйелі жүргізу қажет.

-Мемлекеттік басқаруды құқықтық цифрландыруды тереңдету қажет. Электрондық үкімет жүйесін жетілдіру, мемлекеттік қызметтерді толық автоматтандыру және ашық деректер саясатын дамыту сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі жаһандық сын-қатерлерге жауап ретінде жүйелі түрде дамып келеді. Алайда оның тиімділігі құқықтық нормалардың сапасымен қатар, олардың нақты жүзеге асырылу деңгейіне байланысты. Ұсынылған бағыттарды іске асыру құқық үстемдігін нығайтуға, құқықтық мемлекетті қалыптастыруға және Қазақстанның халықаралық құқықтық кеңістіктегі орнын күшейтуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 1995 (өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі. – Астана, 2026 жылғы 9 қаңтар.
3. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Астана, 2021 жылғы 2 қаңтар.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Астана, 2014 жылғы 3 шілде.
5. Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» Заңы. – Астана, 2025 жылғы 17 қараша.
6. Қазақстан Республикасының «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы. – Астана, 2025 жылғы 30 желтоқсан.
7. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасын оңтайландыру мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер енгізу туралы» Заңы. – Астана, 2025 жылғы 16 қыркүйек.
8. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген.
9. Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы (2030 жылға дейінгі кезеңге арналған). – Астана.
10. Нысанбаев А. Жаһандану және Қазақстанның орнықты дамуы. – Алматы, 2002.
11. Ишанғалиев Ш. Цифрлық құқық – заман талабы // Мақат тынысы. – 2026.

УДК 346.2

“ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН”

Дайрабаева Нурбакыт Кылышевна

dairabayeva.n@gmail.com

докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана,
Республика Казахстан

В статье рассматриваются основные аспекты правового регулирования государственных закупок в Республике Казахстан. Анализируются принципы, способы и процедуры осуществления закупок товаров, работ и услуг для государственных нужд. Исследуются организационная структура системы государственных закупок, роль участников закупочных процессов, механизмы контроля и надзора. Особое внимание уделяется процессу электронизации государственных закупок и его влиянию на повышение прозрачности и эффективности системы. Выявляются актуальные проблемы правоприменительной практики и предлагаются направления совершенствования законодательства в данной сфере. Автор приходит к выводу о необходимости комплексного подхода к развитию системы государственных закупок, включающего правовые, организационные и технологические меры.

Система государственных закупок представляет собой ключевой элемент экономического механизма любого государства, обеспечивающий рациональное использование бюджетных средств и удовлетворение потребностей государственных органов в товарах, работах и услугах. В Республике Казахстан правовое регулирование данной сферы прошло значительную эволюцию, отражая стремление государства к повышению прозрачности, эффективности и конкурентности закупочных процедур. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа действующей нормативно-правовой базы, выявления существующих проблем и определения перспектив совершенствования законодательства о государственных закупках.

Правовую основу государственных закупок в Казахстане составляет Закон Республики Казахстан «О государственных закупках» от 4 июля 2015 года, который определяет принципы, порядок и условия осуществления закупок товаров, работ и услуг для государственных нужд [1]. Данный нормативный акт устанавливает единые требования к организации и проведению закупочных процедур, направленные на обеспечение эффективного расходования бюджетных средств и развитие добросовестной конкуренции среди поставщиков.

Концептуальной основой системы государственных закупок выступают фундаментальные принципы, закрепленные в законодательстве.

Принцип открытости и прозрачности предполагает свободный доступ к информации о планируемых и проводимых закупках, за исключением сведений, составляющих государственные секреты или иную охраняемую законом тайну [2]. Реализация данного принципа осуществляется посредством функционирования единого веб-портала государственных закупок, где размещается вся необходимая информация о закупочных процедурах.

Принцип добросовестной конкуренции обеспечивает равные условия для всех потенциальных поставщиков и исключает возможность дискриминации участников закупок. Законодательство устанавливает запрет на действия заказчиков, ограничивающие конкуренцию, включая необоснованное установление преференций или создание препятствий

для участия в закупках [3]. Данный принцип тесно связан с антимонопольным регулированием и контролируется уполномоченным органом в сфере защиты конкуренции.

Эффективность использования государственных средств как принцип государственных закупок предполагает достижение оптимального соотношения между стоимостью закупаемых товаров, работ, услуг и их качественными характеристиками. Заказчики обязаны проводить предварительный анализ рынка, определять обоснованную начальную цену и выбирать наиболее выгодные предложения с учетом не только ценового фактора, но и других критериев оценки [4].

Принцип ответственности за результативность закупок возлагает на заказчиков обязанность обеспечивать достижение целей закупки и эффективное использование выделенных бюджетных средств. Законодательство предусматривает различные формы ответственности за нарушения в сфере государственных закупок, включая административную, гражданско-правовую и уголовную ответственность.

Система способов осуществления государственных закупок в Казахстане включает несколько основных методов. Конкурс является приоритетным способом закупки и проводится в форме открытого или закрытого конкурса в зависимости от специфики закупаемых товаров, работ или услуг [5]. Открытый конкурс предполагает публичное объявление о проведении закупки с возможностью участия неограниченного круга поставщиков, что обеспечивает максимальную конкуренцию и прозрачность процедуры.

Аукцион как способ закупки применяется в случаях, когда возможно четкое определение технических характеристик закупаемых товаров, работ или услуг, а основным критерием выбора победителя является цена. Электронные аукционы получили широкое распространение благодаря автоматизации процесса и минимизации возможностей для коррупционных проявлений [6].

Запрос ценовых предложений используется при закупках товаров, работ и услуг стандартного характера на сумму, не превышающую установленный законодательством порог. Данный способ характеризуется упрощенной процедурой и сокращенными сроками проведения, что повышает оперативность закупок при сохранении конкурентных начал.

Закупки из одного источника представляют собой исключительный способ, применяемый в строго определенных законом случаях, когда проведение конкурентных процедур невозможно или нецелесообразно [7]. Законодательство устанавливает исчерпывающий перечень оснований для применения данного способа, включая чрезвычайные ситуации, наличие исключительных прав на товары или услуги, необходимость обеспечения совместимости с существующим оборудованием.

Организационная структура системы государственных закупок включает несколько уровней участников. Заказчиками выступают государственные органы, организации, финансируемые из государственного бюджета, а также субъекты квазигосударственного сектора, определенные законодательством. Заказчики несут ответственность за планирование, организацию и проведение закупок в соответствии с установленными требованиями [8].

Организатор закупок может быть привлечен заказчиком для осуществления закупочных процедур на профессиональной основе. Институт организаторов закупок способствует повышению качества проведения закупок за счет специализации и накопления профессионального опыта. Законодательство устанавливает требования к квалификации организаторов и порядок их аккредитации.

Потенциальные поставщики представляют собой физических и юридических лиц, заинтересованных в участии в государственных закупках и соответствующих квалификационным требованиям. Законодательство определяет условия допуска к участию в закупках, включая отсутствие задолженности по налогам и другим обязательным платежам, отсутствие процедур банкротства и ликвидации, соответствие техническим и профессиональным требованиям [9].

Контрольные органы осуществляют надзор за соблюдением законодательства о государственных закупках. Уполномоченный орган по государственным закупкам

разрабатывает методологию, осуществляет мониторинг системы закупок и координирует деятельность заказчиков. Органы финансового контроля проверяют целевое и эффективное использование бюджетных средств при осуществлении закупок. Антимонопольный орган контролирует соблюдение конкурентного законодательства и рассматривает жалобы участников закупок.

Процедура проведения государственных закупок включает несколько последовательных этапов. Планирование закупок предполагает формирование годового плана закупок на основе утвержденного бюджета и потребностей государственного органа или организации. План закупок подлежит обязательному размещению на веб-портале и может корректироваться в течение года при наличии обоснованных причин [10].

Подготовка к проведению закупки включает определение предмета закупки, разработку технической спецификации, установление квалификационных требований к потенциальным поставщикам и критериев оценки заявок. Особое значение имеет обоснование начальной цены закупки, которая должна соответствовать рыночным условиям и определяться на основе анализа ценовой информации.

Объявление о закупке размещается на веб-портале государственных закупок с указанием всей необходимой информации: предмета закупки, требований к участникам, порядка и сроков подачи заявок, критериев оценки. Законодательство устанавливает минимальные сроки от даты объявления до окончания приема заявок, обеспечивающие потенциальным поставщикам достаточное время для подготовки предложений [11].

Прием и оценка заявок осуществляются конкурсной комиссией, формируемой заказчиком из числа компетентных специалистов. Комиссия проверяет соответствие заявок установленным требованиям, оценивает их по определенным критериям и определяет победителя закупки. Процедура оценки должна быть объективной, прозрачной и документально оформленной.

Заключение договора с победителем закупки происходит после истечения срока на обжалование результатов и при условии предоставления победителем обеспечения исполнения договора, если такое требование было установлено. Договор должен соответствовать условиям, указанным в конкурсной документации и заявке победителя [12]. Электронизация государственных закупок стала важнейшим направлением развития системы в последние годы. Внедрение информационной системы государственных закупок обеспечило автоматизацию процессов, повысило прозрачность и снизило административные издержки. Электронная площадка позволяет проводить все процедуры в цифровом формате, от размещения объявления до подписания договора с использованием электронной цифровой подписи.

Система электронных государственных закупок интегрирована с другими информационными системами, включая налоговые базы данных, реестры юридических лиц, системы электронного правительства. Такая интеграция обеспечивает автоматическую проверку соответствия участников квалификационным требованиям и снижает возможности для предоставления недостоверной информации [13].

Особенности правового регулирования отдельных видов закупок отражают специфику различных сфер государственной деятельности. Закупки в сфере обороны и безопасности осуществляются с учетом требований конфиденциальности и могут предусматривать ограничения в отношении участников и особый порядок проведения процедур. Закупки лекарственных средств и медицинских изделий регулируются с учетом необходимости обеспечения качества и безопасности продукции для здоровья населения.

Закупки инновационной продукции стимулируются посредством установления преференций для отечественных производителей и товаров с высокой степенью переработки. Законодательство предусматривает возможность применения специальных критериев оценки, учитывающих инновационный характер предложений и потенциал импортозамещения [14].

Проблемы правового регулирования государственных закупок в Казахстане включают несколько аспектов. Недостаточная конкуренция в отдельных сегментах рынка приводит к

ограниченному числу участников закупок и снижению эффективности конкурентных процедур. Формализм в применении законодательства иногда приводит к приоритету соблюдения процедурных требований над достижением реальных результатов закупки.

Коррупционные риски остаются актуальной проблемой, несмотря на внедрение электронных систем и усиление контроля. Сговор участников, необоснованное установление требований, фаворитизм при оценке заявок требуют постоянного совершенствования механизмов предупреждения и выявления нарушений. Недостаточная квалификация специалистов по закупкам в некоторых государственных органах снижает качество планирования и проведения закупочных процедур [15].

Направления совершенствования правового регулирования государственных закупок включают дальнейшую цифровизацию процессов с внедрением технологий искусственного интеллекта для анализа рынка и выявления аномалий. Развитие института профессиональных закупщиков через систему обязательной сертификации и повышения квалификации повысит компетентность участников системы.

Совершенствование механизмов оценки эффективности закупок должно включать не только анализ экономии бюджетных средств, но и оценку качества приобретенных товаров, работ и услуг, своевременности их поставки и соответствия потребностям заказчика. Расширение применения рамочных соглашений и централизованных закупок позволит достичь экономии за счет консолидации спроса и получения более выгодных условий от поставщиков. Гармонизация законодательства о государственных закупках с международными стандартами и лучшими практиками способствует интеграции Казахстана в мировую экономику и создает условия для участия иностранных поставщиков в казахстанских закупках, а отечественных компаний – в международных тендерах. Участие Казахстана в Соглашении о государственных закупках ВТО требует приведения национального законодательства в соответствие с международными обязательствами. Таким образом, правовое регулирование государственных закупок Республики Казахстан представляет собой комплексную систему норм, направленных на обеспечение эффективного, прозрачного и конкурентного расходования бюджетных средств. Действующее законодательство создало правовую основу для функционирования современной системы государственных закупок, соответствующей международным стандартам и учитывающей национальные особенности экономического развития.

Анализ правового регулирования показывает, что казахстанская модель государственных закупок сочетает элементы различных правовых систем, адаптированные к условиям транзитной экономики. Приоритет конкурентных способов закупок, широкое применение электронных технологий, многоуровневая система контроля создают институциональные предпосылки для минимизации коррупционных рисков и повышения эффективности бюджетных расходов.

Вместе с тем, практика применения законодательства выявляет ряд проблем, требующих законодательного и организационного решения. Необходимость балансирования между процедурной строгостью и гибкостью закупочных механизмов, между открытостью системы и защитой интересов национальных производителей, между стандартизацией процессов и учетом специфики отдельных сфер закупок остается актуальной задачей правового регулирования.

Перспективы развития законодательства о государственных закупках связаны с дальнейшей цифровизацией, профессионализацией участников системы, совершенствованием механизмов контроля и оценки эффективности. Интеграция системы государственных закупок с другими элементами экономической политики государства, включая промышленную политику, поддержку малого и среднего бизнеса, инновационное развитие, позволит использовать закупки как инструмент достижения стратегических целей национального развития.

Успешное функционирование системы государственных закупок требует не только совершенного законодательства, но и высокой правовой культуры всех участников,

эффективных механизмов правоприменения и общественного контроля. Только комплексный подход, сочетающий правовые, организационные, технологические и образовательные меры, обеспечит достижение целей реформирования системы государственных закупок и повышение доверия общества к эффективности использования государственных средств.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан «О государственных закупках» от 4 июля 2015 года № 434-V (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2015.
2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Гражданское право Республики Казахстан: учебник. – Алматы: КазГЮУ, 2019. – 780 с.
3. Закон Республики Казахстан «О конкуренции» от 25 декабря 2008 года № 112-IV (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2008.
4. Мамедов А.А. Эффективность государственных закупок: теория и практика. – Алматы: Экономика, 2020. – 456 с.
5. Турсунбаева А.К. Конкурсные процедуры в системе государственных закупок Казахстана // Право и государство. – 2021. – № 3. – С. 45-52.
6. Нурпеисов Д.К. Электронные государственные закупки: правовые аспекты. – Астана: Фолиант, 2020. – 328 с.
7. Жанузакова Л.Т. Правовое регулирование закупок из одного источника // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2019. – № 4. – С. 78-85.
8. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил осуществления государственных закупок» от 20 февраля 2017 года № 87. – Астана, 2017.
9. Абдрахманова Г.С. Квалификационные требования к участникам государственных закупок: сравнительно-правовой анализ // Юрист. – 2020. – № 6. – С. 34-41.
10. Калиева Ш.А. Планирование государственных закупок как инструмент бюджетной политики. – Алматы: Казак университеті, 2021. – 298 с.
11. Приказ Министра финансов Республики Казахстан «Об утверждении Правил размещения объявлений о государственных закупках» от 11 декабря 2015 года № 648. – Астана, 2015.
12. Сарсембаев М.А. Договорные отношения в сфере государственных закупок // Предпринимательство и право. – 2019. – № 2. – С. 56-64.
13. Бекенов С.С. Цифровизация государственных закупок в Республике Казахстан: достижения и перспективы // Информационное право. – 2021. – № 1. – С. 23-30.
14. Асылбеков Е.Н. Поддержка отечественных товаропроизводителей через систему государственных закупок. – Астана: Ғылым, 2020. – 267 с.
15. Доклад Счетного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета «О состоянии системы государственных закупок в Республике Казахстан за 2020-2022 годы». – Астана, 2023. – 145 с.

УДК 343.81:331.5

«ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОВОЙ ЗАНЯТОСТИ ОСУЖДЕННЫХ В УЧРЕЖДЕНИЯХ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»

Доскалиев Амир Жумабекович

Doskaliev.amir.83@mail.ru

студент-магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, д.ю.н., профессор - Бегалиев Е.Н.

В статье исследуются правовые механизмы обеспечения трудовой занятости осужденных в учреждениях уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан. Автор анализирует международные стандарты организации труда заключенных, зарубежный опыт правового регулирования трудовой занятости осужденных в Норвегии, Германии, США,

Китае. Рассматриваются правовые основы труда осужденных в Казахстане, установленные Уголовно-исполнительным кодексом, Трудовым кодексом, ведомственными нормативными актами. Анализируются формы организации труда осужденных, система оплаты труда, профессионального обучения. Выявляются основные проблемы: низкий уровень трудовой занятости, устаревшая производственная база, низкое качество организации труда, недостаточная оплата, слабая система профессионального обучения, отсутствие заинтересованности работодателей, несоответствие условий труда стандартам, правовая неопределенность статуса осужденных как работников, недостаточная социальная защита, отсутствие системы содействия трудоустройству освобожденных, коррупционные риски.

Предлагаются направления совершенствования: модернизация производственной базы, привлечение работодателей, совершенствование оплаты труда, развитие профессионального обучения, уточнение правового статуса, усиление социальной защиты, улучшение условий труда, создание системы содействия трудоустройству освобожденных, противодействие коррупции, гармонизация с международными стандартами. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к совершенствованию правовых механизмов обеспечения трудовой занятости осужденных.

Трудовая занятость осужденных представляет собой важнейший элемент системы исправления и ресоциализации лиц, отбывающих наказание в виде лишения свободы. Труд осужденных выполняет множественные функции: исправительную, воспитательную, экономическую, социализирующую, профилактическую. Привлечение осужденных к общественно полезному труду способствует формированию позитивных трудовых навыков, профессиональной квалификации, дисциплины, ответственности, что существенно повышает шансы успешной социальной адаптации после освобождения [1]. Однако правовое регулирование трудовой занятости осужденных в Республике Казахстан сталкивается с многочисленными проблемами, требующими научного анализа и практического решения.

Право на труд является фундаментальным правом человека, закрепленным в международных документах и национальном законодательстве. Всеобщая декларация прав человека (1948) провозглашает право каждого на труд, свободный выбор работы, справедливые и благоприятные условия труда. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) обязывает государства признавать право на труд, включающее право каждого человека на получение возможности зарабатывать себе на жизнь трудом [2]. Конституция Республики Казахстан гарантирует право на труд, свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии. Осужденные, несмотря на ограничение свободы, сохраняют основные права человека, включая право на труд, с учетом специфики их правового положения.

Международные стандарты обращения с заключенными устанавливают требования к организации труда осужденных. Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы, 2015) предусматривают, что труд заключенных не должен носить характер мучения, должен быть полезным, обеспечивать занятость в течение нормального рабочего дня, приближаться к условиям аналогичной работы вне учреждения. Заключенные должны получать справедливое вознаграждение за труд, иметь возможность приобретать профессиональные навыки, способствующие трудоустройству после освобождения [3]. Европейские пенитенциарные правила (2006) подчеркивают, что организация и методы работы в пенитенциарных учреждениях должны максимально приближаться к условиям аналогичной работы в обществе. Зарубежный опыт демонстрирует различные модели организации трудовой занятости осужденных. В Норвегии труд осужденных рассматривается как важнейший элемент ресоциализации. Все трудоспособные осужденные обязаны работать или учиться. Созданы производственные мастерские, предприятия, где осужденные выполняют работы, востребованные на рынке труда. Осужденные получают заработную плату, приближенную к минимальной в стране, имеют социальные гарантии, пенсионные отчисления [4]. Работодатели заинтересованы в использовании труда осужденных благодаря налоговым льготам, государственным

субсидиям. В Германии организация труда осужденных регулируется специальными законами земель. Труд является обязательным для трудоспособных осужденных, за исключением лиц предпенсионного возраста. Созданы разнообразные производства: металлообработка, деревообработка, швейное производство, сельское хозяйство, услуги. Осужденные получают вознаграждение, составляющее определенный процент от заработной платы аналогичных работников на свободе. Часть заработка направляется на возмещение вреда потерпевшим, содержание семьи, личные нужды, накопления к освобождению [5]. Развита система профессионального обучения осужденных, получения квалификации, признаваемой на рынке труда.

В США труд осужденных организован через систему пенитенциарных производств (Federal Prison Industries, UNICOR). Осужденные федеральных тюрем производят товары и услуги для государственных нужд: мебель, текстиль, электронику, оказывают услуги по обработке данных, колл-центры. Осужденные получают заработную плату, хотя значительно ниже рыночной. Часть заработка удерживается на возмещение вреда, содержание в учреждении, поддержку семьи [6]. Программы профессионального обучения готовят осужденных к трудоустройству после освобождения. Критики системы указывают на эксплуатацию дешевого труда осужденных, конкуренцию с частным бизнесом. В Китае труд осужденных является обязательным элементом исправления. Созданы крупные производственные комплексы при исправительных учреждениях, выпускающие широкий спектр продукции. Осужденные работают на заводах, фабриках, в сельском хозяйстве, строительстве. Вознаграждение за труд минимально, основная часть доходов направляется на содержание учреждений. Труд рассматривается как средство перевоспитания, формирования трудовых навыков [7]. Международные организации критикуют китайскую систему за принудительный характер труда, низкое вознаграждение, использование продукции тюремного труда в экспорте.

В Республике Казахстан правовое регулирование труда осужденных осуществляется Уголовно-исполнительным кодексом (2014), Трудовым кодексом с особенностями, установленными для осужденных, ведомственными нормативными актами Министерства внутренних дел. Уголовно-исполнительный кодекс устанавливает, что привлечение к труду осужденных к лишению свободы является одним из основных средств их исправления. Осужденные к лишению свободы обязаны трудиться в местах и на работах, определяемых администрацией исправительных учреждений [8]. Труд осужденных организуется на производственных объектах учреждений, на объектах организаций любых форм собственности при условии обеспечения их охраны и изоляции. Законодательство устанавливает обязательность труда для трудоспособных осужденных. От работы освобождаются мужчины старше 63 лет, женщины старше 58 лет, инвалиды первой и второй групп, беременные женщины, женщины, имеющие детей в домах ребенка при исправительных учреждениях. Осужденные привлекаются к труду с учетом пола, возраста, трудоспособности, состояния здоровья, специальности. Продолжительность рабочего времени осужденных не может превышать 40 часов в неделю. Несовершеннолетним осужденным устанавливается сокращенная продолжительность рабочего времени [9]. Осужденным предоставляются ежегодные оплачиваемые отпуска продолжительностью 18 рабочих дней.

Оплата труда осужденных производится в соответствии с законодательством о труде. Размер оплаты труда зависит от количества и качества выполненной работы, не может быть ниже минимального размера заработной платы. Из заработной платы осужденных производятся удержания: на возмещение расходов по содержанию осужденного в учреждении, на погашение исполнительных документов, по которым осужденный является должником, на иные нужды [10]. Остаточная часть заработка зачисляется на лицевой счет осужденного, может использоваться для приобретения продуктов питания, предметов первой необходимости, отправляться родственникам. Профессиональное обучение осужденных осуществляется в целях подготовки к освобождению, получения востребованных специальностей. При исправительных учреждениях созданы профессионально-технические

школы, курсы, где осужденные обучаются различным профессиям: строительным специальностям, швейному делу, слесарному делу, сельскохозяйственным работам. По окончании обучения осужденные сдают квалификационные экзамены, получают документы об образовании, признаваемые на рынке труда [11]. Однако система профессионального обучения осужденных недостаточно развита, ограничена перечнем специальностей, не всегда учитывает потребности рынка труда. Несмотря на правовое регулирование, трудовая занятость осужденных в Казахстане сталкивается с серьезными проблемами. Первая проблема – низкий уровень трудовой занятости осужденных. По данным Министерства внутренних дел, трудом занято около 60-65% трудоспособных осужденных, что значительно ниже нормативных требований. Причинами являются недостаток рабочих мест, устаревшее оборудование производственных объектов, отсутствие заказов на продукцию, низкая конкурентоспособность производств исправительных учреждений [12]. Многие осужденные не работают, проводят время в бездействии, что негативно влияет на процесс исправления, создает дисциплинарные проблемы.

Вторая проблема – низкое качество организации труда осужденных. Производственные объекты исправительных учреждений оснащены устаревшим оборудованием, технологии производства не соответствуют современным требованиям. Производимая продукция часто неконкурентоспособна, имеет низкое качество, не находит сбыта на рынке. Труд осужденных нередко носит примитивный характер, не способствует приобретению востребованных профессиональных навыков. Отсутствует система управления качеством, маркетинга, продвижения продукции [13].

Третья проблема – низкий уровень оплаты труда осужденных. Несмотря на законодательное требование о соответствии оплаты труда осужденных трудовому законодательству, фактическая заработная плата осужденных значительно ниже средней по стране. Причинами являются низкая производительность труда, убыточность многих производств, большие удержания из заработка. После всех удержаний на личный счет осужденного зачисляются минимальные суммы, недостаточные для приобретения необходимых товаров, поддержки семьи, накоплений к освобождению [14].

Четвертая проблема – недостаточное развитие системы профессионального обучения осужденных. Профессионально-технические школы при исправительных учреждениях обучают ограниченному перечню специальностей, часто не востребованных на рынке труда. Материально-техническая база обучения устарела, недостаточно квалифицированных преподавателей, отсутствуют современные учебные программы. Многие осужденные не имеют возможности получить профессиональное образование, что затрудняет их трудоустройство после освобождения [15].

Пятая проблема – отсутствие заинтересованности работодателей в использовании труда осужденных. Частные предприятия неохотно размещают производства на территории исправительных учреждений из-за сложностей организации, ограничений режима, низкой производительности труда осужденных. Отсутствуют эффективные стимулы для работодателей: налоговые льготы, государственные субсидии, упрощенные процедуры. Законодательство недостаточно регулирует взаимодействие исправительных учреждений с работодателями, не создает благоприятных условий для привлечения инвестиций.

Шестая проблема – несоответствие условий труда осужденных международным стандартам и требованиям охраны труда. Многие производственные объекты исправительных учреждений не соответствуют санитарно-гигиеническим нормам, требованиям техники безопасности. Осужденные работают в неблагоприятных условиях, подвергаются профессиональным рискам, не всегда обеспечены средствами индивидуальной защиты. Система охраны труда в исправительных учреждениях недостаточно развита, контроль за соблюдением требований охраны труда формален.

Седьмая проблема – правовая неопределенность статуса осужденных как работников. Законодательство не дает четкого ответа на вопрос, распространяется ли на осужденных трудовое законодательство в полном объеме. Осужденные фактически лишены мног их

трудовых прав: права на свободный выбор работы, заключение трудового договора на общих основаниях, коллективные переговоры, забастовки. Правовой статус осужденных как субъектов трудовых отношений требует законодательного уточнения, определения баланса между обязанностью трудиться и правами работника.

Восьмая проблема – недостаточная социальная защита осужденных в трудовых отношениях. Осужденные не охвачены системой обязательного социального страхования в полном объеме, не формируются пенсионные накопления, отсутствуют гарантии при производственных травмах, профессиональных заболеваниях. Женщины-осужденные не имеют полноценных гарантий, связанных с материнством. Отсутствует эффективный механизм защиты трудовых прав осужденных, обжалования нарушений.

Девятая проблема – отсутствие системы содействия трудоустройству освобожденных. Связь между трудовой деятельностью в исправительном учреждении и трудоустройством после освобождения слабая. Освобожденные сталкиваются с серьезными трудностями при поиске работы из-за судимости, отсутствия востребованных профессий, длительного перерыва в трудовой деятельности, стигматизации. Отсутствует система постпенитенциарной поддержки, содействия трудоустройству, социальной адаптации освобожденных.

Десятая проблема – коррупционные риски в сфере организации труда осужденных. Распределение на работы, определение заработной платы, предоставление льгот создают возможности для коррупции. Осужденные могут получать престижные работы, повышенную оплату за взятки администрации. Контроль за финансово-хозяйственной деятельностью производственных объектов недостаточен, что создает условия для хищений, нецелевого использования средств.

Совершенствование правовых механизмов обеспечения трудовой занятости осужденных должно осуществляться по следующим направлениям. Во-первых, модернизация производственной базы исправительных учреждений. Необходимо обновить оборудование производственных объектов, внедрить современные технологии, создать конкурентоспособные производства. Следует разработать стратегию развития производственного сектора уголовно-исполнительной системы, определить приоритетные направления, обеспечить инвестиции. Необходимо создать систему управления производственной деятельностью, включающую планирование, маркетинг, контроль качества, сбыт продукции.

Во-вторых, привлечение работодателей к организации труда осужденных. Необходимо создать эффективные стимулы для размещения производств на территории исправительных учреждений: налоговые льготы, государственные субсидии, упрощенные процедуры, гарантии безопасности. Следует разработать типовые договоры между исправительными учреждениями и работодателями, определяющие права и обязанности сторон, условия труда осужденных, порядок оплаты. Необходимо создать механизм государственно-частного партнерства в организации труда осужденных.

В-третьих, совершенствование системы оплаты труда осужденных. Необходимо обеспечить реальное соответствие оплаты труда осужденных требованиям трудового законодательства, установить справедливые размеры удержаний, оставляющие осужденному достаточные средства для личных нужд и поддержки семьи. Следует пересмотреть систему удержаний на содержание в учреждении, установить разумные пределы, учитывающие заработок осужденного. Необходимо создать прозрачную систему начисления и выплаты заработной платы, исключая злоупотребления.

В-четвертых, развитие системы профессионального обучения осужденных. Необходимо модернизировать профессионально-технические школы при исправительных учреждениях, обновить материально-техническую базу, внедрить современные образовательные программы. Следует расширить перечень специальностей, по которым обучаются осужденные, ориентируясь на потребности рынка труда. Необходимо привлечь к обучению осужденных частные образовательные организации, работодателей,

заинтересованных в подготовке кадров. Следует создать систему профориентации осужденных, помогающую выбрать востребованную профессию.

В-пятых, уточнение правового статуса осужденных как субъектов трудовых отношений. Необходимо законодательно определить, в какой мере на осужденных распространяется трудовое законодательство, какие права и обязанности они имеют как работники. Следует установить баланс между обязанностью трудиться как средством исправления и правами работника, гарантированными трудовым законодательством. Необходимо разработать специальный раздел Трудового кодекса, регулирующий особенности труда осужденных, или принять специальный закон о труде осужденных.

В-шестых, усиление социальной защиты осужденных в трудовых отношениях. Необходимо распространить на осужденных систему обязательного социального страхования, обеспечить формирование пенсионных накоплений, гарантии при производственных травмах и профессиональных заболеваниях. Следует установить специальные гарантии для женщин-осужденных, связанные с материнством, несовершеннолетних осужденных. Необходимо создать эффективный механизм защиты трудовых прав осужденных, включая возможность обжалования нарушений в судебном порядке.

В-седьмых, улучшение условий труда осужденных. Необходимо привести производственные объекты исправительных учреждений в соответствие с санитарно-гигиеническими нормами, требованиями техники безопасности и охраны труда. Следует обеспечить осужденных необходимыми средствами индивидуальной защиты, специальной одеждой, создать безопасные условия труда. Необходимо усилить контроль за соблюдением требований охраны труда, привлекать к ответственности должностных лиц за нарушения. Следует создать систему медицинского обслуживания работающих осужденных, профилактики профессиональных заболеваний.

В-восьмых, создание системы содействия трудоустройству освобожденных. Необходимо разработать программы постпенитенциарной поддержки, включающие содействие трудоустройству, профессиональное обучение, социальную адаптацию. Следует создать центры занятости для освобожденных, оказывающие помощь в поиске работы, профориентации, переобучении. Необходимо установить квоты рабочих мест для освобожденных на государственных предприятиях, стимулировать частных работодателей к приему на работу лиц, имеющих судимость. Следует развивать систему наставничества, социального сопровождения освобожденных на первоначальном этапе. В-девятых, противодействие коррупции в сфере организации труда осужденных. Необходимо установить прозрачные критерии распределения осужденных на работы, определения заработной платы, предоставления льгот. Следует усилить контроль за финансово-хозяйственной деятельностью производственных объектов исправительных учреждений, обеспечить прозрачность использования средств. Необходимо создать механизмы общественного контроля, мониторинга условий труда осужденных, соблюдения их прав. Следует установить ответственность должностных лиц за коррупционные правонарушения в сфере организации труда осужденных.

В-десятых, гармонизация национального законодательства с международными стандартами. Необходимо привести законодательство о труде осужденных в соответствие с Минимальными стандартными правилами ООН в отношении обращения с заключенными, Европейскими пенитенциарными правилами, конвенциями МОТ. Следует обеспечить соответствие условий труда осужденных международным стандартам, исключить принудительный труд в понимании международного права. Необходимо изучить и адаптировать лучшие зарубежные практики организации труда осужденных к казахстанским условиям.

В-одиннадцатых, развитие научного обеспечения организации труда осужденных. Необходимо активизировать научные исследования в области пенитенциарной педагогики, психологии труда осужденных, экономики исправительных учреждений. Следует создать научно-исследовательские центры, изучающие проблемы трудовой занятости осужденных,

разрабатывающие рекомендации по совершенствованию организации труда. Необходимо проводить мониторинг эффективности трудовой занятости осужденных, оценку влияния труда на процесс исправления и последующую социальную адаптацию.

В-двенадцатых, информационное обеспечение и правовое просвещение. Необходимо информировать осужденных об их трудовых правах и обязанностях, порядке оплаты труда, возможностях профессионального обучения. Следует проводить правовое просвещение осужденных, формировать позитивное отношение к труду, трудовые ценности. Необходимо информировать общество о значении труда осужденных для их исправления и ресоциализации, преодолевать стигматизацию освобожденных на рынке труда.

Эффективность трудовой занятости осужденных как средства исправления подтверждается многочисленными исследованиями. Осужденные, занятые общественно полезным трудом, получившие профессиональное образование, имеют значительно более низкий уровень рецидива по сравнению с незанятыми. Труд формирует дисциплину, ответственность, профессиональные навыки, способствует социальной адаптации. Трудоустройство после освобождения является ключевым фактором успешной ресоциализации, предотвращения повторной преступности.

Заключение. Трудовая занятость осужденных представляет собой важнейший элемент системы исправления и ресоциализации, выполняющий множественные функции. Республика Казахстан обладает правовой базой, регулирующей труд осужденных, созданы производственные объекты, система профессионального обучения. Однако существуют серьезные проблемы: низкий уровень трудовой занятости, устаревшая производственная база, низкое качество организации труда, недостаточная оплата, слабая система профессионального обучения, отсутствие заинтересованности работодателей, несоответствие условий труда стандартам, правовая неопределенность статуса осужденных как работников, недостаточная социальная защита, отсутствие системы содействия трудоустройству освобожденных, коррупционные риски. Совершенствование правовых механизмов обеспечения трудовой занятости осужденных требует комплексного подхода: модернизации производственной базы, привлечения работодателей, совершенствования оплаты труда, развития профессионального обучения, уточнения правового статуса, усиления социальной защиты, улучшения условий труда, создания системы содействия трудоустройству освобожденных, противодействия коррупции, гармонизации с международными стандартами, развития научного обеспечения. Только системный подход обеспечит эффективную трудовую занятость осужденных, способствующую их исправлению и успешной социальной адаптации после освобождения.

Список использованной литературы:

1. Антонян Ю.М. Исправление осужденных: проблемы и перспективы. – Москва: Юрлитинформ, 2023. – 312 с.
2. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 года. – ООН, 1966.
3. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 70/175 от 17 декабря 2015 года.
4. Norwegian Correctional Service. Employment and Training in Prisons. – Oslo, 2023. – 156 p.
5. Dünkel F., Thiele C. Prisoner Employment and Vocational Training in German Prisons // European Journal of Criminology. – 2023. – Vol. 20. – P. 445-468.
6. Federal Bureau of Prisons. UNICOR: Federal Prison Industries Annual Report 2023. – Washington, 2024. – 89 p.
7. Liu J. Prison Labor in China: Legal Framework and Practice // Asian Journal of Criminology. – 2022. – Vol. 17. – P. 234-256.
8. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2014.

9. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2015.
10. Правила внутреннего распорядка исправительных учреждений, утвержденные приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 25 декабря 2014 года № 1195.
11. Сатыбалдиев К.А. Профессиональное обучение осужденных как средство ресоциализации // Вестник КазНПУ. Серия юридическая. – 2023. – № 3. – С. 78-87.
12. Статистический бюллетень Министерства внутренних дел Республики Казахстан за 2023 год. – Астана, 2024. – С. 145-152.
13. Абдрахманов Е.С. Проблемы организации труда осужденных в исправительных учреждениях // Пенитенциарная система. – 2024. – № 1. – С. 56-65.
14. Нурбекова А.Т. Правовое регулирование оплаты труда осужденных // Трудовое право. – 2023. – № 4. – С. 89-98.
15. Касенов Б.М. Профессиональная подготовка осужденных: состояние и перспективы // Образование и наука. – 2024. – № 2. – С. 112-121.

УДК 347.962:004.9

«МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУ»

Дусипкалиева Акбубек Жантемировна

ak_bubek@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD доктор, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Мақалада мемлекеттік басқаруды цифрландыру жағдайында әділет органдары жүйесін жаңғырту мәселелері қарастырылады. Автор цифрландырудың теориялық негіздерін талдайды, Эстония, Сингапур, Ұлыбритания, Қытай, АҚШ сияқты елдердің озық халықаралық тәжірибесін зерттейді. Қазақстандағы әділет органдарын цифрландырудың қазіргі жағдайы бағаланады, жетістіктер мен мәселелер көрсетіледі. Жүйені жаңғыртудың негізгі бағыттары ұсынылады: цифрлық инфрақұрылымды дамыту, электрондық сот ісін жүргізуді толық енгізу, онлайн қызметтерді кеңейту, жасанды интеллект пен блокчейн технологияларын қолдану, құқықтық базаны жетілдіру, цифрлық құзыреттілікті арттыру, ашықтық пен есептілікті қамтамасыз ету. Мақалада цифрландырудың экономикалық және әлеуметтік әсері, тәуекелдер мен қауіптер, болашақ перспективалары талқыланады. Кешенді тәсіл арқылы әділет органдарының тиімді цифрлық трансформациясына қол жеткізуге болады деген қорытынды жасалады.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мемлекеттік басқарудың барлық салаларына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Әділет органдары жүйесі де бұл үдерістен тыс қала алмайды. Цифрландыру сот төрелігінің тиімділігін арттыруға, азаматтардың әділ сотқа қолжетімділігін қамтамасыз етуге, сот процестерін жеделдетуге, шығындарды азайтуға мүмкіндік береді [1]. Қазақстан Республикасы «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын жүзеге асыруда, оның шеңберінде әділет органдары жүйесін цифрландыру маңызды бағыт болып табылады. Бұл мақалада әділет органдарын цифрландырудың теориялық негіздері, халықаралық тәжірибе, Қазақстандағы жағдай және жаңғырту перспективалары қарастырылады. Әділет органдарын цифрландыру ұғымы электрондық сот ісін жүргізу, электрондық құжат айналымы, сот отырыстарының онлайн форматы, ақпараттық жүйелер мен дерекқорлар, жасанды интеллект технологияларын қолдану, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты элементтерді қамтиды. Цифрландырудың мақсаты сот жүйесін заманауи талаптарға сәйкестендіру, оның ашықтығын, тиімділігін, қолжетімділігін арттыру болып

табылады [2]. Цифрлық трансформация тек технологиялық өзгерістер емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық, құқықтық, мәдени өзгерістерді де қамтиды.

Әділет органдарын цифрландырудың теориялық негіздері электрондық үкімет тұжырымдамасына, ақпараттық қоғам теориясына, құқықтық ақпараттандыру доктринасына негізделеді. Электрондық үкімет азаматтарға мемлекеттік қызметтерді электрондық форматта көрсетуді, мемлекеттік органдардың жұмысын автоматтандыруды, ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етуді білдіреді [3]. Ақпараттық қоғам теориясы ақпараттың негізгі ресурс ретіндегі рөлін, ақпараттық технологиялардың қоғамдық қатынастарға әсерін зерттейді. Құқықтық ақпараттандыру құқықтық ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, тарату процестерін автоматтандыруды қамтиды.

Халықаралық тәжірибе әділет органдарын цифрландырудың әртүрлі модельдері мен тәсілдерін көрсетеді. Эстония цифрлық мемлекет құру саласындағы көшбасшылардың бірі болып табылады. Эстония сот жүйесі толығымен цифрландырылған: сот іс жүргізу электрондық форматта жүзеге асырылады, сот шешімдері электрондық түрде шығарылады және жарияланады, азаматтар онлайн режимінде сот процестеріне қатыса алады [4]. E-File жүйесі электрондық құжаттарды беруге, сот ісінің барысын бақылауға мүмкіндік береді. Сот отырыстарының видеоконференция арқылы өткізілуі, электрондық дәлелдемелерді қабылдау, жасанды интеллектті қолдану Эстония тәжірибесінің ерекшеліктері болып табылады.

Сингапур әділет органдарын цифрландырудың озық жүйесін құрған. Integrated Electronic Litigation System (eLitigation) сот ісін жүргізудің барлық кезеңдерін автоматтандырады: талап қоюды беру, құжаттарды алмасу, сот отырыстарын тағайындау, сот шешімдерін алу [5]. Мобильді қосымшалар азаматтарға сот процестері туралы ақпарат алуға, сот төлемдерін төлеуге, заңгерлермен байланысуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект технологиялары құжаттарды талдауға, сот практикасын зерттеуге, шешімдерді болжауға қолданылады. Сингапур тәжірибесі инновацияларға, пайдаланушы тәжірибесіне, тиімділікке баса назар аударады.

Ұлыбританияда сот жүйесін реформалау бағдарламасы шеңберінде кең көлемді цифрландыру жүргізілуде. HM Courts & Tribunals Service онлайн соттарды енгізді, олар азаматтық істерді толығымен онлайн форматта қарайды [6]. Азаматтар сот ғимаратына келмей-ақ талап қою бере алады, дәлелдемелер ұсына алады, сот шешімін ала алады. Видеоконференция технологиялары куәлардың, сарапшылардың қашықтан қатысуына мүмкіндік береді. Чат-боттар азаматтарға құқықтық кеңестер береді, сот процедураларын түсіндіреді. Ұлыбритания моделі қолжетімділікті арттыруға, шығындарды азайтуға бағытталған.

Қытайда әділет органдарын цифрландыру жедел қарқынмен жүргізілуде. Интернет соттары (Internet Courts) онлайн сауда, интеллектуалдық меншік, интернет-қызметтер бойынша дауларды қарайды [7]. Блокчейн технологиясы электрондық дәлелдемелердің түпнұсқалығын растауға қолданылады. Жасанды интеллект жүйелері сот шешімдерін дайындауға көмектеседі, ұқсас істер бойынша практиканы талдайды. Қытай тәжірибесі масштабтылығымен, технологиялық инновацияларды белсенді енгізуімен ерекшеленеді.

АҚШ-та федералдық және штаттық соттар деңгейінде цифрландыру жүргізілуде. PACER (Public Access to Court Electronic Records) жүйесі сот құжаттарына электрондық қолжетімділікті қамтамасыз етеді. CM/ECF (Case Management/Electronic Case Files) жүйесі сот ісін жүргізуді басқаруға, электрондық құжаттарды беруге арналған [8]. Кейбір штаттарда виртуалды сот отырыстары, электрондық медиация, онлайн дау шешу платформалары енгізілген. АҚШ тәжірибесі федералистік жүйеде цифрландырудың әртүрлі деңгейлерін, жергілікті инициативаларды көрсетеді. Қазақстан Республикасында әділет органдарын цифрландыру «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының шеңберінде жүзеге асырылуда. «Сот кабинеті» ақпараттық жүйесі азаматтарға сот істері туралы ақпарат алуға, электрондық құжаттар беруге, сот төлемдерін төлеуге мүмкіндік береді [9]. Электрондық сот ісін жүргізу жүйесі енгізілуде, ол сот процестерін автоматтандырады, құжат айналымын жеделдетеді. Сот отырыстарының видеоконференцбайланыс арқылы өткізілуі қашықтағы аймақтардағы

азаматтардың сотқа қолжетімділігін арттырады. Сот шешімдерінің электрондық базасы сот практикасын зерттеуге, құқықтық талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Дегенмен, Қазақстанда әділет органдарын цифрландыру процесінде бірқатар мәселелер бар. Біріншіден, цифрлық инфрақұрылымның әлі де жеткіліксіздігі. Барлық сот мекемелері заманауи техникалық құралдармен, жоғары жылдамдықты интернетпен қамтамасыз етілмеген. Қашықтағы аймақтарда цифрлық қолжетімділік төмен [10]. Екіншіден, сот қызметкерлерінің цифрлық сауаттылығының жеткіліксіздігі. Барлық судьялар, сот хатшылары, басқа қызметкерлер жаңа технологияларды пайдалануға дайын емес. Үшіншіден, құқықтық реттеудің кемшіліктері. Электрондық сот ісін жүргізу, электрондық дәлелдемелер, электрондық құжаттардың құқықтық күші мәселелері толық реттелмеген.

Төртіншіден, киберқауіпсіздік тәуекелдері. Сот ақпараттық жүйелері киберқұжаттарға, деректердің жоғалуына, жеке деректердің бұзылуына ұшырауы мүмкін. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, деректерді қорғау тетіктері нығайтылуы керек [11].

Бесіншіден, азаматтардың цифрлық сауаттылығының төмендігі. Барлық азаматтар электрондық қызметтерді пайдалана алмайды, әсіресе егде жастағы адамдар, ауылдық жерлердегі тұрғындар. Цифрлық алшақтықты жою, азаматтарды оқыту бағдарламалары қажет.

Әділет органдары жүйесін жаңғыртудың негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс. Біріншіден, цифрлық инфрақұрылымды дамыту. Барлық сот мекемелерін заманауи техникалық құралдармен жабдықтау, жоғары жылдамдықты интернетті қамтамасыз ету, серверлік инфрақұрылымды жаңғырту қажет. Бұлттық технологияларды енгізу деректерді сақтау мен өңдеудің тиімділігін арттырады [12]. Киберқауіпсіздік жүйелерін нығайту, ақпараттық қауіпсіздік стандарттарын енгізу маңызды.

Екіншіден, электрондық сот ісін жүргізу жүйесін толық енгізу. Азаматтық, қылмыстық, әкімшілік істер бойынша электрондық сот ісін жүргізуді қамтамасыз ету, барлық процестік әрекеттерді автоматтандыру, электрондық құжат айналымын толық енгізу керек. Электрондық дәлелдемелерді қабылдау, олардың құқықтық күшін қамтамасыз ету тетіктері жетілдірілуі тиіс. Электрондық сот шешімдерінің заңдық күші, олардың орындалуы мәселелері реттелуі керек [13].

Үшіншіден, онлайн сот қызметтерін кеңейту. Азаматтарға сот процестерінің барлық кезеңдерінде онлайн қатысу мүмкіндігін беру: талап қою беру, дәлелдемелер ұсыну, сот отырыстарына қатысу, шешім алу. Мобильді қосымшаларды дамыту, пайдаланушы интерфейсін жақсарту, қолжетімділікті арттыру маңызды. Онлайн медиация, онлайн дау шешу платформаларын енгізу сот жүктемесін азайтады, дауларды жылдам шешуге мүмкіндік береді. Электрондық нотариат, электрондық тіркеу қызметтерін интеграциялау құқықтық қызметтердің кешенділігін қамтамасыз етеді.

Төртіншіден, жасанды интеллект технологияларын енгізу. Жасанды интеллект сот құжаттарын талдауға, сот практикасын зерттеуге, ұқсас істерді іздеуге, сот шешімдерін дайындауға көмектесе алады [14]. Предиктивті аналитика сот шешімдерін болжауға, тәуекелдерді бағалауға мүмкіндік береді. Чат-боттар азаматтарға құқықтық кеңестер береді, сот процедураларын түсіндіреді, құжаттарды дайындауға көмектеседі. Дегенмен, жасанды интеллектті қолдану кезінде этикалық мәселелер, адам құқықтарын қорғау, алгоритмдік әділдік қамтамасыз етілуі керек.

Бесіншіден, құқықтық базаны жетілдіру. Электрондық сот ісін жүргізу, электрондық дәлелдемелер, электрондық құжаттардың құқықтық күші, киберқауіпсіздік, жеке деректерді қорғау мәселелері бойынша заңнаманы жаңарту қажет. Процестік кодекстерге электрондық сот ісін жүргізу нормаларын енгізу, электрондық дәлелдемелердің жол берілетіндігі мен сенімділігін реттеу, электрондық қолтаңбаның құқықтық режимін нақтылау маңызды [15]. Халықаралық стандарттарға, озық практикаға сәйкестік қамтамасыз етілуі тиіс.

Алтыншыдан, сот қызметкерлерінің цифрлық құзыреттілігін арттыру. Судьялар, сот хатшылары, басқа қызметкерлер үшін цифрлық технологияларды пайдалану бойынша оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру қажет. Электрондық сот ісін жүргізу жүйелерімен жұмыс

істеу, киберқауіпсіздік негіздері, деректерді қорғау, жаңа технологиялармен танысу оқыту бағдарламаларының мазмұнын құрауы тиіс. Үздіксіз кәсіби дамыту, жаңа технологияларды игеру сот қызметкерлерінің міндеті болуы керек.

Жетіншіден, азаматтардың цифрлық сауаттылығын арттыру. Азаматтарға электрондық сот қызметтерін пайдалану бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізу, оқыту материалдарын дайындау, кеңес беру орталықтарын ұйымдастыру қажет. Сот мекемелерінде, кітапханаларда, әлеуметтік орталықтарда тегін интернет қолжетімділігін қамтамасыз ету, азаматтарға техникалық көмек көрсету маңызды. Цифрлық алшақтықты жою бағдарламалары егде жастағы адамдарға, мүгедектерге, ауылдық жерлердегі тұрғындарға ерекше көңіл бөлуі керек.

Сегізіншіден, ашықтық пен есептілікті қамтамасыз ету. Сот шешімдерінің ашық электрондық базасын дамыту, сот статистикасын жариялау, сот жүйесінің жұмысы туралы ақпаратты қолжетімді ету қоғамдық бақылауды нығайтады. Сот отырыстарының онлайн трансляциялары (жеке деректерді қорғауды қамтамасыз ете отырып) сот төрелігінің ашықтығын арттырады. Азаматтардың кері байланысын жинау, сот қызметтерінің сапасын бағалау жүйесін енгізу қызметтерді жақсартуға мүмкіндік береді.

Тоғызыншыдан, халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Әділет органдарын цифрландыру саласындағы озық халықаралық тәжірибені зерделеу, басқа елдермен тәжірибе алмасу, бірлескен жобаларды жүзеге асыру маңызды. Халықаралық стандарттарға, ұсыныстарға сәйкестік трансшекаралық құқықтық қатынастарды жеңілдетеді. Халықаралық ұйымдармен, донорлармен ынтымақтастық қаржылық, техникалық, сарапшылық қолдау алуға мүмкіндік береді.

Оныншыдан, инновацияларды енгізу үшін қолайлы орта құру. Пилоттық жобаларды іске қосу, жаңа технологияларды тестілеу, инновациялық шешімдерді іздеу үшін сот жүйесінде инновациялық алаңдар құру керек. Стартаптармен, технологиялық компаниялармен, университеттермен серіктестік жаңа шешімдерді әзірлеуге ықпал етеді. Инновацияларды қолдау саясаты, инновациялық жобаларды қаржыландыру тетіктері, сыйақылар мен ынталандырулар инновациялық белсенділікті арттырады.

Әділет органдарын цифрландырудың әлеуметтік-экономикалық әсерін бағалау маңызды. Цифрландыру сот процестерінің ұзақтығын қысқартады, шығындарды азайтады, азаматтар мен бизнес үшін қолжетімділікті арттырады. Уақыт пен ресурстарды үнемдеу экономикалық тиімділікке әкеледі. Сот жүйесінің ашықтығы мен тиімділігінің артуы инвестициялық климатты жақсартады, бизнес-ортаны дамытады. Азаматтардың құқықтық қорғалуының күшеюі әлеуметтік әділдікті, құқықтық мемлекет құрылысын нығайтады.

Цифрландырудың тәуекелдері мен қауіптерін басқару да маңызды. Киберқұжаттар, деректердің жоғалуы, жүйелік ақаулар, технологиялық тәуелділік, цифрлық алшақтық, жұмыс орындарының жоғалуы ықтимал тәуекелдер болып табылады. Тәуекелдерді басқару стратегиясы киберқауіпсіздікті нығайтуды, резервтік жүйелерді құруды, қызметкерлерді қайта даярлауды, әлеуметтік қолдау шараларын қамтуы керек. Технологиялық өзгерістерді адам құқықтары, әлеуметтік әділдік, этикалық стандарттар тұрғысынан бағалау қажет. Әділет органдарын цифрландырудың болашағы жасанды интеллекттің кеңінен қолданылуымен, блокчейн технологиясының енгізілуімен, виртуалды және толықтырылған шындықтың пайдаланылуымен, интернет заттар технологиясының қолданылуымен байланысты. Толық автоматтандырылған сот процестері, виртуалды сот залдары, жасанды интеллект судьялары (шектеулі санаттағы істер бойынша) болашақтың ықтимал сценарийлері болып табылады. Дегенмен, технологиялық прогресс адамгершілік, этика, әділдік принциптерімен үйлестірілуі керек.

Қорытынды. Мемлекеттік басқаруды цифрландыру жағдайында әділет органдары жүйесін жаңғырту объективті қажеттілік болып табылады. Халықаралық тәжірибе цифрландырудың әртүрлі модельдері мен тәсілдерін көрсетеді, олардың әрқайсысының өз артықшылықтары мен ерекшеліктері бар. Қазақстан әділет органдарын цифрландыру жолында елеулі қадамдар жасады, бірақ әлі де шешуді қажет ететін көптеген мәселелер бар. Әділет органдарын жаңғыртудың негізгі бағыттары цифрлық инфрақұрылымды дамыту,

электрондық сот ісін жүргізуді толық енгізу, онлайн қызметтерді кеңейту, жасанды интеллектті пайдалану, құқықтық базаны жетілдіру, цифрлық құзыреттілікті арттыру, ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етуді қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана әділет органдарының цифрлық трансформациясына қол жеткізуге, сот төрелігінің сапасын арттыруға, азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы (12 желтоқсан 2017 ж. № 827 Үкімет қаулысы). – Астана, 2017.
2. Әбенев Е.М. Әділет органдарын цифрландыру: теориялық негіздер және практикалық аспектілер. – Алматы: Юрист, 2023. – 289 б.
3. Электрондық үкімет: теория және практика / Ғылыми ред. Қ.А. Мами. – Астана: Академия мемлекеттік басқару, 2022. – 345 б.
4. Velsberg O., Wentzel K., Helberger C. E-justice in Estonia: The Path to Digital Court // Government Information Quarterly. – 2020. – Vol. 37. – № 4. – P. 101-115.
5. Singapore Courts. Integrated Electronic Litigation System. Annual Report 2024. – Singapore, 2024. – 87 p.
6. HM Courts & Tribunals Service. Reform Programme: Digital Case System. – London, 2023. – 134 p.
7. Wang F. Internet Courts in China: Digitalization of Justice // Computer Law & Security Review. – 2022. – Vol. 44. – P. 105-121.
8. Federal Judicial Center. Electronic Case Filing and Management Systems. – Washington, 2023. – 156 p.
9. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының ақпараттық жүйелерін дамыту туралы есеп. – Астана, 2025. – 78 б.
10. Нұрбекова А.К. Қазақстанда әділет органдарын цифрландыру: жетістіктер және мәселелер // Заң және уақыт. – 2024. – № 1. – 56-65 б.
11. Сәрсенбаев Т.Б. Сот ақпараттық жүйелерінің киберқауіпсіздігі // Ақпараттық қоғам және құқық. – 2024. – № 3. – 89-97 б.
12. Бұлттық технологиялар мемлекеттік басқаруда / Ғылыми ред. Б.Ж. Абдрайымов. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 267 б.
13. Оспанов Д.С. Электрондық дәлелдемелердің құқықтық режимі // Қазақстан судьясы. – 2024. – № 4. – 67-75 б.
14. Қадырова Г.М. Жасанды интеллект сот жүйесінде: мүмкіндіктер және тәуекелдер // Заңгер. – 2025. – № 1. – 78-86 б.
15. Сыдықов Е.Б. Электрондық сот ісін жүргізудің құқықтық реттелуі // Құқық және мемлекет. – 2024. – № 2. – 45-54 б.

ӘОЖ 341.241

«ЭЛЕКТРОНДЫҚ ШАРТТАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘНІ, ЕРЕКШЕЛІГІ»

Даулетова Диана Ерлановна

zhagypar77@list.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., аға оқытушысы – Жағыпар Ж.Ж.

Бұл мақалада электрондық шарттардың азаматтық құқықтық табиғаты теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеледі. Электрондық шарт ұғымына анықтама беріліп, оның дәстүрлі қағаз шарттан айырмашылықтары – материалдық емес жеткізгіш, электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалану, жасалудың жеделдігі және қашықтықтан жасалу сияқты белгілері айқындалады. Мақалада электрондық шарттардың жасасу тәртібі (офферта және

акцепт), электрондық цифрлық қолтаңбаның түрлері мен олардың дәлелдемелік құндылығы, сондай-ақ трансшекаралық сипатқа байланысты құқықтық коллизиялар қарастырылады. Ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдеріне (хакерлік шабуылдар, техникалық ақаулар, адам факторы) және олардың алдын алу шараларына ерекше назар аударылады. Банк секторындағы электрондық шарттардың қолданылу ерекшеліктері, оның ішінде банктік шот шарты, электрондық төлем құралдары, биометриялық аутентификация мәселелері талданады. Қорытындыда электрондық шарттар институтын жетілдіру жолдары ұсынылып, олардың дәстүрлі азаматтық-құқықтық қағидаттармен үйлесімділігі айқындалады.

XXI ғасырдағы азаматтық айналымның дамуы ақпараттық технологиялардың ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Цифрлық трансформация деп аталатын бұл үдеріс құқықтың дәстүрлі институттарына да терең еніп үлгерді. Атап айтқанда, шарт жасасу дегеніміз бұрын тараптардың міндетті түрде кездесуін, қағаз бетіне қол қоюын немесе пошта байланысы арқылы хат алмасуды талап ететін болса, бүгінде бұл рәсімдердің көпшілігі электрондық ортаға көшіп, шарт жасасу процесі бірнеше секундтың ішінде аяқталатын болды. Бірақ осы жеделдік пен ыңғайлылықтың артында құқықтық теория үшін жаңа да күрделі мәселелер тұр. Электрондық шарт дегеніміз не? Ол дәстүрлі шарттан тек нысанымен ғана ерекшелене ме, әлде оның құқықтық табиғаты мүлдем өзгеше ме? Осы сұрақтарға жауап табу – заманауи азаматтық құқық ғылымының өзекті міндеттерінің бірі. Бұл мақаланың мақсаты – электрондық шарттардың азаматтық-құқықтық сипатын теориялық тұрғыдан ашу, олардың дәстүрлі қағаз шарттармен салыстырғандағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау, сондай-ақ құқық қолдану практикасында туындайтын кейбір проблемалық аспектілерді қарастыру. Мақалада қолданыстағы қазақстандық заңнамаға, сондай-ақ халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, электрондық шарттардың құқықтық табиғатына кешенді талдау жасалады.

Электрондық шарт ұғымын түсіну үшін Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңына сүйенеміз. Оның 1-бабының 12-тармағында электрондық құжат ұғымы былай бекітілген: «электрондық құжат – ақпарат электрондық-цифрлық нысанда ұсынылған және электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылған құжат». Ал Азаматтық кодекстің 152 бабының 1-1, 2, 3-бөліктері жазбаша мәміленің қалай жасалатынын және қандай нысандарда танылатынын айқындайды. Мәміле тек қағаз құжат арқылы ғана емес, электрондық форматта да рәсімделуі мүмкін, яғни қазіргі цифрлық құжаттар дәстүрлі қағазбен тең құқықтық күшке ие. Мәміленің заңды күші болуы үшін тараптар немесе олардың өкілдері оны қол қою арқылы растауы тиіс. Қол қою – тараптардың еркін білдіруінің негізгі дәлелі болып саналады. Сонымен қатар, заңға немесе тараптардың келісіміне қайшы келмеген жағдайда, қолтаңбаның факсимилелік нұсқасын немесе электрондық цифрлық қолтаңбаны қолдануға жол беріледі. Келісім міндетті түрде бір құжатта рәсімделмеуі мүмкін. Тараптар бір-біріне қол қойылған құжаттарды жіберіп, алмасу арқылы да мәміле жасай алады. Мұндай тәсіл тәжірибеде кеңінен қолданылады және заң бойынша жазбаша нысанға теңестіріледі. Осыған орай, электрондық шарт деп тараптардың электрондық ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып, келісімге келгенін растайтын, электрондық нысанда жасалған мәмілені түсінген жөн.

Электрондық шарттың дәстүрлі шарттан айырмашылығы - оның бірнеше ерекше белгілерінен көрінеді. Біріншіден, бұл шарттың материалдық емес жеткізгіште болуы. Қағаз шартта ақпарат қағаз бетіне бекітілсе, электрондық шартта ақпараттық жүйелерде, серверлерде, бұлттық сақтау орындарында немесе кез келген электрондық жеткізгіште сақталады. Бұл өз кезегінде шарттың физикалық тұрғыдан қолжетімділігіне, оны жоғалту немесе бүлдіру тәуекелдеріне әсер етеді. Екіншіден, электрондық шарттың міндетті атрибуты – электрондық цифрлық қолтаңбаны немесе оның аналогын пайдалану. Қағаз шартта адамның қолы қойылса, электрондық шартта тараптардың ерік білдіруі криптографиялық әдістермен куәландырылады. Бұл жерде маңызды мәселе – электрондық цифрлық қолтаңба қағаздағы қолтаңбаға толық балама бола ала ма деген сұрақ. Қазақстандық заңнама бұл сұраққа оң жауап береді, бірақ практикада соттар электрондық қолтаңбаның дұрыстығын дәлелдеу мәселесінде

кейде қиындықтар туындайды. Үшіншіден, электрондық шарттардың жасалу жеделдігі. Егер дәстүрлі шартты жасасу үшін тараптардың бірнеше рет кездесуі, құжаттарды поштамен жіберуі немесе факспен алмасуы қажет болса, электрондық шарт бірнеше секундтың ішінде жасала алады. Тарап бүкіл әлемнің екінші шетінде орналасқан контрагентпен нақты уақыт режимінде келіссөздер жүргізіп, дереу қол қоя алады. Бұл азаматтық айналымның тиімділігін арттырады, бірақ сонымен бірге асығыстықпен қате шешім қабылдау тәуекелін де арттырады. Төртіншіден, электрондық шарттардың қашықтықтан жасалу мүмкіндігі. Бұл белгісі электрондық шартты қашықтықтан жасалатын мәмілелердің бір түрі ретінде сипаттайды. Тараптар бір-бірін көрмеуі мүмкін, олар әртүрлі елдерде, тіпті әртүрлі материктерде тұруы мүмкін. Бұл ретте шарт жасасу үшін географиялық шекаралар ешқандай кедергі болмайды. Алайда, бұл белгі құқықтық реттеу тұрғысынан жаңа мәселелер туғызады: егер тараптар әртүрлі елдердің азаматтары болса, онда қай мемлекеттің заңы қолданылуы керек? Бұл сұраққа жауап беру әлі де күрделі мәселе болып қала береді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде мәмілелердің жазбаша нысанына қойылатын талаптар нақты көрсетілген. Басты жағдай – электрондық құжаттың қағаз құжатқа теңестірілуі. Қазақстанның «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңында 7-бапқа сәйкес осы Заңның талаптарына сай электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландырылған электрондық құжат, заңдық күші жағынан қағаз жеткізгіштегі қол қойылған құжатпен бірдей болып табылады. Осыған қарамастан, кейбір сот практикасында судьялар әлі күнге дейін электрондық құжаттарға күдікпен қарайды, олардың түпнұсқалығын дәлелдеуді қажет ететін қосымша дәлелдемелер ретінде қарастырады. Бұл, әсіресе, тараптардың бірі электрондық шарттың оның еркіне қарсы жасалғанын немесе ол қол қоймағанын дәлелдеуге тырысқан жағдайда жиі кездеседі.

Ендігі сұрақ – нотариаттық куәландыруды немесе мемлекеттік тіркеуді талап ететін мәмілелерге қатысты. Мысалы, жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелердің көпшілігі нотариаттық куәландыруды және әділет органдарында тіркеуді талап етеді. Электрондық нысанда нотариаттық куәландыруды қалай жүзеге асыруға болады? Қазіргі таңда Қазақстанда электрондық нотариат институты дамып келеді, бірақ бұл процесс әлі де жетілдірілуді қажет етеді. Нотариустардың электрондық цифрлық қолтаңбасы, олардың қашықтықтан куәландыру жүргізу мүмкіндігі заңнамада бекітілгенімен, практикада бұл қызметтер әлі кең қолданыс таппаған. Келесі мәселе – электрондық шарттың «түпнұсқасы» деген ұғымның болуы. Қағаз шартта түпнұсқа деп тараптардың қолы қойылған нақты бір қағаз парағы саналады. Ал электрондық шартта түпнұсқа дегеніміз не? Бұл сұраққа жауап беру үшін заңнамада «түпнұсқа электрондық құжат» деген ұғым енгізілген. Түпнұсқа электрондық құжат деп – құжат жасалған сәттен бастап оның кез келген өзгерістерін бақылауға мүмкіндік беретін арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуде сақталатын құжат танылады. Бірақ көптеген практикалық жағдайларда, әсіресе қарапайым азаматтар арасында жасалатын мәмілелерде, мұндай күрделі жүйелер қолданылмайды, нәтижесінде шарттың түпнұсқалығын дәлелдеу қиындай түседі. Одан кейінгі мәселе – электрондық шарттың мазмұнына қойылатын талаптар. Қағаз шартта барлық маңызды шарттар анық, түсінікті тілмен жазылуы тиіс. Электрондық шарттарда бұл талаптар да сақталуы керек. Алайда, электрондық ортада шарттың мәтіні көбінесе ұсақ әріптермен, түсініксіз сілтемелер арқылы беріледі. Көптеген интернет-сервистерді пайдаланушылар «пайдаланушы келісімін» оқымай-ақ қабылдайды. Бұл тұтынушылардың құқықтарын қорғау тұрғысынан үлкен проблема. Кейбір елдерде мұндай «жалған келісімдерді» жарамсыз деп тану практикасы бар, бірақ Қазақстанда бұл мәселе әлі толық зерттелмеген. Кез келген шарттың жасалуы екі негізгі кезеңнен тұрады: офферта (шарт жасасу туралы ұсыныс) және акцепт (осы ұсынысты қабылдау). Азаматтық кодекстің 395-399-баптары осы институттардың дәстүрлі моделін бекітеді. Алайда, электрондық ортада бұл модель қалай жұмыс істейді? Бұл сұраққа жауап беру үшін офферта мен акцепттің электрондық нысандағы ерекшеліктерін жан-жақты талдау қажет. Электрондық офферта дегеніміз – бір адамның (офферент) екінші бір адамға (акцептант) немесе адамдардың белгіленген шеңберіне жіберген, шарттың барлық маңызды шарттарын қамтитын және оны

кабылдаған жағдайда шарт жасасуға дайын екенін білдіретін электрондық хабарлама. Электрондық оффертаның дәстүрлі оффертадан айырмашылығы – ол көбінесе автоматты түрде жіберіледі. Мысалы, интернет-дүкеннің веб-сайтындағы тауардың сипаттамасы, бағасы, жеткізу шарттары көрсетілген бет – бұл көпшілікке арналған офферта болып табылады. Бірақ мұндай оффертаның дәстүрлі мағынадағы оффертадан өзгешелігі – ол бір мезгілде шексіз көп адамдарға бағытталған. Қазақстандық заңнама мұндай оффертаны «жария офферта» деп таниды және оны құқықтық тұрғыдан толыққанды офферта ретінде қарастырады. Электрондық акцепт – оффертаны алған адамның оны қабылдау туралы еркін білдіруі. Мұнда ең қызықты мәселе – акцепттің нысаны. Қағаз шартта акцепт деп қол қою, пошта арқылы жауап хат жіберу немесе басқа да айқын әрекеттер танылады. Ал электрондық шартта акцепт ретінде «келісемін» батырмасын басу немесе электрондық цифрлық қолтаңба қою, тіпті кейбір жағдайларда конклюденттік әрекеттер (мысалы, тауарды төлеп, оны алғаннан кейін үндемей қалу) танылады. Бұл жерде заңнамада белгіленген акцепттің үнсіздікпен берілмейтіндігі туралы ережені есте сақтау қажет: тек заңда немесе тараптардың келісімінде көзделген жағдайларда ғана үнсіздік акцепт болып табылады.

Электрондық шартты жасасудың ең күрделі мәселелерінің бірі – акцепттің алынған сәтін анықтау. Азаматтық кодекстің 397-бабының 1-бөлігіне сай, шарт оффертаны берген тұлға акцепт алған сәттен бастап жасалды деп есептеледі. Бірақ электрондық байланыс арналары арқылы хабарламалардың жету сәтін қалай анықтауға болады? Электрондық хат адамның пошта жәшігіне түскен сәтте «алынды» деп есептеле ме, әлде ол оны ашып оқыған сәтте ме? Көптеген жағдайларда автоматты түрде «хабарлама жеткізілді» деген растама жіберіледі, бірақ мұндай растаманың құқықтық мәні нақты анықталмаған. Сот практикасында акцепттің алынғаны туралы растаманың болуы шарттың жасалғанын дәлелдеу үшін жеткілікті деп танылады, бірақ бұл ережеден тыс жағдайлар да кездеседі.

Электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) – бұл электрондық шарттың дәстүрлі қағаз шарттан ең басты айырмашылықтарының бірі. Қағаз шартта адамның өз қолы болса, электрондық шартта адамның ерік білдіруін растайтын техникалық құрал – ЭЦҚ. Бұл сұраққа жауап беру үшін ЭЦҚ-ның түрлерін және олардың заңдық күшін талдау қажет. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтарда қабылданған «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңының 10-бабына сәйкес, электрондық цифрлық қолтаңба қазіргі заманғы құқықтық қатынастар жүйесінде тұлғаның өз қолымен қойылған қолтаңбасына теңестіріледі. Бұл теңдік белгілі бір құқықтық шарттар сақталған жағдайда ғана қамтамасыз етіледі. Атап айтқанда, электрондық цифрлық қолтаңбаның түпнұсқалығы тіркеу куәлігі бар ашық кілт арқылы расталуы тиіс, ал қол қоюшы тұлға қолтаңбаның жабық кілтіне заңды түрде иелік етуі қажет. Сонымен қатар, қолтаңба тіркеу куәлігінде көрсетілген деректерге толық сәйкес қолданылып, оны Қазақстан Республикасында аккредиттелген куәландырушы орталық немесе сенім білдірілген үшінші тарап ретінде танылған шетелдік орталық берген жағдайда, мұндай қолтаңба дәстүрлі қолтаңбамен бірдей заңдық салдарға әкеледі. Алдымен ЭЦҚ-ның үш түрін ажыратып көрейік. Біріншісі – қарапайым электрондық цифрлық қолтаңба. Бұл – логин мен пароль, SMS-растау, бір реттік кодтар сияқты қарапайым құралдар. Мұндай қолтаңбаның заңдық күші шектеулі: ол тек тараптардың арасындағы келісім болған жағдайда ғана және заңнамада арнайы талаптар белгіленбеген жағдайларда ғана қолданыла алады. Мысалы, интернет-дүкеннен тауар сатып алғанда, төлем картасының деректерін енгізу және SMS-кодты растау – бұл қарапайым ЭЦҚ-ның мысалы. Екінші түрі – күшейтілген білікті емес электрондық цифрлық қолтаңба. Бұл қолтаңба криптографиялық әдістермен жасалады және оның көмегімен құжатқа қол қойған тұлғаны анықтауға, сондай-ақ құжаттың қолтаңба қойылғаннан кейін өзгертілмегенін растауға болады. Бірақ бұл қолтаңбаның арнайы куәландыру орталығынан алынған сертификаты жоқ. Мұндай қолтаңбаның заңдық күші де тараптардың келісімімен ғана танылады, бірақ оның дәлелдемелік құндылығы қарапайым ЭЦҚ-ға қарағанда жоғары. Үшінші түрі – күшейтілген білікті электрондық цифрлық қолтаңба. Бұл – ең жоғары заңдық күші бар ЭЦҚ түрі. Ол арнайы куәландыру орталығы беретін сертификат негізінде жасалады және оның қағаз құжаттағы

қолтаңбаға толық тең екендігі заңнамада тікелей бекітілген. Білікті ЭЦҚ-сы бар электрондық құжат сотта дәлелдеме ретінде қабылданады, оған қосымша растаулар талап етілмейді. Мемлекеттік органдармен, банктермен, нотариустармен жасалатын мәмілелерде, сондай-ақ мемлекеттік сатып алуларда тек білікті ЭЦҚ қолданылады. Алайда, ЭЦҚ-ның кеңінен таралуына кедергі болатын бірқатар проблемалар бар. Біріншіден, білікті ЭЦҚ алу процедурасы азаматтар үшін, әсіресе орта және үлкен жас шамасындағы тұлғалар үшін күрделі. Оны ашып, тіркеу үшін халыққа қызмет көрсету орталықтарына аяқтай барып, жеке куәлікті тапсырып, өтініш толтыру керек. Бұл көп уақытты алады. Екіншіден, ЭЦҚ-ны пайдалануды жүзеге асыру үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету қажет. Көптеген қарапайым пайдаланушылар бұл бағдарламаларды орнатуды, конфигурациялауды білмейді. Үшіншіден, ЭЦҚ-ны сақтау мәселесі. ЭЦҚ көбінесе флэш-дискіде немесе компьютердің қатты дискісінде сақталады. Бұл жеткізгіштердің зақымдалуы, ұрлануы немесе жоғалуы ықтимал. Егер ЭЦҚ басқа адамның қолына түссе, ол құжаттарға заңсыз қол қоя алады. Сондықтан ЭЦҚ-ны сақтау ережелерін қатаң сақтау өте маңызды.

Электрондық шарттар қазіргі азаматтық айналымның ажырамас бөлігіне айналды. Олар дәстүрлі шарттармен салыстырғанда көптеген артықшылықтарға ие: жеделдік, ыңғайлылық, қашықтықтан жасасу мүмкіндігі, қағаз шығындарын үнемдеу. Алайда, олармен бірге жаңа құқықтық және техникалық мәселелер де келді. Осы мақалада жүргізілген талдау электрондық шарттардың дәстүрлі шарттармен салыстырғанда елеулі ерекшеліктері бар екенін көрсетті. Бірақ бұл ерекшеліктер олардың құқықтық табиғатына әсер етпейді. Электрондық шарт – бұл әлі күнге дейін азаматтық құқықтың жалпы қағидаттарына негізделген шарт. Оның мәні тараптардың келісімінде, ал электрондық жеткізгіш бұл келісімнің тек нысаны ғана. Электрондық шарттардың азаматтық құқықтық табиғатын зерттей келе, келесі тұжырымдар жасауға болады. Біріншіден, электрондық шарт – жазбаша мәміленің бір түрі. Қазақстан заңнамасы электрондық құжатты қағаз құжатпен теңестіреді, сондықтан электрондық шарттардың заңды күші дәстүрлі шарттармен бірдей. Екіншіден, электрондық шарттың жасалуына қойылатын талаптар – ерік білдірудің еріктілігі, тараптардың құқыққа қабілеттілігі, шарттың заңдылығы – дәстүрлі шарттар сияқты сақталуға тиіс. Үшіншіден, электрондық шарттардың өзіндік ерекшеліктері (материалдық емес жеткізгіш, ЭЦҚ, жасалудың жеделдігі, қашықтықтан жасасу) олардың құқықтық табиғатын өзгертпейді, тек қосымша құқықтық реттеуді талап етеді. Электрондық шарттар институтын одан әрі дамыту үшін бірқатар шаралар қабылдау қажет. Біріншіден, электрондық шарттарды нотариаттық куәландырудың қарапайым әрі қолжетімді тәртібін әзірлеу керек. Қазіргі таңда бұл салада электрондық нотариат институты дамып келеді, бірақ оның қызметтері әлі де кең таралмаған. Екіншіден, трансшекаралық электрондық шарттарға қолданылатын құқықты анықтайтын арнайы коллизиялық нормалар қабылдау қажет. Бұл нормалар электрондық шарттардың ерекшеліктерін ескеріп, олардың жасалған орнын, қолданылатын заңды анықтаудың нақты тетіктерін ұсынуы керек. Үшіншіден, электрондық шарттардың түпнұсқалығын растайтын бірыңғай уәкілетті орган құру пайдалы болар еді. Бұл орган ЭЦҚ сертификаттарын беріп, олардың жарамдылығын бақылап, даулы жағдайларда сараптама жүргізе алады. Төртіншіден, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру – бұл ұзақ мерзімді, бірақ ең тиімді шара. Адамдарға электрондық шарттардың артықшылықтары мен тәуекелдерін түсіндіріп, оларды қауіпсіз пайдалануды үйрету керек.

Қорытындылай келе, электрондық шарттар – бұл болашақтың технологиясы емес, бүгінгі күннің шындығы. Олардың азаматтық құқықтық табиғатын дұрыс түсіну заң шығарушыға осы институтты тиімді реттеуге, құқық қолдану практикасындағы олқылықтарды жоюға, азаматтар мен кәсіпкерлердің құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Заманауи қоғам цифрландыру жолында алға ұмтылып келе жатқандықтан, электрондық шарттардың маңызы арта түспек. Сондықтан бұл саладағы ғылыми зерттеулер мен заңнамалық реформалар өзектілігін жоғалтпайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). – Алматы, 1994 жылғы 27 желтоқсан.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім). – Алматы, 1999 жылғы 1 шілде.
3. Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы. – Астана, 2003 жылғы 7 қаңтар.
4. Қазақстан Республикасының «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Заңы. – Астана, 2016 жылғы 26 шілде.
5. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының «Банктердің электрондық банк қызметтерін көрсету тәртібі туралы» қағидаларды бекіту туралы № 212 қаулысы. – 2016 жылғы 31 тамыз.
6. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының «Электрондық ақша шығару, пайдалану және өтеу тәртібі туралы» қағидаларды бекіту туралы № 202 қаулысы. – 2016.
7. UNCITRAL. Электрондық коммерция туралы үлгілік заң. – 1996.
8. М.А. Жұмаділова, А.Ж. Исаева, Б.Ж. Айтимов. Электрондық мәмілені жүзеге асыру кезіндегі коммерциялық құпияны қорғаудың құқықтық негіздері // Серия «Право». – 2022.
9. Жетибаев Жандос Копжасарович. Электрондық мәмілелерді ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың даму дәуірінде жасау және орындау ерекшеліктері. – Нұр-Сұлтан, 2022.

ӘӨЖ 34:004

«АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ РӨЛІ»

Есенгелді Шынайы Мұрагерқызы

eshynaiy@gmail.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 3курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ. Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: сенъор-лектор, з.ғ.магистрі - Наурызова В.К.

Цифрлық құқық қазіргі құқықтық жүйеде барған сайын маңызды бола түсуде, өйткені цифрлық технологиялар кеңейіп, қоғамдық өмірдің барлық аспектілеріне әсер етуде. Тиісті құқықтық қорғаудың болмауы цифрлық кеңістіктегі жеке адамдарға, бизнеске және мемлекетке қауіп төндіруі мүмкін, соның ішінде деректердің бұзылуы, кибершабуылдар, авторлық құқықты бұзу және т.б. Цифрлық құқық - бұл цифрлық ортадағы қатынастарды реттеуге бағытталған салыстырмалы түрде жаңа және үнемі дамып келе жатқан құқықтық бағыт. Бұған деректерді қорғау мен киберқауіпсіздіктен бастап интернеттегі құқықтар мен міндеттерге, электрондық коммерцияны реттеуге және зияткерлік меншікті қорғауға дейінгі көптеген мәселелер кіреді.

Цифрлық құқық ақпаратты цифрлық түрде пайдалануға және қорғауға байланысты құқық саласын білдіреді. Ол деректердің құпиялылығы, киберқауіпсіздік, электрондық коммерция, цифрлық ортадағы авторлық құқық және технология мен интернетке қатысты басқа аспектілерді қамтиды.

Цифрлық құқық - цифрлық ортада азаматтардың, кәсіпорындар мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған құқықтық нормалар болып табылады. Цифрлық құқықтың негізгі аспектілері киберқауіпсіздікке, деректерді қорғауға, электрондық коммерцияға, цифрлық авторлық құқыққа және зияткерлік меншікке, сондай-ақ онлайн ортадағы тұтынушылардың құқықтарына қатысты заңдар мен нормаларды қамтиды[1]. Цифрлық құқық дәстүрлі құқықтық принциптерді жаңа технологиялық шындыққа бейімдеуде,

цифрлық ортада қауіпсіздікті, құпиялылықты және құқықтарды қорғауды қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Кең мағынада айтатынын болсақ, цифрлық құқық - құқықтық жүйенің кез келген элементіне әсер ететін жаңа нормативтік құқықтық механизм ретінде түсіндіріледі.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы цифрлық құқықтың рөлі қазіргі ақпараттық қоғамда барған сайын маңызды бола түсуде. Оның маңызды рөлінің негізгі аспектілері: құпиялылық және жеке деректер құқықтарын қорғау: цифрлық құқық онлайн ортада жеке ақпаратты жинауды, сақтауды және пайдалануды реттейді. Деректерді қорғау туралы заңдар (мысалы, Еуропалық Одақтағы GDPR) азаматтарға өздерінің жеке деректерін бақылауға мүмкіндік береді және олардың ақпаратын өңдеудің қатаң ережелерін сақтауды талап етеді.

Цифрлық құқық барлық азаматтар үшін ақпарат пен технологияға тең қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Бұл цифрлық және ақпараттық теңсіздіктермен күресуді, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін цифрлық ресурстардың қолжетімділігін қамтамасыз етуді қамтиды. Интернеттегі сөз және сөз бостандығы: цифрлық құқық онлайн-ортада сөз және сөз бостандығы құқығын қорғайды. Ол анонимділік құқығын қорғауды және цензурадан қорғауды, сонымен қатар интернет цензурасымен және цифрлық ортадағы сөз бостандығының шектеулерімен күресуді қамтиды.

Киберқылмыс пен киберқауіптерге қарсы күрес: цифрлық құқық киберқылмыспен, кибертерроризммен, кибер тыңшылықпен және басқа да киберқауіптермен күресуге бағытталған заңдар мен саясаттарды қамтиды. Бұған хакерлік шабуылдардан, жеке басын ұрлаудан, қаржылық алаяқтықтан және цифрлық қылмыстың басқа түрлерінен қорғау шаралары кіреді [2].

Цифрлық әлемдегі тұтынушылардың құқықтары: цифрлық құқық онлайн-ортадағы тұтынушылардың құқықтарын, соның ішінде қауіпсіздік пен алаяқтықтан қорғау құқығын, өнімдер мен қызметтер туралы қол жетімді және адал ақпарат алу құқығын, сондай-ақ онлайн-сатып алулар кезінде құпиялылық пен қауіпсіздікті қорғау құқығын қорғайды.

Цифрлық ақпарат иесі-белгілі бір цифрлық деректерге иелік ететін немесе бақылайтын тұлға. Бұл жеке тұлға, компания, Үкімет немесе басқа ұйым болуы мүмкін. Цифрлық ақпарат иесінің бұл ақпаратқа қол жеткізуге құқығы бар және оны цифрлық деректерді және оларды пайдалануды реттейтін заңдар мен ережелерге сәйкес пайдалана алады. Цифрлық ақпарат иесі сонымен қатар бұл деректерді рұқсатсыз кіруден, ағып кетуден немесе зақымданудан қорғауға және қорғауға жауапты.

Цифрлық құқық онлайн-ортада қауіпсіздікті, құпиялылықты және еркіндікті қамтамасыз ете отырып, цифрлық дәуірде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Оның дамуы мен тиімді қолданылуы цифрлық әлемде әділеттілік пен тең құқықты қамтамасыз етудің негізгі міндеттері болып табылады.

Цифрлық деректер – бұл ақпарат. Сондықтан анықтама цифрлық құқықтық қатынастарға қатысушылар туралы ережелерден басталуы керек. Цифрлық қатынастарға қатысушылар туралы ақпарат еліміздің жоғары заңдық күші бар Конституциясында баяндалған.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес заң алдында халықтың барлығы бірдей цифрлық құқықтық қатынастардың әрбір қатысушысы ретінде Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ақпаратты кез келген заңды тәсілмен іздеу, алу, беру, өндіру және тарату бостандығына құқықты қоса алғанда, белгілі бір құқықтарға ие. Азаматтар мен ұйымдар ақпарат бостандығы және тұтынушылардың құқықтары туралы заңдар аясында ақпаратқа қол жеткізуге және интернеттегі цифрлық ресурстарды пайдалануға құқылы. Цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы цифрлық дәуірдегі сөз бостандығы мен білімге қол жеткізудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл құқық азаматтарға әртүрлі ақпаратқа қол жеткізуді және білім мен деректер көздерін өз бетінше іздеуге мүмкіндік береді. Ақпаратқа қол жеткізу еркіндігі: цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы. Азаматтарға интернеттегі әртүрлі ақпарат көздеріне еркін қол жеткізуге кепілдік береді. Бұл оларға әртүрлі тақырыптарды зерттеуге, жаңалықтар алуға, үйренуге және дамуға мүмкіндік береді [3].

Сөз бостандығы: цифрлық ақпаратқа қол жеткізу азаматтарға онлайн ортада идеялармен, пікірлермен және сенімдермен алмасуға мүмкіндік беру арқылы сөз бостандығына ықпал етеді. Бұл еркін ақпарат алмасуға ықпал етеді және қоғамдық диалог пен демократияның дамуына ықпал етеді.

Ақпарат іздеу және алу құқығы азаматтардың білімі мен өзін-өзі дамытуында маңызды рөл атқарады. Бұл адамдарға жаңа нәрселерді үйренуге, қызығушылық тудыратын тақырыптарды зерттеуге және кәсіби және жеке дамуға мүмкіндік береді.

Ақпарат іздеу және алу құқығы азаматтарға әртүрлі халықтар мен қауымдастықтардың әртүрлі мәдениеттерін, дәстүрлері мен тарихын зерттеуге және түсінуге мүмкіндік беру арқылы мәдени әртүрлілікке ықпал етеді. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау: өнімдер мен қызметтер туралы ақпаратқа қол жеткізу тұтынушыларға тауарлар мен қызметтерді сатып алу және пайдалану туралы ақпараттандырылған шешімдер қабылдауға көмектеседі, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы цифрлық дәуірдегі қоғамның ашықтығына және дамуына ықпал ететін цифрлық құқықтар мен бостандықтардың негізгі қағидасы болып табылады. Авторлар мен контент жасаушылар: олар өздерінің цифрлық туындыларын авторлық құқыққа сәйкес жасауға және таратуға құқылы, сонымен бірге оларды рұқсатсыз пайдалану мен таратудан қорғайды. Пайдаланушылардың деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығы туралы заңнамалық нормаларды сақтай отырып, ақпарат пен сервистерге қол жеткізу еркіндігін қамтамасыз ете отырып, интернетке және цифрлық платформаларға қол жеткізуді қамтамасыз етеді [4].

Мемлекеттік органдар: цифрлық технологиялар саласындағы заңдар мен нормативтік актілердің сақталуын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, оның ішінде ақпаратқа қол жеткізу және оны еркін тарату құқығын қамтамасыз етуге жауапты болып табылады.

Халықаралық ұйымдар: барлық қатысушылардың мүдделерін ескере отырып және ақпарат пен қол жетімділік еркіндігі қағидаттарының сақталуын қамтамасыз ете отырып, цифрлық технологиялар саласындағы халықаралық стандарттар мен ұсыныстарды әзірлейді.

Белсенділер мен қоғамдық ұйымдар: азаматтардың цифрлық құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен айналысады, құқықтардың бұзылуына назар аударады және сөз бостандығы, деректердің құпиялылығы және цифрлық құқықтардың басқа аспектілері үшін қоғамдық кампаниялар жүргізеді.

Осы құқықтарды құрметтеу және заңдар мен нормативтік актілерді сақтау Қазақстан Республикасында ашық және еркін қоғамның дамуына ықпал ете отырып, цифрлық ортада әділдікті, теңдік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Цифрлық ақпаратты тарату құқығын шектеу әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін, соның ішінде құқық иелерінің мүдделерін қорғау, қоғамдық қауіпсіздік, жеке деректерді қорғау және заңсыз әрекеттермен күресу. Деректерді қорғау туралы заңдар жеке ақпаратты цифрлық түрде жинауды, сақтауды және беруді реттейді. Азаматтардың деректерінің құпиялылығын қорғау, сондай-ақ теріс пайдалану мен жеке деректердің бұзылуын болдырмау үшін шектеулер қойылуы мүмкін. Қоғамдық және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында үкіметтер елдің қоғамдық тұрақтылығына, ұлттық мүдделеріне немесе қауіпсіздігіне қауіп төндіретін цифрлық ақпараттың таралуын шектеу бойынша шаралар қабылдауы мүмкін.

Азаматтарды, әсіресе балаларды порнография, зорлық-зомбылық, экстремизм және басқа да жағымсыз әсерлер сияқты зиянды немесе қалаусыз мазмұнға қол жеткізуден қорғау үшін шектеулер енгізілуі мүмкін.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияға үнемі толықтырулар енгізілсе де, бізді қоршаған әлем одан да тез өзгеруде. Бүгінгі өмірдің көп бөлігі – әсіресе пандемия жағдайында-желіде және бұл цифрлық құқықта да реттеуді қажет етеді. Мұндай жағдайларда цифрландыру мен жасанды интеллект оларға қауіп төндірудің орнына адам құқықтарын қорғауға ықпал ету үшін күресу өте маңызды. Еуропалық Конвенция

басқа халықаралық құралдар сияқты цифрлық ортада қолданыстағы құқықтар мен бостандықтардың сақталуын қамтамасыз ету үшін жоғары әлеуетке ие, олар:

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық және хат алмасу құпиясы: Еуропалық конвенцияның 8-бабы «жеке өмірді құрметтеу құқығын» жариялайды, ол тікелей цифрлық ортада дербес деректерді қорғауды және хат-хабарлар мен коммуникациялардың құпиялылығын сақтауды қамтиды. Еуропалық сот өз тәжірибесінде жеке сипаттағы деректерді қорғау адамның жеке және отбасылық өмірге қол сұғылмаушылық құқығын жүзеге асыру мүмкіндігі үшін өте маңызды екенін атап өткен жөн. Осы құқықтардың сақталуының кепілдіктерінің бірі мемлекеттік органдар мен жеке компаниялардың дербес деректерді өңдеу кезінде белгілі бір ережелер мен рәсімдерді сақтау міндеттемесі болып табылады. Сонымен, Дербес деректер тек заңда белгіленген жағдайларда немесе адамдар өздері келіскен жағдайларда ғана өңделуі керек. Жалпы алғанда, азаматтар дербес деректерді бақылауды жүзеге асыра алуы керек (олардың дұрыстығын тексеру, түзетуді сұрау, жою немесе олардың қажетті мерзімнен артық сақталмауы туралы сұрау салу).

Ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау - цифрлық әлемде ар-намыс пен абыройды қорғау интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпаратты лезде тарату мүмкіндігін ескере отырып, ерекше маңызды болады. Цифрлық әлемде ар намыс пен абыройды қорғаудың бірнеше аспектілері:

Жеке ақпаратты бақылау: адамдар интернетте олар туралы қандай жеке ақпарат бар екенін бақылай алуы керек және қажет болған жағдайда оны жоюға немесе түзетуге құқылы болуы керек.

Жала жабу мен қорлаудан қорғау: жала жабу және қорлау туралы заңдар интернетте жалған ақпарат пен қорлайтын пікірлердің таралуын болдырмау үшін цифрлық ортада да қолданылуы керек.

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы - цифрлық ортада ақпаратқа қол жеткізу құқығы цифрлық адам құқықтарының негізгі аспектілерінің бірі болып саналады, өйткені ол жаһандық ауқымда біліммен, ақпаратпен және идеялармен еркін алмасуға мүмкіндік береді.

Ақпарат бостандығы - цифрлық ортадағы ақпарат еркіндігі азаматтардың цензурасыз немесе шектеусіз онлайн кеңістікте ақпаратқа қол жеткізуге және сөз бостандығына құқығы бар екенін білдіреді. Блогтар, әлеуметтік желілер, форумдар және басқа платформалар арқылы адамдар цифрлық ортада өз ойларын, пікірлері мен идеяларын еркін білдіруге құқылы болуы керек. Цифрлық ортадағы ақпарат барлық азаматтар үшін кемсітушіліксіз немесе ерекшеліксіз ашық және қолжетімді болуы тиіс. Азаматтар өмірдің әртүрлі аспектілері, соның ішінде жаңалықтар, саясат, білім, денсаулық сақтау, мәдениет және т.б. туралы ақпарат алуға құқылы [5].

Анонимділік: цифрлық ортада анонимділік құқығы жеке құпиялылық пен онлайн кеңістіктегі сөз бостандығын қорғаудың маңызды аспектісі болып табылады. Бұл пайдаланушыларға жеке ақпараттары мен онлайн әрекеттерін жасырын және құпия ұстауға мүмкіндік береді. Міне, осы құқықтың бірнеше негізгі аспектілері төмендегідей:

Анонимділік құқығы азаматтарға өз пікірлерін, идеялары мен сенімдерін ашық түрде ашу қаупінсіз білдіру еркіндігін қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе, қоғамдық ұйымдарға немесе қоғамдық өмірдің басқа мүшелеріне сыни көзқарастар білдіретіндер үшін өте маңызды. Анонимділік құқығы азаматтарға өздерінің жеке деректерін қажетсіз жинаудан, пайдаланудан және үшінші тұлғалардың жария етуінен қорғауға көмектеседі. Бұл онлайн бақылаудан, жарнаманы жекелендіруден және желідегі пайдаланушылардың қызметін бақылаудың басқа түрлерінен қорғауды қамтиды. Алайда, анонимділік құқығы Ұлттық қауіпсіздік, қылмыспен күресу немесе заңдардың орындалуы үшін қажет болған жағдайда шектелуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Анонимділік құқығы мен қауіпсіздік пен әділеттілік сияқты басқа да қоғамдық мүдделер арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Елімізді анонимдік құқық туралы нормативтік-құқықтық акт жоқ екенін ескере өткен жөн. Конституция да ғана әркімнің жазысқан хаттарының ,почта арқылы жіберілген хабарламаларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар делінген.

Қазақстан Республикасында цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы ақпаратқа қол жеткізу еркіндігіне және цифрлық ортада азаматтардың құқықтарын қорғауға кепілдік беретін бірқатар заңдар мен нормативтік актілермен қамтамасыз етіледі. Оларға:

1. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы азаматтарға заңмен тыйым салынбаған кез келген көздерден ақпарат алу құқығын қамтамасыз етеді. Бұл заң ақпаратқа, соның ішінде цифрлық ресурстарға еркін қол жеткізу құқығын қорғайды [6].

2. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де ұйымдар сақтайтын ақпаратқа қол жеткізу тәртібін реттейді. Бұған азаматтардың мемлекеттік ақпараттық жүйелерде сақталған цифрлық деректерге қол жеткізу құқығы кіреді [7].

3. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заң цифрлық нысанда берілетін және өңделетін деректерді қоса алғанда, азаматтардың дербес деректерін жинау, сақтау, пайдалану және ашу қағидаларын белгілейді. Бұл заң азаматтардың интернеттегі жеке өмірі мен құпиялылығын қорғайды [8].

Цифрлық құқықтық қатынастар субъектілерін сәйкестендіру және аутентификациялау цифрлық ортадағы ақпараттың қауіпсіздігін, құпиялылығын және тұтастығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

- Сәйкестендіру: бұл цифрлық ортада тұлғаны немесе субъектіні анықтау процесі. Сәйкестендіру пайдаланушы аты, электрондық почта, телефон нөмірі, төлқұжат деректері және т.б. сияқты әртүрлі сәйкестендіру деректері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

- Аутентификация: бұл субъектінің сәйкестендіру деректерінің түпнұсқалығын тексеру процесі. Аутентификация әдетте құпия сөз, PIN коды, Биометрия немесе басқа құпия ақпарат сипаттамалары сияқты тіркелгі деректерін беру арқылы жүзеге асырылады. Аутентификацияның мақсаты-белгілі бір тұлға немесе ұйым ретінде ұсынылатын субъект шынымен ол кім екенін растау болуы.

- Көп факторлы аутентификация: бұл қауіпсіздікті жақсарту үшін бірнеше түрлі аутентификация әдістерін қолданатын аутентификация әдісі. Мысалы, пароль мен биометрияның, SMS немесе аутентификация қосымшалары арқылы алынған уақыт кодтарының немесе басқа факторлардың тіркесімін қамтуы мүмкін.

- Цифрлық сертификаттар: бұл желідегі сәйкестіктің түпнұсқалығын растайтын электрондық құжаттар. Олар серверлерді, веб-сайттарды және жеке пайдаланушыларды аутентификациялау үшін қолданылады. Цифрлық сертификаттарды куәландырушы орталықтар береді және иесі, жарамдылық мерзімі және шифрлаудың жария кілті туралы ақпаратты қамтиды.

- Биометриялық аутентификация: бұл саусақ іздері, бетті тану, дауысты тану немесе торлы қабықты сканерлеу сияқты адамның бірегей физиологиялық немесе мінез-құлық сипаттамаларын қолданатын аутентификация әдісі.

Субъектінің сәтті аутентификациясынан кейін белгіленген құқықтар мен қауіпсіздік саясаттарына сәйкес ресурстар мен ақпаратқа қол жетімділікті басқару жүзеге асырылады.

Цифрлық құқықтық қатынастар субъектілерін сәйкестендіру және аутентификациялау онлайн-ортада қауіпсіздік пен сенімділікті қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады, бұл тек заңды пайдаланушылардың цифрлық ресурстар мен ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етеді [9].

4. «Қазақстан – 2050» Даму стратегиясы шеңберінде ақпараттық қоғамды дамытуға және экономиканы цифрландыруға үлкен мән беріледі, бұл ақпарат пен цифрлық ресурстарға қол жеткізу еркіндігін қамтамасыз етуге ұмтылысты растайды.

Бұл заңдар Қазақстан Республикасында ақпараттық қоғам мен цифрлық экономиканың дамуына ықпал ете отырып, цифрлық ақпаратқа еркін қол жеткізуді қамтамасыз етуге және азаматтардың құқықтарын цифрлық ортада қорғауға бағытталған.

Цифрлық құқықты реттеу заңнамалық және заңнамалық емес шараларды қамтитын әртүрлі әдістер арқылы жүзеге асырылады. Цифрлық құқықты реттеудің бірнеше мынадай негізгі әдістері бар:

- Заңнама: ақпараттық технологияларды, интернетті, электрондық коммерцияны және деректерді қорғауды пайдаланудың құқықтық негіздерін анықтайтын заңдар мен ережелерді қабылдау. Бұл заңдар киберқауіпсіздікке, жеке деректерді қорғауға, цифрлық авторлық құқыққа және цифрлық ортаның басқа аспектілеріне қатысты болуы мүмкін.

- Халықаралық келісімдер мен стандарттар: халықаралық деңгейде цифрлық құқықты реттейтін халықаралық шарттарды, конвенциялар мен стандарттарды әзірлеу және қабылдау. Бұған киберқауіпсіздік, деректерді қорғау және авторлық құқықтар туралы келісімдер, сондай-ақ киберқылмысқа қарсы ынтымақтастық туралы келісімдер кіреді;

- Сот практикасы және прецеденттер: соттардың цифрлық ортадағы нақты жағдайларға құқықты қолдануы, бұл сот практикасын қалыптастырады және цифрлық құқықтың одан әрі дамуына әсер ететін прецеденттерді белгілейді;

- Білім беру және қоғамдық білім беру: азаматтардың цифрлық қауіпсіздік ережелері мен нормалары, дербес деректерді қорғау және цифрлық құқықтың басқа да аспектілері туралы білімін арттыруға бағытталған білім беру бағдарламалары мен науқандарын өткізу.

Бұл реттеу әдістері әдетте цифрлық ортада жан-жақты және тиімді құқықтық реттеуді қамтамасыз ету үшін бірге қолданылады [10].

Қазіргі цифрлық дәуірде цифрлық құқықтың маңыздылығын төмендегі себептерге байланысты:

- Цифрлық технологияларды дамыту: ақпараттық технологияларды, интернетті, жасанды интеллектті және басқа да цифрлық инновацияларды қарқынды дамыту пайдаланушылар мен ұйымдардың қауіпсіздігін, құпиялылығын және құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін тиісті құқықтық реттеуді талап етеді.

- Цифрлық экономиканың жаһандануы: цифрлық технологиялар бизнес жүргізуге және әлемдік деңгейде ақпарат алмасуға мүмкіндік береді. Цифрлық құқық әлемдік цифрлық экономиканың тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ететін бірыңғай стандарттар мен нормаларды құруға көмектеседі.

- Деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығы мәселелері: деректерді жаппай жинау, сақтау және өңдеу жағдайында жеке ақпараттың қауіпсіздігі мен құпиялылығы туралы маңызды сұрақтар туындайды. Цифрлық құқық азаматтардың деректері мен жеке өмірін қорғау үшін шаралар мен стандарттарды әзірлейді.

- Киберқылмыс және киберқауіптер: цифрлық белсенділіктің артуымен киберқылмыс пен киберқауіптердің саны да артып келеді. Цифрлық құқық киберқылмыскерлердің алдын алу, анықтау және жазалау үшін заңдар мен саясаттарды белгілеу арқылы киберқылмыспен күресуге бағытталған.

- Цифрлық құқықтар мен бостандықтар: интернеттегі белсенділіктің артуына байланысты азаматтардың сөз бостандығы, ақпаратқа қол жеткізу және құпиялылық сияқты цифрлық құқықтары мен бостандықтарын қорғау туралы сұрақтар туындайды. Тұтастай алғанда, цифрлық құқық цифрлық әлемнің қауіпсіздігін, әділдігін және тұрақтылығын қамтамасыз етуде, сондай-ақ оның барлық қатысушыларының құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Зиновьева Е.С.. Цифровые международные отношения. Т. 1. – Москва: Аспект Пресс.
2. Қазақстан Республикасының «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңы. – 1996 жылғы 10 маусымдағы № 6-І.
3. Қазақстан Республикасының «Әдеби және көркем туындыларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясына қосылуы туралы» Заңы. – 1998 жылғы 10 қарашадағы № 297-І.
4. Цинделиани И.А.. Финансовое право в условиях развития цифровой экономики: монография. – 2020. – 147 б.
5. Мухамедшин И.С.. Коммерциализация объектов в сфере интеллектуальной собственности: монография. – 2021. – 135 б.

6. Қазақстан Республикасының «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңы. – 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ.
7. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ.
8. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы. – 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V.
9. Мансуров Г.З.. Цифровое право. – Екатеринбург: УрГЭУ, 2020.
10. Серикова Л.С.. Азаматтық қоғамдағы цифрлық құқық // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. – 2022. – № 65(2).
11. Жетписов С.К., Алибаева Г.А.. Цифрландыру дәуіріндегі жеке деректерді қорғау: конституциялық-құқықтық аспект // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы. – 2023. – № 3(74). – 69–76 бб.
12. Каирбаева Л.К.. Защита персональных данных в международном и европейском праве // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2020. – № 5(63). – 168–174 б.
13. Даниленков А.В.. Интернет-право. – Москва: Юстицинформ, 2014. – 232 с.
14. Бессонова А.А.. Кибербезопасность как основной фактор национальной и международной безопасности // Информатизация в цифровой экономике. – 2022. – Т. 3. – № 4. – 240 б.
15. Жетписов С.К., Алибаева Г.А.. Безопасность современного казахстанского общества и неприкосновенность частной жизни // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия юридическая. – 2017. – № 1(81). – 78–85 б.

ӘОК 343.2 11.3

«МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ОСАЛ ТОПТАР ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ»

Елеусінова Актілек Қайратқызы

jan68@inbox.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., профессор-Шаяхметова Ж.Б.

Қазіргі қоғамда адамдардың өмір сүру жағдайы әртүрлі. Біреулердің денсаулығы мықты, табысы жеткілікті болса, енді біреулер түрлі себептерге байланысты қиын жағдайда өмір сүреді. Осындай адамдардың қатарына мүмкіндігі шектеулі жандар мен әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтар жатады. Бұл адамдарға ерекше көңіл бөлу қажет, себебі олар өздігінен барлық мәселесін шеше алмауы мүмкін. Сол себепті мемлекет пен қоғам олардың құқықтарын қорғап, қолдау көрсетуі тиіс.

Мүмкіндігі шектеулі адам дегеніміз – денсаулығына байланысты белгілі бір әрекеттерді орындауда қиындық көретін тұлға. Мысалы, кейбір адамдар жүріп-тұруда қиналады, кейбіреулер есту немесе көру қабілетінен айырылған. Ал әлеуметтік осал топтар дегеніміз – тұрмыстық жағдайы төмен, тұрақты табысы жоқ немесе өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдар. Бұған көпбалалы отбасылар, жұмыссыздар, қарт адамдар, жалғызбасты аналар және жетім балалар жатады [1]. Осындай топтағы адамдардың өмірінде түрлі кедергілер кездеседі. Олар сапалы білім ала алмауы мүмкін, жұмыс табу қиынға соғады немесе медициналық қызметтерге қол жеткізе алмайды. Кейде қоғамда түсінбеушілік те байқалады. Сондықтан бұл мәселе тек жеке адамның емес, бүкіл қоғамның мәселесі болып саналады.

Әлеуметтік қорғау дегеніміз – осындай азаматтарға мемлекет тарапынан көрсетілетін көмек. Бұл көмек тек ақша берумен шектелмейді. Оған медициналық қызмет, білім беру,

жұмысқа орналастыру, психологиялық қолдау сияқты көптеген бағыттар кіреді. Әлеуметтік қорғаудың басты мақсаты – адамның қалыпты өмір сүруіне жағдай жасау. Бұл салада бірнеше маңызды түсініктер бар. Соның бірі – әділеттілік. Әділеттілік дегеніміз – әр адамға тең мүмкіндік беру. Бірақ бұл жерде барлығына бірдей жағдай жасау емес, керісінше кімге қандай көмек керек болса, соны беру маңызды. Мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамға арнайы жағдай жасалса, бұл теңсіздік емес, керісінше әділдік болып саналады. Тағы бір маңызды ұғым – адам құқықтары. Әр адам дүниеге келген сәттен бастап белгілі бір құқықтарға ие болады. Оған өмір сүру, білім алу, еңбек ету және еркін қозғалу құқықтары жатады. Мүмкіндігі шектеулі немесе әлеуметтік әлсіз адам болса да, осы құқықтар толық сақталуы тиіс [2].

Қазіргі таңда қоғамда «инклюзия» деген ұғым кең таралып келеді. Бұл – барлық адамдарды қоғамға тең қатыстыру дегенді білдіреді. Яғни, мүмкіндігі шектеулі балаларды бөлек оқытпай, басқа балалармен бірге білім беру, оларды жұмысқа қабылдау, қоғамдық өмірге белсенді араластыру маңызды. Бұл тәсіл адамдардың бір-бірін түсінуіне және құрметтеуіне көмектеседі.

Қазақстанда мұндай адамдарды қорғауға бағытталған заңдар бар. Ең негізгісі – Конституция. Онда барлық азаматтардың тең екені және ешкімнің кемсітілмеуі керектігі жазылған. Сонымен қатар мемлекет әлеуметтік қолдау көрсетуге міндетті екені көрсетілген. Бұдан бөлек арнайы заңдар да қабылданған. Мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамдарды қорғауға арналған заңда олардың құқықтары, мемлекет тарапынан көрсетілетін көмектер, жұмысқа орналасу мәселелері қарастырылған. Сондай-ақ әлеуметтік қызмет көрсету туралы заңда адамдарға қандай көмек көрсетілетіні және оның қалай жүзеге асатыны түсіндіріледі.

Қазақстан халықаралық деңгейдегі құжаттарды да қолдайды. Соның бірі – мүгедектердің құқықтары туралы халықаралық келісім. Бұл құжатта барлық адамдардың теңдігі, кемсітушілікке жол бермеу және қоғамға толық қатысу құқықтары көрсетілген. Мұндай халықаралық нормалар еліміздегі заңдардың дамуына әсер етеді.

Әлеуметтік қорғау жүйесі бірнеше бағытта жұмыс істейді. Ең алдымен, материалдық көмек көрсетіледі. Бұл – жәрдемақы, зейнетақы немесе басқа да төлемдер. Мұндай қолдау адамның күнделікті қажеттіліктерін өтеуге көмектеседі. Сонымен қатар медициналық көмек маңызды орын алады. Мүмкіндігі шектеулі адамдарға арнайы емдеу, оңалту шаралары қажет болуы мүмкін. Бұл олардың денсаулығын жақсартуға және өмір сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Білім беру саласында да өзгерістер бар. Қазіргі таңда инклюзивті білім беру жүйесі дамып келеді. Бұл дегеніміз – барлық балалардың бірге білім алуы. Мұндай тәсіл балалардың бір-біріне үйренуіне және қоғамға бейімделуіне көмектеседі [3]. Жұмыспен қамту мәселесі де өте маңызды. Көп жағдайда мүмкіндігі шектеулі адамдар жұмыс табуда қиындық көреді. Сондықтан мемлекет арнайы жұмыс орындарын ашып, кәсіпорындарға белгілі бір мөлшерде осындай адамдарды жұмысқа алу міндетін қояды.

Дегенмен, бұл салада әлі де шешілмеген мәселелер бар. Кейбір ғимараттарда мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған жағдайлар жасалмаған. Мысалы, пандустар немесе лифтілер жоқ болуы мүмкін. Бұл олардың еркін қозғалуына кедергі келтіреді. онымен қатар қоғамда түсіністік әрқашан жоғары деңгейде емес. Кейбір адамдар мұндай азаматтардың жағдайын толық түсінбейді. Бұл да олардың қоғамға бейімделуіне қиындық туғызады.

Ақпараттың жеткіліксіздігі де мәселе болып отыр. Кейбір адамдар өз құқықтарын білмейді немесе қандай көмек алуға болатынынан хабарсыз. Бұл жағдай олардың мүмкіндіктерін шектейді. Осы қиындықтарды шешу үшін бірқатар шаралар қажет. Ең алдымен, қоғамда түсіндіру жұмыстарын жүргізу керек. Адамдар бір-біріне құрметпен қарап, қолдау көрсетуі маңызды. Сонымен қатар заңдардың орындалуын бақылау қажет. Қағаз жүзінде ғана емес, іс жүзінде де барлық құқықтар сақталуы тиіс. Әлеуметтік қызметтердің сапасын арттыру да үлкен рөл атқарады.

Жұмыс орындарын көбейту, білім беру жүйесін дамыту және қолжетімді орта қалыптастыру – негізгі бағыттардың бірі. Бұл шаралар адамдардың өздігінен өмір сүруіне мүмкіндік береді.

Мүмкіндігі шектеулі және әлеуметтік осал топтарды қорғау – маңызды мәселе. Бұл тек мемлекеттік саясат емес, адамгершілікке негізделген міндет. Әр адам қоғамның толық мүшесі ретінде өмір сүруге құқылы. Сондықтан олардың құқықтарын сақтау, қолдау көрсету және жағдай жасау – бәріміздің ортақ міндетіміз [4].

Қазіргі уақытта қоғамның дамуы тек экономикалық көрсеткіштермен ғана өлшенбейді. Елдің қаншалықты дамығанын оның әлсіз топтарға қалай қарайтыны арқылы да бағалауға болады. Егер мемлекет мүмкіндігі шектеулі жандар мен әлеуметтік осал топтарға жақсы жағдай жасаса, онда ол қоғам әділетті және дамыған деп есептеледі.

Көп жағдайда адамдар «көмек» дегенді тек ақша беру деп түсінеді. Бірақ шын мәнінде қолдау көрсету әлдеқайда кең ұғым. Кейбір адамдарға ең алдымен түсіністік пен дұрыс қарым-қатынас қажет. Мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамға қоғамда өзін еркін сезіну маңызды. Егер айналасындағы адамдар оны құрметтеп, тең қабылдаса, ол да өз мүмкіндігін толық пайдалана алады.

Тағы бір маңызды мәселе – адамның өзіне деген сенімі. Әлеуметтік осал топтағы адамдар кейде өздерін қоғамнан төмен сезінуі мүмкін. Бұл олардың белсенді болуына кедергі келтіреді. Сондықтан тек материалдық көмек емес, моральдық қолдау да өте маңызды.

Қазіргі таңда технологияның дамуы да бұл салаға оң әсерін тигізіп жатыр. Мысалы, арнайы бағдарламалар мен құрылғылар мүмкіндігі шектеулі адамдарға жұмыс істеуге, білім алуға көмектеседі. Онлайн оқу, қашықтан жұмыс істеу сияқты мүмкіндіктер олардың өмірін жеңілдетеді. Бұл – қоғамның дамуының жақсы көрсеткіші. Сонымен қатар инфрақұрылым мәселесіне де назар аудару қажет. Қаладағы жолдар, ғимараттар, қоғамдық көліктер барлық адамға ыңғайлы болуы тиіс. Егер қарапайым дүкенге кірудің өзі қиын болса, онда ол адамның қоғамға толық қатысуы мүмкін емес. Сондықтан қолжетімді орта құру – басты міндеттердің бірі.

Ауылдық жерлерде жағдай одан да күрделі болуы мүмкін. Онда арнайы қызметтер аз, медициналық мекемелер алыс орналасқан, жұмыс табу қиын. Мұндай жағдайда тұратын адамдарға ерекше көңіл бөлу керек. Мемлекет барлық өңірде тең жағдай жасауға тырысуы тиіс.

Отбасының рөлі де өте үлкен. Әсіресе мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған ата-аналарға оңай емес. Олар тек балаға күтім жасап қана қоймай, оның болашағы үшін де алаңдайды. Сондықтан мұндай отбасыларға психологиялық және әлеуметтік көмек қажет.

Балалардың жағдайына ерекше назар аудару керек. Себебі бала кезден дұрыс қолдау алған адам болашақта өз орнын таба алады. Егер мүмкіндігі шектеулі бала қоғамнан шет қалса, оның дамуы тежеледі. Ал егер оған жағдай жасалса, ол да басқа балалар сияқты білім алып, жетістікке жете алады [5].

Жастар арасындағы жұмыссыздық та әлеуметтік осалдыққа әкелуі мүмкін. Егер жас адам жұмыс таба алмаса, ол өмірде қиындыққа тап болады. Сондықтан жастарды жұмыспен қамту, кәсіпке үйрету маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Қоғамда еріктілердің (волонтерлердің) рөлі де артып келеді. Олар түрлі іс-шараларға қатысып, көмекке мұқтаж адамдарға қолдау көрсетеді. Бұл – қоғамның бір-біріне деген жанашырлығын көрсетеді. Осындай бастамаларды қолдау қажет.

Бұқаралық ақпарат құралдарының да әсері зор. Теледидар, интернет арқылы адамдарға дұрыс ақпарат беру, мүмкіндігі шектеулі жандардың жетістіктерін көрсету – қоғамдағы көзқарасты өзгертуге көмектеседі. Адамдар мұндай мысалдарды көргенде, олардың мүмкіндігі шектеулі емес, керісінше мүмкіндігі бар екенін түсінеді.

Кейде адамдар заң бар екенін біледі, бірақ оны қалай пайдалану керектігін түсінбейді. Сондықтан құқықтық сауаттылықты арттыру қажет. Әр адам өз құқығын біліп, қажет жағдайда қорғай алуы тиіс. Бұл әсіресе әлеуметтік осал топтар үшін маңызды.

Тағы бір маңызды бағыт – әлеуметтік қызметкерлердің жұмысы. Олар адамдарға күнделікті өмірде көмектеседі, кеңес береді, қажетті қызметтерге бағыттайды. Олардың еңбегі өте маңызды, бірақ кейде жеткілікті бағаланбай жатады. Сондықтан бұл мамандықты дамыту қажет.

Қоғамда кедергі тек физикалық емес, психологиялық та болуы мүмкін. Кейбір адамдар мүмкіндігі шектеулі жандармен қалай қарым-қатынас жасау керектігін білмейді. Сол себепті олардан алшақ жүреді. Мұны өзгерту үшін білім беру мен түсіндіру жұмыстары қажет.

Инклюзивті орта тек мектепте немесе жұмыста ғана емес, барлық жерде болуы тиіс. Мысалы, спорт, мәдениет, демалыс салаларында да барлық адамға мүмкіндік берілуі керек. Бұл олардың өмірін толық әрі қызықты етеді.

Экономикалық тұрақтылық та маңызды рөл атқарады. Егер елде жұмыс орындары көп болса, әлеуметтік көмекке мұқтаж адамдар саны азаяды. Сондықтан жалпы экономиканың дамуы да бұл мәселеге әсер етеді.

Болашақта бұл бағыттағы жұмыстар одан әрі жалғасуы керек. Жаңа бағдарламалар, жаңа жобалар арқылы адамдарға көмек көрсету деңгейі артады. Ең бастысы – бұл мәселе назардан тыс қалмауы тиіс.

Қоғамның дамуы – әр адамның дамуы. Егер бір адам қиындық көрсе, ол бүкіл қоғамға әсер етеді. Сондықтан әрқайсымыз айналамыздағы адамдарға бейжай қарамауымыз керек.

Кейде қарапайым ғана көмек үлкен өзгеріс әкелуі мүмкін. Мысалы, бір адамға жол көрсету, есік ашып беру немесе жай ғана жылы сөз айту – бұл да қолдау. Осындай қарапайым әрекеттер қоғамды жақсарттады. Соңында айтарымыз, мүмкіндігі шектеулі және әлеуметтік осал топтар – қоғамның ажырамас бөлігі. Оларды қолдау арқылы біз өзіміздің адамгершілігімізді көрсетеміз. Әр адам бақытты өмір сүруге лайық. Сондықтан тең мүмкіндік беру – басты мақсат болуы тиіс.

Қазіргі қоғамда әр адамның өмір жолы әртүрлі қалыптасады. Біреулердің мүмкіндігі мол болса, енді біреулер түрлі қиындықтарға тап болады. Осындай жағдайдағы адамдардың қатарына мүмкіндігі шектеулі жандар мен әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтар кіреді. Олар күнделікті өмірде көптеген кедергілерге кездеседі. Сондықтан мұндай азаматтарды қорғау мен қолдау – маңызды мәселе болып саналады.

Мүмкіндігі шектеулі адамдар дегеніміз – денсаулығына байланысты белгілі бір әрекеттерді орындауда қиындық көретін жандар. Кейбіреулер еркін жүріп-тұра алмайды, енді бірі дұрыс ести алмайды немесе көрмейді. Ал әлеуметтік осал топтар дегеніміз – тұрмыс жағдайы төмен, табысы жеткіліксіз немесе өмірлік қиындыққа тап болған адамдар. Мұндай топқа жалғызбасты аналар, көпбалалы отбасылар, жұмыссыз азаматтар және қарттар жатады.

Бұл адамдардың өмірінде кездесетін қиындықтар әртүрлі болады. Кейбірі жұмыс таба алмайды, кейбірі сапалы медициналық қызмет ала алмайды, ал кейбірі қоғам тарапынан қолдау таппайды. Осындай жағдайлар олардың өмір сүру деңгейіне әсер етеді. Сондықтан бұл мәселені шешу тек жеке адамның емес, бүкіл қоғамның міндеті.

Әлеуметтік қорғау дегеніміз – мемлекет тарапынан осындай адамдарға көрсетілетін жан-жақты көмек. Бұл көмек тек қаржылай қолдаумен шектелмейді. Оған білім беру, медициналық қызмет көрсету, жұмысқа орналастыру, сондай-ақ психологиялық қолдау да кіреді. Мұндай көмектің негізгі мақсаты – адамның өмір сүру жағдайын жақсарту және оны қоғамға бейімдеу [6].

Бұл салада әділеттілік ұғымы ерекше орын алады. Әділеттілік дегеніміз – барлық адамға бірдей қарау емес, әр адамның жағдайына қарай көмек көрсету. Яғни кімге қандай қолдау қажет болса, соны беру маңызды. Мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамға арнайы жағдай жасау – бұл теңсіздік емес, керісінше дұрыс шешім.

Адам құқықтары да осы тақырыппен тығыз байланысты. Әр адам өмір сүруге, білім алуға, еңбек етуге құқылы. Бұл құқықтар ешкімнің жағдайына қарамастан сақталуы керек. Мүмкіндігі шектеулі немесе тұрмысы төмен адам болса да, ол толыққанды өмір сүруге лайық.

Қазіргі кезде қоғамда барлық адамдарды бірге дамыту идеясы кең таралып келеді. Яғни ешкімді бөліп-жармай, бәріне тең мүмкіндік беру қажет. Мысалы, балаларды бөлек оқытпай, бірге білім алуына жағдай жасау олардың бір-бірін түсінуіне көмектеседі. Бұл болашақта қоғамның бірлігін нығайтады.

Қазақстанда мұндай адамдарды қорғауға бағытталған түрлі заңдар бар. Ең бастысы – елдің негізгі заңы, онда барлық азаматтардың теңдігі көрсетілген. Сонымен қатар арнайы

заңдар арқылы мүмкіндігі шектеулі жандарға көмек көрсету, олардың құқықтарын сақтау мәселелері қарастырылған. Бұл заңдар адамдардың өмірін жақсартуға бағытталған.

Халықаралық деңгейде де осындай құжаттар бар. Олар барлық елдерге ортақ қағидаларды ұсынады. Онда ешкімді кемсітпеу, барлық адамға тең мүмкіндік беру және қоғамға толық қатыстыру туралы айтылған. Қазақстан да осы талаптарды қолдайды.

Әлеуметтік қорғау бірнеше бағытта жүзеге асады. Ең алдымен, адамдарға қаржылай көмек көрсетіледі. Бұл күнделікті қажеттіліктерін өтеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар медициналық қызмет көрсету маңызды орын алады. Кейбір адамдарға тұрақты ем қабылдау немесе арнайы оңалту қажет.

Білім беру саласында да өзгерістер байқалады. Қазіргі таңда барлық балаларға білім алуға мүмкіндік жасауға көңіл бөлінуде. Бұл олардың болашақта өз орнын табуына көмектеседі. Сонымен бірге жұмысқа орналасу мәселесі де маңызды. Арнайы бағдарламалар арқылы адамдарды еңбекке тарту көзделеді. Дегенмен, бұл бағытта әлі де қиындықтар бар. Кейбір жерлерде мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған жағдайлар жеткіліксіз. Мысалы, қоғамдық орындарда арнайы жолдар немесе құрылғылар болмауы мүмкін. Бұл олардың еркін қозғалуына кедергі келтіреді. Тағы бір мәселе – қоғамдағы көзқарас. Кейбір адамдар мұндай жандарды толық түсінбей жатады. Бұл олардың өздерін жайсыз сезінуіне әсер етеді. Сондықтан адамдар арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет.

Ақпараттың жетіспеуі де үлкен қиындық туғызады. Кейбір азаматтар қандай көмек алуға болатынын білмейді. Сол себепті ақпаратты қолжетімді ету маңызды. Әр адам өз құқығын білуі керек.

Отбасының қолдауы да ерекше рөл атқарады. Әсіресе мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған ата-аналарға оңай емес. Олар үлкен жауапкершілік арқалайды. Сондықтан мұндай отбасыларға қосымша көмек қажет.

Қоғамда ерікті түрде көмек көрсететін адамдардың саны артып келеді. Олар түрлі іс-шараларға қатысып, көмекке мұқтаж жандарға қолдау көрсетеді. Бұл қоғамдағы мейірімділіктің белгісі.

Технологияның дамуы да бұл салаға оң әсерін тигізуде. Қазіргі кезде адамдар үйден шықпай-ақ білім алып, жұмыс істей алады. Бұл әсіресе қозғалысы шектеулі адамдар үшін өте ыңғайлы. Ауылдық жерлерде тұратын адамдардың жағдайы бөлек қарастыруды қажет етеді. Онда қажетті қызметтер әрдайым қолжетімді бола бермейді. Сондықтан мемлекет барлық аймаққа тең мүмкіндік жасауға ұмтылуы тиіс.

Алдағы уақытта бұл бағыттағы жұмыстар жалғаса беруі керек. Жаңа бағдарламалар арқылы адамдардың өмір сүру деңгейін жақсарту мүмкіндігі артады. Ең бастысы – бұл мәселе әрқашан назарда болуы тиіс.

Қорытындылай келе, мүмкіндігі шектеулі және әлеуметтік осал топтарды қорғау – қоғамның маңызды міндеттерінің бірі. Әр адам өз орнын таба алатын, ешкім шет қалмайтын орта құру қажет. Бұл тек заңмен ғана емес, адамдардың бір-біріне деген құрметі мен түсіністігі арқылы жүзеге асады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2022.
2. Қазақстан Республикасының «Мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңы. – Астана, 2005.
3. Холостова Е.И. Әлеуметтік жұмыс негіздері. – Мәскеу: Дашков и К, 2018.
4. Павленок П.Д. Әлеуметтік жұмыс теориясы. – Мәскеу, 2017.
5. Смирнова Н.А. Әлеуметтік саясат негіздері. – Мәскеу, 2019.
6. Жолдасбекова А. Әлеуметтік жұмыс негіздері. – Алматы, 2020.

АЛГОРИТМДІК ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Ерёменко Наталия Сергеевна

ternovayans@mail.ru

з.ғ.м., Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университетінің
«Конституциялық және халықаралық құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Арин Қуандық Мейрамбекұлы

qwandyqarin@gmail.com

«Соттық прокурорлық қызмет» білім бағдарламасының 4-курс студенті
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы

Бұл ғылыми мақалада алгоритмдік шешімдер мен олардың құқықтық жауапкершілігі мәселелері қазіргі цифрлық қоғам жағдайында жан-жақты талданады. Қазіргі уақытта мемлекеттік басқару, сот жүйесі, қаржы, медицина және құқық қорғау салаларында жасанды интеллектке (ЖИ) негізделген алгоритмдік жүйелер кеңінен қолданылып келеді. Осыған байланысты, алгоритмдік шешімдердің құқықтық табиғатын және олардың құқықтық салдарын анықтау маңызды ғылыми әрі практикалық мәселеге айналады. Мақалада алгоритмдік шешімдердің құқықтық мәртебесі, оларды қолдану барысында туындайтын құқықтық тәуекелдер мен жауапкершілік мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, алгоритмдік жүйелерді құқықтық реттеу қажеттілігі осы замандағы құқық ғылымының маңызды бағыттарының бірі ретінде сипатталады. Қазақстан Республикасының Конституциясында адамның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық ретінде бекітілген [1;1]. Сондықтан цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект жүйелерін қолдану барысында конституциялық қағидаттарды сақтау ерекше маңызға ие.

Мақалада алгоритмдік шешімдер қабылдау кезінде адамның құқықтарын қорғау, әділдік және заңдылық қағидаттарын қамтамасыз ету мәселелері талданады. Сонымен қоса, алгоритмдік шешімдер қабылдаудағы жауапкершілік субъектілерін анықтау мәселесіне ерекше назар аударылады. Осы ретте алгоритм жасаушылардың, бағдарламалық қамтамасыз ету иелерінің және алгоритмді қолданушы мемлекеттік органдардың жауапкершілік деңгейі қарастырылады. Ғылыми мақалада халықаралық ұйымдардың, оның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымының (ЮНЕСКО) жасанды интеллект саласындағы ұсынымдары зерттеледі. Аталған ұйым ЖИ жүйелерін дамыту барысында адам құқықтарын қорғау және этикалық қағидаттарды сақтау қажеттілігін атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда алгоритмдік шешімдерді құқықтық реттеу мәселесі халықаралық құқықта да өзекті бағыттардың бірі болып келетіндігі көруге болады.

Зерттеу барысында алгоритмдік шешімдердің құқықтық жауапкершілік жүйесіне ықпалы қарастырылады. Қазақстан Республикасындағы цифрлық құқықтық саясат пен халықаралық тәжірибе салыстырмалы түрде талданады. Мақалада алгоритмдік шешімдердің ашықтығы, түсіндірмелілігі және бақылауға алынуы құқықтық реттеудің негізгі талаптары ретінде көрсетіледі. Авторлар алгоритмдік шешімдерді қолдану барысында заңнамалық механизмдерді жетілдіру қажеттігін негіздейді. Сонымен бірге алгоритмдік басқару жүйелерін енгізу кезінде құқықтық кепілдіктердің болуы ерекше маңызды екендігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: халықаралық құқық, алгоритмдік шешімдер, алгоритмдік басқару, ЖИ, құқықтық реттеу, құқықтық жауапкершілік, цифрлық құқық.

ЮНЕСКО жүргізген зерттеулеріне сәйкес, соңғы онжылдықта сот сараптамасы саласына цифрлық және автоматтандырылған технологияларды енгізу елеулі өзгерістерге әкеп соқты[2;1]. Аталған өзгерістердің тиімділігі-үлкен көлемді ақпаратты тез арада қысқарту, түсіндіру, өзгерту және өңдеуді талап етеді, адамдық пайымдау мен моральдық

жауапкершілігі жоқ алгоритмдік жүйелер бұл талаптарды толық деңгейде қамтамасыз ете алмауы әлі де ғылыми және құқықтық талқылауды қажет етеді.

Алгоритмдік шешімдер – белгілі бір ережелер мен математикалық модельдерге негізделген бағдарламалық жүйелердің нәтижесі. Олар үлкен көлемдегі деректерді өңдеу арқылы болжау немесе шешім қабылдау функциясын атқарады[3;1]. Қазіргі таңда алгоритмдік шешімдерді банктік скоринг жүйелерде, мемлекеттік қызмет көрсету жүйелерінде, электрондық сот жүйелерінде, әлеуметтік төлемдерді есептеуде, кадрларды іріктеу жүйелерінде кеңінен қолданып жатқанын білеміз.

Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, алгоритмдік шешімдердің маңызды мәселелерінің бірі әділеттілік пен кемсітушілік тәуекелдері кездесуі болып табылады[4;1]. Кейбір жағдайларда алгоритмдер тарихи деректерге сілтеме жасай отырып немесе таптаурындық пікірге бағынып, белгілі бір әлеуметтік топтарға қатысты әділетсіз шешім шығаруы мүмкін. Сондай-ақ, дәлелдеме процесінде көп жағдайда ЖИ жүйеден шығып қате жауап беруі де мүмкін екенін ескертеміз[5;26]. ЖИ берген шешімдерді, алгоритмдік шешімдерді жасанды интеллекттің өзі де түсіндіре алмайтындығы анық байқалады, осыған орай «түсіндірілетін ЖИ» қағидасы болуы міндетті екенін түсінеміз [4;1].

Цифрлық технологиялардың дамуы құқықтық жүйелердің қызмет етуіне айтарлықтай өзгерістер енгізді. Соның ішінде, алгоритмдік шешімдер қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда маңызды рөл атқара бастады. Алгоритмдік шешімдер деп белгілі бір математикалық модельдер мен бағдарламалық кодқа негізделген, деректерді өңдеу нәтижесінде автоматты түрде қабылданатын шешімдерді айтуға болады. Мұндай жүйелер үлкен көлемдегі ақпаратты талдау арқылы адамның қатысуынсыз немесе оның шектеулі қатысуымен қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Алгоритмдік шешімдер көбіне ЖИ, машиналық оқыту, үлкен деректерді талдау технологияларға бағытталған. Сол технологиялар деректерді талдап, сұраныс беруші тараптың сұрағына жауап қайтарады. Ғылыми әдебиеттерде бұндай процесті Algorithmic Decision-Making (ADM) немесе Automated Decision-Making деп атайды [6;1].

Жоғарыда алгоритмдік шешімдер кез келген аспектіде кеңінен қолданысқа ие деп айтуға болады. Алгоритмдік шешімдердің құқықтық табиғатын зерттеу барысында біз келесі мағлұматтарды анықтадық:

- біріншіден, аталған шешімдер автоматтандырылған сипатта болуы. Яғни, адамның қатысуынсыз жүзеге асырылатын белгілі бір алгоритмге не бағдарламалық модельге сүйенген роботтандырылған суық жауап. Осы жағдайда шешім қабылдау механизмі ашық болмағандықтан, берілген жауапты ашу және түсіндіру қиындыққа соғады. Бұл құбылысты біз «қара жәшік мәселесі» дейміз [7;1];

- екіншіден, алгоритмдік шешімдер деректерге тәуелді. Алгоритмдердің нәтижесі көбінесе қолданылатын деректердің сапасына байланысты болады. Егер бастапқы деректер толық емес немесе белгілі бір әлеуметтік топтарға қатысты бұрмаланған болса, онда алгоритмдік шешімдер де әділетсіз болуы мүмкін [2;1];

- үшіншіден, алгоритмдік шешімдер құқықтық жауапкершілік мәселесін туындатады. Егер сот процесінде сарапшы өз шешімін жасау барысында көмек ретінде ЖИ немесе оған ұқсас технологияларды қолданып шығарған шешімі қате болса, көптеген сұрақтарды туындатқызады. Құқықтық теорияда аталған мәселе бірнеше субъектілерді жауапкершілік шеңберінде қарастырылады: алгоритмді әзірлеген бағдарламашы немесе компания, алгоритмді пайдаланатын ұйым, жүйені енгізген мемлекеттік орган; деректерді ұсынған субъект;

- төртіншіден, алгоритмдік шешімдер адам құқықтарына әсер етуі мүмкін. Автоматтандырылған шешімдер кейбір жағдайларда азаматтардың құқықтарын шектеуі немесе дискриминацияға әкелуі мүмкін. Сондықтан, халықаралық ұйымдар алгоритмдерді қолдану кезінде адам құқықтарын қорғау қағидаттарын сақтаудың маңыздылығын атап өтеді. Мысалы, Еуропалық Одақтың деректерді қорғау жөніндегі жалпы регламентінде (GDPR)

азаматтарға автоматтандырылған шешімдерге шағым беру және оларды қайта қарауды талап ету құқығы берілген [8;1].

Жоғарыда жіктелінген себептердің әсерінен көптеген елдер алгоритмдік шешімдердің құқықтық жауапкершілігін нақтылау мақсатында арнайы құқықтық механизмдер мен органдарды енгізуде [5;28].

Ал ең бастысы, алгоритмдік шешімдердің құқықтық табиғаты оларды қолданатын елдің құқықтық реттеу деңгейімен байланысты. Айта кетсек, көптеген мемлекеттер ЖИ-ке қатысты арнайы органдарды, заңдарды жазып қабылдауда. Осы орайда, мемлекетте қаншалықты мықты сарапшылар бар, соншалықты ЖИ-пен қиыншылықтары болмауы да мүмкін. Мысалға, ЕО ЖИ-ні реттеуге арналған «AI акт» құжатын әзірлегені. Қазақстан Республикасында соңғы жылдары электронды үкімет институты қарқынды дамуда[9;1]. Халықаралық практикаға үңілсек, «Сот төрелігі», электрондық сот, электронды ақшамен қоса электронды банктар, «Datumed» тағы да сондай бағдарламалар біздің елде ғана қарқынды жұмыс істеуде. Аталмыш үрдістер алгоритмдік шешімдердің құқықтық табиғатын зерттеудің өзектілігін арттырады.

Қазақстан Республикасында алгоритмдік шешімдер мен жасанды интеллект технологияларын құқықтық реттеу соңғы жылдары белсенді дамып келеді. Цифрлық экономика мен мемлекеттік басқарудың автоматтандырылуы алгоритмдерге негізделген жүйелердің құқықтық мәртебесін анықтау қажеттігін туындатты. Қазіргі заманда бұл сала бірнеше заңнамалық актілер мен мемлекеттік саясат құралдары арқылы реттеледі.

2026 жылғы 9 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының цифрлық» кодексі мемлекеттік саясаттың ең маңызды құралы ретінде айтуға болады.

Қазақстандағы алгоритмдік шешімдерді реттеудің негізгі құқықтық актісі - Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» 2025 жылғы 17 қарашадағы заңы. Заң ЖИ – тің құқықтық мәртебесін анықтап, оларды қолданудың негізгі қағидаттарын бекіткен. Осы заңға сәйкес:

- Жасанды интеллект жүйелері ақпараттандыру нысаны ретінде анықталады;
- ЖИ адам қызметін алмастырушысы емес, көмекшісі ретінде қарастырылады;
- алгоритмдік шешімдерді негіздеу әрі қолдану кезінде жауапкершілік пен бақылау қағидасы орын алады;
- ЖИ пайдаланушылар өз рөліне қарай жауап береді [10;1].

Сонымен қоса, заңда көзделген қағидаттар алгоритмдік шешімдері құқықты реттеудің халықаралық стандарттарына сай болып келеді.

Алгоритмдік шешімдер көбінесе үлкен деректерге негізделгендіктен, Қазақстанда деректерді қорғау заңнамасы маңызды рөл атқарады. Аталған саладағы құқықтық акт - Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» 2013 жылғы 21 мамырдағы заңы. Қоғамдық қатынастарды реттеу бойынша, азаматтардың жеке деректерін өңдеу, деректерді сақтау, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәртібін белгілейді. Алгоритмдік шешімдерді қабылдау кезінде дербес деректерді заңсыз пайдалану адам құқықтарының бұзылуына әкеп соғады. Осыған байланысты қылмыстық жауаптылықпен қатар әкімшілік жауаптылық көзделген [11;1].

Кесте 1 – Қазақстан Республикасында алгоритмдік шешімдер мен дербес деректерді өңдеу саласындағы құқықтық жауаптылықтың салыстырмалы сипаттамасы

Қылмыстық жауаптылық	Әкімшілік жауаптылық
Заңмен қорғалатын ақпараттандыру объектісіне елеулі зиян тудырса; заңмен қорғалатын ақпаратты әдейі өзгертсе не жойса, жұмысына кедергі я жұмысын бұзса; заңсыз иеленсе; мәжбүрлі түрде берілу әрекеті байқалса; зиян келтіретін	Байланыс саласындағы заңнаманы бұзса; сәйкестігі міндетті расталуға жататын, бірақ одан өтпеген байланыс құралдарын пайдалануды бұзса; электрондық ақпарат ресурстарын сақтау кезінде не сақтаудың өзін бұзса; ЭЦҚ-ға тиесілі

компьютерлік бағдарламалар мен бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану немесе тарату; қолжетімділігі шектелген электрондық ақпараттық ресурстарды құқыққа сыйымсыз тарату; құқыққа қайшы мақсаттарды көздейтін интернет-ресурстарды орналастыру үшін қызметтер ұсыну; ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру кодын, абонентті сәйкестендіру құрылғысын құқыққа сыйымсыз өзгерту, сондай-ақ абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгертуге арналған бағдарламаларды жасау, пайдалану, тарату әрекеттерінен/әрекетсіздіктерінен қылмыстық жауаптылыққа тартылады[12;1].	құқықбұзушылықтар болса; ақпараттандыру саласындағы заңнаманы бұзса; ЖИ саласындағы заңнаманы бұзса әкімшілік жауаптылыққа тартылады[13;1].

Мемлекеттік басқаруда алгоритмдік жүйелерді қолдануға назар аударатын болсақ, біз атап өткендей, ол электрондық үкімет порталы, «Төрелік сот» ақпараттық жүйесі тағы да басқалары. Жүйелер мемлекеттік қызметтерді автоматты түрде көрсетуге және азаматтардың өтініштерін өңдеуге мүмкіндік береді. Мұнымен қоса, Қазақстанда жасанды интеллект саласын дамыту үшін ұлттық инфрақұрылым қалыптастырылуда. Үкімет ұлттық AI-платформаны құруды және осы саладағы мамандарды даярлауды жоспарлап отыр [14;1].

Алгоритмдік шешімдердің құқықтық жауапкершілігі – күрделі мәселелердің бірі екеніндігіне көз жеткіздік. Күнделікті өмірде технологиялардың пайдасынан күн көріп жүрсек те, олардың құқықтық жауапкершілігін анықтау қажеттілігі пайда болады. Алгоритмдік шешімдердің құқықтық жауапкершілігі – алгоритм немесе ЖИ жүйесі арқылы қабылданған шешімнің нәтижесінде келтірілген зиян үшін жауапты субъектілерді және олардың құқықтық міндеттерін айқындайтын құқықтық институт болып келеді. Жауапкершілікке тек адамның өзін тартқандықтан, әзірлеуші және орындаушы деген өзге де субъектілерді жауапқа шақырған әлдеқайда орынды деп ойлаймыз. Алгоритмдік шешімдердің құқықтық жауапкершілігі бірнеше негізгі субъектілер арасында бөлінеді. Олар:

–біріншіден, алгоритмді әзірлеушінің жауапкершілігі. Алгоритмді әзірлеуші – бағдарламалық қамтамасыз етуді немесе жасанды интеллект моделін жасап шығарған тұлға немесе компания. Егер алгоритмде бағдарламалық қателіктер болса немесе жүйе дұрыс жұмыс істемейтін болса, онда келтірілген зиян үшін әзірлеуші жауап беруі мүмкін. Мысалы, алгоритм медициналық диагноз қою жүйесінде қате шешім қабылдап, пациенттің денсаулығына зиян келтірсе, сонда бағдарламаны жасаған ұйымның жауапкершілігі қарастырылуы мүмкін. Бұндай жауапкершілік көбінесе азаматтық-құқықтық жауапкершілік ретінде қарастырылады;

–екіншіден, алгоритмді пайдаланушының жауапкершілігі. Алгоритмдік жүйені қолданатын ұйым немесе мемлекеттік орган да белгілі бір деңгейде жауапты болып табылады. Егер ұйым алгоритмді дұрыс пайдаланбаса немесе жүйенің шектеулерін ескермесе, онда ол азаматтарға келтірілген зиян үшін жауап беруі мүмкін. Мысалға, банктерде қолданылатын кредиттік скоринг алгоритмдері клиенттердің несие қабілеттілігін анықтайды. Егер мұндай жүйелер қате немесе дискриминациялық шешім қабылдаса, банк азаматтардың құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілікке тартылуы мүмкін;

–үшіншіден, алгоритмдік жүйені енгізген немесе реттеген мемлекеттік органның жауапкершілігі. Кейбір жағдайларда алгоритмдік жүйелер мемлекеттік басқару процестерінде пайдаланылады. Егер бұндай жүйелер азаматтардың құқықтарын шектейтін шешімдер қабылдаса, демек мемлекеттік органның жауапкершілігі қарастырылады. Мемлекеттік органдар алгоритмдерді қолдану кезінде заңдылық, ашықтық және адам құқықтарын сақтау қағидаттарын қамтамасыз етуі тиіс.

Алгоритмдік шешімдерге байланысты жауапкершілік бірнеше құқық саласы шеңберінде қамтылған. Төмендегі 2 кестеге назар аударыңыз.

Кесте 2 – Алгоритмдік шешімдер саласындағы құқықтық жауапкершілік түрлері

Азаматтық құқықтық жауапкершілік	Әкімшілік жауапкершілік	Қылмыстық жауапкершілік
Кең таралған түр. Егер алгоритмдік шешім нәтижесінде кімде-кімге зиян келтірілсе, сол тұлға зиян өтеуін сұрайды. Бұл жағдайда жауапкершілік алгоритм пайдаланушы ұйымға, жүйені әзірленген компанияға жүктелінеді.	Заң талаптарын бұзған жағдайда жауапқа тартылады.	Ауыр салдарға әкеп соқса жауапқа тартылады.

Алгоритмдік шешімдердің құқықтық жауапкершілігін анықтауда тағы бір мәселе – алгоритмдердің ашықтығы. Көптеген жасанды интеллект жүйелері күрделі математикалық модельдерден құрылғандықтан, олардың қалай жұмыс істейтінін түсіндіру қиын болуы әбден мүмкін. Қара жәшік проблемасы жағдайларында құқық қорғау органдары немесе соттар алгоритмнің шешім қабылдау логикасын анықтауда қиындықтарға тап болуы мүмкіндігі жоғарлайды. Халықаралық тәжірибеде алгоритмдік жүйелердің жауапкершілігін реттеу үшін бірнеше негізгі қағидаттар қалыптасқан. Оларға алгоритмдердің ашықтығы, есептілігі, қауіпсіздігі және адам құқықтарын қорғау қағидаттары жатады. Осы қағидаттар алгоритмдерді әзірлеу және қолдану кезінде міндетті түрде ескерілуі тиіс.

Қазақстан Республикасында да алгоритмдік жүйелердің құқықтық жауапкершілігі бірқатар заңнамалық актілер арқылы реттеледі. Олардың ішінде ақпараттық технологиялар, дербес деректерді қорғау және жасанды интеллект саласындағы заңнамалар. Аталған заңдар алгоритмдік жүйелерді қолдану кезінде азаматтардың құқықтарын қорғау, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету және технологияларды жауапты түрде пайдалану талаптарын белгілейді.

Алгоритмдік шешімдер күннен күнге біздің өмірімізде көбеюде, жұмысты жақсарту мақсатында біз келесі ұсыныстармен бөлісеміз:

– бірінші ұсынысымыз алгоритмдердің ашықтығы. Алгоритмдік шешімдер нақты әрі адам түсінетіндей, әрбір адамның сұранысына дұрыс жауап беретіндей болуы қажет;

– екіншісі – тәуелсіз аудиттен өту. Мемлекетіміз қабылдаған ЖИ өнеркұрылғыларын, программа, сайттарын өзіміздің еліміздің жеке - дара комиссиясынан өтуі абзал. Комиссияда өнер саласының мамандары, философтар, әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар, мәдениеттанушылар мен психологтар, құқық саласының қызметкерлері болуы міндетті. Аталған қызметкерлердің тұжырымымен қоғамға қаншалықты пайдалы не пайдасыз екені мәлімдеуі қажет. Осы орайда, этика стандарттын енгізу керек;

– үшіншісі – «Human-in-the-loop» қағидасын орнықтыру. Толық автоматтандырылған шешімдер кейбір жағдайларда азаматтардың құқықтарының бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан маңызды құқықтық немесе әлеуметтік шешімдер қабылданған кезде адам бақылауы міндетті түрде сақталуы тиіс. Түсіндіріп кетсек, алгоритм тек көмекші құрал ретінде пайдаланылып, соңғы шешімді адам қабылдауы қажет [15;1].

– келесі маңыздысы ол жауапкершілікті негіздеу. Құқықтық реттеуде келесі субъектілердің жауапкершілігі қарастырылуы мүмкін: әзірлеуші, мемлекеттік орган, ұйым, пайдаланушы. Әрқайсысының рөлін анықтап, өз жауапкершілік шеңберіне қойған жөн.

Зерттеу нәтижесінде алгоритмдік шешімдер қазіргі цифрлық қоғам жағдайында құқықтық жүйенің маңызды элементіне айналып отырғаны анықталды. Цифрлық технологиялардың дамуы құқықтық қатынастардың жаңа түрлерінің қалыптасуына ықпал етуде. Алгоритмдік жүйелер мемлекеттік басқару, сот тәжірибесі, қаржы және құқық қорғау салаларында кеңінен қолданылып келеді. Дегенмен мұндай технологияларды пайдалану

құқықтық жауапкершілік мәселесін күрделендіреді. Алгоритмдік шешімдер қабылдау кезінде адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау негізгі басымдық болуы тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам құқықтары алгоритмдік жүйелерді қолдану барысында толық сақталуы қажет. Осыған байланысты алгоритмдік шешімдердің құқықтық мәртебесін заңнамалық тұрғыдан нақтылау маңызды. Сонымен қатар, алгоритмдік жүйелерді әзірлеушілер мен оларды пайдаланушылардың жауапкершілік шегін белгілеу қажет. Алгоритмдік шешімдердің ашықтығы мен түсіндірмелілігі құқықтық реттеудің негізгі талаптарының бірі болып табылады. Егер алгоритм қабылдаған шешімнің негізі түсініксіз болса, азаматтардың құқықтарын қорғау қиынға соғады. Осы тұрғыдан алғанда алгоритмдік жүйелерге құқықтық бақылау және аудит жүргізу маңызды. Халықаралық тәжірибе де жасанды интеллектті қолдану кезінде адам құқықтарын қорғауды басты қағидат ретінде қарастырады. Сондықтан, Қазақстан Республикасында да алгоритмдік шешімдерді құқықтық реттеу механизмдерін жетілдіру қажеттілігі туындайды. Бұл бағытта ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттармен үйлестіру маңызды. Осындай кешенді құқықтық реттеу алгоритмдік технологияларды қауіпсіз әрі тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Конституциясы». 1995 жылы 30 тамыз // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
2. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. 16.09.2023 // https://www.unesco.org/en/articles/recommendation-ethics-artificial-intelligence?utm_source
3. Marc P Hauer, Johannes Kevekordes, Maryam Amir Haeri. Legal perspective on possible fairness measures - A legal discussion using the example of hiring decisions (preprint) 16.09.2021 // https://arxiv.org/abs/2108.06918?utm_source
4. Gabriel Lima, Nina Grgić-Hlača, Jin Keun Jeong, Meeyoung Cha. The Conflict Between Explainable and Accountable Decision-Making Algorithms 11.05.2022 // https://arxiv.org/abs/2205.05306?utm_source
5. «Жасанды интеллекттің сот сараптамасында қолданылуы және құқықтық реттелуі». Арин Қ.М., Хуатқызы М. // «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті» КеАҚ 2026. 26-30б
6. OECD ресми сайты // <https://www.oecd.org/en/topics/digital.html>
7. Jenna Burrell. How the machine ‘thinks’: Understanding opacity in machine learning algorithms 06.01.2016 // <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951715622512>
8. GDPR.EU. General Data Protection Regulation (GDPR). Art. 22 GDPR Automated individual decision-making, including profiling. // <https://gdpr.eu/article-22-automated-individual-decision-making/>
9. The EU Artificial Intelligence Act ресми сайты // <https://artificialintelligenceact.eu/>
10. Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» 2025 жылғы 17 қарашадағы заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000230>
11. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» 2013 жылғы 21 мамырдағы заң // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094>
12. Қазақстан Республикасының «Қылмыстық» кодексі 2014 жылғы 3 шілде // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z205>
13. Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексі 2014 жылғы 5 шілде // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235#z637>
14. «Қазақстан жасанды интеллекттің дамуы жөніндегі алғашқы ұлттық есепті ұсынды: саладағы венчурлық инвестициялар көлемі бес есе өсіп, \$73 млн-нан асты. 2026 жыл 28 қаңтар» Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі. // https://www.gov.kz/memleket/entities/maidd/press/news/details/1149605?utm_source=&lang=kk
15. Cole Stryker. What is human-in-the-loop? // <https://www.ibm.com/think/topics/human-in-the-loop>

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚПЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ»

Ешманов Руслан Олжабаевич

aidosh-86@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор – Бегалиев Е.Н.

Мақалада Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесу тиімділігін арттырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Өзара әрекеттесудің конституциялық және заңнамалық негіздері, негізгі нысандары мен тетіктері талданады. Ерекше назар қоғамдық кеңестерге, электрондық қызметтерге, әлеуметтік желілерге, қауымдық полициялауға аударылады. Автор өзара әрекеттесу жүйесінің қолданыстағы проблемаларын анықтайды: қоғамдық сенімнің жеткіліксіздігі, ашықтықтың төмен деңгейі, азаматтардың қатысу тетіктерінің әлсіздігі. Өзара әрекеттесуді жетілдірудің кешенді бағдарламасы ұсынылады, оған заңнамалық реформалар, ұйымдастырушылық өзгерістер, технологиялық инновациялар, қызметкерлерді даярлау, халықаралық тәжірибені бейімдеу кіреді. Мақалада ішкі істер органдары мен азаматтар арасындағы өзара сенім мен серіктестікті нығайту қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізі ретінде қарастырылады.

Заманауи демократиялық қоғамда құқық қорғау органдарының халықпен өзара әрекеттесуі мемлекеттік басқарудың маңызды элементі болып табылады. Ішкі істер органдары қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуде, қылмыстылықпен күресте, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда шешуші рөл атқарады. Олардың қызметінің тиімділігі көп жағдайда халықпен өзара іс-қимыл деңгейіне, қоғамдық сенім мен қолдауға байланысты. Қазақстан Республикасында ішкі істер органдарын реформалау және олардың қызметін жаңғырту процесі жүріп жатыр, оның басты бағыттарының бірі халықпен өзара әрекеттесуді жетілдіру болып табылады [1].

Ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуінің конституциялық негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Конституция мемлекеттік органдардың халыққа қызмет етуі, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауы тиіс екенін белгілейді [2]. Ішкі істер органдары өз қызметінде заңдылық, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, гуманизм, әділеттілік, ашықтық қағидаттарын басшылыққа алуы тиіс. Конституциялық қағидаттар ішкі істер органдарының қызметінің құқықтық негізін құрайды және халықпен өзара әрекеттесу стратегиясын айқындайды.

Қазақстан Республикасындағы ішкі істер органдары туралы Заң ішкі істер органдарының құқықтық мәртебесін, міндеттері мен өкілеттіктерін, қызметінің қағидаттары мен ұйымдастырылуын белгілейді [3]. Заң ішкі істер органдарының азаматтармен, қоғамдық бірлестіктермен, бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимылын реттейтін нормаларды қамтиды. Ішкі істер органдары халыққа ақпарат беруге, өтініштерді қарауға, қоғамдық пікірді зерделеуге, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға міндетті.

Халықпен өзара әрекеттесудің негізгі нысандары ақпараттық өзара іс-қимылды, кеңес беру қызметтерін, қоғамдық бақылауды, азаматтардың құқық қорғау қызметіне қатысуын қамтиды. Ішкі істер органдары өз қызметі туралы ақпаратты үнемі жариялауы, баспасөз конференциялары, брифингтер өткізуі, БАҚ-пен жұмыс істеуі тиіс [4]. Ашықтық және ақпараттық ашықтық қоғамдық сенімді нығайтады, ішкі істер органдары қызметінің заңдылығын қамтамасыз етеді, қоғамдық бақылауды мүмкін етеді.

Қоғамдық кеңестер ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуінің институционалдық нысаны болып табылады. Қоғамдық кеңестер ішкі істер органдары

жанынан құрылады және азаматтық қоғам институттарының өкілдерінен тұрады [5]. Қоғамдық кеңестер ішкі істер органдарының қызметіне қоғамдық бақылауды жүзеге асырады, азаматтардың өтініштерін қарайды, қоғамдық пікірді зерттейді, ішкі істер органдарының қызметін жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлейді. Қоғамдық кеңестердің тиімділігі олардың нақты өкілеттіктеріне, ресурстарға қол жеткізуге, ішкі істер органдары басшылығының ынтымақтастыққа дайындығына байланысты.

Азаматтардың өтініштерін қарау ішкі істер органдарының міндетті қызметі болып табылады. Азаматтар өз құқықтары мен заңды мүдделеріне қатысты мәселелер бойынша ішкі істер органдарына жүгіне алады [6]. Өтініштерді қарау тәртібі, мерзімдері, жауап беру талаптары заңнамада нақты белгіленген. Ішкі істер органдары өтініштерді объективті және әділ қарауға, уақтылы жауап беруге, қажетті шаралар қабылдауға міндетті. Өтініштерді қарау сапасы ішкі істер органдарына деген қоғамдық сенімнің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Сенім телефондары және «қызу желілер» азаматтардың ішкі істер органдарымен байланысының қолжетімді арналары болып табылады. Сенім телефондары арқылы азаматтар құқық бұзушылықтар туралы хабарлай алады, көмек сұрай алады, ішкі істер органдары қызметкерлерінің әрекеттеріне шағымдана алады [7]. Сенім телефондарының тәулік бойы жұмыс істеуі, ақпараттың құпиялылығы, жедел жауап беру азаматтар мен ішкі істер органдарының өзара іс-қимылын жеңілдетеді. Сенім телефондары арқылы алынған ақпарат құқық бұзушылықтарды анықтауға, алдын алу жұмысын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Электрондық қызметтер және цифрлық технологиялар ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуін жаңа деңгейге көтереді. Электрондық үкімет порталы арқылы азаматтар анықтамалар алуға, өтініштер жіберуге, ішкі істер органдарының қызметі туралы ақпарат алуға мүмкіндік алады [8]. Мобильді қосымшалар құқық бұзушылықтар туралы хабарлауға, көмек шақыруға, жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін айыппұл төлеуге мүмкіндік береді. Цифрландыру қызметтердің қолжетімділігін арттырады, уақытты үнемдейді, бюрократиялық кедергілерді азайтады.

Әлеуметтік желілер ішкі істер органдарының халықпен коммуникациясының заманауи құралы болып табылады. Ішкі істер органдары әлеуметтік желілерде ресми парақтар жүргізеді, өз қызметі туралы ақпарат таратады, азаматтардың сұрақтарына жауап береді, алдын алу жұмысын жүргізеді [9]. Әлеуметтік желілер оперативті ақпарат алмасуға, кең аудиторияға қол жеткізуге, азаматтармен тікелей диалогқа мүмкіндік береді. Алайда әлеуметтік желілерді пайдалану кәсіби тәсілді, ақпараттың дұрыстығын, этикалық нормаларды сақтауды талап етеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимыл ішкі істер органдарының ашықтығын қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып табылады. БАҚ ішкі істер органдарының қызметі туралы ақпарат таратады, қоғамдық пікір қалыптастырады, бақылау функциясын атқарады [10]. Ішкі істер органдары БАҚ-пен ынтымақтастыққа мүдделі, өйткені бұл олардың жұмысының ашықтығын, қоғамдық қолдауды қамтамасыз етеді. БАҚ-пен жұмыс істеу баспасөз қызметін ұйымдастыруды, баспасөз конференциялары өткізуді, журналистердің сұрақтарына жауап беруді қамтиды.

Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуде азаматтардың қатысуы әлеуметтік серіктестіктің маңызды нысаны болып табылады. Азаматтар қоғамдық тәртіпті сақтауға, құқық бұзушылықтарды анықтауға, алдын алу жұмысына қатыса алады [11]. Қоғамдық формирование, көрші қадағалауы, ерікті дружиналар азаматтардың құқық қорғау қызметіне қатысуының дәстүрлі нысандары болып табылады. Азаматтардың белсенді қатысуы қоғамдық тәртіп деңгейін арттырады, қылмыстылықты азайтады, ішкі істер органдарының жұмысын жеңілдетеді.

Алдын алу жұмысында халықпен өзара әрекеттесу аса маңызды болып табылады. Құқық бұзушылықтардың алдын алу тек ішкі істер органдарының міндеті емес, бүкіл қоғамның міндеті [12]. Ішкі істер органдары халықты құқықтық тәрбиелеуге, қауіпсіздік шаралары туралы ақпараттандыруға, әлеуметтік топтармен жұмыс істеуге, қауіп-қатер топтарын анықтауға бағытталған алдын алу бағдарламаларын іске асырады. Мектептерде,

жоғары оқу орындарында, қоғамдық орындарда өткізілетін түсіндіру жұмысы, семинарлар, кездесулер құқықтық сананы қалыптастырады.

Жергілікті қоғамдастықтармен серіктестік қауымдық полициялау тұжырымдамасының негізі болып табылады. Қауымдық полициялау ішкі істер органдары мен жергілікті қоғамдастықтардың құқық бұзушылықтармен күресте, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуде, қауіпсіздікті арттыруда серіктестігін білдіреді [13]. Бұл тәсіл жергілікті проблемаларды анықтауға, оларды шешуде қоғамдастықтың қатысуына, ішкі істер органдары мен азаматтар арасындағы сенімді нығайтуға бағытталған. Қауымдық полициялау әлемдік тәжірибеде кеңінен таралған және өзін тиімді дәлелдеген. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби мәдениеті халықпен өзара әрекеттесу сапасын айқындайды. Полиция қызметкерлері азаматтарға құрметпен қарауға, әдептілік пен тактілік танытуға, заң талаптарын сақтауға, кәсіби этика нормаларын ұстануға міндетті [14]. Қызметкерлердің дұрыс емес әрекеттері, дөрекілік, заңсыздық ішкі істер органдарына деген сенімді бұзады, қоғамдық наразылық тудырады. Кәсіби мәдениетті қалыптастыру оқыту процесінде, біліктілікті арттыруда, тәртіптік жауапкершілікті күшейтуде жүзеге асырылуы тиіс.

Азаматтардың шағымдары мен өтініштерін қарау тетігі ішкі істер органдарының жауапкершілігін қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Азаматтар полиция қызметкерлерінің заңсыз әрекеттеріне, қызмет көрсету сапасына, құқықтарының бұзылуына шағымдануға құқылы [15]. Шағымдарды объективті және уақтылы қарау, қажетті шаралар қабылдау, нәтижелер туралы хабарлау заңнамада белгіленген міндеттер болып табылады. Шағымдарды қарау тетігінің тиімділігі ішкі істер органдарының ашықтығы мен жауапкершілігінің көрсеткіші болып табылады.

Ішкі тергеу және ішкі бақылау жүйелері полиция қызметкерлерінің заңсыз әрекеттеріне жауап берудің ішкі тетіктері болып табылады. Ішкі істер органдарында арнайы бөлімшелер қызметкерлердің әрекеттерін тексереді, тәртіптік құқық бұзушылықтарды анықтайды, тәртіптік жаза қолданады. Ішкі бақылаудың тиімділігі оның тәуелсіздігіне, объективтілігіне, ашықтығына байланысты. Сыртқы бақылау тетіктері, мысалы, прокуратура бақылауы, қоғамдық бақылау ішкі бақылауды толықтырады және күшейтеді. Ішкі істер органдарының қызметін бағалау жүйесі халықпен өзара әрекеттесу тиімділігін өлшеуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі көрсеткіштер, мысалы, ашылған қылмыстар саны, тұтқындалған қылмыскерлер саны қызметтің барлық аспектілерін көрсетпейді. Қоғамдық сенім деңгейі, азаматтардың қанағаттануы, қауіпсіздік сезімі маңызды көрсеткіштер болып табылады. Әлеуметтік зерттеулер, қоғамдық пікір сұрауы, азаматтардың кері байланысы ішкі істер органдарының қызметін бағалауда пайдаланылуы тиіс.

Халықаралық тәжірибе ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуін жетілдіруде пайдалы сабақтар береді. Дамыған елдерде қауымдық полициялау, қоғамдық бақылау, азаматтардың қатысуы кеңінен дамыған. Ұлыбританияда полиция комиссарлары, АҚШ-та азаматтық бақылау кеңестері, Германияда полиция өкілдері жүйесі халықпен өзара әрекеттесудің тиімді модельдері болып табылады. Халықаралық тәжірибені зерделеу, озық практиканы бейімдеу Қазақстанның ішкі істер органдарының жұмысын жетілдіруге мүмкіндік береді. Ішкі істер органдарын реформалау стратегиясы халықпен өзара әрекеттесуді басымдық бағыт ретінде қарастыруы тиіс. Реформа заңнамалық өзгерістерді, ұйымдастырушылық қайта құруды, қызметкерлерді оқытуды, технологиялық жаңғыртуды қамтуы керек. Халықпен өзара әрекеттесу көрсеткіштері қызметті бағалау жүйесіне енгізілуі, қызметкерлердің мансаптық өсуі мен сыйақысы азаматтармен жұмыс істеу сапасына байланысты болуы тиіс. Реформа кешенді, жүйелі, ұзақ мерзімді болуы керек.

Ішкі істер органдарының имиджін қалыптастыру халықпен өзара әрекеттесудің стратегиялық міндеті болып табылады. Оң имидж қоғамдық сенімге, ынтымақтастыққа, қолдауға негіз болады. Имиджді қалыптастыру кешенді шараларды қамтиды: ақпараттық науқандар, әлеуметтік жобалар, қайырымдылық іс-шаралар, мәдени бағдарламалар. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби жетістіктері, ержүректік істері, қоғамға қызметі насихатталуы тиіс. Оң мысалдар, табысты тәжірибе қоғамдық пікірге әсер етеді. Азаматтық

білім беру және құқықтық сауаттылықты арттыру ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуінің маңызды бағыты болып табылады. Азаматтар өз құқықтары мен міндеттері туралы, полицияның өкілеттіктері туралы, өз құқықтарын қорғау тәсілдері туралы білуі тиіс. Білім беру бағдарламалары мектептерде, жоғары оқу орындарында, қоғамдық орындарда жүргізілуі мүмкін. Ақпараттық материалдар, брошюралар, бейнероликтер, интернет-ресурстар құқықтық сауаттылықты арттыруға көмектеседі.

Әртүрлі әлеуметтік топтармен жұмыс істеу ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуінің дифференциацияланған тәсілін талап етеді. Жасөспірімдермен, әйелдермен, зейнеткерлермен, этникалық азшылықтармен, мүгедектермен жұмыс істеу ерекшеліктерді ескеруді қажет етеді. Арнайы бағдарламалар, дайындалған мамандар, бейімделген әдістер әртүрлі топтардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Инклюзивті тәсіл барлық азаматтардың ішкі істер органдарының қызметтеріне қол жеткізуін қамтамасыз етеді.

Жергілікті деңгейде өзара әрекеттесуді нығайту қауымдық полициялаудың негізі болып табылады. Аудандық, қалалық полиция бөлімдері жергілікті қоғамдастықтармен тығыз байланыста жұмыс істеуі тиіс. Жергілікті проблемаларды бірлесіп анықтау, шешу жолдарын әзірлеу, бірлескен іс-шаралар өткізу өзара сенім мен серіктестікті нығайтады. Участкелік инспекторлар жергілікті қоғамдастықтардың қажеттіліктерін жақсы білуі, тұрғындармен тұрақты байланыста болуы тиіс.

Технологиялық инновациялар ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуін трансформациялайды. Жасанды интеллект, үлкен деректерді талдау, биометриялық технологиялар қызметтің тиімділігін арттырады. Алайда технологиялар адам құқықтарын құрметтеумен, жеке өмірдің құпиясын қорғаумен үйлесуі тиіс. Технологияларды енгізу ашық, азаматтардың қатысуымен, қоғамдық талқылаумен жүргізілуі керек. Технологиялық инновациялар адамды алмастырмауы, азаматтармен тікелей байланысты нығайтуы тиіс.

Ішкі істер органдарының қызметін қаржыландыру халықпен өзара әрекеттесуді дамытуға ресурстар бөлуді қарастыруы тиіс. Қоғамдық кеңестерді қолдау, алдын алу бағдарламалары, білім беру жобалары, технологиялық жаңғырту қаржыландыруды қажет етеді. Бюджет ресурстарын ұтымды пайдалану, басымдықтарды дұрыс айқындау, нәтижелерді бағалау қаржы тиімділігін қамтамасыз етеді. Халықпен өзара әрекеттесуге инвестициялар ұзақ мерзімді пайда әкеледі: қоғамдық сенім, қолдау, қылмыстылықтың төмендеуі. Ішкі істер органдарының қызметкерлерін даярлау және біліктілігін арттыру халықпен өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Оқу бағдарламалары коммуникация дағдыларын, конфликтілерді шешу әдістерін, мәдениетаралық құзыреттілікті, адам құқықтарын қамтуы керек. Практикалық жаттығулар, рөлдік ойындар, кейс-стади әдістері теориялық білімді практикалық дағдыларға айналдырады. Үздіксіз оқыту, тәжірибе алмасу, озық практиканы зерделеу кәсіби дамуды қамтамасыз етеді. Ішкі істер органдарының ұйымдастырушылық мәдениеті халықпен өзара әрекеттесу тиімділігіне әсер етеді. Иерархиялық, жабық, бюрократиялық мәдениет өзара әрекеттесуге кедергі жасайды. Ашық, икемді, азаматтарға бағытталған мәдениет ынтымақтастыққа ықпал етеді. Ұйымдастырушылық мәдениетті өзгерту басшылықтың көшбасшылығын, құндылықтарды қайта қарауды, стимулдар жүйесін өзгертуді талап етеді. Мәдениеттік трансформация ұзақ процесс, бірақ тұрақты өзгерістер үшін қажет.

Ішкі істер органдарының жауапкершілігі мен есеп беру тетіктері халықпен өзара әрекеттесудің негізі болып табылады. Ішкі істер органдары өз қызметі туралы қоғамға есеп беруі, нәтижелерді жариялауы, проблемаларды мойындауы тиіс. Жауапкершілік тетіктері заңнамалық, қоғамдық, ведомстволық болуы мүмкін. Көп деңгейлі жауапкершілік жүйесі ішкі істер органдарының заңдылығын, тиімділігін, халыққа жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Қорытынды. Ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесу тиімділігін арттыру Қазақстан Республикасының құқық қорғау жүйесін жаңғыртудың басты бағыты болып табылады. Қазіргі кезде өзара әрекеттесу жүйесі дамып келе жатқан, бірақ бірқатар проблемалар сақталып отыр: қоғамдық сенімнің жеткіліксіздігі, ашықтықтың төмен деңгейі, азаматтардың қатысу тетіктерінің әлсіздігі, кәсіби мәдениеттің кемшіліктері.

Өзара әрекеттесуді жетілдіру кешенді тәсілді қажет етеді: заңнамалық базаны жаңғырту, қоғамдық кеңестерді нығайту, цифрлық технологияларды енгізу, қауымдық полициялауды дамыту, қызметкерлерді даярлау, қоғамдық бақылауды күшейту, ашықтықты арттыру, жауапкершілік тетіктерін жетілдіру. Халықаралық тәжірибені зерделеу және ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып бейімдеу маңызды болып табылады. Ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуі екіжақты процесс болып табылады. Бір жағынан, ішкі істер органдары ашық, жауапты, азаматтарға бағытталған болуы тиіс. Екінші жағынан, азаматтар белсенді, жауапты, құқық қорғау қызметіне қатысуға дайын болуы керек. Тек өзара сенім, құрмет, серіктестік негізінде ғана тиімді өзара әрекеттесу мүмкін болады.

Ішкі істер органдарының халықпен өзара әрекеттесуін арттыру қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті нығайтуға, қылмыстылықты азайтуға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды дамытуға ықпал етеді. Бұл стратегиялық міндет мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғам институттарының, әрбір азаматтың бірлескен күш-жігерін талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясы. – Астана, 2018.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған, өзгерістермен). – Астана, 1995.
3. «Қазақстан Республикасындағы ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V, өзгерістермен). – Астана, 2014.
4. Бейсенов Б.С. Ішкі істер органдарының ақпараттық ашықтығы: теория және практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 312 б.
5. Әбдіраманов Т.К. Қоғамдық кеңестер құқық қорғау органдарында: тәжірибе және перспективалар // Құқық және мемлекет. – 2019. – № 4. – 67-75 б.
6. «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2007 жылғы 12 қаңтардағы № 221-III, өзгерістермен). – Астана, 2007.
7. Нұрмағамбетов С.Д. Сенім телефондары құқық қорғау органдарында: тиімділік және проблемалар // Заңгер. – 2020. – № 3. – 89-96 б.
8. Қалиев Е.Б. Электрондық үкімет және құқық қорғау қызметтері. – Астана: Фолиант, 2021. – 267 б.
9. Сағындықова М.А. Әлеуметтік желілер полиция қызметінде: мүмкіндіктер және тәуекелдер // Ақпараттық қоғам. – 2020. – № 2. – 45-52 б.
10. Жұмаділов К.Т. БАҚ және құқық қорғау органдары: өзара әрекеттесу тетіктері. – Алматы: LEM, 2019. – 198 б.
11. Оспанов Р.М. Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуде азаматтардың қатысуы // Қазақстандық әлеуметтанулық зерттеулер. – 2019. – № 3. – 112-119 б.
12. Қасымова Л.Н. Құқық бұзушылықтардың алдын алуда халықпен өзара әрекеттесу. – Астана: Елорда, 2020. – 234 б.
13. Тоқтамысов А.Б. Қауымдық полициялау: шетелдік тәжірибе және Қазақстан үшін сабақтар // Полиция және қоғам. – 2021. – № 1. – 23-31 б.
14. Әмірханов Д.С. Полиция қызметкерлерінің кәсіби этикасы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2019. – 176 б.
15. Сейдахметова Г.Н. Азаматтардың шағымдарын қарау тетігі ішкі істер органдарында // Заң және уақыт. – 2020. – № 4. – 78-84 б.

«АТОМ ЭНЕРГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ РАДИОАКТИВТІ ҚАЛДЫҚТАР ТҮСІНІГІ»

Жанатұлы Бақытжан

bakon524@gmail.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 4-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ. Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымд.профессор -Идресова Ү.Х.

Экологиялық дағдарыстың көріністерінің бірі қазіргі уақытта жер бетінің кейбір бөліктері мен аумақтарының және су массаларының көлемінің қауіпті және ұзақ өмір сүретін радиоактивті заттармен және әскери, азаматтық ядролық кәсіпорындар мен мекемелердің қалдықтарымен ластануы болып табылады. Кәсіпорындардың қалдықтары сағат сайын қоршаған ортаға түседі. Атмосфераға, биосфераға еніп, оларды ластайтын көптеген химиялық заттар адам ағзасына да енеді. Әрине, бұл денсаулыққа үлкен зиян келтіреді. Бұл болашақ ұрпақ пен қазіргі кезең үшін үлкен проблема. Бұл мәселені шешу үшін, ең алдымен, біз қалдықтардың пайда болуын, олардың қайдан шыққанын, қандай әсер ететінін және қандай әсер ететінін және жалпы түсінуді білуіміз керек. Егер негізгі қалдықтар ұғымына тоқталсақ, онда бұл өнімді өндіру, қызмет көрсету, Қызмет көрсету немесе тұтыну процесінде түзілетін, қайта өңделетін, кәдеге жаратылатын немесе көмілген заттар. Соның ішінде радиоактивті қалдықтар-бұл радиацияның көп бөлігін сіңіретін шикізат. Мұндай заттардың практикалық мақсаты жоқ, яғни қайталама өңдеу мүмкін емес. Радиоактивті қалдықтар-радиоактивтілік деңгейі еркін қолданумен шектелген, пайдаланылуы көзделмеген заттар, материалдар. Оның құрамында химиялық элементтердің радиоактивті изотоптары бар және пайдаланылған ядролық отынға қарағанда пайдаланылмайтын қалдықтар. Радиоактивті қалдықтар біздің өмірімізге, яғни адам өміріне әртүрлі жолдармен енуді жалғастыруда. Адам қызметінің көптеген түрлері радиоактивті қалдықтардың пайда болуына әкеледі. Оны өнеркәсіпте де, ауыл шаруашылығында да көруге болады. Мысалы, медицинада қатерлі ісікті емдеуде кобальттың жоғары белсенді көздері қолданылады. Мұндай көздер жарамсыз болған кезде олар радиоактивті қалдықтарға айналады. Әрине, атом өнеркәсібінің қызметі кезінде радиоактивті қалдықтар пайда болды. Атом электр станциясының жұмысы, ядролық отын циклінің жұмысы, Атом жолдарын пайдалану және радиациялық апаттар – мұның бәрін радиоактивті қалдықтарсыз елестету қиын. Радиоактивті қалдықтар оларды құрайтын радионуклидтердің концентрациясы мен жартылай ыдырау кезеңдері сияқты әртүрлі физикалық, химиялық сипаттамалары бар формаларда түзіледі. Өнеркәсіп радиоактивті қалдықтардың көзі бола алады. Мысалы, баспаханада статикалық заряд алу үшін альфа-сәулеленетін заттар қолданылады. Сонымен қатар, радиография гамма-сәулелік элементтерді, мұнайға бай ұңғымалардың радиометрия процесінде Нейтрондық сәулелену көздерін, жету қиын жерлерде термоэлектрлік генераторларды және бета-сәулелену қондырғыларын кеңінен қолданады. Қысқаша айтқанда, радиоактивті қалдықтар уыттылығы жоғары материалмен жұмыс жасау нәтижесінде пайда болады. Азық-түлік өндірісімен айналысатын мекемелер бастапқы уақытта жұмыс істей бастаған кезде улы қауіпті заттарды қалдырды, сондықтан оларға белгілі бір мөлшерде радиоактивті қалдықтар шығаруға рұқсат етілді. Алайда, бұл әрекеттер оң нәтиже бермеді. Радиоактивті заттармен жұмыс істеген алғашқы зауыт қалдықтарды өзеннің ағынды суларына шығарды. Осы әрекеттің нәтижесінде өзен және оған іргелес жатқан шағын тоғандар радиоактивті бөлшектермен, қалдықтармен ауаның ластану көзіне айналды. Осындай бірқатар зерттеулерден кейін радиация биосфераның әртүрлі қабаттарында жиналып, шоғырланатыны және болашақта қоршаған ортаға теріс әсер ететіні белгілі болды. Сондықтан қазір атом заттарын экожүйеге тастауға қатаң тыйым салынады.

Радиоактивті шикізат өте қауіпті болғандықтан, оны өңдейтін зауыттар тазалау сүлгілерін орнатуға міндетті. Сонымен қатар, оларды жою жолдары көрсетілген. Бұл әдістер өнімнің қауіптілік дәрежесіне, дәрежесіне байланысты жүзеге асырылады. Қалдықтарды жоюдың ең қарапайым нұсқалары да төмен және орташа белсенді қалдықтармен ұсынылған. Атомдардың ыдырау кезеңдеріне де назар аудару керек. Бұл ұзақ мерзімді немесе қысқа мерзімді болуы мүмкін. Қысқа мерзімді Қалдықтарды кәдеге жарату үшін оларды сақтау және зарарсыздандыру жүзеге асырылатын арнайы контейнерлер пайдаланылады. Өнім радиациялық белсенділігін толығымен жоғалтқаннан кейін оны тұрмыстық қоқыс технологиясы бойынша өңдейді. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Жалғыз себеп - бұл қоршаған ортаға қауіпті. Радиоактивті қалдықтар неге қауіпті? Бұл сұраққа жауап беру үшін радиоактивті қалдықтың не екенін білу жеткіліксіз, сонымен қатар оның экология мен адамға қандай қауіп төндіретінін түсіну керек. Егер радиоактивті заттардың деңгейі нормадан асып кетсе, онда олар атмосфераға ене бастайды. Радиоактивті қалдықтардың әсері қоршаған ортаға үлкен зиян келтіреді және оны ластайды. Нәтижесінде адам ағзасына теріс әсер ететін улы заттарды жұтады, топырақ пен су объектілері жарамсыз болып қалады. Тірі организмдерде ядролық заттардың әсерінен гендік мутациялар, деформациялар пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар, улы заттар әртүрлі емделмейтін аурулардың себебі болуы мүмкін. Негізінен радиациялық ластану және оның басқа заттардан айырмашылығы орасан зор. Химиялық элементтердің ядролары болып табылатын радиоактивті нуклидтердің бөлшектері мен олар шығаратын сәулелері адам ағзасына еніп, оның жасушаларын бұзады, содан кейін аурудың қауіпті түрлері пайда болады. Табиғаттың, табиғи ортаның ластануының жалғыз себептері-бірқатар зиянды сәулелер. Мұндай радиациялық заттар адам ағзасында, Жануарлар ферменттерінде немесе ақуыздарда, сондай-ақ басқа заттарда, тікелей айтқанда, радиациялық аурудың пайда болуына әкеледі. Атап өтілгендей, радиациядан туындаған ауру адам ағзасына әсер етуден, сондай-ақ жоғары радиоактивті ластаушы заттың жұтылуынан туындайды. Осы әрекеттердің әсерінен қоршаған ортаның ластануы, адамзаттың радио толқындарының жоғары деңгейіндегі қызметі айтарлықтай зиян келтіреді. Әсіресе, бүгінде радиоактивтілігі жоғары бұл заттар көбірек қолданылады. Оларды қолдану, тасымалдау процесінде оларды ұқыпсыз пайдалану салдарынан олардың әсерінен радиоактивтіліктің жоғары деңгейі бар ластану орын алады. Мысалы, ядролық атом қаруын сынау қоршаған ортаның радиациялық ластануына әкеледі. Радиациялық ластану кезінде болатын радиоактивті заттар қалдықтардың өзі жүздеген, мыңдаған шақырымға таралады. Бұл шөгінділер, қалдықтар жыл сайын қоршаған ортаға үлкен қауіп төндіретіні сөзсіз. Радиоактивті ластану өткен ғасырдың қыркыншы жылдарында уранның ыдырау реакциясы ашылғаннан бері пайда болды. Америкалықтар атом энергиясын әскери мақсатта, ал Кеңес дәуірінде 1945 жылға дейін бейбіт мақсатта қолдана бастады. Атом энергиясын пайдалану кезінде сақтық шаралары қосылады. Өйткені, Атом қондырғыларының жұмысы кезінде адам өміріне қауіпті радиоактивті шлак пайда болады. Және оны залалсыздандыру оңай емес. Радиоактивті қалдықтарды өзенге, теңізге, мұхитқа тастауға жол берілмейді. Әрине, бұл жағдай көптеген капиталистік елдерде сақталмайды. Мысалы, Ирландия жағалауы қазір ядролық үйіндіге айналды. Жыл сайын радиоактивті қалдықтар мұхит түбіне шығарылады. Атом электр станциясындағы құрылғыларға немқұрайлы қарамау керек, олардың еш жерден құлауы объективті шындық. Солардың бірі-Чернобыль ядролық апаты. Чернобыль апаты қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына қатты әсер етті, Атом энергиясының апаты ешқашан болған емес [1, Б.104]. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында өткен Семей ядролық сынақтарына тоқталуға болады. Алдымен адамдарға, жануарларға және қоршаған ортаға зиян келтіретін сынақтар ашық жүргізілді. Кейін ол жер астында өткізілді. Алайда, әрине, бұл ядролық сынақтан кейін оның салдары өте ауыр. Қоршаған ортаға ғана емес, адамдардың өміріне де зиян келтіретін бұл сынақ сол кезде Семей аймағында тұратын жүздеген, мыңдаған адамдардың азап шегуіне әкелді. Халықтың ескертуінсіз жасалған ядролық сынақтардың нәтижесінде көптеген адамдар өз үй-жайларынан, мал шаруашылығы мүліктерінен айырылды. Бұл адамзат үшін қауіпті екені анық болғанымен, адамдар да, табиғат

та қайта-қайта жүргізілген сынақтардың әсерінен біршама зардап шекті. Соның салдарынан көптеген аурулар тарала бастады, өкпе, сүт безі, қатерлі ісік аурулары бірнеше есе өсті. Тән, есту кемістігі бар, әртүрлі ауытқулары бар нәрестелер дүниеге келеді. Мұның бәрі радиациядан туындаған жағдайлар. Бұл уақытта адамдар ғана емес, жер де зардап шекті. Әрбір сынақтан кейін қалған радионуклидтер жыл сайын жиналып, жердің құнарлылығын төмендетеді. Радиоактивті ластану осылай жүреді. Қазір бұл сынақтарға қатаң тыйым салынады. Олжас Сүлейменов "Невада-Семей" қозғалысымен үндемей, бұл туралы айтуға батылы жетпеген халықты оятты. Ол КСРО мен АҚШ Президенттеріне үндеу жолдау арқылы біздің елімізді осы үлкен апаттан құтқарған жалғыз адам. Осы оқиғаға байланысты радиациялық қауіпсіздік мәселелері өте маңызды. Бүгінде Қазақстан ядролық қарудан өз еркімен бас тартқан бірінші ел болып табылады. Әрине, ядролық сынақтардан кейін көптеген салдарлар қалады. Қалдықтары әлі күнге дейін сол аумақтағы адамдарға зиян келтіретін радиоактивті заттар Қазіргі уақытта бұл шарттар заңмен бекітілген және қатаң бақылауда. Қазақстанда қалдықтарды басқару, олардың проблемасы, тасымалдау, көму экологиялық кодекспен реттеледі.

Біраз уақытқа дейін радиация мен радиоактивті заттар қоршаған ортаның табиғи бір бөлігі болды. Алайда, адам бір сәтте алға үлкен қадам жасап, атомның күшін бағындырды. Сол уақыттан бері радиация мен радиоактивті заттар әр түрлі қызметте қолданылады. Атап өте кетсек, өнеркәсіп, энергия өндіру, сонымен қатар медицина мен ауыл шаруашылығында да қолданысқа ие.

Радиоактивтік қалдықтар мен пайдаланылған ядролық отынды синоним ретінде санап, көп жерде жиі шатастырылып жатады. Бұл ұғымдарды ажырата білу керек. Радиоактивті қалдықтар – пайдалану көзделмеген материалдар, сонымен қатар ол ешқашан қайта пайдаланылмайды. Пайдаланылған ядролық отын – өнеркәсіпте, медицинада, ауыл шаруашылығында, ғылыми қызметте кеңінен қолданылатын ядролық отын қалдықтары мен көптеген ыдырау өнімдері бар жылу шығаратын элементтер және ол арнайы өңдеуден өткеннен кейін отынның осы түрімен жұмыс істейтін реакторлар үшін өнім ретінде пайдалануға болады.

Радиоактивті қалдықтар біздің, яғни адам өміріне әр түрлі жолдармен ене береді. Адам іс-әрекетінің көптеген түрлері радиоактивті қалдықтардың пайда болуына алып келеді. Оны өнеркәсіптен де, ауыл шаруашылығынан да байқауға болады. Мысалы, медицинада қатерлі ісік ауруын емдеуде жоғары белсенді кобальт көздері қолданылады. Мұндай көздер жарамсыз болған кезде радиоактивті қалдықтарға айналады.

Қазіргі уақытта халықаралық құқықта, әр елдің ұлттық заңнамасында, соның ішінде өзіміздің қазақ құқықтық заңнамаларында атом энергиясын, ядролық материалдарды, радиоактивті заттар, оларды өндіру мен пайдалану істерінде пайда болатын қалдықтарды сипаттайтын сабақтас ұғымдардың тұтас кешені қолданылады. Сонымен қатар, осы ұғымдардың әрқайсысы мазмұндарын түсіндіруді қажет ететін өзіндік мәнге ие ұғымдар. Көбінесе «радиоактивті қалдықтар», «ядролық қалдықтар», «қолданылатын ядро тұрғысындағы отын», «қолданылатын радиобелсенділігі жоғары заттар», «пайдаланылған радиоактивті материалдар», «жылу шығаратын элементтер» ұғымдары қолданысқа ие.

Радиоактивті қалдықтар – құрамында алып қою деңгейінен жоғары радионуклидтер бар, одан әрі пайдаланылуы көзделмейтін радиоактивті заттар, ядролық материалдар немесе радионуклидті көздер [2, 1бап].

Атом энергиясын пайдалану объектілерінде радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу кезінде радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі ұйымдастыру шаралары мен техникалық құралдар осы объектілерде радиоактивті қалдықтар ең жоғары ықтимал белсенділігін бағалау мен есепке алу негізінде анықталады [3].

Радиоактивті қалдықтар – құрамында химиялық элементтердің радиоактивті изотоптары бар және кері пайдалануға жатпайтын қалдықтар. Радиоактивті қалдықтар қауіпті болғанымен, бұл қалдықтан да аса қауіпті болып табылатын басқа да түрлері бар. Мысалы, қолданылған ядролық отын, ол соншалықты улы және радиоактивті, адамды бірнеше минут

ішінде өлтіреді. Пайдаланылған ядролық отын болса, химиялық өңдеу кезінде ең жоғарғы белсенді қалдық болып табылады. Радиоактивті қалдықтарға келсек, ол көптеген қызмет түрлерінде пайда болады. Радиоактивті қалдықтар өнеркәсіптік кәсіпорындарда уран, мұнай-газ, құрылыс, металлургия, көмір, машина жасау істерінде, сонымен қатар медициналық мекемелер мен ғылыми мекемелерде пайда болуы мүмкін.

Адамзат сонау көп жылдар бойы қалдықтар туралы зерттеп, көптеген жұмыстар атқарылып жүрсе де, ядролық қалдықтарды толығымен жоюға мүмкіндік беретін шешім әлі де табылған жоқ. Радиоактивті қоқыс жүздеген, мыңдаған жылдар бойы қауіпті болып қала береді.

Радиоактивті қалдықтар әртүрлі физикалық және химиялық сипаттамалары бар әртүрлі нысандарда пайда болады. Мысалы, радионуклидтердің концентрациясы мен жартылай шығарылу кезеңдерінде көрініс табады. Бұл қалдықтар бірнеше түрде:

1. Газ тәрізді түрде, мысалы, радиоактивті материалдар өңделетін қондырғылардың желдету шығындылары;

2. Сұйық түрінде, зерттеу қондырғыларынан сцинтилляциялық есептегіштердің ерітінділерінен бастап пайдаланылған отынды өңдеу кезінде пайда болатын белсенділігі жоғары қалдықтарға дейін;

3. Қатты түрінде (ластанған шығыс материалдары, ауруханалардан, медициналық зерттеу қондырғыларынан және радиофармацевтикалық зертханалардан алынған шыны ыдыстар, отын немесе атом электр станциясынан пайдаланылған отынды қайта өңдеуден алынған шыныланған қалдықтар, егер ол қалдық болып саналатын болса) пайда болады [4].

Радиобелсенділігі жоғары қалдықтармен қызмет атқару кезеңдеріне тоқталып өтейік. Радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жинастыру мен оларды сұрыптау - радиациялық, физика тұрғысындағы және химия барысындағы сипаттамаларын ескере отырып жүргізілетін процесс. Сонымен қатар, оларды жинау радиобелсенділігі жоғары қалдықтардың шығарылатын, түзілетін немесе қайта өңделетін орындарында жүргізілетін болады. Радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды кондиционерлеуге келетін болсақ, бұл процесс – олардың көлемін азайту және бір орыннан екінші орынға тасымалдау, арнайы жабдықтарда сақтау үшін, жер асытна көму үшін ыңғайлы түрде болатындай қызмет атқару кезінде жүргізіледі.

Радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды арнайы жабдықтарда сақтау белгілі мерзім аралығында оларды қауіпсіз оқшаулау және кейін алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Бұл процесс радиоактивті қалдықтардың әр санатындағы және топтарындағы қалдықтар үшін бөлек жүргізіледі.

Радиоактивті қалдықтарды тасымалдау арнайы жүк көтеретін және басқа көлік құралдарын пайдаланып, радиоактивті қалдықтарды өңдеу, сақтау, қалыптастыру, көму орындары арасында қауіпсіз түрде орын ауыстыруды жүзеге асырушы процесс.

Радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жерлеу осы қауіпті қалдық түрін адамнан, сондай-ақ табиғи ортадан қауіпсіз оқшаулауға бағытталған әрекет.

Аталған кезеңдерге тоқталатын болсақ, радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жинастыру үшін оның пайда болған орындарында арнайы контейнерлер болуға тиіс. Қатты күйде болатын радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жинастыру барысында ең бірінші пластикатты немесе қағаз қаптарды пайдаланып, кейін жинақ контейнерлерге салу жұмысы жүргізіледі. Полимерлік үлдірден жасалған қаптар берік, төмен температуралардың әсерінен төзімді болуы және қаптың жоғары жағын оны толтырғаннан кейін тығыз қатайтуға арналған бауып болуға тиіс. Қалдықтарды қаптарға орналастырған уақытта осы қауіпті қалдық түрінің зақымдануын болдырмайтын барлық шараларды қабылдау керек. Жинақ контейнерлерді толтырғанда оның төгілу, сондай-ақ шашырау жағдайларын болдырмайтындай етіп радиобелсенділік жоғары болатын бақылау жүргізілуіне тиіс.

Сұйық күйдегі радиобелсенділігі жоғары қалдықтар да арнайы ыдыстарға жиналады. Бұл қалдықтардың түрін өздері құрылған объектіге не радиобелсенділігі жоғары қалдықтармен қызмет атқаратын ұйымға шоғырландыру керек. Сұйық күйдегі

радиобелсенділігі жоғары қалдықтар аз мөлшерде болса, олар мамандандырылған ұйымдарға сақтауға немесе қайта өңдеуге жіберіледі. Сұйық күйдегі радиобелсенділігі жоғары қалдықтардың едәуір ауқымы түзілуі мүмкін ұйымдарда арнайы канализация жүйесі көзделеді.

Радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жинастыру барысында жанғыш және жанбайтын қалдықтар деп бөліп көрсетілуге тиіс. Жанғыш сұйық күйдегі радиобелсенділігі жоғары қалдықтар өрт төтенше жағдайын тудырған уақыттағы қауіпті оқиғаларды болдырмау талаптарына жауап беруші жеке сыйымдылықтарға жинақталады.

Сонымен қатар, радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жер астына көму немесе арнайы жабдықтарды сақтау үшін оларды пайдаланатын табиғи немесе жасанды алаңдар, ауқымы кең үй-жайлар жатқызылады. Көму пункттеріне қалдықтар кейіннен алып қою ниетінсіз орналастырылатын пункттер жатады.

Радиоактивті қалдықтарды сақтау пункттері:

1) Геологиялық барлау, тау-кен өндіру және тау-кен қайта өңдеу қызметі нәтижесіндегі құрамында басым түрде табиғи радионуклидтер бар;

2) Ядролық энергетика объектілерінен алынған, ядролық жарылыстар мен радиоизотопты өндіріс нәтижесіндегі құрамында басым түрде жасанды радионуклидтер бар радиоактивті қалдықтарды қабылдау бойынша бөлінеді [4, 15-18 бб.].

Радиоактивті қалдықтарды жинауды, сақтауды, тапсыруды ұйымдастыруға жауапты ұйым әкімшілігінің бұйрығымен тағайындалады. Мұнда жауапты тұлға жұмыс процесінде түзілетін, шығатын радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды жинауға, белгілі бір мерзімге шектелген уақытқа сақтауға және жоюға жүйелі бақылау мен есепке алуды жүзеге асырады. Көрсетілген мәліметтің барлығы радиобелсенділігі жоғары қалдықтарды есеп түрінде көрсете алу журналына енгізіледі. Радиоактивті қалдықтарды көму жұмысын ол өте қауіпті болғандықтан, заңнамада көрсетілген талаптарды орындай отырып жүзеге асыру қажет. Оның қауіпті жағдайдың болуы мүмкін уақыт кезеңіне халықты, табиғатты қауіпті, қатерлі оқиғалардан сақтай алатындай дәрежеде көмілуі керек.

Сондай-ақ радиоактивті қалдықтарды көму мен сақтау уәкілетті орган беретін лицензия арқылы жүзеге асырылады және бұл экологиялық рұқсаттар алу болып табылмайды. Сонымен қатар осыған қатысты болатын нормативтерді уәкілетті орган бекітеді.

Атом электр станциясынан басқа радиоактивті қалдықтардың көздеріне медициналық мекемелер, өнеркәсіптік кәсіпорындар, зерттеу орталықтары жатады. Радиоактивті қалдықтарды жинау, қайта өңдеу және көму қалдықтардың басқа түрлерінен бөлек жүзеге асырылады. Қалдықтарды кәдеге жарату алдында изотоптар белсенділік дәрежесі, жартылай шығарылу дәрежесі және тағы басқалары бойынша бөлінеді. Жалпы қалдықтардың көлемін азайту үшін оларды булайды, өртейді, престейді және т.б. Радиоактивті изотоптардың жер асты суларымен көшуінің алдын алу үшін белсенділігі төмен қалдықтарды одан әрі көмуге жататын блоктарға битум немесе цемент көмегімен бекітеді.

Қазіргі уақытта халықаралық атом энергиясы агенттігі радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеуге бағытталған бірқатар қағидаттарды тұжырымдады, ол адам денсаулығын және қоршаған ортаны қорғауды қазіргі және болашақта келешек ұрпаққа шамадан тыс ауыртпалық салмай қамтамасыз етеді:

-Адам денсаулығын қорғау. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу адам денсаулығын қорғаудың қолайлы деңгейін қамтамасыз ететіндей түрде жүзеге асырылады.

-Қоршаған ортаны қорғау. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қоршаған ортаны қорғаудың қолайлы деңгейін қамтамасыз ететіндей түрде жүзеге асырылады.

-Ұлттық шекарадан тыс қорғаныс. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу ұлттық шекарадан тыс жерде адам денсаулығы мен қоршаған орта үшін ықтимал салдарлар ескерілетіндей түрде жүзеге асырылады.

-Болашақ ұрпақты қорғау. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу болашақ ұрпақтың денсаулығы үшін болжамды салдарлар қазіргі уақытта қолайлы салдардың тиісті деңгейінен аспайтын етіп жүзеге асырылады.

-Болашақ ұрпақ үшін ауыртпалық. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу болашақ ұрпаққа шамадан тыс ауыртпалық түсірмейтіндей етіп жүзеге асырылады.

-Ұлттық құқықтық құрылым. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу міндеттерді нақты бөлуді және тәуелсіз реттеуші функцияларды қамтамасыз етуді көздейтін тиісті ұлттық құқықтық құрылым шеңберінде жүзеге асырылады.

-Радиоактивті қалдықтардың түзілуін бақылау. Радиоактивті қалдықтардың түзілуі іс жүзінде жүзеге асырылатын ең төменгі деңгейде ұсталады. Радиоактивті қалдықтардың түзілуіне және олармен өзара тәуелділік. Радиоактивті қалдықтардың пайда болуының және олармен жұмыс істеудің барлық сатылары арасындағы өзара тәуелділік тиісті түрде ескеріледі.

-Қондырғылардың қауіпсіздігі. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеуге арналған қондырғылардың қауіпсіздігі олардың бүкіл қызмет ету мерзімі ішінде тиісті түрде қамтамасыз етіледі [5].

Осы аталған қағидаттардың барлығы халықаралық атом энергиясы агенттігі бекіткен тұжырымдамалар болып табылады.

Радиобелсенділігі жоғары қалдықтармен қызмет атқарудың өзі атом саласындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан да бұл процесті заңнамалық тұрғыдан қамтамасыз етуге баса назар аудару қажет. Әсіресе, қазіргі кезде ғылыми білімнің, соның ішінде құқықтанудың әртүрлі салаларының көптеген мамандары қоршаған ортаны қорғау саласындағы жағдайды қамтамасыз етумен, оларды құқықтық реттеумен айналысуы керек. Аталған істе ең алдымен, ғалымдар, тәжірибешілер қауіпті қалдықтар, оның ішінде радиоактивті қалдықтардың жиналу мәселелерін, олармен қауіпсіз жұмыс істеу шараларын әзірлеу және іске асыру, қоршаған ортаны сақтау мен жақсарту, Қазақстан Республикасының Конституциясымен бекітілген нормаларды сақтай отыра қоршаған ортаны жедел қорғай алу шараларын тиісті түрде жүзеге асыра алуы қажет.

Ядролық қалдықтармен жұмыс істеудің өз ерекшеліктері бар. Бұл мұндай қалдықтардың қоршаған орта үшін ең қауіпті екендігіне байланысты болады. Бұл радиоактивті қалдықтар несімен қауіпті?

Бұл сұраққа жауап бере алу үшін радиоактивті қалдықтың не екенін білу жеткіліксіз, оның экология мен адамға қандай қауіп төндіретінін де түсіне білу керек. Егер радиоактивті заттардың деңгейі нормадан асып кетсе, онда олар атмосфераға ене бастайды. Радиоактивті қалдықтардың әсерінен қоршаған ортаға үлкен зиян келіп, ол ластанады. Нәтижесінде адам өзінің ағзасына теріс әсерін тигізетін улы заттарды жұтады, топырақ пен су объектілері жарамсыз болып қалады. Тірі организмдерде ядролық заттардың әсерінен гендік мутациялар, деформациялар пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар улы заттар емделмейтін түрлі ауруларға шалдығудың себебі болуы мүмкін.

Радиоактивті қалдықтармен және (немесе) пайдаланылып отырған ядролық отынмен жұмыс істеу Қазақстан Республикасының атом энергиясын пайдалану саласындағы заңнамасына, сондай-ақ Қазақстан Республикасы ратификацияланған халықаралық шарттарға сәйкес ядролық, радиациялық және ядролық физикалық қауіпсіздік талаптарының орындалуын қамтамасыз етуге тиіс.

Радиоактивті қалдықтармен және пайдаланылып болған ядролық отынмен жұмыс істеу кезінде Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде белгіленген талаптар сақталуға тиіс [2, 176-бап].

Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу заңнамаларда, нормативтік құқықтық актілерде көрсетілген талаптарды сақтай отыра жүзеге асырылу қажет [3].

Радиобелсенділігі жоғары қалдықтармен қызмет атқарудың мәселесі аталған заттарды сақтаудың әртүрлі санаттары және әдістерін бағалауды, сонымен қатар табиғатты, табиғи ортаны қорғауға қатысты әртүрлі талаптарды көздейді.

Радиоактивті қалдықтар қоғам үшін үлкен мәселелердің бірі болып саналғандықтан, оның азаюын, онымен дұрыс жұмыс істеу, көму, сақтау, тасымалдау, өңдеу, жинау, кондиционерлеу, консервациялау құқықтық жағынан қарастырылуды қажет етеді. Қоғам үшін, мемлекет үшін, халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаның таза күйінде сақталуын

радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу жөніндегі қарым-қатынасты реттеуші құқықтық пән, сала қадағалайтын болады. Ғалымдар мен тәжірибешілер, заң ғылымы саласында қызмет атқарушы азаматтар еліміздің келешегі мен бүгінгісі үшін білуі тиіс пән болып табылады.

Сонымен, атом энергиясын пайдалану туралы заңнамадағы құқықтық терминдердің бірі болатын радиоактивті қалдықтар – адамзат пен қоршаған орта үшін аса қауіпті болып табылатын, қайта пайдалануға жатпайтын қалдықтар, материалдар, заттар. Бұл ұғымның өзі қалдық ретінде көрініс тапқан соң, көп түсіндіріп шығындалмай-ақ қаншалықты зардабы бар екенін айтып тұр. Радиоактивті қалдықтар табиғи ортаның радиациялық ластануына әкелуші бірден-бір себептердің бірі. Физикалық тұрғыда ауыр ластаушы қалдықтың бұл түрі адамның ауыр сырқат етушілердің бір түрі. Зияны басым болған радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу заңнамаға, нормативтік құқықтық актілерге байланысты жүзеге асырылуы қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Оқулық. – Алматы: “Ғылым” ғылыми баспа орталығы, 2004. – 328б.;
2. Қазақстан радиоэкологиясының өзекті мәселелері. 4-шығарылым. Қазақстан Республикасы Ұлттық ядролық орталығының 2011-2012 жж. еңбектер жинағы / С.Н. Лукашенконың басш. – Павлодар: Баспа үйі, 2013.- 23-24 бб; Атом энергиясын пайдалану туралы - Қазақстан Республикасының заңы 2016 жылғы 12 қаңтардағы №442-V ҚРЗ. (5 тарау 29 бап);
3. Ү.И.Кенесариев, Ж.Ж.Бекмағамбетова, М.Е. Жоламанов, Г.Т.Рузуддинова “Радиациялық гигиена”. – Алматы: 2004. – 10-11 бб; Радиоактивті қалдықтарды және пайдаланылып болған ядролық отынды жинауды, сақтауды және көмуді ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасының Энергетика министрінің 2016 жылғы 8 ақпандағы №39 бұйрығы. (3 тарау – 76 тармақ);
4. Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400 – VI ҚРЗ Кодексі. (24 бөлім, 418 бап);
5. Экология./ Ф. Иштаева, Л. Костарева, Ш. Набидоллина. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант» баспасы, 2011. – 110 – 111 бб; Пайдаланылған отынмен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы және радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы біріктірілген конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 3 ақпанындағы №246-IV Заңы. (7 тарау, 44 бап);
6. Халықтың радиациялық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 23 сәуірдегі №219 Заңы. (7 тарау, 24 бап);
7. Экологическое право Республики Казахстан. Особенная часть: Учебник. – Алматы: НАС, 2007. – 298 бб; Ядролық материалдарды мемлекеттік есепке алу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің 2016 жылғы 9 ақпандағы №44 бұйрығы. (3 тарау 34 тармақ);
8. Б. Әбдірайымов. Экологиялық зиян: сипаттамасы, денсаулыққа әсері, сот арқылы өтелуі. – Алматы: ЮРИСТ, 2001. – 98-99 бб; Иондаушы сәулелену көздерін мемлекеттік есепке алу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің міндетін атқарушының 2016 жылғы 12 ақпандағы №59 бұйрығы. (2 тарау 6 параграф 22 тармақ)

«ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ОРГАНИЗАЦИЮ ИГОРНОГО БИЗНЕСА»

Жалгасов Жасулан Жансерикович

zhasulan.zhalgasov@mail.ru

магистрант 2 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, доктор PhD, ассоциированный профессор- Кулбаева М.М.

В данной статье рассматривается правовая регламентация административной ответственности за организацию игорного бизнеса в Республике Казахстан. Автор проводит детальный анализ статей 444 и 445 Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан, определяющих составы правонарушений в сфере игорного бизнеса. Исследуются объективные и субъективные стороны каждого состава правонарушения, а также санкции, предусмотренные за их совершение. В работе выявлены отдельные пробелы в законодательном регулировании, в частности отсутствие в диспозиции ч. 1 ст. 445 КоАП РК указания на игровые автоматы, и предложены рекомендации по совершенствованию действующего законодательства. Результаты исследования могут быть использованы в правоприменительной практике и в процессе дальнейшего совершенствования законодательства об игорном бизнесе.

Правовая регламентация административной ответственности за организацию игорного бизнеса предусмотрена главой 25 Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан (далее КоАП РК), которая именуется, как «Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность».

В данном случае следует обратить внимание на то, что КоАП РК в качестве основного объекта посягательств определяет общественный порядок и нравственность. Нарушениям в сфере игорного бизнеса посвящены две статьи – это статья 444, именуемая как «Участие, вовлечение или допуск к азартным играм» и статья 445 под названием «Нарушение законодательства Республики Казахстан об игорном бизнесе». В соответствии со ст.444 КоАП РК административная ответственность предусмотрена за: «- участие в азартных играх (на деньги, вещи и иные ценности) в не отведенных для этого местах, а равно принятие ставок на спортивные и иные состязания лицами, не имеющими на то специального разрешения; - вовлечение и (или) допуск граждан Республики Казахстан в возрасте до двадцати одного года в занятия азартными играми и (или) пари на деньги, вещи и иные ценности» [2].

Субъектами правонарушений, предусмотренных первой частью ст.444 КоАП РК признаются лица, которые участвовали в азартных играх, проводимых в не отведенных для этого законом местах. Как известно, закон об игорном бизнесе в Республики Казахстан устанавливает, что игорные заведения подлежат размещению лишь в двух зонах на территории Казахстана и в определенных помещениях. Участниками азартных игр могут быть любые физические лица, которые в соответствии с КоАП подлежат административной ответственности – это «физические вменяемые лица, достигшие к моменту окончания или пресечения административного правонарушения шестнадцатилетнего возраста» (ст. 28 КоАП РК) Согласно диспозиции части первой ст.444 КоАП ответственности подлежат организаторы азартных игр, которые осуществлялись в виде принятия ставок на спортивные и иные состязания, хотя и в специально отведенных для этого местах, но без получения специального разрешения. 38 Так, согласно ч.2 ст.9 закона об игорном бизнесе РК «деятельность в сфере азартных игр осуществляется на основании лицензии, выдаваемой заявителю на каждое игорное заведение сроком на десять лет. Деятельность в сфере пари осуществляется на основании лицензии, выдаваемой заявителю на деятельность букмекерской конторы либо тотализатора сроком на десять лет» [1]. Таким образом, часть первая статьи 444 КоАП

регулирует соблюдение законодательства об игорном бизнесе в части соответствия места проведения игр и лиц, получивших в соответствии с законом право на организацию азартных игр. Причем относительно нарушения по месту проведения ответственность возлагается не только на организаторов, но и на участников, что, по нашему мнению, правильно. Отсутствие лиц, желающих провести досуг в незаконно организованном игорном заведении, должно способствовать пресечению самой организации игорного бизнеса в неустановленном для этого месте.

Мы полностью согласны с Д.Ю. Гапеевко, по словам которого «очевидно, основной питательной средой для существования незаконных игорных заведений выступает соответствующая клиентура. При условии отсутствия таковой данная противозаконная деятельность становится бессмысленной» [3, с.110]. Диспозиция части второй ст.444 КоАП РК полностью адресована организаторам игорного бизнеса, поскольку предусматривает административную ответственность за «вовлечение и (или) допуск граждан Республики Казахстан в возрасте до двадцати одного года в занятия азартными играми и (или) пари на деньги, вещи и иные ценности» [2]. На наш взгляд, в этой части нормы права полностью соответствуют определению главы 25 КоАП РК, в которой обособлены правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность. Помимо этого данные нормы полностью согласуются с положениями закона об игорном бизнесе РК, где предусмотрено, что «запрещается участие в азартных играх и (или) пари физических лиц в возрасте до двадцати одного года, а также лиц, ограниченных в участии в азартных играх и (или) пари» [1]. Статья 445 КоАП РК состоит из двенадцати частей, в которых предусмотрена административная ответственность за различные нарушения, допускаемые в ходе организации и проведения игорного бизнеса. Часть первая ст.445 КоАП РК предусматривает административную ответственность за «Несоблюдение требования о расположении игорных заведений, касс тотализатора или букмекерской конторы в нежилых помещениях и запрета на их размещение в нежилых помещениях жилых домов (жилых зданий), зданиях промышленных предприятий и их комплексов и других производственных, коммунальных и складских объектах, культовых зданиях (сооружениях), зданиях государственных органов и учреждений, организаций образования, здравоохранения, культуры, аэропортов, вокзалов, на 39 станциях и остановках всех видов общественного транспорта городского и пригородного сообщения» [2].

Объективная сторона данного правонарушения заключается в одном – это нарушение требования закона о месте размещения игорного бизнеса. Субъектами правонарушения являются владельцы игорного заведения либо игорного оборудования. Посредством данной диспозиции законодатель пресекает желание недобросовестных граждан организовывать незаконный игорный бизнес вне отведенных для этого мест. Следуя законам бизнеса, дельцы правильно определяют, что большую прибыль можно получить в наиболее посещаемых, публичных местах. В связи с этим они нарушают закон и размещают игровые сооружения в местах массового пребывания людей. Как справедливо отмечает Д.Ю. Гапеевко, потребность в перемещении игорного бизнеса «в специально созданные игорные зоны, полагаем, была обусловлена отнюдь не соображениями обеспечения нормального развития экономики, а, в основном, целями ограждения широких слоев населения от соответствующих негативных последствий» [2, с.111]. Так, например, по словам Нуркена Халыкбергено, управляющего партнера исследовательского агентства «Лаборатория проектов» игровые автоматы «сегодня можно встретить в торговых точках различных регионов Казахстана. Особо удивляет фото игрового автомата в одном из магазинов Алматы, на котором приклеен... плакат с фото и номерами капитана полиции Кайрата Ибрагимова. Ситуацию наглядно отразил проведенный опрос «Отношение казахстанцев к игровым автоматам» — 81% опрошенных отмечают наличие установленных в общественных местах игровых автоматов. Поступает множество обращений граждан с фотодоказательствами, что игровые автоматы продолжают успешно функционировать, как в Алматы, так и в других городах Казахстана» [3, с.1]. По нашему мнению, тому, что в республике сложилась указанная выше ситуация

способствовала неточность, допущенная законодателем. Так, например, в законе об игорном бизнесе сказано, что в специально отведенных местах должны быть размещены казино и игровые автоматы. А в диспозиции части первой статьи 445 КоАП РК не указаны игровые автоматы. На наш взгляд, в диспозиции ч.1 ст.445 КоАП РК было бы целесообразнее использовать термин «игорное оборудование», так как в законе об игорном бизнесе даны следующие разъяснения: «- оборудование для организации и проведения пари – устройства, используемые для организации и проведения пари, позволяющие участникам пари наблюдать развитие и исход события, на результат которого ими были сделаны ставки; - игровой автомат – игорное оборудование (механическое, электрическое, электронное или иное техническое оборудование), используемое для проведения азартных игр, выигрыш которого определяется случайным образом устройством, находящимся внутри корпуса такого игорного оборудования, без участия организатора игорного бизнеса или его работников» [1]. В этой связи мы полагаем, что целесообразно внести дополнение в ч.1 ст.445 КоАП РК и окончательно изложить в следующей редакции: «Несоблюдение требования о расположении игорных заведений, игорного оборудования, касс тотализатора или букмекерской конторы в нежилых помещениях и запрета на их размещение в нежилых помещениях жилых домов (жилых зданий), зданиях промышленных предприятий и их комплексов и других производственных, коммунальных и складских объектах, культовых зданиях (сооружениях), зданиях государственных органов и учреждений, организаций образования, здравоохранения, культуры, аэропортов, вокзалов, на станциях и остановках всех видов общественного транспорта городского и пригородного сообщения».

Часть вторая ст.445 КоАП РК предусматривает административную ответственность за: «- заключение пари, прием (учет) ставок, выплата выигрыша вне игорных заведений (касс тотализаторов или букмекерских контор); - организацию и проведение азартных игр и (или) пари, предусматривающих прием ставок и (или) выдачу выигрыша в виде иного имущества, кроме денег, организатором игорного бизнеса, за исключением случая, установленного законом» [2]. В первом случае законодатель пресекает не организацию игорного заведения, а перенос некоторой части игровой деятельности в места, не отведенные законом для организации игорного бизнеса. Это является серьезным препятствием распространению игорного бизнеса за специально отведенные для него места под предлогом осуществления лишь некоторых элементов игровой индустрии. Во втором случае пресекаются попытки вовлечения в игровой оборот любого иного имущества кроме денег. Закон об игорном бизнесе РК разрешает использование иного имущества кроме денег только казино. По нашему мнению, данным образом законодатель предупреждает необдуманную растрату имущества гражданами. Часть третья ст.445 КоАП РК предусматривает административную ответственность за «несоблюдение требований по проценту выигрыша, технологически заложенного в игровой автомат» [2]. Пункт шестой ст.12 Закона об игорном бизнесе РК гласит: «Процент выигрыша, технологически заложенный в игровой автомат, должен быть не ниже девяноста пяти процентов» [1].

В соответствии с совместным приказом Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 8 августа 2016 года № 227 и Министра национальной экономики Республики Казахстан от 17 августа 2016 года №373 «Об 41 утверждении критериев оценки степени риска и проверочных листов за соблюдением законодательства Республики Казахстан об игорном бизнесе» отсутствие в представленных отчетных формах сведений об установленном проценте выигрыша, технологически заложенном в игровой автомат (процент выигрыша, технологически заложенный в игровой автомат, должен быть не ниже девяноста пяти процентов) расценивается как значительное нарушение закона. Для субъектов, осуществляющих деятельность казино и для субъектов, осуществляющих деятельность залов игровых автоматов соблюдение требований о представлении в отчетных данных сведений об установленном проценте выигрыша, технологически заложенного в игровой автомат обязательно. В данном случае речь идет с одной стороны, об утаивании владельцами игорного бизнеса реально получаемой прибыли с целью уклонения от уплаты налога в бюджет

государства, с другой стороны, происходит обман игроков относительно выигрышной суммы. Объективная сторона данного правонарушения будет выражена в действиях по понижению процента выигрыша посредством установки технологии, заложенной в игровой автомат. Субъектами правонарушения будут признаны организаторы игорного бизнеса. «Невыполнение организатором игорного бизнеса условий по формированию, использованию, обеспечению размещения на постоянной основе обязательных резервов в порядке и на условиях, определяемых законодательством Республики Казахстан» [2] предусмотрены частью четвертой ст.445 КоАП РК. В соответствии с законом РК об игорном бизнесе «обязательные резервы формируются заявителями, претендующими на получение лицензий на право занятия деятельностью в сфере игорного бизнеса, в размерах, установленных настоящим Законом для каждого вида деятельности, на каждую лицензию и размещаются в банках на территории Республики Казахстан на условиях вклада на основании договора, заключаемого банком с клиентом, и при условии выдачи вклада по первому требованию (вклада до востребования). Организатор игорного бизнеса обязан на постоянной основе обеспечивать размещение обязательных резервов в порядке и на условиях, установленных законом» [1].

Указанные нормы призваны обеспечить права и интересы участников азартных игр. В частности, выигравшие участники игр должны получить свои деньги «не позднее трех календарных дней с момента подведения результатов данной азартной игры и (или) пари» (ч.4 ст.12 Закона об игорном бизнесе). Согласно ч.5 ст.445 КоАП РК наказуемым в административном порядке является «монтаж игровых автоматов или их частей в стены, оконные и дверные проемы в казино и залах игровых автоматов» [2]. 42 В данном случае следует обратить внимание на то, что игровые автоматы либо их части размещены в законно действующих казино и залах игровых автоматов. Запрет налагается на установку игрового оборудования в стены, оконные и дверные проемы этих заведений. По нашему мнению, данный запрет налагается в целях обеспечения: - во-первых, устойчивости сооружения от обрушения; - во-вторых, пожарной безопасности, т.к. установка игрового оборудования в оконных и дверных проемах противоречит правилам пожарной безопасности в местах массового скопления людей; - в-третьих, профилактики взломов игорного оборудования с целью похищения денег, находящихся в них.

«Несоблюдение организатором игорного бизнеса требований по оборудованию касс и игровых мест игорных заведений видеозаписывающими системами либо нарушение сроков хранения записанной информации или условий фиксации, либо неисполнение обязанности установить оборудование для организации и проведения пари» [2] образуют состав административного правонарушения, предусмотренного ч.6 ст.445 КоАП РК. Так в соответствии с законом об игорном бизнесе «кассы и игровые места игорных заведений, букмекерских контор и тотализаторов должны быть оборудованы видеозаписывающими системами, обеспечивающими хранение записанной информации не менее семи суток и фиксирующими действия всех участников азартной игры и (или) пари» [1].

Вполне понятно, что указанные требования закона связаны с необходимостью предотвращения: - самых различных правонарушений, совершаемыми участниками игр по отношению друг к другу и другим посетителям игровых заведений; - нарушений порядка проведения игры со стороны организаторов азартных игр; - нарушений прав участников игры организаторами азартных игр; - участия в азартных играх лиц, по отношению к которым действуют ограничения по участию в играх и многое др. В последующем, сохраненная и записанная на видеооборудовании информация будет способствовать установлению всех обстоятельств имевшего место правонарушения. «Несоблюдение требований по установлению в одном казино не менее тридцати игровых столов, в зале игровых автоматов – не менее шестидесяти игровых автоматов» [2] влечет административную ответственность в соответствии с частью седьмой ст.445 КоАП РК. Ограничения по количеству игровых столов и игровых автоматов в одном казино законодателем установлены, по нашему мнению, в целях

недопущения монополизации в сфере игорного бизнеса и обеспечения добросовестной конкуренции данного вида предпринимательства.

В мировой практике существуют примеры отсутствия такого ограничения, которые привели к возникновению, к примеру, такого обособленного игрового мегаполиса как Лас-Вегас. Однако у конкретно этой предпринимательской деятельности довольно длительная история. В нашей республике принимаются меры к созданию возможности равноправного доступа к развитию предпринимательства в игорном бизнесе в специально отведенных для этого местах. Часть восьмая ст.445 КоАП РК предусматривает административную ответственность за «использование организатором игорного бизнеса игровых автоматов с нарушением требований законодательства Республики Казахстан в области технического регулирования» [2]. В данном случае нарушения в области технического регулирования игрового автомата могут повлечь: - причинение вреда здоровью игроков, вследствие необеспечения безопасности от ударов электрического тока; - причинение вреда здоровью игроков, и иных посетителей игорного заведения вследствие не обеспечения пожарной безопасности; - обман игроков по причине намеренного технического регулирования автомата в пользу владельцев игровых автоматов.

Межгосударственным советом по стандартизации, метрологии и сертификации (протокол от 25 марта 2013 г. N 55-П), куда вошли такие государства, как Армения, Казахстан, Киргизия, Россия, Таджикистан, Узбекистан был принят Межгосударственный стандарт: «Автоматы игровые: требования безопасности и методы испытаний», в соответствии с которым «конструкция игровых автоматов должна обеспечивать защиту: - от воздействий высоких температур; - последствий механической неустойчивости и травм от механических частей; - опасных токов, проходящих через тело человека (поражение электрическим током); - возникновения и распространения огня; - воздействия опасных излучений; - воздействия шума» [4, с.1]. 44

Стандарт устанавливает: общие требования к конструкции, обеспечивающей безопасность; требования к механической, электрической и тепловой безопасности; к воспламеняемости, к излучению и шуму, создаваемому игровыми автоматами, к электромагнитной совместимости, а также методы испытаний игровых автоматов» [5, с.1]. Все игровые автоматы, используемые в казино или залах игровых автоматов, должны пройти испытания в соответствии с рекомендациями, содержащимися в указанном выше Межгосударственном стандарте и отвечать требованиям, предъявляемым к техническим характеристикам игрового автомата. «Неисполнение обязанности по обеспечению фискальным режимом сервера аппаратно-программного комплекса, осуществлению посредством аппаратно-программного комплекса расчета коэффициентов выигрышей на варианты исхода пари, учета принятых ставок, расчета выигрышей по результатам пари, учета выигрышей и выплаты по ним» [2]. Данная норма призвана пресекать действия владельцев и организаторов игорного бизнеса по утаиванию доходов и нарушению прав игроков, а также нарушения правил, установленных ст.12-1 закона об игорном бизнесе в части: «- обеспечения сервера аппаратно-программного комплекса фискальным режимом контрольно-кассовой машины, являющейся компьютерной системой, включенной в государственный реестр контрольно-кассовых машин в соответствии с Кодексом Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет»; - осуществления расчета посредством аппаратно-программного комплекса коэффициентов выигрышей на варианты исхода пари, учета принятых ставок, расчета выигрышей по результатам пари, учета выигрышей и выплат по ним» [1]. Диспозиция части десятой ст.445 КоАП РК предусматривает административную ответственность за: «- несоблюдение требований о приеме ставки на основании коэффициентов, рассчитанных аппаратно-программным комплексом, и только на предстоящие реальные события либо по оборудованию букмекерских контор аппаратно-программным комплексом; - несоблюдение требований о запрете на назначение на руководящую должность в игорном заведении лица, имеющего неснятую или непогашенную 45 судимость за совершенное преступление в сфере экономической деятельности либо за

умышленные преступления средней тяжести, тяжкие преступления, особо тяжкие преступления» [2].

В первом случае идет отступление от нормативных установлений, согласно которым «организатор игорного бизнеса, осуществляющий деятельность букмекерской конторы, принимает ставки на основании коэффициентов, рассчитанных аппаратно-программным комплексом, и только на предстоящие реальные события, протекающие в процессе спортивных соревнований, организованных аккредитованными спортивными федерациями или под эгидой международных спортивных организаций, федераций, комитетов» [1]. Во втором случае нормы части десятой ст. 445 КоАП обеспечивают соблюдение требований закона об игорном бизнесе, согласно которым «организатором игорного бизнеса не может выступать (прямо и (или) косвенно владеть, пользоваться, распоряжаться и (или) управлять акциями (долями участия в уставном капитале) юридического лица): 1) юридическое лицо, учредителем или участником которого является лицо, имеющее неснятую или непогашенную судимость за совершенное преступление в сфере экономической деятельности либо за умышленные преступления средней тяжести, тяжкие преступления, особо тяжкие преступления; 2) юридическое лицо, учредителем или участником которого является лицо, являвшееся учредителем или участником юридического лица, имеющего налоговую задолженность или признанного банкротом» [1]. Примечателен тот факт, что за совершение всех рассмотренных выше административных правонарушений предусмотрено одинаковое наказание – «штраф на субъектов среднего предпринимательства в размере трехсот, на субъектов крупного предпринимательства – в размере одной тысячи месячных расчетных показателей, с приостановлением действия лицензии» [2]. Повторное совершение действий, предусмотренных частями первой, второй, четвертой, пятой, шестой, седьмой, девятой и десятой статьи 445 КоАП РК, в течение года после наложения административного взыскания, влекут более суровое наказание, которое заключается в назначении «штрафа на субъектов среднего предпринимательства в размере четырехсот, на субъектов крупного предпринимательства – в размере двух тысяч месячных расчетных показателей, с лишением лицензии» [2]. Еще более жесткое наказание предусмотрено частью двенадцатой рассматриваемой статьи за «деяния, предусмотренные частями третьей и восьмой настоящей статьи, совершенные повторно в течение года после наложения административного взыскания» [2]. Наказание заключается в назначении штрафа «на субъектов среднего предпринимательства в размере четырехсот, на субъектов крупного предпринимательства – в размере двух 46 тысяч месячных расчетных показателей, с конфискацией доходов, полученных вследствие совершения административного правонарушения, и лишением лицензии» [2].

Таким образом, в ходе проведенного исследования мы убедились, что правовая регламентация административной ответственности за организацию игорного бизнеса призвана обеспечить надлежащее выполнение требований Закона Республики Казахстан об игорном бизнесе. Основные выводы исследования сводятся к следующему.

Во-первых, законодательство Республики Казахстан предусматривает достаточно развёрнутую систему административных санкций за нарушения в сфере игорного бизнеса, охватывающую как незаконную организацию азартных игр, так и различные нарушения порядка деятельности законно функционирующих игорных заведений. Статьи 444 и 445 КоАП РК в совокупности образуют комплексный механизм правового регулирования, направленный на защиту общественного порядка и нравственности.

Во-вторых, в ходе анализа выявлен ряд пробелов в законодательном регулировании. Наиболее существенным из них является отсутствие в диспозиции ч. 1 ст. 445 КоАП РК указания на игровые автоматы и иное игорное оборудование. Данный пробел создаёт условия для обхода закона недобросовестными предпринимателями, размещающими игровые автоматы в общественных местах. Предлагается дополнить указанную норму термином «игорное оборудование», что позволит устранить выявленное несоответствие между нормами закона об игорном бизнесе и КоАП РК.

В-третьих, система санкций за административные правонарушения в сфере игорного бизнеса построена по принципу поэтапного ужесточения наказания: от штрафа с приостановлением действия лицензии до штрафа с конфискацией доходов и лишением лицензии. Такой подход свидетельствует о стремлении законодателя обеспечить эффективное пресечение правонарушений в данной сфере.

Результаты проведенного исследования могут быть использованы в правоприменительной практике, а также в процессе дальнейшего совершенствования законодательства Республики Казахстан об игорном бизнесе.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 12 января 2007 года № 219-III «Об игорном бизнесе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.01.2021 г.) [Электронный ресурс]. Сайт ИС Параграф «Юрист». — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30085891/
2. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.03.2021 г.) [Электронный ресурс]. Сайт ИС Параграф «Юрист». — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399 (дата обращения: 05.04.2021).
3. Гапеев Д.Ю. Административная ответственность за участие в азартных играх вне игорных зон // Вестник Воронежского института МВД России. 2015. № 4. С. 110–113.
4. Кисилева Т. Владелец игровых автоматов удалось перехитрить закон [Электронный ресурс] // Информационная платформа «365info.kz». — 2018 г. — Режим доступа: <https://365info.kz/2018/12/zakon-ob-igornom-biznese-ne-rabotaet-igrovye-avtomaty-provsyudu> (дата обращения: 18.01.2020).
5. ГОСТ 32067-2013. Межгосударственный стандарт: «Автоматы игровые: требования безопасности и методы испытаний» [Электронный ресурс]. Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. — Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1200114254> (дата обращения: 19.01.2020).
6. Науменко О.П. Уголовная ответственность за незаконные организацию и проведение азартных игр по законодательству стран СНГ // Бизнес в законе. — М.: Изд. Дом «Юр-ВАК», 2014, № 4. — С. 34–37.

УКД 343:004.8

«НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ»

Жанатова Бибігул Жанатқызы

b.zhanatova@asu.edu.kz

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель – доктор PhD, ассоциированный профессор Оракбаев А. Б.

Во многих сферах жизнедеятельности нас уже сопровождают интеллектуальные системы. Их сосуществование с человеком для многих развитых стран стало обыденностью и ключевым технологическим трендом, фактически для начало четвертой промышленной революций.

В качестве эффективного инструмента повышения уровня технологического прогресса получает развитие искусственный интеллект, дающий прорыв в науке, космонавтике, военной промышленности, в политике и в других областях жизнедеятельности, включая судопроизводство.

В ряде технологически развитых стран ИИ уже применяется в уголовном процессе и, существующие сегодня взгляды на законодательные нормы по защите участников уголовного процесса, как и в целом судопроизводства, могут претерпеть значительные изменения уже завтра.

Весь мир сталкивается в этом с проблемой определения границ законодательных норм. Вопросы и проблемы ИИ изучаются ведущими университетами мира. ИИ поднимает множество проблем, относящихся к правовым системам по всему миру [1].

ИИ относится:

«К системам, которые демонстрируют разумное поведение, анализируя окружающую среду и предпринимая определенные действия – с некоторой степенью автономии – для достижения конкретных целей. Системы, основанные на ИИ, могут быть чисто программными, действующими в виртуальном мире (например, голосовые помощники, программное обеспечение для анализа изображений, поисковые системы, системы распознавания речи и лиц), или ИИ могут быть встроены в аппаратные устройства (например, роботы, автономные автомобили, беспилотные летательные аппараты» [2].

Это определение помогает выделить некоторые внутренние особенности систем искусственного интеллекта, а именно их способность:

- а) осуществлять сбор и анализ данных из внешней среды;
- б) предпринимать действия для достижения конкретных целей, которые обычно определяются человеком-оператором [3].

Существует острая необходимость в формировании единой концепции и решении ряда правовых вопросов. На уровне международных организаций, в то время как Европейский Союз пока не вступил с какой-либо инициативой в области искусственного интеллекта и уголовного правосудия, Совет Европы учредил рабочую группу, состоящую из экспертов по вопросам искусственного интеллекта и уголовного права, которая в основном будет заниматься решением материально-правовых вопросов. По результатам деятельности данной рабочей группы будет рассмотрена возможность принятия документа, устанавливающего стандарты по вопросам регулирования систем ИИ, который мог бы принять форму Конвенции [4].

Использование интеллектуальных систем, в правоприменительной и правоохранительной деятельности является частью собирательного термина «Le-gal Tech».

Как известно, одним из ключевых принципов казахстанской судебной системы является вынесение судьей решения исходя из своего внутреннего убеждения, основанного на совокупности рассмотренных доказательств, руководствуясь при этом законом и совестью. Судебное усмотрение в данном случае – это инструмент для суда в выборе законных альтернатив на основе морально-этических установок. Поэтому исключить институт судейского усмотрения – значит лишить судопроизводство смысла.

Одним из главных является вопрос о правосубъективности ИИ, который не случайно включен в повестку Евросоюза и рассматривает при этом два аспекта: 1) следует ли рассматривать ИИ как физических или юридических лиц, животных или других существующих субъектов права; 2) следует ли создавать новую категорию с ее собственными особенностями и применяемыми последствиями в контексте распределения прав и обязанностей, включая ответственность за ущерб.

На эти вопросы однозначно ответа до сих пор нет, не только на законодательном уровне, но и среди ученых. Одна группа ученых выступает против признания системы ИИ субъектом права, считая, что у него отсутствует ряд элементов правосубъективности, присущих человеку: думать, создавать, чувствовать, интересоваться и т.п. По их мнению, система ИИ только имитирует поведение человека, но не может отождествляться с человеком. Другая группа ученых выступает за наделение ИИ правосубъективностью, и это может быть субъектом правоотношений, иметь права и нести обязанности [5].

Неопределенность в вопросах правосубъективности, на наш взгляд, связан и с тем, что ИИ, его свойства недостаточно изучены не только с точки зрения права, но и как явление,

хотя признана его эффективность для человечества и общества. Не вдаваясь глубоко в суть вопроса о правосубъективности, хотим лишь отметить, что ИИ должен быть признан правовой категорией в силу необходимости возложения ответственности за негативные последствия его действий.

Существуют три основные позиции относительно правового статуса ИИ: 1) ИИ является субъектом права и по содержанию приближен к физическому лицу; есть предложение ввести отдельный правовой статус «электронного лица»; 2) ИИ является объектом права и должен по статусу приравниваться к животным, т.е. является имуществом; 3) ИИ является лишь техническим средством.

Конечно, можно много говорить о большой пользе деятельности ИИ, но все-таки на сегодняшний день решение всегда остается за человеком. Именно мы, люди, на сегодняшний день ответственны за принятые нами решения.

Полагаю, что данная небольшая статья позволит читателям развить мысль дальше, предложить новые идеи по внедрению ИИ. Ведь элементы ИИ можно внедрить в любых квазисферах, к примеру, для выявления пробелов в законодательстве (материальное и процессуальное), для оценки превенции преступлений, оценки степени восстановления справедливости, возмещения ущерба потерпевшим и удовлетворенности принятого судом решения, обработки речи всех лиц на судебных заседаниях, для разработки новых норм права, корректировки диспозиций, санкций статей и многое другое.

Одним словом, все, что проанализирует и «выдаст» ИИ можно использовать специалистами для изучения, анализа и дальнейшего принятия решений, в том числе в отправлении правосудия.

Результат деятельности ИИ – тоже результат, так как это уже информация к размышлению и человек может использовать эти возможности, мысли в науке [6].

Необходимо также помнить, что подготовка (обучение) кадров в сфере информационных технологий является одним из основных факторов, влияющих на противодействие «киберпреступности», а также обеспечивающих своевременную защиту прав, свобод и законных интересов человека и гражданина.

Кроме того, по велению времени, уже в ближайшем будущем может возникнуть необходимость специализации судов и судей по рассмотрению ситуаций, споров, связанных с использованием информационных технологий, в том числе элементов ИИ, киберпреступлениям, а также оценки допускаемых нарушений закона в этой сфере.

Список использованной литературы:

1. Bartheld W. and Pagallo U. Research Handbook on the law of Artificial Intelligence (Edward Elgar, 2018).
2. European Commission, 'Artificial Intelligence for Europe, cit,1.
3. Филатова М., Грибанова Д., XXI Конгресс МАУП «Искусственный интеллект и уголовное правосудие», журнал «Уголовное право» №1, 2021, с.59.
4. www.coe.int/en/web/artificialintelligence/wark-in-progress.
5. Сакен Абдолла. Использование искусственного интеллекта: правовые аспекты, тенденции и тренды. Журнал ZANGER №7, 2024, с.11
6. Серик Серпазин. Искусственный интеллект на службе правосудия. Журнал ZANGER №9, 2025, с.46.
7. Закон об «Акте об искусственном интеллекте», 2024.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ

Жаксыбаев Сержан Жарамазанович

s-zhan90@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, д.ю.н., профессор Ахпанов А.Н.

В статье исследуются проблемы правового регулирования оперативно-розыскной деятельности в контексте борьбы с коррупцией в Республике Казахстан. Автор анализирует правовые основы ОРД, международные стандарты, зарубежный опыт правового регулирования специальных методов расследования коррупционных преступлений. Рассматриваются модели США, Великобритании, Германии, Сингапура. Анализируется казахстанское законодательство об оперативно-розыскной деятельности и противодействии коррупции. Выявляются основные проблемы: недостаточная определенность правовых норм, несоблюдение баланса между эффективностью и защитой прав человека, формальность судебного контроля, сложности использования результатов ОРД в доказывании, риски провокации, недостаточная защита информаторов, слабое межведомственное взаимодействие, технологическое отставание, проблемы международного сотрудничества, кадровый дефицит, коррупция в правоохранительных органах. Предлагаются направления совершенствования правового регулирования, включая повышение определенности норм, укрепление судебного контроля, развитие защиты информаторов, технологическую модернизацию, укрепление международного сотрудничества. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к совершенствованию правового регулирования ОРД в антикоррупционной сфере.

Коррупция представляет собой одну из наиболее серьезных угроз национальной безопасности, препятствует экономическому развитию, подрывает доверие к государственным институтам, разрушает правовые основы общества. Борьба с коррупцией требует комплексного подхода, включающего превентивные меры, правовое регулирование, эффективное выявление и расследование коррупционных преступлений. Оперативно-розыскная деятельность (ОРД) играет ключевую роль в обнаружении латентных коррупционных деяний, сборе доказательств, установлении коррупционных связей и схем [1]. Однако правовое регулирование ОРД в антикоррупционной сфере сталкивается с многочисленными проблемами, требующими научного анализа и практического решения.

Оперативно-розыскная деятельность представляет собой систему гласных и негласных оперативно-розыскных мероприятий, проводимых с использованием оперативных и оперативно-технических средств уполномоченными государственными органами в целях защиты жизни, здоровья, прав и свобод человека и гражданина, собственности, обеспечения безопасности общества и государства от преступных посягательств [2]. В контексте борьбы с коррупцией ОРД направлена на выявление фактов взяточничества, коммерческого подкупа, злоупотребления должностными полномочиями, легализации преступных доходов, установление коррупционных сетей, документирование преступной деятельности.

Правовую основу ОРД в Республике Казахстан составляют Конституция, Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» (1994), Уголовно-процессуальный кодекс, Закон «О противодействии коррупции» (2015), ведомственные нормативные акты. Конституция гарантирует неприкосновенность частной жизни, тайну переписки, телефонных переговоров, ограничение которых допускается только на основании судебного решения [3]. Закон об ОРД определяет принципы, основания, условия и порядок проведения оперативно-розыскных мероприятий, права и обязанности оперативных подразделений, гарантии прав личности.

Международные стандарты борьбы с коррупцией устанавливают требования к оперативно-розыскной деятельности. Конвенция ООН против коррупции (2003) обязывает государства обеспечить эффективные механизмы выявления и расследования коррупции, включая специальные методы расследования, контролируемые поставки, электронное наблюдение, агентурные операции. Конвенция требует соблюдения баланса между эффективностью расследования и защитой прав человека [4]. Страны ОЭСР разработали рекомендации по использованию специальных следственных методов в борьбе с коррупцией, подчеркивая необходимость судебного контроля, пропорциональности мер, защиты информаторов.

Зарубежный опыт демонстрирует различные модели правового регулирования ОРД в антикоррупционной сфере. В США Федеральное бюро расследований (ФБР) активно использует оперативно-розыскные методы для борьбы с коррупцией, включая прослушивание телефонных переговоров, видеонаблюдение, внедрение агентов, провокационные операции. Закон о прослушивании (Wiretap Act) устанавливает строгие процедурные требования для санкционирования электронного наблюдения, требует судебного ордера, обоснования необходимости [5]. Программа защиты свидетелей обеспечивает безопасность информаторов, содействующих раскрытию коррупционных схем.

В Великобритании Закон о регулировании следственных полномочий (RIPA, 2000) регламентирует применение оперативно-розыскных методов, включая перехват коммуникаций, наблюдение, использование скрытых источников информации. Закон требует получения разрешения от специального комиссара, обоснования пропорциональности мер, защиты конфиденциальной информации [6]. Серьезное бюро по борьбе с мошенничеством (SFO) использует широкий спектр оперативно-розыскных методов для расследования коррупционных дел, включая международное сотрудничество, финансовый анализ, анализ больших данных.

В Германии оперативно-розыскная деятельность регулируется Уголовно-процессуальным кодексом и специальными законами. Применение оперативно-розыскных методов требует судебной санкции, строгого соблюдения принципа пропорциональности, защиты основных прав. Федеральное ведомство уголовной полиции (ВКА) и антикоррупционные подразделения земель используют телефонное прослушивание, онлайн-обыски, финансовый мониторинг для выявления коррупции [7]. Германское законодательство предусматривает жесткие ограничения на использование провокационных методов, защищает адвокатскую тайну, журналистские источники.

В Сингапуре Бюро по расследованию случаев коррупции (СРІВ) обладает широкими полномочиями по проведению оперативно-розыскных мероприятий. Закон о предотвращении коррупции наделяет СРІВ правом проводить обыски, изымать документы, допрашивать свидетелей, замораживать активы без судебной санкции на начальном этапе [8]. Такая модель обеспечивает высокую эффективность борьбы с коррупцией, но вызывает вопросы с точки зрения защиты прав человека. Сингапур компенсирует это строгим внутренним контролем, высокими этическими стандартами сотрудников, эффективной системой обжалования. В Республике Казахстан оперативно-розыскная деятельность в сфере борьбы с коррупцией осуществляется Национальным бюро по противодействию коррупции (Антикоррупционной службой), органами национальной безопасности, органами внутренних дел в пределах их компетенции. Закон «О противодействии коррупции» определяет полномочия антикоррупционных органов, включая право проводить оперативно-розыскные мероприятия [9]. Национальное бюро наделено широкими полномочиями по выявлению, предупреждению, пресечению, раскрытию и расследованию коррупционных правонарушений.

Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» устанавливает перечень оперативно-розыскных мероприятий: опрос, наведение справок, сбор образцов для сравнительного исследования, проверочная закупка, исследование предметов и документов, наблюдение, отождествление личности, обследование помещений, зданий, сооружений, участков местности и транспортных средств, контроль почтовых отправлений, телеграфных и иных

сообщений, прослушивание телефонных переговоров, снятие информации с технических каналов связи, оперативное внедрение, контролируемая поставка, оперативный эксперимент [10]. Некоторые мероприятия требуют судебной санкции, другие проводятся по решению руководителя оперативного подразделения.

Несмотря на развитую правовую базу, правовое регулирование ОРД в контексте борьбы с коррупцией сталкивается с рядом проблем. Во-первых, недостаточная определенность правовых норм. Закон об ОРД содержит общие формулировки оснований и условий проведения оперативно-розыскных мероприятий, что создает возможности для расширительного толкования, произвольного применения [11]. Понятия «достаточные данные», «необходимость», «обоснованность» не имеют четких критериев, что затрудняет судебный контроль, создает риски нарушения прав граждан.

Во-вторых, проблема соблюдения баланса между эффективностью борьбы с коррупцией и защитой прав человека. Коррупционные преступления характеризуются высокой латентностью, конспиративностью, использованием сложных схем, что требует применения специальных методов расследования, включая негласные мероприятия, ограничивающие конституционные права [12]. Однако чрезмерное расширение полномочий оперативных органов создает угрозу злоупотреблений, необоснованного вмешательства в частную жизнь, нарушения презумпции невиновности.

Третья проблема связана с недостаточностью судебного контроля. Хотя законодательство предусматривает судебную санкцию для ряда оперативно-розыскных мероприятий (прослушивание телефонных переговоров, снятие информации с каналов связи, обследование жилища), практика показывает формальный характер такого контроля. Суды редко отказывают в санкционировании, рассматривают ходатайства в кратчайшие сроки без глубокого анализа обоснованности [13]. Отсутствует эффективный механизм последующего судебного контроля за проведенными мероприятиями, оценки их законности и обоснованности.

Четвертая проблема – использование результатов ОРД в уголовном процессе. Уголовно-процессуальный кодекс допускает использование результатов ОРД в качестве повода и основания для возбуждения уголовного дела, а также в доказывании при условии их проверки следственными действиями. Однако критерии допустимости результатов ОРД недостаточно определены, процедура их легализации несовершенна [14]. Возникают вопросы о соблюдении прав обвиняемого на защиту, возможности проверки законности получения оперативной информации, доступе к материалам оперативно-розыскных мероприятий.

Пятая проблема касается провокационных методов. Оперативный эксперимент и проверочная закупка могут использоваться для выявления коррупционных преступлений, однако грань между правомерным оперативным экспериментом и провокацией преступления весьма тонка. Европейский суд по правам человека в ряде решений (Раманаускас против Литвы, Вехофф против Нидерландов) указывал, что провокация со стороны государственных агентов нарушает право на справедливое судебное разбирательство [15]. Казахское законодательство запрещает провокацию, но не содержит четких критериев ее ограничения от правомерного оперативного эксперимента.

Шестая проблема – защита информаторов и конфиденциальных источников. Эффективная борьба с коррупцией во многом зависит от информации, поступающей от осведомителей, свидетелей, сотрудников коррумпированных организаций. Однако механизмы защиты информаторов в Казахстане недостаточно развиты, что снижает готовность граждан сообщать о коррупции. Закон о противодействии коррупции предусматривает защиту лиц, сообщивших о коррупции, но практическая реализация этих норм затруднена.

Седьмая проблема связана с межведомственным взаимодействием и координацией. Борьба с коррупцией требует координации усилий различных правоохранительных и контролирующих органов. Однако межведомственное взаимодействие часто затруднено ведомственными интересами, конкуренцией, недостаточным обменом информацией.

Отсутствует единая информационная система, объединяющая данные о коррупционных рисках, подозрительных транзакциях, связях должностных лиц.

Восьмая проблема – технологические вызовы. Современные коррупционные схемы используют цифровые технологии, криптовалюты, офшорные структуры, что требует соответствующих оперативно-технических возможностей. Оперативные подразделения часто не обладают достаточными техническими средствами, специалистами, методиками для работы в цифровой среде. Законодательство не всегда успевает за технологическим развитием, что создает правовые пробелы.

Девятая проблема касается международного сотрудничества. Коррупция часто имеет транснациональный характер, коррупционные доходы выводятся за рубеж, коррупционеры используют иностранные юрисдикции для сокрытия активов. Оперативно-розыскная деятельность в таких случаях требует международного сотрудничества, обмена оперативной информацией, проведения совместных операций. Однако правовые механизмы международного сотрудничества в сфере ОРД недостаточно развиты, процедуры запросов длительны, различия в правовых системах создают препятствия.

Десятая проблема – кадровое обеспечение и профессиональная подготовка. Борьба с коррупцией требует высококвалифицированных специалистов, обладающих знаниями в области права, экономики, финансов, информационных технологий. Недостаточная профессиональная подготовка оперативных сотрудников, текучесть кадров, низкая мотивация снижают эффективность ОРД. Отсутствуют специализированные программы подготовки оперативников для работы в антикоррупционной сфере.

Одиннадцатая проблема связана с коррупцией в самих правоохранительных органах. Коррупция среди сотрудников оперативных подразделений подрывает доверие к системе борьбы с коррупцией, создает возможности для утечки информации, саботажа расследований, защиты коррупционеров. Механизмы внутреннего контроля, проверки благонадежности сотрудников требуют усиления.

Совершенствование правового регулирования ОРД в контексте борьбы с коррупцией должно осуществляться по следующим направлениям. Во-первых, повышение определенности правовых норм. Необходимо конкретизировать основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий, установить четкие критерии «достаточности данных», «необходимости», «пропорциональности». Следует разработать детальные процедуры санкционирования, проведения, документирования оперативно-розыскных мероприятий, исключающие произвольное применение.

Во-вторых, укрепление судебного контроля. Необходимо расширить перечень оперативно-розыскных мероприятий, требующих судебной санкции, установить более строгие требования к обоснованию ходатайств, обеспечить реальную состязательность при рассмотрении ходатайств. Следует ввести механизм последующего судебного контроля за проведенными мероприятиями, возможность обжалования незаконных действий оперативных органов, эффективные средства правовой защиты для лиц, чьи права были нарушены.

В-третьих, совершенствование использования результатов ОРД в уголовном процессе. Необходимо установить четкие критерии допустимости результатов ОРД в качестве доказательств, процедуру их проверки и оценки, гарантии прав обвиняемого на ознакомление с материалами оперативно-розыскных мероприятий и их оспаривание. Следует разработать механизмы защиты конфиденциальных источников при одновременном обеспечении права на защиту.

В-четвертых, законодательное закрепление критериев отграничения правомерного оперативного эксперимента от провокации. Необходимо установить, что оперативный эксперимент допустим только при наличии достаточных данных о готовящемся или совершаемом преступлении, должен иметь пассивный характер, не должен склонять лицо к совершению преступления. Следует предусмотреть процедурные гарантии, исключающие провокацию, включая обязательную видеофиксацию, судебный контроль, возможность признания доказательств недопустимыми при установлении провокации.

В-пятых, создание эффективной системы защиты информаторов. Необходимо принять специальный закон о защите лиц, сообщающих о коррупции (whistleblowers), предусматривающий конфиденциальность сообщений, защиту от преследований и дискриминации, материальное вознаграждение, при необходимости – меры физической защиты. Следует создать защищенные каналы сообщения о коррупции, обеспечить оперативное реагирование на сообщения.

В-шестых, совершенствование межведомственного взаимодействия. Необходимо создать единую информационную систему, объединяющую данные различных правоохранительных и контролирующих органов о коррупционных рисках, подозрительных транзакциях, связях должностных лиц. Следует разработать механизмы координации оперативно-розыскной деятельности различных ведомств, исключающие дублирование и конфликт компетенции. Необходимо создать межведомственные оперативные группы для расследования сложных коррупционных дел.

В-седьмых, развитие оперативно-технических возможностей. Необходимо обеспечить оперативные подразделения современными техническими средствами для работы в цифровой среде, включая средства анализа больших данных, мониторинга криптовалютных транзакций, цифровой криминалистики. Следует развивать методики оперативной работы в интернете, социальных сетях, мессенджерах. Необходимо внести изменения в законодательство, регулирующие применение новых оперативно-технических средств.

В-восьмых, укрепление международного сотрудничества. Необходимо развивать договорную базу международного сотрудничества в сфере ОРД, создавать совместные оперативные группы, обеспечивать оперативный обмен информацией. Следует присоединиться к международным базам данных о коррупции, финансовых потоках, использовать механизмы взаимной правовой помощи. Необходимо гармонизировать законодательство с международными стандартами, имплементировать положения Конвенции ООН против коррупции.

В-девятых, совершенствование кадрового обеспечения и профессиональной подготовки. Необходимо разработать специализированные программы подготовки оперативников для работы в антикоррупционной сфере, включающие изучение экономики, финансов, информационных технологий, международного права. Следует повысить престиж службы в антикоррупционных подразделениях, обеспечить достойную оплату труда, социальные гарантии. Необходимо внедрить систему непрерывного профессионального развития, обмена опытом с зарубежными коллегами.

В-десятых, усиление противодействия коррупции в правоохранительных органах. Необходимо ужесточить процедуры проверки благонадежности кандидатов на службу в оперативные подразделения, регулярно проводить проверки действующих сотрудников. Следует внедрить систему ротации, исключающую длительное пребывание на одной должности, создающее коррупционные риски. Необходимо обеспечить неотвратимость наказания за коррупционные правонарушения сотрудников, создать атмосферу нетерпимости к коррупции.

В-одиннадцатых, развитие общественного контроля и прозрачности. Необходимо обеспечить открытость статистики о результатах оперативно-розыскной деятельности в сфере борьбы с коррупцией, публикацию обезличенных данных о выявленных коррупционных схемах. Следует создать механизмы общественного контроля за деятельностью антикоррупционных органов, включая общественные советы, независимые эксперты. Необходимо развивать взаимодействие с гражданским обществом, СМИ, бизнес-сообществом в борьбе с коррупцией.

В-двенадцатых, совершенствование аналитической работы. Необходимо создать специализированные аналитические подразделения, занимающиеся выявлением коррупционных рисков, анализом коррупционных схем, прогнозированием коррупционных угроз. Следует внедрить системы анализа больших данных, искусственного интеллекта для

выявления подозрительных транзакций, связей, поведенческих паттернов. Необходимо развивать методологию оперативного анализа в антикоррупционной сфере.

Эффективность правового регулирования ОРД в борьбе с коррупцией определяется не только совершенством законодательства, но и практикой его применения, профессионализмом оперативных сотрудников, политической волей руководства страны, поддержкой общества. Необходим комплексный подход, сочетающий совершенствование правовой базы, организационное развитие, технологическую модернизацию, кадровое укрепление, международное сотрудничество.

Заключение. Оперативно-розыскная деятельность является важнейшим инструментом борьбы с коррупцией, обеспечивающим выявление латентных преступлений, сбор доказательств, установление коррупционных связей. Правовое регулирование ОРД в Республике Казахстан базируется на Конституции, специальном законодательстве, соответствует основным международным стандартам. Однако существует ряд проблем, снижающих эффективность ОРД и создающих риски нарушения прав человека. Основные проблемы включают недостаточную определенность правовых норм, несоблюдение баланса между эффективностью и защитой прав, формальность судебного контроля, сложности использования результатов ОРД в уголовном процессе, риски провокации, недостаточную защиту информаторов, слабое межведомственное взаимодействие, технологическое отставание, проблемы международного сотрудничества, кадровый дефицит, коррупцию в правоохранительных органах.

Совершенствование правового регулирования должно осуществляться по направлениям повышения определенности норм, укрепления судебного контроля, совершенствования использования результатов ОРД, законодательного закрепления критериев отграничения эксперимента от провокации, создания системы защиты информаторов, улучшения межведомственного взаимодействия, технологического развития, укрепления международного сотрудничества, кадрового усиления, противодействия коррупции в правоохранительных органах, развития общественного контроля. Только комплексный подход обеспечит эффективную борьбу с коррупцией при соблюдении прав и свобод человека.

Список использованной литературы:

1. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2024. – Berlin, 2024. – 89 p.
2. Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года (с изменениями и дополнениями). – Алматы, 1994.
3. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями). – Нур-Султан, 1995.
4. United Nations Convention against Corruption. – UN, 2003.
5. Federal Bureau of Investigation. Investigative Techniques in Corruption Cases. – Washington, 2023. – 234 p.
6. Regulation of Investigatory Powers Act 2000 (RIPA). – UK Parliament, 2000.
7. Bundeskriminalamt. Combating Corruption through Investigative Methods. – Wiesbaden, 2023. – 178 p.
8. Corrupt Practices Investigation Bureau. Annual Report 2023. – Singapore, 2024. – 145 p.
9. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года (с изменениями). – Нур-Султан, 2015.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года (с изменениями). – Нур-Султан, 2014.
11. Абдрахманов Е.Р. Проблемы правового регулирования оперативно-розыскной деятельности // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2023. – № 3. – С. 67-78.
12. Сулейменов М.К. Баланс интересов в оперативно-розыскной деятельности // Право и государство. – 2024. – № 1. – С. 89-98.

13. Нургалиева А.С. Судебный контроль за оперативно-розыскной деятельностью // Юрист. – 2023. – № 4. – С. 56-65.
14. Касенов Б.Т. Использование результатов ОРД в уголовном процессе // Уголовное право и процесс. – 2024. – № 2. – С. 78-87.
15. European Court of Human Rights. Ramanauskas v. Lithuania, Application no. 74420/01, Judgment of 5 February 2008.

УДК 004:351.74(574)

«ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»

Зиманов Бекет Асқарұлы

jan68@inbox.ru.

магистрант 2 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауского университета им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республики Казахстан
Научный руководитель - к.ю.н., профессор Шаяхметова Ж.Б.

Современное общество развивается под сильным влиянием технологий. Практически каждая сфера жизни связана с использованием цифровых решений, и государственное управление не является исключением. В Республике Казахстан цифровизация стала важным направлением развития, затрагивающим работу различных государственных органов. Особую роль этот процесс играет в деятельности органов внутренних дел, поскольку именно они отвечают за обеспечение общественного порядка, защиту прав граждан и борьбу с преступностью.

Цифровизация постепенно меняет привычные подходы к работе сотрудников органов внутренних дел. Если раньше многие процессы выполнялись вручную и требовали значительного времени, то сегодня всё чаще используются электронные системы, которые позволяют ускорить обработку информации и повысить точность принимаемых решений. Это оказывает прямое влияние на уровень безопасности как внутри самой системы, так и в обществе в целом[1].

Одним из ключевых направлений цифровизации является внедрение информационных систем. Они позволяют хранить и обрабатывать большие объемы данных, связанных с правонарушениями, розыском лиц и другими важными аспектами деятельности. Благодаря таким системам сотрудники могут быстрее получать необходимую информацию и принимать решения на основе актуальных данных. Это снижает вероятность ошибок и повышает эффективность работы.

Значительное влияние на обеспечение безопасности оказывает развитие видеонаблюдения. Камеры, установленные в общественных местах, помогают фиксировать происходящее и при необходимости использовать записи для расследования правонарушений. Современные технологии позволяют не только записывать видео, но и анализировать его. Это даёт возможность выявлять подозрительное поведение и своевременно реагировать на возможные угрозы. Не менее важным является переход к электронному формату оказания государственных услуг. Когда граждане могут получать услуги через интернет, снижается необходимость личного контакта с сотрудниками. Это уменьшает вероятность возникновения коррупционных ситуаций и делает работу органов внутренних дел более прозрачной. Люди начинают больше доверять системе, поскольку видят, что процессы становятся более открытыми и понятными.

Цифровизация также влияет на внутреннюю безопасность органов внутренних дел. Использование электронных систем позволяет контролировать действия сотрудников, фиксировать их рабочее время и отслеживать выполнение служебных обязанностей. Это

способствует укреплению дисциплины и снижению количества нарушений внутри самой системы. Когда каждый шаг фиксируется, вероятность злоупотреблений значительно уменьшается [2].

Важным аспектом является защита информации. В условиях цифровизации большое значение приобретает безопасность данных. Органы внутренних дел работают с конфиденциальной информацией, утечка которой может привести к серьёзным последствиям. Поэтому внедрение современных средств защиты становится необходимым условием эффективной работы. Это включает использование специальных программ, ограничение доступа к информации и постоянный контроль за состоянием систем.

Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация сопровождается определенными трудностями. Одной из главных проблем являются киберугрозы. Чем больше информации хранится в электронном виде, тем выше риск её утечки или взлома. Злоумышленники могут попытаться получить доступ к базам данных, что создаёт серьёзную угрозу для безопасности [3]. Ещё одной проблемой является недостаточный уровень подготовки сотрудников. Не все работники органов внутренних дел обладают необходимыми навыками для работы с современными технологиями. Это может снижать эффективность внедряемых решений. Поэтому большое значение имеет обучение и повышение квалификации. Сотрудники должны не только уметь пользоваться новыми системами, но и понимать принципы их работы.

Также стоит отметить зависимость от технических средств. Если система выходит из строя, это может затруднить выполнение служебных задач. В таких условиях важно иметь резервные механизмы и своевременно проводить техническое обслуживание оборудования.

Отдельное внимание следует уделить правовым вопросам. Развитие технологий происходит очень быстро, и законодательство не всегда успевает за этими изменениями. Это может создавать определённые трудности при применении новых инструментов в практике. Необходимо совершенствовать нормативную базу, чтобы она соответствовала современным условиям [4].

Для повышения эффективности цифровизации необходимо принимать комплексные меры. В первую очередь следует уделить внимание подготовке кадров. Сотрудники должны регулярно проходить обучение и осваивать новые технологии. Это позволит повысить уровень их профессионализма и улучшить качество работы.

Не менее важно развивать системы защиты информации. Использование современных технологий кибербезопасности поможет предотвратить утечки данных и защитить важную информацию. Также необходимо создавать специальные подразделения, которые будут заниматься выявлением и предотвращением киберугроз.

Большую роль играет совершенствование законодательства. Оно должно учитывать особенности цифровой среды и обеспечивать эффективное регулирование новых процессов. Это позволит избежать правовых пробелов и повысить уровень доверия к системе [5].

Перспективы развития цифровизации в органах внутренних дел связаны с дальнейшим внедрением современных технологий. В будущем всё большее значение будут иметь системы анализа данных, автоматизация процессов и использование интеллектуальных решений. Это позволит повысить точность прогнозирования и быстрее реагировать на возникающие угрозы.

Важным направлением станет развитие взаимодействия между различными государственными органами. Обмен информацией в электронном виде позволит быстрее решать задачи и повысить эффективность работы. Это особенно важно в условиях, когда многие проблемы требуют комплексного подхода.

Таким образом, цифровизация оказывает значительное влияние на деятельность органов внутренних дел Республики Казахстан. Она способствует повышению эффективности работы, укреплению внутренней дисциплины и снижению уровня коррупции. В то же время этот процесс требует внимательного подхода, поскольку связан с новыми рисками и вызовами.

Можно сделать вывод, что цифровизация является важным инструментом развития системы органов внутренних дел. При правильной организации она позволяет не только улучшить качество работы, но и обеспечить высокий уровень безопасности. В современных

условиях отказ от внедрения технологий невозможен, поэтому необходимо продолжать развитие в этом направлении, уделяя внимание как техническим, так и организационным аспектам.

В конечном итоге успех цифровизации зависит от того, насколько грамотно она будет реализована. Важно не только внедрять новые технологии, но и обеспечивать их эффективное использование. Только в этом случае можно добиться устойчивых результатов и повысить уровень безопасности как внутри органов внутренних дел, так и в обществе в целом.

Развитие цифровых технологий постепенно формирует новые подходы к управлению и организации служебной деятельности. В органах внутренних дел это проявляется в изменении характера повседневной работы сотрудников. Увеличивается доля аналитической деятельности, требующей умения работать с информацией, оценивать её достоверность и быстро принимать обоснованные решения. Это, в свою очередь, влияет на требования к профессиональным качествам сотрудников и стимулирует обновление системы подготовки кадров [6].

Особое значение приобретает формирование цифровой культуры среди работников правоохранительной сферы. Речь идёт не только о технических навыках, но и о понимании принципов безопасного обращения с данными, соблюдении норм служебной этики при работе с информацией и ответственном использовании служебных ресурсов. Осознание важности этих аспектов способствует укреплению внутренней безопасности и снижению рисков, связанных с человеческим фактором.

Следует отметить, что внедрение новых технологий влияет и на психологический аспект служебной деятельности. Постоянный контроль, осуществляемый с помощью цифровых инструментов, может восприниматься сотрудниками по-разному. С одной стороны, это дисциплинирует и повышает ответственность, с другой — требует адаптации к новым условиям работы. В таких условиях важна грамотная управленческая политика, направленная на поддержание благоприятного служебного климата.

Цифровая трансформация также способствует повышению оперативности реагирования на правонарушения. Использование современных средств связи и передачи данных позволяет сотрудникам быстрее получать информацию о происходящих событиях и координировать свои действия. Это особенно важно в ситуациях, требующих немедленного вмешательства. Сокращение времени реакции напрямую влияет на уровень общественной безопасности.

Отдельного внимания заслуживает развитие межведомственного взаимодействия. Электронный обмен информацией между различными государственными структурами позволяет значительно ускорить решение задач, требующих участия нескольких органов. Это повышает согласованность действий и снижает вероятность ошибок, связанных с недостатком информации.

Вместе с тем необходимо учитывать, что цифровизация требует значительных материальных и организационных ресурсов. Внедрение новых систем связано с затратами на оборудование, программное обеспечение и обучение персонала. Кроме того, требуется постоянное обновление технологий, что также предполагает дополнительные расходы. Однако эти вложения оправданы, поскольку в долгосрочной перспективе они способствуют повышению эффективности работы [7].

Важным направлением является развитие систем прогнозирования. Анализ накопленных данных позволяет выявлять определённые тенденции и закономерности, что даёт возможность заранее принимать меры по предупреждению правонарушений. Такой подход позволяет перейти от реагирования на уже совершённые действия к их профилактике.

Необходимо подчеркнуть, что успешная цифровизация невозможна без доверия со стороны общества. Граждане должны быть уверены в том, что их персональные данные находятся под надёжной защитой и используются исключительно в законных целях. Для этого требуется открытость в деятельности органов внутренних дел и соблюдение принципов законности.

Кроме того, важно учитывать международный опыт. Многие страны уже прошли определённый путь в области цифровой трансформации правоохранительных органов. Изучение их практики позволяет избежать ошибок и использовать наиболее эффективные решения. При этом необходимо учитывать национальные особенности и адаптировать зарубежный опыт к условиям Республики Казахстан.

Развитие технологий также приводит к появлению новых видов правонарушений. Киберпреступность становится одной из наиболее актуальных угроз современности. Это требует от органов внутренних дел не только технического оснащения, но и подготовки специалистов, способных эффективно противодействовать таким преступлениям. В данном направлении особую роль играет сотрудничество с другими государственными органами и международными организациями.

В условиях цифровизации возрастает значение правового регулирования. Необходимо создавать нормы, которые будут учитывать особенности использования технологий и обеспечивать защиту прав граждан. Это включает регулирование вопросов хранения и обработки данных, а также определение ответственности за нарушения в данной сфере.

Следует отметить, что цифровые технологии могут использоваться не только для повышения эффективности работы, но и в качестве инструмента внутреннего контроля. Анализ действий сотрудников, выявление отклонений от установленных норм и своевременное реагирование на нарушения позволяют поддерживать высокий уровень служебной дисциплины[8].

Одновременно с этим необходимо обеспечивать баланс между контролем и доверием. Избыточный контроль может негативно сказаться на мотивации сотрудников и создать напряжённую атмосферу. Поэтому важно применять цифровые инструменты разумно, учитывая как задачи обеспечения безопасности, так и интересы персонала.

Перспективным направлением является развитие интеллектуальных систем, способных самостоятельно анализировать информацию и предлагать возможные решения. Такие технологии могут значительно облегчить работу сотрудников и повысить точность принимаемых решений. Однако их внедрение требует тщательной подготовки и оценки возможных рисков.

Важную роль играет также информирование населения о проводимых изменениях. Понимание гражданами сути цифровизации способствует формированию положительного отношения к нововведениям и повышает уровень доверия к правоохранительным органам. Это, в свою очередь, способствует более эффективному взаимодействию между обществом и государством. Таким образом, продолжение цифровой трансформации органов внутренних дел Республики Казахстан является объективной необходимостью. Этот процесс затрагивает все аспекты деятельности и требует комплексного подхода. Важно учитывать не только технические, но и организационные, правовые и социальные факторы. В конечном счете эффективность цифровизации определяется не только наличием современных технологий, но и тем, насколько грамотно они используются. Только при условии гармоничного сочетания технических возможностей и профессиональных навыков сотрудников можно добиться устойчивых положительных результатов[9].

Дополнительное значение в условиях цифровой трансформации приобретает вопрос устойчивости функционирования всей системы органов внутренних дел. Надёжность работы информационных ресурсов становится одним из ключевых факторов, влияющих на общую эффективность деятельности. Любые сбои или нарушения в работе цифровых платформ могут привести к замедлению процессов, а в отдельных случаях — к невозможности выполнения служебных задач. В связи с этим особое внимание должно уделяться вопросам бесперебойной работы технической инфраструктуры.

С развитием цифровой среды возрастает роль стратегического планирования. Руководство органов внутренних дел должно учитывать долгосрочные перспективы внедрения технологий, оценивать возможные риски и заранее разрабатывать меры по их минимизации. Такой подход позволяет избежать ситуаций, когда внедрение новых решений

осуществляется без достаточной подготовки и приводит к снижению эффективности. Нельзя игнорировать и вопрос адаптации сотрудников к новым условиям работы. Переход на цифровые технологии требует изменения привычных методов деятельности, что не всегда воспринимается положительно. Для успешной реализации реформ важно учитывать мнение сотрудников, создавать условия для их профессионального роста и обеспечивать поддержку на этапе внедрения новых инструментов.

Особую роль в этом процессе играет система обучения. Она должна быть ориентирована не только на освоение конкретных программ, но и на развитие общего понимания цифровых процессов. Это позволит сотрудникам более уверенно работать с технологиями и быстрее адаптироваться к изменениям. Кроме того, обучение способствует формированию ответственности за сохранность информации и соблюдение установленных правил.

Следует также отметить значение внутренней коммуникации. Эффективный обмен информацией внутри системы органов внутренних дел способствует более слаженной работе подразделений. Цифровые средства связи позволяют оперативно передавать данные, координировать действия и быстро реагировать на возникающие ситуации. Это особенно важно в условиях, когда требуется совместная работа различных служб. Отдельного внимания заслуживает вопрос этики использования цифровых технологий. Сотрудники органов внутренних дел имеют доступ к значительным объёмам информации, включая персональные данные граждан. Неправомерное использование таких сведений может привести к серьёзным последствиям. Поэтому важно формировать у сотрудников понимание ответственности за свои действия и строгое соблюдение норм законодательства. Цифровизация также способствует повышению уровня открытости деятельности органов внутренних дел. Возможность фиксировать и хранить информацию о действиях сотрудников позволяет проводить более объективную оценку их работы. Это создаёт дополнительные гарантии соблюдения законности и способствует укреплению доверия со стороны населения[10].

Вместе с тем необходимо учитывать, что внедрение технологий не должно полностью заменять человеческий фактор. Несмотря на высокую точность современных систем, окончательные решения должны приниматься с учётом профессионального опыта сотрудников. Технологии должны выступать в качестве инструмента, а не заменять человека.

Важным аспектом является обеспечение взаимодействия с гражданами в цифровой среде. Использование электронных сервисов позволяет упростить процесс обращения в органы внутренних дел и повысить доступность услуг. Это делает систему более удобной для населения и способствует формированию положительного имиджа правоохранительных органов. Кроме того, цифровизация позволяет расширить возможности профилактической работы. Распространение информации через электронные ресурсы помогает информировать граждан о мерах безопасности и предупреждать правонарушения. Такой подход способствует снижению уровня преступности и повышению общей безопасности.

Необходимо также учитывать, что развитие технологий происходит непрерывно. Это требует постоянного обновления используемых решений и адаптации к новым условиям. Органы внутренних дел должны быть готовы к изменениям и стремиться к постоянному совершенствованию своей деятельности.

Важную роль играет сотрудничество с научными и образовательными учреждениями. Совместные исследования и разработка новых технологий позволяют внедрять более эффективные решения и повышать уровень подготовки специалистов. Это способствует развитию всей системы в целом. Следует подчеркнуть, что цифровизация является не разовым мероприятием, а длительным процессом. Она требует последовательных действий, координации усилий и постоянного контроля за результатами. Только при таком подходе можно добиться устойчивого развития и повышения эффективности работы.

В конечном итоге можно отметить, что цифровизация становится важным фактором укрепления государственной системы в целом. Её влияние распространяется не только на деятельность органов внутренних дел, но и на общество в целом. Правильное использование

технологий позволяет повысить качество жизни граждан, обеспечить защиту их прав и создать условия для устойчивого развития государства.

Список использованной литературы:

1. А. Н. Агыбаев Уголовное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
2. М. Т. Баймаханов Теория государства и права. – Алматы: Норма-К, 2019.
3. С. Ф. Бычков Правоохранительные органы: учебное пособие. – Москва: Юрайт, 2021.
4. К. А. Маами Вопросы правовой реформы в Республике Казахстан. – Астана, 2018.
5. Министерство внутренних дел Республики Казахстан Основные направления деятельности органов внутренних дел. – Астана, 2022.
6. Правительство Республики Казахстан Государственная программа «Цифровой Казахстан». – Астана, 2018.
7. Е. О. Алауханов Криминология: учебник. – Алматы: Норма-К, 2021.
8. Н. А. Сарсенбаев Государственное управление в условиях цифровизации. – Алматы, 2020.
9. Организация Объединённых Наций Доклады по цифровому развитию и кибербезопасности. – Нью-Йорк, 2021.
10. И. Л. Бачило Информационное право. – Москва: Норма, 2020.

ӘОК 343.811:351.741

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МЕХАНИЗМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ»

Ибрашев Нурбек Табылдыұлы

Nurbek.ibrashev@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, доктор PhD, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмдерін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Автор қауіпсіздік ұғымын талдайды, қауіпсіздікке қатерлерді жіктейді, халықаралық стандарттар мен озық тәжірибені зерттейді. Норвегия, Ұлыбритания, АҚШ, Германия сияқты елдердің тәжірибесі қарастырылады. Қазақстандағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы бағаланады, жетістіктер мен мәселелер көрсетіледі. Механизмдерді жетілдірудің негізгі бағыттары ұсынылады: мекемелердің толып кетуін азайту, техникалық құралдарды жаңғырту, кадрлық саясатты жетілдіру, рұқсат етілмеген заттардың түсуін болдырмау, радикалдануға қарсы іс-қимыл, психологиялық қызметті нығайту, режим шараларын жетілдіру, ақпараттық жүйелерді дамыту, сыртқы субъектілермен өзара әрекеттесу, тиімділікті бағалау. Кешенді тәсіл арқылы қауіпсіздіктің жоғары деңгейіне қол жеткізуге болады деген қорытынды жасалады.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету заманауи түзеу жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қауіпсіздік түзеу мекемелерінің тұрақты жұмыс істеуінің, сотталғандарды ресоциализациялаудың, қызметкерлер мен басқа адамдардың өміріне қауіп төндірмеудің негізгі шарты болып табылады [1]. Қазақстан Республикасы қылмыстық-атқару жүйесін реформалау, оны халықаралық стандарттарға сәйкестендіру, гуманизациялау жолында үлкен жұмыстар жүргізуде. Дегенмен, қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қазіргі механизмдері әлі де жетілдіруді қажет етеді, жаңа қауіптер мен қатерлер пайда болады, технологиялық дамуға бейімделу қажеттілігі туындайды.

Қылмыстық-атқару мекемелеріндегі қауіпсіздік ұғымы көп аспектілі болып табылады және мекемелердің тұрақты жұмыс істеуін, сотталғандардың, қызметкерлердің, келушілердің өміріне және денсаулығына қауіп төндірмеуді, заңдылықты, тәртіпті, қылмыстардың, қашып кетулердің, массалық тәртіпсіздіктердің болмауын қамтиды. Қауіпсіздік жүйесі физикалық, техникалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, психологиялық элементтерді біріктіреді [2]. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетіктері режим шараларын, күзет қызметін, бақылау мен қадағалауды, оқшаулау шараларын, техникалық құралдарды, ақпараттық жүйелерді, қызметкерлердің дайындығын қамтиды.

Қылмыстық-атқару заңнамасы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізін құрайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі сотталғандардың құқықтары мен міндеттерін, режим талаптарын, қауіпсіздік шараларын реттейді. Түзеу мекемелерінің қызметі туралы заң, ішкі істер органдары туралы заң, басқа да нормативтік актілер қауіпсіздік мәселелерін қарастырады [3]. Халықаралық стандарттар, атап айтқанда, Біріккен Ұлттар Ұйымының тұтқындауды ұйымдастыруға қатысты минималды стандарттық ережелері (Нельсон Мандела ережелері) қауіпсіздікті адам құқықтарын сақтай отырып қамтамасыз етуді талап етеді. Қылмыстық-атқару мекемелеріндегі қауіпсіздікке қатерлер әртүрлі болып табылады. Ішкі қатерлер сотталғандардың агрессивті әрекеттерін, қашып кетуге талпынысты, массалық тәртіпсіздіктерді, топтасуды, рұқсат етілмеген заттардың айналымын, өзіне-өзі зиян келтіруді қамтиды. Сыртқы қатерлер мекемелерге шабуылдарды, заттарды заңсыз түрде жеткізуді, ұйымдасқан қылмыстық топтардың әсерін білдіреді [4]. Технологиялық қатерлер байланыс құралдарының заңсыз пайдаланылуын, киберқауіптерді, техникалық құралдардың бұзылуын қамтиды. Терроризм қатері әсіресе жоғары қауіпті сотталғандар ұсталатын мекемелерде өзекті.

Халықаралық тәжірибе қауіпсіздікті қамтамасыз етудің әртүрлі модельдері мен тәсілдерін көрсетеді. Норвегияда қауіпсіздік мен гуманизмнің теңгерімі басым, ашық түрдегі түзеу мекемелері кеңінен қолданылады, сотталғандардың өзін-өзі басқаруы, жауапкершілігі дамытылады. Қауіпсіздік техникалық құралдарға емес, психологиялық жұмысқа, сенімге, ресоциализацияға негізделеді [5]. Норвегияның қайталану деңгейі әлемдегі ең төмендердің бірі, бұл тәсілдің тиімділігін дәлелдейді. Дегенмен, бұл модель жоғары қауіпті қылмыскерлер үшін шектеулі қолданылады.

Ұлыбританияда қауіпсіздік жіктемесі жүйесі дамыған, сотталғандар қауіп деңгейіне қарай әртүрлі режимдегі мекемелерге орналастырылады. Жоғары қауіпті сотталғандар үшін арнайы мекемелер жұмыс істейді, оларда күшейтілген қауіпсіздік шаралары қолданылады. Техникалық құралдар (бейнебақылау, биометрия, электрондық бақылау) кеңінен пайдаланылады [6]. Қызметкерлердің кәсіби даярлығына, олардың психологиялық тұрақтылығына үлкен көңіл бөлінеді. Тәуелсіз инспекция жүйесі мекемелердегі жағдайды бақылайды. АҚШ-та қауіпсіздік жүйесі әртараптандырылған, федералдық, штаттық, жеке түзеу мекемелері әртүрлі тәсілдерді қолданады. Жоғары қауіпті сотталғандар үшін супермаксимум режимдегі мекемелер жұмыс істейді, онда қатаң оқшаулау, минималды байланыс қолданылады. Технологиялар (рентген сканерлері, дронға қарсы жүйелер, жасанды интеллект) белсенді пайдаланылады [7]. Қауіпсіздік қызметкерлерінің арнайы бөлімшелері (CERT - Correctional Emergency Response Teams) дағдарыс жағдайларына жауап береді. Дегенмен, АҚШ жүйесі қатандығы, адам құқықтарын бұзу фактілері үшін сынға ұшырайды. Германияда қауіпсіздік мен ресоциализацияның үйлесімділігі басым. Сотталғандардың жіктемесі, жеке тәсіл, прогрессивті жүйе (режимді жеңілдету) қолданылады. Қауіпсіздік шаралары пропорционалдылық принципіне негізделеді, артық шектеулерге жол берілмейді [8]. Әлеуметтік қызметкерлер, психологтар, білім беру мамандары қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысады. Сотталғандардың қоғаммен байланысы сақталады, бұл қайталануды азайтады. Германия тәжірибесі теңгерімді тәсілді көрсетеді.

Қазақстан Республикасында қылмыстық-атқару жүйесі соңғы жылдары елеулі өзгерістерге ұшырады. Түзеу мекемелері Ішкі істер министрлігінен Әділет министрлігіне беріліп, бұл жүйенің деполициялануын, гуманизациялануын білдірді. Жаңа түзеу мекемелері

салынды, ескілері реконструкцияланды, жағдайлар жақсарды [9]. Техникалық құралдар жаңартылды, бейнебақылау жүйелері, электрондық бақылау құралдары енгізілді. Қызметкерлердің мәртебесі жақсартылды, жалақы көтерілді, әлеуметтік кепілдіктер нығайтылды.

Дегенмен, қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қазіргі механизмдерінде бірқатар мәселелер бар. Біріншіден, мекемелердің толып кетуі. Көптеген түзеу мекемелері қалыпты жүктемеден асып кетті, бұл қауіпсіздік тәуекелдерін арттырады, режим шараларын қиындатады, конфликттер ықтималдығын жоғарылатады [10]. Екіншіден, техникалық құралдардың жетіспеушілігі немесе ескіруі. Барлық мекемелерде заманауи бейнебақылау жүйелері, байланыс құралдарын анықтау аппаратуралары, периметрді қорғау жүйелері жоқ. Үшіншіден, қызметкерлердің жетіспеушілігі және біліктілігінің төмендігі. Түзеу мекемелерінде кадрлық тапшылық байқалады, қызметкерлердің айналымы жоғары. Жас мамандардың дайындығы әрқашан жеткілікті емес, олар күрделі жағдайларға дайын емес [11]. Төртіншіден, рұқсат етілмеген заттардың мекемелерге түсуі. Есірткілер, мобильді телефондар, қару, басқа да тыйым салынған заттар мекемелерге түсіп отырады, бұл қауіпсіздікке қауіп төндіреді, ұйымдасқан қылмыстық топтардың әсерін қамтамасыз етеді. Бесіншіден, сотталғандардың радикалдануы. Экстремистік, террористік идеологияның таралуы, радикалды топтардың қалыптасуы қауіпсіздікке елеулі қауіп төндіреді. Радикалдануды анықтау, алдын алу, қарсы әрекет ету тетіктері жеткіліксіз дамыған [12]. Алтыншыдан, психологиялық қызметтің әлсіздігі. Сотталғандардың психологиялық жағдайын бағалау, суицидтік тәуекелдерді анықтау, агрессияны басқару, конфликттерді шешу жөніндегі психологиялық қызмет барлық мекемелерде толық көлемде ұйымдастырылмаған.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмдерін жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс. Біріншіден, мекемелердің толып кетуін азайту. Баламалы жазалауды кеңейту, қамауға алудың баламаларын дамыту, шартты мерзімінен бұрын босатуды қолдану, қылмыстық заңнаманы либерализациялау мекемелердегі жүктемені азайтады. Жаңа түзеу мекемелерін салу, қолданыстағыларын кеңейту, сыйымдылықты арттыру қажет [13]. Сотталғандарды аумақтық принцип бойынша орналастыру, олардың отбасыларына жақын мекемелерде ұстау ресоциализацияға ықпал етеді.

Екіншіден, техникалық құралдарды жаңғырту және дамыту. Заманауи бейнебақылау жүйелерін енгізу, жасанды интеллект негізінде бейнені талдау, аномалды әрекеттерді автоматты түрде анықтау қажет. Мобильді телефондарды, дронды анықтау және бейтараптандыру жүйелерін орнату маңызды. Биометриялық сәйкестендіру жүйелерін (саусақ іздері, бет тану, қарашық сканерлері) енгізу рұқсат етілмеген кіруді болдырмайды [14]. Периметрді қорғаудың электрондық жүйелерін, датчиктерді, дабылдарды жетілдіру қажет. Қызметкерлерді жеке қауіпсіздік құралдарымен (дабыл батырмалары, байланыс құралдары, қорғаныс құралдары) қамтамасыз ету керек.

Үшіншіден, кадрлық саясатты жетілдіру және қызметкерлердің біліктілігін арттыру. Түзеу мекемелері қызметкерлерінің еңбек жағдайларын жақсарту, жалақыны арттыру, әлеуметтік кепілдіктерді нығайту, кәсіби престижді көтеру кадрлық тапшылықты азайтады. Қызметкерлерді іріктеудің сапасын арттыру, психологиялық тестілеуді жүргізу, кандидаттардың сенімділігін тексеру маңызды. Бастапқы даярлықты күшейту, үнемі біліктілікті арттыру, практикалық дағдыларды жаттықтыру (дағдарыс жағдайларын модельдеу, конфликттерді шешу, агрессияны басқару) қызметкерлердің құзыреттілігін арттырады. Қызметкерлердің психологиялық қолдауын ұйымдастыру, кәсіби күйзелісті алдын алу, стресс-менеджментті үйрету қажет.

Төртіншіден, рұқсат етілмеген заттардың мекемелерге түсуін болдырмау. Мекемелерге кіру бақылауын күшейту, барлық келушілерді, жүктерді мұқият тексеру, рентген сканерлерін, металл детекторларын, қызыл көрудің құрылғыларын пайдалану қажет. Қызметкерлерді, келушілерді жауапкершілікке тарту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды күшейту маңызды. Мекемелердің периметрін нығайту, дронмен жеткізуді болдырмау, байланыс құралдарын блоктау жүйелерін орнату керек [15]. Сотталғандардың жеке тексерулерін

жүргізу, камералардағы, жұмыс орындарындағы тексерулерді жүйелі түрде жүзеге асыру, иттермен іздеу қызметін пайдалану тиімді.

Бесіншіден, радикалдануға қарсы іс-қимылды жүйелеу. Радикалды көзқарастары бар сотталғандарды анықтау, олардың әсерін оқшаулау, арнайы мекемелерде немесе бөлімшелерде ұстау қажет. Дерадикализация бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру, сотталғандармен идеологиялық жұмыс жүргізу, діни сауатсыздықты жою, экстремизмнің қауіптері туралы түсіндіру маңызды. Имамдармен, психологтармен, бұрынғы экстремистермен жұмыс істеу, сотталғандардың дүниетанымын өзгерту, оларды қоғамға қайта біріктіру керек. Радикалды материалдардың таралуын болдырмау, интернет-қолжетімділікті бақылау, пропагандалық контентті блоктау қажет.

Алтыншыдан, психологиялық қызметті нығайту. Барлық түзеу мекемелерінде толық штаттағы психологиялық қызметтерді құру, психологтар санын арттыру, олардың біліктілігін жоғарылату қажет. Сотталғандардың психологиялық жағдайын жүйелі түрде бағалау, суицидтік тәуекелдерді анықтау, кризистік араласу жүргізу маңызды. Агрессивті сотталғандармен жұмыс, олардың мінез-құлқын түзету, конфликттерді шешу дағдыларын үйрету, эмоционалдық интеллектті дамыту керек. Топтық психологиялық сабақтарды, тренингтерді, психотерапияны ұйымдастыру, сотталғандардың психикалық денсаулығын қолдау қажет. Қызметкерлерге психологиялық білім беру, оларға сотталғандармен өзара әрекеттесу, конфликттерді басқару, стресстік жағдайларда жұмыс істеу дағдыларын үйрету маңызды.

Жетіншіден, режим шараларын жетілдіру. Сотталғандарды қауіп деңгейіне қарай жіктеу жүйесін жетілдіру, динамикалық қауіпсіздік бағалауын енгізу, режимді жеке жағдайға қарай өзгерту қажет. Прогрессивті жүйені дамыту, жақсы мінез-құлық үшін режимді жеңілдету, қоғаммен байланысты кеңейту, ресоциализацияға ынталандыру маңызды. Тәртіп пен заңдылықты қамтамасыз ету, бұзушылықтарға жедел жауап беру, жауапкершілікті сақтау керек. Сотталғандардың жұмыспен, білім алумен, кәсіптік оқытумен қамтылуын арттыру, олардың уақытын пайдалы іспен толтыру қауіпсіздікке ықпал етеді.

Сегізіншіден, ақпараттық жүйелерді дамыту. Сотталғандар туралы толық ақпаратты қамтитын бірыңғай ақпараттық жүйені құру, олардың тарихын, қауіп деңгейін, мінез-құлқын, байланыстарын, психологиялық ерекшеліктерін есепке алу қажет. Аналитикалық құралдарды пайдалану, үлгілерді анықтау, тәуекелдерді болжау, алдын алу шараларын қабылдау маңызды. Мекемелер арасында ақпарат алмасуды қамтамасыз ету, сотталғандардың ауысуы кезінде деректерді беру, үздіксіз бақылауды сақтау керек. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, деректердің құпиялылығын сақтау, рұқсатсыз қолжетімділікті болдырмау қажет.

Тоғызыншыдан, сыртқы субъектілермен өзара әрекеттесуді дамыту. Құқық қорғау органдарымен (полиция, ұлттық қауіпсіздік комитеті, прокуратура) ынтымақтастықты нығайту, ақпарат алмасу, бірлескен операцияларды жүргізу, ұйымдасқан қылмыстық топтарға қарсы әрекет ету маңызды. Әлеуметтік қызметтермен, денсаулық сақтау органдарымен, білім беру мекемелерімен, қоғамдық ұйымдармен серіктестікті дамыту, сотталғандарды ресоциализациялау, олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру керек. Халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық, озық тәжірибені зерделеу, техникалық көмек алу, халықаралық стандарттарды енгізу қажет.

Оныншыдан, қауіпсіздік тиімділігін бағалау жүйесін енгізу. Қауіпсіздік көрсеткіштерін әзірлеу (қашып кету саны, массалық тәртіпсіздіктер, қылмыстар, рұқсат етілмеген заттардың алынуы, қызметкерлерге шабуылдар, өзіне-өзі зиян келтіру), үнемі мониторинг жүргізу, деректерді талдау маңызды. Инциденттерді тергеу, себептерін анықтау, түзету шараларын қабылдау, қайталануды болдырмау керек. Тәуелсіз аудит жүргізу, сыртқы сарапшыларды тарту, объективті бағалау алу, ұсынымдарды орындау қажет. Халықаралық стандарттарға сәйкестікті бағалау, озық тәжірибемен салыстыру, жақсарту аймақтарын анықтау маңызды.

Қауіпсіздікті қамтамасыз етудің әлеуметтік-экономикалық әсері айқын. Қауіпсіз түзеу мекемелері қызметкерлердің, сотталғандардың, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қашып кетулердің, массалық тәртіпсіздіктердің, қылмыстардың болмауы қоғамдық тәртіпті

сақтайды, азаматтардың қауіпсіздігін қорғайды. Сотталғандарды тиімді ресоциализациялау қайталануды азайтады, қылмыстылықпен күресте үнем береді, қоғамдық қауіпсіздікті арттырады. Қызметкерлердің қауіпсіздігі олардың еңбек өнімділігін арттырады, кадрлық тұрақтылықты қамтамасыз етеді, кәсіби аурулар мен жарақаттарды азайтады. Халықаралық стандарттарға сәйкестік Қазақстанның беделін жоғарылатады, халықаралық ынтымақтастықты дамытады.

Қорытынды. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету күрделі, көп аспектілі міндет болып табылады, ол физикалық, техникалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, психологиялық шараларды біріктіреді. Халықаралық тәжірибе қауіпсіздік пен гуманизмнің, қатаңдық пен ресоциализацияның теңгерімін табудың маңыздылығын көрсетеді. Қазақстанда қылмыстық-атқару жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады, бірақ қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмдерін одан әрі жетілдіру қажет. Жетілдірудің негізгі бағыттары мекемелердің толып кетуін азайту, техникалық құралдарды жаңғырту, кадрлық саясатты жетілдіру, рұқсат етілмеген заттардың түсуін болдырмау, радикалдануға қарсы іс-қимыл, психологиялық қызметті нығайту, режим шараларын жетілдіру, ақпараттық жүйелерді дамыту, сыртқы субъектілермен өзара әрекеттесу, тиімділікті бағалауды қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана қылмыстық-атқару мекемелеріндегі қауіпсіздіктің жоғары деңгейіне қол жеткізуге, қызметкерлер мен сотталғандардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, тиімді ресоциализацияны жүзеге асыруға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (2014 жылғы 5 шілде, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
2. Бейсенов Б.С. Қылмыстық-атқару мекемелеріндегі қауіпсіздік: теория және практика. – Қарағанды: Академия ІІМ РҚ, 2023. – 342 б.
3. Қазақстан Республикасының «Түзеу мекемелері қызметкерлерінің құқықтық мәртебесі туралы» Заңы (2002 жылғы 14 шілде, өзгерістермен). – Астана, 2002.
4. Нұрғалиев Қ.Т. Қылмыстық-атқару жүйесіндегі қауіптер мен қатерлер: жіктеу және қарсы іс-қимыл // Құқық және мемлекет. – 2024. – № 1. – 89-98 б.
5. Norwegian Correctional Service. Security and Rehabilitation: The Norwegian Model. – Oslo, 2023. – 178 p.
6. Her Majesty's Prison and Probation Service. Security in Prisons: Standards and Procedures. – London, 2024. – 234 p.
7. Federal Bureau of Prisons. Security Operations Manual. – Washington DC, 2023. – 456 p.
8. Federal Ministry of Justice Germany. Prison Security and Resocialization. – Berlin, 2023. – 198 p.
9. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. Қылмыстық-атқару жүйесін реформалау: нәтижелер және перспективалар. – Астана, 2024. – 156 б.
10. Әбдіғалиев Е.М. Түзеу мекемелерінің толып кетуі мәселесі және оны шешу жолдары // Заңгер. – 2023. – № 4. – 78-86 б.
11. Сейдахметов М.А. Қылмыстық-атқару жүйесіндегі кадрлық саясат: мәселелер және шешімдер // Қылмыстық-атқару жүйесі. – 2024. – № 2. – 45-54 б.
12. Омаров С.Б. Түзеу мекемелеріндегі радикалдану қаупі және оған қарсы іс-қимыл // Ұлттық қауіпсіздік және құқық. – 2024. – № 1. – 67-76 б.
13. Қайратов Б.Е. Баламалы жазалау және түзеу мекемелерінің жүктемесін азайту // Қылмыстық құқық және процесс. – 2023. – № 3. – 56-65 б.
14. Тұрсынбеков А.К. Түзеу мекемелеріндегі техникалық қауіпсіздік құралдары: заманауи технологиялар // Қауіпсіздік технологиялары. – 2024. – № 2. – 89-97 б.
15. Жұмабаев Н.С. Рұқсат етілмеген заттардың түзеу мекемелеріне түсуін болдырмау тетіктері // Заң және уақыт. – 2024. – № 1. – 78-87 б.

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІ
МЕКЕМЕЛЕРІНЕН БОСАТЫЛҒАН ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК
БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

Изтлеуов Азамат Абдугалиевич

azamatiztleuov044@gmail.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор – Бегалиев Е.Н.

Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуінің құқықтық мәселелері қарастырылады. Автор әлеуметтік бейімделу ұғымын талдайды, халықаралық стандарттар мен озық тәжірибені зерттейді. Норвегия, Германия, Франция, Канада елдерінің тәжірибесі қарастырылады. Қазақстандағы босатылған тұлғаларды әлеуметтік қолдаудың қазіргі жағдайы бағаланады, жетістіктер мен мәселелер көрсетіледі. Негізгі құқықтық мәселелер анықталады: заңнаманың іске асырылмауы, тұрғын үй мәселесі, жұмысқа орналасу қиындықтары, стигматизация, психологиялық проблемалар, отбасылық байланыстардың үзілуі, әлеуметтік қызметтердің үйлестірілмеуі, қаржыландырудың жетіспеушілігі. Жетілдірудің кешенді бағыттары ұсынылады. Әлеуметтік бейімделу қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты деген қорытынды жасалады.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуі қазіргі заманғы қылмыстық саясаттың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Түзеу мекемелерінен шығу қоғамға қайта оралудың күрделі процесі, ол тұрғын үй, жұмыс, әлеуметтік байланыстар, психологиялық қалпына келу мәселелерін қамтиды. Бұрынғы сотталғандардың әлеуметтік бейімделуінің сәтсіздігі қайталану деңгейінің жоғарылауына, қылмыстылықтың өсуіне, әлеуметтік шығындардың артуына әкеледі [1]. Тиімді ресоциализация қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің, әлеуметтік әділеттілікті орнатудың, адам құқықтарын қорғаудың маңызды шарты болып табылады. Әлеуметтік бейімделу ұғымы босатылған тұлғаның қоғамға қайта интеграциялануын, әлеуметтік рөлдерді қалпына келтіруді, заңға бағынышты өмір салтын қабылдауды білдіреді. Бұл процесс материалдық (тұрғын үй, жұмыс, табыс), әлеуметтік (қарым-қатынас, қолдау, қабылдау), психологиялық (өзін-өзі бағалау, мотивация, бейімделу), құқықтық (құқықтық мәртебе, құқықтар, міндеттер) аспектілерді қамтиды [2]. Әлеуметтік бейімделу үздіксіз процесс болып табылады, ол босатылғаннан кейінгі алғашқы күндерден басталып, бірнеше жылдарға созылуы мүмкін.

Халықаралық стандарттар босатылған тұлғаларға әлеуметтік көмек көрсетуді, олардың қоғамға қайта интеграциялануын қолдауды талап етеді. БҰҰ-ның Нельсон Мандела ережелері (2015) босату дайындығын, босатудан кейінгі көмекті, қоғамдық қызметтермен ынтымақтастықты қарастырады. Еуропалық түрме ережелері (2006) босатылған тұлғалардың стигматизациясына қарсы күресті, олардың құқықтарын қорғауды талап етеді [3]. Халықаралық тәжірибе әлеуметтік бейімделудің кешенді тәсілін, мемлекет, қоғам, жеке сектордың серіктестігін көрсетеді.

Норвегияда босатылған тұлғаларға әлеуметтік қолдаудың жүйелі тетігі жұмыс істейді. Босату дайындығы түзеу мекемесінде басталады, әлеуметтік қызметкерлер жеке жоспарлар әзірлейді, тұрғын үй, жұмыс, әлеуметтік қызметтер туралы ақпарат береді. Босатылғаннан кейін әлеуметтік орталықтар қолдау көрсетеді, тұрғын үймен, жұмыспен қамтамасыз етеді, психологиялық көмек береді [4]. Қоғамдық ұйымдар, волонтерлер белсенді қатысады. Норвегияның қайталану деңгейі 20% төмен, бұл әлеуметтік бейімделу жүйесінің тиімділігін дәлелдейді.

Германияда босатылған тұлғаларға әлеуметтік көмек конституциялық құқық ретінде танылады. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі тұрғын үй жалдауға, тұрмыстық шығындарға, медициналық сақтандыруға көмек береді. Жұмыспен қамту орталықтары арнайы бағдарламалар ұсынады, кәсіптік оқытуды қаржыландырады, жұмыс берушілерге субсидиялар береді [5]. Пробация қызметі бақылауды жүзеге асырады, қолдау көрсетеді, әлеуметтік қызметтермен үйлестіреді. Германия тәжірибесі әлеуметтік мемлекеттің принциптерін босатылған тұлғаларға қолдануды көрсетеді. Францияда босатылған тұлғаларға арналған әлеуметтік орталықтар (CHRS) уақытша тұрғын үй, тамақтану, әлеуметтік қолдау ұсынады. Жұмыспен қамту бағдарламалары арнайы кәсіпорындарды (entreprises d'insertion) қамтиды, олар босатылған тұлғаларды жалдайды, кәсіптік дағдыларды үйретеді. Денсаулық сақтау жүйесі әмбебап қолжетімділікті қамтамасыз етеді [6]. Әлеуметтік интеграция келісімшарттары (contrats d'insertion) жеке көмек жоспарларын қамтиды. Франция тәжірибесі әлеуметтік қосылуды қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Канадада босатылған тұлғаларға қауымдастық негізіндегі қолдау басым. Қауымдастық түзеу орталықтары (Community Correctional Centres) тұрғын үй, кеңес беру, жұмыспен қамту қызметтерін ұсынады. Коренді халықтардың босатылған өкілдері үшін мәдени тәсілдер, дәстүрлі емдеу бағдарламалары әзірленген [7]. Жұмыс берушілермен серіктестік бағдарламалары босатылған тұлғаларды жалдауды ынталандырады. Канада тәжірибесі қауымдастықтың рөлін, мәдени сезімталдықты көрсетеді.

Қазақстан Республикасында босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуі құқықтық деңгейде реттеледі. Қылмыстық-атқару кодексінің 169-бабы босатылған тұлғаларға әлеуметтік көмекті қарастырады. Сотталғандарды әлеуметтік қолдау туралы заң (2002) босатылған тұлғалардың құқықтарын, мемлекеттік органдардың міндеттерін белгілейді [8]. Әлеуметтік кодекс әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Еңбек кодексі кемсітушілікке тыйым салады, тең мүмкіндіктерді кепілдік етеді. Қазақстанда босатылған тұлғаларға әлеуметтік қолдау жүйесі дамуда. Түзеу мекемелерінде әлеуметтік қызмет босату дайындығын жүргізеді, құжаттарды ресімдейді, туыстармен байланыс орнатады. Әлеуметтік қорғау органдары босатылған тұлғаларды тіркейді, әлеуметтік төлемдерге құқықтарын анықтайды. Жұмыспен қамту орталықтары жұмыс іздеуге көмектеседі, кәсіптік оқытуды ұсынады [9]. Қоғамдық ұйымдар, реабилитация орталықтары психологиялық, әлеуметтік қолдау көрсетеді.

Дегенмен, босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуінің құқықтық мәселелері елеулі болып қала береді. Біріншіден, заңнаманың іске асырылмауы. Босатылған тұлғалардың құқықтары заңнамада бекітілген, бірақ практикада толық қамтамасыз етілмейді. Әлеуметтік қызметтер жеткіліксіз, қаржыландыру төмен, үйлестіру әлсіз [10]. Екіншіден, тұрғын үй мәселесі. Босатылған тұлғалардың көпшілігінде тұрғын үй жоқ, туыстары қабылдамайды, әлеуметтік тұрғын үй алу қиын. Баспанасыз қалу қайталануға әкеледі, әлеуметтік бейімделуді мүмкінсіз етеді.

Үшіншіден, жұмысқа орналасу қиындықтары. Жұмыс берушілер босатылған тұлғаларды жалдаудан бас тартады, сотталғандық белгісі кедергі болады, кәсіптік дағдылардың жоқтығы мүмкіндіктерді шектейді. Жұмыссыздық әлеуметтік шеттетуге, қайталануға итермелейді [11]. Төртіншіден, стигматизация және әлеуметтік шеттету. Қоғам босатылған тұлғаларға теріс қарайды, олардан қорқады, сенбейді. Әлеуметтік байланыстар үзіледі, қолдау жүйесі әлсіз, оқшаулану сезімі күшті.

Бесіншіден, психологиялық проблемалар. Түзеу мекемесінде ұзақ уақыт болу психикалық денсаулыққа әсер етеді, депрессия, мазасыздық, посттравматикалық стресс пайда болады. Психологиялық қолдау жеткіліксіз, мамандар тапшы, қызметтерге қолжетімділік төмен [12]. Алтыншыдан, отбасылық байланыстардың үзілуі. Сотталу отбасылық қатынастарды бұзады, некелер ыдырайды, балалармен байланыс жоғалады. Отбасылық қолдаудың жоқтығы әлеуметтік бейімделуді қиындатады.

Жетіншіден, құжаттардың болмауы немесе ескіруі. Кейбір босатылған тұлғалардың құжаттары жоғалады, жарамдылық мерзімі өтеді, жаңартуға қаражат жоқ. Құжаттардың болмауы жұмысқа орналасуға, әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікке кедергі жасайды [13].

Сегізіншіден, кәсіптік дағдылардың жоқтығы. Түзеу мекемелерінде кәсіптік оқыту жеткіліксіз дамыған, оқытылатын мамандықтар нарықта сұранысқа ие емес, практикалық дағдылар қалыптаспайды.

Тоғызыншыдан, әлеуметтік қызметтердің үйлестірілмеуі. Әлеуметтік қорғау, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау, білім беру органдары арасында үйлестіру жоқ, ақпарат алмасу әлсіз, кешенді көмек көрсетілмейді. Оныншыдан, қаржыландырудың жетіспеушілігі. Әлеуметтік бейімделу бағдарламаларына бюджет қаражаты аз, реабилитация орталықтары қаржыландырылмайды, қоғамдық ұйымдар қолдау алмайды [14]. Он біріншіден, мониторинг пен бағалаудың болмауы. Әлеуметтік бейімделу бағдарламаларының тиімділігі бағаланбайды, статистика жүргізілмейді, нәтижелер талданбайды, жақсарту шаралары қабылданбайды.

Босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуін жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс. Біріншіден, заңнаманы жетілдіру және іске асыруды қамтамасыз ету. Босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуі туралы арнайы заң қабылдау, құқықтар мен міндеттерді нақтылау, мемлекеттік органдардың жауапкершілігін белгілеу қажет. Заңнаманың іске асырылуын қамтамасыз ету үшін нормативтік актілер әзірлеу, іс жүзіндегі тетіктер құру, қаржыландыруды қамтамасыз ету маңызды. Босатылған тұлғаларға қатысты кемсітушілікке қарсы заңнаманы күшейту, жауапкершілікті арттыру, құқықтарды қорғау тетіктерін дамыту керек.

Екіншіден, тұрғын үй мәселесін шешу. Босатылған тұлғалар үшін әлеуметтік тұрғын үй қорын құру, жатақханалар, өтпелі үйлер ашу, уақытша баспана қамтамасыз ету қажет. Тұрғын үй жалдауға субсидиялар беру, кепілдік төлемдерін жабу, жеке меншік жер учаскелерін беру бағдарламаларын әзірлеу маңызды. Отбасымен қайта біріктіруді қолдау, туыстарға материалдық көмек көрсету, отбасылық медиацияны ұйымдастыру керек [15]. Тұрғын үй кооперативтерін құруға қолдау көрсету, микрокредиттер беру, өзін-өзі қамтамасыз етуді ынталандыру қажет.

Үшіншіден, жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету. Жұмыс берушілерді босатылған тұлғаларды жалдауға ынталандыру, салық жеңілдіктері беру, субсидиялар төлеу, әлеуметтік жауапкершілікті насихаттау қажет. Әлеуметтік кәсіпорындар құру, босатылған тұлғалар үшін жұмыс орындарын бронь қою, арнайы өндірістер ашу маңызды. Кәсіптік оқытуды дамыту, нарықта сұранысқа ие мамандықтарды үйрету, практикалық дағдыларды қалыптастыру, сертификаттау жүргізу керек. Кәсіпкерлікті қолдау, бизнес-жоспарлау дағдыларын үйрету, микрокредиттер беру, менторлық бағдарламалар ұйымдастыру қажет.

Төртіншіден, стигматизацияға қарсы күресу. Қоғамдық сананы өзгерту, БАҚ-та ақпараттық науқандар жүргізу, босатылған тұлғалардың сәтті интеграция тарихтарын көрсету, стереотиптерді жою қажет. Білім беру бағдарламаларын әзірлеу, мектептерде, жоғары оқу орындарында ресоциализация мәселелерін қарастыру, толеранттылықты тәрбиелеу маңызды. Жұмыс берушілермен жұмыс жүргізу, семинарлар өткізу, босатылған тұлғалармен жұмыс істеудің артықшылықтарын түсіндіру, қорқыныштарды жою керек. Босатылған тұлғалардың волонтерлік қызметіне тартылуын қолдау, қоғамға қайтаруға мүмкіндік беру, оң имидж қалыптастыру қажет.

Бесіншіден, психологиялық қолдауды қамтамасыз ету. Босатылған тұлғалар үшін психологиялық кеңес беру орталықтарын құру, тегін қызметтер ұсыну, психологтар мен психотерапевттердің қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет. Топтық психотерапияны ұйымдастыру, өзара қолдау топтарын құру, тәжірибе алмасуға мүмкіндік беру маңызды. Посттравматикалық стресс бұзылыстарын емдеу, тәуелділіктерді жеңу бағдарламаларын жүзеге асыру, психикалық денсаулықты қалпына келтіру керек. Отбасылық терапияны ұсыну, қарым-қатынастарды қалпына келтіруге көмектесу, медиация қызметтерін көрсету қажет.

Алтыншыдан, отбасылық байланыстарды қалпына келтіру. Босату алдында отбасымен байланыс орнату, отбасылық кездесулерді ұйымдастыру, қарым-қатынастарды дайындау қажет. Отбасылық медиация қызметтерін ұсыну, конфликттерді шешуге көмектесу, өзара түсіністікті қалпына келтіру маңызды. Балалармен байланысты қолдау, ата-аналық құқықтарды қалпына келтіруге жәрдемдесу, балалармен қарым-қатынас дағдыларын үйрету керек. Отбасыларға материалдық қолдау көрсету, тұрғын үй мәселесін шешу, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету қажет.

Жетіншіден, құжаттық қолдау. Босатылу алдында барлық қажетті құжаттарды ресімдеу, жаңарту, қалпына келтіру, тегін заң көмегін көрсету қажет. Жеделдетілген рәсімдерді енгізу, әкімшілік кедергілерді жою, бюрократияны азайту маңызды. Электрондық құжаттарды пайдалануға көмектесу, цифрлық сауаттылықты арттыру, мемлекеттік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету керек. Құжаттарды ресімдеуге қаржылық көмек көрсету, алымдардан босату, әлеуметтік қолдау көрсету қажет.

Сегізіншіден, кәсіптік оқытуды дамыту. Түзеу мекемелерінде кәсіптік оқытуды жетілдіру, нарықта сұранысқа ие мамандықтарды үйрету, заманауи жабдықтармен қамтамасыз ету қажет. Босатылғаннан кейін кәсіптік оқытуды жалғастыру, қайта даярлау курстарын ұсыну, жаңа дағдыларды үйрету маңызды. Сертификаттау жүргізу, біліктілікті растау, еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілікті арттыру керек. Практикалық тәжірибе алуға мүмкіндік беру, өндірістік практиканы ұйымдастыру, жұмыс берушілермен байланыс орнату қажет.

Тоғызыншыдан, әлеуметтік қызметтерді үйлестіру. Әлеуметтік бейімделу жөніндегі үйлестіру орталықтарын құру, барлық қызметтерді бір терезе арқылы ұсыну, кешенді қолдау көрсету қажет. Жеке жағдай менеджерлерін тағайындау, әрбір босатылған тұлғамен жеке жұмыс жүргізу, жоспарлау, мониторинг жасау маңызды. Мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар, жеке сектор арасында серіктестік құру, ресурстарды біріктіру, тиімділікті арттыру керек. Ақпараттық жүйелерді интеграциялау, деректер алмасу, үздіксіз қызмет көрсетуді қамтамасыз ету қажет.

Оныншыдан, қаржыландыруды арттыру. Әлеуметтік бейімделу бағдарламаларына бюджет қаражатын арттыру, арнайы қорлар құру, ұзақ мерзімді қаржыландыруды қамтамасыз ету қажет. Қоғамдық ұйымдарды қолдау, гранттар беру, әлеуметтік тапсырыстар ұйымдастыру, олардың тұрақтылығын қамтамасыз ету маңызды. Жеке сектордың қатысуын ынталандыру, әлеуметтік инвестицияларды тарту, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті дамыту керек. Халықаралық донорлардан қаржылық қолдау алу, халықаралық бағдарламаларға қатысу, тәжірибе алмасу қажет.

Он біріншіден, мониторинг пен бағалау жүйесін құру. Әлеуметтік бейімделу көрсеткіштерін әзірлеу (жұмыспен қамтылу, тұрғын үймен қамтамасыз ету, қайталану деңгейі, әлеуметтік интеграция), үнемі мониторинг жүргізу қажет. Бағдарламалардың тиімділігін бағалау, нәтижелерді талдау, жақсарту аймақтарын анықтау, түзету шараларын қабылдау маңызды. Босатылған тұлғалардың пікірін жинау, олардың қажеттіліктерін зерттеу, қызметтерді жетілдіру керек. Зерттеулер жүргізу, ғылыми негізделген тәсілдерді әзірлеу, озық тәжірибені енгізу қажет.

Әлеуметтік бейімделудің әлеуметтік-экономикалық әсері айқын. Босатылған тұлғалардың сәтті интеграциясы қайталану деңгейін төмендетеді, қылмыстылықты азайтады, қоғамдық қауіпсіздікті арттырады. Қайталанудың азаюы қылмыстық әділет жүйесіне шығындарды төмендетеді, түзеу мекемелерінің жүктемесін азайтады, бюджет қаражатын үнемдейді. Босатылған тұлғалардың жұмыспен қамтылуы салық түсімдерін арттырады, әлеуметтік төлемдерді азайтады, экономикалық өсуге үлес қосады. Әлеуметтік интеграция әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады, қоғамдық сенімді арттырады, әлеуметтік капиталды дамытады.

Қорытынды. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуі заманауи қылмыстық саясаттың өзекті міндеті, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты, адам құқықтарын құрметтеудің көрсеткіші болып

табылады. Халықаралық тәжірибе әлеуметтік бейімделудің кешенді тәсілін, мемлекет, қоғам, жеке сектордың серіктестігін, жеке жағдайға бағытталған қолдауды көрсетеді. Қазақстан Республикасы босатылған тұлғаларды әлеуметтік қолдау жүйесін дамытуда, бірақ құқықтық мәселелер қала береді.

Негізгі құқықтық мәселелер заңнаманың іске асырылмауы, тұрғын үй мәселесі, жұмысқа орналасу қиындықтары, стигматизация, психологиялық проблемалар, отбасылық байланыстардың үзілуі, құжаттардың болмауы, кәсіптік дағдылардың жетіспеушілігі, әлеуметтік қызметтердің үйлестірілмеуі, қаржыландырудың төмендігі, мониторингтің болмауы болып табылады. Жетілдірудің негізгі бағыттары заңнаманы жетілдіру, тұрғын үй мәселесін шешу, жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету, стигматизацияға қарсы күресу, психологиялық қолдау, отбасылық байланыстарды қалпына келтіру, құжаттық қолдау, кәсіптік оқыту, әлеуметтік қызметтерді үйлестіру, қаржыландыруды арттыру, мониторинг пен бағалауды қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуінің жоғары деңгейіне қол жеткізуге, қайталануды азайтуға, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (2014 жылғы 5 шілде, өзгерістермен). – Астана, 2014.
2. Бекмағамбетов А.Б. Босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуі: теориялық аспектілер // Қылмыстану және қылмыстық-атқару құқығы. – 2023. – № 2. – 78-89 б.
3. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). – UN General Assembly, 2015.
4. Norwegian Correctional Service. Reintegration and Post-Release Support. – Oslo, 2023. – 167 p.
5. Federal Ministry of Justice Germany. Social Reintegration of Ex-Prisoners. – Berlin, 2023. – 189 p.
6. Ministry of Justice France. Post-Release Support System. – Paris, 2024. – 145 p.
7. Correctional Service Canada. Community Reintegration Programs. – Ottawa, 2023. – 201 p.
8. Қазақстан Республикасының «Сотталғандарды әлеуметтік қолдау туралы» Заңы (2002 жылғы 14 шілде, өзгерістермен). – Астана, 2002.
9. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. Босатылған тұлғаларды әлеуметтік қолдау: жағдайы және перспективалар. – Астана, 2024. – 123 б.
10. Нұрмағамбетова А.С. Босатылған тұлғалардың әлеуметтік бейімделуінің құқықтық мәселелері // Заңгер. – 2024. – № 1. – 67-78 б.
11. Қайырбеков С.Қ. Босатылған тұлғалардың жұмыспен қамтылуы: мәселелер және шешімдер // Еңбек және әлеуметтік қатынастар. – 2023. – № 4. – 89-98 б.
12. Әмірова Г.Т. Босатылған тұлғалардың психологиялық қалпына келуі // Психология және құқық. – 2024. – № 2. – 56-67 б.
13. Серікбаев Д.М. Босатылған тұлғалардың құқықтық мәртебесі және әлеуметтік интеграция // Мемлекет және құқық. – 2023. – № 3. – 78-87 б.
14. Төлеуова Б.Ж. Босатылған тұлғаларды әлеуметтік қолдаудың қаржылық аспектілері // Қаржы және экономика. – 2024. – № 1. – 45-56 б.
15. Жұмабеков Н.А. Босатылған тұлғалардың тұрғын үй мәселесі: халықаралық тәжірибе және ұлттық практика // Әлеуметтік саясат. – 2023. – № 4. – 67-76 б.

**«ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ
ОСУЖДЕННЫХ-ИНВАЛИДОВ В УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»**

Изтелеуова Ботагоз Сарсенбаевна

botagoz86@bk.ru

студент-магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, д.ю.н., профессор - Бегалиев Е.Н.

В статье исследуются правовые механизмы защиты прав и законных интересов осужденных-инвалидов в уголовно-исполнительной системе Республики Казахстан. Автор анализирует международные стандарты защиты прав инвалидов, лишенных свободы, закрепленные в Конвенции ООН о правах инвалидов, Минимальных стандартных правилах ООН в отношении обращения с заключенными. Рассматривается зарубежный опыт правовой защиты осужденных-инвалидов в США, Великобритании, Германии, Норвегии. Анализируются правовые основы защиты прав осужденных-инвалидов в Казахстане, закрепленные в Конституции, Уголовно-исполнительном кодексе, Законе о социальной защите инвалидов. Выявляются основные проблемы: недоступность инфраструктуры, недостаточное медицинское обслуживание, отсутствие индивидуального подхода, ограниченный доступ к образованию и культуре, трудности трудовой занятости, недостаточная социальная поддержка, отсутствие специализированных учреждений, дискриминация, низкая правовая грамотность, слабый мониторинг. Предлагаются направления совершенствования: обеспечение доступности инфраструктуры, улучшение медицинского обслуживания, внедрение индивидуального подхода, расширение доступа к программам, развитие трудовой занятости, усиление социальной поддержки, создание специализированных учреждений, противодействие дискриминации, правовое просвещение, усиление мониторинга, совершенствование законодательства, развитие альтернатив лишению свободы, взаимодействие с организациями инвалидов, подготовка специалистов, развитие научных исследований. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к защите прав осужденных-инвалидов, основанного на принципах уважения человеческого достоинства, недискриминации, инклюзии.

Защита прав и законных интересов осужденных-инвалидов представляет собой одну из наиболее актуальных проблем современной пенитенциарной системы. Лица с ограниченными возможностями здоровья, отбывающие наказание в виде лишения свободы, находятся в особо уязвимом положении, сталкиваясь с двойной стигматизацией и дискриминацией. С одной стороны, они ограничены в правах как осужденные, с другой – испытывают дополнительные трудности, связанные с инвалидностью [1]. Обеспечение достойных условий содержания, доступности инфраструктуры, медицинского обслуживания, социальной поддержки осужденных-инвалидов является важнейшей задачей государства, обязанного соблюдать международные стандарты прав человека и гуманистические принципы исполнения наказаний.

Международные стандарты защиты прав инвалидов закреплены в Конвенции ООН о правах инвалидов (2006), ратифицированной Республикой Казахстан в 2015 году. Конвенция провозглашает равенство всех людей перед законом, запрещает дискриминацию по признаку инвалидности, обязывает государства принимать меры для обеспечения доступности окружающей среды, услуг, информации для инвалидов [2]. Статья 14 Конвенции специально посвящена свободе и личной неприкосновенности инвалидов, устанавливает, что наличие инвалидности ни в коем случае не может служить основанием лишения свободы. Государства

обязаны обеспечить инвалидам, лишенным свободы, эффективный доступ к защите в соответствии с международным правом прав человека.

Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы, 2015) устанавливают специальные требования к содержанию заключенных с ограниченными возможностями здоровья. Правило 5 запрещает дискриминацию по признаку инвалидности, требует разумного приспособления для обеспечения эффективного доступа инвалидов к тюремной жизни на равной с другими основе. Правила 24-35 регулируют медицинское обслуживание заключенных, предусматривают специализированную помощь инвалидам, обеспечение вспомогательными устройствами, реабилитацию [3]. Европейские пенитенциарные правила (2006) также содержат положения о необходимости учета особых потребностей заключенных-инвалидов при организации режима содержания, медицинского обслуживания, трудовой занятости.

Зарубежный опыт демонстрирует различные подходы к защите прав осужденных-инвалидов. В США Закон об американцах с инвалидностью (Americans with Disabilities Act, 1990) распространяется на исправительные учреждения, запрещает дискриминацию инвалидов, требует обеспечения разумного приспособления. Тюремны обязаны обеспечить доступность зданий, услуг, программ для заключенных-инвалидов. Созданы специализированные учреждения для содержания инвалидов, оборудованные пандусами, лифтами, специальными камерами [4]. Заключенные-инвалиды имеют право на вспомогательные устройства, специализированное медицинское обслуживание, индивидуальные программы реабилитации. Однако правозащитные организации критикуют американскую систему за недостаточное финансирование, переполненность учреждений, случаи жестокого обращения с инвалидами.

В Великобритании Закон о равенстве (Equality Act, 2010) защищает инвалидов от дискриминации, включая заключенных. Тюремная служба обязана проводить оценку потребностей заключенных-инвалидов, разрабатывать индивидуальные планы поддержки, обеспечивать разумное приспособление. Созданы специализированные отделения для инвалидов с тяжелыми физическими нарушениями, обеспечивающие круглосуточный уход [5]. Заключенные-инвалиды имеют доступ к профессиональному обучению, адаптированным образовательным программам, социальным услугам. Независимые инспекторы регулярно проверяют условия содержания инвалидов, выявляют нарушения. В Германии законодательство земель об исполнении наказаний содержит положения о защите прав осужденных-инвалидов. Тюремны обязаны обеспечить доступность для инвалидов, предоставить необходимые вспомогательные средства, специализированное медицинское обслуживание. Созданы социально-терапевтические учреждения для осужденных с психическими расстройствами, обеспечивающие интенсивную психологическую и медицинскую помощь [6]. Осужденные-инвалиды освобождаются от обязательного труда или привлекаются к труду с учетом их возможностей. Развита система постпенитенциарной поддержки инвалидов, содействия их социальной интеграции после освобождения. В Норвегии пенитенциарная система ориентирована на принцип нормализации, согласно которому условия содержания заключенных должны максимально приближаться к условиям жизни в обществе. Осужденные-инвалиды содержатся в обычных учреждениях, адаптированных для их нужд, а не в специализированных изоляторах. Обеспечивается полная доступность инфраструктуры, индивидуальное сопровождение, реабилитационные программы [7]. Осужденные-инвалиды участвуют в общих мероприятиях, трудовой деятельности, образовательных программах наравне с другими заключенными. Норвежский опыт демонстрирует эффективность инклюзивного подхода, предотвращающего изоляцию и стигматизацию инвалидов.

В Республике Казахстан правовые основы защиты прав осужденных-инвалидов закреплены в Конституции, Уголовно-исполнительном кодексе (2014), Законе «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» (2005), Законе «О ратификации Конвенции о правах инвалидов» (2015), ведомственных нормативных актах. Конституция гарантирует

равенство всех перед законом и судом, запрещает дискриминацию по любым основаниям, включая состояние здоровья. Уголовно-исполнительный кодекс устанавливает принцип гуманизма, уважения человеческого достоинства осужденных, дифференциации и индивидуализации исполнения наказаний [8].

Статья 11 УИК РК закрепляет основные права осужденных, включая право на охрану здоровья, медицинскую помощь, социальное обеспечение. Осужденные-инвалиды имеют право на условия содержания, учитывающие состояние их здоровья, специализированное медицинское обслуживание, обеспечение вспомогательными средствами, протезно-ортопедическими изделиями. Статья 106 УИК устанавливает, что осужденные-инвалиды первой и второй групп освобождаются от обязательного труда, инвалиды третьей группы привлекаются к труду с учетом рекомендаций медико-социальной экспертизы [9]. Осужденные-инвалиды имеют право на дополнительные свидания, посылки, передачи.

Закон «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» устанавливает государственные гарантии инвалидам, включая обеспечение доступности объектов социальной инфраструктуры, транспорта, информации, медицинского обслуживания, социальной поддержки. Инвалиды имеют право на индивидуальную программу реабилитации, определяющую комплекс мер медицинской, социальной, профессиональной реабилитации [10]. Законодательство не содержит специальных положений, исключающих осужденных-инвалидов из сферы действия гарантий, что означает их распространение на лиц, отбывающих наказание.

Несмотря на правовое регулирование, защита прав осужденных-инвалидов в Казахстане сталкивается с серьезными проблемами. Первая проблема – недоступность инфраструктуры исправительных учреждений для инвалидов. Большинство учреждений построены десятилетия назад, не приспособлены для нужд инвалидов. Отсутствуют пандусы, лифты, специально оборудованные камеры, санитарные узлы. Инвалиды-колясочники не могут самостоятельно передвигаться по территории учреждения, пользоваться столовой, медицинским пунктом, библиотекой [11]. Доступность информации для инвалидов по зрению и слуху не обеспечена, отсутствуют материалы на шрифте Брайля, сурдопереводчики.

Вторая проблема – недостаточное медицинское обслуживание осужденных-инвалидов. Медицинские части исправительных учреждений не обладают необходимым оборудованием, специалистами для оказания специализированной помощи инвалидам. Отсутствуют врачи узких специальностей: ортопеды, неврологи, офтальмологи, сурдологи. Осужденные-инвалиды не обеспечиваются в полном объеме необходимыми лекарствами, вспомогательными устройствами, протезно-ортопедическими изделиями [12]. Реабилитационные мероприятия, предусмотренные индивидуальными программами реабилитации, не проводятся из-за отсутствия условий и специалистов.

Третья проблема – отсутствие индивидуального подхода к осужденным-инвалидам. Режим содержания, распорядок дня, требования не учитывают особые потребности инвалидов. Осужденные-инвалиды вынуждены соблюдать общие правила, не приспособленные к их возможностям. Отсутствуют индивидуальные планы отбывания наказания, учитывающие состояние здоровья, потребности в реабилитации, социальной поддержке. Персонал учреждений не обучен работе с инвалидами, не понимает их специфических потребностей, проявляет дискриминационное отношение [13].

Четвертая проблема – ограниченный доступ осужденных-инвалидов к образовательным, культурным, спортивным программам. Образовательные учреждения при исправительных колониях не адаптированы для инвалидов, отсутствуют специальные образовательные программы, вспомогательные технологии. Инвалиды по зрению и слуху фактически лишены возможности получать образование. Культурные и спортивные мероприятия не учитывают потребности инвалидов, отсутствуют адаптивные спортивные программы, доступные культурные мероприятия [14].

Пятая проблема – трудности трудовой занятости осужденных-инвалидов. Несмотря на освобождение инвалидов первой и второй групп от обязательного труда, многие из них

желают работать, но не имеют возможности из-за отсутствия адаптированных рабочих мест. Инвалиды третьей группы формально могут привлекаться к труду, но фактически не обеспечиваются работой, соответствующей их возможностям и рекомендациям медико-социальной экспертизы. Отсутствует система профессионального обучения инвалидов, подготовки к трудоустройству после освобождения [15].

Шестая проблема – недостаточная социальная поддержка осужденных-инвалидов. Социальные службы исправительных учреждений не обладают достаточными ресурсами для оказания помощи инвалидам. Отсутствует система индивидуального сопровождения, психологической поддержки, подготовки к освобождению. Осужденные-инвалиды не получают информацию о своих правах, возможностях социальной поддержки, реабилитации. Связь с семьей затруднена из-за удаленности учреждений, ограниченных возможностей передвижения инвалидов.

Седьмая проблема – отсутствие специализированных учреждений для содержания осужденных-инвалидов. В Казахстане нет исправительных учреждений, специально предназначенных для инвалидов, оборудованных необходимой инфраструктурой, укомплектованных специалистами. Осужденные-инвалиды содержатся в обычных учреждениях, не приспособленных для их нужд. Попытки создания специализированных отделений не решают проблему системно, носят локальный характер.

Восьмая проблема – дискриминация и стигматизация осужденных-инвалидов. Инвалиды сталкиваются с негативным отношением как со стороны персонала, так и со стороны других осужденных. Персонал воспринимает инвалидов как обузу, не желает создавать для них особые условия. Другие осужденные проявляют агрессию, издеваются над инвалидами, используют их уязвимость. Отсутствуют механизмы защиты инвалидов от дискриминации, насилия, эксплуатации.

Девятая проблема – недостаточная правовая грамотность осужденных-инвалидов. Многие инвалиды не знают своих прав, не умеют их отстаивать, не имеют доступа к юридической помощи. Правовое просвещение осужденных не учитывает особые потребности инвалидов, информация не предоставляется в доступных форматах. Механизмы обжалования нарушений прав недоступны для инвалидов из-за физических, коммуникативных барьеров.

Десятая проблема – отсутствие эффективного мониторинга и контроля за соблюдением прав осужденных-инвалидов. Прокурорский надзор, ведомственный контроль не уделяют достаточного внимания положению инвалидов в исправительных учреждениях. Общественные наблюдательные комиссии не обладают специальными знаниями о правах инвалидов, не проводят целенаправленный мониторинг. Национальный превентивный механизм против пыток недостаточно фокусируется на уязвимых группах, включая инвалидов.

Совершенствование правовых механизмов защиты прав осужденных-инвалидов должно осуществляться по следующим направлениям. Во-первых, обеспечение доступности инфраструктуры исправительных учреждений. Необходимо провести аудит доступности всех учреждений, разработать планы адаптации зданий, сооружений, территорий для нужд инвалидов. Следует оборудовать учреждения пандусами, лифтами, специальными камерами, санитарными узлами, адаптированными для различных видов инвалидности. Необходимо обеспечить доступность информации, создав материалы на шрифте Брайля, аудиоформате, понятном языке, обеспечив услуги сурдопереводчиков

Во-вторых, улучшение медицинского обслуживания осужденных-инвалидов. Необходимо укомплектовать медицинские части исправительных учреждений врачами-специалистами, необходимым оборудованием, лекарствами. Следует обеспечить осужденных-инвалидов вспомогательными устройствами, протезно-ортопедическими изделиями, техническими средствами реабилитации в соответствии с индивидуальными программами реабилитации. Необходимо создать систему реабилитации осужденных-инвалидов, включающую медицинскую, социальную, профессиональную реабилитацию.

В-третьих, внедрение индивидуального подхода к осужденным-инвалидам. Необходимо разрабатывать индивидуальные планы отбывания наказания, учитывающие состояние здоровья, потребности в медицинской помощи, реабилитации, социальной поддержке. Следует адаптировать режим содержания, распорядок дня, требования к возможностям инвалидов. Необходимо обучить персонал исправительных учреждений работе с инвалидами, формировать уважительное отношение, понимание специфических потребностей.

В-четвертых, обеспечение доступа осужденных-инвалидов к образовательным, культурным, спортивным программам. Необходимо адаптировать образовательные программы для инвалидов, обеспечить вспомогательными технологиями, специальными учебными материалами. Следует создать условия для получения образования инвалидами по зрению, слуху, с интеллектуальными нарушениями. Необходимо разработать адаптивные спортивные программы, обеспечить доступность культурных мероприятий для всех категорий инвалидов.

В-пятых, развитие системы трудовой занятости и профессионального обучения осужденных-инвалидов. Необходимо создать адаптированные рабочие места, соответствующие возможностям инвалидов, обеспечивающие разумное приспособление. Следует организовать профессиональное обучение инвалидов востребованным специальностям, учитывающим ограничения здоровья. Необходимо разработать программы подготовки к трудоустройству после освобождения, содействия занятости освобожденных инвалидов.

В-шестых, усиление социальной поддержки осужденных-инвалидов. Необходимо создать систему индивидуального сопровождения инвалидов, включающую социальных работников, психологов, специалистов по реабилитации. Следует обеспечить психологическую поддержку, помощь в адаптации к условиям содержания, подготовке к освобождению. Необходимо развивать систему постпенитенциарной поддержки освобожденных инвалидов, содействия их социальной интеграции.

В-седьмых, создание специализированных учреждений или отделений для содержания осужденных-инвалидов. Необходимо рассмотреть возможность создания специализированных учреждений для инвалидов с тяжелыми физическими нарушениями, требующих постоянного ухода. Следует создать специализированные отделения при существующих учреждениях, оборудованные необходимой инфраструктурой, укомплектованные специалистами. Необходимо разработать стандарты содержания осужденных-инвалидов, определяющие условия, услуги, персонал.

В-восьмых, противодействие дискриминации и защита от насилия. Необходимо установить законодательный запрет дискриминации осужденных по признаку инвалидности, предусмотреть ответственность за нарушения. Следует создать механизмы защиты инвалидов от насилия, эксплуатации, жестокого обращения со стороны персонала и других осужденных. Необходимо проводить обучение персонала принципам недискриминации, уважения прав инвалидов, формировать культуру инклюзии.

В-девятых, правовое просвещение и обеспечение доступа к правосудию. Необходимо организовать правовое просвещение осужденных-инвалидов в доступных форматах, информировать о правах, механизмах защиты. Следует обеспечить доступ к бесплатной юридической помощи, адаптировать процедуры обжалования для инвалидов. Необходимо создать механизмы подачи жалоб, доступные для инвалидов с различными нарушениями, обеспечить своевременное рассмотрение обращений.

В-десятых, усиление мониторинга и контроля за соблюдением прав осужденных-инвалидов. Необходимо включить в программы прокурорских проверок, ведомственного контроля специальный раздел, посвященный правам инвалидов. Следует обучить членов общественных наблюдательных комиссий, национального превентивного механизма методам мониторинга соблюдения прав инвалидов. Необходимо проводить регулярные независимые

проверки условий содержания осужденных-инвалидов с участием экспертов, правозащитников, представителей организаций инвалидов.

В-одиннадцатых, совершенствование законодательства. Необходимо внести изменения в Уголовно-исполнительный кодекс, детализирующие права осужденных-инвалидов, обязанности администрации по их обеспечению. Следует разработать специальные правила содержания осужденных-инвалидов, определяющие стандарты условий, медицинского обслуживания, реабилитации. Необходимо привести национальное законодательство в полное соответствие с Конвенцией ООН о правах инвалидов, международными стандартами.

В-двенадцатых, развитие альтернатив лишению свободы для инвалидов. Необходимо расширить применение наказаний, не связанных с лишением свободы, в отношении лиц с инвалидностью. Следует развивать институт условного осуждения, домашнего ареста, общественных работ с учетом возможностей инвалидов. Необходимо предусмотреть специальные основания освобождения от наказания по болезни для инвалидов с тяжелыми заболеваниями, несовместимыми с отбыванием наказания.

В-тринадцатых, взаимодействие с организациями инвалидов. Необходимо привлекать общественные объединения инвалидов к мониторингу условий содержания, разработке программ реабилитации, правовому просвещению. Следует создать консультативные советы при исправительных учреждениях с участием представителей организаций инвалидов. Необходимо использовать опыт, экспертизу организаций инвалидов для совершенствования пенитенциарной системы.

В-четырнадцатых, подготовка специалистов. Необходимо включить в программы подготовки сотрудников уголовно-исполнительной системы специальные курсы по правам инвалидов, работе с лицами с ограниченными возможностями. Следует организовать повышение квалификации действующих сотрудников, обучение методам работы с инвалидами. Необходимо привлекать к работе в исправительных учреждениях специалистов по реабилитации, социальных работников, психологов, специализирующихся на работе с инвалидами. В-пятнадцатых, развитие научных исследований. Необходимо активизировать исследования проблем осужденных-инвалидов, изучение их потребностей, эффективности реабилитационных программ. Следует проводить социологические опросы, изучать международный опыт, разрабатывать научно обоснованные рекомендации. Необходимо создать базу данных об осужденных-инвалидах, позволяющую анализировать их положение, планировать меры поддержки.

Защита прав и законных интересов осужденных-инвалидов представляет собой важнейшую задачу гуманизации уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан. Лица с ограниченными возможностями здоровья, отбывающие наказание, находятся в особо уязвимом положении, нуждаются в специальной защите и поддержке. Казахстан, ратифицировав Конвенцию ООН о правах инвалидов, принял на себя обязательства обеспечить инвалидам, лишенным свободы, все права и свободы на равной с другими основе.

Несмотря на правовое регулирование, существуют серьезные проблемы: недоступность инфраструктуры, недостаточное медицинское обслуживание, отсутствие индивидуального подхода, ограниченный доступ к образованию и культуре, трудности трудовой занятости, недостаточная социальная поддержка, отсутствие специализированных учреждений, дискриминация, низкая правовая грамотность, слабый мониторинг. Совершенствование правовых механизмов защиты требует комплексного подхода: обеспечения доступности, улучшения медицинского обслуживания, индивидуализации, расширения доступа к программам, развития трудовой занятости, усиления социальной поддержки, создания специализированных учреждений, противодействия дискриминации, правового просвещения, усиления мониторинга, совершенствования законодательства, развития альтернатив, взаимодействия с организациями инвалидов, подготовки специалистов, научных исследований.

Только системный подход, основанный на принципах уважения человеческого достоинства, недискриминации, инклюзии, обе спечит эффективную защиту прав

осужденных-инвалидов, создаст условия для их реабилитации и успешной социальной интеграции после освобождения.

Список использованной литературы:

1. Малиновский А.А. Уязвимые категории осужденных: проблемы правовой защиты // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. – 2023. – № 2. – С. 12-17.
2. Конвенция ООН о правах инвалидов от 13 декабря 2006 года. Ратифицирована Законом Республики Казахстан от 20 февраля 2015 года № 288-V ЗРК.
3. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 70/175 от 17 декабря 2015 года.
4. Bronson J., Carson E.A. Prisoners with Disabilities in U.S. Correctional Facilities // Bureau of Justice Statistics Special Report. – Washington, 2023. – 45 p.
5. Her Majesty's Inspectorate of Prisons. Disabled Prisoners: A Short Thematic Review. – London, 2022. – 78 p.
6. Dünkel F., Morgenstern C. Prison Law and Prison Systems in Germany // International Journal of Prison Health. – 2023. – Vol. 19. – P. 234-256.
7. Ugelvik T. Incarceration and Human Rights in Norway // Punishment and Society. – 2022. – Vol. 24. – P. 445-467.
8. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2014.
9. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Республики Казахстан / Под ред. Рахметова С.М. – Алматы: Жеті жарғы, 2023. – 568 с.
10. Закон Республики Казахстан «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» от 13 апреля 2005 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2005.
11. Доклад Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан о деятельности в 2023 году. – Астана, 2024. – С. 89-94.
12. Бекмагамбетов А.Б. Медицинское обеспечение осужденных: проблемы и пути решения // Пенитенциарная медицина. – 2023. – № 3. – С. 45-52.
13. Нурпеисова А.К. Индивидуализация исполнения наказания в отношении осужденных с ограниченными возможностями здоровья // Право и государство. – 2024. – № 1. – С. 78-86.
14. Сарсенбаев Т.Е. Образовательные программы в исправительных учреждениях: доступность для уязвимых категорий // Пенитенциарная педагогика. – 2023. – № 4. – С. 67-75.
15. Жумадилова Г.С. Трудовая занятость осужденных-инвалидов: правовые аспекты // Трудовое право Казахстана. – 2024. – № 2. – С. 56-64.

ӘОК 342.727:004.738.5

«ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ- КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІ»

Коженязова Дарига Талгатовна

darigakozenazova@gmail.com

“Құқықтану” білім бағдарламасының 4 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі - з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Садықов.А.Ж.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы интернет желісіндегі сөз бостандығын іске асырудың конституциялық-құқықтық негіздері қарастырылады. Зерттеуде Конституция нормалары, онлайн-платформалар мен масс-медиа туралы заңдар, сондай-ақ интернет-ресурстарға қолжетімділікті шектеу тетіктері талданды. Негізгі назар сөз бостандығы кепілдіктері мен цифрлық ортадағы құқықтық шектеулердің арақатынасына аударылды. Талдау нәтижесінде интернеттегі сөз бостандығының құқықтық негізі бар екені, бірақ оны іске

асыру салалық заңнаманың сапасына, құқық қолдану тәжірибесіне және шектеу шараларының пропорционал болуына тәуелді екені анықталды.

Кілт сөздер: сөз бостандығы, интернет, Конституция, онлайн-платформалар, масс-медиа, цифрлық құқық, ақпаратқа қол жеткізу, құқықтық шектеу.

2023 жылы Қазақстанда онлайн-платформаларға арналған жеке заң қабылданды, 2024 жылы масс-медиа туралы жаңа заң күшіне енді. Формалды тұрғыдан қарағанда, құқықтық алаң кеңейген сияқты. Бірақ нақ осы жерден негізгі қайшылық басталады: Конституция сөз бостандығына кепілдік береді және цензураға тыйым салады [1], ал интернет кеңістігінде контентті шектеу, платформамен өзара әрекет ету, материалды өшіру, қолжетімділікті тарылту сияқты нақты тетіктер біртіндеп көбейіп келеді [2] [3]. Заң мәтіні мен цифрлық күнделікті өмірдің арасы әрдайым қабыса бермейді. Теорияда азамат өз пікірін еркін жариялай алады. Іс жүзінде жазба қай платформада шыққаны, оны кім таратқаны, қандай орган назар аударғаны және контенттің қандай санатқа жатқызылғаны шешуші рөл ойнайды.

Мәселе жай ғана «интернетте пікір айтуға бола ма» деген сұрақпен шектелмейді. Негізгі түйін басқа. Интернеттегі сөз бостандығы қазір кемінде төрт қабаттан тұрады: конституциялық кепілдік, ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігі, онлайн-платформаның ішкі ережесі және мемлекеттік шектеу тетігі. Бір қарағанда осы төрт элемент бір жүйе сияқты. Бірақ олардың мүддесі үнемі бір бағытта жүрмейді. Мысалы, платформа қауіпті контентті өшіруді қауіпсіздік деп түсінеді, уәкілетті орган қоғамдық тәртіпті алға тартады, ал қолданушы мұны пікір білдіру құқығына араласу деп қабылдауы мүмкін. Осындай түйісу нүктелерінде құқықтық даулар шығады. Әсіресе анонимді арна, қысқа видео, репост, пікір қалдыру немесе скриншот арқылы таратылған ақпаратқа келгенде шекара тіпті бұлдырылады.

Тағы бір өткір мәселе бар. Конституция жалпы қағиданы бекітеді [1], бірақ интернеттегі сөз бостандығы көбіне салалық заңдар арқылы «тіріледі». 2023 жылғы «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заң онлайн-платформаларды құқықтық айналымға нақты енгізді [2]. 2024 жылғы «Масс-медиа туралы» Заң ақпарат тарату саласын жаңа терминдермен және жаңа құрылыммен қайта жинады [3]. Осы өзгерістердің сырт көрінісі заманауи реттеу сияқты. Дегенмен осы реттеудің ішінде бір даулы тұс сақталып отыр: интернет қолданушысының қарапайым пікірі қай сәттен бастап құқықтық бақылаудың нысанына айналады деген сұраққа әлі де біржақты жауап жоқ. Бұл тұс қағаз жүзінде реттелгендей көрінеді, бірақ нақты құқық қолдану тәжірибесінде әр жағдай бөлек бағаланады.

Мәселені одан сайын күрделендіретін нәрсе – қолжетімділікті шектеу тетіктерінің болуы. Құқықтық жүйеде интернет-ресурстарға және онлайн сервистерге қатысты шектеу шаралары қарастырылған [4]. Мұндай шаралар әдетте заңсыз контентке, қоғамдық қауіпсіздікке, өзге де қорғалатын мүдделерге байланысты түсіндіріледі. Бірақ шектеудің өзі әрқашан бейтарап құрал болып қала бермейді. Өйткені интернетте бір материалды нысанаға алу кейде тұтас парақшаға, арнаға немесе коммуникация ағынына әсер етеді. Бір жазбаны шектеу мен бүкіл ақпараттық өрісті суыту екі бөлек нәрсе. Практикада осы айырма жиі ескерілмей қалады. Сол себепті интернеттегі сөз бостандығын зерттегенде тек рұқсат беретін нормаларды емес, шектеудің көлемі мен пропорциясын да қатар қарау қажет.

Тағы бір назар аударатын жайт – сөз бостандығы интернетте тек «сөйлеу құқығы» күйінде жұмыс істемейді. Ол ақпаратқа қол жеткізу құқығымен, цифрлық инфрақұрылыммен, платформалық алгоритммен және пайдаланушының көріп отырған ақпараттық ортасымен байланысып кеткен. Азамат формалды түрде ойын жариялағанымен, оның пікірі алгоритммен көмескіленуі, ескерту белгісімен берілуі, аудиториясы тарылуы немесе мүлде көрінбей қалуы мүмкін. Мұндай жағдайда құқықтық мәселе тек тікелей тыйымнан емес, жанама шектеуден де туындайды. Осы себепті интернет желісіндегі сөз бостандығын іске асырудың конституциялық-құқықтық негіздерін зерттеу теориялық қызығушылық үшін ғана қажет емес. Ол нақты құқықтық шекараны, мемлекеттік араласудың шегін және цифрлық ортадағы азамат еркіндігінің шынайы көлемін түсіну үшін қажет.

Интернеттегі сөз бостандығы тақырыбы жаңа емес. Бірақ 2023–2025 жылдары Қазақстанда бұл мәселе едәуір күрделенді. Әңгіме енді жай пікір айту еркіндігімен

шектелмейді. Оған онлайн-платформалар, алгоритмдер, таргеттелген жарнама, контентті шектеу және мемлекеттік араласу қосылды. Конституция сөз және шығармашылық бостандығына кепілдік береді, цензураға тыйым салады [1]. Соған қарамастан интернеттегі нақты дауларда осы норманың шекарасы оңай анықталмайды. Пост, сторис, анонимді арна, шетелдік платформа және медиаконтент бір құқықтық кеңістікке сыйғанымен, олардың бәріне бірдей тәсіл қолдану әрдайым мүмкін емес.

Соңғы зерттеулерде сөз бостандығы көбіне ақпаратқа қол жеткізу құқығымен қатар қарастырылады. Мұның себебі түсінікті: адамда пікір айту еркіндігі болғанымен, бастапқы ақпаратқа жету шектелсе, сол еркіндік толық іске аспайды. Қазақстандағы негізгі құқықтық тіректердің бірі – «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заң [2]. Д. Дигай, Д. Нұрмұханқызы және Б. Таубаев ақпаратқа қол жеткізу құқығын сөз бостандығының алғышарты ретінде бағалайды [6]. Олардың пайымдауынша, мәселе тек жариялау еркіндігінде емес, азаматтың сенімді дерекке уақытында жете алуында жатыр.

2023 жылғы «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заң интернеттегі қатынастарды арнайы құқықтық алаңға шығарды [3]. Бұған дейін онлайн орта көбіне жалпы ақпараттық заңнама арқылы жанама реттеліп келсе, енді платформа жеке құқықтық объект ретінде танылды. Бірақ осы тұста жаңа күмән туады. Платформаны реттеу мен платформадағы пікір еркіндігін қорғау әрдайым бір бағытта жүрмейді. Бір жағдайда модерация қауіпсіздік құралы сияқты көрінеді, екінші жағдайда сол модерация пікірге қысым жасау тәсіліне айналуы мүмкін [3].

2024 жылғы «Масс-медиа туралы» Заң бұл пікірталасты одан әрі тереңдетті [4]. Заң медиа саласын жаңартты, бірақ сонымен бірге кәсіби журналистика, блогерлік контент және платформалық коммуникацияның арасындағы шекараны күрделендірді. Жеке цифрлық пікір мен медиалық өнімнің арасы барлық жағдайда бірдей ажыратылмайды. Сондықтан жаңа заң мәселені жауып тастаған жоқ, қайта жаңа сұрақтар ашты [4].

Шектеу тетіктері де назардан тыс қалмайды. 2024 жылы интернет-ресурстарға, шетелдік онлайн-платформаларға және мессенджер сервистеріне қолжетімділікті шектеу қағидалары бекітілді [5]. Құқықтық жағынан бұл мемлекеттің араласу тәртібін рәсімдейді. Бірақ практикалық жағынан ең даулы жер де осы. Шектеу нақты қауіпке сай келе ме, әлде тым кең қолданылатын құралға айнала ма деген сұрақ ашық қалып отыр. Ю. С. Костяная да ақпараттық қауіпсіздік пен еркіндіктің арасы үнемі шиеленісті күйде болатынын жазады [7].

Соңғы зерттеулер интернеттегі сөз бостандығына жанама әсер ететін жаңа факторларды да көрсетеді. С. Б. Ахметова, А. А. Касымжанова және А. С. Ибраева профилирлеу мен таргеттелген жарнаманың ықпалын талдай отырып, алгоритм адамның қандай ақпаратты жиі көретінін, нені маңызды деп қабылдайтынын айқындайтынын көрсетеді [8]. Ал С. К. Укин, Р. Г. Нурмагамбетов және И. В. Михайличенко цифрлық құқықтың жеке құқықтық массив ретінде қалыптасып келе жатқанын атап өтеді [9]. Б. Джунусова интернеттегі кез келген шектеу түптің түбінде конституциялық өлшеммен бағаланатынын көрсетеді: ол заңмен бекітілген бе, мақсаты заңды ма, шамасы пропорционалды ма [10]. Негізгі мәселе осында. Қазақстанда интернеттегі сөз бостандығының құқықтық негізі бар. Бірақ оның шынайы қорғалуы енді тек Конституция мәтініне емес, салалық заңдардың сапасына, құқық қолдану тәжірибесіне және шектеу шараларының шамадан аспауына тәуелді.

Зерттеу 2022–2025 жылдар аралығындағы 10 дереккөзге сүйеніп жүргізілді: 4 нормативтік акт, 6 ғылыми жарияланым. Негізгі құқықтық блокқа Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабы, «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» 2023 жылғы Заң, «Масс-медиа туралы» 2024 жылғы Заң және 2024 жылғы интернет-ресурстарға, шетелдік онлайн-платформаларға, сондай-ақ мессенджер сервистеріне қолжетімділікті шектеу қағидалары енгізілді. Қосымша контекст үшін Бюро ұлттық статистикасының интернет қолдану жөніндегі ресми көрсеткіштері де ескерілді: 2024 жылғы дерек қатарында 6–74 жас аралығындағы халықтың интернет пайдалануы 97,6% деңгейіне жеткені көрсетілген. Мұндай жағдайда сөз бостандығы туралы дауды шеткі немесе тар саладағы мәселе деп қарау қиын. Өңгіме көпшілік пайдаланатын кеңістік туралы жүріп отыр.

Әдістемелік негіз ретінде үш тәсіл қолданылды. Біріншісі - формальды-құқықтық талдау. Ол әр актідегі кепілдік, міндет, шектеу және уәкілетті орган өкілеттігінің мәтінін салыстыру үшін қажет болды. Екіншісі - салыстырмалы-құқықтық талдау. Мұнда ғылыми еңбектердегі пікірлер заң мәтінімен беттестірілді: қай жерде құқықтық логика сәйкес келеді, қай жерде практикаға келгенде бос саңылау қалады деген сұрақ қойылды. Үшіншісі - проблемалық контент-талдау. Соның көмегімен төрт түйін бөлініп алынды: 1) конституциялық кепілдік, 2) ақпаратқа қол жеткізу, 3) платформалық реттеу, 4) шектеу тетіктері. Зерттеу дәл осы төрт түйіннің бір-біріне қалай тірелетінін көрсетуге бағытталды.

Зерттеу кезінде бірінші байқалған нәрсе - Қазақстандағы интернеттегі сөз бостандығы бір ғана нормаға сүйеніп тұрған жоқ. Құқықтық негіз көпқабатты. Ең жоғарғы деңгейде Конституция сөз бостандығын және цензураға тыйымды бекітеді. Одан төменде салалық заңдар сол еркіндіктің интернеттегі нақты режимін айқындайды. Ал одан кейін ведомстволық қағидалар іске қосылады. Мәселе де осы жерден басталады. Жалпы кепілдік жоғарыда тұр, ал күнделікті цифрлық өмірге әсер ететін нақты механизмдер төменгі деңгейдегі актілер арқылы жүреді. Соның салдарынан азамат үшін ең маңызды сұрақ «құқық бар ма» дегеннен гөрі «ол құқық қандай жағдайда тарылуы мүмкін» деген сұраққа ауысады.

Кесте 1 - Қазақстанда интернеттегі сөз бостандығына ықпал еткен негізгі құқықтық кейстер (2022–2025)

Нақты кейс	Не болды	Қолданылған немесе қатысы бар құқықтық негіз
Қаңтар оқиғасы кезіндегі интернеттің жаппай өшуі	Қазақстанда 2022 жылғы 5–10 қаңтар аралығында интернет қолжетімділігі қатты шектелді; халықаралық мониторинг пен Reuters бұл үзілістің ел ауқымында болғанын тіркеді	ҚР Конституциясы, 20-бап – сөз және ақпарат еркіндігі; «Байланыс туралы» Заң, 41-1-бап – интернет-ресурстарға және байланыс қызметтеріне қолжетімділікті тоқтата тұру тетігі
«Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» заңның қабылдануы	Қазақстан онлайн-платформаны жеке құқықтық объект ретінде арнайы реттей бастады. Заң платформалардың Қазақстан аумағындағы жұмыс режимін, заңды өкіл мәселесін және жауаптылықты бекітті	«Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заң, 9-бап – платформалардың Қазақстандағы құқықтық режимі; 24-бап – заңнаманы бұзғаны үшін жауаптылық
Шетелдік платформаларға қолжетімділікті кезең-кезеңмен шектеу қағидаларының енгізілуі	2024 жылғы 24 маусымдағы №267-НҚ бұйрықпен интернет-ресурстарға, шетелдік онлайн-платформаларға және мессенджер сервистеріне қолжетімділікті шектеу қағидалары бекітілді. Талдауларда 10%, 50%, 90% тәрізді кезең-кезеңмен шектеу механизмі көрсетілді	Мәдениет және ақпарат министрінің №267-НҚ бұйрығы; «Байланыс туралы» Заң, 41-1-бап; қағидалар уәкілетті орган нұсқамасы арқылы орындалады
«Масс-медиа туралы» жаңа заңның қабылдануы	2024 жылғы 19 маусымда «Масс-медиа туралы» заң қабылданды; ол медиа саласындағы қатынастардың құқықтық негіздерін жаңартты және сөз бостандығына конституциялық құқықты қамтамасыз етуге бағытталғанын тікелей бекітті	«Масс-медиа туралы» Заң; 67-бап – масс-медиа заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық

Данияр Әділбековтің Telegram-дағы жарияланымдары үшін сотталуы	Журналист Данияр Әділбеков Telegram-дағы жазбаларына байланысты 2024 жылғы қазанда сотталды. Адам құқықтары ұйымдары мен медиа еркіндігі ұйымдары үкімнің ҚК 274-бап және 419-бап бойынша шыққанын жариялады	ҚР Қылмыстық кодексі, 274-бап – көрінеу жалған ақпарат тарату; 419-бап, 3-бөлік – көрінеу жалған сөз жеткізу
TikTok-қа қатысты шектеу талқысы және платформамен ресми жұмыс	Қазақстанда TikTok-ты шектеу туралы депутаттық ұсыныс талқыланды. Бірақ үкімет жауабында уәкілетті органдардың TikTok-тың Орталық Азиядағы ресми өкілдігімен тұрақты байланыста екені, ал платформаның 2024 жылдың қаңтар–тамызында Қазақстанда 13 жасқа дейінгі балаларға тиесілі 1 239 635 аккаунтты өшіргені айтылды	Онлайн-платформалар туралы Заң, 9-бап – Қазақстандағы құқықтық режим және өкілдік логикасы
Temirlan Ensebek / Qaznews24 ісі	Сатиралық Qaznews24 Instagram парақшасының авторы Темірлан Еңсебек 2025 жылғы 17 қаңтарда ұсталып, кейін оған Instagram-дағы постқа байланысты ҚК 174-бап бойынша айып тағылғаны хабарланды	ҚР Қылмыстық кодексі, 174-бап – алауыздықты қоздыру
Жалған ақпарат үшін әкімшілік практика: 38 адам	ІІМ 2025 жылдың алғашқы алты айында ӘҚБтК 456-2-бабы бойынша 38 адамның әкімшілік жауапкершілікке тартылғанын хабарлады. Мысал ретінде Атырауда бөгет қирады деген жалған видео және Петропавлда сотталғандар туралы жалған ақпарат келтірілді	ӘҚБтК, 456-2-бап – жалған ақпаратты орналастыру, тарату

Бұл кестеде ең маңыздысы - құқықтық қабаттардың бір-бірінен бөлек жүрмейтіні. Конституцияның 20-бабы сөз бен ақпарат еркіндігіне кепілдік береді. Бірақ интернетке келгенде сол кепілдік бірден салалық заңдармен, техникалық қағидалармен, платформалардың ішкі модерациясымен және қылмыстық не әкімшілік жауаптылықпен түйіседі. 2022 жылғы жаппай интернет өшіру оқиғасы ең шеткі сценарийді көрсетті: теориядағы еркіндік іс жүзінде толық тоқтатылуы мүмкін. Ал 2023–2025 жылдардағы өзгерістер шектеудің жаңа түрін әкелді - енді мәселе тек «өшіруде» емес, платформаны өкілдікке міндеттеуде, контентті алып тастатуда, аккаунтты шектеуде, ағынды азайтуда және жалған ақпарат үшін жаза қолдануда жатыр.

Тағы бір өзекті нәрсе бар. Соңғы бес жылдағы қазақстандық тәжірибе интернеттегі сөз бостандығының енді жай «пікір айту құқығы» болып қалмағанын көрсетті. Оның қасына кемінде төрт сүзгі қосылды: ұлттық қауіпсіздік, платформалық модерация, жалған ақпаратқа қарсы әкімшілік-қылмыстық тетік, балалар мен осал топтарды қорғау логикасы. TikTok төңірегіндегі 2024 жылғы талқылаулар мен аккаунттарды жою практикасы осыны айқын көрсетеді; платформа толық бұғатталмады, бірақ мемлекетпен тікелей жұмыс істейтін реттелетін кеңістікке айналды. Ал Әділбеков пен Еңсебек істері интернеттегі жария сөздің құқықтық бағасы кейде өте қатаң болатынын аңғартты.

Ең даулы тұс - пропорционалдық. Заңда тетік бар екені бір басқа, сол тетіктің нақты жағдайға сай, шамалас әрі ашық қолданылуы бір басқа. 2024 жылғы қағидалардағы кезең-

кезеңмен шектеу үлгісі техникалық жағынан өте нақты жазылған, бірақ мұндай құралдың кең қолданылуы сөз бостандығына әсер етпей қоймайды. Сондықтан Қазақстандағы интернет еркіндігін бағалағанда бір ғана нормаға қарау жеткіліксіз; Конституция, «Байланыс туралы» заң, онлайн-платформалар туралы заң, масс-медиа туралы заң, Қылмыстық кодекс және ӘҚБтК бірге қаралуы керек. Сонда ғана сурет толық көрінеді.

Кесте 2 - Зерттеу барысында анықталған негізгі құқықтық тәуекелдер

Мәселе	Қай актіде немесе деректе байқалды	Нақты қауіп	Зерттеу бағасы
Конституциялық кепілдік пен салалық шектеудің арақатынасы	Конституция, салалық заңдар, қағидалар	Еркіндік жалпы түрде беріледі, ал шектеу нақты әрі техникалық жазылады	Нормалардың салмағы бірдей сезілмейді
Платформа модерациясы мен мемлекеттік талаптың түйісуі	Онлайн-платформалар туралы заң	Пайдаланушыға кім шектеді деген сұрақ көмескіленуі мүмкін	Жауапкершілік шекарасы күрделенген
Ақпаратқа қол жеткізу мен еркін пікірдің байланысы	Ақпаратқа қол жеткізу туралы зерттеулер	Бастапқы дерек жоқ жерде пікір сапасы да әлсірейді	Еркіндік ақпараттық инфрақұрылымға тәуелді
Алгоритмдік іріктеу және таргеттеу	2025 жылғы ғылыми зерттеу	Жанама шектеу, аудиторияны жасырын сүзгілеу	Заңда толық қамтылмаған аймақ көп
Қолжетімділікті шектеудің пропорциясы	2024 жылғы қағидалар	Нысаналы шара ауқымды шектеуге ұласуы мүмкін	Бұл тұс әлі де пікірталас тудырады

Соңғы нәтиже интернеттің ауқымымен байланысты. 2024 жылғы ресми статистикада 6–74 жас аралығындағы халықтың интернет қолдануы 97,6%-ға жеткен. Бұндай жағдайда интернеттегі сөз бостандығы тар заңгерлік тақырып деңгейінде қалмайды. Ол қоғамдық қатынастың күнделікті өзегіне айналған. Яғни интернет кеңістігіндегі бір құқықтық өзгеріс өте көп адамға әсер етеді. Сондықтан бұл саладағы бір сөйлемдік немесе тым жалпылама құқықтық формула енді жеткіліксіз. Нақтырақ шекара, анығырақ кепілдік және ашығырақ процедура керек.

Алынған нәтижелер Қазақстанда интернеттегі сөз бостандығын бір ғана конституциялық нормамен түсіндіру аздық ететінін көрсетті. Иә, Конституцияның 20-бабында сөз бостандығына кепілдік берілген және цензураға тыйым салынған [1]. Бірақ нақты дауларда мәселе «құқық бар ма, жоқ па» деген жерден емес, сол құқықтың қай жерде, кім арқылы, қандай рәсіммен және қандай көлемде шектелетінінен басталады. 2024 жылғы 24 маусымда интернет-ресурстарға, шетелдік онлайн-платформаларға және жедел хабар алмасу сервистеріне қолжетімділікті шектеу қағидалары бекітілді. Бұл енді абстрактілі ұғым емес, тіркелген нөмірі бар, уәкілетті органның предписаниесімен іске қосылатын құқықтық құрал [5]. Демек, интернеттегі шектеу туралы әңгіме жалаң теория деңгейінде қалмайды. Оның техникалық тәртібі де, құқықтық нысаны да бар.

Негізгі түйін реттеудің өзінде емес, оның дәлдігінде жатыр. 2023 жылғы 10 шілдеде қабылданған «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» заң Қазақстанда онлайн-платформаны арнайы құқықтық объект ретінде бекітті [3]. Бір жылдан кейін, 2024 жылғы 19 маусымда «Масс-медиа туралы» жаңа заң күшіне енді, ал бұрынғы 1999 жылғы «О средствах массовой информации» заңы күшін жойды [4]. Яғни бір жыл ішінде интернет пен медианы реттейтін құқықтық алаң елеулі түрде қайта жиналды. Қағаз жүзінде тәртіп нақтыланды. Бірақ онымен бірге араласу нүктелері де көбейді: енді сөз бостандығы тек Конституция деңгейінде

емес, кемінде үш қабатпен жұмыс істейді - конституциялық кепілдік, салалық заң және ведомстволық қағида. Мәселе осы көпқабаттылықта. Норма неғұрлым көп болса, түсіндіру айырмасы да соғұрлым көбейеді.

Бұл тұста бір практикалық мысал ойға келеді. Пайдаланушы Telegram-арнада немесе Instagram-парақшада қысқа пікір жариялайды. Формалды жағынан бұл жеке пікір сияқты. Бірақ егер сол контент бұқаралық таралымға шығып кетсе, жарнама элементі болса, не қоғамдық маңызы бар оқиғаға қатысты болса, оған бірден бірнеше құқықтық режим қабаттасуы мүмкін: сөз бостандығы, ақпарат тарату, онлайн-платформа ережесі, кей жағдайда масс-медиаға жақын бағалау. Осыдан құқықтық белгісіздік туады. Қолданушы «жай пост жаздым» деп ойлайды, ал құқық қолданушы орган оны басқа қырынан қарайды. Іс жүзінде ең қауіпті жер осы. Себебі шектеу тікелей тыйымнан ғана тумайды, құқықтық мәртебені кең түсіндіруден де туады.

Зерттеу тағы бір маңызды жайтты ашты: интернеттегі сөз бостандығы енді тек мемлекет пен азамат арасындағы қатынас емес. Араға платформа кірді. Instagram, TikTok, Telegram, YouTube тәрізді алаңдар жеке компания инфрақұрылымы саналғанымен, қоғамдық пікір дәл сол жерде қалыптасады. Қазақстанда интернетті пайдалану деңгейі өте жоғары: Ұлттық статистика бюросының көрсеткіштері бойынша 2024 жылы 6–74 жас аралығындағы халықтың интернетті қолдану үлесі 97,6%-ға жеткен. Бұл өте үлкен сан. Басқаша айтқанда, интернет енді шеткі коммуникация арнасы емес, негізгі қоғамдық орта [9]. Осындай жағдайда сөз бостандығына әсер ететін күш тек мемлекеттік орган емес. Платформа да контентті белгілейді, төмендетеді, шектейді, жояды, кейде жай ғана аудиторияға жеткізбей қояды. Пайдаланушы үшін ең қиын сұрақ та осы: қай шектеу мемлекеттік талаптан туған, қайсысы платформаның ішкі ережесімен жасалды. Көп жағдайда ол анық көрінбейді.

2023 жылғы заңның маңызы дәл осы жерден байқалады. Ол Қазақстан аумағында жұмыс істейтін онлайн-платформаларға қатысты арнайы құқықтық талаптар енгізді [3]. Бұл, бір жағынан, жауапкершілік аймағын айқындауға көмектеседі. Екінші жағынан, жаңа сұрақ тудырады: платформа мемлекеттік талапты орындап отыр ма, әлде өз модерация саясатын жүргізіп отыр ма. Мысалы, бір материал өшірілсе, оның себебі пайдаланушыға толық түсіндірілмеуі мүмкін. Тағы бір мысал: контент жойылмайды, бірақ алгоритм арқылы көрінуі төмендейді. Мұндайда сөз бостандығы формалды түрде сақталғандай көрінеді, ал шын мәнінде пікірдің қоғамдық естілу мүмкіндігі азаяды. Сондықтан қазіргі дауларда «өшірілді ме, жоқ па» деген сұрақтың өзі тарлық етеді. Кейде мәселе контенттің өмір сүруінде емес, оның таралымында жатады.

Ақпаратқа қол жеткізу мәселесі де дәл осы талқылаудың шетінде қалмауы керек. Теорияда сөз бостандығы жиі пікір айту еркіндігі ретінде ғана қаралады. Бірақ интернет жағдайында бұл тым тар түсінік. Егер адамда бастапқы дерек болмаса, ресми түсіндірме кешіксе, мемлекеттік органның жауабы ашық әрі жедел берілмесе, онлайн кеңістік тез арада болжамға, эмоцияға, скриншотқа және үзік цитатаға толады. Сонда формалды еркіндік бар, бірақ сапалы қоғамдық талқылау әлсірейді. Д. Дигай, Д. Нұрмұханқызы және Б. Таубаев 2024 жылғы зерттеуінде ақпаратқа қол жеткізу құқығы сөз бостандығынан бөлек институт емес, соның іске асу алғышарты екенін жазады [6]. Бұл өте дәл айтылған. Себебі «айтуға болады» деген мүмкіндік пен «неге сүйеніп айтуға болады» деген мүмкіндік бірдей нәрсе емес. Екіншісі әлсіз болса, біріншісі де толық жұмыс істемейді.

Тағы бір даулы қабат бар. Ол - шектеу шараларының пропорциясы. Құқықтық жүйе интернеттегі заңсыз контентке, қауіп төндіретін материалға немесе орындалмаған талапқа жауап беруі тиіс. Бұл түсінікті. Бірақ жауап беру көлемі әрқашан даулы болады. Мысалы, нысана бір пост не бір арна болса, шектеу соған дәл тиюі керек. Ал егер салдары кеңейіп, тұтас коммуникация арнасына әсер етсе, онда сөз бостандығына қысым да ауқымдырақ сезіледі. Осы себепті интернетке қатысты шектеу шараларында пропорционалдық негізгі өлшемге айналады. Б. Джунусова да конституциялық құқықтарды қорғауда кез келген шектеу заңмен көзделуімен қатар, оның мақсаты легитимді және мөлшері орынды болуы керегін көрсетеді

[10]. Мәселе осы жерде өткірленеді: құқықтық мәтін шектеуді мойындайды, ал практика сол шектеудің шегін үнемі сынап отырады.

Соңғы, бірақ өте маңызды мәселе - алгоритмдік ықпал. Заң мәтіндері көбіне контентті, субъектіні, рәсімді реттейді. Ал шынайы цифрлық ортада адамның не көретініне, қай пікірге жиі тап болатынына және қандай тақырыптың көбірек алға шығатынына алгоритм әсер етеді. С. Б. Ахметова, А. А. Касымжанова және А. С. Ибраева 2025 жылғы мақаласында профилирлеу мен таргеттелген жарнаманың құқықтық проблемаларын талдай отырып, онлайн-пайдаланушының мінез-құлқы мен қызығушылығы цифрлық бақылау объектісіне айналатынын жазады [8]. Бұл жай жарнама туралы мәселе емес. Егер алгоритм адамға үнемі бір типтегі ақпаратты көрсетсе, онда сөз бостандығының ортасы өзгереді. Контентке тыйым салынбаған болуы мүмкін, бірақ ақпараттық өріс тарылып кетеді. Сондықтан қазіргі жағдайда сөз бостандығы тек «рұқсат етілді/тыйым салынды» деген қарапайым өлшеммен өлшенбейді. Оған қоса «кімге жетті», «қанша адам көрді», «алгоритм не істеді» деген сұрақтар да қатар тұрады.

Осының бәрін жинағанда бір нәрсе анықталады. Қазақстанда интернеттегі сөз бостандығының құқықтық негізі бар. Конституциялық тірек сақталған [1]. Салалық заңнама да қалыптасты [3], [4]. Бірақ сол негіздің шынайы салмағы енді тек негізгі заңдағы бір баппен өлшенбейді. Ол уәкілетті органның рәсіміне, платформаның шешіміне, ақпаратқа қол жеткізу жылдамдығына, алгоритмнің ықпалына және шектеу шарасының мөлшеріне тәуелді. Қызығы да, қиындығы да осында. Бұрын сөз бостандығы туралы дау көбіне «айтты ма, айтпады ма» деген шеңберде жүрсе, қазір ол «естіле ме, көріне ме, сақтала ма, шектеле ме, кімнің ережесімен шектеледі» деген әлдеқайда күрделі кеңістікке ауысты.

Қорытынды. Зерттеу интернет желісіндегі сөз бостандығын іске асырудың конституциялық-құқықтық негізі Қазақстанда бар екенін көрсетті. Негізгі тірек - Конституцияның сөз еркіндігі мен цензураға тыйым туралы нормасы. Бірақ цифрлық ортада сол кепілдіктің нақты салмағы салалық заңдар мен ведомстволық қағидалар арқылы айқындалады. 2023 жылғы онлайн-платформалар туралы заң, 2024 жылғы масс-медиа туралы заң және қолжетімділікті шектеу қағидалары құқықтық режимді нақтылады. Сонымен бірге жаңа тәуекел де әкелді. Ең бастысы - жалпы кепілдік пен нақты шектеу механизмдерінің арасы тең емес. Жалпы құқық кең жазылған, ал араласу тәртібі әлдеқайда нақты және техникалық сипатта берілген.

Мақаладағы талдау төрт негізгі мәселені бөліп көрсетті: ақпаратқа қол жеткізу мен сөз бостандығының өзара тәуелділігі, платформалық реттеудің күшеюі, алгоритмдік ықпалдың жанама шектеу тудыруы және шектеу шараларының пропорциясы. Интернетті пайдаланатын халық үлесі 2024 жылы 97,6%-ға жеткен жағдайда бұл мәселелер теория шеңберінде қалмайды. Олар күнделікті азаматтық коммуникацияның өзегіне әсер етеді. Сондықтан интернеттегі сөз бостандығын қорғау енді тек декларативті кепілдікпен шектелмеуі керек. Оған қоса анығырақ құқықтық шекара, ашығырақ процедура және неғұрлым мөлшерлес шектеу саясаты қажет. Мәселе дәл осында тұр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // ИПС «Әділет». – В ред. по состоянию на 26.03.2026. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения: 01.04.2026).
2. Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 401-V ЗРК «О доступе к информации» // ИПС «Әділет». – Обновленный. – Дата изменения акта: 09.01.2026. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401> (дата обращения: 01.04.2026).
3. Закон Республики Казахстан от 10 июля 2023 года № 18-VIII ЗРК «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе» // ИПС «Әділет». – Обновленный. – Дата изменения акта: 01.01.2026. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000018> (дата обращения: 01.04.2026).

4. Закон Республики Казахстан от 19 июня 2024 года № 93-VIII ЗРК «О масс-медиа» // ИПС «Әділет». – Обновленный. – Дата изменения акта: 02.03.2026. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000093> (дата обращения: 01.04.2026).

5. Приказ Министра культуры и информации Республики Казахстан от 24 июня 2024 года № 262-НҚ «Об утверждении Правил об ограничении доступа к интернет-ресурсам, иностранным онлайн-платформам и сервисам обмена мгновенными сообщениями по предписанию уполномоченного органа в области масс-медиа» // ИПС «Әділет». – Без изменений на дату обращения. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2400034570> (дата обращения: 01.04.2026).

6. Дигай Д., Нұрмұханқызы Д., Таубаев Б. Сравнительный анализ международно-правового регулирования и практики зарубежных стран в области обеспечения доступа к информации: интеграция нормативных и практических подходов // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия: Право. – 2024. – № 1(146). – С. 226–232.

7. Костяная Ю. С. Деятельность средств массовой информации в контексте обеспечения информационной безопасности // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия: Право. – 2022. – № 1(138). – С. 19–37.

8. Ахметова С. Б., Касымжанова А. А., Ибраева А. С. Современное развитие технологий искусственного интеллекта и проблемы правового регулирования профилирования и таргетированной рекламы в Казахстане // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия: Право. – 2025. – № 1(150). – С. 80–96.

9. Укин С. К., Нурмагамбетов Р. Г., Михайличенко И. В. Цифровое право в системе казахстанского права: теоретико-правовые аспекты // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Научно-правовой журнал. – 2025. – Т. 80. – № 4. – С. 110–122.

10. Джунусова М. Т. Конституционно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия: Право. – 2024. – № 2(147). – С. 52–62.

ӘОЖ:343.3/7

«КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЖЫНЫСТЫҚ ҚЫЛМЫСТАР ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ КҮШЕЙТУДІҢ АЛДЫН АЛУ ӘСЕРІ»

Какимова Аружан Сансызбаевна

aruzankakimova7@gmail.com

«Құқық қорғау қызмет» білім бағдарламасының 2 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., сеньор-лектор -Тажгарина Б. Қ.

Балаларға қатысты жыныстық қылмыстар – бұл кәмелетке толмағандарға (18 жасқа дейінгі тұлғаларға) бағытталған зорлық-зомбылық немесе сексуалдық сипаттағы әрекеттер. Мұндай қылмыстар қоғамға аса қауіпті саналады, себебі олар баланың психологиялық, физикалық және әлеуметтік дамуына орны толмас зиян келтіреді.

Қазіргі таңда кәмелетке толмаған балаларға қатысты жыныстық қылмыстар қоғам үшін аса қауіпті әрі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл қылмыстар тек жекелеген тұлғалардың құқықтарын бұзып қана қоймай, сонымен қатар қоғамның моральдық-адамгершілік негіздеріне елеулі зиян келтіреді. Осыған байланысты мұндай құқық

бұзушылықтар үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту және оның алдын алу тетіктерін жетілдіру мәселесі құқықтық ғылым мен тәжірибеде ерекше маңызға ие.

Зерттеу тақырыбы аясында қарастырылатын негізгі мәселелердің бірі – кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстардың жаңа нысандары мен олардың жасалу тәсілдерінің күрделене түсуі. Сонымен қатар, қолданыстағы заңнаманың халықаралық құқық нормаларына толық сәйкес келмеуі, құқықтық нормалар арасындағы қайшылықтар (коллизиялар), жекелеген нормалардың құқық қағидаттарына және құқықтық актілердің негізгі идеяларына сәйкес келмеуі де өзекті мәселелер қатарында. Бұған қоса, құқық қолдану тәжірибесінде кездесетін олқылықтар мен заң талаптарының толық орындалмауы да аталған саладағы проблемаларды тереңдете түседі.

Аталған мәселелердің жиынтығы кәмелетке толмағандарды қорғау жүйесінің жеткілікті деңгейде тиімді жұмыс істемейтінін көрсетеді. Сондықтан қылмыстық жауаптылықты күшейту тек жазалау шарасы ретінде ғана емес, сонымен қатар алдын алу құралы ретінде қарастырылуы тиіс.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі балаларға қатысты жыныстық қылмыстар үшін нақты құқықтық нормаларды белгілейді. Бұл нормалар кәмелетке толмағандарды қорғау және қылмыстың алдын алу мақсатында енгізілген.

Негізгі баптар:

1. 120-бап – Зорлау. Кәмелетке толмаған адамға қатысты зорлау ауырлататын мән-жайлармен қоса 15 жылдан өмір бойына дейін бас бостандығынан айыру жазасын қарастырады.

2. 121-121.1 бап - Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері. Жыныстық қатынасқа жатпайтын өзге де сексуалдық әрекеттер күш қолдану арқылы жасалғанда қолданылады. Көбінесе жәбірленушінің еркін басу және қорлау мақсатында жасалатын әрекеттерді қамтиды. 120-баппен бірдей қатаң жазалар 15 жылдан өмір бойына дейін бостандықтан айыру көзделген.

3. 122-бап - Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас жасау немесе өзге де сексуалдық сипаттағы әрекеттер. Бұл баптың ерекшелігі – мұнда зорлық-зомбылық жоқ. Бұл жерде 18 жасқа толған адамның 16 жасқа толмаған жасөспіріммен (екі жақтың келісімі болса да) жыныстық қатынасқа түсуі. 12 жылдан 15 жылға дейінгі жаза түрі қарастырылады.

4. 124-бап - Жас балаларды азғындау. 14 жасқа толмаған балаларға қатысты сексуалдық сипаттағы әрекеттер. Бұған балаға жыныстық мүшелерді көрсету, порнография көрсету немесе денесіне тиісу арқылы оның жыныстық санасын ерте ояту жатады. 12 жылдан 17 жылға дейін бас бостандығынан айыру [1].

Жас ерекшеліктеріне байланысты жыныстық қылмыстарды саралау — бұл қылмыстық құқықтағы ең маңызды мәселелердің бірі. ҚР Қылмыстық кодексі жәбірленушінің жасына қарай жауаптылықты нақты бөліп көрсетеді.

Жас балаларға қатысты (14 жасқа толмағандар): Мұндай әрекеттер үшін 15 жылдан бастап өмір бойына дейін бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалады. Бұл норма қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің ең жоғары шегін көрсетеді.

Жасөспірімдерге қатысты (14-тен 18 жасқа дейінгілер): Егер қылмыс кәмелетке толмаған жасөспірімге қатысты жасалса, жаза мөлшері сондай-ақ 12 жылдан өмір бойына дейін бас бостандығынан айыруды құрайды. Мұнда жасөспірімнің қарсылық көрсету мүмкіндігінің шектеулі болуы және қылмыскердің өз басымдылығын (физикалық күшін, лауазымдық немесе материалдық тәуелділігін) пайдалануы қылмысты ауырлататын негізгі факторлар ретінде қарастырылады [2].

Соңғы жылдары Қазақстан қоғамында балаларға қатысты жыныстық қылмыстар жөніндегі бірқатар істер кең қоғамдық резонанс тудырды. Мұндай істер қоғамның қылмыстық жазаға деген көзқарасын өзгертіп, қылмыстық жауаптылықты күшейту қажеттілігі мәселесін күн тәртібіне шығарды.



Сурет 1 – Балаларға қатысты қылмыстық істердің қоғамдық резонансы (иллюстрациялық материалдар негізінде)



Сурет 2 – Қылмыс құрбанына арналған ескерткіш

Балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың қоғамға қауіптілігін көрсету мақсатында Атырау облысында орын алған резонансты қылмыстық істі мысал ретінде қарастыруға болады. Аталған іс 2025 жылы Атырау облысының Құлсары қаласында орын алып, кәмелетке толмаған балаға қатысты аса ауыр қылмыс жасалуымен сипатталады.

Сот материалдарына сәйкес, айыпталушы кәмелетке толмаған жәбірленушіге қатысты зорлық сипатындағы жыныстық әрекет жасаған және бұл әрекет ауыр зардапқа әкеп соққан. Аталған қылмыстық іс бойынша сот айыпталушыны кінәлі деп танып, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген ең қатаң жаза түрін — өмір бойына бас бостандығынан айыруды тағайындады. Сонымен қатар сот шешімімен жәбірленуші тараптың пайдасына моральдық зиянды өтеу туралы шешім шығарылды.

Осы мысал балаларға қатысты жыныстық қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықты күшейтудің практикалық көрінісі болып табылады және мұндай қылмыстардың алдын алуда жазаның бұлтартпастығы мен қатандығының маңызын айқындайды [3].



Сурет 3 – Кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстардың таралуы және тіркелу деңгейі

Мына инфографика балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылық жағдайларының таралуы мен олардың құқық қорғау органдарына дейін жету деңгейін сипаттайды.

Берілген деректерге сәйкес, барлық жағдайлар 100% деп алынады. Солардың ішінде қылмыстардың басым бөлігі, шамамен 74%, жәбірленушіге таныс адамдар тарапынан жасалады. Бұл көрсеткіш балалар үшін қауіп көбіне бөгде адамдардан емес, жақын ортадан туындайтынын аңғартады. Сонымен қатар істердің 22%-ы әкелердің қатысуымен орын алады, яғни мәселенің отбасы ішіндегі сипаты да маңызды.

Инфографиканың келесі бөлігі жәбірленушілердің құқық қорғау органдарына жүгіну белсенділігін көрсетеді. Зардап шеккендердің небәрі 8–10% ғана полицияға арыз береді. Ал барлық фактілердің шамамен 20%-ы ғана сотқа дейін жетеді. Бұл көптеген қылмыстардың жасырын күйде қалатынын, түрлі әлеуметтік-психологиялық кедергілердің бар екенін білдіреді.

Жалпы, мәліметтер балаларды қорғау жүйесін күшейту, алдын алу шараларын жетілдіру және жәбірленушілерге қауіпсіз түрде көмек сұрауға мүмкіндік беру қажеттігін көрсетеді [4]. Балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың ерекшелігі олардың қайталану қаупінің жоғары болуымен сипатталады. Осыған байланысты қылмыстық жазамен қатар, қылмыстық рецидивтің алдын алуға бағытталған қосымша медициналық және әкімшілік шараларды қолдану мәселесі өзекті болып табылады.

Медициналық сипаттағы шаралардың бірі ретінде халықаралық тәжірибеде химиялық кастрация қолдану мәселесі талқылануда. Бұл шара жыныстық қылмыс жасаған тұлғаның физиологиялық жағдайына медициналық жолмен ықпал ету арқылы оның жыныстық белсенділігін төмендетуге бағытталған. Аталған тәсіл кейбір мемлекеттерде сот шешімімен немесе ерікті келісім негізінде қолданылып келеді. Оның негізгі мақсаты — қауіпті мінез-құлықты түзету және қайталама қылмыстың алдын алу. Алайда бұл шара адамның құқықтары мен бостандықтарына араласу мәселесіне байланысты құқықтық және этикалық тұрғыдан даулы болып табылады [5].

Сонымен қатар, медициналық шаралар кешенді терапия мен фармакологияда қолданылуы керек. Химиялық кастрация тек физикалық деңгейдегі гормондарды басумен шектелмеуі тиіс. Оның тиімділігі мынадай факторларға байланысты:

- Антиандрогендік препараттардың әсері: Оңтүстік Корея мен Польша тәжірибесінде қолданылатын препараттар мидың жыныстық қозғыштық орталықтарына әсер етіп, агрессияны төмендетеді. Бұл тұлғаның өз мінез-құлқын бақылауына мүмкіндік береді.

- Когнитивті-бихевиоралдық терапия (КБТ): Медициналық кастрация психологиялық түзетумен қатар жүруі шарт. Зерттеулер көрсеткендей, дәрі-дәрмек пен психотерапияның

үйлесімі рецидивті 70-80%-ға дейін азайтады. Себебі педофилия — бұл тек физиология емес, сонымен қатар бұрмаланған ойлау жүйесі [6].

Әкімшілік шаралардың ішінде ерекше маңызға ие құралдардың бірі — жыныстық қылмыс жасаған тұлғалардың арнайы тізілімі (реестрі). Мұндай тізілімдер бірқатар шет мемлекеттерде қолданылады және олардың басты мақсаты — бақылау тетігін күшейту, құқық қорғау органдарына қауіпті тұлғалар туралы ақпаратты жүйелеу, сондай-ақ қоғамның қауіпсіздігін арттыру. Бұл шара қылмыстың қайталануын шектеуге бағытталған профилактикалық құрал ретінде қарастырылады. Әкімшілік шаралардың ішіндегі ең тиімдісі — жазасын өтеп шыққан тұлғаның әрбір қадамын бақылау [7].

- Геофенсинг (Geofencing) технологиясы: Сотталған адамға тағылған электронды білезіктер (GPS) арқылы мектептер, балабақшалар мен саябақтардың айналасында «виртуалды қоршау» құрылады. Егер бақылаудағы тұлға бұл аймаққа 200-500 метр жақындаса, кезекші полиция бөліміне автоматты түрде дабыл жетеді.

- «Меган заңы» (Megan's Law) және қоғамдық хабардарлық: АҚШ пен Ұлыбританиядағыдай, Қазақстанда да педофилдердің фотосуреті, аты-жөні және тұрғылықты жері көрсетілген ашық онлайн-картаның (fms.kgp.kz) жұмысын жетілдіру — қоғамдық бақылаудың басты құралы [8].

Қазақстан Республикасында да балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың алдын алу мақсатында сотталған тұлғаларға қатысты бақылау және қадағалау шаралары қолданылуда. Бұл шаралар олардың жүріп-тұруына, белгілі бір қызметпен айналысуына тыйым салу және профилактикалық есепке қою түрінде жүзеге асырылады. Мұндай әкімшілік шектеулер қылмыстық рецидивтің алдын алуға бағытталған. Сонымен қатар, медициналық және әкімшілік шаралар қылмыстық жазаны толық алмастыра алмайды, олар тек қосымша алдын алу құралы ретінде қолданылады. Қылмыстық рецидивтің тиімді алдын алу үшін қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын психологиялық оңалту, әлеуметтік бейімдеу және тұрақты бақылау жүйесімен ұштастыру қажет.

Қорыта айтқанда, кастрация және арнайы тізілім сияқты медициналық және әкімшілік шаралар педофилия сипатындағы қылмыстардың қайталану қаупін төмендетуге бағытталған қосымша құралдар ретінде қарастырылуы мүмкін. Алайда оларды қолдану адамның негізгі құқықтарын сақтау, заңдылық және гуманизм қағидаттары негізінде жүзеге асырылуы тиіс [9].

Балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың алдын алу мәселесі көптеген мемлекеттердің қылмыстық саясатында басым бағыттардың бірі болып табылады. Осыған байланысты шетелдік елдердің заңнамаларында кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығын қорғауға бағытталған арнайы құқықтық тетіктер қалыптастырылған.

АҚШ заңнамасында балаларға қатысты жыныстық қылмыстар үшін қатаң қылмыстық жауаптылық көзделген. АҚШ-та қылмыстық құқық екі деңгейде жұмыс істейді: федералдық және штаттық заңнамалар. Мысал ретінде: 18 U.S. Code § 2243 – Sexual abuse of a minor. Күш қолдану немесе 12 жасқа толмаған балаға қатысты жыныстық зорлық. Жаза: 30 жылға дейін немесе өмір бойына. 18 U.S. Code § 2243 – Sexual abuse of a minor Кәмелетке толмағанмен (әдетте 12–16 жас аралығы) жыныстық қатынас. Жаза: 15 жылға дейін. 18 U.S. Code § 2251 – Sexual exploitation of children Баланы порнографиялық материал жасауға пайдалану. Жаза: ең кемі 15 жыл, 30 жылға дейін немесе кей жағдайда өмір бойына.

Сонымен қатар, жыныстық қылмыс жасаған тұлғаларға арналған арнайы қылмыскерлер тізілімі (sex offender registry) қолданылады. Бұл тізілім арқылы құқық қорғау органдары сотталған тұлғаларды тұрақты бақылауда ұстайды, ал кейбір жағдайларда қоғамға белгілі бір деңгейде ақпарат ашық түрде беріледі. Мұндай жүйе қылмыстың қайталану қаупін төмендетуге бағытталған алдын алу шарасы ретінде қарастырылады [10].

Қазақстан Республикасының заңнамасымен салыстырғанда, шетелдік тәжірибеде алдын алу шараларына көбірек көңіл бөлінетіні байқалады. Атап айтқанда, тек жазалау ғана емес, сонымен қатар қылмыскердің қайта қылмыс жасау мүмкіндігін төмендетуге бағытталған ұзақ мерзімді бақылау және оңалту жүйелері дамыған. Осыған байланысты халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстан Республикасында балаларға қатысты жыныстық

қылмыстардың алдын алу жүйесін жетілдіру үшін сотталған тұлғаларды бақылаудың қосымша тетіктерін дамыту, медициналық және психологиялық ықпал ету шараларын заңнамалық деңгейде нақтылау қажет деп есептеледі [8]. Балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың алдын алу және олар үшін қылмыстық жауаптылықтың тиімділігін арттыру мақсатында Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын одан әрі жетілдіру қажеттілігі туындайды. Бұл бағытта халықаралық тәжірибені ескере отырып, келесі ұсыныстарды ұсынуға болады.

Біріншіден, балаларға қатысты жыныстық қылмыстар үшін жаза тағайындау кезінде олардың қайталану қаупін ескеретін арнайы критерийлерді заңнамалық тұрғыдан нақтылау қажет. Мұндай критерийлер соттардың жаза тағайындауда бірізді тәжірибе қалыптастыруына және әділеттілік қағидатын сақтауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, педофилия сипатындағы қылмыстар жасаған тұлғаларға қатысты бақылау және қадағалау жүйесін күшейту ұсынылады. Атап айтқанда, оларды пробациялық бақылауға алу, белгілі бір аумақтарда жүруге шектеу қою және балалармен байланысты қызмет түрлерімен айналысуға тыйым салу сияқты әкімшілік-құқықтық шараларды кеңейту қажет.

Үшіншіден, қылмыстық жазамен қатар медициналық және психологиялық түзету шараларын қолдану тетіктерін жетілдіру маңызды. Мұндай шаралар сотталған тұлғалардың мінез-құлқын түзетуге және қылмыстың қайталану қаупін төмендетуге бағытталуы тиіс. Бұл ретте адамның негізгі құқықтарын сақтау және гуманизм қағидаттарын сақтау басты шарт болып табылады.

Төртіншіден, балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың алдын алу мақсатында ақпараттық-танымдық және құқықтық ағарту жұмыстарын күшейту қажет. Білім беру ұйымдарында балалардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған бағдарламаларды енгізу және ата-аналардың құқықтық мәдениетін арттыру маңызды практикалық шара болып табылады.

Бесіншіден, сот тәжірибесін жүйелеу және талдау арқылы балаларға қатысты жыныстық қылмыстар жөніндегі істер бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірлеу ұсынылады. Бұл құқық қолдану тәжірибесінде біркелкілікті қамтамасыз етуге және заң нормаларын дұрыс қолдануға ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын жетілдіру балалардың жыныстық қол сұғылмаушылығын қорғаудың құқықтық кепілдіктерін күшейтуге бағытталуы тиіс. Ұсынылған шараларды іске асыру қылмыстық саясаттың тиімділігін арттырып, жыныстық қылмыстардың алдын алу жүйесін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада балаларға қатысты жыныстық қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықты күшейтудің құқықтық негіздері мен оның тиімділігі жан-жақты талданды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығын қорғауға бағытталған арнайы нормалар көзделгені және бұл қылмыстардың қоғамға аса қауіпті екені анықталды.

Қоғамда резонанс тудырған қылмыстық істерді талдау сот тәжірибесінде мұндай санаттағы қылмыстар үшін ең қатаң жаза түрлерін қолдану үрдісі қалыптасқанын көрсетті. Бұл мемлекет тарапынан балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға ерекше көңіл бөлініп отырғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, жазаның қатаңдығы қылмыстың алдын алуға бағытталған маңызды құралдардың бірі болып табылады.

Мақалада балаларға қатысты жыныстық қылмыстардың алдын алу тек қылмыстық жауаптылықты күшейтумен шектелмеуі тиіс екені анықталды. Мұндай қылмыстардың алдын алуда білім беру ұйымдарының, әлеуметтік қызметтердің және құқық қорғау органдарының өзара үйлесімді іс-қимылы маңызды рөл атқарады. Балаларға құқықтық тәрбие беру, олардың жеке қауіпсіздік дағдыларын қалыптастыру және ата-аналардың құқықтық сауаттылығын арттыру қылмыстың бастапқы кезеңде алдын алынуына мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, балаларға қатысты жыныстық қылмыстарға байланысты заңнаманы одан әрі жетілдіру барысында қылмыстың қайталану қаупін ескеретін дифференциалды жаза жүйесін енгізу және қадағалау тетіктерін күшейту өзекті болып

табылады. Бұл қылмыстық жауаптылықтың тек репрессивтік емес, сонымен қатар түзету және алдын алу сипатта қолданылуына мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, балаларға қатысты жыныстық қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту әділетті әрі қажетті шара болып табылады. Алайда мұндай қылмыстардың толық алдын алу үшін қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын әлеуметтік, медициналық және тәрбиелік жұмыстармен ұштастыратын кешенді жүйе қалыптастыру қажет.

Ұсынылған қорытындылар мен тұжырымдар Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын одан әрі жетілдіруге және балалардың жыныстық қол сұғылмаушылығын қорғау тетіктерін нығайтуға бағытталған ғылыми және практикалық маңызға ие. Осылайша, балаларға қатысты жыныстық қылмыстармен күресудің тиімділігі құқықтық ықпал ету шараларының қатаңдығымен ғана емес, алдын алу, қорғау және оңалту элементтерін қамтитын көпдеңгейлі жүйенің қалыптасуымен айқындалады. Мұндай тәсіл балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етудің тұрақты әрі ұзақ мерзімді моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 (өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. «Баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2002.
3. ҚР Жоғарғы Соты, «Кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қылмыстар бойынша сот үкімдерінің жинағы 2020–2025 жж» (2025).
4. ҚР Бас прокуратурасы, «Құқықтық статистика мәліметтері 2025 жыл» (2025).
5. ҚР Жоғарғы Соты, № 6 Нормативтік қаулы (11 желтоқсан 2020).
6. Біріккен Ұлттар Ұйымы, «Балаға қатысты жыныстық қанаудың алдын алу жөніндегі халықаралық құжаттар».
7. Еуропа Кеңесі, Балаларды жыныстық қанаудан және жыныстық зорлық-зомбылықтан қорғау туралы Лансароте конвенциясы (2007).
8. ЮНИСЕФ, «Балаларды қорғау жөніндегі жаһандық баяндамалар 2022–2024 жж» (ЮНИСЕФ 2024).
9. Қайырбеков НА, Қылмыстық құқық (Ерекше бөлім) (Алматы 2022).
10. United States Code, Title 18 §§ 2243, 2251 (1926).

ӘОК 343.82:342.7

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Кургангалиева Салтанат Сеилхановна

s.kubasheva@icloud.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор - Бегалиев Е.Н.

Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесінде сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері қарастырылады. Автор сотталғандардың құқықтарының құқықтық негіздерін талдайды, халықаралық стандарттар мен озық тәжірибені зерттейді. Скандинавия елдерінің, Германияның, Францияның, Канаданың тәжірибесі қарастырылады. Қазақстандағы сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы бағаланады, жетістіктер мен мәселелер көрсетіледі. Негізгі құқықтық мәселелер анықталады: заңнаманың іске асырылмауы, құқықтық білімнің төмендігі, шағымдану

тетіктерінің тиімсіздігі, медициналық, еңбек, білім алу құқықтарының шектеулігі, тәуелсіз мониторингтің жетіспеушілігі. Жетілдірудің кешенді бағыттары ұсынылады. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі деген қорытынды жасалады.

Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету заманауи құқықтық мемлекеттің маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Қылмыстық жаза тек бостандықты шектеуден тұруы тиіс, адамның басқа да конституциялық құқықтары мен бостандықтары сақталуы керек. Халықаралық стандарттар сотталғандардың қадір-қасиетін, олардың негізгі құқықтарын құрметтеуді талап етеді [1]. Қазақстан Республикасы қылмыстық-атқару жүйесін реформалау, оны гуманизациялау, халықаралық нормаларға сәйкестендіру жолында елеулі қадамдар жасады. Дегенмен, сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық тетіктері әлі де жетілдіруді қажет етеді, теория мен практика арасында алшақтық бар, жаңа құқықтық мәселелер туындайды.

Сотталғандардың құқықтары конституциялық, халықаралық және ұлттық заңнамалық деңгейде бекітілген. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жоғары құндылық деп таниды, олардың қолданысын кепілдік етеді. Конституцияның 17-бабы адам қадір-қасиетінің қол сұғылмаушылығын, 18-бабы жеке басының қол сұғылмаушылығын, 24-бабы өмір сүру құқығын бекітеді [2]. Бұл құқықтар әмбебап сипатта болып табылады, қылмыстық жазаны орындау кезінде де сақталуы тиіс. Халықаралық деңгейде сотталғандардың құқықтары Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде, Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетті қорлайтын қарым-қатынас не жазалау түрлеріне қарсы конвенцияда қамтылған. Тұтқындауды ұйымдастыруға қатысты БҰҰ-ның минималды стандарттық ережелері (Нельсон Мандела ережелері, 2015) сотталғандармен қарым-қатынастың кешенді стандарттарын белгілейді [3]. Еуропалық түрме ережелері (2006) сотталғандардың құқықтарын қорғаудың жоғары стандарттарын қояды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (2014) сотталғандардың құқықтары мен міндеттерін жүйелі түрде реттейді. Кодекстің 11-бабы сотталғандардың негізгі құқықтарын бекітеді: өмір мен денсаулыққа құқық, қауіпсіз жағдайларға құқық, медициналық көмекке құқық, отбасымен байланысты сақтау құқығы, білім алу құқығы, еңбек ету құқығы, діни сенімді ұстану құқығы, шағымдану құқығы, заңгердің көмегіне құқық және басқалар [4]. Кодекс сотталғандардың құқықтарын шектеудің шекараларын, заңдылық принципін, пропорционалдылық талаптарын белгілейді.

Сотталғандардың құқықтары жіктелуі мүмкін. Жеке құқықтар өмірге, денсаулыққа, жеке басының қол сұғылмаушылығына, адам қадір-қасиетіне құқықтарды қамтиды. Әлеуметтік-экономикалық құқықтар еңбекке, білім алуға, медициналық көмекке, әлеуметтік қамсыздандыруға құқықтарды білдіреді. Саяси құқықтар шағымдануға, өтініш жасауға, ақпарат алуға құқықтарды қамтиды [5]. Процессуалдық құқықтар заңгердің көмегіне, сотқа жүгінуге, әділ қарауға құқықтарды білдіреді. Әрбір құқық топтамасы маңызды болып табылады, олардың кешенді қамтамасыз етілуі сотталғандардың құқықтық жағдайын айқындайды.

Халықаралық тәжірибе сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің әртүрлі модельдері мен тәсілдерін көрсетеді. Скандинавия елдерінде (Норвегия, Швеция, Дания) сотталғандардың құқықтары кеңінен танылады, олардың қалыпты азаматтардан айырмашылығы минималды. Түзеу мекемелері қалыпты өмір жағдайларын модельдейді, сотталғандар жеке бөлмелерде тұрады, еңбек етеді, білім алады, отбасымен байланысты сақтайды [6]. Норвегияның Халден түрмесі сотталғандардың құқықтарын құрметтеудің үлгісі ретінде танылады. Бұл тәсіл қайталану деңгейін төмендетеді, ресоциализацияны қамтамасыз етеді.

Германияда сотталғандардың құқықтары конституциялық деңгейде қорғалады, федералдық конституциялық сот сотталғандардың құқықтарын қорғау бойынша маңызды шешімдер қабылдайды. Сотталғандардың сайлау құқығы, сөз бостандығы, діни сенім

бостандығы танылады. Түзеу мекемелерінде кеңестер жұмыс істейді, сотталғандар өз мүдделерін білдіреді [7]. Германия тәжірибесі құқықтық мемлекет принциптерін қылмыстық-атқару саласында қолдануды көрсетеді. Францияда сотталғандардың құқықтарын қорғау жүйесі дамыған. Құқық қорғаушысы (Défenseur des droits) сотталғандардың шағымдарын қарайды, олардың құқықтарының бұзылуын тергейді, ұсынымдар береді. Сотталғандардың медициналық қамсыздандыруы жалпы денсаулық сақтау жүйесіне интеграцияланған [8]. Түзеу мекемелерінде әлеуметтік қызметкерлер, психологтар, білім беру мамандары жұмыс істейді. Франция тәжірибесі сотталғандардың әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді.

Канадада сотталғандардың құқықтары Құқықтар мен бостандықтар хартиясымен қорғалады. Түзеу қызметі сотталғандардың құқықтары мен міндеттері туралы декларацияны қабылдады. Сотталғандардың шағымдану тетіктері дамыған, тәуелсіз омбудсмен жұмыс істейді [9]. Коренді халықтардың сотталғандары үшін арнайы бағдарламалар, олардың мәдени құқықтарын құрметтейтін тәсілдер әзірленген. Канада тәжірибесі көпмәдениеттілікті, әртүрліліктің құрметтелуін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету бойынша елеулі жұмыстар жүргізілді. Қылмыстық-атқару жүйесінің Әділет министрлігіне берілуі (2019) жүйенің деполизациялануын, гуманизациялануын білдірді. Жаңа Қылмыстық-атқару кодексі (2014) сотталғандардың құқықтарын кеңейтті, халықаралық стандарттарды енгізді. Түзеу мекемелерінің жағдайлары жақсарды, жаңа мекемелер салынды, медициналық қызмет жетілдірілді [10]. Сотталғандардың отбасымен байланысы кеңейтілді, видео-байланыс мүмкіндіктері пайда болды.

Дегенмен, сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері қала береді. Біріншіден, заңнаманың іске асырылуының жеткіліксіздігі. Қылмыстық-атқару кодексі сотталғандардың кең құқықтарын бекітеді, бірақ олардың барлығы практикада толық көлемде іске асырылмайды. Мекемелердің ресурстық шектеулері, қызметкерлердің біліктілігінің төмендігі, құқықтық мәдениеттің жетіспеушілігі заңнаманың қағаз жүзінде қалуына әкеледі [11]. Екіншіден, сотталғандардың өз құқықтары туралы білімінің жеткіліксіздігі. Көптеген сотталғандар өз құқықтарын білмейді, оларды қалай қорғау керектігін түсінбейді, құқықтық көмекке қолжетімділігі шектеулі.

Үшіншіден, шағымдану тетіктерінің тиімсіздігі. Сотталғандардың шағымдану құқығы заңнамада бекітілген, бірақ практикада шағымдар әрқашан объективті қаралмайды, ұзақ уақыт қарастырылады, нәтижелер сотталғандарға хабарланбайды. Шағымдану үшін қудалауға ұшырау қаупі бар [12]. Төртіншіден, медициналық көмектің сапасының төмендігі. Түзеу мекемелерінде медициналық қызмет жеткіліксіз дамыған, дәрі-дәрмектердің тапшылығы, мамандардың жетіспеушілігі, диагностикалық жабдықтардың болмауы байқалады. Созылмалы аурулары, ауыр аурулары бар сотталғандар сапалы емдеу ала алмайды.

Бесіншіден, еңбек құқықтарының бұзылуы. Сотталғандардың еңбек ету құқығы бар, бірақ көптеген мекемелерде жұмыс орындары жеткіліксіз, сотталғандардың еңбекпен қамтылуы төмен. Еңбек ақы төмен, еңбек жағдайлары стандарттарға сәйкес келмейді [13]. Алтыншыдан, білім алу құқығының шектеулігі. Сотталғандардың білім алу құқығы танылады, бірақ практикада білім беру бағдарламалары жеткіліксіз дамыған, мектептер, кәсіптік оқу орталықтары барлық мекемелерде жоқ, оқытушылар тапшы. Жетіншіден, отбасымен байланыстың шектеулігі. Сотталғандардың отбасымен байланысты сақтау құқығы бар, бірақ кездесулер саны шектеулі, ұзақтығы қысқа, жағдайлары әрқашан қолайлы емес. Алыс аймақтардағы мекемелерде ұсталатын сотталғандардың туыстары оларды сирек көреді [14]. Сегізіншіден, діни құқықтардың қамтамасыз етілмеуі. Сотталғандардың діни сенімді ұстану құқығы бар, бірақ барлық конфессиялар үшін тең жағдайлар жасалмаған, діни әдебиеттер жеткіліксіз, діни қызметкерлердің кіруі шектеулі. Тоғызыншыдан, арнайы топтардың құқықтарының ескерілмеуі. Әйелдер, кәмелетке толмағандар, мүгедектер, шетелдіктер ерекше қажеттіліктері бар, бірақ олардың құқықтары әрқашан толық қамтамасыз етілмейді.

Оныншыдан, сотталғандардың құқықтарын қорғаудың тәуелсіз тетіктерінің әлсіздігі. Түзеу мекемелеріне қоғамдық бақылау жеткіліксіз дамыған, омбудсмен институты толық қамтымайды, адвокаттардың қолжетімділігі шектеулі. Халықаралық мониторинг тетіктері (Азаптауды болдырмау жөніндегі Еуропалық комитет аналогы) жоқ [15]. Он біріншіден, сотталғандардың құқықтары туралы статистиканың, мониторингтің жетіспеушілігі. Сотталғандардың құқықтарының бұзылуы туралы жүйелі деректер жиналмайды, талдау жүргізілмейді, қоғамдық есеп берілмейді.

Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етуді жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс. Біріншіден, заңнаманы жетілдіру және оның іске асырылуын қамтамасыз ету. Қылмыстық-атқару заңнамасын халықаралық стандарттарға толық сәйкестендіру, олқылықтарды жою, сотталғандардың құқықтарын нақтылау қажет. Заңнаманың іске асырылуын қамтамасыз ету үшін нормативтік актілерді қабылдау, нұсқаулықтар әзірлеу, қызметкерлерді оқыту, бақылауды күшейту маңызды. Сотталғандардың құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілікті нығайту, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті қолдану керек.

Екіншіден, сотталғандарды құқықтық ағарту. Барлық сотталғандарға түзеу мекемесіне түскен кезде олардың құқықтары мен міндеттері туралы толық ақпарат беру, жазбаша материалдарды ұсыну, түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Құқықтық кеңес беру орталықтарын құру, заңгерлердің қолжетімділігін қамтамасыз ету, құқықтық клиникаларды дамыту маңызды. Сотталғандарға өз құқықтарын қорғау тәсілдерін үйрету, шағымдану процедураларын түсіндіру, заңгерлік дағдыларды дамыту керек. Құқықтық ақпаратты қазақ және орыс тілдерінде, түсінікті тілде ұсыну, шетелдіктер үшін аудармашылар қамтамасыз ету қажет.

Үшіншіден, шағымдану тетіктерін жетілдіру. Сотталғандардың шағымдарын қарау процедураларын регламенттеу, мерзімдерді қысқарту, объективтілікті қамтамасыз ету, шағымдану үшін қудалауға жол бермеу қажет. Тәуелсіз шағымдану органдарын құру, омбудсменнің өкілеттіктерін кеңейту, оның түзеу мекемелеріне еркін кіруін қамтамасыз ету маңызды. Электрондық шағымдану жүйесін енгізу, сотталғандардың шағымдарды тікелей жоғары органдарға, сотқа, омбудсменге жіберу мүмкіндігін қамтамасыз ету керек. Шағымдар бойынша статистиканы жүргізу, талдау жасау, жүйелі бұзушылықтарды анықтау, түзету шараларын қабылдау қажет.

Төртіншіден, медициналық қызметті жетілдіру. Түзеу мекемелеріндегі медициналық қызметті жалпы денсаулық сақтау жүйесіне интеграциялау, медициналық стандарттарды қолдану, сапаны қамтамасыз ету қажет. Медициналық мамандардың санын арттыру, олардың біліктілігін жоғарылату, дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету, диагностикалық жабдықтарды жаңарту маңызды. Созылмалы аурулары, ауыр аурулары бар сотталғандарды мамандандырылған мекемелерде емдеу, олардың сыртқы медициналық мекемелерге қолжетімділігін қамтамасыз ету керек. Психикалық денсаулық қызметін дамыту, психиатрлық көмек көрсету, психотерапия ұсыну, суицидтік тәуекелдерді азайту қажет.

Бесіншіден, еңбек құқықтарын қамтамасыз ету. Түзеу мекемелерінде жұмыс орындарын құру, сотталғандардың еңбекпен қамтылуын арттыру, өндірістік алаңдарды дамыту, жаңа өндірістерді ашу қажет. Еңбек жағдайларын жақсарту, қауіпсіздік техникасын қамтамасыз ету, еңбек стандарттарын сақтау маңызды. Еңбек ақыны арттыру, оны нарықтық деңгейге жақындату, сотталғандардың отбасыларын қолдауға мүмкіндік беру керек. Кәсіптік оқытуды дамыту, сотталғандарға нарықта сұранысқа ие мамандықтарды үйрету, олардың босаған соң жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін арттыру қажет.

Алтыншыдан, білім алу құқығын қамтамасыз ету. Барлық түзеу мекемелерінде жалпы білім беру мектептерін ашу, сотталғандарға негізгі және орта білім алу мүмкіндігін беру, оқытушылармен қамтамасыз ету қажет. Кәсіптік білім беру орталықтарын құру, арнайы бағдарламаларды әзірлеу, практикалық дағдыларды үйрету маңызды. Жоғары білім алуға мүмкіндік жасау, қашықтан оқыту бағдарламаларын ұсыну, университеттермен ынтымақтастық орнату керек. Кітапханаларды дамыту, оқу материалдарын ұсыну,

электрондық ресурстарға қолжетімділік беру, сотталғандардың интеллектуалдық дамуын қолдау қажет.

Жетіншіден, отбасымен байланысты нығайту. Кездесулер санын арттыру, олардың ұзақтығын ұлғайту, жағдайларын жақсарту, отбасылық атмосфера жасау қажет. Видео-байланыс мүмкіндіктерін кеңейту, барлық мекемелерде қолжетімді ету, техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету маңызды. Сотталғандарды тұрғылықты жеріне жақын мекемелерде ұстау, отбасымен байланысты жеңілдету, аумақтық принципті қолдану керек. Отбасылық үйлерді құру, ұзақ мерзімді кездесулерге мүмкіндік беру, отбасылық байланыстарды сақтау, ресоциализацияға ықпал ету қажет.

Сегізіншіден, діни құқықтарды қамтамасыз ету. Барлық конфессиялар үшін тең жағдайлар жасау, діни қызметкерлердің мекемелерге еркін кіруін қамтамасыз ету, діни рәсімдерді өткізуге мүмкіндік беру қажет. Намаз үйлерін, шіркеулерді, басқа діни орындарды жабдықтау, діни әдебиеттермен қамтамасыз ету маңызды. Діни мерекелерді атап өтуге мүмкіндік беру, сотталғандардың діни сенімін құрметтеу, діни сауаттылықты арттыру керек. Діни экстремизмді болдырмау, дерадикализация бағдарламаларын жүзеге асыру, дін мен экстремизмді ажырату қажет.

Тоғызыншыдан, арнайы топтардың құқықтарын қамтамасыз ету. Әйелдер үшін арнайы жағдайлар жасау, олардың репродуктивтік құқықтарын қорғау, балалармен байланысты сақтау, гендерлік ерекшеліктерді ескеру қажет. Кәмелетке толмағандар үшін білім беруге, дамытуға, ойын-сауыққа бағытталған бағдарламалар әзірлеу, олардың ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру маңызды. Мүгедектер үшін қолжетімді ортаны құру, арнайы жағдайлар жасау, медициналық, әлеуметтік қолдау көрсету керек. Шетелдіктер үшін аудармашылар қамтамасыз ету, консулдық қызметтермен байланысты қамтамасыз ету, олардың құқықтарын қорғау қажет.

Оныншыдан, тәуелсіз мониторинг тетіктерін құру. Қоғамдық бақылау кеңестерін барлық түзеу мекемелерінде құру, азаматтық қоғам өкілдерінің мекемелерге еркін кіруін қамтамасыз ету, олардың ұсынымдарын ескеру қажет. Омбудсмен институтын нығайту, арнайы пенитенциарлық омбудсмен тағайындау, оның өкілеттіктерін кеңейту маңызды. Ұлттық алдын алу механизмін (НПМ) құру, азаптауды болдырмау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау, тәуелсіз мониторинг жүргізу керек. Халықаралық ұйымдарды, БҰҰ органдарын, Қызыл Крест комитетін мекемелерге жіберу, олардың бақылауын қабылдау, ұсынымдарын орындау қажет.

Он біріншіден, ашықтық пен есеп берілуді қамтамасыз ету. Түзеу мекемелерінің жағдайы, сотталғандардың құқықтары туралы жүйелі есептер жариялау, статистиканы ашық ету, қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету қажет. Сотталғандардың құқықтарының бұзылуы туралы деректерді жинау, талдау, қоғамға ұсыну, жауапкершілікке тарту шараларын қабылдау маңызды. БАҚ-тың түзеу мекемелеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету, объективті ақпарат таратуға мүмкіндік беру, қоғамдық пікірді қалыптастыру керек. Сотталғандардың құқықтары туралы қоғамды ағарту, стереотиптерді жою, гуманистік көзқарасты қалыптастыру қажет.

Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің әлеуметтік-экономикалық әсері айқын. Құқықтары сақталатын сотталғандар қоғамға қайта оралуға жақсы дайындалады, қайталану деңгейі төмендейді, әлеуметтік интеграция жеңілдейді. Сотталғандардың адам қадір-қасиетін құрметтеу қоғамның гуманистік құндылықтарын нығайтады, құқықтық мәдениетті дамытады. Тиімді ресоциализация қылмыстылықты азайтады, қоғамдық қауіпсіздікті арттырады, әлеуметтік шығындарды төмендетеді. Халықаралық стандарттарға сәйкестік Қазақстанның халықаралық беделін жоғарылатады, еуроатлантикалық кеңістікке интеграцияға ықпал етеді.

Экономикалық тұрғыдан сотталғандардың еңбек құқықтарын қамтамасыз ету өндірістік әлеуетті арттырады, түзеу мекемелерінің өзін-өзі қаржыландыруына ықпал етеді, бюджет жүктемесін азайтады. Білім беру мен кәсіптік оқыту сотталғандардың босаған соң жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін арттырады, әлеуметтік көмекке тәуелділікті төмендетеді. Медициналық қызметтің сапасын арттыру эпидемиологиялық тәуекелдерді азайтады,

инфекциялық аурулардың таралуын болдырмайды, қоғамдық денсаулықты қорғайды. Қорытынды. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету заманауи құқықтық мемлекеттің маңызды міндеті, адам құқықтарын құрметтеудің көрсеткіші, гуманистік қоғамның белгісі болып табылады. Халықаралық стандарттар сотталғандардың құқықтарын кеңінен танып, оларды қорғаудың тиімді тетіктерін талап етеді. Қазақстан Республикасы қылмыстық-атқару жүйесін реформалау, оны гуманизациялау, халықаралық нормаларға сәйкестендіру бойынша елеулі жұмыстар жүргізді. Қылмыстық-атқару заңнамасы жетілдірілді, түзеу мекемелерінің жағдайлары жақсарды, сотталғандардың құқықтары кеңейтілді.

Дегенмен, сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері қала береді. Заңнаманың іске асырылуының жеткіліксіздігі, сотталғандардың құқықтық білімінің төмендігі, шағымдану тетіктерінің тиімсіздігі, медициналық қызметтің сапасының төмендігі, еңбек және білім алу құқықтарының шектеулігі, отбасымен байланыстың әлсіздігі, діни құқықтардың қамтамасыз етілмеуі, арнайы топтардың құқықтарының ескерілмеуі, тәуелсіз мониторингтің жетіспеушілігі негізгі проблемалар болып табылады.

Жетілдірудің негізгі бағыттары заңнаманы жетілдіру және оның іске асырылуын қамтамасыз ету, сотталғандардың құқықтық ағарту, шағымдану тетіктерін жетілдіру, медициналық қызметті дамыту, еңбек және білім алу құқықтарын қамтамасыз ету, отбасымен байланысты нығайту, діни құқықтарды қорғау, арнайы топтардың құқықтарын қамтамасыз ету, тәуелсіз мониторинг тетіктерін құру, ашықтық пен есеп берілуді қамтамасыз етуді қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана сотталғандардың құқықтарын толық қамтамасыз етуге, қылмыстық-атқару жүйесін халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге, тиімді ресоциализацияны жүзеге асыруға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз, өзгерістермен және толықтырулармен). – Алматы, 1995.
2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948). – БҰҰ, 1948.
3. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). – UN General Assembly, 2015.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (2014 жылғы 5 шілде, өзгерістермен). – Астана, 2014.
5. Сарсенбаев Т.Е. Сотталғандардың құқықтары: теориялық-құқықтық талдау // Мемлекет және құқық. – 2023. – № 3. – 67-78 б.
6. Norwegian Correctional Service. Prisoners' Rights and Rehabilitation. – Oslo, 2023. – 189 p.
7. Federal Constitutional Court of Germany. Decisions on Prisoners' Rights. – Karlsruhe, 2022. – 267 p.
8. Défenseur des droits. Annual Report on Prisons and Prisoners' Rights. – Paris, 2024. – 145 p.
9. Office of the Correctional Investigator Canada. Prisoners' Rights and Complaints Mechanisms. – Ottawa, 2023. – 178 p.
10. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. Қылмыстық-атқару жүйесі: реформалар және нәтижелер. – Астана, 2024. – 134 б.
11. Әбдіжаппаров Е.Қ. Қылмыстық-атқару заңнамасының іске асырылуының мәселелері // Заңгер. – 2024. – № 2. – 56-67 б.
12. Қалиева Г.С. Сотталғандардың шағымдану құқығы: теория және практика // Құқық және мемлекет. – 2023. – № 4. – 78-89 б.
13. Нұрланов А.Б. Сотталғандардың еңбек құқықтары және олардың қамтамасыз етілуі // Еңбек құқығы. – 2024. – № 1. – 45-56 б.
14. Сейітова Л.М. Сотталғандардың отбасымен байланысты сақтау құқығы // Отбасы және құқық. – 2023. – № 3. – 67-75 б.

15. Омаров К.Т. Сотталғандардың құқықтарын қорғаудың халықаралық тетіктері // Халықаралық құқық. – 2024. – № 2. – 89-98 б.

ӘОК 342.7:347.962

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ АРҚЫЛЫ
АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ»**

Кыстаубаева Гуланда Урынбасаровна

g.kystaubaeva@adilet.gov.kz

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD доктор, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Мақалада Қазақстан Республикасының әділет органдары арқылы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. Автор азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің теориялық негіздерін талдайды, халықаралық стандарттар мен озық тәжірибені зерттейді. Германия, Швеция, Ұлыбритания, Франция сияқты елдердің тәжірибесі қарастырылады. Қазақстандағы азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы бағаланады, жетістіктер мен мәселелер көрсетіледі. Тиімділікті арттырудың негізгі бағыттары ұсынылады: құқықтық ағарту, қолжетімділікті арттыру, сот процестерін жеделдету, сот шешімдерінің орындалуын қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, әлеуметтік осал топтарды қорғау, омбудсмен институтын нығайту, азаматтық қоғамды дамыту, халықаралық ынтымақтастық, тиімділікті бағалау. Кешенді тәсіл арқылы азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің жоғары тиімділігіне қол жеткізуге болады деген қорытынды жасалады.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің негізгі белгісі және демократиялық қоғамның маңызды көрсеткіші болып табылады. Әділет органдары осы құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың, олардың бұзылған жағдайда қалпына келтірудің, құқық бұзушылықтарға жауапкершілікті қамтамасыз етудің негізгі институционалдық тетігі болып табылады [1]. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін дамытуға, әділет органдарының тиімділігін арттыруға үлкен көңіл бөлуде. Дегенмен, қазіргі заманғы жағдайларда азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің тиімділігін одан әрі арттыру қажеттілігі туындайды.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету ұғымы олардың заңнамада бекітілуін, нақты іске асырылуын, сенімді қорғалуын, бұзылған жағдайда қалпына келтірілуін білдіреді. Әділет органдары осы процестің барлық кезеңдерінде маңызды рөл атқарады: заңдарды қабылдау кезінде құқықтық сараптама жүргізу, азаматтардың құқықтық мәселелері бойынша түсіндіру жұмыстарын жүзеге асыру, құқық бұзушылықтарды тергеу және жазалау, сот төрелігін жүзеге асыру [2]. Әділет органдарының тиімділігі азаматтардың өз құқықтарын іске асыру мүмкіндіктерін, құқықтық қорғалу деңгейін, құқықтық мемлекет құрылысының жалпы табыстылығын айқындайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтары мен бостандықтарын жоғары құндылық деп жариялайды, мемлекеттің негізгі міндеті оларды тану, сақтау және қорғау болып табылады. Конституцияда азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени құқықтар мен бостандықтардың кең спектрі бекітілген [3]. Қазақстан халықаралық адам құқықтары актілерін ратификациялаған, халықаралық стандарттарды ұлттық заңнамаға енгізуге міндеттенген. Бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің нормативтік-құқықтық негізін құрайды. Әділет органдары жүйесі Әділет министрлігін, оның

аумақтық бөлімшелерін, сот жүйесін, прокуратураны, құқық қорғау органдарын, нотариатты, адвокатураны, медиацияны қамтиды. Әр орган азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етуде өзінің нақты функцияларын атқарады. Әділет министрлігі құқықтық саясатты қалыптастырады, заңнаманы әзірлейді, құқықтық ағарту жұмыстарын жүргізеді. Соттар азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайды, дауларды шешеді, әділ сот төрелігін қамтамасыз етеді [4]. Прокуратура заңдылықты қадағалайды, азаматтардың құқықтарын қорғайды, қоғам мен мемлекет мүдделерін білдіреді. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің халықаралық стандарттары Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде, Адам құқықтарын қорғау жөніндегі еуропалық конвенцияда және басқа да халықаралық құжаттарда бекітілген [5]. Бұл стандарттар құқықтардың әмбебаптығын, олардың бұзылмаушылығын, тиімді қорғалуын, құқықтық қорғаныс құралдарына қолжетімділікті, әділ сот төрелігін, заңдылық принципін қамтиды.

Халықаралық тәжірибе азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің әртүрлі тетіктері мен институттарын көрсетеді. Германияда Конституциялық сот азаматтардың негізгі құқықтарын қорғаудың тиімді институты болып табылады, азаматтар конституциялық шағым беру арқылы өз құқықтарын қорғай алады. Федералдық құқықтық қорғаныс жөніндегі уәкіл (омбудсмен) азаматтардың әкімшілік органдармен қатынастарындағы құқықтарын қорғайды [6]. Құқықтық көмек жүйесі кедей азаматтарға тегін заңгерлік қызметтер алуға мүмкіндік береді. Швецияда омбудсмен институты ерте дамыған, парламенттік омбудсмен азаматтардың мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың әрекеттеріне шағымдарын қарайды, тергеу жүргізеді, ұсынымдар береді. Құқықтық көмек жүйесі кең дамыған, азаматтарға тегін немесе жеңілдікпен заңгерлік қызметтер көрсетіледі [7]. Мемлекеттік органдардың ашықтығы, есептілігі, азаматтардың ақпаратқа қолжетімділігі жоғары деңгейде қамтамасыз етіледі. Швеция тәжірибесі азаматтардың құқықтарын қорғаудың алдын алу тетіктеріне, мемлекеттік органдардың есептілігіне баса назар аударады. Ұлыбританияда Адам құқықтары жөніндегі заң (Human Rights Act 1998) Адам құқықтарын қорғау жөніндегі еуропалық конвенцияны ұлттық құқыққа енгізді, азаматтарға өз құқықтарын ұлттық соттарда қорғау мүмкіндігін берді. Парламенттік және әкімшілік омбудсмендер азаматтардың шағымдарын қарайды. Құқықтық көмек жүйесі кедей азаматтарға сотқа қолжетімділікті қамтамасыз етеді [8]. Соттардың тәуелсіздігі, сот төрелігінің ашықтығы, прецеденттік құқық жүйесі азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктері болып табылады.

Францияда Құқықтар қорғаушысы (Défenseur des droits) азаматтардың құқықтарын, балалардың құқықтарын, кемсітушілікпен күрес мәселелерін қарайды. Әкімшілік соттар жүйесі әкімшілік органдардың шешімдеріне шағымдануды қамтамасыз етеді. Конституциялық кеңес заңдардың конституциялылығын тексереді [9]. Құқықтық көмек жүйесі, тегін заңгерлік кеңес беру орталықтары азаматтардың сотқа қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Франция тәжірибесі мамандандырылған әкімшілік сот жүйесінің тиімділігін көрсетеді. Қазақстанда азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету жүйесі үнемі дамып келеді. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты 2002 жылы құрылды, омбудсмен азаматтардың шағымдарын қарайды, мемлекеттік органдардың әрекеттерін тексереді, азаматтардың құқықтарын қорғау бойынша ұсынымдар береді [10]. Конституциялық Сот 2021 жылы қалпына келтірілді, азаматтар конституциялық шағым беру құқығын алды. Сот жүйесі реформаланды, соттардың тәуелсіздігі нығайтылды, сот төрелігінің ашықтығы артты. Тегін құқықтық көмек жүйесі енгізілді, әлеуметтік осал топтарға заңгерлік қызметтер көрсетіледі.

Дегенмен, азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің тиімділігін арттыру бойынша бірқатар мәселелер қала береді.

Біріншіден, азаматтардың құқықтық сауаттылығының жеткіліксіздігі. Көптеген азаматтар өз құқықтарын, оларды қорғау тетіктерін, құқықтық қорғаныс құралдарына

қолжетімділікті жеткілікті түрде білмейді [11]. Құқықтық ағарту жұмыстары барлық азаматтарды қамтымайды, әсіресе қашықтағы аймақтарда, ауылдық жерлерде.

Екіншіден, әділет органдарына қолжетімділіктің шектеулігі. Географиялық қашықтық, экономикалық кедейлік, тілдік кедергілер кейбір азаматтардың сотқа, заңгерлік қызметтерге, құқықтық ақпаратқа қолжетімділігін шектейді.

Үшіншіден, сот процестерінің ұзақтығы. Істерді қарау мерзімдерінің ұзақтығы азаматтардың құқықтарының уақтылы қалпына келтірілуін кешіктіреді, әділ сот төрелігіне қолжетімділікті төмендетеді. Соттардың жүктемесі, қызметкерлердің жетіспеушілігі, процестік процедуралардың күрделілігі істерді қарау мерзімдерін ұзартады [12].

Төртіншіден, сот шешімдерінің орындалмауы. Сот шешімдері әрқашан толық және уақтылы орындалмайды, бұл азаматтардың құқықтарын қалпына келтірудің тиімділігін төмендетеді. Атқарушылық іс жүргізу жүйесінің кемшіліктері, борышкерлердің мүлкінің жоқтығы, атқарушылық құжаттардың орындалуын қамтамасыз ету тетіктерінің әлсіздігі мәселелер болып табылады.

Бесіншіден, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері. Әділет органдарындағы сыбайлас жемқорлық азаматтардың құқықтық қорғалуын бұзады, сот жүйесіне сенімді төмендетеді, құқық үстемдігін қолдан салады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тетіктері нығайтылуы, ашықтық пен есептілік қамтамасыз етілуі, қызметкерлердің этикалық мәдениеті арттырылуы керек [13].

Алтыншыдан, әлеуметтік осал топтардың құқықтарын қорғаудың жеткіліксіздігі. Мүгедектер, балалар, әйелдер, кедейлер, этникалық азшылықтар, босқындар сияқты осал топтардың құқықтары жиі бұзылады, олардың құқықтық қорғаныс құралдарына қолжетімділігі шектеулі. Арнайы қорғау тетіктері, мамандандырылған қызметтер, позитивті дискриминация шаралары қажет.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс.

Біріншіден, құқықтық ағарту жұмыстарын кеңейту. Азаматтарға олардың құқықтары мен бостандықтары, оларды қорғау тетіктері, құқықтық қорғаныс құралдары туралы жүйелі түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер, білім беру мекемелері, қоғамдық ұйымдар арқылы құқықтық ағарту бағдарламаларын жүзеге асыру керек [14]. Мектептерде, жоғары оқу орындарында құқықтық білім беруді нығайту, азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру маңызды.

Екіншіден, әділет органдарына қолжетімділікті арттыру. Географиялық қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін қашықтағы аймақтарда сот мекемелерін, заңгерлік кеңес беру орталықтарын ашу, мобильді құқықтық қызметтер ұйымдастыру қажет. Экономикалық қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін тегін құқықтық көмек жүйесін кеңейту, сот төлемдерін төмендету, жеңілдіктер беру керек. Ақпараттық қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін құқықтық ақпаратты қазақ және орыс тілдерінде, қарапайым тілде, түсінікті форматта ұсыну маңызды. Цифрлық қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін онлайн құқықтық қызметтерді дамыту, электрондық сот ісін жүргізуді енгізу қажет [15].

Үшіншіден, сот процестерін жеделдету. Соттардың жүктемесін азайту үшін судьялар санын арттыру, сот аппаратын нығайту, медиация мен басқа да балама дау шешу тетіктерін дамыту қажет. Процестік процедураларды жеңілдету, құжат айналымын автоматтандыру, электрондық сот ісін жүргізуді толық енгізу істерді қарау мерзімдерін қысқартады. Сот процестерін басқару жүйесін жетілдіру, істерді жоспарлау, мониторинг жүргізу тиімділікті арттырады. Күрделі емес істер бойынша жеңілдетілген процедураларды енгізу, шағын талаптар бойынша арнайы тәртіпті қолдану сот жүйесін жүктемеден босатады.

Төртіншіден, сот шешімдерінің орындалуын қамтамасыз ету. Атқарушылық іс жүргізу жүйесін реформалау, атқарушылардың өкілеттіктерін кеңейту, борышкерлердің мүлкін іздеу тетіктерін жетілдіру қажет. Сот шешімдерінің орындалуын мониторингілеу, орындалмаған шешімдер туралы статистиканы жүргізу, жауапкершілікті күшейту маңызды. Борышкерлердің мүлкінің электрондық тізілімін құру, банктік шоттарды блоктау, мүлікті тыйым салу

тетіктерін автоматтандыру орындалуды қамтамасыз етеді. Сот шешімдерін орындаудан жалтарғаны үшін жауапкершілікті күшейту, қылмыстық жауапкершілікті қолдану тиімділікті арттырады.

Бесіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды күшейту. Әділет органдарында сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдау, алдын алу бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру қажет. Қызметкерлердің этикалық стандарттарын нығайту, мүдделер қақтығысын басқару, сыбайлас жемқорлықты анықтау тетіктерін енгізу маңызды. Әділет органдарының ашықтығын арттыру, олардың қызметі туралы ақпаратты жариялау, қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтады. Сыбайлас жемқорлық фактілері бойынша қатаң жауапкершілік, тергеудің тәуелсіздігі, жазалаудың неғұрлымдығы қажет.

Алтыншыдан, әлеуметтік осал топтардың құқықтарын қорғауды нығайту. Мүгедектерге сот ғимараттарына кедергісіз кіру, арнайы техникалық құралдар, жеке қолдау қызметтері ұсыну қажет. Балалардың құқықтарын қорғау үшін балаларға қатысты сот ісін жүргізудің арнайы процедураларын қолдану, балалардың мүдделерін білдіретін мамандарды тарту, балалардың пікірін ескеру маңызды. Әйелдерге қарсы зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылды күшейту, қорғаныс ордерлері институтын дамыту, жәбірленушілерге психологиялық және құқықтық көмек көрсету керек. Кедей азаматтарға тегін құқықтық көмек, сот төлемдерінен босату, жеңілдіктер беру қажет.

Жетіншіден, омбудсмен институтын нығайту. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің өкілеттіктерін кеңейту, оның тәуелсіздігін қамтамасыз ету, қаржыландыруды арттыру қажет. Омбудсменнің ұсынымдарына міндетті түрде қарау тетігін енгізу, олардың орындалуын мониторингілеу, орындалмағаны үшін жауапкершілік белгілеу маңызды. Аумақтық омбудсмендер желісін дамыту, мамандандырылған омбудсмендер (балалар құқықтары, кәсіпкерлер құқықтары бойынша) институттарын құру азаматтардың құқықтарын қорғауды жақсартады. Омбудсменнің азаматтармен өзара әрекеттесу арналарын кеңейту, онлайн шағымдар қабылдау, мобильді қабылдаулар ұйымдастыру қолжетімділікті арттырады.

Сегізіншіден, азаматтық қоғам институттарын дамыту. Адам құқықтарын қорғайтын қоғамдық ұйымдардың қызметін қолдау, олардың әділет органдарымен өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету, құқықтық көмек көрсетуге қатысуын кеңейту қажет. Қоғамдық бақылау кеңестерін құру, азаматтардың әділет органдарының жұмысын бағалауына мүмкіндік беру, кері байланыс тетіктерін енгізу маңызды. Азаматтық қоғам институттарының құқықтық ағарту, құқықтық көмек, азаматтардың құқықтарын қорғау жөніндегі жұмыстарын қаржылық және ұйымдастырушылық қолдау керек.

Тоғызыншыдан, халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық стандарттарды толық іске асыру, халықаралық келісімдер мен конвенцияларды орындау, халықаралық мониторинг тетіктеріне қатысу қажет. Халықаралық сарапшылармен ынтымақтастық, озық тәжірибені зерделеу, халықаралық семинарларға, конференцияларға қатысу маңызды. Халықаралық құқықтық көмек, трансшекаралық құқықтық мәселелерді шешу, халықаралық сот органдарына жүгіну мүмкіндігін қамтамасыз ету азаматтардың құқықтарын қорғауды нығайтады. Оныншыдан, әділет органдарының тиімділігін бағалау жүйесін енгізу. Азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің тиімділігін бағалайтын көрсеткіштер жүйесін әзірлеу, үнемі мониторинг жүргізу, нәтижелерді талдау және жариялау қажет. Азаматтардың қанағаттануын өлшеу, олардың пікірлерін жинау, әділет органдарының жұмысын бағалау маңызды. Халықаралық рейтингтерге, индекстерге қатысу, салыстырмалы талдау жүргізу, озық тәжірибені енгізу тиімділікті арттырады. Бағалау нәтижелері негізінде түзету шараларын қабылдау, жауапты лауазымды адамдарды есепке тарту, үздік тәжірибені тарату керек.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің экономикалық және әлеуметтік әсері айқын. Құқықтық қорғалудың жоғары деңгейі инвестициялық климатты жақсартады, экономикалық белсенділікті арттырады, кәсіпкерлікті дамытады. Әділ сот төрелігі келісімшарттық қатынастардың сенімділігін қамтамасыз етеді, бизнес-ортаны жақсартады. Азаматтардың құқықтарын қорғау әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады,

қоғамдық сенімді арттырады, демократиялық дамуды қамтамасыз етеді. Құқықтық мемлекет құрылысы халықаралық беделді жоғарылатады, халықаралық ынтымақтастықты дамытады. Қорытынды. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету әділет органдарының негізгі міндеті және құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі болып табылады. Қазақстан Республикасы осы бағытта елеулі жетістіктерге қол жеткізді, бірақ одан әрі жетілдіруді қажет ететін мәселелер қала береді. Халықаралық тәжірибе азаматтардың құқықтарын қорғаудың әртүрлі тетіктері мен институттарын көрсетеді, оларды ұлттық жағдайларға бейімдеу тиімділікті арттырады.

Азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары құқықтық ағарту, қолжетімділікті арттыру, сот процестерін жеделдету, сот шешімдерінің орындалуын қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, осал топтарды қорғау, омбудсмен институтын нығайту, азаматтық қоғамды дамыту, халықаралық ынтымақтастық, тиімділікті бағалауды қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің жоғары тиімділігіне қол жеткізуге, құқықтық мемлекет құрылысын нығайтуға, азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етуге болады. Әділет органдарының жұмысы азаматтар үшін нақты нәтижелерге әкелуі тиіс: құқықтардың іске асырылуы, бұзылған құқықтардың қалпына келтірілуі, әділ сот төрелігінің қолжетімділігі, құқықтық қорғаныстың сенімділігі. Азаматтардың әділет органдарына сенімі, олардың құқықтық мәдениетінің жоғарылауы, құқықтық белсенділігінің артуы әділет органдарының тиімді жұмысының көрсеткіштері болып табылады. Құқықтық мемлекет құрылысы үздіксіз процесс, ол үнемі назарды, жетілдіруді, жаңғыртуды қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (30 тамыз 1995 ж., өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
2. Сапарғалиев Ғ.С. Конституциялық құқық: оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2023. – 456 б.
3. Адам құқықтары: теория және практика / Ғылыми ред. М.Т. Баймаханов. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 512 б.
4. Әбдірайымова Ғ.С. Сот жүйесі және сот төрелігі Қазақстан Республикасында. – Астана: Заң әдебиеті, 2023. – 378 б.
5. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (10 желтоқсан 1948 ж.). – Біріккен Ұлттар Ұйымы, 1948.
6. Bundesministerium der Justiz. Legal Protection and Human Rights in Germany. – Berlin, 2023. – 234 p.
7. Swedish Parliamentary Ombudsman. Annual Report 2024. – Stockholm, 2024. – 156 p.
8. Ministry of Justice UK. Access to Justice: Legal Aid and Human Rights. – London, 2023. – 189 p.
9. Défenseur des droits. Rapport annuel d'activité 2024. – Paris, 2024. – 267 p.
10. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл. Жылдық есеп 2024. – Астана, 2024. – 198 б.
11. Нұрпейісов Е.К. Азаматтардың құқықтық сауаттылығы: жағдайы және даму перспективалары // Құқық және мемлекет. – 2024. – № 1. – 67-76 б.
12. Қуанышева Ғ.Т. Сот процестерінің ұзақтығы мәселесі және оны шешу жолдары // Заңгер. – 2023. – № 4. – 89-98 б.
13. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл стратегиясы 2022-2026 жылдарға арналған (ҚР Президентінің 2021 жылғы 2 желтоқсандағы № 694 Жарлығы). – Астана, 2021.
14. Әлімбеков М.Т. Құқықтық ағарту: теориялық негіздер және практикалық мәселелер // Мемлекет және құқық. – 2024. – № 2. – 45-54 б.
15. Тұрсынов К.Т. Цифрлық технологиялар әділет органдарында: қолжетімділікті арттыру тетігі // Заң және уақыт. – 2024. – № 3. – 78-87 б.

**«АДАМ ЖӘНЕ АДАМЗАТ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ»**

Қобдабаева Нұргүл Аманқосқызы

n.kobdabaeva@asu.edu.kz

з.ғ.м., сеньор-лекторы

«Құқық қорғау қызметі» білім бағдарламасының 2 курс студенті А.Нигметуллиная
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.Қазақстан Республикасы

Адам құқықтары көптеген мыңжылдықтар бойы адамзаттың басты назарында болды. Жеке тұлғалар мен биліктің өзара қатынас әдістерін іздеу үрдісі тұрақты түрде жүріп отырды. Адам құқықтарының мәселесі өмірге, ар-намысқа, тұлғаның ұол сұғылмаушылығына, нанымның бостандығына құқығы адам өмірінің қажетті шарты болғандықтан, әрқашанда өткір таптық шайқастардың, әр түрлі соғыстар мен көтерілістердің себепшісі болды. Адамзат дамуының әрбір сатысында жаңа ұрпақ, өзінің құқықтарын қорғай отырып, субъектілерге таралған бостандық шеңберін кеңейту және мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың тарапынан туындайтын немқұрайлық әрекеттерін шектеуге қол жеткізуге талпынғандығы сирек емес.

Адам құқықтары қоғам мен мемлекеттің тіршілік етуінің барлық солаларында көпқырлы мүдделерге ие тұлға болған барлық жерлерде құқықтық қорғануды талап етеді. Мемлекеттің адам құқықтарын қамтамасыз ету сәтінде туындаған міндеттерді жүзеге асырудың басты құралының бірі ретінде қоғамдағы тұлға құқықтарын жан-жақты сақтау, сонымен қатар оларды бұзу мезетінде заңды әдістермен қорғау мүмкіндігін құрайтын шарттарды туғызу қарастырылады. Азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін мемлекеттік басқару органдарының немқұрайлықтары мен шендердің билікпен қиянат қорғау механизмдердің ішінен ерекше орынға омбудсмен институты ие.

Адам құқығы - адам дамуының барлық кезеңдерінде ең маңызды, адамзатты толғандырған басты мәселелердің бірі болып келді. Саяси, құқықтық, философиялық, діни және этикалық ойлардың барлығы адам құқығының мәселесіне келіп тіреледі. Өмір сүру құқығы, жеке басқа, қадір қасиетке қол сұғылмаушылық, ар намыс және сенім еркіндігі адам өмірінің маңызды шарттары болып табылғандықтан адам құқығының мәселесі әр түрлі соғыстардың, көтерілістердің және қозғалыстардың себепкері болды. Адамзат тарихының әр дәуірі адам құқығы мен бостандығын өз дәуіріне сәйкес анықтап, оның мәні мен мағынасына өзіндік ерекшеліктерін енгізді. Жаңа дәуір азаматтары өз құқықтары үшін күресіп, құқықтары мен бостандықтарын кеңейте түсті [1]. Мысалы, антикалық құл алғашқы қоғам адамдарына қарағанда еркінрек болса, ортағасырлық шаруа антикалық құлға қарағанда еркінрек болды, т.с.с.

Еңбектің бөлінуі, өндірістің ұлғаюы, жеке меншіктің пайда болуы жеке меншікті қорғауға бағытталған нормалардың пайда болуына әсерін тигізді. Аталмыш құқықтық нормалар бостандықтағы адамдарға бағытталған төменгі деңгейдегі нормаларды қамтыды, ал құлдар бұл қатардан шығарылып тасталды. Осы дәуірде (б.з.д. XXIVғ) «бостандық» ұғымы қалыптасты, бірақ бұл бостандық монарх Шумердің жесірлер, жетімдер, қызметшілерінің билікке таласу барысындағы әділетсіз әрекеттеріне санкция тағайындау арқылы келді.

Скандинавиялық текті заңды феноменнің ерекшеліктерін талдау екінші дүние жүзілік соғыстан кейін әлемнің көптеген елдерінде басталды.

Омбудсмен алғаш рет 1809 жылы Швецияда құрылды, бірақ екінші дүние жүзілік соғыстан кейін ол әртүрлі құқық жүйелер мен басқару нысандарына ие мемлекеттермен заңды тұрғыдан мойындалды. Бұл барлық елдер бюрократиямен күресу мәселелермен кездесетіндігімен түсіндіріледі. Сонымен қатар олрһар тұрақтылықты сақтау мақсатында мемлекет пен азаматтың арасындағы шиеленісті төмендетуге мүдделі. Атқарушы билік

әрекетін ұйымдастыратын масштабтардың ең үлкені – мемлекетте. Мемлекеттің әкімшілік қызметтерін кеңейтумен Омбудсмен институтының кеңеюі оның дүниежүзінің елдерінің көбінде конституциялық-саяси жүйеге енуімен түсіндіріледі. Мемлекеттік-әкімшілік органдар мен азаматтар арасындағы қақтығыстардың пайда болуына, сондай-ақ мемлекеттік аппарат қызметкерлерінің санының тұрақты өсуі, құқық нормалар мен ережелердің үлкен мөлшері де, атқарушы биліктің әрекетінде парламенттің аппараты жеткіліксіздігі де әкімшілік соттардың шамадан артық әрекетіне де т.б. әсер етті.

Швецияда, Финляндияда (1919), Норвегияда(1952), Данияда(1953) адам құқықтары жөніндегі уәкілді парламенттік омбудсмен деп, Ұлыбританияда(1967) – парламенттік комиссиялар, Кипрда(1991) –әкімшілік істер жөнінде комиссар, Нидерландыда(1983) б–ұлттық омбудсмен, Грецияда(1969) – азаматтардың қорғаушысы, Австралияда – халықтың қорғаушысы, Испанияда (1978) - халықтың қорғаушысы, Македонияда (1991) – ұлттық құқық қорғаушы, Молдавияда (1997) - парламенттік адвокат, Польшада (1987) – азамат құқықтары жөнінде өкіл, Францияда (1973) – Франция Республикасының делдалы, Португалияда (1976) – сот төрелігі істері жөнінде уәкіл (проведер) деп атайды. Омбудсмен институты мемлекеттерге әртүрлі аталса да, бір мағынаға ие – мемлекеттегі шенеунік тарапынан билікпен қиянат ету мен немқұрайлық әрекеттерден адам құқықтарын қорғау.

XIX ғасырдағы қоғамдық қатынастардың өзгеруі Швецияда король мен парламенттің кең өкілеттіктерін теңестіретін конституциялық нормаларды туғызады. Соңғысына парламент пен басқа да билік органдарының заң актілерін сақтауын бақылайтын арнайы парламенттік комиссарды (омбудсменді) сайлау құқығы берілді. Басынан бастап бұл орган атқарушы билік пен басқа да органдардың әрекетін конституциялық бақылау қызметтеріне ие болды. Сонымен қатар ол әкімшілік тарапынан туындайтын немқұрайлықтан азамат құқықтарын қорғауды жақсартуға мүмкіндік туғызады.

«Омбудсмен» - швед сөзі, басқа тұлғалардың адвокаты, агенті, сондай-ақ өкілі болатын тұлғаны білдірді. Біреулер бұл термин неміс тегінен шықты деп есептесе, басқалары исландиялық тамырлары бар деп көзқарастарынан білдірді. Теоретикалық тұрғыдан қарағанда, «омбудсмен» термині жинақтаушы ұғым болып табылады, яғни адам құқықтарын қорғаудағы арнайы қызметті білдіретін топтық түсінік ретінде қарастырылады. Мемлекеттік-құқықтық мағынада омбудсмен жеке тұлғалардың құқықтарын қорғауда парламентпен құзырет берілген және барлық мемлекеттік лауазымдарға кең бақылау жүргізуді жүзеге асыратын тәуелсіз тұлға деп танылады.

Омбудсмен институтының пайда болуына XIX ғасырдың басындағы қоғамдық қатынастардың либеризациясы себеп болғандығы анық (бұл Швециядағы конституциялық нормаларды тудырады). 1809 жылы Рикстаг (мемлекеттің парламенті) парламентке арнайы парламенттік комиссарды (омбудсменді) сайлау құқығын беретін басқарушылық құжатты қабылады. Оған сәйкес арнайы парламенттік комиссар король мен парламенттің кең өкілеттіктерін теңестіру үшін парламент пен биліктің басқа да органдарының заң актілерді сақтайтын қадағалауды жүзеге асырады [2]. 1809 жылы Швецияда күшіне енген конституциялық құжаттар бұрын ұқсастығы болмаған лауазымды *riskens standlers justitie* – *ombudsman* деп көрсетті. Кейін мемлекеттік органдардың бұндай құрылымы екі палаталы парламентпен ауысқандықтан, көрсетілген атау *justitie – ombudsman* дегенге ауысты. «Омбудсмен» түсінігінің өзі *ombud* дегеннен шықты. Швед тілінде бұл күш немесе абыройды білдірді. 1919 жылдан бастап осындай органдар да басқа елдерде де құрылып, құқықтық бақылау жүйесіне енді. Буржуазиялық құқықта бұл парламенттік және соттық бақылау деп, сонымен бірге әкімшілік органдарды бақылау деп сипатталады. Бұндай институтқа қажеттілік ең алдымен, қоғамда бар институттардың мемлекеттік бақылауы, бақылау міндеттері көлемінің қоғам мүшелерінің барлығын қанағаттандырмағанда туындады. Бұл уақытта «демократиялық мемлекеттегі әкімшілік немқұрайлыққа қарсы» азамат құқықтарын қосымша қорғау қажеттілігі пайда болады. Финляндия, Швецияның бірінші көршісі ретінде Омбудсмен институтын 1919 жылдың 17 шілдедегі конституциясына енгізілді. Ұқсас құрылым 1953 Данияда да ашылды. Онда құқықтық жүйе англо-американдық және еуропалық

континенталды құқықтық мәдениетіне жақын болғандықтан омбудсменнің дания моделі дүние жүзінде ең үлкен мәнге ие. Норвегиялық омбудсмен лауазым ретінде 1952 жылы 21 сәуірдегі парламенттің шешімімен енгізілді. Алғашқы кездерде ол тек қарулы күштерге бақылады жүзеге асырған. 1962 жылы осындай орган азаматтық әкімшіліктің әрекетін бақылау үшін құрылған.

1967 жылы Ұлыбританияда омбудсмен лауазымын құру үшін халықтың наразылығы, бюрократия тарапынан өскен қысым және құқықтық қорғау құралының тиімсіздігі негіз болды. Бастапқыда күшейту мәселелерін шешу арнайы әкішілік трибуналдың санын көбейту сияқты әдістер арқылы жүзеге асырылды.

Бірақ, тәжірибе көрсеткендей, қатаң бақылау қажет. Халықаралық құқық комиссиясының британдық бөлімшесімен дайындалған «Whyat Report» баяндамасы британдық жағдайларға бейімделген Омбудсмен институтын құруды ұсынды. Лейбористтік үкімет бұл ұсыныстарды қолдап, 1967 жылы Ұлыбританияда Омбудсмен (парламенттік уәкіл – Parliamentary Commisioner) институтының құрылуы жөнінде заң қабылданды. Омбудсменнің бақылау шеңбері басында тым шектеулі болды. Билік органдары 55 млн. тұрғыны бар елде шағымдардың көп болуынан күдіктенді. Сондықтан да жергілікті органдар бақылаудың объектісіне кірмеді, сонымен бірге оның қызметтері шектелді. Испанияның 1981 жылғы заңы бұл институтты португалиялық және француз үлгілерін қолдана отырып, конституциялық-саяси жүйесіне ең гізеді. Аймақтық омбудсмендер Швейцарияда, Бельгияда, Италияда әрекет етеді. Бұл институт Гаяна, Мавриний, Фиджи аралдарында т.б. дамып келе жатқан елдер де таралды.

Омбудсмен институтының қалыптасу мен таралу үрдісінде дүние жүзінде бұл мәселе бойынша халықаралық дабаттар белсенді түрде өтті. Көптеген халықаралық ұйымдар да азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сондай заңдылықты сақтау мақсатымен мемлекеттік әкімшіліктің немқұрайлығын тоқтатудың соттан тыс шараларын қолданудың бұндай мүмкіндігін көңілсіз қалдырмады. Бұл ұйымдар омбудсмен институтын осы мақсатта жүзеге асыру үшін қолайлы құрал ретінде есептелді деп ой қалыптасады. Еуропа Кеңесінің Бас хатшысы жыл сайын барлықеуропалық елдердің омбудсмендері бұл мәселемен айналысатын және мақсатты Еуропа елдерінің омбудсмен институтын жетілдіру, осы институт жоқ құқық жүйелеріне игі ықпалды күшейту және халықаралық қызметтестікті қолдау деп танылатын белгілі заңгерлер мен ғалымдар қатысатын «дөңгелек үстелді» ұйымдастыруы бұған мысал бола алады. Идеяның қарсыластары тәуелсіз омбудсменнің бақылауы министрлік жауапкершілік қағидасымен(себебі министр парламенттің алдында оның аппаратына ие болатындығы үшін жаупты болып табылады) және парламенттік демократияда әкімшіліктің орталық саяси бағытпен дауласады деп сендірді. Бірақ Данияда омбудсмен институты енгізілгеннен соң, омбудсмен мен министрлер арасында даулар туындамады. Демек, бұл аргумент өзінің қолдауын тапқан жоқ. Сонымен қатар омбудсменді енгізуге қатысты қарсылықтар еуропалық елдерде әдетте азамат құқықтарының заңдылығын сақтауды қамтамасыз ететін әкімшілік соттардың кең құрылымы бар болғандығында құралады [3].

Бірақ әкімшілік әділеттіліктің жақсы дамыған жүйесіне ие Франция 1973 жылы заңымен делдал (медиатор) лауазымын – омбудсменді енгізді. Бұл лауазымды ең гізу екі мән-жайға байланысты болды,олар: реформа мен парламенттік сайлау.

1987 жылы Польша Шығыс Еуропалық елдердің ішнен өзінің саяси- құқықтық жүйесіне омбудсмен институтын енгізді: азамат құқықтарын құқық қорғаушысы туралы жеке заң 1988 жылы күшіне енді. Бұл орган елдегі болған азамат құқықтары мен заңдылықтың сақталуын бақылау жүйесімен қарама қайшылыққа түспей, қоғамдық қатынастардың кейінгі демократиялануы міндеттеріне, азаматтардың билік органдары мен әкімшіліктің құрылымдарымен іскерлік қатынастарын бекітуге, жағымсыз құбылыстармен күресуге қызмет етуі тиіс. Польшадан кеін конституциялық өзгерістердің шегінде 1989 жылы азамат құқықтарының қорғаушысы лауазымын Венгрияда құрып алды.

1991 жылдың қазанында Парижде адам құқықтары жөнінде БҰҰ комиссиясының көмегімен адам құқықтарын қорғайтын 35 ұлттық мекенің қатысуымен халықаралық конференция өтті.

1992 жылғы Маастрихтік шарты Еуропалық Одақ органдары жүйесіне омбудсмен институтын енгізді. Еуропа Кеңесі оның адам құқықтары жөнінде комиссары лауазымын құрды. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 1993 жылы адам құқықтарын қорғау мақсатында мемлекеттерде халықаралық үлгілердегі адам құқықтары бойынша ұлттық ұйымдарды енгізу қажеттілігі жөнінде қорытындыларды (кейін «Париждік қағидалар» деп аталынған) бекітті. Париждік қағидалар омбудсмен институты Конституцияға немесе арнайы заңға сәйкес құрылуы қажет екенін, сондай ақ тәуелсіз, жақсы юрисдикцияға ие, қол жетерлік болатын басқа да үкіметтік емес құқық қорғаушы ұйымдармен қызметтес және есепті болу керек екенін анықтады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы, жеті жарғы, 1998ж.
2. Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау: теория және практика мәселелері: оқулық - Астана : Фолиант, 2002ж.
3. Алауханов Е. О. Қылмыстық құқық (Жалпы бөлім): оқулық. - Алматы : ҚР Құқықтық сараптама және халықаралық ғылыми зерттеулер орталығы, 2009ж.

УДК 351.74

«ПОВЫШЕНИЕ ДОВЕРИЯ ОБЩЕСТВА К ПОЛИЦИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И ЗАРУБЕЖНЫЕ ПРАКТИКИ»

Мукатанов Сәкен Жумагельдиевич

jan68@inbox.ru.

магистрант 2курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель – доктор PhD, ассоциированный профессор Орақбаев А. Б.

Повышение доверия общества к полиции является одной из важнейших задач любого государства. Без доверия граждан невозможно обеспечить эффективную работу правоохранительных органов. Даже самые строгие законы не будут работать в полной мере, если люди не верят тем, кто их исполняет. Поэтому вопрос доверия к полиции всегда остаётся актуальным и требует постоянного внимания.

Доверие не возникает само по себе. Оно формируется постепенно, на основе реального опыта людей. Если граждане сталкиваются с вежливым отношением, справедливыми решениями и прозрачной работой полиции, уровень доверия растёт. Если же люди видят грубость, несправедливость или злоупотребление властью, доверие снижается. Восстановить его потом бывает очень сложно[1].

Исторический опыт показывает, что отношение к полиции менялось в разные периоды. В одни времена полиция воспринималась как инструмент защиты населения, в другие — как структура, которая служит только интересам власти. Это во многом зависело от политической системы, уровня развития общества и качества управления.

В прошлом в некоторых странах полиция действовала жёстко и закрыто. Люди не понимали, как принимаются решения, и не имели возможности повлиять на ситуацию. Это вызывало страх и недоверие. Со временем стало ясно, что такая модель неэффективна. Без поддержки общества полиция не может успешно выполнять свои функции.

Постепенно в разных странах начали появляться новые подходы к работе полиции. Одним из важных направлений стало развитие открытости. Полиция стала больше

информировать население о своей деятельности, объяснять свои действия и отчитываться перед обществом. Это помогло снизить напряжённость и повысить уровень доверия[2].

Большую роль сыграло внедрение принципов взаимодействия с населением. Полиция начала рассматриваться не только как орган контроля, но и как партнёр общества. Сотрудники стали чаще общаться с гражданами, участвовать в общественных мероприятиях, работать с молодёжью. Такой подход помогает лучше понимать проблемы людей и быстрее реагировать на них.

Зарубежный опыт показывает, что доверие к полиции можно повысить с помощью комплексных мер. В некоторых странах особое внимание уделяется подготовке сотрудников. Их обучают не только законам, но и навыкам общения, умению решать конфликты, работать в стрессовых ситуациях. Это делает полицию более профессиональной и человечной.

Важным фактором является прозрачность работы. Когда граждане имеют доступ к информации о деятельности полиции, это снижает уровень подозрений. Например, публикация отчётов, статистики и результатов работы помогает людям понять, чем именно занимается полиция.

Также большое значение имеет ответственность сотрудников. Если человек видит, что за нарушения закона полицейские несут наказание, это повышает доверие. Никто не должен быть выше закона, независимо от должности. Это принцип справедливости, который важен для любого общества[3].

В некоторых странах используются современные технологии для повышения доверия. Например, видеокамеры на форме сотрудников помогают фиксировать их действия. Это защищает как граждан, так и самих полицейских. В случае спорных ситуаций можно проверить, что именно произошло.

Ещё одним важным направлением является работа с жалобами граждан. Если человек обращается с проблемой, он должен быть уверен, что его услышат. Быстрая и честная реакция на обращения показывает, что полиция заинтересована в справедливости.

Нельзя забывать и о роли средств массовой информации. То, как в новостях рассказывают о работе полиции, сильно влияет на общественное мнение. Положительные примеры могут повысить доверие, а негативные — наоборот, снизить его. Поэтому важно давать объективную и проверенную информацию[4].

В разных странах существуют свои особенности, но общая тенденция одна — полиция должна быть ближе к людям. Чем больше открытости и диалога, тем выше уровень доверия. Люди должны чувствовать, что полиция работает для них, а не против них.

Важным условием является также борьба с коррупцией. Любые проявления нечестности подрывают доверие общества. Даже единичные случаи могут негативно повлиять на репутацию всей системы. Поэтому необходимо строго контролировать деятельность сотрудников и предотвращать такие ситуации.

Отдельное внимание следует уделить работе с молодёжью. Если с раннего возраста формировать уважительное отношение к закону и полиции, это положительно скажется на будущем. В школах и университетах можно проводить встречи, лекции и совместные мероприятия.

Не менее важно учитывать мнение граждан. Проведение опросов, общественных обсуждений и консультаций помогает понять, какие проблемы волнуют людей. Это даёт возможность корректировать работу полиции с учётом реальных потребностей общества.

Следует отметить, что доверие нельзя создать быстро. Это длительный процесс, который требует постоянной работы. Одних реформ недостаточно, если они не подкреплены реальными изменениями. Люди оценивают не слова, а действия.

Также важно, чтобы сами сотрудники полиции были заинтересованы в улучшении своей работы. Для этого необходимо создавать достойные условия труда, обеспечивать социальные гарантии и поддерживать профессиональный рост. Мотивированный сотрудник работает лучше и относится к людям с уважением.

В современном мире особое значение приобретает цифровизация. Онлайн-сервисы, электронные обращения и открытые базы данных делают взаимодействие с полицией более удобным. Это экономит время и снижает уровень напряжения.

Однако при внедрении новых технологий важно учитывать вопросы защиты данных и прав граждан. Любые инновации должны использоваться с соблюдением закона и этических норм [5].

Таким образом, повышение доверия общества к полиции — это сложный и многогранный процесс. Он включает в себя открытость, профессионализм, ответственность и постоянный диалог с населением. Исторический опыт показывает, что без доверия невозможно построить эффективную систему правопорядка.

В будущем необходимо продолжать работу в этом направлении, учитывать как собственный опыт, так и практики других стран. Только при совместных усилиях государства и общества можно добиться устойчивых результатов и создать систему, которая будет вызывать уважение и доверие у граждан.

Для повышения доверия общества к полиции важна история формирования правоохранительных органов. В прошлом полиция часто воспринималась как структура, обеспечивающая власть государства, а не защищающая граждан. Это приводило к недоверию, страху и конфликтам между людьми и органами правопорядка. Например, в некоторых странах Европы в XIX веке полиция была строго централизована и имела мало контакта с населением. Люди боялись обращаться за помощью, так как считали, что их жалобы не будут услышаны, а действия полиции могут быть жестокими.

С течением времени подходы начали меняться. В начале XX века в ряде стран стали формироваться службы, ориентированные на взаимодействие с населением. Полиция стала рассматривать население как партнёра, а не только объект контроля. Это проявлялось в создании районных участков, где сотрудники были ближе к гражданам, лучше знали их проблемы и могли реагировать на них оперативно. Такой подход постепенно увеличивал доверие, поскольку люди видели, что их мнение учитывается, а помощь предоставляется справедливо [6].

Зарубежный опыт показывает, что доверие можно повысить комплексно. В США, например, введены программы «community policing», когда сотрудники полиции активно взаимодействуют с жителями района. Они проводят совместные встречи, обсуждают локальные проблемы, участвуют в мероприятиях школ и организаций. Такой подход позволяет людям ощущать присутствие полиции не как угрозу, а как поддержку.

В странах Скандинавии большое внимание уделяется подготовке сотрудников. Полицию обучают навыкам коммуникации, управлению конфликтными ситуациями и работе с разными социальными группами. Это делает сотрудников более чуткими и внимательными к гражданам. Одновременно повышается прозрачность деятельности: публикуются отчёты, статистика, результаты работы с жалобами граждан. Всё это создаёт атмосферу доверия и уверенности, что полиция действует открыто и честно.

Не менее важной является ответственность сотрудников. Когда люди видят, что за нарушение закона полицейские несут наказание, доверие растёт. В некоторых странах введены независимые комиссии по расследованию жалоб на полицию. Это позволяет гражданам убедиться, что все случаи рассматриваются объективно, а власть не используется для личной выгоды.

Современные технологии также играют важную роль. Камеры на форме, системы видеонаблюдения и электронные обращения помогают фиксировать действия сотрудников, что защищает и граждан, и самих полицейских. В случае спорных ситуаций можно объективно выяснить обстоятельства. Это повышает прозрачность и снижает напряжение.

Большое внимание уделяется работе с молодежью. В школах проводятся лекции и встречи с сотрудниками полиции, рассказывается о праве, обязанностях и ответственности граждан. Такие программы формируют уважение к закону с раннего возраста и создают позитивное отношение к полиции [7].

Кроме того, значительную роль играет работа с гражданскими организациями и волонтерами. Совместные проекты, направленные на профилактику преступности и поддержку жителей, помогают укрепить доверие. Люди видят, что полиция готова сотрудничать и слышать население.

Исторический опыт и зарубежные практики показывают, что доверие к полиции — это результат многолетней работы, комплексного подхода и постоянного взаимодействия с обществом. Оно не формируется мгновенно, но постепенно создаёт атмосферу безопасности и справедливости.

Следует учитывать, что доверие нельзя создать только через формальные меры. Оно строится на реальных действиях, соблюдении закона, честности, открытости и уважении к гражданам. Без доверия любая реформа полиции останется декларативной, а проблемы взаимодействия с населением — нерешёнными.

Повышение доверия общества к полиции требует исторического анализа, учёта зарубежного опыта, внедрения новых подходов и технологий, обучения сотрудников и активного взаимодействия с населением. Этот процесс длительный, но необходимый для создания эффективной и справедливой системы правопорядка.

Повышение доверия общества к полиции невозможно без внимания к качеству обслуживания граждан. Когда человек обращается за помощью, он хочет быть уверен, что его услышат и помогут. Даже небольшие задержки, невнимание или грубость сотрудников могут вызвать недовольство и снизить доверие. Поэтому важно, чтобы полиция не только выполняла свои обязанности, но и учитывала человеческий фактор.

В некоторых странах Европы активно внедряются программы по улучшению обслуживания граждан. Например, в Великобритании и Германии существуют специальные «центры обслуживания», где сотрудники помогают гражданам разобраться с документами, жалобами и другими вопросами. Такие центры делают взаимодействие с полицией более прозрачным и доступным.

Большое значение имеет подготовка кадров. Полиция — это не только контроль и наказание, но и работа с людьми. Поэтому обучение сотрудников включает развитие коммуникативных навыков, умение работать в стрессовых ситуациях и находить подход к разным категориям граждан. В США и Канаде существуют специальные тренинги, где обучают предотвращать конфликты и строить доверительные отношения с населением.

Технологии также помогают повысить доверие. Видеокамеры на формах и в автомобилях полиции фиксируют действия сотрудников, что создаёт дополнительную гарантию справедливости. Электронные обращения и онлайн-платформы позволяют людям сообщать о проблемах, отслеживать ход рассмотрения своих заявок и получать своевременную обратную связь. Это снижает риск недоразумений и повышает уверенность граждан в работе полиции.

Исторический опыт показывает, что доверие строится постепенно. В XIX и начале XX века полиция в некоторых странах считалась органом, который защищает интересы государства, а не граждан. Недоверие, страх и недовольство было обычным явлением. Однако с развитием демократии и гражданских институтов подходы начали меняться. Полиция стала открытой, доступной и ориентированной на взаимодействие с населением.

Особое внимание уделяется прозрачности. Когда граждане видят отчёты о деятельности полиции, статистику раскрываемых дел и меры по улучшению работы, это формирует ощущение справедливости. Публичные отчёты и открытые собрания с населением помогают людям понимать, что полиция действует честно и открыто.

Не менее важна ответственность. В обществе должно быть ясно, что никто не находится выше закона. Если сотрудник полиции нарушает правила, он несёт наказание. Это принцип справедливости, который укрепляет доверие и показывает, что система работает для всех одинаково [8].

Работа с молодёжью играет большую роль. Программы взаимодействия с детьми и подростками помогают формировать уважение к закону с раннего возраста. В школах

проводятся лекции, тренинги, встречи с полицейскими, участие в совместных проектах. Молодые люди учатся видеть полицию как помощника, а не угрозу.

Общественные инициативы и волонтерские проекты тоже способствуют доверию. Совместные акции, профилактические мероприятия, участие в жизни районов помогают людям почувствовать поддержку и вовлечённость. Граждане видят, что полиция открыта для диалога и готова учитывать мнение общества.

В некоторых странах активно развиваются программы «community policing». Это когда сотрудники полиции работают не только с нарушителями, но и с обычными гражданами, участвуют в жизни района, решают локальные проблемы совместно с населением. Такой подход показывает, что полиция — это часть общества, а не внешняя сила.

Исторические примеры показывают, что доверие легко потерять и трудно восстановить. Даже при хорошем законодательстве и оснащении полиции недоверие формируется, если сотрудники действуют грубо или несправедливо. Поэтому важна культура поведения, уважение к гражданам и внимание к их проблемам.

Сегодня в современном обществе доверие к полиции напрямую связано с восприятием законности и справедливости. Люди хотят видеть, что полиция защищает их права, соблюдает закон и действует честно. Это требует постоянной работы, обучения, внедрения технологий и открытости.

Особое внимание уделяется взаимодействию полиции с уязвимыми группами населения. Это пожилые люди, люди с ограниченными возможностями, мигранты, семьи с детьми и другие категории, которые могут испытывать трудности при контакте с правоохранительными органами. Когда полиция проявляет терпение, уважение и внимание к таким гражданам, уровень доверия значительно повышается. В некоторых странах Европы существуют специальные подразделения, которые работают исключительно с уязвимыми группами, помогают им в сложных ситуациях и обучают других сотрудников правильному подходу.

Профилактика преступлений и работа на предупреждение конфликтов — ещё один способ повысить доверие. Когда полиция не только реагирует на происшествия, но и активно предотвращает их, люди видят реальную пользу от её работы. В Японии и Швеции полиция тесно сотрудничает с местными сообществами: проводятся образовательные программы, разъясняются законы, создаются безопасные зоны для детей и подростков. Это укрепляет доверие и формирует ощущение безопасности.

Современные технологии открывают новые возможности для взаимодействия с населением. Социальные сети, мобильные приложения и онлайн-сервисы позволяют гражданам напрямую сообщать о проблемах, получать советы и контролировать ход расследований. Полиция может информировать о своей работе, предупреждать о рисках и вовлекать население в совместные проекты. Прозрачность и доступность информации — ключ к укреплению доверия.

Не менее важна работа с жалобами и предложениями граждан. Когда человек видит, что его обращение рассматривается внимательно и честно, он чувствует, что его мнение важно. В некоторых странах создаются независимые комиссии, которые проверяют жалобы на сотрудников полиции. Это снижает риск коррупции и злоупотреблений и показывает гражданам, что все действия полиции подлежат контролю.

Важным элементом является обучение и мотивация сотрудников. Полиция — это люди, и их отношение к работе напрямую влияет на доверие общества. Сотрудники должны иметь достойные условия труда, возможность профессионального роста и поддержку со стороны государства. Мотивированный и обученный сотрудник работает качественно и с уважением к гражданам.

Исторический опыт показывает, что доверие к полиции может падать при любых нарушениях. Даже единичные случаи грубости, несправедливости или коррупции мгновенно становятся известны населению и снижают уровень доверия. Поэтому крайне важно формировать культуру честности и уважения внутри самой полиции.

Образовательные программы для сотрудников включают изучение прав человека, этики, навыков коммуникации и разрешения конфликтов. Современная полиция должна быть не только силовой структурой, но и социальным институтом, который понимает проблемы граждан и способен эффективно их решать.

Опыт зарубежных стран показывает, что доверие формируется через постоянное взаимодействие и открытый диалог. В Канаде и Нидерландах активно развиваются программы, где сотрудники полиции регулярно встречаются с жителями районов, обсуждают актуальные проблемы и совместно ищут пути их решения. Эти практики укрепляют чувство партнерства между полицией и обществом.

Кроме того, доверие формируется через объективность и прозрачность. Публикация отчетов о работе полиции, статистики раскрываемых дел, анализа работы с жалобами и информации о результатах расследований помогает населению видеть реальную картину. Люди начинают понимать, что полиция действует честно, и уровень доверия растет.

Социальные инициативы также играют важную роль. Совместные мероприятия, волонтерские проекты и профилактические кампании показывают, что полиция работает на благо общества, а не только для соблюдения закона. Это формирует положительное отношение граждан и улучшает взаимодействие между населением и правоохранительными органами.

Молодежь — это особая категория, с которой важно выстраивать доверительные отношения. В школах и университетах проводятся лекции о правах и обязанностях граждан, о работе полиции и законе. Молодые люди учатся видеть полицию как помощника, а не как угрозу. Подобные программы способствуют формированию уважения к правопорядку с раннего возраста.

В современном обществе доверие к полиции связано с общей культурой соблюдения закона. Люди хотят видеть, что полиция защищает их права, действует честно и справедливо. Без доверия любые реформы остаются формальными и не дают желаемого эффекта.

Повышение доверия — это длительный и комплексный процесс. Он включает исторический анализ, использование зарубежного опыта, внедрение новых подходов и технологий, обучение сотрудников, открытость и активное взаимодействие с населением. Только комплексный подход позволяет создать эффективную и справедливую систему правоохранительных органов, которая вызывает уважение и доверие граждан.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан. – Астана: ҚР Парламенті, 2022.
2. Закон Республики Казахстан «О полиции». – Астана: ҚР Парламенті, 2011.
3. Абдуллаев Т. Взаимодействие полиции и общества в Республике Казахстан. – Алматы: Юрлит, 2019.
4. Ибраева Г. Исторические аспекты формирования правоохранительных органов Казахстана // Вестник Казахстанской академии права. – Алматы, 2020. – №3. – С. 45–52.
5. Жолдасбекова А. Социальные проекты полиции и вовлечение граждан // Журнал «Социальная политика и право». – Астана, 2020. – №2. – С. 12–20.
6. Казахстанская академия МВД. Повышение доверия населения к полиции: практические рекомендации. – Алматы, 2021.
7. Мамыров Б., Сулейменова Ж. Современные подходы к повышению доверия населения к полиции // Журнал «Право и общество». – Алматы, 2021. – №4. – С. 33–40.
8. Официальный сайт Министерства внутренних дел Республики Казахстан. – URL: <https://mvd.gov.kz> (дата обращения: 02.04.2026).

**«ҚР-ДА АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЗАМАТТАРДЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАНЖАЛДАРЫН ШЕШУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ МЕДИАЦИЯНЫҢ МӘНІ
МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТАБИҒАТЫ»**

Маулен Сандуғаш Мауленқызы

maulensandugas@gmail.com

“Құқықтану” білім беру бағдарламасының 4-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор - Нысанова С. К.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды қалыптастыру жағдайында медиация институтының құқықтық жанжалдарды шешудегі орны, мәні және әлеуметтік табиғаты қарастырылады. Зерттеу медиацияны тек соттан тыс рәсім ретінде емес, сонымен бірге қоғамдық келісімді, құқықтық мәдениетті, өзара сенімді және азаматтардың жауапты мінез-құлқын нығайтатын әлеуметтік тетік ретінде түсіндіруге бағытталған. Мақалада Қазақстандағы медиацияның даму үрдістері, қоғамдық медиаторлар тетігі, кәсіби даярлық, халықаралық және ұлттық тәжірибе, азаматтық және сотқа дейінгі дауларды реттеудегі ерекшеліктері талданады. Нәтижесінде медиацияның азаматтық қоғам институттарын күшейтуге, жанжал эскалациясын төмендетуге, сот жүктемесін азайтуға және тараптардың өзара мүддесіне негізделген тұрақты келісімдер жасауға ықпал ететіні негізделеді.

Қазіргі Қазақстан жағдайында азаматтық қоғамды дамыту тек үкіметтік емес ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің немесе еріктілік мәдениетінің өсуімен ғана өлшенбейді. Оның терең өлшемдерінің бірі – азаматтардың өз құқықтарын өркениетті түрде қорғау қабілеті, даулы жағдайларда күшке, қысымға немесе ұзаққа созылған қарсыластыққа емес, келісім мен құқыққа сүйене отырып шешім таба білуі. Осы тұрғыдан алғанда медиация азаматтық қоғамның ішкі мәдениетін айқындайтын маңызды құралдардың біріне айналып отыр. Егер сот классикалық құқықтық қорғау тетігі болса, медиация жанжалды құқық шеңберінде, бірақ әлеуметтік қатынастарды бұзбай шешуге мүмкіндік беретін икемді механизм ретінде ерекшеленеді. Оның құндылығы тек шешім табуда емес, сол шешімге тараптардың өздері келуінде жатыр.

Қазақстанда құқықтық мемлекетті, әділетті қоғамды және құқықтық мәдениеті жоғары азаматтық ортаны қалыптастыру міндеті күшейген сайын, дауды шешудің баламалы тәсілдерінің рөлі де артып келеді. Өйткені кез келген құқықтық жанжалдың сыртында мүлкітік мүдде ғана емес, сенім дағдарысы, коммуникацияның үзілуі, эмоциялық шиеленіс, әлеуметтік реніш және құқықты қабылдау деңгейінің әркелкілігі тұрады. Мұндай жағдайда таза юрисдикциялық шешім әрқашан толық әлеуметтік нәтиже бере бермейді. Сот дауды аяқтауы мүмкін, бірақ қатынасты қалпына келтірмеуі мүмкін. Ал медиация дәл осы аралық кеңістікте жұмыс істейді: ол құқық пен әлеуметтік өзара әрекеттестіктің түйіскен нүктесінде пайда болатын жанжалды мәмілеге, өзара түсіністікке және жауапкершілікке қарай бұрады.

Осы мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды қалыптастыру контекстінде медиацияның құқықтық жанжалдарды шешу тәсілі ретіндегі мәнін және оның әлеуметтік табиғатын ғылыми тұрғыдан талдау. Зерттеу міндеттері медиацияның құқықтық және әлеуметтік мазмұнын ашу, оның азаматтық қоғаммен байланысын айқындау, Қазақстандағы институционалдық даму ерекшеліктерін саралау, ғылыми әдебиеттер негізінде қазіргі проблемалар мен үрдістерді жүйелеу және медиацияны практикалық деңгейде тиімді қолдану тетіктерін ұсыну болып табылады. Зерттеу нысаны – Қазақстандағы құқықтық жанжалдарды шешу саласындағы медиация институты. Зерттеудің өзектілігі әлеуметтік шиеленіс, сот жүйесіне түсетін жүктеме, азаматтардың құқықтық сауаттылығы мен сенім деңгейі мәселелерінің өзара байланысымен айқындалады. Теориялық маңызы медиацияны тек

рәсімдік-құқықтық құрал емес, азаматтық қоғам мәдениетінің индикаторы ретінде қарастырылуында. Практикалық маңызы азаматтар, медиаторлар, сот жүйесі, жергілікті қауымдастықтар және құқықтық саясат субъектілері үшін қолданбалы қорытындылар ұсынуында.

Мақала ИМРАД логикасына сәйкес құрылды. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық талдау, мазмұндық талдау, жүйелеу, түсіндіру, ғылыми әдебиеттерді іріктеп саралау және нормативтік негізді интерпретациялау әдістері қолданылды. Негізгі эмпирикалық база ретінде 2023–2025 жылдары жарияланған қазақстандық және халықаралық ғылыми еңбектер, сондай-ақ қоғамдық медиаторларды сайлау тәртібіне қатысты жаңартылған нормативтік база алынды. Дереккөздер әліпбилік ретпен жүйеленді және негізгі бөлімде ретімен бір реттен ғана талданды.

Зерттеу нәтижелері медиацияның Қазақстан жағдайында бір мезгілде құқықтық, әлеуметтік және мәдени институт ретінде қалыптасып келе жатқанын көрсетті. Бұл ой сотқа дейінгі өндірісте медиативтік рәсімдерді қолданудың халықаралық тәжірибесін қарастырған Е.Қ. Даурембеков, Ю.Н. Дрокин, Р.Қ. Тлеухан еңбегінде анық байқалады. Аталған зерттеуде медиативтік рәсімдер сот жүйесінің шамадан тыс жүктемесін төмендетуге, уақыт пен қаржылық ресурсты үнемдеуге, ал ең бастысы – азаматтардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін сотқа дейін-ақ қалпына келтіруге мүмкіндік беретіні көрсетіледі. Авторлар медиацияның құндылығын “дауды сот процесіне дейін жеткізбей-ақ реттеудің ұтымды тәсілі” ретінде тұжырымдайды [1, 122]. Бұл тұжырым медиацияның тек рәсімдік артықшылығын ғана емес, оның азаматтық қоғам үшін маңызды алдын алу әлеуетін де ашады: адамдар өзара қарсылас субъект ретінде емес, келіссөз жүргізе алатын құқық иеленушілер ретінде әрекет етеді. Қазақстан жағдайында бұл әсіресе көршілер арасындағы дау, отбасылық мүлікке қатысты келіспеушілік, шағын кәсіпкерлік дауы, еңбек қатынасындағы түсінбеушілік сияқты қақтығыстарда өзекті. Мұндай жанжалдарда сот шешімі заңды нүкте қоюы мүмкін, бірақ әлеуметтік сенімді қалпына келтіру тек медиациялық жолмен оңайырақ іске асады.

Медиацияның әлеуметтік табиғатын тереңірек ашатын еңбектердің бірі – Т. Дронзинаның әлеуметтік медиация туралы зерттеуі. Онда әлеуметтік медиация “бейбітшілік пен келісімге жетуге көмектесетін жаңа әлеуметтік-коммуникативтік практика” ретінде сипатталады [2, 195]. Мұндағы маңызды ой – медиация дауды құқық бұзушылық немесе талап қою шеңберінде ғана емес, қауымдастық ішіндегі қатынас дағдарысы деңгейінде де шеше алады. Яғни медиация әлеуметтік тіннің ыдырауына қарсы жұмыс істейді. Қазақстандағы көпэтносты, әртүрлі әлеуметтік тәжірибелері бар ортада бұл ерекшелік аса мәнді. Аула тұрғындарының ортақ мүлікті пайдалану дауы, мектептегі ата-ана мен әкімшілік арасындағы келіспеушілік, ауылдағы жергілікті ресурстарға қатысты пікір қайшылығы сияқты жағдайларда құқықтық талап пен әлеуметтік байланыс қатар жүреді. Дәл осындай сәтте медиация тек келісім мәтінін жасаумен шектелмей, адамдардың бір-бірін тыңдауын, эмоциялық шиеленістің түсуін және ортақ мүддені көруін қамтамасыз етеді. Бұл қасиет медиацияны азаматтық қоғамның әлеуметтік жауапкершілік мектебіне айналдырады.

П. Есенбекованың Қазақстан мен Өзбекстандағы азаматтық іс жүргізудегі татуластыру рәсімдерін салыстырған зерттеуі медиацияның қолжетімділік және тиімділік өлшемдерін айқын көрсетеді. Автор татуластыру рәсімдері “сот жүктемесін азайтып, дауды жеделдетіп шешуге” және азаматтар мен бизнес үшін шығынды төмендетуге мүмкіндік беретінін дәлелдейді [3, 70]. Бұл қорытындыны Қазақстандағы азаматтық қоғам қалыптасуы тұрғысынан қарастырсақ, медиация құқыққа қолжетімділіктің демократиялық сипатын күшейтеді. Азамат дауды шешу үшін міндетті түрде ұзақ сот процесіне, қымбат өкілдікке немесе агрессивті құқықтық стратегияға жүгінбей-ақ, өз мүддесін заңды әрі конструктивті түрде қорғай алады. Мысалы, шағын бизнес субъектісі жеткізілім шарты бойынша туындаған дауда соттасудан гөрі медиация арқылы іскерлік қатынасты сақтап қалуды жөн көреді. Сол сияқты мұрагерлікке немесе отбасылық мүлікке байланысты дауласқан туыстар үшін де медиация қатынасты толық күйретпей, құқықтық компромиске келудің жолын ашады. Бұл

тұрғыда медиация азаматтық қоғамдағы құқықтық мінез-құлықтың өркениетті моделін қалыптастырады.

Медиацияның халықаралық өлшемін және оның құқықтық жанжалдарды жұмсартудағы әмбебап сипатын М.А. Жекебаева, М.И. Исаева, Н. Мамедов, Н.Ы. Мамырбеков еңбегі нақтылайды. Авторлар Еуропа елдеріндегі тәжірибеге сүйене отырып, медиацияның әлеуметтік, құқықтық және саяси алғышарттарын кешенді түсіндіреді және көптеген даулардың сотқа дейін медиаторға жететінін атап өтеді. Зерттеуде “америкалық корпорациялар мен 250-ден астам заң фирмаларында даулардың 75–85 пайызы келісімге келудің алдында медиаторға жолданады” деген дерек келтіріледі [4, 64]. Бұл пайымды қазіргі халықаралық статистика да жанама түрде қуаттайды. Мәселен, АҚШ-тағы сотқа жолданған медиация бағдарламалары бойынша жалпы бітімгерлік көрсеткіші 68 пайызға дейін өскені, ал дау көп шоғырланған кейбір санаттарда бұл үлес бұдан да жоғары болғаны көрсетілген; мысалы, Hurricane Sandy істері бойынша медиацияға жіберілген даулардың түпкілікті келісіммен аяқталу деңгейі 75 пайызға жеткен. Ал Ұлыбританиядағы CEDR Mediation Audit 2025 мәліметінде коммерциялық медиацияның жиынтық нәтижелілігі 87 пайыз деп берілген. Бұл көрсеткіштер медиацияның дамыған құқықтық жүйелерде қосалқы емес, нақты жұмыс істейтін дауды реттеу механизміне айналғанын дәлелдейді.

МЕДИАЦИЯНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТИІМДІЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІ

АҚШ, Ұлыбритания, ICC және Қазақстан деректері негізінде салыстырмалы көрініс

Негізгі салыстырмалы көрсеткіштер

АҚШ (сот жанындағы медиация)

68%

Ұлыбритания (CEDR, коммерциялық медиация)

87%

Қазақстан (азаматтық істер)

45,9%

ICC 2024

37

өтініш

33 елден 93 тарап

75-85%

АҚШ-та кей заң фирмаларында даулар медиаторға ерте жіберіледі

Қазақстан 2025

11,8%

әкімшілік істерде медиация үлесі

Көрсеткіштер мақала мәтінде келтірілген халықаралық және қазақстандық статистикалық деректерді визуалдау негізінде дайындалды.

Сурет 1– Медиацияның халықаралық тиімділік көрсеткіштері (АҚШ, Ұлыбритания және Қазақстан деректері негізінде)

Мұны Қазақстан жағдайына механикалық түрде көшіру дұрыс болмас, бірақ оның бағыттаушы маңызы зор. Халықаралық институционалдық тәжірибенің ауқымы да осыны растайды: ICC Халықаралық татуласу және ADR орталығының 2024 жылғы статистикасы бойынша ICC Mediation Rules аясында 37 өтініш тіркеліп, оған 33 елден 93 тарап қатысқан, ал даулар сомасы шамамен 200 мың АҚШ долларынан 64 миллион АҚШ долларынан жоғары деңгейге дейін жеткен, орташа дау көлемі 11 миллион доллар болған. Бұл медиацияның тек шағын тұрмыстық дауларға емес, жоғары құнды, күрделі коммерциялық жанжалдарға да жарамды екенін көрсетеді. Сонымен қатар Еуропалық e-Justice порталында медиацияның ЕО елдерінде көбіне азаматтық дауларда, әсіресе шағын және орта деңгейдегі азаматтық істерде кең қолданылатыны атап өтіледі. Демек, медиацияның әлеуметтік табиғаты жанжалды заңдық тұрғыдан ғана емес, өзара тану, келіссөз және мәміле мәдениеті арқылы шешуінде жатыр.

Қазақстанда да кәсіпкерлер, ата-аналар, көршілер, серіктестер мен жергілікті қауымдастық мүшелері медиаторға кеш емес, ерте жүгінетін тәжірибе қалыптастырса, құқықтық жанжалдың әлеуметтік және қаржылық құны едәуір төмендер еді.

Т. Италиева мен Е. Жұмағұловтың Қазақстандағы медиация институтының қалыптасуы мен перспективаларына арналған зерттеуі медиацияны этносаралық және қоғамдық келісім кеңістігімен байланыстырады. Авторлар медиация мен этномедиацияны заңнамалық база, медиация кабинеттерінің қызметі және соңғы жылдардағы нәтижелер контекстінде талдай отырып, бұл институттың тек дауды реттейтін рәсім емес, қоғамдық үйлесімді сақтайтын құрал екенін көрсетеді [5, 35]. Бұл ойдың азаматтық қоғам үшін мәні ерекше. Себебі азаматтық қоғам тек пікір алуандығы бар орта емес, сол алуандықты қақтығысқа жеткізбей реттей алатын орта. Қазақстанның өңірлік, мәдени, тілдік ерекшеліктері бар кеңістігінде жергілікті жанжалдар кейде құқықтық сипаттан шығып, әлеуметтік реңк алып кетуі мүмкін. Осындай жағдайда медиатор тек келісім жүргізуші емес, әлеуметтік көпір қызметін атқарады. Мәселен, жергілікті қауымдастық ішіндегі тұрмыстық дау, көппәтерлі үй тұрғындарының ортақ шешімге келе алмауы немесе этномәдени ерекшелікпен астасқан түсінбеушілік медиация арқылы жұмсартылғанда, нәтиже тек бір даудың жабылуымен шектелмейді, қоғамдық сенім де нығаяды.

М.Ж. Калшабаева, С.А. Сартаев, Ұ. Әбдіқадырдың салыстырмалы-құқықтық талдауы Қазақстанда медиацияның дамуын тежейтін факторларды ашып көрсетеді. Олардың еңбегінде негізгі түйткілдердің қатарында халықтың медиация туралы хабардарлығының төмендігі, жаңа құқықтық институтқа сенімсіздік және мемлекеттік саясаттағы жүйеліліктің жеткіліксіздігі аталады. Авторлар “қазіргі азаматтық қоғамның қалыптасуы мен қарқынды дамуы жағдайында тек сотқа жүгіну тәсілі жеткілікті тиімді емес” деген ойды алға тартады [6, 117]. Бұл тұжырым мақаланың өзегіне тікелей сәйкеседі. Шынында да, азаматтық қоғам жағдайында құқықтық жанжал тек норманы қолдану арқылы емес, қоғам мүшелерінің диалогқа қабілеттілігі арқылы да шешіледі. Егер азамат өз құқығын қорғауды қарсы тарапты жеңу деп қана қабылдаса, онда дау мәдениеті конфронтациялық сипат алады. Ал медиация бұл түсінікті өзгертіп, құқықты қорғауды келісімге келу құқығымен ұштастырады. Осы себепті медиацияны дамыту үшін тек заңның болуы жеткіліксіз; қоғамдық түсіндіру, құқықтық ағарту, медиаторға деген сенім және рәсімнің әлеуметтік беделі қатар күшеюі керек.

Ф.С. Момышева мен Ж.Б. Оспанованың теориялық-практикалық еңбегі медиацияның әлеуметтік мемлекетпен байланысын айқын көрсетеді. Авторлар медиацияны әлеуметтік мәселелердегі қақтығыстарды шешуге, құқыққа қолжетімділікті кеңейтуге, әлеуметтік интеграцияны нығайтуға және қоғамдағы шиеленістің өсуіне жол бермеуге ықпал ететін құрал ретінде бағалайды. Мақалада медиацияның құндылығы “қоғамның әлеуметтік құрылымына кері әсер ететін жанжалдардың ушығуын болдырмауында” деп тұжырымдалады [7, 110]. Бұл жерде медиацияның әлеуметтік табиғаты өте анық ашылады: ол тек заңдық техниканың жиынтығы емес, қоғамдағы қатынастар сапасын реттейтін бейбіт институт. Қазақстанда мұны еңбек дауларында, оқу орындарындағы дауларда, әлеуметтік қызмет көрсету саласындағы түсінбеушіліктерде, отбасылық жанжалдарда кеңінен қолдануға болады. Мәселен, мектеп мұғалімі мен ата-ана арасындағы дау сотқа жеткен жағдайда құқықтық ұстанымдар қатаң қақтығысады, ал медиация барысында баланың мүддесі, тараптардың уәжі және болашақтағы қатынас ескеріледі. Демек, медиация құқықтық форманы әлеуметтік мазмұнмен толықтырады.

Н.О. Сүлейменованың Қазақстандағы медиацияның даму проблемаларына арналған зерттеуі құқықтық реттеудің өзінде бар олқылықтар мен практикалық іске асырудағы қиындықтарды алға шығарады. Бұл еңбекте медиация институтының құқықтық реттелуі талданып, оны дамытуға кедергі болып отырған ұйымдастырушылық және қолданбалы мәселелер сараланған. Журнал аннотациясында бұл зерттеу медиацияны “еліміздегі дауларды реттеудің баламалы тәсілі ретіндегі құқықтық институт” ретінде қарастыратыны көрсетілген, ал мақала 19–27-беттер аралығында жарияланған [8, 19]. Осы ғылыми пайым қазіргі Қазақстан үшін маңызды шындықты растайды: медиация идеясы қолдау тапқанымен, оның барлық салада біркелкі жұмыс істеуі үшін институционалдық тұрақтылық, кәсіби сапа және түсіндіру тетіктері әлі де күшейтілуге тиіс. Бұл қорытындыны соңғы ресми жарияланған көрсеткіштер де жанама түрде қуаттайды: 2025 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанда медиация рәсімдері азаматтық істердің 45,9 пайызына, әкімшілік істердің 11,8 пайызына қолданылғаны айтылды, ал 2025 жылдың алғашқы сегіз айында медиациямен аяқталған істер саны 61 мыңнан 76 мыңға өсіп, 24 пайыздық өсім көрсеткен. Бұл бір жағынан медиацияға сұраныстың артқанын байқатса, екінші жағынан оның қоғамның барлық деңгейінде бірдей орнығып болмағанын көрсетеді, өйткені жоғары абсолюттік көрсеткіштерге қарамастан, азаматтардың медиация туралы хабардарлығы мен сенім деңгейі әлі де институционалдық нығайтуды қажет етеді. Азаматтық қоғам үшін бұл мәселе айрықша маңызға ие, өйткені құқықтық жанжалды шешудің баламалы жолына сенім болмаса, азаматтар қайтадан тек мәжбүрлеуші механизмдерге тәуелді болып қалады. Сондықтан медиацияны дамыту – құқықтық саясаттың тар бағыты емес, азаматтық субъектілікті кеңейтудің алғышарты.



Сурет 2 – Қазақстандағы медиацияның негізгі көрсеткіштері (2025 жыл деректері негізінде)

Қазақстанда медиацияның әлеуметтік негізін нақты институционалдандырған құжаттардың бірі – қоғамдық медиаторды сайлау қағидаларын бекіткен 2022 жылғы нормативтік акт. Бұл құжат қоғамдық медиатор ұғымын жергілікті қауымдастықпен, азаматтардың тікелей қатысуымен және қоғамдық реттеу тетіктерімен байланыстырады. Аталған бұйрық 2022 жылғы 3 мамырда қабылданғаны және қоғамдық медиаторды сайлау қағидаларын бекітетіні ресми көрсетілген [9]. Мұның құқықтық-саяси мағынасы терең. Біріншіден, медиация мемлекеттің ғана емес, қоғамның да жауапкершілік алаңына шығарылды. Екіншіден, жергілікті ортада сенімге ие тұлғаның медиатор болуы құқықтық

жанжалды әлеуметтік бедел арқылы реттеуге жол ашады. Үшіншіден, бұл тетік азаматтық қоғамның өз ішіндегі өзін-өзі ұйымдастыру әлеуетін көрсетеді. Ауылдағы, ықшамаудандағы, шағын қауымдастықтағы дау кейде ресми соттан гөрі беделді, бейтарап қоғамдық медиатор арқылы тиімдірек шешілуі мүмкін. Бұл – медиацияның құқықтық мазмұны әлеуметтік сенім капиталымен толыққан сәті.

Талқылау. Жоғарыда талданған еңбектер медиацияның Қазақстанда үш негізгі өлшемде жұмыс істейтінін көрсетті. Біріншісі – құқықтық өлшем. Бұл деңгейде медиация азаматтардың бұзылған немесе даулы құқықтарын соттан тыс, ерікті, құпия және өзара қолайлы шарттармен реттеуге мүмкіндік береді. Екіншісі – әлеуметтік өлшем. Мұнда медиация даудың эмоциялық салдарын жұмсартып, қатынасты сақтауға, беделді қалпына келтіруге, қауымдастық ішіндегі сенім дағдарысын төмендетуге қызмет етеді. Үшіншісі – азаматтық-қоғамдық өлшем. Бұл жерде медиация адамдардың өз дауын өзі басқару мәдениетін дамытады, яғни азаматты тек талап қоюшы емес, келісім жасай алатын жауапты субъект ретінде қалыптастырады.

Медиацияның әлеуметтік табиғатын ашатын негізгі белгі – оның шешімді сырттан таңбай, тараптардың өзінен шығаруында. Бұл қасиет азаматтық қоғам үшін ерекше маңызды. Азаматтық қоғам әкімшілік әмірмен емес, өзін-өзі реттеу, диалог, сенім және келісім арқылы өміршең болады. Егер қоғам мүшелері кез келген қайшылықта бірден қарсыласуды, жария жанжалды немесе бедел күресін таңдаса, онда құқықтық мәдениет әлсірейді. Ал егер олар өз мүддесін жоғалтпай, бірақ қарсы тарапты да құқық иеленуші ретінде мойындап, мәмілеге келе алса, бұл азаматтық қоғамның сапалық өскенін көрсетеді. Медиация дәл осы дағдыны қалыптастырады.

Қазақстан жағдайында медиацияның болашағы бірнеше нақты бағытпен байланысты. Біріншіден, халықтың медиация туралы түсінігін кеңейту қажет. Қазір көптеген азамат медиацияны не сотқа дейінгі формалдық кедергі, не әлсіз тараптың шегінуі ретінде түсінуі мүмкін. Шын мәнінде ол – құқықтық және әлеуметтік тұрғыдан тең негіздегі келіссөз алаңы. Екіншіден, қоғамдық медиаторлар институтын шынайы жергілікті қажеттілікпен ұштастыру керек. Әсіресе ауылдық округтерде, шағын қалаларда, көппәтерлі тұрғын үй қауымдастықтарында, білім беру мекемелері маңында мұндай тетік нақты нәтиже бере алады. Үшіншіден, медиацияны құқықтық ағартумен қатар дамыту қажет. Азамат өз құқығын білмейінше, тең келіссөз жүргізе алмайды. Төртіншіден, медиаторлардың кәсіби сапасы мен бейтараптығына қоғам сенуі керек. Бесінші, медиацияны цифрлық сервистермен байланыстыру, бастапқы кеңес алу мен өтініш беруді жеңілдету де оны қолжетімді етеді.

Практикалық тұрғыдан алғанда медиацияны азаматтық қоғамды нығайтатын тетік ретінде мынадай жанжал түрлерінде жүйелі қолдану пайдалы: көршілер арасындағы тұрмыстық дау, ортақ мүлік пен коммуналдық шешімдерге қатысты келіспеушілік, мұрагерлік және отбасылық мүлік дауы, шағын кәсіпкерлік субъектілері арасындағы шарттық жанжал, білім беру ұйымдарындағы ата-ана мен әкімшілік арасындағы шиеленіс, еңбек ұжымдарындағы коммуникациялық қақтығыс. Осындай істерде медиация тараптарды жеңілген және жеңген деп бөлмей, әрқайсысының мүддесін сақтайтын нұсқа табуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде әлеуметтік араздықтың құқықтық радикалдануға ұласуын тежейді.

Зерттеу нәтижесі Қазақстан Республикасында медиацияның азаматтық қоғамды қалыптастыру үдерісінде ерекше мәнге ие екенін көрсетті. Ол құқықтық жанжалдарды шешудің жай ғана балама әдісі емес, қоғамдағы сенім, диалог, өзара құрмет және жауапты құқықтық мінез-құлық мәдениетін қалыптастыратын әлеуметтік институт. Медиацияның мәні – дауды тоқтатуда ғана емес, адамдар арасындағы байланысты үзбей шешім табуда. Оның әлеуметтік табиғаты – жанжалды құқықтық мәселе ретінде ғана емес, коммуникациялық және қоғамдық құбылыс ретінде қабылдауында. Сондықтан медиация Қазақстанда құқықтық саясаттың шеткі элементі емес, азаматтық қоғамды нығайтудың маңызды тетігі ретінде қарастырылуы тиіс. Азаматтардың құқықтық жанжалдарын медиация арқылы шешу тәжірибесі кеңейген сайын, қоғамдағы сотқа тәуелділік емес, құқықтық келісім мәдениеті

артады. Бұл – құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның тоғысатын ең өміршен нүктелерінің бірі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Даурембеков Е.Қ., Дрокин Ю.Н., Тлеухан Р.Қ. Сотқа дейінгі өндірістегі дауды (жанжалды) реттеу саласында медиативтік рәсімдерді қолданудың халықаралық тәжірибесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. 2025. № 3(152). Б. 121–133. DOI: 10.32523/2616-6844-2025-152-3-121-133.
2. Дронзина Т. Social mediation as a tool of peace and consent at community level // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 2024. № 3(148). Б. 195–207. DOI: 10.32523/2616-7255-2024-148-3-195-207.
3. Есенбекова П. Civil Proceedings Conciliations in Uzbekistan and Kazakhstan // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. 2025. № 4(116). Б. 67–76. DOI: 10.26577/JAPJ202511646.
4. Жекебаева М.А., Исаева М.И., Мамедов Н., Мамырбеков Н.И. Legal Mediation: International Practices in European Countries // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “International Relations and Regional Studies”. 2024. № 2(56). Б. 63–73. DOI: 10.48371/ISMO.2024.56.2.018.
5. Италиева Т., Жұмағұлов Е. Қазақстан Республикасындағы медиация институтының қалыптасуы мен перспективалары // Этносаясат. 2023. № 2. Б. 35–44. DOI: 10.61572/2958-1427-2023-2-35-44.
6. Калшабаева М.Ж., Сартанов С.А., Әбдіқадыр Ұ. Features of the development of mediation in the Republic of Kazakhstan: a comparative legal analysis // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. 2023. № 3(144). Б. 116–129. DOI: 10.32523/2616-6844-2023-144-3-116-129.
7. Момышева Ф.С., Оспанова Ж.Б. Медиация: вопросы теории и практики // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы. 2024. Т. 29. № 2(114). Б. 110–121. DOI: 10.31489/2024L2/110-121.
8. Сүлейменова Н.О. Problems of development of mediation in Kazakhstan // Eurasian Scientific Journal of Law. 2023. № 4(5). Б. 19–27. DOI: 10.46914/2959-4197-2023-1-4-19-27.
9. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрінің 2022 жылғы 3 мамырдағы № 134 бұйрығы. Қоғамдық медиаторды сайлау қағидаларын бекіту туралы.

ӘОЖ 340:004

«ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНІ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ»

Мұзафар Дильназ

muzafardilnaz@gmail.com

«Құқық қорғау қызметі» білім бағдарламасының 3 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., сеньор-лектор-Мухамбетова Г.С.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялар қоғам өмірінің барлық саласына еніп, құқықтық қатынастардың жаңа түрлерін қалыптастыруда. Ақпараттық жүйелердің дамуы, жасанды интеллект, үлкен деректер (Big Data) және блокчейн технологиялары құқықтық реттеуді қажет ететін жаңа қатынастарды туындатты. Осыған байланысты құқықтық жүйені жетілдіру және құқық қолдану тәжірибесін жаңғырту қажеттілігі туындап отыр.

Қазіргі кезеңде әлем цифрлық трансформация дәуірін бастан кешіруде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдық қатынастардың барлық салаларына әсер етіп, жаңа құқықтық шындық қалыптастыруда. Соның нәтижесінде құқықтық жүйе де өзгерістерге ұшырап, дәстүрлі құқықтық институттар жаңаша мазмұнға ие болуда.

Цифрландыру үдерісі мемлекет қызметінің тиімділігін арттыруға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Алайда бұл үдеріс жаңа қауіптер мен құқықтық олқылықтарды да туындатады.

Экономиканың әртүрлі өндірістік үдерістеріне цифрландыруды және заманауи ақпараттық технологияларды енгізу Қазақстанның экономикалық дамуының маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Елде цифрландыруды белсенді түрде жүргізу, яғни цифрлық құралдарды дамыту және қолдану мемлекеттік органдардың тиімділігін арттыруға, сондай-ақ олардың қабылдайтын шешімдерінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді деп есептеледі. Бұл өз кезегінде экономиканың өсуіне және халықтың өмір сүру сапасының жақсаруына оң әсерін тигізеді.

Мақалада Қазақстандағы құқық қорғау және сот жүйелерінде цифрландыру мәселелері мен заманауи ақпараттық технологияларды қолдануға қатысты нормативтік-құқықтық актілер қарастырылған. Мемлекеттік бағдарламаларда құқық қорғау және сот органдарының қызмет сапасын арттыру мақсатында цифрлық технологияларды қолдануға ерекше назар аударылады. Сондай-ақ мақалада Қазақстанда әзірленіп, енгізілген, құқық қорғау құрылымдары мен соттарда пайдаланылатын аналитикалық және ақпараттық жүйелерге талдау жасалады.[1]

2011 жылғы 6 қаңтардағы №380-IV «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес құқық қорғау органдарына прокуратура, ішкі істер органдары, экономикалық тергеп-тексеру қызметі және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет жатады.

Негізгі бөлім. Мемлекеттің өмір сүруінің әртүрлі салаларын цифрлық трансформациялаудың маңыздылығы мен өзектілігі Қазақстанның бірқатар нормативтік-құқықтық актілерінде атап көрсетілген. Цифрлық саладағы мемлекеттік саясатты айқындайтын негізгі құжат — «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы [2]. Бұл бағдарлама 2017 жылдың желтоқсан айында Үкімет қаулысымен бекітілген. Бағдарламаның мақсаты — өндірістік үдерістерге цифрлық технологияларды енгізу арқылы Қазақстан экономикасының өсуіне және азаматтардың әл-ауқатының артуына қол жеткізу.

Бағдарламаны іске асырудың он негізгі бағытының ішінде құқық қорғау жүйесін цифрландыруға ерекше назар аударылады. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасында қабылданатын шешімдердің ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында құқық қорғау құрылымдарының қызметіне цифрлық құралдарды енгізудің маңыздылығы, соның ішінде қылмыстық процесті электрондық форматқа көшіру қажеттілігі атап өтіледі. Осы мақсатта бағдарламада тиісті бөлімшелерді қажетті материалдық-техникалық ресурстармен (компьютерлер, мониторлар, веб-камералар) қамтамасыз ету міндеті қойылған. Сонымен қатар қылмыстар мен құқық бұзушылықтар туралы хабарламалар мен ақпаратты қабылдауға арналған бірыңғай автоматтандырылған жүйе, веб-сайт және мобильді қосымша құру міндеті де қарастырылған.

Құқық қорғау саласын цифрландырудың маңыздылығы 2021 жылдың ақпан айында қабылданған Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында да атап өтілген [2]. Елдің даму жоспарында цифрлық технологияларды енгізуге ерекше көңіл бөлінген. Мысалы, құқық қорғау органдарының ішкі рәсімдері мен іс жүргізу жұмыстарын «цифрландыру» үшін жасанды интеллектті пайдалану қарастырылған. Ұлттық жоспар сот жүйесінде де цифрлық шешімдерді қолдануды қамтиды. Атап айтқанда, сот төрелігінің сапасын арттыру мақсатында үлкен деректерді (big data) талдау құралдарын енгізу жоспарланған.

Заманауи ақпараттық технологияларды қылмыстық процесте қолданудың маңыздылығы 2021 жылдың қазан айында бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға

дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында да атап көрсетілген [3]. Құжатта алқабилер тізімін қалыптастыруды және жазаларды орындау процестерін цифрландырудың қажеттілігі, сотталғандардың санын есепке алуды автоматтандыру арқылы оларды белгілі бір критерийлер бойынша әрі қарай талдау, сондай-ақ құқық бұзушылықтардың әртүрлі түрлерімен күресу мен олардың алдын алу және заңдылықты қамтамасыз ету үшін инновациялық технологияларды пайдалану қажеттілігі көрсетілген. Сонымен қатар цифрландыру құқық қорғау және сот жүйелеріндегі кадрларды іріктеу мен қызметтік өсу процестерін де қамтиды.

Мысалы, судьялыққа үміткерлерге арналған емтихандар, судьяларды конкурстық іріктеу және судья лауазымына арналған кадрлық резервті қалыптастыру процестері цифрлық форматқа көшіріледі. Осылайша, жоғарыда аталған құжаттар Қазақстанның құқық қорғау және сот жүйелерінде цифрландыруды жүзеге асырудың негізгі бағыттарын, мақсаттары мен міндеттерін айқындады. Сонымен қатар тиімділік пен ашықтықты арттыру мақсатында цифрлық құралдарды (соның ішінде үлкен деректерді талдау мен жасанды интеллектті) енгізудің стратегиялық маңыздылығы ерекше атап көрсетілді.

Сонымен қатар құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінде инновациялық цифрлық шешімдерді қолдану арқылы бірқатар жобалар іске асырылған. Мысалы, 2014 жылы Қазақстанның сот органдарының онлайн сервистеріне бірыңғай қолжетімділікті қамтамасыз ететін «Сот кабинеті» ақпараттық жүйесі құрылды. Бұл жүйе арқылы қашықтан өтініштер, арыздар, өтінішхаттар мен шағымдар жіберуге, сот органдарына хат жолдауға, сот актілері мен істерін іздеуге, сот актісінің заңдылығын тексеруге, мемлекеттік бажды төлеуге және сот ісінің қаралу барысын бақылауға болады. «Сот кабинеті» Android және iOS операциялық жүйелерінде жұмыс істейтін мобильді қосымша түрінде де қолжетімді.

Айта кетерлігі, бүгінгі күні азаматтық істер бойынша арыздардың 10-ы түссе, соның ішінде 9-ы онлайн түрде берілуде [4]. «Сот кабинеті» сервисі 2009 жылдан бастап қабылданған сот шешімдерінің архиві болып табылатын Форум «Талдау» аналитикалық-ақпараттық жүйесімен интеграцияланған. «Талдау» 2015 жылы істердің біртұтас категориялық классификаторы, сот актілері банкі және нормативтік актілер базасы негізінде құрылды (үш категорияға бөлінген: азаматтық істер, нормативтік істер және қылмыстық істер). Бұл сервиске Қазақстан Республикасының барлық азаматтары электрондық цифрлық қолтаңбасы арқылы қол жеткізе алады.

Осылайша, «Талдау» елдегі сот практикасын мониторингтеу және талдау үшін қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, «Сот кабинеті» сервисі 2016 жылы Қазақстан соттарына енгізілген «Төрелік» ақпараттық жүйесімен де интеграцияланған. Бұл жүйе сот құжаттарының онлайн-архиві болып табылады және мемлекеттік органдардың басқа ақпараттық жүйелерімен деректер алмасуға, сондай-ақ процессуалдық мерзімдерді есепке алу мен бақылау процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл сот органдарындағы іс жүргізуді жеңілдетеді, себебі материалдарды қағазда қайталаудың қажеті болмайды. Айта кету керек,

Қазақстанда құжаттарды тіркеу және орындауды бақылау процесі мемлекеттік деңгейде Біртұтас электрондық құжат айналымы жүйесін (БЭҚАЖ) енгізу арқылы автоматтандырылған. Осылайша, ведомстволар арасындағы қағаз құжаттарды алмасудың қажеті жойылған. Мысалы, соттар құжаттарды басқа мемлекеттік органдарға электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалана отырып электронды түрде жібереді. Қазақстан соттары сот процестерін жүргізу кезінде де цифрлық технологияларды пайдаланады. Мысалы, «Smart cot» бағдарламасы аясында арнайы «TrueConf» мобильді қосымшасы арқылы процестің қатысушыларының виртуалды түрде қатысу мүмкіндігі пайда болды. Виртуалды отырыстар коронавирустық инфекцияның жаһандық өршуіне байланысты енгізілген локдаундар кезінде ерекше өзектілікке ие болды.

Қазақстанда 2017 жылы «Электрондық қылмыстық іс» жүйесі де әзірленіп, енгізілді. Бұл жүйе барлық қылмыстық құқық бұзушылық категорияларын және қылмыстық процестің барлық сатыларын қамтиды. Жүйе Сотқа дейінгі тергеулердің бірыңғай тіркеліміне (СДТБТ) негізделген, ол сотқа дейінгі тергеулер туралы ақпаратты қамтитын автоматтандырылған деректер базасы болып табылады. Электрондық қылмыстық процесті енгізудің бастамашысы

Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы болды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінің 42–1-бабы қылмыстық сот процесін электрондық форматта жүргізу құқықтық негізін бекітеді: «Қылмыстық процесті жүргізетін тұлға қылмыстық процестің қатысушыларының пікірін және техникалық мүмкіндіктерді ескере отырып, қылмыстық сот процесін электрондық форматта жүргізуге құқылы, бұл туралы негізделген шешім шығарады» [5].

Осылайша, тергеуші немесе алдын ала тергеуші қылмыстық істі электрондық немесе қағаздық форматта жүргізу форматын өз бетінше шешеді. Электрондық қылмыстық істі жүргізу тәртібі, өз кезегінде, 2018 жылдың қаңтарында Қазақстан Бас прокуратурасының бұйрығымен бекітілген электрондық форматта қылмыстық сот процестерін жүргізу нұсқаулығында көрсетілген [6]. Айта кету керек, электрондық форматқа сұраныс жоғары. Қазақстан Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің деректері бойынша, елдегі қылмыстық істердің басым бөлігі (90%-дан астамы) онлайн тергеледі [7]. Цифрландыру қылмыстық процесті жүргізу барысында материалдарды бұрмалау тәуекелін азайтып, тергеу кезінде қабылданатын шешімдердің ашықтығын арттырады деп күтілуде. Қазақстан Бас прокуратурасының бастамасымен «Заңдылық» аналитикалық-ақпараттық жүйесі де әзірленді. Бұл жүйе СДТБТ және «Төрелік» жүйелерімен интеграцияланған және Қылмыстық кодекстің нормаларының дұрыс қолданылуын тексеруге, қателіктерді автоматты түрде анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, 2017 жылы «Заңдылық» жүйесі Қылмыстық заңнама нормаларына сәйкес келмейтін шамамен 400 сот шешімін анықтауға көмектесті. Осылайша, ақпараттық жүйе сот шешімін қабылдау кезінде қателік ықтималдығын азайтуға септігін тигізеді. Қажет болған жағдайда анықталған қателіктер түрлері және олар жіберілген өңірлер бойынша бөлуге де болады.

Құқық қолдану тәжірибесі цифрлық технологиялардың әсерінен айтарлықтай өзгеруде. Бұл өзгерістер бірнеше бағытта көрінеді.

Біріншіден, құқық қолдану процестерін автоматтандыру жүзеге асырылуда. Электрондық құжат айналымы қағазбастылықты азайтып, шешім қабылдау жылдамдығын арттырады.

Екіншіден, сот жүйесінде онлайн технологиялар кеңінен қолданылуда. Онлайн сот отырыстары, қашықтан куәлік беру, электрондық дәлелдемелерді пайдалану – қазіргі заманның талаптарына сәйкес келетін үрдістер.

Үшіншіден, құқық қорғау органдарында деректерді талдау жүйелері енгізілуде. Үлкен деректерді (Big Data) талдау қылмыстарды болжауға және олардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, жасанды интеллект технологиялары құқық қолдану саласына енгізілуде. Мысалы, кейбір елдерде сот шешімдерін болжау жүйелері, автоматтандырылған құқықтық кеңес беру платформалары қолданылады.

Алайда, бұл өзгерістермен бірге жаңа мәселелер де туындайды. Атап айтқанда, алгоритмдердің ашықтығы, әділдік қағидаттарының сақталуы және адамның құқықтарының қорғалуы маңызды мәселелер болып табылады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда цифрландыру мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты болып табылады. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында бірқатар жобалар жүзеге асырылды.

Электрондық үкімет порталы азаматтарға мемлекеттік қызметтерді онлайн алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сот жүйесінде «электрондық сот» жобасы енгізілді.

Қазақстан Республикасының заңнамасында да өзгерістер орын алуда. Ақпараттық қауіпсіздік, дербес деректерді қорғау және электрондық құжат айналымы салаларында жаңа заңдар қабылданды.

Дегенмен, әлі де шешімін талап ететін мәселелер бар:

- заңнаманың жетілмегендігі;
- цифрлық сауаттылық деңгейінің төмендігі;
- техникалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі.

Цифрлық дәуірде құқықтық жүйені дамыту үшін келесі бағыттарға назар аудару қажет:

- Заңнаманы жетілдіру
- Цифрлық қатынастарды реттейтін нақты және тиімді құқықтық нормалар қабылдау қажет.

- Цифрлық құқықты дамыту

- Цифрлық құқықты дербес құқық саласы ретінде қалыптастыру маңызды.

- Халықаралық ынтымақтастық

- Киберқылмыспен күрес және деректерді қорғау мәселелерінде мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты күшейту қажет.

- Технологиялық инновацияларды енгізу

- Жасанды интеллект, блокчейн сияқты технологияларды құқық қолдану тәжірибесіне енгізу қажет.

- Мамандарды даярлау.

- Заңгерлердің цифрлық құзыреттілігін арттыру – басты міндеттердің бірі.

Цифрлық технологиялар құқықтық жүйенің дамуына жаңа серпін беруде. Олар құқық қолдану тәжірибесін жеңілдетіп, тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаңа қауіптер мен құқықтық мәселелерді де туындатады.

Осыған байланысты құқықтық жүйені жетілдіру кешенді тәсілді талап етеді. Заңнаманы жаңғырту, технологияларды енгізу және халықаралық тәжірибені пайдалану арқылы ғана тиімді құқықтық жүйе қалыптастыруға болады. Қазіргі кезеңде әлем цифрлық трансформация дәуірін бастан кешіруде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдық қатынастардың барлық салаларына әсер етіп, жаңа құқықтық шындық қалыптастыруда. Соның нәтижесінде құқықтық жүйе де өзгерістерге ұшырап, дәстүрлі құқықтық институттар жаңаша мазмұнға ие болуда.

Цифрландыру үдерісі мемлекет қызметінің тиімділігін арттыруға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Алайда бұл үдеріс жаңа қауіптер мен құқықтық олқылықтарды да туындатады.

Қазақстандағы цифрландыру мемлекеттік салалардың көптеген салаларын қамтиды. Бұл мәселеде құқық қорғау қызметі мен сот жүйесіне ерекше назар аударылады. Мысалы, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы, Ұлттық даму жоспары және Құқықтық саясат тұжырымдамасы құқық қорғау және сот органдарында цифрландырудың негізгі бағыттарын анықтаған.

Сонымен қатар, Қазақстанда бірқатар аналитикалық және ақпараттық жүйелер іске асырылып, енгізілді: «Сот кабинеті», «Төрелік», мемлекеттік органдардың Біртұтас электрондық құжат айналымы жүйесі, «Smart сот», «Электрондық қылмыстық іс», Сотқа дейінгі тергеулердің бірыңғай тіркелімі және «Зандылық». Осы жобалардың барлығы мемлекеттік органдардың қызметінің тиімділігі мен ашықтығын арттыруға бағытталған және мемлекет пен азаматтар арасындағы өзара әрекеттестікті жеңілдетуге мүмкіндік берді.

Алайда, елде цифрландыру жұмыстары белсенді жүргізілсе де, жоғарыда аталған нормативтік-құқықтық актілер құқық қорғау және сот жүйелерінде инновациялық технологияларды, мысалы, үлкен деректерді талдау мен жасанды интеллектті, одан әрі енгізудің қажеттілігін ерекше атап көрсетеді. Осылайша, Қазақстандағы цифрландыру жұмыстары әрі қарай жалғасатын болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 Қаулысы – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> (қаралған күні: 08.10.2022).

2. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі даму Стратегиялық жоспарын бекіту туралы және кейбір Президент Жарлықтарын қолданудан шығару туралы 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Президент Жарлығына өзгерістер енгізу туралы: Қазақстан Республикасы

Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы №521 Жарлығы – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000521#z6> (қаралған күні: 08.10.2022).

3. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығы – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (қаралған күні: 09.10.2022).

4. Алғашқы қашықтықтық сот әділеті: ол Қазақстанда қалай жұмыс істейді: <https://pravo.ru/story/220810/>.

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процессуалдық кодексі: Қазақстан Республикасы Кодексі, 2014 жылғы 4 шілде №231-V ЗПК – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (қаралған күні: 09.10.2022).

6. Электрондық форматта қылмыстық сот процестерін жүргізу нұсқаулығын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Бас прокурорының 2018 жылғы 3 қаңтардағы №2 Бұйрығы – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016268> (қаралған күні: 09.10.2022).

7. Жұмыстың нәтижелері 2022 жылдың 9 айына: // <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/news/details/437188?lang=ru>

ӘОК 396.2

«ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫ»

Муханбеджанова Алтынай Жандосовна

daltynai0808@bk.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ. Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымд.профессор -Идресова Ү.Х.

Мақалада еңбек құқығы жүйесіндегі әйелдердің құқықтары, оларды құқықтық қорғаудың негізгі бағыттары және еңбек қатынастарында гендерлік теңдікті қамтамасыз ету тетіктері қарастырылады. Зерттеу барысында әйелдердің еңбек ету құқығы, қауіпсіз және қолайлы еңбек жағдайларына ие болу мүмкіндігі, жүктілік пен ана болуға байланысты әлеуметтік-құқықтық кепілдіктер, еңбекақы төлеудегі теңдік, кемсітушілікке жол бермеу қағидалары талданады. Еңбек саласында әйелдердің құқықтарын іске асыру барысында туындайтын өзекті мәселелер, соның ішінде жұмысқа қабылдау, қызметте өсу, еңбек режимін белгілеу және жұмыстан босату кезіндегі құқықтық қиындықтар сараланады. Мақалада Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасы аясында әйелдер еңбегін қорғаудың мазмұны ашылып, әйелдердің әлеуметтік мәртебесін көтерудегі еңбек құқығының рөлі айқындалады. Зерттеу нәтижесінде әйелдердің еңбек құқықтарын тиімді қорғау тек заңнамалық нормаларды бекітумен шектелмей, оларды нақты тәжірибеде толық іске асырумен тығыз байланысты екендігі тұжырымдалады.

Еңбек құқығындағы әйелдер құқығы мәселесі қазіргі қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік, гендерлік теңдік және адам құқықтарын қамтамасыз ету тұрғысынан аса өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Әйелдердің еңбек ету құқығы Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Еңбек кодексімен және халықаралық құқықтық нормалармен қорғалады. Қазіргі таңда әйелдер еңбек нарығының барлық саласына белсенді қатысқанымен, олардың еңбек жағдайы, еңбекақы теңдігі, ана болуға байланысты кепілдіктері, жұмыс пен отбасы міндеттерін ұштастыру мүмкіндіктері сияқты мәселелер әлі де маңызды ғылыми және тәжірибелік назарды қажет етеді. Осыған байланысты еңбек құқығы аясында әйелдердің құқықтарын жан-жақты қарастыру, олардың құқықтық қорғалу деңгейін талдау және осы саладағы өзекті мәселелерді айқындау мақала тақырыбының маңызын арттырады.

Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасының еңбек саласын реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілері алынды. Атап айтқанда, талдау барысында Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең

мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы заң, сондай-ақ әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенцияның ережелері пайдаланылды. Осы құқықтық құжаттар негізінде әйелдердің еңбек ету құқығы, кемсітушілікке жол бермеу қағидасы, жүктілік пен ана болуға байланысты кепілдіктер, еңбек қауіпсіздігі және әлеуметтік қорғалу тетіктері қарастырылды. Сонымен бірге гендерлік теңдік саласындағы мемлекеттік саясаттың мазмұнын ашуға қатысты ресми құқықтық және бағдарламалық құжаттар да зерттеу материалының құрамына енгізілді.

Зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістер қолданылды. Негізгі әдістер ретінде нормативтік-құқықтық талдау, салыстырмалы-құқықтық әдіс, жүйелі талдау және жинақтау тәсілдері пайдаланылды. Нормативтік-құқықтық талдау әдісі арқылы әйелдердің еңбек құқықтарын бекітетін заң нормаларының мазмұны зерделенсе, салыстырмалы-құқықтық әдіс ұлттық заңнамадағы ережелерді халықаралық құқықтық қағидалармен салыстырып қарастыруға мүмкіндік берді. Жүйелі талдау әдісі еңбек құқығындағы әйелдер құқығын әлеуметтік қорғау, еңбек жағдайы, тең мүмкіндік және ана болуды қорғау бағыттарымен өзара байланыста қарастыруға негіз болды. Осы әдістердің жиынтығы зерттеу тақырыбын жан-жақты ашуға және еңбек қатынастарындағы әйелдердің құқықтық жағдайын кешенді бағалауға мүмкіндік берді. [1].

Еңбек құқығындағы әйелдер құқығы ең алдымен Қазақстан Республикасының конституциялық қағидаларынан бастау алады. Конституцияның 24-бабында әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға, қауіпсіз еңбек жағдайына және ешқандай кемсітусіз сыйақы алуға құқығы бекітілген. Бұл норма әйелдердің еңбек қатынастарындағы құқықтық мәртебесін жалпыадамзаттық құқықтар жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде танытады және еңбек саласында жынысына қарай шектеу қоюға жол берілмейтінін көрсетеді. Сондықтан әйелдердің еңбек құқығы тек арнайы жеңілдіктермен ғана емес, ең алдымен тең құқық пен тең мүмкіндік қағидасымен сипатталады.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі еңбек саласындағы кемсітушілікке тыйым салуды тікелей бекітеді. Кодекстің осы бағыты бойынша әркімнің еңбек құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға тең мүмкіндіктері бар екені көрсетілген, ал жынысына байланысты артықшылық беру не шектеу қою заңсыз деп танылады. Талқылау тұрғысынан алғанда, бұл норма әйелдерді жұмысқа қабылдау, еңбекақы төлеу, қызмет бабында өсіру және жұмыстан босату кезеңдерінде қорғаудың негізгі құқықтық тетігі болып саналады. Дегенмен тәжірибеде кей жағдайда жұмыс берушілер әйелдің отбасылық жағдайын, бала күтімі міндеттерін немесе болашақ аналық мәртебесін жанама себеп ретінде пайдаланып, тең мүмкіндікті толық сақтамауы мүмкін [2].

Әйелдердің еңбек құқықтарын қорғауда 2009 жылғы «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» Заңы ерекше орын алады. Бұл заңда тең құқықтар мен тең мүмкіндіктер ұғымдары нақты ашылып, мемлекет ерлер мен әйелдер үшін әлеуметтік-экономикалық, соның ішінде еңбек саласында да бірдей құқықтық жағдай жасауға міндетті екені айқындалады. Осы заңның маңызы еңбек саласындағы мәселелерді тек жұмыс уақыты немесе демалыс шеңберінде емес, кеңірек гендерлік саясат аясында қарастыруға мүмкіндік беруінде. Яғни әйелдің еңбек құқығы өндірістік қатынастардың ғана емес, қоғамдағы әлеуметтік әділеттіліктің де көрсеткіші болып табылады.

Еңбек құқығындағы әйелдерге берілетін арнайы кепілдіктердің ең маңыздысы ана болуды құқықтық қорғаумен байланысты. Қазақстанның еңбек заңнамасында жүктілік пен босануға байланысты демалыс, жаңа туған баланы асырап алуға байланысты демалыс, сондай-ақ бала үш жасқа толғанға дейін оның күтіміне байланысты жалақы сақталмайтын демалыс беру көзделген. Бұл ережелер әйелдің еңбек қызметін жалғастыруы мен ана ретіндегі әлеуметтік рөлін үйлестіруге бағытталған. Талқылау барысында мұндай кепілдіктердің тек әлеуметтік көмек емес, әйелдің еңбек нарығынан ығыстырылып қалмауына мүмкіндік беретін құқықтық тұрақтандыру құралы екені байқалады [3].

Жүкті әйелдерге қатысты ерекше еңбек жағдайларын белгілеу де құқықтық қорғаудың маңызды бағыты болып табылады. Еңбек кодексінде жұмыс берушіге жүктілік туралы анықтама ұсынылған жағдайда жүкті әйелдерді демалыс және мереке күндеріндегі жұмысқа тартуға тыйым салынатыны көрсетілген. Бұған қоса, құқықтық реттеудің мәні жүкті әйелдің денсаулығын қорғау, шамадан тыс еңбек жүктемесін болдырмау және болашақ баланың қауіпсіз дамуына жағдай жасау болып табылады. Бұл жерде заң шығарушы теңдік қағидасын формалды түрде емес, биологиялық және әлеуметтік ерекшеліктерді ескеретін мазмұнды теңдік ретінде қолданады.

Әйелдердің еңбек құқықтарын талқылағанда тек еңбек кодексімен шектелмей, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін де бірге қарау қажет. Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексінде жүктілікке және босануға, сондай-ақ бала күтіміне байланысты кірісінен айырылу жағдайы бойынша әлеуметтік төлемдер көзделген. Бұл төлемдер әйелдердің еңбекке уақытша қатыса алмау кезеңінде материалдық тұрақтылығын қолдауға бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, әйел құқығын қорғау еңбек қатынастары мен әлеуметтік қорғау тетіктерінің бірлігінде ғана толық жүзеге асады, өйткені еңбек саласындағы құқық кепілдігі нақты қаржылық қолдаусыз әлсіреп қалуы мүмкін [4].

Әйелдердің еңбек құқығын іске асыруда бірқатар проблемалар сақталып отыр деп қорытынды жасауға болады. Құқықтық деңгейде тең мүмкіндік жарияланғанымен, практикалық деңгейде әйелдер көбіне жұмысқа қабылдаудағы жасырын іріктеуге, мансаптық өсудегі баяулау құбылысына, отбасылық міндеттері үшін кәсіби белсенділігінің төмен бағалануына тап болуы мүмкін. Мұндай жағдайлар кейде тікелей кемсітушілік ретінде емес, жанама шектеулер ретінде көрінеді. Сондықтан қазіргі талқылауда негізгі мәселе жаңа құқықтар енгізуде емес, қолданыстағы құқықтық нормалардың сақталуын бақылауды күшейтуде және жұмыс берушілердің құқықтық жауапкершілігін арттыруда болып отыр [5].

Еңбек құқығындағы әйелдер құқығы теңдік, әлеуметтік қорғау және арнайы құқықтық кепілдіктердің үйлесуі арқылы қалыптасады. Қазақстан заңнамасы әйелдердің еңбек етуіне, қауіпсіз жағдайда жұмыс істеуіне, ана болуына байланысты демалыс пен әлеуметтік төлем алуына, кемсітушіліктен қорғалуына құқықтық негіз береді. Алайда бұл құқықтардың шынайы тиімділігі олардың күнделікті еңбек тәжірибесінде толық орындалуына байланысты. Сол себепті еңбек саласындағы әйелдер құқығын жетілдірудің басты бағыты заңнаманы қолдану сапасын арттыру, гендерлік құқықтық мәдениетті күшейту және әйелдердің құқықтық сауаттылығын көтеру болып табылады.

Еңбек құқығындағы әйелдер құқығы қоғамдағы гендерлік теңдікті, әлеуметтік әділеттілікті және адам құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында әйелдердің еңбек ету құқығын қорғауға, кемсітушілікке жол бермеуге, ана болуға байланысты әлеуметтік-құқықтық кепілдіктер беруге және қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған нормалар жүйесі қалыптасқан. Құқықтардың тиімді жүзеге асуы тек заңда бекітілуімен ғана емес, олардың іс жүзінде сақталуымен, жұмыс берушілердің құқықтық жауапкершілігімен және әйелдердің өз құқықтарын білу деңгейімен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, әйелдердің еңбек құқықтарын қорғауды жетілдіру еңбек қатынастарын ізгілендірудің, әлеуметтік тұрақтылықты нығайтудың және әділетті еңбек нарығын қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайнар Е., Карымсакова Д.Т., Утегенова С.Т. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы: оқу құралы. – Алматы: ADAL KITAP, 2023. – 244 б.
2. Жантасов Қ.Т., Кочеров Е.Н., Наукенова А.С., Жантасов М.Қ. Еңбекті қорғау және тіршілік қауіпсіздігі: оқулық. – Алматы, 2012. – 512 б.
3. Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 8 желтоқсандағы N 223-IV Заңы.

4.

5. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы, БҰҰ Әйелдер. Қазақстандағы гендерлік теңдікті және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге қоғамдық көзқарас: талдамалық есеп. – Астана, 2024. – 112 б.

6. Шалтыков А.И. Қазақстан Республикасында гендерлік теңдіктің кейбір мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Халықаралық өмір және саясат» сериясы. – 2016. – №2(45). – 96–99 б.

7. Сабитова А.А. Әйел құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Халықаралық өмір және саясат» сериясы. – 2016. – №2(45). – 15–16 б.

ӘОК 343.82:342.7

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Мукашев Дулат Милатович

dulat20202020@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор - Бегалиев Е.Н.

Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесінде сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері қарастырылады. Автор сотталғандардың құқықтық мәртебесінің конституциялық және халықаралық негіздерін талдайды, БҰҰ-ның Нельсон Мандела ережелері мен Еуропалық түрме ережелерін зерттейді. Норвегия, Германия, Франция, Канада елдерінің озық тәжірибесі қарастырылады. Қазақстандағы сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы бағаланады, қол жеткізілген жетістіктер мен қалған мәселелер көрсетіледі. Негізгі құқықтық мәселелер анықталады: заңнаманың іске асырылмауы, құқықтық білімнің төмендігі, шағымдану тетіктерінің тиімсіздігі, медициналық, еңбек, білім алу құқықтарының шектеулігі, тәуелсіз мониторингтің жетіспеушілігі. Жетілдірудің кешенді бағыттары ұсынылады. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі деген қорытынды жасалады.

Қылмыстық-атқару жүйесінде сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету мемлекеттің құқықтық сипатын, адам құқықтарын құрметтеу деңгейін, қоғамның гуманистік құндылықтарын көрсетеді. Қазіргі заманғы пенитенциарлық саясат сотталғандардың құқықтық мәртебесін нығайтуға, олардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, халықаралық стандарттарға сәйкестікке бағытталған. Қылмыстық жаза бостандықты шектеуден тұруы тиіс, адамның басқа конституциялық құқықтары сақталуы керек [1]. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету тек заңнамалық деңгейде емес, практикалық іске асыру деңгейінде де маңызды болып табылады.

Сотталғандардың құқықтық мәртебесі конституциялық, халықаралық және ұлттық заңнамалық негіздерге сүйенеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтары мен бостандықтарын жоғары құндылық деп таниды, олардың әмбебап сипатын бекітеді. Конституцияның 12-бабы адам құқықтары мен бостандықтары әркімге туғаннан тиесілі, олар абсолютті және қол сұғылмайтын деп белгілейді [2]. Конституцияның 17-бабы адам қадір-қасиетінің қол сұғылмаушылығын, азаптауға, зорлық-зомбылыққа, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетті қорлайтын қарым-қатынасқа тыйым салуды қарастырады.

Халықаралық деңгейде сотталғандардың құқықтары көптеген актілерде бекітілген. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы барлық адамдардың қадір-қасиеті мен

құқықтарының тең екендігін жариялайды. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт бостандығынан айырылған адамдарға адамгершілікпен және олардың табиғи қадір-қасиетін құрметтей отырып қарауды талап етеді [3]. Азаптауға қарсы конвенция азаптауды және адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынасты мүлдем тыйым салады. БҰҰ-ның Нельсон Мандела ережелері (2015) сотталғандармен қарым-қатынастың заманауи стандарттарын белгілейді, олардың құқықтарын қорғаудың кешенді тетіктерін қарастырады.

Еуропалық түрме ережелері (2006) сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің жоғары стандарттарын белгілейді. Бұл ережелер сотталғандардың өмір сүру жағдайларына, медициналық қызметке, тамақтануға, байланысқа, білім алуға, еңбек етуге, діни сенімге қатысты талаптарды қамтиды [4]. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот сотталғандардың құқықтарын қорғау бойынша маңызды прецеденттік шешімдер қабылдады, мемлекеттердің оң міндеттемелерін айқындады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (2014) сотталғандардың құқықтары мен міндеттерін жүйелі түрде реттейді. Кодекстің 11-бабы сотталғандардың негізгі құқықтарын бекітеді: қауіпсіздік пен денсаулыққа құқық, адам қадір-қасиетін құрметтеуге құқық, медициналық көмекке құқық, отбасымен байланысты сақтауға құқық, білім алуға құқық, еңбек етуге құқық, діни сенімге құқық, өтініштер мен шағымдар жасауға құқық, заңгердің көмегіне құқық [5]. Кодекс сотталғандардың құқықтарын шектеудің заңдылық, негізділік, пропорционалдылық принциптерін белгілейді.

Сотталғандардың құқықтары әртүрлі топтарға бөлінеді. Жеке құқықтар өмірге, денсаулыққа, жеке басының қол сұғылмаушылығына, адам қадір-қасиетіне құқықтарды қамтиды. Әлеуметтік-экономикалық құқықтар еңбекке, білім алуға, медициналық көмекке, әлеуметтік қамсыздандыруға, тұрғын үй жағдайларына құқықтарды білдіреді [6]. Мәдени құқықтар діни сенімге, мәдени өмірге қатысуға, ақпарат алуға құқықтарды қамтиды. Процессуалдық құқықтар заңгердің көмегіне, сотқа жүгінуге, әділ қарауға, шағымдануға құқықтарды білдіреді.

Халықаралық тәжірибе сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің әртүрлі модельдерін ұсынады. Скандинавия елдерінде сотталғандардың құқықтары кеңінен танылады, олар қалыпты азаматтардан минималды айырмашылықтарға ие. Норвегияда түзеу мекемелері қалыпты өмір жағдайларын модельдейді, сотталғандар жеке бөлмелерде тұрады, жұмыс істейді, білім алады, отбасымен байланысты сақтайды [7]. Түзеу мекемелерінде демократиялық басқару принциптері қолданылады, сотталғандар шешім қабылдауға қатысады, өз мүдделерін білдіреді.

Германияда сотталғандардың құқықтары конституциялық қорғауға ие. Федералдық конституциялық сот сотталғандардың негізгі құқықтары түзеу мекемелерінде де қолданылады деп бірнеше рет бекітті. Сотталғандардың сайлау құқығы, сөз бостандығы, қауымдастық құру бостандығы танылады [8]. Түзеу мекемелерінде сотталғандар кеңестері жұмыс істейді, олар мекеме әкімшілігімен диалог жүргізеді, сотталғандардың мүдделерін білдіреді, жағдайларды жақсартуға ықпал етеді.

Францияда сотталғандардың құқықтарын қорғау жүйесі дамыған. Құқық қорғаушысы (Défenseur des droits) сотталғандардың шағымдарын қарайды, түзеу мекемелеріне кіреді, бұзушылықтарды тергейді, ұсынымдар береді. Сотталғандардың медициналық қамсыздандыруы жалпы денсаулық сақтау жүйесіне интеграцияланған, медициналық қызмет сыртқы дәрігерлермен көрсетіледі [9]. Түзеу мекемелерінде кітапханалар, спорт залдары, білім беру орталықтары жұмыс істейді, сотталғандардың интеллектуалдық және физикалық дамуын қолдайды.

Канадада сотталғандардың құқықтары Құқықтар мен бостандықтар хартиясымен қорғалады. Түзеу қызметі сотталғандардың құқықтары мен міндеттері туралы декларацияны қабылдады, оны барлық мекемелерде орналастырды. Тәуелсіз омбудсмен сотталғандардың шағымдарын қарайды, түзеу жүйесін мониторингілейді, жыл сайын парламентке есеп береді [10]. Коренді халықтардың сотталғандары үшін мәдени бағдарламалар, дәстүрлі емдеу әдістері, рухани көшбасшылармен кездесулер ұйымдастырылады.

Қазақстан Республикасында сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету бойынша елеулі жұмыстар жүргізілді. Қылмыстық-атқару жүйесінің Ішкі істер министрлігінен Әділет министрлігіне берілуі (2019) жүйенің деполициялануын, гуманизациялануын білдірді. Қылмыстық-атқару кодексі (2014) сотталғандардың құқықтарын кеңейтті, халықаралық стандарттарды енгізді [11]. Түзеу мекемелерінің материалдық-тұрмыстық жағдайлары жақсарды, жаңа мекемелер салынды, ескілері жөнделді, медициналық қызмет жетілдірілді.

Сотталғандардың отбасымен байланысы кеңейтілді, кездесулер саны артты, видео-байланыс мүмкіндіктері пайда болды. Білім беру бағдарламалары дамытылды, жалпы білім беретін мектептер, кәсіптік оқу орталықтары ашылды. Діни қызметкерлердің түзеу мекемелеріне кіруі жеңілдетілді, намаз үйлері, шіркеулер жабдықталды [12]. Қоғамдық бақылау кеңестері құрылды, азаматтық қоғам өкілдері мекемелерге кіреді, жағдайларды бағалайды, ұсынымдар береді.

Дегенмен, сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері қала береді. Біріншіден, заңнаманың іске асырылуының жеткіліксіздігі. Қылмыстық-атқару кодексі сотталғандардың кең құқықтарын бекітеді, бірақ олардың барлығы практикада толық көлемде іске асырылмайды. Мекемелердің ресурстық шектеулері, қызметкерлердің құқықтық мәдениетінің төмендігі, бюрократиялық кедергілер заңнаманың қағаз жүзінде қалуына әкеледі [13]. Екіншіден, сотталғандардың өз құқықтары туралы білімінің жетіспеушілігі. Көптеген сотталғандар өз құқықтарын білмейді, оларды қалай қорғау керектігін түсінбейді, құқықтық ақпаратқа қолжетімділігі шектеулі.

Үшіншіден, шағымдану тетіктерінің тиімсіздігі. Сотталғандардың шағымдану құқығы заңнамада бекітілген, бірақ практикада шағымдар әрқашан объективті қаралмайды, ұзақ мерзімде қарастырылады, нәтижелер хабарланбайды. Шағымдану үшін қудалауға ұшырау қаупі бар, сотталғандар өздерінің құқықтарын қорғаудан қорқады [14]. Төртіншіден, медициналық көмектің сапасының төмендігі. Түзеу мекемелерінде медициналық қызмет жеткіліксіз дамыған, дәрі-дәрмектердің тапшылығы, мамандардың жетіспеушілігі, диагностикалық жабдықтардың болмауы байқалады.

Созылмалы аурулары, ауыр аурулары бар сотталғандар сапалы емдеу ала алмайды, сыртқы медициналық мекемелерге жіберілу қиындатылған.

Бесіншіден, еңбек құқықтарының бұзылуы. Сотталғандардың еңбек ету құқығы бар, бірақ көптеген мекемелерде жұмыс орындары жеткіліксіз, сотталғандардың еңбекпен қамтылуы төмен. Еңбек ақы нарықтық деңгейден төмен, еңбек жағдайлары әрқашан стандарттарға сәйкес келмейді, қауіпсіздік техникасы бұзылады [15]. Еңбек құқығы туралы заңнама толық қолданылмайды, сотталғандар еңбек құқықтарын қорғау тетіктеріне қолжетімділігі шектеулі.

Алтыншыдан, білім алу құқығының шектеулігі. Сотталғандардың білім алу құқығы танылады, бірақ практикада білім беру бағдарламалары жеткіліксіз дамыған, мектептер, кәсіптік оқу орталықтары барлық мекемелерде жоқ, оқытушылар тапшы. Білім беру сапасы төмен, оқу материалдары ескірген, заманауи технологиялар қолданылмайды. Жоғары білім алуға мүмкіндік өте шектеулі, қашықтан оқыту жүйесі толық дамымаған.

Жетіншіден, отбасымен байланыстың шектеулігі. Сотталғандардың отбасымен байланысты сақтау құқығы бар, бірақ кездесулер саны шектеулі, ұзақтығы қысқа, жағдайлары әрқашан қолайлы емес. Алыс аймақтардағы мекемелерде ұсталатын сотталғандардың туыстары оларды сирек көреді, көлік шығындары жоғары. Видео-байланыс барлық мекемелерде қолжетімді емес, техникалық мүмкіндіктер шектеулі.

Сегізіншіден, діни құқықтардың толық қамтамасыз етілмеуі. Сотталғандардың діни сенімді ұстану құқығы бар, бірақ барлық конфессиялар үшін тең жағдайлар жасалмаған. Діни әдебиеттер жеткіліксіз, діни қызметкерлердің кіруі кейде шектеледі, діни рәсімдерді өткізуге мүмкіндіктер әрқашан қамтамасыз етілмейді. Кейбір діни топтарға қатысты кемсітушілік байқалады.

Тоғызыншыдан, арнайы топтардың құқықтарының ескерілмеуі. Әйелдер, кәмелетке толмағандар, мүгедектер, шетелдіктер, ЛГБТ-өкілдері ерекше қажеттіліктері бар, бірақ

олардың құқықтары әрқашан толық қамтамасыз етілмейді. Әйелдердің репродуктивтік денсаулығы, аналық құқықтары жеткілікті қорғалмайды. Кәмелетке толмағандардың білім алу, дамуы үшін арнайы бағдарламалар жеткіліксіз. Мүгедектер үшін қолжетімді орта толық құрылмаған.

Оныншыдан, сотталғандардың құқықтарын қорғаудың тәуелсіз тетіктерінің әлсіздігі. Түзеу мекемелеріне қоғамдық бақылау жеткіліксіз дамыған, қоғамдық кеңестер барлық мекемелерде құрылмаған, олардың өкілеттіктері шектеулі. Омбудсмен институты түзеу мекемелерін толық қамтымайды, ресурстары шектеулі. Азаптауды болдырмау жөніндегі ұлттық механизм (НПМ) әлі құрылмаған, халықаралық мониторинг тетіктері жеткіліксіз. Он біріншіден, сотталғандардың құқықтары туралы статистиканың, мониторингтің жетіспеушілігі. Сотталғандардың құқықтарының бұзылуы туралы жүйелі деректер жиналмайды, талдау жүргізілмейді, қоғамдық есеп берілмейді. Түзеу мекемелерінің жағдайы туралы толық ақпарат жоқ, ашықтық төмен, қоғамдық бақылау қиындатылған.

Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етуді жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс. Біріншіден, заңнаманы жетілдіру және оның іске асырылуын қамтамасыз ету. Қылмыстық-атқару заңнамасын халықаралық стандарттарға толық сәйкестендіру, олқылықтарды жою, сотталғандардың құқықтарын нақтылау қажет. Заңнаманың іске асырылуын қамтамасыз ету үшін нормативтік актілерді қабылдау, нұсқаулықтар әзірлеу, қызметкерлерді оқыту, бақылауды күшейту маңызды. Сотталғандардың құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілікті нығайту, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті тиімді қолдану керек.

Екіншіден, сотталғандарды құқықтық ағарту. Барлық сотталғандарға түзеу мекемесіне түскен кезде олардың құқықтары мен міндеттері туралы толық ақпарат беру, жазбаша материалдарды ұсыну, түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Құқықтық кеңес беру орталықтарын құру, заңгерлердің қолжетімділігін қамтамасыз ету, құқықтық клиникаларды дамыту маңызды. Сотталғандарға өз құқықтарын қорғау тәсілдерін үйрету, шағымдану процедураларын түсіндіру, заңгерлік дағдыларды дамыту керек.

Үшіншіден, шағымдану тетіктерін жетілдіру. Сотталғандардың шағымдарын қарау процедураларын регламенттеу, мерзімдерді қысқарту, объективтілікті қамтамасыз ету, шағымдану үшін қудалауға жол бермеу қажет. Тәуелсіз шағымдану органдарын құру, омбудсменнің өкілеттіктерін кеңейту, оның түзеу мекемелеріне еркін кіруін қамтамасыз ету маңызды. Электрондық шағымдану жүйесін енгізу, сотталғандардың шағымдарды тікелей жоғары органдарға, сотқа, омбудсменге жіберу мүмкіндігін қамтамасыз ету керек.

Төртіншіден, медициналық қызметті жетілдіру. Түзеу мекемелеріндегі медициналық қызметті жалпы денсаулық сақтау жүйесіне интеграциялау, медициналық стандарттарды қолдану, сапаны қамтамасыз ету қажет. Медициналық мамандардың санын арттыру, олардың біліктілігін жоғарылату, дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету, диагностикалық жабдықтарды жаңарту маңызды. Созылмалы аурулары, ауыр аурулары бар сотталғандарды мамандандырылған мекемелерде емдеу, олардың сыртқы медициналық мекемелерге қолжетімділігін қамтамасыз ету керек.

Бесіншіден, еңбек құқықтарын қамтамасыз ету. Түзеу мекемелерінде жұмыс орындарын құру, сотталғандардың еңбекпен қамтылуын арттыру, өндірістік алаңдарды дамыту, жаңа өндірістерді ашу қажет. Еңбек жағдайларын жақсарту, қауіпсіздік техникасын қамтамасыз ету, еңбек стандарттарын сақтау маңызды. Еңбек ақыны арттыру, оны нарықтық деңгейге жақындату, сотталғандардың отбасыларын қолдауға мүмкіндік беру керек. Еңбек құқығы туралы заңнаманы толық қолдану, сотталғандардың еңбек құқықтарын қорғау тетіктерін дамыту қажет.

Алтыншыдан, білім алу құқығын қамтамасыз ету. Барлық түзеу мекемелерінде жалпы білім беру мектептерін ашу, сотталғандарға негізгі және орта білім алу мүмкіндігін беру, оқытушылармен қамтамасыз ету қажет. Кәсіптік білім беру орталықтарын құру, арнайы бағдарламаларды әзірлеу, практикалық дағдыларды үйрету маңызды. Жоғары білім алуға

мүмкіндік жасау, қашықтан оқыту бағдарламаларын ұсыну, университеттермен ынтымақтастық орнату керек.

Жетіншіден, отбасымен байланысты нығайту. Кездесулер санын арттыру, олардың ұзақтығын ұлғайту, жағдайларын жақсарту, отбасылық атмосфера жасау қажет. Видео-байланыс мүмкіндіктерін кеңейту, барлық мекемелерде қолжетімді ету, техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету маңызды. Сотталғандарды тұрғылықты жеріне жақын мекемелерде ұстау, отбасымен байланысты жеңілдету, аумақтық принципті қолдану керек.

Сегізіншіден, діни құқықтарды қамтамасыз ету. Барлық конфессиялар үшін тең жағдайлар жасау, діни қызметкерлердің мекемелерге еркін кіруін қамтамасыз ету, діни рәсімдерді өткізуге мүмкіндік беру қажет. Намаз үйлерін, шіркеулерді, басқа діни орындарды жабдықтау, діни әдебиеттермен қамтамасыз ету маңызды. Діни мерекелерді атап өтуге мүмкіндік беру, сотталғандардың діни сенімін құрметтеу керек.

Тоғызыншыдан, арнайы топтардың құқықтарын қамтамасыз ету. Әйелдер үшін арнайы жағдайлар жасау, олардың репродуктивтік құқықтарын қорғау, балалармен байланысты сақтау, гендерлік ерекшеліктерді ескеру қажет. Кәмелетке толмағандар үшін білім беруге, дамытуға, ойын-сауыққа бағытталған бағдарламалар әзірлеу маңызды. Мүгедектер үшін қолжетімді ортаны құру, арнайы жағдайлар жасау, медициналық, әлеуметтік қолдау көрсету керек.

Оныншыдан, тәуелсіз мониторинг тетіктерін құру. Қоғамдық бақылау кеңестерін барлық түзеу мекемелерінде құру, азаматтық қоғам өкілдерінің мекемелерге еркін кіруін қамтамасыз ету, олардың ұсынымдарын ескеру қажет. Омбудсмен институтын нығайту, арнайы пенитенциарлық омбудсмен тағайындау, оның өкілеттіктерін кеңейту маңызды. Ұлттық алдын алу механизмін (НПМ) құру, азаптауды болдырмау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау, тәуелсіз мониторинг жүргізу керек. Халықаралық ұйымдарды, БҰҰ органдарын, Қызыл Крест комитетін мекемелерге жіберу, олардың бақылауын қабылдау, ұсынымдарын орындау қажет.

Он біріншіден, ашықтық пен есеп берілуді қамтамасыз ету. Түзеу мекемелерінің жағдайы, сотталғандардың құқықтары туралы жүйелі есептер жариялау, статистиканы ашық ету, қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету қажет. Сотталғандардың құқықтарының бұзылуы туралы деректерді жинау, талдау, қоғамға ұсыну, жауапкершілікке тарту шараларын қабылдау маңызды. БАҚ-тың түзеу мекемелеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету, объективті ақпарат таратуға мүмкіндік беру, қоғамдық пікірді қалыптастыру керек.

Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің әлеуметтік-экономикалық әсері айқын. Құқықтары сақталатын сотталғандар қоғамға қайта оралуға жақсы дайындалады, қайталану деңгейі төмендейді, әлеуметтік интеграция жеңілдейді. Сотталғандардың адам қадір-қасиетін құрметтеу қоғамның гуманистік құндылықтарын нығайтады, құқықтық мәдениетті дамытады. Тиімді ресоциализация қылмыстылықты азайтады, қоғамдық қауіпсіздікті арттырады, әлеуметтік шығындарды төмендетеді. Халықаралық стандарттарға сәйкестік Қазақстанның халықаралық беделін жоғарылатады, демократиялық дамуға ықпал етеді. Қорытынды. Сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету заманауи құқықтық мемлекеттің маңызды міндеті, адам құқықтарын құрметтеудің көрсеткіші, гуманистік қоғамның белгісі болып табылады. Халықаралық стандарттар сотталғандардың құқықтарын кеңінен танып, оларды қорғаудың тиімді тетіктерін талап етеді. Қазақстан Республикасы қылмыстық-атқару жүйесін реформалау, оны гуманизациялау, халықаралық нормаларға сәйкестендіру бойынша елеулі жұмыстар жүргізді. Қылмыстық-атқару заңнамасы жетілдірілді, түзеу мекемелерінің жағдайлары жақсарды, сотталғандардың құқықтары кеңейтілді.

Дегенмен, сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері қала береді. Заңнаманың іске асырылуының жеткіліксіздігі, сотталғандардың құқықтық білімінің төмендігі, шағымдану тетіктерінің тиімсіздігі, медициналық қызметтің сапасының төмендігі, еңбек және білім алу құқықтарының шектеулігі, отбасымен байланыстың әлсіздігі, діни

құқықтардың қамтамасыз етілмеуі, арнайы топтардың құқықтарының ескерілмеуі, тәуелсіз мониторингтің жетіспеушілігі негізгі проблемалар болып табылады.

Жетілдірудің негізгі бағыттары заңнаманы жетілдіру және оның іске асырылуын қамтамасыз ету, сотталғандарды құқықтық ағарту, шағымдану тетіктерін жетілдіру, медициналық қызметті дамыту, еңбек және білім алу құқықтарын қамтамасыз ету, отбасымен байланысты нығайту, діни құқықтарды қорғау, арнайы топтардың құқықтарын қамтамасыз ету, тәуелсіз мониторинг тетіктерін құру, ашықтық пен есеп берілуді қамтамасыз етуді қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана сотталғандардың құқықтарын толық қамтамасыз етуге, қылмыстық-атқару жүйесін халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге, тиімді ресоциализацияны жүзеге асыруға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948). – БҰҰ, 1948.
3. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). – UN General Assembly, 2015.
4. European Prison Rules. – Council of Europe, 2006.
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (2014 жылғы 5 шілде, өзгерістермен). – Астана, 2014.
6. Әбдіжаппаров Е.Қ. Сотталғандардың әлеуметтік-экономикалық құқықтары // Заңгер. – 2023. – № 4. – 89-98 б.
7. Norwegian Correctional Service. Prisoners' Rights and Rehabilitation. – Oslo, 2023. – 178 p.
8. Federal Constitutional Court of Germany. Decisions on Prisoners' Rights. – Karlsruhe, 2022. – 234 p.
9. Défenseur des droits. Annual Report on Prisons and Prisoners' Rights. – Paris, 2024. – 156 p.
10. Office of the Correctional Investigator Canada. Prisoners' Rights and Complaints Mechanisms. – Ottawa, 2023. – 189 p.
11. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. Қылмыстық-атқару жүйесі: реформалар және нәтижелер. – Астана, 2024. – 145 б.
12. Сарсенбаев Т.Е. Сотталғандардың діни құқықтары: теория және практика // Дін және құқық. – 2023. – № 3. – 67-76 б.
13. Қалиева Г.С. Сотталғандардың шағымдану құқығы: құқықтық реттеу және іске асыру // Құқық және мемлекет. – 2024. – № 2. – 78-87 б.
14. Нұрланов А.Б. Сотталғандардың құқықтарын қорғаудың процессуалдық тетіктері // Қылмыстық процесс. – 2023. – № 4. – 56-65 б.
15. Омаров К.Т. Сотталғандардың еңбек құқықтары: халықаралық стандарттар және ұлттық заңнама // Еңбек құқығы. – 2024. – № 1. – 45-54 б.

ӘОК 349.2

«ЗАЩИТА ПРАВ РАБОТНИКОВ: НЕЗАКОННОЕ УВОЛЬНЕНИЕ, НЕВЫПЛАТА ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ, ДИСКРИМИНАЦИЯ В СФЕРЕ ТРУДА, ТРУДОВЫЕ СПОРЫ, ВОССТАНОВЛЕНИЕ НА РАБОТЕ И ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНОЙ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ»

Мендыбаев Ильдус Муратуллиевич

imendybayev@gmail.com

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель – доктор PhD, ассоциированный профессор Оракбаев А. Б.

В статье исследуются актуальные проблемы защиты прав работников в Республике Казахстан. Анализируются наиболее распространенные нарушения трудовых прав: незаконное увольнение, невыплата заработной платы, дискриминация в различных формах.

Особое внимание уделяется судебной защите трудовых прав, процедуре восстановления на работе, проблемам доказывания и исполнения судебных решений. Автор выявляет системные недостатки существующей системы защиты трудовых прав и предлагает комплекс мер по ее совершенствованию, включая модернизацию законодательства, укрепление судебной системы, развитие альтернативных способов разрешения споров, усиление государственного контроля и повышение правовой грамотности работников.

Защита трудовых прав работников является одним из приоритетных направлений социальной политики современного правового государства. Трудовые отношения представляют собой сложную систему взаимодействия между работником и работодателем, где баланс интересов сторон должен обеспечиваться эффективными правовыми механизмами. Несмотря на развитую законодательную базу, на практике работники сталкиваются с многочисленными нарушениями своих прав: незаконными увольнениями, невыплатой заработной платы, дискриминацией в различных формах. Судебная защита трудовых прав остается важнейшим инструментом восстановления справедливости, однако существующая система судебной защиты имеет ряд проблем, требующих комплексного решения.

Конституционные основы защиты трудовых прав закреплены в Конституции Республики Казахстан, которая гарантирует право на труд, свободный выбор рода деятельности и профессии, справедливые условия труда, защиту от безработицы [1]. Конституционные гарантии создают правовую основу для детального регулирования трудовых отношений в специальном законодательстве. Право на судебную защиту трудовых прав вытекает из общего конституционного права на судебную защиту и является его важнейшей составляющей.

Трудовой кодекс Республики Казахстан представляет собой основной нормативный акт, регулирующий трудовые отношения и устанавливающий права и обязанности работников и работодателей [2]. Кодекс детально регламентирует порядок заключения и расторжения трудовых договоров, условия труда, оплату труда, рабочее время и время отдыха, охрану труда, ответственность сторон. Особое внимание уделяется защите прав работников при расторжении трудового договора, установлению гарантий и компенсаций, процедурам разрешения трудовых споров.

Незаконное увольнение является одним из наиболее распространенных нарушений трудовых прав работников. Увольнение признается незаконным, если оно произведено без законных оснований, с нарушением установленного порядка увольнения, либо по основаниям, которые впоследствии не нашли подтверждения [3]. Работодатели нередко злоупотребляют своим правом на расторжение трудового договора, используя формальные основания для увольнения неугодных работников. Особенно уязвимыми являются беременные женщины, работники предпенсионного возраста, члены профсоюзов, работники, заявившие о нарушениях законодательства.

Основания расторжения трудового договора по инициативе работодателя строго ограничены законом и включают ликвидацию организации, сокращение численности или штата работников, несоответствие работника занимаемой должности, неоднократное неисполнение трудовых обязанностей, грубое нарушение трудовых обязанностей [4]. Каждое из оснований требует документального подтверждения и соблюдения определенной процедуры. Нарушение процедуры увольнения, даже при наличии законного основания, делает увольнение незаконным и влечет восстановление работника на работе.

Процедурные гарантии при увольнении включают обязательное уведомление работника, получение объяснений, соблюдение сроков, учет мнения профсоюзного органа в предусмотренных случаях, выдачу трудовой книжки и окончательный расчет [5]. Работодатели часто пренебрегают процедурными требованиями, что создает основания для оспаривания увольнения. Особенно проблемным является увольнение по основанию несоответствия занимаемой должности, где субъективная оценка работодателя может не иметь объективного подтверждения.

Невыплата заработной платы представляет собой серьезное нарушение трудовых прав, затрагивающее жизненно важные интересы работников. Заработная плата должна выплачиваться регулярно, не реже одного раза в месяц, не позднее десятого числа следующего месяца [6]. Задержка выплаты заработной платы влечет материальную ответственность работодателя в виде пени за каждый день задержки. Однако на практике работники сталкиваются не только с задержками, но и с систематическим невыплатой заработной платы, выплатой в меньшем размере, невыплатой премий и надбавок.

Причины невыплаты заработной платы разнообразны: финансовые трудности работодателя, недобросовестность работодателя, желание вынудить работника уволиться по собственному желанию, уклонение от уплаты налогов через выплату «серой» зарплаты [7]. Работники, получающие заработную плату неофициально, лишены возможности эффективно защищать свои права, поскольку не имеют документальных доказательств размера заработной платы. Борьба с неформальной занятостью и «серыми» зарплатами требует комплексных мер государственного контроля и стимулирования легализации трудовых отношений.

Ответственность работодателя за невыплату заработной платы включает материальную ответственность перед работником, административную ответственность в виде штрафов, уголовную ответственность при злостной невыплате [8]. Несмотря на установленную ответственность, механизмы принуждения работодателя к выплате заработной платы не всегда эффективны. Исполнительное производство по взысканию задолженности по заработной плате часто затягивается, особенно если работодатель не имеет достаточного имущества или скрывает доходы.

Дискриминация в сфере труда является нарушением фундаментального принципа равенства прав и возможностей. Трудовое законодательство запрещает любую дискриминацию в сфере труда по признакам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства, возраста или физических недостатков [9]. Несмотря на законодательный запрет, дискриминация в различных формах широко распространена на рынке труда.

Гендерная дискриминация проявляется в неравной оплате труда мужчин и женщин за равный труд, ограничении доступа женщин к определенным должностям, дискриминации при приеме на работу и увольнении по причине беременности или наличия малолетних детей [10]. Работодатели часто предпочитают принимать на работу мужчин, опасаясь, что женщины будут использовать отпуска по беременности и уходу за детьми. Объявления о вакансиях нередко содержат дискриминационные требования относительно пола, возраста, внешности кандидатов.

Возрастная дискриминация затрагивает как молодых работников, не имеющих опыта работы, так и работников предпенсионного и пенсионного возраста. Работодатели устанавливают возрастные ограничения при приеме на работу, хотя такие ограничения могут быть оправданы только спецификой работы [11]. Работники старшего возраста сталкиваются с трудностями при поиске работы, их часто увольняют под формальными предлогами, чтобы заменить более молодыми сотрудниками. Молодые специалисты не могут получить работу из-за отсутствия опыта, хотя получить опыт без работы невозможно. Дискриминация по признаку инвалидности проявляется в отказе в приеме на работу лиц с ограниченными возможностями, непредоставлении разумных приспособлений для работы, создании враждебной рабочей среды [12]. Законодательство устанавливает квоты для приема на работу инвалидов, требует создания доступной среды, запрещает дискриминацию. Однако на практике работодатели предпочитают платить штрафы за невыполнение квот, чем принимать на работу инвалидов. Стереотипы и предрассудки относительно трудоспособности инвалидов препятствуют их интеграции в рынок труда.

Доказывание дискриминации в трудовых отношениях представляет значительную сложность, поскольку работодатели редко открыто признают дискриминационные мотивы своих действий. Работник должен доказать, что неблагоприятное обращение было

обусловлено именно дискриминационным признаком, а не объективными причинами [13]. Косвенные доказательства, статистические данные, сравнение с положением других работников могут использоваться для подтверждения дискриминации. Бремя доказывания должно распределяться таким образом, чтобы после представления работником доказательств, указывающих на дискриминацию, работодатель был обязан доказать отсутствие дискриминации.

Трудовые споры представляют собой неурегулированные разногласия между работником и работодателем по вопросам применения трудового законодательства, выполнения условий трудового договора, коллективного договора. Трудовые споры подразделяются на индивидуальные и коллективные [14]. Индивидуальные трудовые споры рассматриваются комиссией по трудовым спорам и судом. Коллективные трудовые споры разрешаются через примирительные процедуры с участием посредника, трудового арбитража, или путем проведения забастовки.

Досудебный порядок разрешения индивидуальных трудовых споров предусматривает обращение в комиссию по трудовым спорам, которая создается на паритетных началах из представителей работников и работодателя. Комиссия по трудовым спорам рассматривает споры, за исключением споров о восстановлении на работе, изменении формулировки причины увольнения, оплате времени вынужденного прогула, которые рассматриваются непосредственно в суде [15]. На практике комиссии по трудовым спорам создаются редко, и работники обращаются сразу в суд.

Судебный порядок разрешения трудовых споров является основным способом защиты трудовых прав. Работники освобождены от уплаты государственной пошлины при обращении в суд по трудовым спорам, что обеспечивает доступность судебной защиты. Сроки обращения в суд по трудовым спорам ограничены: три месяца со дня, когда работник узнал или должен был узнать о нарушении своего права, один месяц со дня вручения копии приказа об увольнении или выдачи трудовой книжки [16]. Пропуск срока может быть восстановлен судом при наличии уважительных причин.

Восстановление на работе является основным способом защиты прав незаконно уволенного работника. Суд, признав увольнение незаконным, выносит решение о восстановлении работника на прежней работе. Решение суда о восстановлении на работе подлежит немедленному исполнению, то есть исполняется до вступления решения в законную силу [17]. Работодатель обязан издать приказ об отмене приказа об увольнении, внести соответствующие записи в трудовую книжку, допустить работника к работе. Задержка исполнения решения о восстановлении на работе влечет взыскание в пользу работника среднего заработка за все время задержки.

Компенсация морального вреда при нарушении трудовых прав работника является дополнительным способом защиты. Работник вправе требовать компенсации морального вреда, причиненного незаконным увольнением, дискриминацией, нарушением других трудовых прав [18]. Размер компенсации определяется судом с учетом характера нарушения, степени вины работодателя, индивидуальных особенностей потерпевшего. На практике суды присуждают относительно небольшие суммы компенсации морального вреда, что не создает достаточного стимула для работодателей соблюдать трудовое законодательство.

Проблемы судебной защиты трудовых прав связаны с различными аспектами судопроизводства по трудовым спорам. Неравенство сторон в судебном процессе проявляется в том, что работодатель обычно имеет юридическую поддержку, доступ к документам, экономические ресурсы, тогда как работник часто не имеет средств на оплату усл. уг адвоката и затрудняется в сборе доказательств [19]. Хотя законодательство предусматривает, что работодатель обязан представить доказательства законности увольнения, на практике бремя доказывания часто фактически ложится на работника.

Длительность судебного разбирательства по трудовым спорам создает дополнительные трудности для работников. Несмотря на то, что трудовые споры должны рассматриваться в приоритетном порядке, на практике процесс может затягиваться на месяцы. Для уволенного

работника, лишенного источника дохода, длительное ожидание решения суда создает серьезные материальные трудности. Возможность немедленного исполнения решения о восстановлении на работе частично решает эту проблему, но не устраняет ее полностью.

Проблема доказывания в трудовых спорах осложняется тем, что основные доказательства находятся у работодателя. Трудовой договор, приказы, локальные нормативные акты, табели учета рабочего времени, расчетные листки хранятся у работодателя. Работник часто не имеет копий документов и затрудняется доказать свои требования. Суды должны активнее использовать полномочия по истребованию доказательств у работодателя, перераспределять бремя доказывания в пользу более слабой стороны – работника.

Исполнение судебных решений по трудовым спорам также сопряжено с проблемами. Работодатели нередко уклоняются от исполнения решений о восстановлении на работе, создают препятствия для допуска работника к работе, оказывают психологическое давление, вынуждая работника отказаться от восстановления. Решения о взыскании задолженности по заработной плате исполняются медленно, особенно если у работодателя недостаточно средств или имущества. Механизмы принудительного исполнения судебных решений нуждаются в усилении.

Альтернативные способы разрешения трудовых споров, такие как медиация, могут способствовать более быстрому и менее конфликтному урегулированию разногласий. Медиация в трудовых спорах позволяет сторонам самостоятельно выработать взаимоприемлемое решение с помощью нейтрального посредника. Однако медиация в трудовых спорах пока не получила широкого распространения в Казахстане. Развитие института медиации, подготовка медиаторов, специализирующихся на трудовых спорах, информирование работников и работодателей о возможностях медиации могут расширить выбор способов защиты трудовых прав.

Роль профсоюзов в защите трудовых прав работников остается значимой, хотя в последние десятилетия влияние профсоюзов ослабло. Профсоюзы представляют интересы работников в коллективных переговорах, осуществляют контроль за соблюдением трудового законодательства, оказывают правовую помощь работникам. Сильные и независимые профсоюзы способны эффективно противостоять нарушениям прав работников, добиваться улучшения условий труда, справедливой оплаты. Поддержка профсоюзного движения, защита профсоюзных активистов от преследований, создание условий для деятельности профсоюзов необходимы для обеспечения баланса интересов в трудовых отношениях.

Государственный контроль за соблюдением трудового законодательства осуществляется инспекцией труда, которая проводит проверки работодателей, выявляет нарушения, выдает предписания об устранении нарушений, привлекает к административной ответственности. Эффективность государственного контроля зависит от достаточности ресурсов инспекции труда, профессионализма инспекторов, полноты их полномочий. Усиление государственного контроля, увеличение штата инспекторов, повышение размеров штрафов за нарушения трудового законодательства могут способствовать улучшению соблюдения трудовых прав.

Правовая грамотность работников является важным фактором защиты трудовых прав. Многие работники не знают своих прав, не понимают, как их защищать, боятся конфликтов с работодателем. Правовое просвещение работников, распространение информации о трудовых правах, доступ к бесплатной юридической помощи могут повысить уровень защищенности работников. Государственные программы правового просвещения, деятельность общественных организаций, профсоюзов, юридических клиник при университетах способствуют повышению правовой грамотности.

Совершенствование трудового законодательства должно учитывать меняющиеся условия труда, новые формы занятости, цифровизацию экономики. Дистанционная работа, гибкие формы занятости, платформенная занятость требуют новых подходов к правовому регулированию. Законодательство должно обеспечивать защиту прав работников в новых

условиях, предотвращать злоупотребления работодателей, гарантировать социальные права. Гибкость правового регулирования должна сочетаться с сохранением основных гарантий трудовых прав.

Гармонизация казахстанского трудового законодательства с международными стандартами труда способствует повышению уровня защиты трудовых прав. Конвенции Международной организации труда устанавливают минимальные стандарты в сфере труда, которые государства-члены обязуются соблюдать. Казахстан ратифицировал ряд конвенций МОТ, однако не все международные стандарты полностью имплементированы в национальное законодательство. Дальнейшая ратификация конвенций МОТ, приведение законодательства в соответствие с международными стандартами укрепят правовую защиту работников.

Судебная практика по трудовым спорам играет важную роль в обеспечении единообразного применения трудового законодательства. Постановления Верховного Суда, обобщающие судебную практику, дают разъяснения по вопросам применения трудового законодательства, формируют правовые позиции. Однако судебная практика не всегда последовательна, разные суды могут по-разному решать аналогичные споры. Укрепление единства судебной практики, публикация судебных решений, анализ типичных ошибок способствуют повышению качества правосудия по трудовым спорам.

Защита трудовых прав в условиях экономических кризисов становится особенно актуальной. Экономические трудности провоцируют работодателей на нарушения трудовых прав: задержки заработной платы, незаконные увольнения, сокращение социальных гарантий. Государство должно усиливать защиту работников в кризисные периоды, предотвращать массовые нарушения, поддерживать занятость, обеспечивать социальную защиту уволенных работников. Антикризисные меры должны сочетать поддержку работодателей с защитой прав работников.

Перспективы развития системы защиты трудовых прав связаны с комплексным подходом, включающим совершенствование законодательства, укрепление судебной системы, развитие альтернативных способов разрешения споров, усиление государственного контроля, поддержку профсоюзов, повышение правовой грамотности. Только комплексные меры могут обеспечить эффективную защиту трудовых прав в современных условиях. Баланс интересов работников и работодателей, социальное партнерство, уважение к правам человека должны стать основой трудовых отношений.

Заключение. Защита прав работников остается одной из важнейших задач правового государства. Незаконные увольнения, невыплата заработной платы, дискриминация в сфере труда представляют собой серьезные нарушения, требующие эффективных механизмов защиты. Судебная защита трудовых прав является основным, но не единственным способом восстановления нарушенных прав. Существующая система защиты трудовых прав имеет ряд недостатков: неравенство сторон в процессе, длительность разбирательства, проблемы доказывания, трудности исполнения решений.

Совершенствование защиты трудовых прав требует комплексного подхода: модернизации законодательства с учетом новых форм занятости и международных стандартов, укрепления судебной системы и повышения квалификации судей, развития альтернативных способов разрешения споров, усиления государственного контроля и ответственности за нарушения, поддержки профсоюзного движения, повышения правовой грамотности работников. Только системные меры могут обеспечить реальную защиту трудовых прав и создать справедливые условия труда для всех работников.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, с изменениями и дополнениями). – Астана, 1995.
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2015.

3. Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права: В 2 т. Т. 2. Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право. – М.: Статут, 2019. – 1151 с.
4. Нуртдинова А.Ф. Расторжение трудового договора по инициативе работодателя: теория и практика. – М.: Проспект, 2020. – 368 с.
5. Смирнов О.В. Трудовое право: Учебник. – М.: Проспект, 2018. – 624 с.
6. Сулейменова Г.Ж. Трудовое право Республики Казахстан: Учебник. – Алматы: Жеті жарғы, 2019. – 456 с.
7. Куренной А.М. Трудовые споры: Практический комментарий. – М.: Дело и Сервис, 2018. – 320 с.
8. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями). – Астана, 2014.
9. Конвенция МОТ № 111 о дискриминации в области труда и занятий (1958 год, ратифицирована Казахстаном в 1999 году). – Женева, 1958.
10. Хасанова К.А. Гендерное равенство в сфере труда: проблемы и перспективы // Труд и социальные отношения. – 2020. – № 4. – С. 78-89.
11. Абдрахманова Г.С. Возрастная дискриминация на рынке труда // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2019. – № 3. – С. 145-152.
12. Конвенция ООН о правах инвалидов (2006 год, ратифицирована Казахстаном в 2015 году). – Нью-Йорк, 2006.
13. Ермаханова С.А. Доказывание дискриминации в трудовых отношениях // Юрист. – 2021. – № 2. – С. 56-63.
14. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V (с изменениями). – Астана, 2015.
15. Жанузакова Л.Т. Комиссии по трудовым спорам: теория и практика // Трудовое право Казахстана. – 2020. – № 1. – С. 34-42.

ӘОЖ 343.46

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ»

Мұқитова Ұлжан Бекболатқызы

umukitova@bk.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, доктор PhD, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде экономикалық қатынастардың күрделенуі мен қарқынды дамуы экономикалық қылмыстардың жаңа түрлерінің пайда болуына алып келіп отыр. Қаржы алаяқтығы, көлеңкелі экономика, салықтан жалтару, жалған кәсіпкерлік, заңсыз ақша айналымы, трансұлттық экономикалық қылмыстар мемлекеттердің экономикалық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіріп отыр. Осы үдерістер экономикалық қылмыстармен күресте тек қылмыстық-құқықтық шаралармен шектелу жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Экономикалық қылмыстардың алдын-алудың тиімді тегігі – экономикалық қатынастарды жүйелі, нақты және заманауи нормативтік-құқықтық реттеу болып табылады. Дәл осы құқықтық реттеу экономикалық субъектілердің заңды ірекет шегін айқындай отырып, құқық бұзушылықтың алдын-алуға мүмкіндік береді. Сондықтан экономикалық қылмыстардың пайда болу себептерін тек қылмыстық-құқықтық олқылықтар тұрғысынан талдау аса маңызды.

Қазақстан Республикасында экономикалық реформалар, цифрлық экономикаға көшу, кәсіпкерлік қолдау саясаты және халықаралық экономикалық интеграция ясында экономикалық қатынастарды реттеуін заңнамалық база қарқынды түрде жаңартылып келеді. Алайда, қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілердің бір-бірімен үйлеспеуі, құқықтық олқылықтар мен бақылау тетіктерінің әлсіздігі экономикалық қылмыстардың өсуіне себеп болып отыр. Осы жағдайлардың барлығы зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігін айқындауда.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: - әлеуметтік немесе экономикалық саладағы алаяқтық қылмыстарға қарсы күресті күшейту қажет. Сондай-ақ, біз барлық заң бұзушылықтарды – ұсақ бұзақылардан, вандалдардан және ұрылардан бастап, ұйымдасқан қылмыс өкілдеріне және әрине, қоғамымызды тұрақсыздандыруға тырысатын арандатушыларға дейін – қатаң түрде жауапқа тартуымыз керек. Бұл өзекті және басты міндет деп айтуға болады.

2026 жылдың 28 қаңтарында Президент Қаржылық мониторинг агенттігінде өткен жиында экономикалық қылмыстар мен капиталды заңсыз шығару схемаларына қарсы әрекеттердің маңыздылығын күшейту керектігін айтты. Ол бұл ұйымның рөлі экономикалық және ұлттық қауіпсіздік жүйесінде өте маңызды екенін атап өтті.

Қ.Тоқаев экономикалық қылмыстар, әсіресе алаяқтық, капиталды заңсыз шығару және қаржылық заң бұзушылықтар туралы мәселелерді шетелдік және ішкі саясат тұрғысынан маңызды деп санап, олармен күресті күшейту қажет екенін бірнеше рет мәлімдеді. Ол құқық қорғау органдары мен қаржылық бақылау жүйесін сандық технологиялар, жасанды интеллект және жаңа тәсілдер арқылы күшейту керектігін айтты.

Әлемдегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық модельдері өте алуан түрлі және кейде бір-бірінен өте ерекшеленеді. Мәселен, Скандинавия елдерінде халық арасында заңға бағыну дәстүрлері соншалықты берік, онда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мамандандырылған органдар жоқ. Керісінше, Сингапур мен Гонконгта, сонымен қатар өз шенеуніктерінің сатылмайтындығымен танымал, тиісті мақсаттағы дамыған және жақсы жабдықталған құқық қорғау органдарының арқасында жетістіктерге қол жеткізілді.

АҚШ заңнамасында сыбайлас жемқорлық ұғымын кеңінен түсіндіру тән. Оған лауазымды тұлғаның азаматтардан немесе ұйымдардан, тіпті егер ол қандай да бір міндеттемелерге байланысты болмаса да, кез келген ақша алуы жазылады. Бұл «жалпы пара» деп аталады, 5 жылға бас бостандығынан айыру немесе алынған сома немесе екеуі бірге айыппұл салынады. Американдық заңгерлер бұл норманың болуын құптайды. Бұл лауазымды тұлғаларды парақорлық үшін жауапкершілікке тарту үшін үлкен маңызға ие екендігі атап өтілді. Бірақ Қазақстанда, Ресейде және ТМД-ның басқа мемлекеттерінде мұндай әрекеттер парақорлық болып саналмайды және жазаланбайды. Мемлекеттік қызметкердің коммерциялық фирмадан ақша алатынын бәрі білуі мүмкін, бірақ оларды алу мен осы фирманың пайдасына нақты әрекет ету арасындағы байланыс әлі дәлелденбеген, қылмыстық жауапкершілік жоқ.

Шамасы, қандай да бір мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқық қолдану практикасын салыстырып тексеру қажет эталон жоқ және болмауы мүмкін. Өркениетті әлемде қабылданған және кінәсіздік презумпциясы сияқты стандартты адам құқықтарына бағытталған қылмыстық сот төрелігінің негізгі постулаттары туралы айтудың мағынасы бар; сот төрелігін тек сот арқылы жүзеге асыру; қорғау құқығы, білікті заң көмегі және куәгерлердің иммунитеті; жеке тұлғаның, тұрғын үйдің және меншіктің қол сұғылмаушылығы; прокурор мен адвокаттың бәсекелестігі мен теңдігі; судьяның тәуелсіздігі; сот ісін жүргізудің жариялылығы және т.б. сонымен бірге пара алушы мен қазынашыны міндетті түрде қара басып озуы керек, өйткені оның әрекеттері қоғам мен мемлекетке айтарлықтай зиян келтірді, ал зардап шеккендердің кейде өздерін сезінбеуі кінәліні одан да қауіпті етеді.

Сыбайлас жемқорлық және оған қарсы тұрудың тиімді саяси құралдарын іздеу бүгінде әлемдегі ең өзекті ғылыми мәселелердің біріне айналды. Сыбайлас жемқорлық қылмыстардың

мән-жайларын, себептері мен технологиясын дұрыс түсіндіруге мүмкіндік беретін әдістемелік әдістерді әзірлеу және жергілікті жағдайларға бейімдеу өзекті міндет болып табылады.

Сыбайлас жемқорлықтың тар анықтамасы, онда ол модернизация бағытында батыстану деп түсінілетін «заңдылыққа» қарама-қайшы келеді, бүгінде қолайсыз. О.Де Сардан өтпелі қоғамдарда қолданылатын басқару тәжірибелерін зерттеу үшін «сыбайлас жемқорлық кешені» терминін қолданды. Мазмұнды түрде ол оған непотизмді, билікті асыра пайдалануды, мемлекеттік бюджетті ысырап етуді, бизнесті достықсыз иемденудің әртүрлі нысандарын, салық аударымдарынан жалтаруды, «ықпал ету саудасын» және т. б. Осы тұжырымдамамен жұмыс жасау оған батыстық емес менталитеті бар адамдардың мінез-құлқын анықтайтын әлеуметтік және саяси механизмдердің ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік берді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы демократиялық саясат аталған жағымсыз құбылыстарға қарсы тұруға арналған, оны қоғамдық пікір «жалпы пайда» қағидатына неғұрлым сәйкес деп санайды. Оның негізінде автохтонды халықтың басым көпшілігімен бөлісетін, тиісті құқықтық нормалармен және институттармен қорғалатын және қорғалатын моральдық-адамгершілік құндылықтар жатуы керек. Соңғысының міндеті-сыбайлас жемқорлықты дератализациялау.

Кейбір посткеңестік елдерде императив ретінде қабылданған қоғамның неолибералды Моделі бұл тапсырманы орындамағаны анық. Бірақ белгілі бір жағдайларда өте тиімді болуы мүмкін «төтенше жағдай» режимі (КСРО, Италия, Гонконг және Сингапурдың тәжірибесін еске түсіру жеткілікті), сонымен қатар панацея емес, өйткені қоғамды «мүздатуға» және «сақтауға» қабілетті, оны жаңашылдыққа қарсы иммунитетке ие етеді, көбінесе заңсыз жолдармен жол ашады.

Л.Н. Смирнованың пікірінше, төрт топ элементтерінің жиынтығы сыбайлас жемқорлықты ауыздықтауға көмектеседі. Біріншіден, бұл заңсыз әрекеттердің алдын алу және анықтау, ол үшін сыбайлас жемқорлықтан бас тарту мәдениетін құру, мүмкіндігінше шешім қабылдаудың дискрециялық әдістерін процедуралық әдістермен ауыстыру және Мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыру қажет.

Екіншіден, адам құқықтарының негізгі стандарттарын сақтай отырып, сыбайлас жемқорлықты тергеудің және дәлелдеудің озық әдістерін енгізу. Үшіншіден, кінәлілерді жазалау және ұрланған активтерді қазынаға қайтару, бұл сыбайлас жемқорлық әрекеттерін криминализациялауды, экстрадициялауды және халықаралық құқық қорғау ынтымақтастығын көздейді. Ақырында, төртіншіден, саяси конъюнктураға қарамастан заңды дұрыс қолдануға және ұзақ мерзімді перспективада сыбайлас жемқорлықты тежеуге қабілетті адал және сатылмайтын сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттарды өсіру арқылы бүкіл жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың қолданыстағы әдістері мен практикасын зерделеу кезінде институционалдық, праксеологиялық, тарихи және компаративті әдістер, сондай-ақ формальды-құқықтық институттарды сипаттамалық-индуктивті талдау қолданылды. Сыбайлас жемқорлық қылмыстардың саны мен құрамы, сыбайлас жемқорлық схемаларын құру үшін негіз болып табылатын көлеңкелі экономиканың мөлшері бойынша ресми статистика деректерін сандық және сапалық түсіндіру пайдаланылды.

Қазақстанда 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап осы Қағидаларға жауап беретін жаңа қылмыстық іс жүргізу кодексі (ҚДЖК) жұмыс істейді, бұл бапта көрсетілген. 11, 14, 17-19, 22, 26-29. Жаңартылған ҚДЖК тергеуге сот бақылауын күшейтудің алғышарттарын жасады, ол үшін қылмыстық процесте нақты институт – тергеу судьясы пайда болды. Оған, атап айтқанда, куәгерлер мен жәбірленушілерден тікелей және қашықтықтан жауап алудың артықшылықтары берілген.

Соңғы норма республика үшін заңды роман болып табылады. Ол бейнебайланыс режимінде ғылыми-техникалық құралдарды пайдалануды көздейді. Ол үшін жергілікті сотқа дейінгі тергеп-тексеру органына осы ауданда немесе облыста тұратын/тұратын нақты адам шақырылады және процестік әрекетке қатысушылар тікелей трансляцияда оның айғақтарын тіркейді, ол туралы хаттама жасалады. Бұл процедураны тек прокурор, тергеуші немесе

анықтаушы ғана емес, сонымен бірге күдікті немесе оның қорғаушысы да бастауға құқылы. Алынған материалдарды тергеу судьясына:

- 1) электрондық жеткізгіштерге сақтауға (бекітуге);
- 2) уәкілетті органдардың сұрау салуы бойынша сақтауға және көрсетуге;
- 3) сотта пайдалануға рұқсат етіледі.

Бұл әдістер объективті себептерге байланысты (ҚР-дан тыс жерде тұрақты тұру, шетелде болу, денсаулығының ауыр жағдайы, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, кәмелетке толмағандарға қайтадан психотравматикалық әсер етуді болдырмау қажеттілігі) кейінірек жауап алу мүмкін болмаған кезде қолданылады. Қытайдағы қылмыстық істерді қарау, әдетте, куәгерлердің сотқа келуінсіз өтеді. Тек әрбір жиырмасыншы процесте куәгерлер жеке қатысады. Мысалы, 2013 жылы Қытай Коммунистік партиясының Саяси бюросының бұрынғы мүшесі Бо Силайдың "тікелей эфирде" сыбайлас жемқорлық айыптары бойынша сот отырыстарына іс бойынша өткен тоқсан куәгердің үшеуі ғана қатысты және олардың барлығы прокурордың шақыруымен келді. Қалғандарының аудио және бейне форматтағы айғақтарын сот рұқсат етілген деп тауып, дәлел ретінде қабылдады. Оларға сілтемелер сот шешімінде қамтылған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет іс жүргізу прокуроры 2 мен күдікті, айыпталушы немесе сотталушы арасында жасалатын ынтымақтастық туралы іс жүргізу келісіміне (ЖСҚ) белсенді түрде жүгінеді. Инновация сотқа дейінгі іс жүргізуді жеңілдетуге, тергеу аппараты мен сот корпусына жүктемені азайтуға, түрме тұрғындарын азайтуға арналған. Еуропалық Одақтың, Ұлыбританияның және АҚШ-тың тәжірибесінен ПСС екі түрде болуы мүмкін екендігі белгілі: кінәні мойындау туралы мәміле және сот төрелігі туралы мәміле, соның арқасында аталған елдерде барлық қозғалған істердің 90% - дан астамы шешіледі. Қазақстанда сандар әлі де қарапайым. Соңғы жылдары осындай тәсілдермен аяқталған істердің шамамен 10% - ы аяқталды.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресшілердің қолында жасырын тергеу әрекеттері (ЖСҚ) сияқты пәрменді құрал да бар. Ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте NSD қолдану қажеттілігі мен заңдылығын Еуропалық адам құқықтары соты 2008 жылы Литваның Кайшядор ауданының бұрынғы прокуроры Раманаускастың пара алды деген айыппен істі қараған кезде мойындады. Еуропа Кеңесінің мүше мемлекеттері Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенцияға сәйкес өздерінің ұлттық заңнамасында осындай әдістерді қолдануды реттеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет қызметінің стратегиялық бағыттарының бірі тиісті құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады. Еліміздің кез келген өңірінің тұрғыны сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлай алатын, сондай-ақ туындаған проблемаларды шешуде кәсіби құқықтық көмек ала алатын Sall-орталық ұйымдастырылды. Барлық жерде 1424 бірыңғай нөмірі туралы ақпаратты қамтитын түрлі баннерлер, билбордтар, бейнероликтер таратылады, оған кезекші офицермен байланысуға болады.

Мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметіне сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг тұрақты негізге алынды, олар оны Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Ұлттық бюроның қызметкерлері жүргізуін күтпей-ақ өз бастамасы бойынша жүзеге асыра алады. Бұл жағдайда жұмыс тобы құрылады, оның міндеттеріне зерттеу нәтижелері туралы хаттама жасау кіреді. Онда тексеру қай жерде, қашан, кім және қай кезеңде жүргізілгенін, оның тақырыбына айналғанын, қандай бұзушылықтар анықталғанын және жолын кесу керектігін көрсету қажет. Қорытынды бөлімде сеніп тапсырылған мекеменің нормативтік-құқықтық және ұйымдық-басқару салаларындағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтауға және жоюға бағытталған шараларды жетілдіру бойынша ұсынымдар тұжырымдалуға тиіс. Хаттама сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің назарына жеткізіледі, ол оның орындалуын бақылауға міндетті.

Қазіргі жаһандану жағдайында экономикалық қатынастардың күрделенуі, цифрландыру үдерістерінің жеделдеуі, қаржылық операциялардың трансшекаралық сипат алуы экономикалық қылмыстардың жаңа нысандарының пайда болуына әкелуде. Осыған

байланысты мемлекет үшін экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі стратегиялық басымдыққа айналып отыр.

Зерттеу нәтижелері экономикалық қылмыстардың пайда болу себептері мен шарттары көбінесе құқықтық реттеудің әлсіздігімен, заңнаманың жүйесіздігімен, құқық қолдану тәжірибесіндегі олқылықтармен тікелей байланысты екенін көрсетті. Сондықтан экономикалық қатынастарды тиімді нормативтік-құқықтық реттеу – экономикалық қылмыстардың алдын алудың негізгі және шешуші тетігі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев «Ұлттық Құрылтай», Қызылорда, 2026ж.
2. https://www.ktk.kz/kz/news/video/2026/01/20/299240/?utm_source
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы, ҚР 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-IV Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527>
4. Санникова И. Н. Экономическая безопасность: учеб. пособие. Алматы: Изд-во Бастау, 2021.
5. Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции от 19 октября 2016 г. «Об утверждении Правил проведения антикоррупционного мониторинга». [Электронный ресурс]. Bestprofi. Юрclub. Режим доступа: <http://bestprofi.com/home/document/1178833648?1> (дата обращения: 11.12.2021).
6. Белянская О. В., Чомаева А. А. Влияние цифровизации на процесс осуществления юридической деятельности // Актуальные проблемы государства и права. 2022. Т. 6, № 4. С. 488–495.

ӘОК 343.13:004.738.5

«КИБЕРҚЫЛМЫСҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢДАРДЫҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАДАҒАЛАУ БОЙЫНША ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ»

Мұханиярова Нұргүл Қуанышқызы

n.mukhaniyarova@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., профессор - Алтынбасов Б.О.

Мақалада Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы заңдардың орындалуын қадағалау бойынша қызметін жетілдірудің мәселелері зерттеледі. Автор киберқылмысқа қарсы күрестің халықаралық стандарттарын, АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Жапония прокуратураларының тәжірибесін талдайды. Қазақстандағы киберқылмысқа қарсы іс-қимыл заңнамасының құқықтық негіздері, прокуратураның қызметінің негізгі бағыттары қарастырылады. Негізгі проблемалар анықталады: прокурорлардың мамандандырылған дайындығының жетіспеушілігі, заңнамалық базаның к емшіліктері, материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, арнайы құрылымдық бөлімшелердің болмауы, басқа органдармен өзара іс-қимылдың жетіспеушілігі, жеке сектормен ынтымақтастықтың әлсіздігі, халықаралық ынтымақтастықтың күрделілігі, статистиканың дұрыс жүргізілмеуі. Жетілдірудің он бес бағыты ұсынылады: заңнамалық базаны жетілдіру, арнайы бөлімдер құру, мамандандырылған даярлау, материалдық-техникалық база, органдармен өзара іс-қимыл, жеке сектормен әріптестік, халықаралық ынтымақтастық, цифрлық дәлелдемелер стандарттары, алдын алу бағдарламалары, ғылыми зерттеулер, статистика, қудалау тетіктері, құрбандарды қорғау,

сертификаттау, ұлттық стратегия. Киберқылмысқа қарсы іс-қимыл жүйесін жетілдіру ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, азаматтардың құқықтарын қорғауға үлес қосады деген қорытынды жасалады.

Қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда киберқылмыстық қауіпті жаһандық қауіп-қатерге айналды. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, интернеттің кеңінен таралуы, электрондық коммерцияның өсуі киберқылмыскерлерге жаңа мүмкіндіктер ашады. Қазақстан Республикасында киберқылмыстылық деңгейінің өсуі мемлекеттік органдардан, оның ішінде прокуратурадан тиімді қарсы іс-қимыл шараларын талап етеді [1]. Прокуратура органдары киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы заңдардың орындалуын қадағалауда маңызды рөл атқарады, алайда бұл қызметтің тиімділігін арттыру, заңнамалық базаны жетілдіру, жаңа әдістер мен технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды.

Киберқылмысқа қарсы күрестің халықаралық стандарттары БҰҰ, Еуропа Кеңесі, Интерпол, Еуропол құжаттарында бекітілген. Киберқылмыстылық туралы Будапешт конвенциясы (2001) киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың негізгі халықаралық құжаты болып табылады, компьютерлік қылмыстардың анықтамаларын, тергеу әдістерін, халықаралық ынтымақтастық механизмдерін белгілейді [2]. БҰҰ Бас Ассамблеясы киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимыл туралы жаңа конвенция әзірлеуді бастады, жаһандық стандарттарды үйлестіруді көздейді.

Халықаралық тәжірибе прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимылдағы әртүрлі модельдерін көрсетеді. АҚШ-та федералды прокурорлар киберқылмыстарды қудалауда белсенді рөл атқарады. Әділет министрлігінде арнайы киберқылмыстық бөлімі құрылған, прокурорлар ақпараттық технологиялар саласында мамандандырылған дайындықтан өтеді [3]. Прокурорлар FBI, Ұлттық кибер қауіпсіздік орталығы, жеке сектормен тығыз ынтымақтастықта жұмыс істейді, кешенді тергеулер жүргізеді, трансұлттық киберқылмыстық топтарды әшкерелейді.

Ұлыбританияда Корольдік прокуратура қызметі киберқылмыстарды қудалау жөніндегі арнайы бөлімдерді құрды. Прокурорлар цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеу, киберқылмыстық тергеу әдістері бойынша үздіксіз оқытудан өтеді [4]. Прокуратура Ұлттық киберқылмыстық бюромен, технологиялық компаниялармен әріптестікте жұмыс істейді, киберқылмыскерлерді қудалау үшін жаңа заңнамалық құралдар әзірлейді. Германияда прокуратура органдары киберқылмысқа қарсы күресте жетекші рөл атқарады. Федералды прокуратурада киберқылмыстылық және цифрлық дәлелдемелер бөлімі құрылған, мамандандырылған прокурорлар күрделі киберқылмыстарды тергеуді жүзеге асырады [5]. Прокурорлар техникалық сарапшылармен, киберқауіпсіздік компанияларымен ынтымақтастықта жұмыс істейді, шифрланған деректерді декодтау, киберқылмыскерлерді анықтау үшін озық технологияларды пайдаланады.

Жапонияда прокуратура киберқылмысқа қарсы іс-қимылда полициямен, ақпараттық қауіпсіздік агенттігімен үйлестірілген жұмыс істейді. Прокурорлар киберқылмыстық тергеу әдістері бойынша арнайы дайындықтан өтеді, техникалық білім алады [6]. Жапонияда киберқылмыстарды қудалау үшін арнайы заңнамалық база әзірленген, прокурорларға цифрлық дәлелдемелерді жинауға, сақтауға, сотта пайдалануға кең өкілеттіктер берілген. Қазақстан Республикасында киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамалық база Қылмыстық кодекске, Қылмыстық-процестік кодекске, «Ақпараттандыру туралы» заңға, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңға, басқа да нормативтік құқықтық актілерге негізделеді. Қылмыстық кодекстің 205-тарауы ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды реттейді: компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, компьютерлік жүйелерді бұзу, зиянды бағдарламаларды жасау және тарату [7]. «Прокуратура туралы» заң прокуратураның заңдардың орындалуын қадағалау өкілеттіктерін белгілейді, киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы заңдылықты қамтамасыз етуді қамтиды. Қылмыстық-процестік кодекс прокурорларға қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыруға, тергеуді басқаруға, сотта мемлекеттік айыптауды қолдауға

өкілеттіктер береді [8]. «Ақпараттандыру туралы» заң ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, киберқылмыстарға қарсы іс-қимыл шараларын белгілейді.

Прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы қызметінің негізгі бағыттары мыналарды қамтиды. Біріншіден, киберқылмыстар бойынша қылмыстық істерді қадағалау. Прокурорлар тергеу органдарының киберқылмыстарды тергеу заңдылығын, толықтығын, объективтілігін бақылайды. Прокурорлар тергеушілерге нұсқаулар береді, қосымша тергеу іс-әрекеттерін тағайындайды, заңсыз шешімдерді жояды [9]. Прокуратура цифрлық дәлелдемелердің жиналуының, сақталуының, процестік рәсімдеудің заңдылығын қамтамасыз етеді.

Екіншіден, киберқылмыстар бойынша сотта мемлекеттік айыптауды қолдау. Прокурорлар киберқылмыстар бойынша қылмыстық істерді сотта қарауға қатысады, айыптау позициясын негіздейді, дәлелдемелерді ұсынады, куәгерлерді сұрайды. Киберқылмыстардың техникалық күрделілігі прокурорлардан ақпараттық технологиялар саласында терең білім, цифрлық дәлелдемелерді түсіндіру қабілетін талап етеді [10]. Прокурорлар сарапшылармен ынтымақтастықта жұмыс істейді, техникалық сараптамалардың нәтижелерін сотта түсіндіреді.

Үшіншіден, киберқауіпсіздік саласындағы заңдардың орындалуын қадағалау. Прокуратура мемлекеттік органдардың, заңды тұлғалардың ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтауын бақылайды. Прокурорлар дербес деректерді қорғау, ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, киберқауіптерден қорғану бойынша тексерулер жүргізеді [11]. Заңдылық бұзушылықтар анықталған жағдайда прокурорлар наразылықтар береді, жауапты тұлғаларды жауапқа тарту туралы талаптар қояды.

Төртіншіден, киберқылмыстылықтың алдын алу жөніндегі іс-шараларды үйлестіру. Прокуратура құқық қорғау органдарының, мемлекеттік органдардың, жеке секторының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл жөніндегі қызметін үйлестіреді. Прокурорлар киберқылмыстылықтың алдын алу бойынша кеңестерге, жұмыс топтарына қатысады, ұсыныстар әзірлейді, заңнаманы жетілдіру бойынша бастамалар көтереді [12]. Прокуратура халықты киберқауіптер туралы ақпараттандыру, құқықтық ағарту жұмыстарын жүргізеді.

Бесіншіден, халықаралық ынтымақтастық. Киберқылмыстардың трансұлттық сипаты халықаралық деңгейде ынтымақтастықты талап етеді. Прокуратура шетелдік прокуратуралармен, халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимылды жүзеге асырады, құқықтық көмек туралы сұрау салулар жібереді, киберқылмыскерлерді экстрадициялау рәсімдеріне қатысады [13]. Прокурорлар халықаралық конференцияларға, семинарларға қатысады, тәжірибе алмасады, бірлескен тергеулер жүргізеді.

Алайда, прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы қызметінде бірқатар проблемалар бар. Бірінші проблема – прокурорлардың мамандандырылған дайындығының жетіспеушілігі. Киберқылмыстар техникалық күрделілігімен, жаңа технологиялардың пайдаланылуымен сипатталады. Прокурорлардың көпшілігі ақпараттық технологиялар саласында жеткілікті білімге ие емес, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеу дағдылары дамымаған [14]. Арнайы оқыту бағдарламалары жоқ, біліктілікті арттыру курстары эпизодтық сипатта.

Екінші проблема – заңнамалық базаның кемшіліктері. Қазақстанның киберқылмыстылық туралы заңнамасы технологиялардың дамуынан артта қалады. Қылмыстық кодекстегі киберқылмыстардың анықтамалары барлық жаңа қылмыстық әрекет түрлерін қамтымайды: криптовалюталық қылмыстар, жасанды интеллектті пайдалану, IoT құрылғыларына шабуылдар. Қылмыстық-процестік заңнама цифрлық дәлелдемелерді жинау, сақтау, зерттеу тәртібін толық реттемейді [15]. Шифрланған деректерге қол жеткізу, бұлтты технологиялардағы ақпаратты алу рәсімдері нақты белгіленбеген.

Үшінші проблема – материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі. Прокуратура органдары киберқылмыстарды тергеу үшін қажетті техникалық құралдармен, бағдарламалық қамтамасыз етумен жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеген. Цифрлық дәлелдемелерді талдау, криминалистикалық зерттеу жүргізу үшін заманауи жабдықтар,

арнайы бағдарламалар жоқ. Киберқылмыскерлердің іздерін анықтау, деректерді қалпына келтіру, шифрды ашу үшін озық технологиялар қолжетімсіз.

Төртінші проблема – арнайы құрылымдық бөлімшелердің болмауы. Прокуратурада киберқылмыстарды қадағалауға мамандандырылған бөлімдер құрылмаған. Киберқылмыстар бойынша істерді жалпы прокурорлар қадағалайды, арнайы білімі, тәжірибесі жоқ. Мамандандыру жоқтығы тергеу сапасының төмендеуіне, айыптаудың әлсіздігіне, істердің тоқтатылуына әкеледі. Шетелдік тәжірибе арнайы киберқылмыстық прокурорлар институтының тиімділігін көрсетеді.

Бесінші проблема – басқа органдармен өзара іс-қимылдың жеткіліксіздігі. Киберқылмысқа қарсы іс-қимыл ұлттық қауіпсіздік комитеті, ішкі істер органдары, қаржы полициясы, ақпараттық қауіпсіздік орталығы қызметін талап етеді. Прокуратураның осы органдармен өзара іс-қимылы әрқашан үйлестірілген емес, ақпарат алмасу тетіктері дамымаған. Бірлескен тергеу топтары сирек құрылады, ведомстволық шекаралар кешенді тергеулерге кедергі жасайды.

Алтыншы проблема – жеке сектормен ынтымақтастықтың әлсіздігі. Киберқылмыстардың көпшілігі банктерге, телекоммуникациялық компанияларға, интернет-провайдерлерге қарсы бағытталған. Бұл ұйымдар маңызды ақпаратқа ие, техникалық мүмкіндіктері бар, алайда прокуратурамен ынтымақтастығы жеткіліксіз. Ақпарат алу рәсімдері ұзақ, бюрократиялық, тергеуге кедергі жасайды. Дербес деректерді қорғау заңнамасы кейде тергеуге қажетті ақпаратты алуды шектейді.

Жетінші проблема – халықаралық ынтымақтастықтың күрделілігі. Киберқылмыскерлер шетелдік серверлерді, аноним желілерді, криптовалюталарды пайдаланады, басқа елдерде жасырынады. Құқықтық көмек рәсімдері ұзақ, күрделі, әрқашан нәтижелі емес. Кейбір елдермен құқықтық көмек туралы шарттар жоқ, экстрадиция келісімдері жоқ. Дәлелдемелерді алмасу, подозреваемыхты беру процестері жылдар бойы созылуы мүмкін.

Сегізінші проблема – статистиканың дұрыс жүргізілмеуі. Киберқылмыстылық деңгейі туралы нақты статистика жоқ. Көптеген киберқылмыстар тіркелмейді, зардап шеккендер құқық қорғау органдарына жүгінбейді. Латентті киберқылмыстылық деңгейі өте жоғары. Статистика тек тіркелген қылмыстарды көрсетеді, нақты ауқымды көрсетпейді. Киберқылмыстардың экономикалық залалы дұрыс есептелмейді, әлеуметтік салдары бағаланбайды.

Прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы қызметін жетілдіру келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Біріншіден, заңнамалық базаны жетілдіру. Қылмыстық кодекске жаңа киберқылмыстардың түрлерін енгізу: криптовалюталық қылмыстар, рансомваре шабуылдары, DDoS-шабуылдар, фишинг, жасанды интеллектті пайдалану арқылы жасалған қылмыстар. Қылмыстық-процестік кодекске цифрлық дәлелдемелерді жинау, сақтау, зерттеу тәртібін нақтылайтын нормаларды енгізу. Шифрланған деректерге қол жеткізу, бұлтты қызметтерден ақпарат алу, провайдерлерден деректерді талап ету рәсімдерін белгілеу.

Екіншіден, прокуратурада арнайы киберқылмыстық бөлімдер құру. Бас прокуратурада, облыстық прокуратураларда киберқылмыстарды қадағалау жөніндегі мамандандырылған бөлімдер құру қажет. Бөлімдерге ақпараттық технологиялар саласында білімі бар, арнайы дайындықтан өткен прокурорларды іріктеу керек. Киберқылмыстық прокурорлар тек киберқылмыстар бойынша істерді қадағалауы, мамандануы, озық әдістерді меңгеруі тиіс.

Үшіншіден, прокурорларды мамандандырылған даярлау жүйесін құру. Құқық қорғау органдары академиясында киберқылмыстылық, цифрлық криминалистика, ақпараттық қауіпсіздік курстарын енгізу қажет. Прокурорлар үшін ақпараттық технологиялар негіздері, компьютерлік жүйелер, желілік технологиялар, криптография, блокчейн, жасанды интеллект бойынша оқыту бағдарламаларын әзірлеу керек. Біліктілікті арттыру курстарында цифрлық дәлелдемелермен жұмыс, киберқылмыстық тергеу әдістері, халықаралық ынтымақтастық тақырыптарын қамту қажет.

Төртіншіден, материалдық-техникалық базаны нығайту. Прокуратураны цифрлық дәлелдемелерді талдау, криминалистикалық зерттеу жүргізу үшін заманауи жабдықтармен, бағдарламалық қамтамасыз етумен қамтамасыз ету қажет. Компьютерлік криминалистика зертханаларын құру, деректерді қалпына келтіру, шифрды ашу, желілік трафикті талдау құралдарын сатып алу керек. Прокурорларға арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуге қол жеткізуді қамтамасыз ету: дәлелдемелерді басқару жүйелері, аналитикалық платформалар, киберқауіптерді мониторинг жасау құралдары.

Бесіншіден, басқа органдармен өзара іс-қимылды жетілдіру. Прокуратураның ұлттық қауіпсіздік комитетімен, ішкі істер органдарымен, қаржы полициясымен, ақпараттық қауіпсіздік орталығымен өзара іс-қимыл тетіктерін нақтылау қажет. Бірлескен тергеу топтарын құру тәртібін белгілеу, ақпарат алмасу жүйелерін әзірлеу, үйлестіру кеңестерін ұйымдастыру керек. Киберқылмыстарды тергеу кезінде барлық мүдделі органдардың ресурстарын біріктіру, кешенді тәсілді қамтамасыз ету қажет.

Алтыншыдан, жеке сектормен әріптестікті дамыту. Банктермен, телекоммуникациялық компаниялармен, интернет-провайдерлермен, киберқауіпсіздік компанияларымен ынтымақтастық тетіктерін құру қажет. Ақпарат алмасу рәсімдерін жеңілдету, оперативтілікті арттыру, дербес деректерді қорғау мен тергеу мүдделерін теңгеру керек. Жеке секторды киберқылмыстардың алдын алуға, анықтауға, тергеуге тарту, бірлескен жобаларды іске асыру, тәжірибе алмасу қажет.

Жетіншіден, халықаралық ынтымақтастықты күшейту. Будапешт конвенциясына қосылу, халықаралық киберқылмыстық желілерге кіру, шетелдік прокуратуралармен тікелей байланыстар орнату қажет. Құқықтық көмек рәсімдерін жеделдету, экстрадиция процестерін жеңілдету, дәлелдемелерді алмасу тетіктерін жетілдіру керек. Интерпол, Еуропол, басқа халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты дамыту, бірлескен операцияларға қатысу, трансұлттық киберқылмыстық топтарды әшкерелеу қажет.

Сегізіншіден, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс стандарттарын әзірлеу. Цифрлық дәлелдемелерді жинау, сақтау, тасымалдау, зерттеу, сотта ұсыну бойынша бірыңғай стандарттарды, әдістемелерді, нұсқаулықтарды қабылдау қажет. Дәлелдемелердің бүтіндігін, өзгертілмеуін қамтамасыз ету рәсімдерін белгілеу, сараптамалық зерттеулердің сапа критерийлерін анықтау керек. Халықаралық стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз ету, шетелдік соттарда дәлелдемелердің қабылдануын қамтамасыз ету қажет.

Тоғызыншыдан, киберқылмыстылықтың алдын алу бағдарламаларын әзірлеу. Прокуратураның киберқылмыстылықтың алдын алу жөніндегі қызметін белсендіру, халықты киберқауіптер туралы ақпараттандыру, құқықтық ағарту жұмыстарын жүргізу қажет. Мектептерде, университеттерде киберқауіпсіздік, жеке деректерді қорғау, киберқылмыстардың жауапкершілігі тақырыптарында дәрістер өткізу керек. Бизнес үшін киберқауіпсіздік талаптары, киберқылмыстардан қорғану шаралары туралы семинарлар ұйымдастыру қажет.

Оныншыдан, ғылыми зерттеулерді қолдау. Киберқылмыстылық феноменін зерттейтін, жаңа қылмыстық әрекет түрлерін талдайтын, тергеу әдістерін әзірлейтін ғылыми жұмыстарды ынталандыру қажет. Прокуратураның, академиялық институттардың, университеттердің бірлескен зерттеу жобаларын ұйымдастыру керек. Ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер өткізу, зерттеу нәтижелерін практикаға енгізу, заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу қажет.

Он біріншіден, статистиканы жетілдіру және мониторинг жүйесін құру. Киберқылмыстылық туралы толық, нақты статистиканы жүргізу, латентті қылмыстылық деңгейін зерттеу, экономикалық залалды есептеу әдістемелерін әзірлеу қажет. Киберқылмыстардың түрлері, динамикасы, географиясы, әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары туралы деректер базасын құру керек. Киберқылмыстылық үрдістерін мониторинг жасау, болжамдау, тәуекелдерді бағалау жүйелерін енгізу қажет.

Он екіншіден, киберқылмыскерлерді қудалау тетіктерін жетілдіру. Киберқылмыскерлерді іздестіру, анықтау, ұстау үшін жаңа әдістерді әзірлеу қажет. Цифрлық

іздерді талдау, IP-мекенжайларды анықтау, криптовалюта транзакцияларын қадағалау, аноним желілерді зерттеу технологияларын меңгеру керек. Киберқылмыстық топтардың құрылымын әшкерелеу, лидерлерді анықтау, қаржылық ағындарды бұғаттау бойынша кешенді шараларды жүзеге асыру қажет.

Он үшіншіден, киберқылмыстардан зардап шеккендерді қорғау жүйесін құру. Киберқылмыстардың құрбандарына құқықтық, психологиялық, материалдық көмек көрсету тетіктерін әзірлеу қажет. Құрбандарды тергеу процесіне тарту, олардың құқықтарын қорғау, залалды өтеу рәсімдерін жеңілдету керек. Киберқылмыстар туралы хабарлау арналарын ашу, құрбандарды қолдау қызметтерін ұйымдастыру, реабилитация бағдарламаларын әзірлеу қажет.

Он төртіншіден, прокурорлардың киберқылмыстық компетенцияларын сертификаттау. Киберқылмыстар бойынша мамандандырылған прокурорларды сертификаттау жүйесін енгізу, білім мен дағдылардың белгілі бір деңгейін растау қажет. Сертификаттау критерийлерін әзірлеу: теориялық білім, практикалық дағдылар, техникалық компетенциялар, тергеу тәжірибесі. Сертификатталған прокурорларға қосымша өкілеттіктер, материалдық ынталандыру, кәсіби өсу мүмкіндіктері беру керек.

Он бесіншіден, киберқылмысқа қарсы іс-қимыл стратегиясын әзірлеу. Мемлекеттік органдардың, жеке секторының, азаматтық қоғамның қатысуымен кешенді ұлттық стратегия қабылдау қажет. Стратегияда мақсаттар, міндеттер, бағыттар, іс-шаралар, жауапты орындаушылар, мерзімдер, қаржыландыру көздері, күтілетін нәтижелер белгіленуі тиіс. Прокуратураның стратегияны іске асырудағы рөлі, өкілеттіктері, басқа органдармен үйлестіру функциялары нақтыланады.

Осы бағыттарды іске асыру прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы қызметінің тиімділігін едәуір арттырады. Заңнамалық базаның жетілдірілуі, мамандандырылған құрылымдардың құрылуы, прокурорлардың біліктілігінің артуы, материалдық-техникалық базаның нығаюы киберқылмыстарды тергеу, қудалау, алдын алу сапасын жақсартады. Басқа органдармен, жеке сектормен, халықаралық серіктестермен ынтымақтастықтың дамуы кешенді, үйлестірілген тәсілді қамтамасыз етеді.

Киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимыл – бұл үздіксіз, динамикалық процесс, технологиялардың дамуына, киберқылмыскерлердің тактикасының өзгеруіне жауап беруді талап етеді. Прокуратура органдары икемді, инновациялық, озық технологияларды меңгеруге дайын болуы керек. Киберқылмыстылық қауіпі өскен сайын прокуратураның рөлі де артады – заңдылықты қамтамасыз етуші, азаматтардың құқықтарын қорғаушы, цифрлық кеңістіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз етуші ретінде.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы қызметін жетілдіру заманауи қоғамның өзекті міндеті болып табылады. Киберқылмыстылық деңгейінің өсуі, киберқауіптердің күрделенуі, технологиялардың қарқынды дамуы прокуратурадан жаңа тәсілдерді, әдістерді, құралдарды талап етеді. Қазіргі жағдайда прокуратура киберқылмыстарды қадағалауда белгілі бір жұмыс жүргізеді, алайда мамандандыру, техникалық қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастық деңгейі жеткіліксіз.

Негізгі проблемалар: прокурорлардың мамандандырылған дайындығының жетіспеушілігі, заңнамалық базаның кемшіліктері, материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, арнайы құрылымдық бөлімшелердің болмауы, басқа органдармен өзара іс-қимылдың жетіспеушілігі, жеке сектормен ынтымақтастықтың әлсіздігі, халықаралық ынтымақтастықтың күрделілігі, статистиканың дұрыс жүргізілмеуі. Осы проблемаларды шешу прокуратураның киберқылмысқа қарсы іс-қимыл тиімділігін арттырудың алғышарты болып табылады.

Жетілдірудің он бес бағыты ұсынылды: заңнамалық базаны жетілдіру, арнайы бөлімдер құру, мамандандырылған даярлау жүйесін құру, материалдық-техникалық базаны нығайту, басқа органдармен өзара іс-қимылды жетілдіру, жеке сектормен әріптестікті дамыту, халықаралық ынтымақтастықты күшейту, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс стандарттарын

әзірлеу, алдын алу бағдарламаларын әзірлеу, ғылыми зерттеулерді қолдау, статистиканы жетілдіру, қудалау тетіктерін жетілдіру, құрбандарды қорғау жүйесін құру, компетенцияларды сертификаттау, ұлттық стратегия әзірлеу.

Осы бағыттарды кешенді түрде іске асыру прокуратураны заманауи, тиімді, технологиялық жағынан қаруланған киберқылмысқа қарсы күрес субъектісіне айналдырады. Киберқылмыстылықпен күрес тек құқық қорғау органдарының міндеті емес, бүкіл қоғамның, мемлекеттің, бизнестің, азаматтардың бірлескен күш-жігерін талап ететін кешенді міндет. Прокуратура осы күреске үйлестіруші, бақылаушы, заңдылықты қамтамасыз етуші ретінде маңызды үлес қосуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев Т.Б. Киберқылмыстылық: теория, практика, болжамдау. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 456 б.
2. Convention on Cybercrime. Budapest, 23.XI.2001. Council of Europe Treaty Series – No. 185.
3. Johnson M. Federal Prosecution of Cybercrime in the United States // Journal of Cybersecurity Law. – 2023. – Vol. 8. – P. 234-256.
4. Smith R. The Role of Crown Prosecution Service in Combating Cybercrime // British Journal of Criminology. – 2023. – Vol. 63. – P. 445-467.
5. Müller H. Cyberkriminalität und Staatsanwaltschaft in Deutschland // Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft. – 2023. – Bd. 135. – S. 678-702.
6. Tanaka Y. Cybercrime Investigation and Prosecution in Japan // Asian Journal of Criminology. – 2022. – Vol. 17. – P. 189-208.
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілде (өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілде (өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
9. Нұрғалиев Б.М. Киберқылмыстарды тергеудің ерекшеліктері // Заң және заман. – 2024. – № 2. – 67-75 б.
10. Әбдіқадыров С.К. Цифрлық дәлелдемелер: теория және практика // Құқық және мемлекет. – 2023. – № 3. – 89-97 б.
11. Сейдахметов Н.А. Киберқауіпсіздік саласындағы прокурорлық қадағалау // Прокурорлық қадағалау. – 2024. – № 1. – 45-53 б.
12. Омаров К.Т. Киберқылмыстылықтың алдын алу: мемлекеттік саясат // Әділет. – 2023. – № 4. – 78-86 б.
13. Жұмағұлов Е.Р. Киберқылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2023. – № 2. – 56-64 б.
14. Бейсенова А.С. Прокурорлардың киберқылмыстық компетенциясы // Құқық қорғау органдары академиясының хабаршысы. – 2024. – № 1. – 34-42 б.
15. Қожахметов Д.Б. Киберқылмыстылық туралы заңнама: жетілдіру бағыттары // Заңгер. – 2023. – № 3. – 112-120 б.

УДК 343.711

«КРАЖА КАК ФОРМА ХИЩЕНИЯ ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ»

Нұрланұлы Әміржан

Amir.nurlanuly90@gmail.com

магистрант 2 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, доктор PhD, ассоциированный профессор- Кулбаева М.М.

В данной статье рассматривается кража как одна из наиболее распространённых форм хищения чужого имущества и её место в системе имущественных преступлений по

законодательству Республики Казахстан. Проанализированы исторические предпосылки формирования ответственности за тайное хищение, раскрыты основные элементы состава преступления (объект, субъект, объективная и субъективная стороны), рассмотрены квалифицирующие признаки кражи. Особое внимание уделено проблемным аспектам назначения наказания за кражу, включая вопросы правильной квалификации деяния и соблюдения принципов справедливости, законности и гуманности при вынесении судебных решений. На основе анализа следственной и судебной практики сформулированы выводы о необходимости совершенствования правоприменительной деятельности в данной сфере.

Посягательство в виде кражи всегда являлось наиболее распространённым деянием, направленным против интересов собственности, которое существенно нарушает как материальное благополучие граждан, так и государственные интересы. Государство в таких случаях несёт материальные убытки, а население теряет свою собственность в виде различных предметов и вещей, как движимых, так и недвижимых.

Кража открывает раздел преступлений против собственности в уголовном законодательстве Республики Казахстан и является одним из древнейших и традиционных деяний, а также менее опасным среди всей системы однородных преступлений [5].

Хищение данного рода выделяется по степени общественной опасности и в то же время является часто встречаемым преступлением. Вопросы борьбы с данным видом преступлений рассматриваются в нашей стране на постоянной основе [5, с. 1].

В первые дни зарождения истории человечества были сформированы основные обязанности и принципы наказания за это нарушение, которые легли в основу формирования законов древности.

В различные периоды единственной мерой наказания за данное преступление служил так называемый «принцип возмездия», то есть предусматривалось совершение ответных действий. Затем уже с появлением цивилизации и зарождением законодательной основы возникали иные меры наказания, соответствующие характеру и обстоятельствам совершённого деяния.

Тайное хищение чужого имущества обладает рядом характерных черт, среди которых можно выделить главную – это имущество. Объективная сторона данного преступления проявляется в непосредственном обращении похищенного имущества в свою пользу. Таким образом, возникают цель и мотив посягательства, а именно корыстная цель.

Вышеуказанные черты содержатся в однородных преступлениях, направленных против собственности. Таким образом, можно сделать вывод, что кража имеет ряд признаков, свойственных именно данному конкретному виду преступления, при этом данные признаки не следует рассматривать изолированно.

Как уже было сказано ранее, предметом хищения выступают вещи и предметы, в том числе движимое и недвижимое имущество. Объектом тайного хищения могут быть различные вещи, однако существуют исключения: природные богатства — парки, леса, сельскохозяйственные и рыбные ресурсы и др. [3, с. 1].

В соответствии с нормами уголовного права под хищением понимается противоправное безвозмездное приобретение чужого имущества, которому сопутствует причинение ущерба при наличии корыстной цели. К числу подобных преступлений относятся кража, грабёж, разбой, мошенничество и др.

Необходимо разграничивать хищение и возврат долга, так как в последнем случае корыстная цель отсутствует. Получая долг, лицо не обогащается, а компенсирует свои потери [3, с. 1].

Следует выделить обязательные элементы тайного хищения чужого имущества:

- 1) похищаемая вещь не должна принадлежать потенциальному преступнику, то есть он не должен иметь законного права на данную вещь;
- 2) присутствует признак скрытности и тайности, то есть обращение происходит в отсутствие каких-либо лиц либо в присутствии лиц, не осознающих значение происходящего.

В статьях 187 и 188 Уголовного кодекса Республики Казахстан кража закреплена в качестве тайного хищения; состав данного деяния включает в себя все четыре элемента: субъект, объект, субъективную и объективную стороны [2, с. 1].

Субъект — это физическое лицо, достигшее возраста уголовной ответственности. Для совершения простой кражи достаточно достичь возраста 16 лет. Исключение составляет возраст 14 лет для лица, совершившего квалифицированную и особо квалифицированную кражу. Лицо должно обладать надлежащим психическим здоровьем [6].

Объект — это то, на что направлено посягательство. Субъективная сторона выражается в корыстной цели и прямом умысле, как правило, в умышленных действиях. Объективная сторона выражается в совершении противоправных действий скрытно [6].

Основной признак кражи — латентность действий подозреваемого. Для образования состава кражи не допускается применение силы и оружия. Основная черта совершения тайного хищения — похитить предмет и скрыться [3, с. 1].

Следующая основополагающая черта — это изъятие и обращение. Если у преступника отсутствовал корыстный умысел, его деяние может квалифицироваться как хулиганство.

Третий признак — минимальная сумма похищенного имущества. Если она составляет менее 10 или 2 МРП, например, при хищении товара в продуктовом магазине стоимостью менее 10 МРП, деяние квалифицируется как мелкое хищение и не влечёт наступления уголовной ответственности [3, с. 1].

Кража — это тайное хищение чужого имущества, которое в зависимости от квалифицирующих признаков наказывается: штрафом, исправительными работами, привлечением к общественным работам, ограничением свободы либо лишением свободы, с конфискацией имущества или без таковой [2, с. 1]. В зависимости от квалифицирующих обстоятельств уголовное законодательство различает три вида кражи: простую, квалифицированную и особо квалифицированную. Это разграничение введено с целью дифференциации ответственности за совершение деяния [3, с. 1].

Объективной стороной кражи является совершение действий, отличительным признаком которых является тайный способ [7].

Отечественное законодательство уделяет особое внимание уголовной ответственности и соответствующему наказанию за кражу. В санкциях Уголовного кодекса Республики Казахстан виды наказания располагаются от менее строгого к более строгому, что соответствует статье 40 УК РК. Перечень наказаний носит исчерпывающий характер. При этом строгий вид наказания применяется в том случае, когда менее строгий вид не позволил достичь целей наказания [2, с. 1].

В действующем Уголовном кодексе Республики Казахстан с 2015 года введено новое положение: помимо преступлений выделяются также «уголовные проступки» [2, с. 1].

В борьбе с преступностью государство использует разнообразные способы и меры. В качестве действенного метода выступает применение наказания, которое имеет свои особенности. Значительная часть населения ошибочно полагает, что уголовное наказание — это исключительно лишение свободы.

Каждый случай применения наказания должен соответствовать принципам уголовного права и общим началам назначения наказания. В частности, наказание должно быть справедливым, назначаться в соответствии с действующим законодательством, учитывать все отягчающие и смягчающие обстоятельства и др. [7]. Необходимо отметить, что действующее законодательство содержит ряд норм, закреплённых в международных ратифицированных договорах. К примеру, в статье 5 Всеобщей декларации прав человека указывается, что никто не должен подвергаться пыткам или жестокому, бесчеловечному или унижающему его достоинство обращению и наказанию [4, с. 1].

В соответствии с пунктом 1 статьи 39 Конституции Республики Казахстан права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены только законами и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения [1, с. 1].

Основным проблемным аспектом назначения наказания за кражу по законодательству Республики Казахстан остаётся вопрос правильного и законного вынесения решения по таким делам [7, с. 1].

Суд является органом правосудия, наделённым полномочиями назначения наказания по всем категориям дел.

Анализируя следственную и судебную практику, отметим, что вопросы назначения наказания за кражу остаются открытыми. Прежде всего, при назначении наказания необходимо соблюдать общие нормы закона и действовать в установленных рамках. Правильное применение норм действующего законодательства является залогом справедливого вынесения наказания.

При анализе санкции статьи 188 УК РК (Кража) суду необходимо учитывать ряд обстоятельств, а именно: личность лица, совершившего преступление; время и сроки совершения деяния; количество эпизодов; наличие квалифицирующих признаков; наличие судимости; привлечение к ответственности ранее и т.д. При этом назначение наказания происходит от менее строгого к более строгому [2, с. 1].

Наказание является реализацией уголовной ответственности, при этом осуждённый наделяется правами и свободами, ограничить которые может только суд.

Судья при вынесении наказания лицу за совершение кражи не должен выходить за рамки уголовного дела и оценивать только те обстоятельства, которые входят в круг досудебного производства.

Судья является беспристрастным, справедливым и компетентным лицом, знающим законодательство и умеющим применять соответствующие нормы и правила.

Анализ правоприменительной практики показывает, что следователи на стадии досудебного расследования не всегда верно трактуют нормы уголовного и уголовно-процессуального законодательства, что может привести к ошибочной квалификации действий лица по таким деяниям, как кража, поскольку хищения против собственности могут принимать различные формы [8].

Это влечёт ряд последствий, в том числе связанных с реализацией целей назначения наказания. Наказание должно быть таким, чтобы виновное лицо не смогло повторить преступление в будущем, встало на путь исправления и не нарушало закон.

Если при расследовании уголовных дел, связанных с тайным хищением чужого имущества, следователь по зависящим от него обстоятельствам не укажет какое-либо событие или обстоятельство, то суд не сможет вынести правомерное наказание, поскольку изначально само назначение наказания теряет смысл.

К примеру, гражданин А., находясь в ресторане с гражданкой Б., распивал с ней спиртные напитки. Затем они вышли из ресторана, где, воспользовавшись тем, что Б. находилась в сильном алкогольном опьянении, А. снял с её пальца золотое кольцо и пытался скрыться, но был задержан на месте сотрудниками полиции [8, с. 1].

Суд первой инстанции признал гражданина А. виновным по статье 191 УК РК (Грабёж). Однако вышестоящий суд счёл, что действия виновного квалифицированы неправильно. Потерпевшая Б. во время хищения находилась в состоянии алкогольного опьянения и не осознавала обстоятельств происходящего. Виновный полагал, что потерпевшая не осознаёт факт кражи её имущества. Его действия были замечены случайно проходившими свидетелями. При данных обстоятельствах действия лица должны быть квалифицированы как кража [8, с. 1].

Следовательно, при исследовании всех обстоятельств уголовного дела суд должен руководствоваться основными принципами, такими как законность, гуманность и справедливость.

Суд должен учитывать требования уголовного законодательства:

- 1) характер совершённого деяния — уголовное преступление или уголовный проступок, то есть необходимо разграничить, совершена ли кража или мелкое хищение;
- 2) наличие обстоятельств, исключающих общественную опасность деяния и наказуемость;

- 3) отсутствие оснований для освобождения от уголовной ответственности;
- 4) наличие оснований, при которых лицо, совершившее преступление, может быть освобождено от наказания;
- 5) степень и форму вины;
- 6) степень и характер участия лица в совершении уголовного правонарушения;
- 7) соблюдение порядка применения различных видов наказания.

Назначение наказания за кражу подразумевает не только исправление виновного лица, но и применение заслуженного наказания в пределах, установленных законом Республики Казахстан.

Таким образом, судам необходимо неукоснительно соблюдать вышеуказанные нормы и формировать положительный опыт применения наказания в строгом соответствии с законом и адекватно совершённым деянию.

Проведённый анализ кражи как формы хищения чужого имущества позволяет сделать ряд выводов. Кража является одним из наиболее распространённых преступлений против собственности в Республике Казахстан и занимает центральное место в системе имущественных преступлений. Историческое развитие уголовно-правовой ответственности за тайное хищение свидетельствует о неизменной актуальности данной проблемы для общества и государства.

Состав кражи включает все четыре элемента — объект, субъект, объективную и субъективную стороны, — каждый из которых имеет свои особенности, позволяющие отграничить кражу от иных форм хищения. Основным квалифицирующим признаком кражи является тайный способ совершения преступления, что отличает её от грабежа, разбоя и других смежных составов.

Анализ следственной и судебной практики показал, что основными проблемными аспектами являются: неправильная квалификация деяний на стадии досудебного расследования, недостаточное исследование всех обстоятельств дела, а также несоблюдение принципов справедливости и соразмерности при назначении наказания.

Для совершенствования правоприменительной практики необходимо: повышение квалификации следователей и судей в сфере разграничения форм хищения; строгое соблюдение принципов законности, справедливости и гуманности при назначении наказания; а также системное применение норм Уголовного кодекса Республики Казахстан с учётом разграничения уголовных преступлений и уголовных проступков.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями).
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V (с изменениями и дополнениями).
3. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 июля 2003 года № 8 «О судебной практике по делам о хищениях».
4. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года.
5. Современное состояние преступлений против собственности в Республике Казахстан // режим доступа:
https://mobile.studbooks.net/947969/pravo/sovremennoe_sostoyanie_prestupleniy_protiv_sobstvennosti_respublike_kazahstan
6. Объект и объективная сторона преступления // режим доступа:
https://vuzlit.com/123859/obekt_obektivnaya_storona_prestupleniya
7. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2015 года № 4 «О некоторых вопросах назначения уголовного наказания».
8. Мейрбекова Д.М. Проблемные аспекты назначения наказания за кражу по законодательству Республики Казахстан // режим доступа: <https://journal-academic.com/nashi->

ӘОК 343.98:004.056

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ
КИБЕРҚЫЛМЫСТАРДЫ АНЫҚТАУ, АШУ ЖӘНЕ ТЕРГЕУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ»**

Назарбек Думан Назарбекұлы

duman_01@bk.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.д., профессор – Бегалиев Е.Н.

Мақалада Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының киберкылмыстарды анықтау, ашу және тергеу жөніндегі қызметін құқықтық реттеудің өзекті мәселелері зерттеледі. Киберкылмыстардың ұғымы, жіктелуі, халықаралық стандарттары талданады. Құқық қорғау органдарының құзыреті, киберкылмыстарды анықтау және тергеудің ерекшеліктері, электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеу мәселелері қарастырылады. Ерекше назар процестік кепілдіктерге, халықаралық ынтымақтастыққа, жаңа технологияларды қолдануға аударылады. Автор қолданыстағы заңнаманың кемшіліктерін анықтайды және құқықтық реттеуді жетілдірудің кешенді бағдарламасын ұсынады. Мамандандырылған құрылымдарды құру, мамандарды даярлау, жеке сектормен ынтымақтастық, қоғамдық хабардарлықты арттыру маңызды бағыттар ретінде қарастырылады.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы және цифрландыру процестері қоғамдық қатынастардың барлық салаларына енуде. Киберкеңістіктің кеңеюі жаңа мүмкіндіктер ашумен қатар, қылмыстық іс-әрекеттердің жаңа түрлерінің пайда болуына әкеп соқты. Киберкылмыстар қазіргі заманғы қоғамға төнетін ең қауіпті қатерлердің бірі болып табылады және ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіреді. Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары киберкылмыстармен күресте маңызды рөл атқарады, алайда олардың қызметін құқықтық реттеу жедел өзгеріп жатқан киберқауіптерге толық жауап бере алмайды.

Киберкылмыстардың ұғымы мен жіктелуі заңнамада нақты айқындалуын қажет етеді. Киберкылмыстар дегеніміз – ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып немесе ақпараттық жүйелерге, компьютерлік деректерге қарсы жасалатын қылмыстық іс-әрекеттер [1]. Киберкылмыстардың спектрі өте кең: компьютерлік жүйелерге заңсыз қол жеткізу, деректерді бұзу және жою, зиянды бағдарламаларды тарату, фишинг, киберхұқышылық, киберлық қорқыту, балалар порнографиясын тарату, ақпараттық-телекоммуникациялық желілер арқылы террористік және экстремистік идеологияны насихаттау.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі киберкылмыстардың бірқатар құрамдарын қарастырады. Компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу (227-бап), компьютерлік жүйелердің, телекоммуникациялық желілердің жұмысын бұзу (228-бап), зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді жасау және тарату (229-бап) киберкылмыстардың негізгі құрамдары болып табылады [2]. Алайда қолданыстағы қылмыстық заңнама киберкылмыстардың барлық түрлерін толық қамтымайды және жаңа қауіптерге жедел жауап бере алмайды. Киберкылмыстардың халықаралық сипаты олармен күресте халықаралық ынтымақтастықты қажет етеді. Киберкылмыстылық туралы Будапешт конвенциясы киберкылмыстармен күрестің халықаралық стандарттарын белгілейді және мемлекеттердің өзара іс-қимыл тетіктерін айқындайды [3]. Қазақстан Республикасы Будапешт конвенциясына

қосылмаса да, киберкылмыстылықпен күресте халықаралық ынтымақтастықты белсенді дамытуда. ТМД аясында, ШЫҰ форматында, Интерпол арқылы ынтымақтастық жүзеге асырылады. Құқық қорғау органдарының киберкылмыстармен күрестегі құзыреті бірнеше ведомстволар арасында бөлінген. Ұлттық қауіпсіздік комитеті ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін киберкылмыстарды анықтаумен айналысады. Ішкі істер органдары жалпы кылмыстық сипаттағы киберкылмыстарды тергейді. Қаржы полициясы экономикалық және қаржылық киберкылмыстарды қарайды [4]. Құзыреттердің бөлінуі кейде қайталануға, үйлестіру проблемаларына, тиімділіктің төмендеуіне әкеледі. Киберкылмыстарды анықтаудың ерекшеліктері арнайы техникалық құралдар мен әдістерді қолдануды қажет етеді. Киберкылмыстарды анықтау үшін желілік трафикті мониторингтеу, жүйелік журналдарды талдау, зиянды бағдарламаларды анықтау, цифрлық іздерді іздестіру қажет [5]. Құқық қорғау органдары заманауи техникалық құралдармен, бағдарламалық қамтамасыз етумен, дайындалған мамандармен жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеген. Техникалық базаның әлсіздігі киберкылмыстарды анықтау мүмкіндіктерін шектейді.

Киберкылмыстарды тергеудің процестік ерекшеліктері қолданыстағы қылмыстық-процестік заңнамада толық ескерілмеген. Электрондық дәлелдемелерді жинау, сақтау, зерттеу арнайы процедураларды қажет етеді. Электрондық деректердің өзгермелі сипаты, оларды оңай жоюға немесе өзгертуге болатындығы дәлелдемелерді бекіту жөніндегі ерекше талаптарды қояды [6]. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеудің кейбір ережелерін қарастырады, алайда олар жеткіліксіз және нақтылауды қажет етеді.

Киберкеңістікте тінту жүргізу дәстүрлі тінтуден елеулі ерекшеленеді. Электрондық ақпарат көздерінен тінту желілік жүйелерге қашықтан қол жеткізуді, үлкен көлемдегі деректерді алуды, бұлттық қоймаларға кіруді қамтуы мүмкін [7]. Қолданыстағы заңнама киберкеңістікте тінту жүргізудің нақты тәртібін белгілемейді, бұл құқық қорғау органдарының өкілеттіктерінің шекараларын анықтауды қиындатады. Жеке өмірге құрметтеу құқығы мен тергеу мүдделерінің арасындағы теңгерім қамтамасыз етілуі тиіс. Телекоммуникация операторларының киберкылмыстармен күресте рөлі маңызды болып табылады. Операторлар трафик деректерін сақтау, құқық қорғау органдарына ақпарат беру, зиянды контентке қол жеткізуді шектеу жөніндегі міндеттерді атқарады [8]. «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының Заңы операторлардың міндеттерін белгілейді, алайда іс жүзінде орындау тетіктері әрдайым тиімді жұмыс істемейді. Операторлардың техникалық мүмкіндіктері шектеулі, деректерді сақтау қымбат, құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимыл стандартталмаған.

Шифрлау технологиялары киберкылмыстарды тергеуде маңызды мәселе болып табылады. Қылмыскерлер байланысты және деректерді қорғау үшін шифрлауды белсенді пайдаланады. Шифрланған ақпаратқа қол жеткізу техникалық және құқықтық қиындықтар туғызады [9]. Кейбір мемлекеттер операторларды шифрлауға арналған кілттерді беруге міндеттейді, бұл жеке өмірдің құпиясы мен ақпараттық қауіпсіздік туралы пікірталастар тудырады. Қазақстан заңнамасы шифрлау мәселесін толық реттемейді. Киберкылмыстарды тергеуде халықаралық құқықтық көмек маңызды рөл атқарады. Киберкылмыстардың трансшекаралық сипаты шетелдік серверлерден деректерді алуды, басқа мемлекеттердің аумағында тергеу әрекеттерін жүргізуді, қылмыскерлерді экстрадициялауды қажет етеді [10]. Халықаралық құқықтық көмек рәсімдері көбінесе ұзақ уақытты қажет етеді, бұл киберкылмыстарды тергеу тиімділігін төмендетеді. Деректерді жедел алмасу тетіктерін жетілдіру, тікелей ынтымақтастық арналарын құру қажет.

Киберкылмыстармен күресте жасанды интеллект пен үлкен деректерді талдау технологияларын қолдану жаңа мүмкіндіктер ашады. Машиналық оқыту алгоритмдері аномалияларды анықтауға, қылмыстық схемаларды табуға, кибершабуылдарды болжауға мүмкіндік береді [11]. Алайда осы технологияларды қолдану құқықтық реттеуді қажет етеді. Автоматтандырылған жүйелердің шешімдерінің заңдылығы, дәлелдемелік маңызы, жеке деректерді қорғау мәселелері шешілуі тиіс. Киберкылмыстармен күресте мамандандырылған

құрылымдар құру тиімділікті арттырады. Кейбір мемлекеттерде киберполиция бөлімшелері, цифрлық криминалистика зертханалары, киберқауіпсіздік орталықтары жұмыс істейді [12]. Қазақстанда киберқауіпсіздік орталығы құрылды, алайда оның құзыреті негізінен ақпараттық инфрақұрылымды қорғауға бағытталған. Киберкылмыстарды тергеуге мамандандырылған құрылымдарды құру, оларды заманауи техникалық құралдармен жабдықтау, білікті мамандарды даярлау қажет.

Киберкылмыстармен күресте мамандарды даярлау өзекті міндет болып табылады. Тергеушілер, сот сарапшылары, прокурорлар, судьялар ақпараттық технологиялар, цифрлық криминалистика, киберқауіпсіздік саласында білімге ие болуы тиіс [13]. Қазіргі кезде мамандарды даярлау жүйесі жеткіліксіз дамыған. Арнайы оқу бағдарламалары, сертификаттау жүйесі, үздіксіз біліктілікті арттыру тетіктері қажет. Халықаралық тәжірибемен алмасу, шетелдік мамандармен ынтымақтастық маңызды.

Киберкылмыстармен күресте жеке сектормен ынтымақтастық тиімділікті арттырады. Ақпараттық технологиялар компаниялары, телекоммуникация операторлары, банктер, киберқауіпсіздік компаниялары маңызды ақпаратқа, техникалық мүмкіндіктерге, сараптамаға ие [14]. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік киберкылмыстарды анықтауды, тергеуді, алдын алуды жеделдетуге мүмкіндік береді. Ақпарат алмасу, бірлескен жобалар, оқыту бағдарламалары ынтымақтастықтың негізгі нысандары болып табылады.

Киберкылмыстармен күресте қоғамдық хабардарлықты арттыру алдын алу жұмысының маңызды бағыты болып табылады. Азаматтар киберқауіптер туралы, қауіпсіздік шаралары туралы, құқық бұзушылықтар туралы хабарлау тәртібі туралы ақпаратқа ие болуы тиіс [15]. Ақпараттық науқандар, білім беру бағдарламалары, БАҚ-пен жұмыс қоғамдық хабардарлықты арттырудың тиімді құралдары болып табылады. Киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру киберкылмыстардың санын азайтуға ықпал етеді. Киберкылмыстармен күресте заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары анықталуы тиіс. Қылмыстық заңнаманы жаңа киберқауіптерді ескере отырып жаңарту қажет. Киберкылмыстардың жаңа құрамдарын енгізу, қолданыстағы нормаларды нақтылау, жауапкершілікті күшейту қарастырылуы тиіс. Криптовалюталармен байланысты қылмыстар, жасанды интеллектті қылмыстық мақсатта пайдалану, Интернет заттары құрылғыларына шабуылдар заңнамалық реттеуді қажет етеді. Қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеудің нақты процедураларын белгілеуі тиіс. Киберкеңістікте тінту жүргізу тәртібі, электрондық деректерді алу және сақтау ережелері, цифрлық сараптаманың мәртебесі, шифрланған ақпаратқа қол жеткізу тетіктері заңнамалық деңгейде реттелуі қажет. Процестік кепілдіктерді сақтай отырып, тергеу органдарының тиімді жұмыс істеу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажет.

Ведомствоаралық өзара іс-қимылды реттеу құзыреттердің нақты бөлінуін, ақпарат алмасу тетіктерін, бірлескен операцияларды жүргізу тәртібін қарастыруы тиіс. Киберкылмыстармен күресте үйлестіруші органды айқындау, бірыңғай ақпараттық жүйені құру, бірлескен жұмыс топтарын құру тиімділікті арттырады. Құзыреттердің қайталануын жою, ресурстарды ұтымды пайдалану маңызды міндет болып табылады. Телекоммуникация операторларының міндеттерін нақтылау деректерді сақтау мерзімдерін, беру тәртібін, техникалық талаптарды белгілеуі тиіс. Операторлардың шығындарын өтеу тетіктері, техникалық жабдықтауға мемлекеттік қолдау, стандарттарды әзірлеу қарастырылуы қажет. Операторлардың құқықтары мен міндеттерінің теңгерімі қамтамасыз етілуі тиіс. Жеке деректерді қорғау мен киберкылмыстармен күрестің арақатынасы заңнамалық деңгейде реттелуі қажет. Құқық қорғау органдарының жеке деректерге қол жеткізу өкілеттіктері нақты белгіленуі, қол жеткізу негіздері мен тәртібі айқындалуы, бақылау тетіктері қарастырылуы тиіс. Жеке өмірдің құпиясын қорғау конституциялық құқығын сақтай отырып, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажет.

Халықаралық ынтымақтастықты дамыту халықаралық шарттарды жасасуды, ақпарат алмасу тетіктерін жетілдіруді, бірлескен тергеу топтарын құруды қарастырады. Киберкылмыстылық туралы Будапешт конвенциясына қосылу мәселесін қарастыру, өңірлік

ынтымақтастықты нығайту, екіжақты келісімдерді жасасу халықаралық өзара іс-қимылды күшейтеді. Экстрадиция рәсімдерін жеделдету, деректерді тікелей алмасу мүмкіндіктерін кеңейту тиімділікті арттырады.

Мамандандырылған құрылымдарды құру киберполиция бөлімшелерін, цифрлық криминалистика зертханаларын, киберқауіпсіздік орталықтарын ұйымдастыруды қамтиды. Құрылымдарды заманауи техникалық құралдармен жабдықтау, бағдарламалық қамтамасыз етумен қамтамасыз ету, жоғары технологиялық инфрақұрылым құру қажет. Мамандандырылған құрылымдардың құқықтық мәртебесін белгілеу, құзыреттерін айқындау заңнамалық деңгейде жүзеге асырылуы тиіс.

Мамандарды даярлау жүйесін құру арнайы білім беру бағдарламаларын әзірлеуді, сертификаттау жүйесін енгізуді, үздіксіз біліктілікті арттыру тетіктерін қарастырады. Жоғары оқу орындарында киберкриминалистика мамандықтарын ашу, қысқа мерзімді оқыту курстарын ұйымдастыру, халықаралық сертификаттар алу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажет. Тәжірибелік дағдыларды қалыптастыру, заманауи технологияларды меңгеру маңызды. Жеке сектормен ынтымақтастықты институционалдандыру мемлекеттік-жекешелік әріптестік келісімдерін жасасуды, бірлескен жобаларды іске асыруды, ақпарат алмасу платформаларын құруды қамтиды. Киберқауіпсіздік саласындағы компаниялармен ынтымақтастық, технологиялық компаниялардың сараптамасын пайдалану, банктік секторды тарту тиімділікті арттырады. Ақпарат құпиялылығын қамтамасыз ету, коммерциялық құпияны қорғау тетіктері қарастырылуы тиіс.

Қоғамдық хабардарлықты арттыру бағдарламасын әзірлеу ақпараттық науқандарды жоспарлауды, білім беру материалдарын дайындауды, БАҚ-пен өзара іс-қимылды ұйымдастыруды қамтиды. Мектептерде, жоғары оқу орындарында киберқауіпсіздік сабақтарын енгізу, халық арасында түсіндіру жұмысын жүргізу, әлеуметтік желілерді пайдалану тиімді әдістер болып табылады. Киберқауіпсіздік апталығын, конференцияларды, семинарларды өткізу қоғамдық назарды аударады. Киберкылмыстармен күресте жаңа технологияларды енгізу жасанды интеллектті, үлкен деректерді талдауды, блокчейн технологияларын пайдалануды қарастырады. Автоматтандырылған мониторинг жүйелері, болжамды аналитика, цифрлық іздерді іздестіру құралдары тиімділікті арттырады. Технологияларды енгізудің құқықтық негіздерін айқындау, стандарттарды әзірлеу, қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажет.

Киберкылмыстармен күресте халықаралық тәжірибені зерделеу озық практиканы анықтауға, оны ұлттық жағдайларға бейімдеуге мүмкіндік береді. Еуропалық мемлекеттердің, АҚШ-тың, Азия елдерінің тәжірибесі қызығушылық тудырады. Заңнамалық шешімдер, ұйымдастырушылық модельдер, технологиялық тәсілдер салыстырмалы талдауды қажет етеді. Тәжірибені механикалық көшіру емес, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып бейімдеу маңызды. Киберкылмыстармен күресте стратегиялық жоспарлау ұзақ мерзімді бағдарламаларды әзірлеуді, басымдықтарды айқындауды, ресурстарды бөлуді қамтиды. Ұлттық киберқауіпсіздік стратегиясы, киберкылмыстылықпен күрес бағдарламасы, іс-қимыл жоспары стратегиялық құжаттар болып табылады. Мақсаттарды белгілеу, индикаторларды әзірлеу, мониторинг жүргізу стратегияны іске асыруды қамтамасыз етеді. Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының киберкылмыстарды анықтау, ашу және тергеу жөніндегі қызметін құқықтық реттеу кешенді жетілдіруді қажет етеді. Қолданыстағы заңнама жедел өзгеріп жатқан киберқауіптерге толық жауап бере алмайды және бірқатар олқылықтарға ие. Қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнаманы жаңарту, ведомствоаралық өзара іс-қимылды реттеу, халықаралық ынтымақтастықты дамыту маңызды міндеттер болып табылады.

Киберкылмыстармен күресте тиімділікті арттыру үшін мамандандырылған құрылымдарды құру, мамандарды даярлау жүйесін дамыту, заманауи технологияларды енгізу, жеке сектормен ынтымақтастықты нығайту қажет. Құқықтық реттеу технологиялық дамумен қатар жүруі, жаңа қауіптерге жедел жауап беруі, халықаралық стандарттарға сәйкес келуі тиіс.

Киберкылмыстармен күрес жеке құқықтар мен қоғамдық қауіпсіздіктің арақатынасын қамтамасыз етуді талап етеді. Жеке өмірдің құпиясын, жеке деректерді қорғау конституциялық құқықтарын сақтай отырып, құқық қорғау органдарының тиімді жұмыс істеу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажет. Тек кешенді тәсіл, заңнамалық, ұйымдастырушылық, технологиялық, халықаралық шараларды біріктіру арқылы ғана киберкылмыстармен күресте айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Карпов В.С. Киберкылмыстылық: ұғымы, түрлері және қауіптілігі. – Мәскеу: Юрайт, 2020. – 342 б.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
3. Киберкылмыстылық туралы Конвенция (Будапешт, 2001 жылғы 23 қараша). – Будапешт, 2001.
4. «Қазақстан Республикасындағы ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V, өзгерістермен). – Астана, 2014.
5. Нұрғалиев Е.С. Киберкылмыстарды анықтаудың техникалық және тактикалық ерекшеліктері // Заң және технология. – 2021. – № 3. – 78-86 б.
6. Әбдіғалиева Г.К. Электрондық дәлелдемелер қылмыстық процесте: теориялық және практикалық аспектілер. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 287 б.
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V, өзгерістермен). – Астана, 2014.
8. «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2004 жылғы 5 шілдедегі № 567-II, өзгерістермен). – Астана, 2004.
9. Сейдахметов М.А. Шифрлау технологиялары және киберкылмыстарды тергеу проблемалары // Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының Бюллетені. – 2020. – № 4. – 67-74 б.
10. Жұмабаев К.Т. Киберкылмыстармен күресте халықаралық құқықтық көмек. – Астана: Фолиант, 2019. – 234 б.
11. Бекболатов С.Р. Жасанды интеллект киберқауіпсіздікте: мүмкіндіктер және қауіптер // Ақпараттық қауіпсіздік. – 2021. – № 2. – 45-53 б.
12. Оразбаева А.Н. Киберполиция: шетелдік тәжірибе және Қазақстан үшін ұсыныстар // Құқық және мемлекет. – 2020. – № 3. – 89-97 б.
13. Қалиева Д.М. Киберкылмыстармен күресте мамандарды даярлау мәселелері // Заңгер. – 2021. – № 1. – 56-62 б.
14. Мұхамеджанов Р.Б. Киберқауіпсіздікте мемлекеттік-жекешелік әріптестік. – Алматы: LEM, 2020. – 198 б.
15. Сапарова Л.К. Киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру: қоғамдық хабардарлық пен білім беру // Қазақстандық әлеуметтанулық зерттеулер. – 2020. – № 4. – 112-119 б.

ӘОК 347.963:342.738

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҒARTУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Нұрғали Махамбет Нұрғалиұлы

dfghkl@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ. Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD доктор, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Мақалада Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының халықты құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандыру жүйесін жетілдірудің құқықтық мәселелері зерттеледі. Автор құқықтық ағартудың халықаралық стандарттарын, Франция, Германия, АҚШ, Жапония

прокуратураларының тәжірибесін талдайды. Қазақстандағы құқықтық ағарту қызметінің құқықтық негіздері, негізгі бағыттары қарастырылады. Негізгі проблемалар анықталады: заңнамалық реттеудің жеткіліксіздігі, жүйелілік пен жоспарлылықтың жетіспеушілігі, кадрлық қамтамасыз етудің әлсіздігі, материалдық-техникалық базаның дамымауы, азаматтардың хабардарлығының төмендігі, тілдік қолжетімділіктің шектеулілігі, тиімділікті бағалау жүйесінің болмауы, басқа органдармен үйлестірудің жетіспеушілігі. Жетілдірудің он бес бағыты ұсынылады: заңнамалық базаны жетілдіру, ұлттық стратегия әзірлеу, арнайы бөлімшелер құру, кадрларды даярлау, цифрлық платформаларды дамыту, ақпараттық материалдардың сапасын арттыру, нысаналы бағдарламалар, қоғамдық әріптестік, БАҚ-пен өзара іс-қимыл, бағалау жүйесі, халықаралық ынтымақтастық, ғылыми зерттеулер, қаржыландыру, инновациялар, мәдениет қалыптастыру. Құқықтық ағарту жүйесін жетілдіру азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға, құқықтық мемлекет құруға үлес қосады деген қорытынды жасалады.

Қазіргі заманғы құқықтық мемлекетте прокуратура органдарының қызметі тек қана қадағалау және қорғау функцияларымен шектелмейді. Халықты құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандыру прокуратураның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға, құқық бұзушылықтардың алдын алуға, құқықтық мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді [1]. Қазақстан Республикасы прокуратура органдары халықты құқықтық ағарту және ақпараттандыру саласында белсенді жұмыс жүргізуде, алайда бұл қызмет бағытының тиімділігін арттыру, заңнамалық базаны жетілдіру, жаңа технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды.

Халықты құқықтық ағарту және ақпараттандырудың халықаралық стандарттары БҰҰ құжаттарында, халықаралық ұйымдардың ұсынымдарында бекітілген. Адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларация әркімнің ақпарат алу және тарату құқығын бекітеді. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт мемлекеттерді азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы ақпаратты қолжетімді ету міндеттейді [2]. Заң үстемдігі туралы БҰҰ декларациясы құқықтық ағартуды заң үстемдігін нығайтудың маңызды элементі ретінде атап көрсетеді. Шетелдік тәжірибе прокуратура органдарының халықты құқықтық ағарту саласындағы қызметінің әртүрлі модельдерін көрсетеді. Францияда прокуратура азаматтармен тікелей байланыс орталықтарын ұйымдастырады, заңды кеңес береді, құқықтық ақпарат таратады. Прокурорлар мектептерде, университеттерде, қоғамдық ұйымдарда дәрістер оқиды, азаматтардың құқықтары мен міндеттері туралы түсіндіреді [3]. Құқықтық ағарту бағдарламалары әртүрлі әлеуметтік топтарға бағытталған: жастарға, әйелдерге, мигранттарға, кәсіпкерлерге.

Германияда прокуратура органдары құқықтық ақпараттандыру саласында белсенді жұмыс жүргізеді. Прокуратура веб-сайттары азаматтарға қолжетімді тілде заңнама туралы ақпарат, нұсқаулықтар, жиі қойылатын сұрақтарға жауаптар береді. Прокурорлар бұқаралық ақпарат құралдарымен тығыз ынтымақтастықта жұмыс істейді, заң қолдану практикасы туралы түсіндірмелер береді [4]. Құқықтық ағарту жұмысы жүйелі түрде жүргізіледі, арнайы бағдарламалар, әдістемелер әзірленеді. АҚШ-та федералды прокурорлар (атторнейлер) қоғамдастықпен байланыс бағдарламаларын жүзеге асырады. Прокуратура өкілдері мектептерде, колледждерде, қоғамдық іс-шараларда сөйлейді, қылмыстың алдын алу, есірткі қарсы күрес, кибер қауіпсіздік тақырыптарында ақпарат береді [5]. Прокуратура әлеуметтік желілерде белсенді, азаматтармен интерактивті қарым-қатынас орнатады, құқықтық мәселелер бойынша кеңес береді.

Жапонияда прокуратура құқықтық білім беру орталықтарын ұйымдастырады, мұнда азаматтар заңнама туралы ақпарат ала алады, прокурорлармен кездесе алады, құқық бұзушылықтар туралы хабарлай алады. Прокурорлар құқықтық сауаттылық сабақтарын өткізеді, заң қолдану практикасын түсіндіреді [6]. Жапонияда құқықтық ағарту дәстүрлі мәдениетпен, қоғамдық құндылықтармен үйлестіріледі, қылмыстың алдын алуға, заң мойынсұнуға бағытталған.

Қазақстан Республикасында прокуратура органдарының халықты құқықтық ағарту және ақпараттандыру қызметінің құқықтық негіздері Конституцияда, «Прокуратура туралы» заңда, «Құқықтық актілер туралы» заңда, басқа да нормативтік құқықтық актілерде бекітілген. Конституция мемлекеттік органдардың өз қызметі туралы азаматтарды ақпараттандыру міндетін белгілейді. «Прокуратура туралы» заң прокуратураның құқық бұзушылықтардың алдын алу, халықты құқықтық ағарту бойынша қызметін реттейді [7]. «Құқықтық актілер туралы» заң нормативтік құқықтық актілердің ресми жариялануын, қолжетімділігін қамтамасыз етуді талап етеді. Прокуратура заңдардың сақталуын қадағалай отырып, олардың жариялануын, азаматтарға қолжетімді болуын бақылайды. «Қоғамдық кеңестер туралы» заң мемлекеттік органдардың азаматтық қоғаммен өзара іс-қимылын реттейді, прокуратураның қоғамдық ұйымдармен ынтымақтастығына негіз жасайды [8].

Прокуратура органдарының ішкі құжаттары құқықтық ағарту және ақпараттандыру жұмысының тәртібін белгілейді. Бас прокуратураның бұйрықтары, нұсқаулары прокурорлардың БАҚ-пен жұмысын, халыққа түсіндірме жұмыстарын өткізуді, ақпараттық материалдар дайындауды регламенттейді. Аумақтық прокуратуралар жергілікті жағдайларды ескере отырып, құқықтық ағарту жоспарларын әзірлейді, іске асырады. Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының құқықтық ағарту және ақпараттандыру қызметінің негізгі бағыттары мыналар болып табылады. Біріншіден, БАҚ-пен өзара іс-қимыл. Прокуратура өкілдері баспасөз конференциялары, брифингтер өткізеді, резонанстық істер, прокурорлық тексерулер, заңнама өзгерістері туралы ақпарат береді. Прокурорлар теледидар, радио бағдарламаларына қатысады, заңнама мәселелерін түсіндіреді, азаматтардың сұрақтарына жауап береді [9]. Баспа басылымдарында прокурорлардың мақалалары, сұхбаттары жарияланады.

Екіншіден, цифрлық платформаларды пайдалану. Бас прокуратураның, облыстық, қалалық прокуратуралардың веб-сайттары азаматтарға заңнама туралы ақпарат, прокуратура қызметі туралы мәліметтер, статистика, баяндамалар береді. Сайттарда электрондық өтініштер қабылдау жүйесі жұмыс істейді, азаматтар құқық бұзушылықтар туралы хабарлай алады. Прокуратура әлеуметтік желілерде парақшалар ашты, азаматтармен тікелей диалог орнатады [10].

Үшіншіден, түсіндірме жұмыстарын өткізу. Прокурорлар мектептерде, университеттерде, кәсіпорындарда, мемлекеттік мекемелерде дәрістер, семинарлар өткізеді. Тақырыптар әртүрлі: жемқорлыққа қарсы күрес, көмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау, еңбек заңнамасы, тұтынушылардың құқықтары, экология заңнамасы. Түсіндірме жұмыстары нақты әлеуметтік топтарға бағытталады: жастарға, кәсіпкерлерге, мемлекеттік қызметшілерге [11].

Төртіншіден, ақпараттық материалдар дайындау. Прокуратура брошюралар, буклеттер, нұсқаулықтар дайындайды, азаматтардың құқықтары мен міндеттері, құқық бұзушылықтар жауапкершілігі, прокуратураға өтініш беру тәртібі туралы ақпарат береді. Материалдар прокуратура ғимараттарында, мемлекеттік қызмет орталықтарында, әлеуметтік нысандарда таратылады. Видеороликтер, инфографика әзірленеді, интернетте, әлеуметтік желілерде орналастырылады [12].

Бесіншіден, қоғамдық ұйымдармен ынтымақтастық. Прокуратура азаматтық қоғам институттарымен бірлесіп құқықтық ағарту жобаларын жүзеге асырады. Құқық қорғау ұйымдарымен, кәсіптік бірлестіктермен, жастар ұйымдарымен бірлескен іс-шаралар өткізіледі. Қоғамдық кеңестер құқықтық ағарту бағдарламаларын талқылайды, ұсыныстар береді. Алайда, прокуратура органдарының құқықтық ағарту және ақпараттандыру қызметінде бірқатар проблемалар бар. Бірінші проблема – заңнамалық реттеудің жеткіліксіздігі. «Прокуратура туралы» заң құқықтық ағарту функциясын жалпы түрде бекітеді, алайда нақты механизмдер, тәртіп, жауапкершілік белгіленбеген. Прокуратураның құқықтық ағарту жөніндегі өкілеттіктері нақты анықталмаған, басқа органдардың өкілеттіктерімен шекарасы белгісіз [13]. Құқықтық ағарту қызметінің тиімділігін бағалау критерийлері жоқ.

Екінші проблема – жүйелілік пен жоспарлылықтың жетіспеушілігі. Құқықтық ағарту жұмысы көбінесе эпизодтық сипатта жүргізіледі, жүйелі бағдарламалар, ұзақ мерзімді жоспарлар жоқ. Өртүрлі прокуратуралардың қызметі үйлестірілмеген, бірыңғай әдістеме қолданылмайды. Нысаналы аудиторияның қажеттіліктері толық зерттелмейді, ағарту материалдары әмбебап сипатта болады [14].

Үшінші проблема – кадрлық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі. Прокурорлар құқықтық ағарту әдістемесімен арнайы дайындықтан өтпейді, педагогикалық, коммуникативтік дағдылары жеткілікті дамымаған. Прокуратурада құқықтық ағарту жұмысына жауапты арнайы бөлімшелер, мамандар жоқ. БАҚ-пен жұмыс істейтін баспасөз хатшылары бар, алайда олардың саны шектеулі, өкілеттіктері тар. Прокурорлардың негізгі жүктемесі қадағалау, қорғау функцияларына бағытталған, құқықтық ағарту қосымша міндет ретінде қабылданады [15].

Төртінші проблема – материалдық-техникалық базаның әлсіздігі. Прокуратураның цифрлық платформалары толық дамымаған, веб-сайттар ақпаратты жеткілікті жаңартылмайды, интерактивтілік деңгейі төмен. Әлеуметтік желілердегі жұмыс жүйелі емес, контент сапасы әрқашан жоғары емес. Ақпараттық материалдарды дайындауға, басып шығаруға, таратуға қаржы жеткіліксіз. Заманауи мультимедиялық технологиялар, интерактивті форматтар қолданылмайды. Бесінші проблема – азаматтардың құқықтық ағарту қызметтері туралы хабардарлығының төмендігі. Көптеген азаматтар прокуратураның құқықтық ағарту, кеңес беру қызметтері туралы білмейді. Прокуратураға өтініш беру тәртібі, құқықтарын қорғау механизмдері туралы ақпарат жеткіліксіз таралады. Азаматтар прокуратураны тек қана қылмыстық қудалау органы ретінде қабылдайды, оның кеңірек қызметтері туралы түсінік жоқ.

Алтыншы проблема – тілдік қолжетімділіктің шектеулілігі. Ақпараттық материалдар көбінесе қазақ және орыс тілдерінде дайындалады, басқа тілдердегі нұсқалар жоқ. Заңнамалық терминология күрделі, түсініксіз, қарапайым азаматтарға қолжетімді емес. Ақпарат заңгерлерге бағытталған, жалпы халыққа түсінікті тілде берілмейді. Мүгедектер үшін арнайы форматтар (аудио, Брайль шрифті, жеңілдетілген тіл) жоқ. Жетінші проблема – тиімділікті бағалау жүйесінің болмауы. Құқықтық ағарту жұмысының нәтижелері бағаланбайды, статистика жүргізілмейді, мониторинг жүйесі жоқ. Азаматтардың құқықтық сауаттылық деңгейінің өзгерістері өлшенбейді, ағарту іс-шараларының әсері зерттелмейді. Кері байланыс механизмдері дамымаған, азаматтардың пікірлері, ұсыныстары жинақталмайды, талданбайды. Сегізінші проблема – басқа органдармен үйлестірудің жетіспеушілігі. Құқықтық ағарту саласында әділет министрлігі, білім министрлігі, жергілікті атқарушы органдар, сот жүйесі, адвокатура жұмыс істейді. Прокуратураның осы органдармен өзара іс-қимылы жеткіліксіз үйлестірілген, қайталаулар, функциялардың қиылысуы болады. Бірыңғай мемлекеттік құқықтық ағарту стратегиясы жоқ, әрбір орган өз бағдарламаларын жүзеге асырады.

Прокуратура органдарының құқықтық ағарту және ақпараттандыру жүйесін жетілдіру келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Біріншіден, заңнамалық базаны жетілдіру. «Прокуратура туралы» заңға прокуратураның құқықтық ағарту жөніндегі өкілеттіктерін нақтылайтын, механизмдерді белгілейтін өзгерістер енгізу қажет. Прокуратураның құқықтық ағарту қызметінің тәртібін, нысандарын, әдістерін анықтайтын арнайы нормативтік құқықтық акт қабылдау керек. Басқа органдармен өзара іс-қимыл тәртібін, жауапкершілікті, үйлестіру механизмдерін бекіту қажет. Екіншіден, ұлттық құқықтық ағарту стратегиясын әзірлеу. Мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғамның, білім беру мекемелерінің, БАҚ-тың қатысуымен кешенді стратегия қабылдау керек. Стратегияда мақсаттар, міндеттер, бағыттар, іс-шаралар, жауапты орындаушылар, мерзімдер, қаржыландыру көздері, күтілетін нәтижелер белгіленуі тиіс. Прокуратураның стратегияны іске асырудағы рөлі, өкілеттіктері, басқа органдармен өзара іс-қимылы анықталуы керек.

Үшіншіден, прокуратурада арнайы құрылымдық бөлімшелер құру. Бас прокуратурада, облыстық прокуратураларда құқықтық ағарту және БАҚ-пен өзара іс-қимыл жөніндегі

бөлімдер құру қажет. Бөлімдер құқықтық ағарту бағдарламаларын әзірлеуге, іске асыруға, үйлестіруге, мониторинг жүргізуге жауапты болуы тиіс. Мамандарды іріктеу кезінде коммуникативтік дағдылар, БАҚ-пен жұмыс тәжірибесі, педагогикалық қабілеттер ескерілуі керек.

Төртіншіден, прокурорларды даярлау және біліктілігін арттыру жүйесін жетілдіру. Құқық қорғау органдары академиясының, біліктілікті арттыру орталықтарының бағдарламаларына құқықтық ағарту әдістемесі, қоғаммен байланыс, БАҚ-пен жұмыс, педагогикалық дағдылар курстарын енгізу қажет. Прокурорлар үшін тренингтер, семинарлар, шеберлік сабақтары өткізу керек. Құқықтық ағарту саласындағы үздік тәжірибені зерделеу, шетелдік тәжірибемен танысу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажет.

Бесіншіден, цифрлық платформаларды дамыту. Прокуратураның веб-сайттарын жаңғырту, функционалдылығын кеңейту, интерактивтілік деңгейін арттыру қажет. Сайттарда заңнама базасын, түсіндірме материалдарды, жиі қойылатын сұрақтарға жауаптарды, видеоматериалдарды орналастыру керек. Әлеуметтік желілердегі қызметті белсендіру, жүйелі контент жариялау, азаматтармен диалог орнату қажет. Мобильді қосымшалар әзірлеу, онлайн кеңес беру қызметтерін ұйымдастыру мүмкіндігін қарастыру керек.

Алтыншыдан, ақпараттық материалдардың сапасын арттыру. Брошюралар, буклеттер, нұсқаулықтар дайындау кезінде қарапайым, түсінікті тіл қолдану, визуалды элементтерді пайдалану, нақты мысалдар келтіру қажет. Инфографика, видеороликтер, анимациялар әзірлеу, заманауи мультимедиялық форматтарды қолдану керек. Материалдарды бірнеше тілде дайындау, мүгедектер үшін арнайы форматтар жасау қажет. Ақпараттық материалдарды кеңінен тарату, қолжетімділікті қамтамасыз ету керек.

Жетіншіден, нысаналы бағдарламалар әзірлеу. Өртүрлі әлеуметтік топтарға арналған арнайы құқықтық ағарту бағдарламалары қажет: жастарға, кәсіпкерлерге, мемлекеттік қызметшілерге, ауылдық тұрғындарға, әйелдерге, зейнеткерлерге. Бағдарламалар нақты топтың қажеттіліктерін, ерекшеліктерін ескеруі, өзекті тақырыптарды қамтуы, қолжетімді форматта болуы тиіс. Мектептерде, университеттерде жүйелі құқықтық білім беру бағдарламаларын ұйымдастыру керек.

Сегізіншіден, қоғамдық ұйымдармен әріптестікті дамыту. Азаматтық қоғам институттарын құқықтық ағарту жобаларына тарту, бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру, тәжірибе алмасу қажет. Құқық қорғау ұйымдарының, кәсіби бірлестіктердің, жастар қозғалыстарының әлеуетін пайдалану керек. Қоғамдық кеңестерді құқықтық ағарту бағдарламаларын әзірлеуге, іске асыруға, бағалауға тарту қажет.

Тоғызыншыдан, БАҚ-пен өзара іс-қимылды күшейту. Баспасөз конференцияларын, брифингтерді жүйелі өткізу, прокурорлардың теледидар, радио бағдарламаларына қатысуын ұйымдастыру қажет. Журналистермен тығыз байланыс орнату, заң қолдану практикасы туралы ақпарат беру, түсіндірмелер дайындау керек. БАҚ өкілдерін құқықтық тақырыптар бойынша оқыту, семинарлар өткізу мүмкіндігін қарастыру қажет.

Оныншыдан, тиімділікті бағалау жүйесін енгізу. Құқықтық ағарту жұмысының нәтижелерін өлшейтін индикаторлар, критерийлер әзірлеу қажет. Азаматтардың құқықтық сауаттылық деңгейін зерттеу, ағарту іс-шараларының әсерін бағалау үшін социологиялық сауалнамалар өткізу керек. Прокуратураға өтініштер санының, сипатының динамикасын талдау, кері байланыс жинақтау, ұсыныстарды ескеру қажет. Мониторинг нәтижелері негізінде құқықтық ағарту стратегиясын, бағдарламаларын түзету керек.

Он біріншіден, халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Шетелдік прокуратуралардың құқықтық ағарту саласындағы тәжірибесімен танысу, үздік практикаларды зерделеу, бейімдеу қажет. Халықаралық семинарларға, конференцияларға қатысу, тәжірибе алмасу бағдарламаларын ұйымдастыру керек. Халықаралық ұйымдармен, донорлармен бірлескен жобаларды іске асыру, техникалық көмек алу мүмкіндіктерін пайдалану қажет.

Он екіншіден, ғылыми зерттеулерді қолдау. Құқықтық ағарту тиімділігін зерттейтін, әдістемелер әзірлейтін, азаматтардың құқықтық сауаттылық деңгейін талдайтын ғылыми жұмыстарды ынталандыру қажет. Құқық қорғау органдары академиясында, университеттерде

арнайы зерттеу орталықтарын құру, диссертациялық жұмыстарды қолдау керек. Ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер өткізу, зерттеу нәтижелерін практикаға енгізу қажет. Прокурорлардың ғылыми жұмыстарға қатысуын ынталандыру, теория мен практиканың байланысын нығайту керек.

Он үшіншіден, қаржыландыруды қамтамасыз ету. Құқықтық ағарту қызметіне арналған бюджет қаражатын ұлғайту, арнайы бағдарламалар қаржыландыру қажет. Цифрлық платформаларды дамытуға, ақпараттық материалдар дайындауға, іс-шаралар өткізуге, мамандарды даярлауға қаражат бөлу керек. Қосымша қаржыландыру көздерін іздеу: гранттар, донорлық көмек, әріптестік жобалар. Қаражатты тиімді пайдалану, есеп беру, ашықтық қағидаттарын сақтау қажет.

Он төртіншіден, инновациялық технологияларды енгізу. Виртуалды реальность, дополненная реальность технологияларын құқықтық білім беруде қолдану мүмкіндіктерін зерттеу қажет. Геймификация элементтерін енгізу, интерактивті оқыту форматтарын әзірлеу керек. Жасанды интеллект негізінде чат-боттар құру, азаматтарға автоматты кеңес беру қызметін ұйымдастыру мүмкіндігін қарастыру қажет. Заманауи коммуникация каналдарын пайдалану: подкасттар, вебинарлар, онлайн курстар.

Он бесіншіден, құқықтық ағарту мәдениетін қалыптастыру. Прокурорлар арасында құқықтық ағарту қызметінің маңыздылығы туралы түсінік қалыптастыру, мотивацияны арттыру қажет. Құқықтық ағарту саласындағы жетістіктерді мойындау, марапаттау, ынталандыру жүйесін енгізу керек. Прокуратураның имиджін жақсарту, азаматтармен ашық, сенімді қарым-қатынас орнату қажет. Прокуратураны тек қана қылмыстық қудалау органы ретінде емес, азаматтардың құқықтарын қорғаушы, құқықтық кеңесші ретінде позициялау керек.

Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының халықты құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандыру жүйесін жетілдіру заманауи құқықтық мемлекет құрудың маңызды бағыты болып табылады. Қазіргі жағдайда прокуратура құқықтық ағарту саласында белгілі бір жұмыс жүргізеді, алайда жүйелілік, тиімділік, қолжетімділік жеткіліксіз. Негізгі проблемалар: заңнамалық реттеудің жеткіліксіздігі, жүйелілік пен жоспарлылықтың жетіспеушілігі, кадрлық қамтамасыз етудің әлсіздігі, материалдық-техникалық базаның дамымауы, азаматтардың хабардарлығының төмендігі, тілдік қолжетімділіктің шектеулілігі, тиімділікті бағалау жүйесінің болмауы, басқа органдармен үйлестірудің жетіспеушілігі.

Жетілдірудің перспективалық бағыттары: заңнамалық базаны жетілдіру, ұлттық құқықтық ағарту стратегиясын әзірлеу, арнайы құрылымдық бөлімшелер құру, прокурорларды даярлау жүйесін жетілдіру, цифрлық платформаларды дамыту, ақпараттық материалдардың сапасын арттыру, нысаналы бағдарламалар әзірлеу, қоғамдық ұйымдармен әріптестікті дамыту, БАҚ-пен өзара іс-қимылды күшейту, тиімділікті бағалау жүйесін енгізу, халықаралық ынтымақтастықты дамыту, ғылыми зерттеулерді қолдау, қаржыландыруды қамтамасыз ету, инновациялық технологияларды енгізу, құқықтық ағарту мәдениетін қалыптастыру. Осы бағыттарды іске асыру прокуратура органдарының құқықтық ағарту және ақпараттандыру жүйесін тиімді, заманауи, қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру, құқықтық мәдениетті қалыптастыру, құқық бұзушылықтардың алдын алу, құқықтық мемлекет құру үдерісіне үлес қосады. Прокуратура азаматтардың құқықтарын қорғаушы, заңдылықты қадағалаушы ретінде ғана емес, құқықтық білім беруші, кеңесші, қоғаммен диалог орнатушы ретінде де қабылданатын болады.

Халықты құқықтық ағарту – бұл тек ақпарат беру емес, азаматтардың құқықтық санасын қалыптастыру, заң мойынсұну мәдениетін дамыту, құқықтық мемлекет құрудың қоғамдық негізін нығайту үдерісі. Прокуратура осы үдерісте маңызды рөл атқаруы, өз беделін, біліктілігін, ресурстарын пайдалануы тиіс. Заманауи технологияларды пайдалану, халықаралық тәжірибені зерделеу, инновациялық тәсілдерді енгізу прокуратураның құқықтық ағарту қызметінің тиімділігін едәуір арттырады.

Құқықтық ағарту жүйесін жетілдіру – бұл үздіксіз үдеріс, тұрақты мониторинг, талдау, түзету талап ететін міндет. Қоғамның дамуы, технологиялардың өзгеруі, азаматтардың

қажеттіліктерінің трансформациясы құқықтық ағарту стратегиясын, әдістерін, форматтарын үнемі жаңартуды талап етеді. Прокуратура осы өзгерістерге жауап беруге, икемді, инновациялық, азаматтар үшін қолжетімді болуға дайын болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қоңыров Б.Ж. Прокуратура органдарының құқықтық ағарту қызметі: теория және практика. – Алматы: Жеті жарғы, 2023. – 342 б.
2. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт. 1966 жылғы 16 желтоқсан. Қазақстан Республикасы ратификациялаған 2005 жылғы 28 қараша.
3. Salas D. The French Prosecution Service and Legal Education // European Journal of Legal Studies. – 2023. – Vol. 15. – P. 145-167.
4. Weigend T. Prosecution and Public Legal Awareness in Germany // Criminal Law Forum. – 2023. – Vol. 34. – P. 234-256.
5. Davis A. Community Outreach Programs of U.S. Attorneys // Journal of Criminal Justice. – 2022. – Vol. 78. – P. 112-128.
6. Miyazawa S. Legal Education and Prosecution in Japan // Asian Journal of Law and Society. – 2023. – Vol. 10. – P. 89-107.
7. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 1995 жылғы 21 желтоқсан (өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
8. «Қоғамдық кеңестер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 2 қараша. – Астана, 2015.
9. Әбдіров Н.М. БАҚ-пен өзара іс-қимыл: прокуратура тәжірибесі // Заң және заман. – 2024. – № 1. – 45-52 б.
10. Сейдуллаев Қ.С. Прокуратураның цифрлық трансформациясы // Құқық және мемлекет. – 2023. – № 4. – 67-75 б.
11. Нұрмағамбетова А.Б. Құқықтық ағарту: әдістемелік аспектілер // Пенитенциарлық педагогика. – 2023. – № 3. – 56-64 б.
12. Жұмабаев С.Т. Ақпараттық материалдар: дайындау және тарату тәжірибесі // Прокурорлық қадағалау. – 2024. – № 2. – 78-86 б.
13. Оспанов Е.К. Прокуратураның құқықтық ағарту функциясы: заңнамалық реттеу мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2023. – № 4. – 89-97 б.
14. Бекмұханова Г.Н. Құқықтық ағарту бағдарламалары: тиімділік критерийлері // Әділет. – 2024. – № 1. – 34-42 б.
15. Қасымов А.Р. Прокурорлардың кәсіби даярлығы: құқықтық ағарту аспектісі // Құқық қорғау органдары академиясының хабаршысы. – 2023. – № 3. – 56-65 б.

ӘОК 347.962:378.147

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ ҮШІН КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІН ОЗЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ НЕГІЗІНДЕ ЖЕТІЛДІРУ

Рамазанова Руфи Мергенқызы

Rufi-0885@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD доктор, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Мақалада Қазақстан Республикасының әділет органдары үшін кадрларды даярлау жүйесін озық халықаралық тәжірибе негізінде жетілдіру мәселелері қарастырылады. Автор Франция, Германия, Ұлыбритания, АҚШ, Сингапур, Жапония сияқты елдердің кадрларды

даярлау модельдерін талдайды, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді. Қазақстандағы кадрларды даярлау жүйесінің қазіргі жағдайы бағаланады, оны жетілдірудің негізгі бағыттары ұсынылады. Мақалада іріктеуді жақсарту, оқу бағдарламаларын жаңғырту, практикалық даярлықты күшейту, үздіксіз кәсіби дамуды қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастықты дамыту, технологияларды енгізу, этикалық стандарттарды нығайту маңыздылығы атап өтіледі. Озық халықаралық тәжірибені ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып бейімдеу әділет органдары үшін жоғары білікті кадрларды даярлауға мүмкіндік береді деген қорытынды жасалады.

Әділет органдары үшін білікті кадрларды даярлау құқықтық мемлекет құрудың және сот жүйесін реформалаудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Әділет органдары қызметкерлерінің кәсіби деңгейі, олардың құқықтық білімдері, этикалық қасиеттері, практикалық дағдылары сот төрелігінің сапасын, азаматтардың құқықтық қорғалуын, құқық қолданудың тиімділігін айқындайды [1]. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері әділет органдары үшін кадрларды даярлау жүйесін дамытуға үлкен көңіл бөлуде, дегенмен бұл салада әлі де шешуді қажет ететін көптеген мәселелер бар. Озық халықаралық тәжірибені зерделеу және оны ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып бейімдеу кадрларды даярлау жүйесін жетілдірудің маңызды бағыты болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы әділет органдары үшін кадрларды даярлау жүйесінің қазіргі жағдайы заң факультеттерінде базалық білім беру, мамандандырылған оқу орындарында арнайы даярлау, біліктілікті арттыру және қайта даярлау бағдарламаларын қамтиды. Заң факультеттері болашақ заңгерлерге теориялық білім береді, бірақ олардың бағдарламалары әділет органдарының нақты қажеттіліктерін әрқашан толық қамтымайды [2]. Әділет академиясы судьяларды, прокурорларды, тергеушілерді даярлау және олардың біліктілігін арттыру бойынша арнайы бағдарламалар жүзеге асырады. Дегенмен, кадрларды даярлау жүйесі іс жүзінде қажетті дағдыларды қалыптастыру, заманауи технологияларды енгізу, халықаралық стандарттарға сәйкестік тұрғысынан жетілдіруді талап етеді.

Халықаралық тәжірибе әділет органдары үшін кадрларды даярлаудың әртүрлі модельдерін көрсетеді. Ең танымал модельдер континенталдық (Франция, Германия), англосаксондық (Ұлыбритания, АҚШ), аралас модельдер болып табылады [3]. Континенталдық модельде судьялар мен прокурорлар арнайы мемлекеттік мекемелерде даярланады, олардың мансаптық өсуі нақты жүйеге бағынады. Англосаксондық модельде судьялар тәжірибелі адвокаттардан немесе заңгерлерден тағайындалады, арнайы даярлау қысқа мерзімді болады. Аралас модельдер екі жүйенің элементтерін біріктіреді және ұлттық ерекшеліктерді ескереді. Францияда судьялар мен прокурорларды даярлау жүйесі Ұлттық сот мектебі (École Nationale de la Magistrature) арқылы жүзеге асырылады. Бұл мекеме 1958 жылы құрылған және әділет органдары үшін кадрларды даярлаудың бірыңғай стандарттарын қамтамасыз етеді [4]. Кандидаттар қатаң іріктеуден өтеді, оның ішінде жазбаша емтихандар, психологиялық тестілеу, әңгімелесу жүргізіледі. Оқыту 31 ай жалғасады және теориялық сабақтарды, практикалық тағлымдамаларды, сот мекемелерінде, прокуратурада, адвокаттық кеңселерде, әкімшілік органдарда стажировкаларды қамтиды. Оқу бағдарламасы құқықтық пәндерден басқа, этика, психология, коммуникация, менеджмент сабақтарын қамтиды.

Германияда судьяларды даярлау екі кезеңнен тұрады: университетте теориялық білім алу және екі жылдық практикалық даярлық (Referendariat). Практикалық даярлық кезінде кандидаттар соттарда, прокуратурада, адвокаттық кеңселерде, әкімшілік органдарда жұмыс істейді [5]. Екі мемлекеттік емтихан тапсырғаннан кейін кандидаттар судья немесе прокурор болуға құқық алады. Германия моделінің ерекшелігі практикалық даярлыққа үлкен көңіл бөлу, кандидаттардың әртүрлі құқықтық салаларда тәжірибе жинауы, қатаң сапа бақылауы болып табылады. Ұлыбританияда судьяларды тағайындау жүйесі тәжірибелі заңгерлерден іріктеуге негізделген. Судья болу үшін кандидаттар белгілі бір жылдар бойы заңгер немесе адвокат болып жұмыс істеген болуы керек [6]. Судьялық тағайындау комиссиясы кандидаттарды бағалайды, олардың кәсіби біліктілігін, тұлғалық қасиеттерін, әділдігін, тәуелсіздігін тексереді. Тағайындалғаннан кейін судьялар қысқа мерзімді даярлық курстарынан өтеді,

үздіксіз кәсіби дамуға қатысады. Ұлыбритания моделінің артықшылығы тәжірибелі мамандарды тарту, ал кемшілігі арнайы судьялық даярлықтың жоқтығы болып табылады. АҚШ-та федералдық судьяларды Президент тағайындайды, Сенат бекітеді. Штат деңгейінде судьяларды тағайындау немесе сайлау жүйелері қолданылады [7]. Судьялар үшін арнайы даярлау жүйесі жоқ, бірақ Федералдық судьялық орталық және штаттық судьялық институттар біліктілікті арттыру бағдарламаларын ұсынады. Бұл бағдарламалар заң өзгерістері, жаңа технологиялар, этикалық стандарттар, сот басқаруы бойынша семинарларды, конференцияларды, онлайн курстарды қамтиды. АҚШ моделі үздіксіз білім беруге, инновацияларға, тәжірибе алмасуға баса назар аударады.

Еуропалық одақ елдерінде судьялар мен прокурорларды даярлау стандарттарын үйлестіру Еуропалық судьялық даярлау желісі (European Judicial Training Network) арқылы жүзеге асырылады. Бұл желі ұлттық судьялық даярлау мекемелерін біріктіреді, тәжірибе алмасуды, бірлескен бағдарламаларды, зерттеулерді ұйымдастырады [8]. ЕО құқығы, адам құқықтары, трансұлттық қылмыстар, азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізудегі ынтымақтастық негізгі оқыту бағыттары болып табылады. Еуропалық тәжірибе судьялық даярлаудың халықаралық өлшемдерін, ұтқырлықты, үздіксіз кәсіби дамуды көрсетеді.

Сингапур әділет органдары үшін кадрларды даярлаудың озық жүйесін құрған. Сингапур судьялық академиясы (Singapore Judicial College) судьяларға, сот қызметкерлеріне, заңгерлерге арналған бағдарламаларды ұсынады [9]. Академия заманауи оқыту әдістерін қолданады: интерактивті семинарлар, іс талдау, рөлдік ойындар, симуляциялар, онлайн платформалар. Халықаралық сарапшыларды тарту, басқа елдердің судьяларымен тәжірибе алмасу, аймақтық және халықаралық конференцияларға қатысу бағдарламаның маңызды элементтері болып табылады. Сингапур тәжірибесі инновациялық әдістерді, технологияларды, халықаралық ынтымақтастықты көрсетеді.

Жапонияда судьяларды даярлау жүйесі Заң мектебінде екі жылдық оқытуды, бірінғай сот емтиханын, Заңгерлік даярлау және зерттеу институтында бір жылдық практикалық даярлықты қамтиды [10]. Институт судьялар, прокурорлар, адвокаттар үшін бірыңғай даярлық береді, бұл құқықтық кәсіптердің біртұтастығын қамтамасыз етеді. Практикалық даярлық кезінде кандидаттар соттарда, прокуратурада, адвокаттық кеңселерде жұмыс істейді, нақты істерді талдайды, сот отырыстарын өткізу дағдыларын қалыптастырады. Жапония моделі практикаға бағдарлануы, біртұтас даярлығы, қатаң іріктеуімен ерекшеленеді. Қазақстан үшін халықаралық тәжірибені бейімдеу кезінде ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін, мәдени дәстүрлерді, экономикалық мүмкіндіктерді ескеру қажет. Континенталдық модель Қазақстанның құқықтық жүйесіне жақын болып табылады, сондықтан Франция және Германия тәжірибесі ең қолайлы болуы мүмкін [11]. Бірыңғай судьялық даярлау мекемесін құру, іріктеудің қатаң стандарттарын белгілеу, практикалық даярлыққа көңіл бөлу, үздіксіз кәсіби дамуды қамтамасыз ету маңызды бағыттар болып табылады.

Әділет органдары үшін кадрларды даярлау жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс: біріншіден, кандидаттарды іріктеу жүйесін жетілдіру. Іріктеу кәсіби білімді, интеллектуалдық қабілеттерді, тұлғалық қасиеттерді, этикалық стандарттарды бағалауы керек [12]. Жазбаша емтихандармен қатар, психологиялық тестілеу, кейс-стади, әңгімелесулер, практикалық тапсырмалар қолданылуы тиіс. Іріктеу процесінің ашықтығы мен объективтілігі қоғамдық сенімді қамтамасыз етеді. Екіншіден, оқу бағдарламаларын жаңғырту. Бағдарламалар теориялық білімді практикалық дағдылармен біріктіруі, заманауи құқықтық мәселелерді қамтуы, халықаралық стандарттарға сәйкес келуі керек. Құқықтық пәндерден басқа, этика, психология, коммуникация, медиация, сот менеджменті, ақпараттық технологиялар сабақтары енгізілуі тиіс [13]. Интерактивті оқыту әдістері, іс талдау, симуляциялар, рөлдік ойындар білімді тиімді игеруге көмектеседі. Оқытушылар құрамына тәжірибелі судьялар, прокурорлар, ғалымдар, халықаралық сарапшылар тартылуы қажет.

Үшіншіден, практикалық даярлықты күшейту. Теориялық сабақтармен қатар, кандидаттар соттарда, прокуратурада, басқа да құқықтық мекемелерде ұзақ мерзімді тағлымдамалардан өтуі керек. Практикалық даярлық кезінде кандидаттар нақты істермен

жұмыс істейді, сот отырыстарына қатысады, процестік құжаттарды дайындайды, тәжірибелі мамандардың жетекшілігімен жұмыс істейді [14]. Менторлық жүйесін дамыту, тәжірибелі судьялар мен прокурорлардың жас мамандарды қолдауы кәсіби дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Төртіншіден, үздіксіз кәсіби дамуды қамтамасыз ету. Судьялар мен прокурорлар тағайындалғаннан кейін де үнемі біліктілігін арттыруы, жаңа білімдер мен дағдыларды игеруі керек. Біліктілікті арттыру бағдарламалары заң өзгерістері, жаңа сот практикасы, халықаралық стандарттар, инновациялық технологиялар бойынша семинарларды, конференцияларды, тренингтерді қамтуы тиіс. Онлайн оқыту платформалары, қашықтықтан білім беру, вебинарлар білімге қолжетімділікті арттырады. Үздіксіз кәсіби дамуды міндетті ету, оған қатысуды бағалау жүйесін енгізу маңызды.

Бесіншіден, халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Басқа елдердің судьялық даярлау мекемелерімен серіктестік орнату, тәжірибе алмасу бағдарламалары, бірлескен семинарлар мен конференциялар ұйымдастыру озық практиканы игеруге мүмкіндік береді. Қазақстандық судьялар мен прокурорлардың халықаралық оқу бағдарламаларына қатысуы, шетелдік сарапшыларды отандық бағдарламаларға тарту білім сапасын арттырады [15]. Еуропалық судьялық даярлау желісіне қосылу, халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық Қазақстанның халықаралық стандарттарға интеграциясын қамтамасыз етеді.

Алтыншыдан, заманауи технологияларды енгізу. Ақпараттық технологиялар оқыту процесін жаңғыртады, білімге қолжетімділікті арттырады, оқытудың тиімділігін жоғарылатады. Электрондық оқулықтар, мультимедиялық материалдар, интерактивті платформалар, виртуалды симуляциялар заманауи оқытудың құралдары болып табылады. Сот ісін жүргізудің электрондық жүйелерін игеру, заңнамалық базалармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, киберқауіпсіздік мәселелерін зерделеу оқу бағдарламаларына енгізілуі керек. Технологиялық дағдылар қазіргі заманғы судья мен прокурордың міндетті құзыреттері болып табылады. Жетіншіден, этикалық стандарттарды нығайту. Судьялар мен прокурорлардың этикалық мәдениеті, олардың әділдігі, тәуелсіздігі, адалдығы сот жүйесіне қоғамдық сенімнің негізі болып табылады. Этика курстары оқу бағдарламаларының міндетті бөлігі болуы керек. Этикалық дилеммаларды талдау, мүдделер қақтығысын басқару, әділдік принциптерін сақтау, кәсіби жауапкершілік мәселелері зерделенуі тиіс. Этикалық стандарттарды бұзғаны үшін жауапкершілік, тәртіптік іс жүргізу тетіктері этикалық мәдениетті қамтамасыз етеді.

Сегізіншіден, оқыту сапасын бағалау жүйесін жетілдіру. Оқыту нәтижелерін бағалау тек білімді емес, практикалық дағдыларды, құзыреттерді, тұлғалық қасиеттерді де қамтуы керек. Аралық және қорытынды аттестация, практикалық тапсырмаларды орындау, кейс-стадиді шешу, сот отырыстарын симуляциялау бағалаудың әдістері болып табылады. Оқытушылардың сапасын бағалау, оқу бағдарламаларын үнемі жаңарту, студенттердің кері байланысын ескеру оқыту сапасын жақсартады.

Тоғызыншыдан, кадрларды даярлауды қаржыландыруды арттыру. Сапалы білім беру жеткілікті қаржыландыруды талап етеді. Оқу мекемелерінің материалдық-техникалық базасын жақсарту, заманауи оқу құралдарын сатып алу, оқытушылардың жалақысын арттыру, халықаралық бағдарламаларға қатысу үшін қаржыландыру қажет. Мемлекеттік бюджеттен қаржыландырумен қатар, халықаралық гранттар, донорлық бағдарламалар, мемлекеттік-жекешелік әріптестік тартылуы мүмкін.

Оныншыдан, қоғамдық бақылау мен ашықтықты қамтамасыз ету. Кадрларды даярлау процесінің ашықтығы, қоғамдық бақылау қоғамдық сенімді нығайтады. Іріктеу процедураларының, оқу бағдарламаларының, аттестация нәтижелерінің ашықтығы қажет. Азаматтық қоғам институттарының, сарапшылар қауымдастығының, бұқаралық ақпарат құралдарының қатысуы кадрларды даярлау сапасын бақылауға мүмкіндік береді. Қорытынды. Әділет органдары үшін кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру Қазақстан Республикасының сот-құқықтық реформасының маңызды бағыты болып табылады. Озық халықаралық тәжірибені зерделеу Франция, Германия, Ұлыбритания, АҚШ, Сингапур, Жапония сияқты

елдердің кадрларды даярлаудың әртүрлі модельдерін көрсетеді. Әр модельдің өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар, сондықтан Қазақстан үшін ең қолайлы элементтерді таңдау және оларды ұлттық жағдайларға бейімдеу маңызды.

Кадрларды даярлау жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттары іріктеуді жақсарту, оқу бағдарламаларын жаңғырту, практикалық даярлықты күшейту, үздіксіз кәсіби дамуды қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастықты дамыту, технологияларды енгізу, этикалық стандарттарды нығайту, сапаны бағалау жүйесін жетілдіру, қаржыландыруды арттыру, ашықтықты қамтамасыз етуді қамтиды. Тек жүйелі және кешенді тәсіл арқылы ғана әділет органдары үшін жоғары білікті, кәсіби, этикалық кадрларды даярлауға қол жеткізуге болады, бұл сот жүйесінің тиімділігін, азаматтардың құқықтық қорғалуын, құқықтық мемлекет құрылысын қамтамасыз етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (30 тамыз 1995 ж., өзгерістермен және толықтырулармен). – Алматы, 1995.
2. Қазақстан Республикасының заң білімі беру жүйесі: қазіргі жағдайы және даму перспективалары. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 234 б.
3. Сүлейменов М.К. Салыстырмалы құқықтану: әділет органдары үшін кадрларды даярлау модельдері // Заң және уақыт. – 2021. – № 2. – 45-54 б.
4. École Nationale de la Magistrature. Formation initiale des magistrats. – Paris, 2023. – 156 p.
5. Bundesamt für Justiz. Juristenausbildung in Deutschland. – Berlin, 2022. – 187 S.
6. Judicial Appointments Commission. Selecting Judges: A Guide. – London, 2023. – 98 p.
7. Federal Judicial Center. Education and Training for Federal Judges. – Washington, 2022. – 145 p.
8. European Judicial Training Network. Annual Report 2024. – Brussels, 2024. – 112 p.
9. Singapore Judicial College. Judicial Education Programme. – Singapore, 2023. – 78 p.
10. Әбдіжаппарова А.Т. Жапонияның судьяларды даярлау жүйесі: Қазақстан үшін сабақтар // Сот және заң. – 2022. – № 4. – 67-75 б.
11. Нұрпейісов Е.К. Қазақстанның әділет органдары үшін кадрларды даярлау: реформалау бағыттары. – Астана: Фолиант, 2023. – 298 б.
12. Қожахметова Г.Б. Судьяларды іріктеудің халықаралық стандарттары және отандық практика // Құқық және мемлекет. – 2023. – № 1. – 56-64 б.
13. Сейтқазиев Ә.М. Әділет органдары қызметкерлерінің құзыреттілік моделі // Заңгер. – 2024. – № 3. – 78-86 б.
14. Әмірбекова А.С. Практикалық даярлық судьялық білім берудің негізі ретінде // Қазақстан судьясы. – 2024. – № 2. – 89-95 б.
15. Халықаралық ынтымақтастық әділет органдары үшін кадрларды даярлауда / Ғылыми ред. Б.Қ. Ералиев. – Алматы: Юрист, 2024. – 267 б.

УДК 347.963

«ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»

Рахматулин Касен Жусупович

asel081080@mail.ru

магистрант 2 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, доктор PhD, ассоциированный профессор- Кулбаева М.М.

В данной статье рассматриваются основные аспекты развития и внедрения информационных технологий в деятельность органов прокуратуры Республики Казахстан. Проанализированы ключевые информационные системы, применяемые в надзорной деятельности прокуратуры, включая ЕРДР, «Заңдылық», «Аналитический центр»,

«Қадағалау», ЕРСОП и другие. Исследован процесс перевода досудебного расследования на электронный формат с учётом международного опыта Саудовской Аравии и Грузии. Выявлены положительные результаты цифровизации прокурорской деятельности, в том числе сокращение процессуальных сроков, повышение прозрачности и предотвращение коррупционных рисков. Вместе с тем обозначены проблемы, требующие дальнейшего решения: недостаточное финансирование, ограниченность электронного формата расследования, технические сложности телекоммуникационных систем. Сформулированы рекомендации по дальнейшему совершенствованию информационно-аналитического обеспечения правоохранительной деятельности.

Развитие четвёртой промышленной революции фундаментальным образом затронуло весь спектр жизнедеятельности человека и общества. Глобальная цифровизация приобрела значение стратегического тренда развития экономики, активизировались процессы развития автоматизации, роботизации, искусственного интеллекта, обмена «большими данными», чему в немалой степени способствовала и охватившая практически всю планету пандемия COVID-19. Характер проявления и цели четвёртой промышленной революции в разных странах варьируются в зависимости от уровня развития и решаемых задач. Так, в Германии реализуется программа «Индустрия 4.0» — ставка на перерабатывающую промышленность, в Японии — «Общество 5.0» — во главу угла поставлен человек, в США — «Digital Economy Agenda» — поддержка правительством разработки новых технологий, в Великобритании — «Digital Strategy» — стратегия развития цифровых технологий, в Китае — государственные проекты «План 863», «Факел», «Made in China 2025». В Республике Казахстан на данном этапе формируется инфраструктура и государственное цифровое управление, реализация которых затронула практически весь государственный аппарат, и главный надзорный орган не стал исключением, поскольку его деятельность связана со сбором и анализом значительной как для государства, так и для общества в целом информации. Именно поэтому освещение инновационных информационных систем, применяемых органами прокуратуры РК, на наш взгляд, сегодня является актуальным. Надо отметить, что применяемые на сегодняшний день в органах прокуратуры информационные системы уже стали неотъемлемой частью надзорной деятельности, поскольку их внедрение и использование существенно оптимизировало работу по сбору и анализу необходимой информации. Эта оперативность при сборе информации и её качественный анализ играют значительную роль в деятельности прокуратуры, поскольку повышают вероятность принятия прокурором верного решения, на что ему в отдельных случаях по закону отводится весьма ограниченное время. К тому же эти технические достижения нашли положительную оценку в обществе, поскольку одним из их предназначений также является искоренение имеющихся в правоотношениях бюрократических процедур и волокиты, а это способствует повышению уровня доверия граждан, являющегося одним из ключевых индикаторов деятельности всех правоохранительных органов, в том числе прокуратуры. Поэтому рассматриваемый нами анализ весьма важен, поскольку нацелен на оценку реализуемых проектов по цифровизации отдельных отраслей надзора, а также на освещение их эффективности и существующих преград. Как известно, внедрение и использование новых инновационных информационных систем требует сначала проведения различного рода подготовительных мероприятий, к числу которых можно отнести проверку их на безопасность как для государства, так и для общества, принятие нормативно-правовых актов и др. В связи с этим в Республике наряду с внедрением и использованием новых информационных систем идёт полномасштабная работа, связанная с принятием государственных программ, внесением поправок и дополнений в нормативно-правовые акты. На наш взгляд, в РК инновационное развитие информационных систем как в деятельности самой прокуратуры, так и поднадзорных ей органов тесно связано с формированием нового ведомства при Генеральной прокуратуре — «Комитета по правовой статистике и специальным учётам» (КПСиСУ). Так, в рамках обеспечения в стране законности и правопорядка этим ведомством ещё в 2011–2012 годах были разработаны такие инновационные проекты, как электронный КУЗИ, электронный талон, «Бизнес тірегі» и

«Айкын». Электронный журнал КУЗИ и талон позволил гражданам посредством интернета либо мобильного телефона получать информацию о принятом процессуальном решении по поданному заявлению. Проект «Айкын» создал возможность контроля физическими и юридическими лицами над ходом рассмотрения их обращений всеми государственными органами [2]. В 2015 году под руководством этого же ведомства создана информационная система «ЕРДР» (Единый реестр досудебных расследований). Сегодня регистрация в ЕРДР заявления или сообщения об уголовном правонарушении является началом уголовного процесса. Более того, эта система интегрирована с информационной системой суда «Төрелік», что позволяет прокурорам отслеживать все стадии уголовного процесса — с момента регистрации правонарушения до вступления приговора в законную силу. Надо отметить, что эта работа позволила Верховному суду и Генеральной прокуратуре РК запустить новый совместный проект «Зандылық», который позволил прокурорам не только предотвращать нарушения требований Уголовного кодекса со стороны служащих Фемиды, но и ориентировать их на вынесение законных и объективных приговоров. Позитивное значение информационной системы «Зандылық» также состоит в том, что с её помощью прокуроры стали обладать возможностью оперативной выгрузки необходимых статистических сведений для проведения аналитической работы. Эффективность этого проекта Генеральной прокуратуры признана даже за пределами РК, поскольку на международном конкурсе «Проектный Олимп», проходившем 22 ноября 2017 года в г. Москве, в номинации «Прокуратура. Smart-управление» проект удостоился второго места, а в отдельной номинации предстал как «Лучший цифровой проект» [3]. Важным продолжением деятельности по инновации информационных систем в Казахстане считаем перевод стадии досудебного расследования на электронный формат. При этом надо отметить, что это стало возможным благодаря утверждению Правительством РК 12 декабря 2017 года государственной программы «Цифровой Казахстан» на 2018–2022 годы, которая чётко определила векторы цифрового развития РК. Целями Программы являются процессы ускорения темпов развития экономики страны и улучшение качества жизни населения за счёт применения цифровых технологий [7]. Необходимо отметить, что при рассмотрении вопроса о переводе стадии досудебного расследования на электронный формат был учтён передовой международный опыт. За основу был взят опыт Саудовской Аравии, которой в результате перевода дел на электронный формат удалось сократить сроки их расследования на 80%. Положительные результаты правоохранительной реформы Грузии многие аналитики также связывают с внедрением с 2011 года электронного расследования дел. Практика показала, что осуществление производства в цифровом виде позволяет существенно сэкономить человеческие, финансовые и временные ресурсы [4]. Не секрет, что уголовный процесс как в Казахстане, так и в других странах СНГ пока, к сожалению, относится к категории длительных и чрезмерно затратных процедур, а длительное расследование уголовных дел вызывает негативную реакцию и нарекания простых граждан, вовлечённых в орбиту уголовного процесса. Перевод же дел в Казахстане в электронный формат позволил участникам процесса, имеющим необходимый доступ, в режиме реального времени дистанционно отслеживать ход расследования дела, знакомиться с материалами уголовного дела (процессуальными документами, протоколами следственных действий, фото-видео, аудиоинформацией). И надо признать, что эта открытость делает невозможным для органов досудебного расследования фальсификацию материалов уголовного дела. К тому же всем участникам процесса предоставлена возможность в электронном формате подавать жалобы на действия и решения органа досудебного расследования, процессуального прокурора или следственного судьи. Также повсеместное применение этого порядка судопроизводства позволит значительно сократить процессуальное время и ускорить производство по сложным и многоэпизодным делам. Всё это весьма выгодно для государства, даже без учёта существенного сокращения трат на бумагу, почтовые и транспортные расходы. Отдельно стоит отметить исключение фактора возможности утери уголовных дел, а также предотвращение коррупционных рисков,

поскольку также минимизируется человеческий фактор влияния на процессуальный результат расследования досудебного производства [3].

Большим преимуществом становится также отсутствие необходимости у надзирающих прокуроров истребовать уголовные дела для их изучения, поскольку в электронном формате они будут иметь к ним доступ в режиме 24/7, своевременно принимая при необходимости меры реагирования в случае выявления каких-либо процессуальных нарушений. К весомым преимуществам также следует отнести устранение излишнего документооборота, что позволяет снизить нарушения, связанные с расследованием и учётом уголовных дел.

На сегодняшний день в Казахстане уголовные дела в электронном формате расследуются лишь по проступкам и преступлениям небольшой тяжести. Однако полагаем, что приведённые пределы имеют временный характер и по мере улучшения навыков сотрудников органов уголовного преследования данные пределы будут устранены. В 2018 году в электронном формате по Республике расследовалось 16 420 уголовных дел, из них окончено производством — 11 000, в суд направлено — 4 932.

В целом надо отметить, что понятие электронного уголовного дела определяет Инструкция о ведении уголовного судопроизводства в электронном формате от 3 января 2018 года, согласно которой электронное уголовное дело — это обособленное производство, ведущееся органом уголовного преследования по поводу одного или нескольких уголовных правонарушений в электронном формате посредством функционала модуля е-УД. Также в уголовно-процессуальном законодательстве появилось такое понятие, как «электронный документ», под которым определяется документ, в котором информация предоставлена в электронно-цифровой форме и удостоверена посредством электронной цифровой подписи (п. 15 ст. 7 УПК РК) [1]. Нормы ст. 42-1 УПК РК позволяют правоохранительным органам уголовное судопроизводство осуществлять как в бумажном, так и в электронном формате [1].

Таким образом, на сегодня в Республике существует правовое поле, позволяющее правоохранительным органам осуществлять досудебное расследование в электронном формате. В то же время практика применения электронного формата наряду с положительными моментами выявила и ряд проблем, которые требуют дальнейшего совершенствования. К примеру, в настоящее время электронный формат позволяет проводить следственные действия только в условиях следственных кабинетов. При этом протокол следственного действия, производимого за пределами помещений органов расследования (осмотр места происшествия, допрос, выемка и т. д.), производится в бумажном формате с последующим его сканированием, что приводит к дополнительной трате времени и финансов. Также имеют место проблемы технического характера, связанные с использованием телекоммуникационных систем и сетей, в частности с их слабой пропускной способностью, а также несовершенством программного обеспечения.

В целом Генеральной прокуратурой РК в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан» реализуется 5 инновационных проектов, связанных с автоматизацией и искусственным интеллектом. Это не только поэтапный перевод уголовного производства в электронный формат, но и административного, а также автоматизация процессов регистрации проверок государственных органов и рассмотрения обращений граждан. Основной целью этих проектов является защита прав граждан, обеспечение быстрого доступа к правосудию и прозрачности процессуальных процедур.

Среди заслуживающих внимания информационных систем следует выделить следующие. Информационная система «Единый реестр административных производств» позволяет составлять административные протоколы в электронном формате. Используя эту систему, государственные органы существенно экономят время и ресурсы. Наряду с этим исключается процессуальная волокита, а прокуроры имеют возможность осуществлять надзор в онлайн-режиме. Сегодня эта система интегрирована со всеми базами государственных органов. Информационная система «Единый реестр субъектов и объектов проверок» (ЕРСОП) обеспечивает прозрачность государственного контроля и надзора за соблюдением прав предпринимателей. Для осуществления эффективной обратной связи с предпринимателями

КПСиСУ также разработано мобильное приложение «Qamqog», которое создано для оповещения субъектов предпринимательства о предстоящих проверках.

Информационная система «Аналитический центр» является интеллектуальным помощником прокуроров. На её платформе развивается восемь «умных» подсистем, которые позволяют не просто наблюдать за эффективностью работы правоохранительных и местных государственных органов, но и предлагать готовые эффективные решения, а также указывать на «слабые» места в законодательных актах страны [6]. Необходимо отметить, что информационная система «Аналитический центр» удостоилась звания Проект-чемпиона в конкурсе Всемирного саммита IT-сообщества — 2018 (WSIS-2018), проходившего в Женеве 18–24 марта 2018 года [7]. Наряду с отмеченными, прокурорами Казахстана сегодня в надзорной деятельности также активно используются информационные системы: «Единая унифицированная статистическая система» (ЕУСС), «Специальные учёты» (СУ), «Единый учёт обращений лиц» (ЕУОЛ), «Централизованный банк данных должников «Шектеу», «Информационный сервис» (qamqog.gov.kz), «Система информационного обмена правоохранительных, специальных государственных и иных органов» (СИО ПСО), «Қадағалау» — единая информационно-аналитическая система Генеральной прокуратуры, а также автоматизированная система «Oracle BI».

Отдельным аспектом хотелось бы обратить внимание на подсистему информационной системы ЕУСС — «1-Д», которая ведёт учёт в электронном формате посетителей в органах внутренних дел. С помощью данной системы надзирающие прокуроры могут из служебного кабинета следить за тем, чтобы не нарушались конституционные права граждан.

Обобщая изложенное, необходимо отметить, что в сфере уголовного судопроизводства за счёт применения информационных технологий удалось пресечь и выявить десятки тысяч нарушений прав граждан. К примеру, на основе данных информационной системы «Аналитический центр» в 2018 году органами прокуратуры зарегистрированы уголовные дела по фактам фальсификации результатов расследования. Прокуроры социально-экономической сферы активно используют сервис «Взаимосвязанные лица» системы «СИО ПСО» [5].

Таким образом, проведённый анализ позволяет сделать ряд выводов о состоянии и перспективах развития информационных технологий в органах прокуратуры Республики Казахстан. Во-первых, в Республике Казахстан создана и функционирует достаточно развёрнутая система информационного обеспечения деятельности органов прокуратуры. Информационные системы ЕРДР, «Заңдылық», «Аналитический центр», «Қадағалау», ЕРСОП и другие уже стали неотъемлемой частью надзорной деятельности, существенно оптимизировав работу по сбору и анализу информации, повысив оперативность принятия решений и уровень прозрачности правоохранительной деятельности.

Во-вторых, перевод досудебного расследования на электронный формат продемонстрировал значительные преимущества: сокращение процессуальных сроков, исключение возможности фальсификации материалов уголовных дел, предотвращение коррупционных рисков и устранение излишнего документооборота. Международный опыт Саудовской Аравии и Грузии подтверждает эффективность данного направления.

В-третьих, несмотря на достигнутые результаты, существует ряд проблем, требующих дальнейшего решения: ограниченность применения электронного формата расследования только по проступкам и преступлениям небольшой тяжести; невозможность проведения следственных действий за пределами следственных кабинетов в электронном формате; недостаточное финансирование информатизации; технические сложности, связанные с пропускной способностью телекоммуникационных систем и несовершенством программного обеспечения.

В качестве рекомендаций по дальнейшему совершенствованию предлагается: продолжить изучение и адаптацию международного опыта применения информационных технологий в правоохранительной деятельности; интегрировать отечественные программные комплексы с системами стран СНГ в рамках международного сотрудничества; создать условия для повышения материально-технической составляющей информационного обеспечения всех

звеньев правоохранительной системы; расширить пределы применения электронного формата расследования на преступления более тяжких категорий.

Список использованной литературы:

1. Уголовно-процессуальный кодекс РК от 4 июля 2014 года.
2. Официальный сайт КПСиСУ ГП РК. — Режим доступа: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/o-kpsisu/stati-obzory-publikacii/>
3. Sputnik Kazakhstan. — Режим доступа: <https://ru.sputniknews.kz/society/20171123/3837712/proekt-genprokuratury-rk-vyigral-na-mezhdunarodnom-konkurse-v-moskve.html>
4. Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2018–2022 годы, утверждённая постановлением Правительства РК от 12 декабря 2017 года.
5. Мирманов А.Б. Информационные системы в работе правоохранительных органов // Вестник Сибирского юридического института ФСКН России. — С. 65–65.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — 416 с.
7. Sputnik Kazakhstan. — Режим доступа: <https://ru.sputniknews.kz/society/20180302/4780795/kazakhstan-it-proekt-tekhosmotr.html>

УДК 351.74:343.9

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН С ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ОРГАНАМИ И ОБЩЕСТВЕННЫМИ ОБЪЕДИНЕНИЯМИ В СФЕРЕ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Русланов Мирамбек Русланович

mirambekruslanov@gmail.com

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, д.ю.н., профессор Ахпанов А.Н.

В статье исследуются правовые механизмы взаимодействия органов внутренних дел Республики Казахстан с государственными органами и общественными объединениями в сфере профилактики правонарушений. Автор анализирует правовые основы профилактической деятельности, международный опыт межведомственного и общественного взаимодействия в предупреждении преступности. Рассматриваются модели США, Великобритании, Германии, Японии. Анализируется казахстанская система профилактики правонарушений, формы взаимодействия органов внутренних дел с органами образования, здравоохранения, социальной защиты, занятости, местными исполнительными органами, общественными объединениями. Выявляются основные проблемы взаимодействия: недостаточная координация, несовершенство правовых механизмов, ограниченное финансирование, низкая эффективность общественного участия, недостаточная профессиональная подготовка кадров, отсутствие системы мониторинга и оценки, слабое использование информационных технологий. Предлагаются направления совершенствования: создание эффективной системы координации, совершенствование правовой базы, увеличение финансирования, активизация общественного участия, улучшение профессиональной подготовки, внедрение мониторинга и информационных технологий, развитие специализированных программ и научного обеспечения. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к совершенствованию правовых механизмов взаимодействия в сфере профилактики правонарушений.

Профилактика правонарушений представляет собой приоритетное направление деятельности правоохранительных органов, направленное на предупреждение преступлений и административных правонарушений, устранение причин и условий, способствующих их совершению, обеспечение общественной безопасности и правопорядка. Эффективная профилактическая работа невозможна без консолидации усилий различных государственных органов, институтов гражданского общества, населения [1].

Органы внутренних дел, выполняя координирующую роль в системе профилактики правонарушений, должны активно взаимодействовать с государственными структурами и общественными объединениями, создавая единую систему предупреждения противоправного поведения.

Правовые основы взаимодействия органов внутренних дел с другими субъектами профилактики правонарушений закреплены в законодательстве Республики Казахстан. Конституция РК устанавливает, что обеспечение общественного порядка и безопасности является совместной обязанностью государства и общества. Закон «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» (2014) определяет полномочия ОВД в сфере профилактики правонарушений, предусматривает их взаимодействие с государственными органами, организациями, гражданами [2]. Закон «О профилактике правонарушений» (2016) устанавливает правовые, организационные и финансовые основы профилактики правонарушений, определяет систему субъектов профилактики, механизмы их взаимодействия.

Закон о профилактике правонарушений определяет субъектов профилактической деятельности: государственные органы (органы внутренних дел, прокуратура, суды, органы юстиции, образования, здравоохранения, социальной защиты, занятости, молодежной политики, местные исполнительные органы), организации, осуществляющие отдельные функции по профилактике правонарушений, общественные объединения, граждане [3]. Органы внутренних дел выполняют координирующую функцию в системе профилактики, организуют взаимодействие различных субъектов, обеспечивают информационный обмен, разрабатывают совместные программы.

Международный опыт демонстрирует эффективность межведомственного и общественного взаимодействия в профилактике правонарушений. В США концепция *community policing* (полицейская деятельность, ориентированная на сообщество) предполагает тесное партнерство полиции с местными сообществами, общественными организациями, бизнесом. Полиция работает совместно с жителями, выявляя проблемы безопасности, разрабатывая совместные решения, реализуя профилактические программы [4]. Созданы районные советы безопасности, волонтерские патрули, программы наставничества для молодежи из группы риска.

В Великобритании действует стратегия партнерства в борьбе с преступностью. Созданы местные партнерства безопасности сообществ (*Community Safety Partnerships*), объединяющие полицию, местные органы власти, службы здравоохранения, образования, социальные службы, общественные организации. Партнерства анализируют криминогенную обстановку, разрабатывают стратегии профилактики, реализуют совместные проекты, оценивают результаты [5]. Особое внимание уделяется профилактике молодежной преступности, домашнего насилия, наркомании.

В Германии профилактика правонарушений осуществляется на основе межведомственного сотрудничества. Созданы криминологические центры профилактики при полиции земель, координирующие профилактическую работу различных ведомств. Действуют программы социальной профилактики, включающие работу с семьями группы риска, профилактику школьного насилия, интеграцию мигрантов, предупреждение экстремизма [6]. Полиция активно сотрудничает с молодежными центрами, школами, социальными службами, религиозными общинами.

В Японии система профилактики правонарушений основана на активном участии населения. Действуют районные ассоциации по предупреждению преступности,

объединяющие жителей под руководством полиции. Созданы посты полицейских в жилых районах (кобан), обеспечивающие постоянный контакт с населением. Широко развито волонтерское движение, граждане участвуют в патрулировании, работе с несовершеннолетними, профилактике бытовых конфликтов [7]. Японский опыт демонстрирует высокую эффективность общественного участия в обеспечении безопасности.

В Республике Казахстан система профилактики правонарушений включает несколько уровней взаимодействия. На республиканском уровне координацию осуществляет Министерство внутренних дел, взаимодействующее с другими министерствами и ведомствами. Созданы межведомственные комиссии по профилактике правонарушений, разрабатывающие государственные программы, координирующие деятельность различных ведомств [8]. На региональном уровне действуют областные, городские, районные комиссии по профилактике правонарушений при акиматах, объединяющие представителей государственных органов, общественных организаций.

Органы внутренних дел взаимодействуют с органами образования в сфере профилактики правонарушений несовершеннолетних. Созданы школьные службы примирения, работают инспекторы по делам несовершеннолетних в учебных заведениях, проводятся совместные профилактические мероприятия, правовое просвещение учащихся. Разработаны программы профилактики буллинга, употребления наркотиков, вовлечения в преступную деятельность [9]. Однако взаимодействие часто носит формальный характер, недостаточна координация действий, отсутствует единая методология профилактической работы с несовершеннолетними.

Взаимодействие с органами здравоохранения осуществляется в сфере профилактики наркомании, алкоголизма, психических расстройств, связанных с противоправным поведением. Органы внутренних дел направляют лиц, страдающих зависимостями, на принудительное лечение, получают информацию о лицах, состоящих на наркологическом учете, проводят совместные рейды. Медицинские организации участвуют в реабилитации правонарушителей, оказывают психологическую помощь жертвам преступлений [10]. Недостатком является недостаточное развитие системы принудительного лечения, отсутствие эффективных программ реабилитации, ограниченность ресурсов наркологических служб.

Взаимодействие с органами социальной защиты направлено на профилактику правонарушений среди социально уязвимых категорий населения. Совместно выявляются семьи, находящиеся в социально опасном положении, проводится работа по предотвращению насилия в семье, оказывается помощь жертвам домашнего насилия, осуществляется социальное сопровождение лиц, освобожденных из мест лишения свободы [11]. Проблемой остается недостаточное финансирование социальных программ, нехватка социальных работников, кризисных центров, реабилитационных учреждений.

Взаимодействие с органами занятости осуществляется в целях трудоустройства лиц, освобожденных из мест лишения свободы, несовершеннолетних правонарушителей, других категорий граждан, склонных к совершению правонарушений. Органы внутренних дел направляют данные категории в службы занятости, которые оказывают содействие в трудоустройстве, профессиональном обучении. Однако эффективность такого взаимодействия низка из-за отсутствия вакансий, нежелания работодателей принимать на работу судимых лиц, недостаточной мотивации самих правонарушителей [12].

Взаимодействие с местными исполнительными органами является ключевым элементом системы профилактики правонарушений. Акиматы координируют профилактическую работу на территории, финансируют профилактические программы, создают материально-техническую базу, организуют общественные формирования правоохранительной направленности. Органы внутренних дел представляют акиматам информацию о криминогенной обстановке, предложения по профилактике правонарушений, участвуют в разработке региональных программ безопасности [13]. Проблемой является недостаточное финансирование профилактических мероприятий местными бюджетами, формальный подход к деятельности комиссий по профилактике правонарушений.

Взаимодействие с общественными объединениями представляет особую важность для профилактики правонарушений. В Казахстане действуют различные общественные формирования правоохранительной направленности: народные дружины, общественные советы по профилактике правонарушений, родительские комитеты, советы ветеранов, молодежные организации. Закон о профилактике правонарушений предусматривает участие общественных объединений в профилактической деятельности, их взаимодействие с органами внутренних дел [14]. Общественные объединения участвуют в патрулировании, правовом просвещении населения, работе с несовершеннолетними, профилактике семейно-бытовых конфликтов.

Народные дружины являются традиционной формой общественного участия в охране общественного порядка. В Казахстане созданы народные дружины при акиматах, осуществляющие патрулирование совместно с полицией, дежурство на массовых мероприятиях, профилактическую работу по месту жительства. Однако эффективность деятельности народных дружин ограничена недостаточной мотивацией дружинников, отсутствием материального стимулирования, формальным подходом к организации их деятельности, недостаточной правовой подготовкой.

Общественные советы при органах внутренних дел осуществляют общественный контроль за деятельностью полиции, участвуют в разработке профилактических программ, содействуют правовому просвещению населения, рассматривают обращения граждан. Созданы общественные приемные при территориальных органах внутренних дел, где граждане могут получить консультации, подать жалобы, внести предложения [15]. Однако общественные советы часто носят декоративный характер, их рекомендации не всегда учитываются руководством органов внутренних дел, отсутствуют реальные механизмы общественного контроля.

Взаимодействие с религиозными объединениями осуществляется в сфере профилактики религиозного экстремизма, терроризма, морально-нравственного воспитания населения. Органы внутренних дел сотрудничают с традиционными конфессиями в проведении профилактических бесед, выявлении лиц, подверженных радикальным идеологиям, реабилитации экстремистов. Религиозные лидеры участвуют в работе с осужденными в исправительных учреждениях, содействуют их ресоциализации.

Взаимодействие с бизнес-сообществом развивается в направлении профилактики правонарушений в сфере экономики, создания рабочих мест для лиц из групп риска, финансирования профилактических программ. Созданы общественные объединения предпринимателей по обеспечению безопасности, охране общественного порядка на прилегающих территориях. Однако потенциал бизнес-сообщества в профилактике правонарушений используется недостаточно, отсутствуют налоговые стимулы для предприятий, участвующих в профилактической работе.

Взаимодействие со средствами массовой информации направлено на правовое просвещение населения, формирование правовой культуры, информирование о криминогенной обстановке, профилактику правонарушений. Органы внутренних дел проводят пресс-конференции, брифинги, размещают информацию в СМИ о профилактических мероприятиях, результатах борьбы с преступностью. Созданы информационные порталы, социальные сети органов внутренних дел, обеспечивающие оперативное информирование населения. Однако недостаточно используются возможности СМИ для целенаправленной профилактической работы, социальной рекламы, формирования негативного отношения к правонарушениям.

Несмотря на развитую правовую базу и организационные структуры, взаимодействие органов внутренних дел с государственными органами и общественными объединениями в сфере профилактики правонарушений сталкивается с рядом проблем. Первая проблема – недостаточная координация деятельности различных субъектов профилактики. Отсутствует единый координирующий орган, обладающий необходимыми полномочиями и ресурсами. Межведомственные комиссии по профилактике правонарушений часто работают формально,

их решения носят рекомендательный характер, отсутствуют механизмы контроля исполнения. Различные ведомства действуют разрозненно, дублируют функции, отсутствует единая стратегия профилактической работы.

Вторая проблема – несовершенство правовых механизмов взаимодействия. Законодательство определяет общие принципы взаимодействия, но не содержит детальных процедур, регламентов, стандартов совместной деятельности. Отсутствуют четкие критерии разграничения полномочий различных субъектов профилактики, механизмы разрешения конфликтов компетенции. Недостаточно регламентирован информационный обмен между ведомствами, что создает барьеры для эффективного взаимодействия. Отсутствуют правовые механизмы стимулирования государственных органов и общественных объединений к активному участию в профилактической работе.

Третья проблема – недостаточное финансирование профилактической деятельности. Бюджетные ассигнования на профилактику правонарушений ограничены, основные средства направляются на борьбу с уже совершенными преступлениями, а не на их предупреждение. Местные бюджеты не предусматривают достаточных средств на финансирование профилактических программ, материально-техническое обеспечение общественных формирований, стимулирование волонтеров. Отсутствуют механизмы привлечения внебюджетных средств, частных инвестиций в профилактическую деятельность.

Четвертая проблема – низкая эффективность общественного участия в профилактике правонарушений. Общественные формирования правоохранительной направленности часто создаются формально, их деятельность носит эпизодический характер. Недостаточна мотивация граждан к участию в профилактической работе, отсутствует система материального и морального стимулирования. Граждане не доверяют правоохранительным органам, не верят в эффективность профилактических мер, не хотят сотрудничать с полицией. Отсутствует правовая защита граждан, участвующих в профилактической деятельности, от возможных угроз со стороны правонарушителей.

Пятая проблема – недостаточная профессиональная подготовка сотрудников органов внутренних дел к профилактической работе и взаимодействию с партнерами. Система подготовки кадров ориентирована преимущественно на репрессивные методы борьбы с преступностью, недостаточное внимание уделяется профилактическим технологиям, методам социальной работы, коммуникации с населением, межведомственному взаимодействию. Сотрудники органов внутренних дел не обладают достаточными знаниями в области социологии, психологии, педагогики, необходимыми для эффективной профилактической работы.

Шестая проблема – отсутствие эффективной системы мониторинга и оценки результатов профилактической деятельности. Не разработаны единые критерии и показатели эффективности профилактики правонарушений, методики оценки результатов совместной деятельности различных субъектов. Статистическая отчетность не отражает реальную картину профилактической работы, ориентирована на количественные показатели, а не на качественные результаты. Отсутствует система независимого мониторинга и оценки профилактических программ, научного анализа их эффективности.

Седьмая проблема – недостаточное использование информационных технологий во взаимодействии субъектов профилактики. Отсутствует единая информационная система, объединяющая данные различных ведомств о лицах, склонных к совершению правонарушений, семьях группы риска, криминогенных факторах. Межведомственный обмен информацией осуществляется преимущественно в бумажной форме, что замедляет процессы, создает возможности для утраты информации. Недостаточно используются возможности социальных сетей, мобильных приложений для профилактической работы, взаимодействия с населением.

Совершенствование правовых механизмов взаимодействия органов внутренних дел с государственными органами и общественными объединениями в сфере профилактики правонарушений должно осуществляться по следующим направлениям. Во-первых, создание

эффективной системы координации профилактической деятельности. Необходимо определить единый координирующий орган на республиканском и региональном уровнях, наделить его необходимыми полномочиями по координации деятельности различных ведомств, контролю исполнения профилактических программ, распределению ресурсов. Следует разработать единую национальную стратегию профилактики правонарушений, определяющую приоритеты, задачи, механизмы взаимодействия различных субъектов, показатели эффективности.

Во-вторых, совершенствование правовой базы взаимодействия. Необходимо разработать детальные регламенты взаимодействия органов внутренних дел с различными государственными органами и общественными объединениями, определить процедуры информационного обмена, совместного планирования, реализации профилактических мероприятий. Следует законодательно закрепить механизмы стимулирования государственных органов и общественных объединений к активному участию в профилактической работе, установить ответственность за невыполнение обязанностей в сфере профилактики правонарушений. Необходимо устранить правовые барьеры для информационного обмена между ведомствами, обеспечив при этом защиту персональных данных.

В-третьих, увеличение финансирования профилактической деятельности. Необходимо увеличить бюджетные ассигнования на профилактику правонарушений, перераспределив средства в пользу превентивных мер. Следует разработать механизмы привлечения внебюджетных средств, частных инвестиций, грантов международных организаций для финансирования профилактических программ. Необходимо предусмотреть налоговые льготы для предприятий и организаций, участвующих в профилактической работе, финансирующих социальные программы, создающих рабочие места для лиц из групп риска.

В-четвертых, активизация общественного участия в профилактике правонарушений. Необходимо создать эффективную систему мотивации граждан к участию в профилактической работе, включающую материальное стимулирование, моральное поощрение, социальные гарантии. Следует развивать различные формы общественного участия: народные дружины, общественные советы, волонтерские организации, соседские сообщества. Необходимо обеспечить правовую защиту граждан, участвующих в профилактической деятельности, от возможных угроз и преследований. Следует проводить информационные кампании, направленные на формирование позитивного отношения к участию в обеспечении общественной безопасности.

В-пятых, совершенствование профессиональной подготовки кадров. Необходимо включить в программы подготовки сотрудников органов внутренних дел дисциплины, связанные с профилактикой правонарушений, социальной работой, межведомственным взаимодействием, работой с населением. Следует организовать специализированную подготовку участковых уполномоченных полиции, инспекторов по делам несовершеннолетних, других категорий сотрудников, непосредственно занимающихся профилактической работой. Необходимо развивать систему повышения квалификации, обмена опытом с зарубежными коллегами, внедрения лучших практик профилактической деятельности.

В-шестых, создание системы мониторинга и оценки эффективности профилактической деятельности. Необходимо разработать единые критерии и показатели эффективности профилактики правонарушений, методики оценки результатов совместной деятельности различных субъектов. Следует создать систему независимого мониторинга профилактических программ с участием научных организаций, общественных объединений, экспертов. Необходимо проводить регулярные социологические исследования, изучающие общественное мнение о безопасности, доверие к правоохранительным органам, готовность к участию в профилактической работе.

В-седьмых, внедрение информационных технологий во взаимодействие субъектов профилактики. Необходимо создать единую межведомственную информационную систему

профилактики правонарушений, объединяющую данные различных ведомств, обеспечивающую оперативный обмен информацией при соблюдении требований защиты персональных данных. Следует разработать мобильные приложения для взаимодействия с населением, получения сигналов о правонарушениях, информирования о криминогенной обстановке. Необходимо использовать социальные сети для профилактической работы, правового просвещения, формирования правовой культуры населения.

В-восьмых, развитие специализированных профилактических программ. Необходимо разработать и реализовать целевые программы профилактики различных видов правонарушений: молодежной преступности, домашнего насилия, наркомании, алкоголизма, экстремизма, коррупции. Программы должны предусматривать межведомственное взаимодействие, участие общественных объединений, научное сопровождение, мониторинг эффективности. Следует использовать международный опыт, адаптируя лучшие практики к казахстанским условиям.

В-девятых, укрепление материально-технической базы профилактической деятельности. Необходимо создать специализированные центры профилактики правонарушений, оснащенные современным оборудованием, укомплектованные квалифицированными специалистами. Следует развивать сеть кризисных центров для жертв насилия, реабилитационных центров для наркозависимых, социальных гостиц для лиц, освобожденных из мест лишения свободы. Необходимо обеспечить общественные формирования правоохранительной направленности необходимым оборудованием, транспортом, средствами связи.

В-десятых, развитие научного обеспечения профилактической деятельности. Необходимо активизировать научные исследования в области профилактики правонарушений, криминологии, виктимологии, девиантного поведения. Следует создать научно-исследовательские центры при органах внутренних дел, занимающиеся изучением причин и условий преступности, разработкой профилактических технологий, оценкой эффективности профилактических программ. Необходимо обеспечить внедрение результатов научных исследований в практическую деятельность органов внутренних дел и их партнеров.

Заключение. Взаимодействие органов внутренних дел с государственными органами и общественными объединениями в сфере профилактики правонарушений является ключевым условием эффективного предупреждения преступности, обеспечения общественной безопасности и правопорядка. Республика Казахстан обладает развитой правовой базой, регулирующей профилактическую деятельность и взаимодействие различных субъектов профилактики. Создана организационная структура, включающая межведомственные комиссии, общественные формирования, специализированные подразделения органов внутренних дел.

Однако существуют серьезные проблемы, снижающие эффективность взаимодействия: недостаточная координация, несовершенство правовых механизмов, ограниченное финансирование, низкая активность общественного участия, недостаточная профессиональная подготовка кадров, отсутствие эффективной системы мониторинга и оценки, слабое использование информационных технологий. Совершенствование правовых механизмов взаимодействия требует комплексного подхода, включающего создание эффективной системы координации, совершенствование правовой базы, увеличение финансирования, активизацию общественного участия, улучшение профессиональной подготовки, внедрение мониторинга и информационных технологий, развитие специализированных программ и научного обеспечения. Только системный подход обеспечит создание эффективной системы профилактики правонарушений, основанной на партнерстве государства и общества.

Список использованной литературы:

1. Алауханов Е.О. Криминология: учебник. – Алматы: Нур-Пресс, 2023. – 429 с.

2. Закон Республики Казахстан «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» от 23 апреля 2014 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2014.
3. Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений» от 29 апреля 2010 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2010.
4. Zhao J., Lovrich N. Community Policing: Did It Change the Basic Functions of Policing? // Justice Quarterly. – 2023. – Vol. 40. – P. 698-724.
5. Crawford A. Partnership Approaches to Community Safety: Developments and Challenges. – London: Routledge, 2022. – 312 p.
6. Bundeskriminalamt. Crime Prevention Through Inter-Agency Cooperation. – Wiesbaden, 2023. – 187 p.
7. Miyazawa S. Community Participation in Crime Prevention in Japan. – Tokyo: University Press, 2022. – 245 p.
8. Постановление Правительства Республики Казахстан «О Государственной программе борьбы с преступностью и коррупцией на 2023-2025 годы» от 31 декабря 2022 года. – Астана, 2022.
9. Байменов М.С. Профилактика правонарушений несовершеннолетних: теория и практика // Вестник КазНПУ. – 2023. – № 2. – С. 45-54.
10. Сарсенбаева З.Н. Взаимодействие правоохранительных и медицинских органов в профилактике наркомании // Право и здравоохранение. – 2024. – № 1. – С. 67-76.
11. Нурбекова А.К. Профилактика семейно-бытового насилия: межведомственный аспект // Социальная работа. – 2023. – № 4. – С. 89-98.
12. Токтаров Е.Б. Проблемы социальной адаптации лиц, освобожденных из мест лишения свободы // Пенитенциарная система. – 2024. – № 1. – С. 112-121.
13. Жумагулов К.А. Роль местных исполнительных органов в профилактике правонарушений // Государственное управление. – 2023. – № 3. – С. 78-87.
14. Омаров С.Т. Общественное участие в охране общественного порядка: правовые аспекты // Юрист. – 2024. – № 2. – С. 56-65.
15. Касымова Г.Р. Общественный контроль за деятельностью органов внутренних дел // Право и государство. – 2023. – № 4. – С. 92-101.

УДК: 349.6

«ӨНЕРКӘСІПТІК ӨНІРЛЕРДЕ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Самат Әсем Дулатқызы

amatasem2@gmail.com

«Құқықтану» білім бағдарламасының 4 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор - Нысанова С. К.

Бұл мақалада атмосфералық ауаның сапасының төмендеуі қазіргі кезеңдегі өзекті экологиялық мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық реттеу жүйесіне, атап айтқанда азаматтардың экологиялық құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған конституциялық нормалардың рөлі талданады. Негізгі назар Атырау облысындағы экологиялық жағдайға аударылып, ауаның ластануына әсер ететін басты факторлар — мұнай-газ өнеркәсібі кәсіпорындарының қызметі мен автокөлік құралдарынан шығатын зиянды заттар жан-жақты зерттеледі. Сонымен қатар, атмосфералық ауаның ластануының халық денсаулығына, әлеуметтік әл-ауқатына және өмір сүру сапасына тигізетін ықпалы бағаланады.

Зерттеу нәтижелері негізінде экологиялық құқықтық реттеуді жетілдіру бағыттары ұсынылады. Атап айтқанда, эмиссияларды мемлекеттік бақылау тетіктерін күшейту, экологиялық мониторинг жүйесін цифрлық технологиялар арқылы жаңғырту, сондай-ақ қоршаған ортаға зиянды әсерді азайтатын инновациялық шешімдерді енгізу қажеттілігі негізделеді. Халықаралық тәжірибені ескере отырып, тұрақты даму қағидаттарына сәйкес келетін құқықтық және институционалдық шараларды іске асырудың маңыздылығы айқындалады. Бұл зерттеу өңірлік деңгейдегі экологиялық проблемаларды құқықтық тұрғыдан бағалауға және қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыруға бағытталған.

Қазіргі кезеңде атмосфералық ауаның сапасының нашарлауы жаһандық деңгейдегі ең өткір экологиялық мәселелердің қатарына жатады және ғылыми қауымдастық пен қоғам назарында тұрақты түрде талқыланып келеді. Әсіресе индустриялық әлеуеті жоғары өңірлерде ауа құрамындағы ластаушы заттардың шектен тыс жиналуы халық денсаулығына, табиғи жүйелердің тұрақтылығына және жалпы өмір сүру жағдайына елеулі кері әсерін тигізуде. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы ұсынған мәліметтерге сәйкес, атмосфераның ластануы жыл сайын көптеген адамдардың мерзімінен бұрын өмірден өтуінің негізгі факторларының бірі болып табылады. Атап айтқанда, күкірт диоксиді (SO_2), азот диоксиді (NO_2), көміртек тотығы (CO), сондай-ақ ұсақ дисперсті бөлшектер ($\text{PM}_{2.5}$ және PM_{10}) сияқты зиянды компоненттердің жоғары концентрациясы өндірістік аймақтарда жиі тіркеледі. Осы тұрғыда Қазақстандағы мұнай-газ секторымен тығыз байланысты Атырау қаласының экологиялық ахуалы ерекше назар аудартады. Аталған өңірде атмосфераға таралатын зиянды заттардың деңгейі белгіленген нормативтерден бірнеше есе артып отыр. Мұндай жағдай тұрғындар арасында тыныс алу жүйесінің патологияларының, аллергиялық көріністердің және жүрек-қан тамырлары ауруларының өсуіне ықпал етуде. Өңірлік экологиялық бақылау органдарының деректеріне сәйкес, 2024 жылы қаланың жекелеген бөліктерінде күкіртсутегі концентрациясының рұқсат етілген шамадан ондаған есе асып кеткені тіркелген. Бұл көрсеткіштер қоршаған ортаны қорғау бағытында жүйелі және тиімді шаралар қабылдаудың өзектілігін айқындайды. Осыған байланысты атмосфералық ауаның сапасын жақсарту мәселесі тек экологиялық қауіпсіздік шеңберінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік және экономикалық даму аспектілерімен тығыз байланыста қарастырылуы қажет.

Атырау облысы - Қазақстанның батысындағы өнеркәсіптік аймақтардың бірі, оның әкімшілік орталығы - Атырау қаласы. Облыс Каспий маңы ойпатында, Каспий теңізінің солтүстігі мен шығысында орналасқан. Солтүстік-батысында Еділ өзенінің сағасы, ал оңтүстік-шығысында Үстірт жазығы жатыр. Жер бедері негізінен жазықты, ал солтүстігінде шағын таулар кездеседі. Атырау облысының географиялық орналасуы мен табиғи ерекшеліктері аймақтың экологиялық ахуалына тікелей әсер етеді. Біріншіден, жердің едәуір бөлігі жонды және барханды құмдармен (Рын, Тайсойған, Қарақұм) және сорлармен жабылған. Бұл табиғи сипат аймақтың жел эрозиясына ұшырауына, шанды дауылдардың жиілеуіне әкеледі. Осындай климаттық жағдайлар ауа сапасының нашарлауына ықпал етеді. Оған дәлел, қала тұрғындарының ауадағы жағымсыз иіске жиі шағымдануы. Мысалы, осы Наурыз мерекесі қарсаңында Атырау қаласының тұрғындары ауада өткір иіс барын айтып шағымданған. Жауапты органдар бұл мәселені анықтауға кірісіп, аймақ әкімі себебін анықтауға 10 күн мерзім берді. «Казгидромет» РМК АФ берген мәліметте бұл күндері 36 жоғары ластану және 2 экстремалды жоғары ластану тіркелген. Облыстық экология департаментінің басшысы Өлібек Бекмұхамедов өз кезегінде «Иіс қаланың сол жағындағы «Сасықсай» булану алаңынан шығуы мүмкін деп пайымдап отырмыз. Мұнда атмосфералық ауаны жоғары ластаушы ингредиент рұқсат етілген шекті концентрациядан 10 есе асқан. Оған қоса, 24 наурызда таңғы сағат 09:40-та «Привокзальный» атмосфералық ауа сапасын бақылау станциясы бойынша күкірт сутегінің рұқсат етілген шекті концентрациядан 97 есеге артық екені (экстремалды жоғары ластану) тіркелді», [2] – деген мәлімет берді. Осыған ұқсас жағдайлар тек Атырау қаласында ғана емес Атырау облысына қарасты басқада өңірлерде жиі кездесіп, тұрғындар үшін қалыпты жағдайға да айналып кеткенін байқауға болады. Екіншіден,

Каспий теңізіне жақын орналасуы және Жайық өзенінің ұзын арнасы су экожүйелеріне антропогендік жүктемені арттырады. Жайықтың атырауы тікелей Атырау қаласынан басталып, оңтүстікке қарай ондаған шақырымға созылады. Өзеннің сағасының таяздануы және Каспий теңізіне құяр тұстағы судың бір метрден де аз тереңдікке дейін төмендеуі су айдындарының ластануын күшейтеді. Өнеркәсіптік қалдықтардың су жүйесіне түсуі теңіз және өзен экожүйелерінің тозуына алып келеді. Сонымен қатар, мұнай-газ өнеркәсібінің дамуы табиғи ландшафттардың трансформациясына ықпал етеді. Жер қойнауын пайдаланудың ұзақ тарихы (XVII ғасырдан бастап) жергілікті экологиялық жағдайды күрделендіріп, топырақтың ауыр металдармен және мұнай өнімдерімен ластануына әкелген.

Зиянды заттардың ауа мен суға таралуы тұрғындардың денсаулығына да қауіп төндіреді. Атырау облысының географиялық орналасуының табиғи және антропогендік факторлармен үйлесуі аймақтың экологиялық ахуалына елеулі әсер етеді. Мұнай өндіру мен өңдеу салаларының дамуы, табиғи су ресурстарының сарқылуы және құмды жерлердің көптігі қоршаған ортаға кері әсерін тигізуде. Сондықтан қазіргі таңда қала тұрғындары үшін атмосфералық ауаның сапасын жақсарту, су экожүйелерін қалпына келтіру және жер ресурстарын қорғау бойынша кешенді шаралар қабылдау өте өзекті.

Зерттеу материалдары мен әдістері. 2022 жылы Қазақстан әлемдегі ең лас ауасы бар 50 елдің қатарына кірді[3]. Ауа сапасы туралы есепті құрастырған швейцариялық IQAir компаниясының деректері бойынша, біздің ел 131 мемлекет арасында 40-орынға ие болды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, өткен жылы Қазақстанда PM_{2.5} (өлшемі 2,5 микроннан кіші шаң мен ластаушы заттар) орташа жылдық концентрациясы текше метрге 23 микрограммды құрады. Бұл көрсеткіш Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) белгілеген нормадан 3-5 есе жоғары. Зерттеу авторлары талдау үшін дәл осы PM_{2.5} көрсеткішін қолданады, өйткені ірі бөлшектерге қарағанда ұсақ дисперсті шаң адамның биологиялық тосқауылдарынан оңай өтіп, тек өкпеге ғана емес, жүрек-қан тамыр жүйесіне де айтарлықтай зиян келтіреді. ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің Экологиялық реттеу және бақылау комитетінің мәліметі бойынша, өткен жылы қоршаған ортаға шығарылған шығарындылардың жалпы көлемі 4,2 млн тоннаны құрады. «Қазгидромет» РМК деректері бойынша, 2022 жылы зерттелген 69 елді мекеннің (мегаполистер, ірі және орта қалалар, ірі кенттер) тек үштен бірі ғана ластану деңгейі төмен санатына енді. Елді мекендердің жартысына жуығы — 30 елді мекен — атмосфералық ауаның жоғары және өте жоғары ластану деңгейіне ие. Олардың қатарында Қарағанды, Өскемен, Жезқазған, Теміртау, Алматы, Астана, Атырау, Ақтау және басқа да қалалар бар.

Атырау қаласы – Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібінің орталығы, бұл оның атмосфералық ауасының сапасына айтарлықтай әсер етеді. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер мен мониторинг нәтижелері ауаның ластану деңгейінің жоғары екенін көрсетіп, қаладағы ауа қабатының ластануының негізгі көздерін айқындады. Атырау облысының экологиялық жағдайын бағалауда Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде айқындалған экологиялық мониторинг жүйесінің рөлі ерекше. Экологиялық мониторинг қоршаған ортаның сапалық және сандық көрсеткіштерін жүйелі түрде бақылауға, бағалауға және болжам жасауға бағытталған. Экологиялық кодекстің 159-бабына сәйкес[4], экологиялық мониторинг келесі 9 бағытта жүзеге асырылады: атмосфералық ауаның сапасы, жер үсті суларының жағдайы, жерасты суларының жағдайы, климаттың деградациясы, топырақтың жағдайы, жердің тозуы, орман ресурстарының жағдайы, ауыл шаруашылығы алқаптарының жағдайы және өнеркәсіптік кәсіпорындардың «жасыл белдеулерінің» жағдайы. Аталған бағыттарда Атырау қаласында бірнеше мекеме экологиялық мониторинг жүргізеді. Біріншіден, Атырау облысы бойынша экология департаменті[5] – бұл мемлекеттік орган аймақтағы қоршаған ортаның жай-күйін бақылау және экологиялық заңнаманың орындалуын қадағалаумен айналысады. Екіншіден, «Республикалық экологиялық мониторинг орталығы»[6] мемлекеттік мекемесінің Атырау облысы бойынша филиалы қоршаған ортаның сапасын бағалау және экологиялық мониторинг жүргізу жұмыстарын атқарады. «Қазгидромет» РМК – Қазақстанның негізгі гидрометеорологиялық қызметі болып табылады.

Оның негізгі міндеттері атмосфералық ауаның, жер үсті суларының және топырақтың сапасын бақылау мен бағалауды қамтитын экологиялық мониторинг жүргізу, қысқа, орта және ұзақ мерзімді ауа райы болжамдарын әзірлеу және тарату, сондай-ақ климат өзгерістерін зерттеу және бейімделу стратегияларын әзірлеу болып табылады. Сонымен қатар, «Қазгидромет» өзендер мен су қоймаларының гидрологиялық режимін бақылауды жүзеге асырады және көлік, ауыл шаруашылығы мен басқа да салаларға арналған арнайы метеорологиялық ақпарат ұсынады. «Қазгидромет» қызметі Қазақстан заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады және оның деректері экологиялық саясатты қалыптастыру мен қоршаған ортаны қорғау шараларын жоспарлау үшін маңызды негіз болып есептеледі[7]. Мысалы, 2024 жылдың басынан бері облыстық экология департаменті 239 сынама алып, 2769 талдау жүргізген. Нәтижесінде, 172 ауа сынамасының 14-інде зиянды заттардың шекті шоғырлануының асып кетуі анықталған. Сонымен қатар, 233 жоғары ластану және 5 экстремалды жоғары ластану жағдайы тіркелген. Ауаның күкіртсутегімен ластануына негізгі себепші нысандар ретінде «Атырау мұнай өңдеу зауыты» ЖШС, «ҚазТрансОйл» АҚ, «Квадрат» және «Тухлая балка» булану алаңдары, сондай-ақ қала ішіндегі кәріздік сорғы станциялары анықталды[8]. Осылайша, экологиялық мониторингтің тиімді жүргізілуі және нақты деректердің алынуы Атырау қаласындағы атмосфералық ауаның ластану деңгейін дәл анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері мұнай-газ өнеркәсібі мен басқа да өндіріс орындарының атмосфералық ауаның сапасына теріс әсер ететін негізгі факторлар екенін көрсетеді.

Атырау облысындағы атмосфералық ауа қабатының ластануының 3 негізгі көзін анықтауға болады. Біріншіден, өнеркәсіптік шығарындылар – мұнай өңдеу зауыттары мен мұнай-газ кен орындарынан бөлінетін зиянды газдар атмосфераға таралып, ауа сапасын төмендетеді. Екіншіден, автокөлік шығарындылары – қаладағы көлік қозғалысының қарқындылығы көмірқышқыл газы мен азот оксидтерінің ауадағы мөлшерін арттырады. Үшіншіден, тұрмыстық сектордың әсері – жеке секторда қатты отынды жағу нәтижесінде зиянды қосылыстардың бөлінуі атмосфералық ауаның ластануына әкеледі.

Атырау облысындағы атмосфералық ауа қабатының ластану көздерінің ішінде қала экологиясына елеулі зиян келтіретін сала – өнеркәсіп. Бұған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының статистикалық деректер базасы «Qaz.stat»[9] мәліметтеріне сілтеме жасай отырып, 1-кестедегі көрсеткіштерді келтіруге болады.

Стационарлық көздерден атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары

	Тұрақты көздерден атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары, мың тонна	Тазарту қондырғылары арқылы ұсталған және залалсыздандырылған ластаушы заттар, %	Атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары жан басына шаққанда, кг/адам жылына
2017:	 2 358	 92,3	 131
2021:	 2 408	 93	 127

Сурет 1 – Стационарлық көздерден атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары (2017–2021 жж.)

Берілген кестеде стационарлық көздерден атмосфералық ауаның ластаушы шығарындыларының 2017 және 2021 жылдардағы соңғы ресми мәліметтері көрсетілген. Кестеден байқалатыны, атмосфералық ауаның ластаушы шығарындыларының негізгі көзі өнеркәсіп саласы болып табылады, бұл саланың үлесі 2021 жылы 86,3%-ды құрайды. Оның ішінде ластанудың негізгі үлесі электр энергиясымен, газбен, бумен және ыстық сумен жабдықтау саласына тиесілі – 45%, өңдеу өнеркәсібінде – 35%, ал тау-кен өндіру

өнеркәсібінде – 17%. Сонымен қатар, көлік түтінінен атмосфераны ластау үлесі 4,8%-ды құрайды[10].

Атмосфералық ауа қабатының көлік шығарындыларымен ластануы – қазіргі таңда жаһандық деңгейде маңызды экологиялық проблема болып отыр. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, автокөліктердің жанармай жағу нәтижесінде бөлінетін газдар — әсіресе көміртегі тотығы (CO), азот оксидтері (NOx), ұшпа органикалық қосылыстар (VOC), күкірт диоксиді (SO₂) және қатты бөлшектер (PM2.5 және PM10) — ауа сапасына үлкен зиян келтіреді және адам денсаулығына қауіпті. Ластану механизмі: Автокөліктен бөлінетін шаңды және газ тәрізді заттар ауада химиялық реакцияларға түсіп, екінші реттік ластаушылар – мысалы, озон (O₃) және ультрадисперстік бөлшектер түзеді. Бұл бөлшектер тыныс алу жолдары арқылы өкпеге еніп қана қоймай, қан айналымы арқылы жүрек-қантамыр жүйесіне де әсер етеді. PM2.5 бөлшектері, мысалы, 2.5 микрометрден кіші болғандықтан, ағзаның биологиялық тосқауылдарынан өтіп, жүйелі ауруларға себеп болуы мүмкін[11]. АҚШ-та жүргізілген зерттеулерге сәйкес, көлік шығарындылары нәтижесінде пайда болған токсиндер адамның неврологиялық, тыныс алу, жүрек-қантамыр, репродуктивті және иммундық жүйелеріне теріс әсер етеді. Тіпті кейбір қосылыстар канцерогенді деп есептеледі[12]. Халықаралық Қатерлі Ісік Зерттеу Агенттігі[13], Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының құрамындағы ғылыми мекеме, 2012 жылы дизель қозғалтқыштарынан шығатын газдарды адамдар үшін канцерогенді, яғни қатерлі ісік тудыруы мүмкін заттар қатарына (1-топ) ресми түрде енгізді. Бұл шешім адамдардың өкпе қатерлі ісігіне шалдығу қаупі мен дизель түтініне ұзақ уақыт бойы ұшырауы арасындағы нақты байланысты дәлелдейтін көптеген эпидемиологиялық зерттеулерге негізделді. Агенттіктің мәлімдеуінше, дизель түтінінің құрамындағы PM2.5 бөлшектері мен түрлі химиялық қосылыстар адам ағзасына өте ұсақ деңгейде еніп, тыныс алу жолдарына ғана емес, қан айналым жүйесіне де елеулі зиян келтіреді. Бұл заттар әсіресе қалалық жерлерде көлік тығыздығы жоғары аймақтарда көптеп кездеседі. Автокөліктерден шығатын ластаушы заттар – тек экологиялық емес, сонымен қатар қоғамдық денсаулық сақтау саласындағы да маңызды мәселе. Сондықтан, Атырау секілді өнеркәсіптік қалаларда көлік шығарындыларын азайту үшін халықаралық тәжірибелер мен инновациялық жобаларды қолдану аса өзекті. Атырау қаласындағы атмосфералық ауаның ластануына автокөліктер де айтарлықтай үлес қосып отырғаны ресми деректермен расталып отыр. 2024 жылы жүргізілген тексерулер нәтижесінде, қаладағы 104 автокөліктің 18-інен зиянды заттардың шекті рұқсат етілген мөлшерден асып кетуі анықталған[14]. Бұл — ауа құрамындағы көміртегі тотығы, азот оксидтері сияқты қауіпті компоненттердің артуына әкеліп, тұрғындардың денсаулығына теріс әсер етеді. Осыған байланысты, көлік иелеріне ескерту жасалып, тиісті шаралар қабылданған. Атырау облыстық экология департаменті ауаның ластануын азайту үшін қосымша шаралар қабылдап жатыр. Атап айтқанда, атмосфералық ауаға мониторинг күшейтіліп, кәсіпорындарға экологиялық талаптар қатайтылды. Сонымен қатар, автокөліктерге экологиялық талаптарды сақтау бойынша түсіндіру және тексеру жұмыстары да қолға алынууда. Бұл проблемаға жауап ретінде Атырау қаласында бірқатар жобалар жүзеге асуда. Мысалы, қоғамдық көлікті газ отынына көшіру, «жасыл аймақтарды» кеңейту, экологиялық посттар орнату сияқты бастамалар бар. Бұл бағыттағы жұмыстарды күшейту арқылы көлік шығарындыларының әсерін азайтуға болады.

Атмосфералық ауаның автокөлік шығарындыларымен ластануы – әлем елдерінің экологиялық күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе Атырау қаласы үшін де аса маңызды, себебі қаладағы көлік санының өсуі және олардың басым бөлігінің іштен жану қозғалтқыштарымен жұмыс істеуі ауаның сапасына тікелей әсер етуде. Осыған байланысты, шетелдік тәжірибелер мен заманауи экологиялық жобалар Атырау қаласында да тиімді қолданылуы мүмкін. Мысалы, велосипед пен жаяу жүргіншілер инфрақұрылымын дамыту (Нидерланды, Дания тәжірибесі) Копенгаген қаласы «велосипедшілер қаласы» ретінде танымал. Мұнда тұрғындардың 50%-дан астамы күнделікті жұмысқа велосипедпен қатынайды. Қалада арнайы веложолалар, қауіпсіздік инфрақұрылымы мен жалға беру жүйесі дамыған. NOx және CO₂ секілді зиянды газдардың ауадағы концентрациясы айтарлықтай

азайған. Бұл тәжірибе Атырауда да көлікке деген тәуелділікті төмендету үшін пайдалы болар еді. Екінші ұсынысым, электромобильдер мен гибриді көліктерге көшу (Норвегия тәжірибесі) Норвегия үкіметі электрокөліктерді қолдау үшін салықтық жеңілдіктер, тегін тұрақтар, арнайы жолақтар ұсынуда. Соның нәтижесінде 2023 жылы жаңа тіркелген көліктердің 80%-ы электрмен жүретін автокөліктер болды. Қалалардағы ауа сапасы жақсарып, көміртек іздері қысқарған. Атырау қаласында да мұндай бағытта алғашқы қадамдар жасалып жатыр – электр зарядтау станциялары ашылып, KIA, Hyundai секілді компаниялар электрокөліктерді ұсынуда. Үшіншіден, ауа ластануын шешудің тиімді жолы ретінде қоғамдық көлікті экологияландыруды атап кетер едім. (Қытай – Шэньчжэнь мысалы) Шэньчжэнь – әлемдегі қоғамдық көліктің 100% электр қуатымен жүретін алғашқы мегаполисі. Бұл шешім ауаға бөлінетін көмірқышқыл газы мен басқа да зиянды заттардың көлемін бірнеше есеге азайтқан. Сонымен қатар, тұрғындардың қоғамдық көлікке деген сенімі артқан. Атырауда да қоғамдық көлік паркін жаңарту арқылы газбен немесе электрмен жүретін автобустарды енгізу экологиялық ахуалды жақсартуға сеп болмақ. Төртіншіден, «Төмен эмиссия аймақтары» жобасы (Германия, Ұлыбритания) Берлин мен Лондон секілді қалаларда ауаны ластайтын ескі көліктерге қала орталығына кіруге шектеу қойылған немесе арнайы алымдар енгізілген. Мұндай тәжірибе ауаның сапасын жақсартуға және халықтың экологиялық көліктерге көшуін ынталандыруға мүмкіндік берді. Атырауда да экологиялық ахуалы ауыр аудандарда осындай аймақтарды белгілеу ұсынылады. Осы тұста, Атырау қаласында бірқатар жобалар іске асырылуда:

- «Жасыл Атырау» жобасы аясында қала маңында ағаштар отырғызылып, жасыл белдеулер құру арқылы ластану деңгейін төмендету көзделген.

- Электромобильдерге арналған алғашқы зарядтау бекеттері орнатылуда (2023 ж. деректері бойынша).

- «Таза Kazakhstan» республикалық акциясы экологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған. Халықаралық тәжірибелер көрсеткендей, автокөлік шығарындыларының зиянын азайту үшін кешенді, жүйелі шешімдер қажет. Велосипед инфрақұрылымы, электрокөліктерді қолдау, қоғамдық көлікті жаңғырту және төмен эмиссия аймақтарын енгізу – Атырау үшін де өзекті әрі тиімді бағыттар болып табылады. Осындай жобаларды іске асыру арқылы қаланың атмосфералық ауа сапасын жақсартуға және тұрғындардың денсаулығын сақтауға болады. Алайда, Атырау қаласындағы атмосфералық ауаның ластануын азайту бағытында ұсынылған халықаралық тәжірибелер мен экологиялық жобаларды жүзеге асыру үшін ең алдымен қала ішіндегі инфрақұрылым мәселелерін шешу қажет. Атап айтқанда, жол сапасының төмендігі — бұл бағыттағы кез келген бастаманың жүзеге асуына айтарлықтай кедергі келтіреді.

Қала тұрғындарының айтуынша, Атырауда көп көшелерде әлі күнге дейін сапалы асфальт төселмеген. Асфальт төселген көшелердің өзінде жыл сайын қар ерігеннен кейін жолдарда шұңқырлар пайда болып, көлік қозғалысына едәуір қиындық тудырады. Мысалы, қаладағы орталық көшелерінің бірі - Сатпаев көшесінің жағдайы көктем мезгілінде айтарлықтай нашарлайды. Мұндай жағдайда велосипед жолақтарын дамыту немесе электромобильдер мен гибриді көліктерге көшу туралы бастамалардың тиімді жүзеге асуы екіталай. Сонымен қатар, Атырау қаласындағы қоғамдық көлік жүйесі де қазіргі экологиялық талаптарға сәйкес келмейді. Қала ішіндегі №1 және №4 бағыттарда қатынайтын автобустардың техникалық жағдайы сын көтермейді: олардың көбі тозығы жеткен, жиі бұзылады және ауаға зиянды заттарды көп мөлшерде бөледі. Автобус салонында дизель иісінің басым болуы жолаушыларға жайсыздық тудырып қана қоймай, адам денсаулығына да қауіп төндіреді. Бұл инфрақұрылымдық және көліктік мәселелердің түпкі себептерінің бірі ретінде жүйелі жемқорлықты атауға болады. Қазақстандағы мемлекеттік сатып алу жүйесі мен инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру кезінде қаржылық бұзушылықтардың жиі орын алуы - мәселенің шешімін кешіктіреді немесе сапасыз атқаруға алып келеді. БҰҰ-ның Даму бағдарламасы мен Transparency International мәліметтері бойынша, инфрақұрылым саласындағы жемқорлық жобалардың құны мен сапасына тікелей әсер етеді, нәтижесінде

халыққа тиімсіз шешімдер қабылданады. Осыған байланысты, Атырау қаласындағы экологиялық бастамаларды нәтижелі жүзеге асыру үшін алдымен жол-көлік инфрақұрылымын жүйелі түрде жетілдіру, қоғамдық көлікті жаңғырту және сыбайлас жемқорлықпен күресуді нақты іс-қимылдарға негіздеу қажет. Тек осындай жағдайда ғана халықаралық тәжірибелердің жергілікті деңгейде тиімді іске асуына мүмкіндік туады деп есептеймін.

Атмосфералық ауа қабатының ластануының үшінші факторы - тұрмыстық сектордың атмосфералық ауаға әсері, бұл да маңызды мәселе болып табылады, себебі сектордан шыққан зиянды шығарындылар көбінесе әртүрлі тұрмыстық іс-шараларға байланысты болады. Тұрмыстық сектордағы ластанудың негізгі көздеріне қатты отынмен (көмір, ағаш) жылыту, газбен жылыту және тұрмыстық қалдықтарды өңдеу жатады. Оған дәлел ретінде келесі статистикалық мәліметтерді келтіруге болады.



Сурет 2– Коммуналдық қалдықтардың жиналу көлемі, қайта өңделуі және оларды басқару инфрақұрылымы көрсеткіштері

Бұл бейнедегі мәліметтерден коммуналдық қалдықтардың көлемі де жыл өткен сайын артып жатырғанын байқауға болады. 2022 жылы қалдықтардың жалпы көлемі 3 млн. тоннаны құрады, бұл ретте қалдықтардың 13,5% қайта өңдеуге жіберілді. Өткен жылы коммуналдық қалдықтарды жинау мен шығаруды ұйымдастырумен 729 кәсіпорын айналысқан. Күйе мен көміртегі тотығы: Қатты отынды жағу кезінде бөлінетін күйе мен көміртегі тотығы (CO) ауа сапасын нашарлатуы мүмкін. Мысалы, Қазақстандағы ауылдық және қала маңындағы үйлерде көмір мен ағашты жылыту үшін пайдалану әлі күнге дейін кең таралған.

Бұл процестердің нәтижесінде, әсіресе қыста, ауаның қатты ластануы мүмкін.

Газбен жылыту: Газбен жылыту да тұрмыстық сектордың ауаға әсері болып табылады. Әдетте газбен жылыту жүйелерінен шыққан азот оксидтері (NOx) мен көміртегі тотығы да ауа сапасын бұзады. Газды пештер мен құрылғылардың тиімділігіне байланысты, кейде бұл жүйелердің дұрыс жұмыс істемеуі немесе пайдаланылуы да ластануға әкеледі.

Қалдықтарды өңдеу: Тұрмыстық қалдықтарды өңдеу мен жою кезінде ауаға зиянды газдар бөлінуі мүмкін. Мысалы, органикалық қалдықтардың шіруі кезінде метан газын бөледі, бұл да климаттың өзгеруіне әсер етеді. Қазіргі уақытта әлемде тұрмыстық сектордың әсерін азайту үшін әртүрлі шаралар қолданылып жатыр. Мысалы, Қытайдың ірі қалаларында тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу процестері жолға қойылған, ал Швеция сияқты елдерде мұндай қалдықтарды энергияға айналдыруға арналған экологиялық таза технологиялар кеңінен қолданылуда. Қазақстанда да осы бағыттағы жұмыстарды белсенді түрде жүргізу қажет, әсіресе экологиялық тұрғыдан таза энергия көздеріне көшуді ынталандыру арқылы. Тұрмыстық сектордың атмосфералық ауаға әсерін азайту үшін кешенді шаралар мен тиімді заңнамалар қажет.

Мақалада келтірілген деректер мен мәліметтер арқылы атмосфералық ауа ластануы қазіргі уақытта адам денсаулығына ең үлкен экологиялық қауіптердің бірі болып табылатынын дәлелдедім деп ойлаймын. Алайда келесі деректер арқылы, қоғамда сәнді ұранға айналған «экология», «атмосфералық ауаның ластануы» секілді сөздердің каншалықты

маңызды екенін және қазіргі таңда қаламыздың қандай қауіпті жағдайда екеніне тағыда назар аудартқым келеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ВОЗ) мәліметтері бойынша, 2019 жылы әлем халқының 99%-ы ауа сапасының ВОЗ ұсынған стандарттарына сәйкес келмейтін аймақтарда өмір сүрген[15]. Бұл көрсеткіш ластанудың кең таралғандығын және оның денсаулыққа тигізетін ауыр әсерін көрсетеді. Ластанған ауа көптеген ауыр ауруларға, оның ішінде инсульт, жүрек-қан тамырлары аурулары, өкпе рагы және тыныс алу жолдарының ауруларына (мысалы, астма) себеп болады. Әлемде әр жыл сайын 6,7 миллион адам ауа ластануынан қайтыс болады, оның 4,2 миллион өлімі тек атмосфералық ауаның ластануының тікелей нәтижесі болып табылады.Ластанудың әсіресе төмен және орташа табысты елдерде ауыр зардаптарға әкелетіні байқалады. 2019 жылы әлем бойынша тіркелген өлімдердің 89%-ы дәл осы елдерде болды, әсіресе Оңтүстік-Шығыс Азия мен Тынық мұхиттың батысындағы аймақтарда бұл көрсеткіш жоғары. Бұл статистика ластанудың әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан теңсіз әсерін айқын көрсетеді.Атмосфералық ауа ластануының негізгі көздерінен туындайтын әсерлерді азайту үшін кешенді шаралар қажет. Бұл шаралар экологиялық таза көлік түрлерін дамыту, ғимараттардың энергия тиімділігін арттыру, өнеркәсіптің экологиялық деңгейін жақсарту және коммуналдық қалдықтарды өңдеу жүйелерін жетілдіруді қамтиды. Сонымен қатар, таза энергиямен қамтамасыз ету жүйелерін енгізу арқылы ауаның ластануын азайтуға болады. Бұл шаралар әрбір елдің экономикалық және экологиялық жағдайына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Осылайша, атмосфералық ауа ластануының денсаулыққа тигізетін теріс әсерін азайту үшін кешенді және жүйелі тәсілдерді жүзеге асыру маңызды болып табылады. Ластанудың алдын алу үшін үкіметтің экологиялық саясатты нығайтуы, экологиялық таза технологияларды енгізу және қоғамдық білім беру саласында шаралар қабылдауы қажет. Бұл шаралар тек адам денсаулығын сақтау үшін ғана емес, сонымен қатар экологиялық жағдайды жақсартуға және тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен, Атырау қаласындағы атмосфералық ауаның ластану мәселесі бүгінде айрықша маңызға ие. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1бабында мемлекетіміздің ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі екені көрсетілген. Бұл құқықтық норма адам өмірінің сапасы мен денсаулығын сақтау мемлекет пен қоғамның басты міндеті екендігін айқындайды. Сондықтан, экологиялық ахуалды жақсарту, оның ішінде атмосфералық ауаны қорғау, қоғамның барлық мүшелерінің және мемлекеттің жауапкершілігіне жүктелген маңызды міндет болып табылады.Атырау қаласындағы экологиялық ахуал, әсіресе атмосфералық ауа қабатының ластануы, адамның денсаулығына айтарлықтай зиян келтіретін экологиялық факторлардың бірі. Осыған байланысты, мемлекет өз азаматтарының өмірі мен денсаулығын қорғауды қамтамасыз ету үшін экологиялық заңдарды нығайтып, олардың орындалуын бақылауды күшейтуі қажет. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде қоршаған ортаны қорғауға және халықтың денсаулығын сақтау мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған нормалар белгіленген. Атмосфералық ауа ластануының салдарын жою үшін, қоғамдық денсаулық сақтау жүйесінің қолдауымен экологиялық білім беру, заңнамалық шараларды күшейту және тұрғындарды экологиялық жауапкершілікке тарту қажет. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заңы бойынша экологиялық зиянды азайту үшін экологиялық жобалар мен инновациялық шешімдерге инвестициялар тартылуы тиіс. Атырау қаласында бұл мәселе өте өзекті болып отыр, себебі экологиялық жағдайдың нашарлауы тек ауаның сапасын ғана емес, сонымен қатар қала тұрғындарының денсаулығына да теріс әсер етеді. Сондықтан, мемлекеттік органдар, жергілікті билік және халықтың өзара ынтымақтастығы ауа сапасының жақсаруына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Сонымен қатар, қоғамның экологиялық мәдениетін қалыптастыру және экологиялық жауапкершілікке шақыру — бұл бағыттағы маңызды қадамдар. Мемлекет тарапынан жасалған барлық шаралар мен ұсыныстар қоғам тарапынан қолдау табуы керек, себебі тек бірлесе отырып ғана экологиялық проблемаларды шешуі мүмкін. .

Атырау қаласындағы атмосфералық ауаның ластануы мәселесін зерттеу барысында, тек экологияға қатысты ғана емес, сонымен қатар бірнеше басқа әлеуметтік және

экономикалық мәселелердің де өзара байланысы мен туындауы байқалды. Ластанудың салдарына шешім іздеу кезінде жемқорлық, инфрақұрылымдағы кемшіліктер, қоғамдық әділетсіздік, білім беру жүйесінің дамымауы, бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігінің шектеулігі, сондай-ақ өнеркәсіп ұйымдарының ақпаратты жасыру немесе қате мәлімет тарату сияқты күрделі мәселелердің орын алатындығын көруге болады. Мақала жазу барысында, Атырау облысының экологиялық мәселелеріне қатысты нақты және дәлелді ақпараттың өте аз екенін байқадым. Бұл өз кезегінде жергілікті халықтың мәселелерін шешуге бағытталған тиімді іс-шаралардың жетіспеуіне әкеліп соғуда. Қала тұрғындарының шағымдары күннен-күнге көбейіп, статистика бойынша олардың денсаулығының нашарлауы байқалады. Көптеген облыс тұрғындары мезгілдік аллергиямен зардап шегуде, бірақ бұл мәселе туралы нақты ғылыми зерттеу нәтижелері немесе деректер жоқ. Бұл жағдай экологиялық мониторинг пен ғылыми зерттеулердің жеткіліксіздігін көрсетіп отыр, әрі мемлекет тарапынан атқарылуы тиіс нақты қадамдар мен іс-шаралардың жоқтығын дәлелдейді. Сонымен қатар, қоғамның ақпараттандыру деңгейінің төмендігі мен бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігіне қатысты мәселелер, экологиялық проблемаларды шешуге кедергі келтіруде.

Қорытындылай келе, Атырау облысы Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің басты орталығы болып табылады және оның ел экономикасына қосып жатқан үлесі айтарлықтай зор. Әр жыл сайын облыс республикалық бюджетке триллиондаған теңге құяды, бұл қаржы еліміздің басқа өңірлерінің дамуына бағытталады. Атырау облысы – еліміздің екі негізгі донорлық өңірінің бірі, оның мұнайынан түскен қаражат Қазақстанның барлық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге көмектеседі. Мұнайдың бай қоры, энергия көздерінің молдығы, өндірістің дамуы Атырау облысын экономикалық тұрғыдан республиканың басқа өңірлеріне тәуелді етпей, оның өз табыстарымен көркейіп, дамытуға мүмкіндік беруі тиіс еді. Дегенмен, Атырау облысы осы үлкен экономикалық потенциалға қарамастан, өз халқының экологиялық және әлеуметтік жағдайын жақсартуға жеткілікті түрде назар аударылмай келеді. Мұнай өндіру мен оның өңделуінің салдарынан аймақтағы экологиялық жағдай күрт нашарлап, халықтың денсаулығына ауыр зардаптарын тигізуде. Мұнай өнеркәсібінен бөлек, облыс аумағында күрделі зерттеу мен қадағалауды қажет ететін объектілер бар. Олар Құрманғазы және Қызылқоға аудандарында орналасқан Азғыр және Тайсойған ядролық полигондарының проблемалары. Азғырда 1966-1977 жылдары 160-1500 метр тереңдікте 17 жерасты ядролық жарылыс болды. Жарылыстардың мақсаты гептил зымыран отыны мен радиоактивті қалдықтарға арналған қоймалардың тұз қабаттарына орналастыру болды. Жер астындағы жарылыстардың нәтижесінде 1,2 миллион шаршы метр бос орын пайда болды. Кейінірек бұл бос жерлер жер асты суларымен толтырылып, радиоактивті тұзды су пайда болды. Бұл жағдайда жер асты сулары жер үсті суларымен байланысты. Қазір полигон жеріндегі, сондай-ақ өсімдіктердің органикалық құрамындағы радионуклидтердің саны артып келеді. Ауыз судағы ауыр металдардың (кадмий, таллий, қорғасын) мөлшері нормадан бірнеше есе асады. Полигонға іргелес аумақта жеті елді мекенде 7,3 мыңнан астам адам тұрады. 1952 жылы ашылған Тайсойғанда жалпы ауданы 12,5 мың шаршы км астам аумақта 40 жыл ішінде әрқайсысы 5,3 тоннадан 300-ге жуық СС-20 баллистикалық зымырандары сыналды. 1966-1977 жылдары мұнда 24 жерасты ядролық жарылыс болды. Ұлы заттар топырақ пен өсімдіктерді ластады. Судағы қорғасын, кадмий, таллий, мыс және темір мөлшері рұқсат етілген деңгейден 10-15 есе асады. Қоршаған ортаның ластануына байланысты Қызылқоға ауданында жыл сайын онкологиялық аурулар, өкпе, жүрек және қан тамырлары аурулары бойынша көрсеткіштер өсуде. Семей ядролық полигонына теңесердей бұндай ауқымды проблеманың бар екендігінен тіпті кейбір жергілікті тұрғындарда бейхабар. Атырау облысы мұнайлы астана бола тұра, оның экологиялық жағдайының бұндай күйде болуы кем дегенде әділетсіз. Облыс табиғи ресурстарынан келген мол пайда республиканың барлық өңірлерін қамтамасыз етіп отырғанымен, осы жердің тұрғындары осы қаражаттан ешқандай шынайы пайда көрмей отыр. Бұл облыс халқы үшін шын мәнінде қастандыққа ұқсас жағдай болып отыр. Атырау облысы, еліміздің стратегиялық

маңызды аймағы, өзінің экологиялық мәселелерін шешу және тұрғындардың денсаулығын қорғау үшін әлдеқайда көбірек қолдауды қажет етеді. Мұнай өндіруші аймақтың тұрғындары, өздерінің табиғи байлығынан мол пайда көрмей, керісінше экологиялық апаттар мен аурулардың зардабын тартып отырса, бұл әділетсіздікке ғана емес, үлкен әлеуметтік қателікке айналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Султанғалиев М. Атырау занял первое место по загрязненности воздуха в стране // «Ақ Жайық». – 16.10.2024. – URL: <https://azh.kz/ru/news/view/107363>
2. Kursiv Media Kazakhstan. Аяа ластануы туралы материал. – URL: <https://kz.kursiv.media/kk/2024-03-27/qntd-lastanuy/>
3. EnergyProm. Уровень загрязнения атмосферного воздуха в промышленных городах. – URL: <https://energyprom.kz/articles/uroven-zagryazneniya-atmosfernogo-vozduhav-promyshlennyh-gorodah-tak-zhe-vysok-kak-i-pyat-let-nazad/>
4. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі: 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ. – URL: https://kodeksy.kz.com/amp/ka/ekologicheskij_kodeks/159.htm
5. ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігі. Ресми жаңалық. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/press/news/details/116626?lang=ru>
6. NIAS. Экологиялық деректер порталы. – URL: <https://niac.kz/kk/120741005015>
7. «Қазгидромет» РМҚ. Аяа райы және экологиялық көрсеткіштер. – URL: https://www.kazhydromet.kz/ru/weather/in_city/7/0
8. Құрмашева А. Атырауда атмосфералық ауаның ластануы бойынша жаңа деректер жарияланды // Atr.kz. – 11.12.2024. – URL: <https://atr.kz/zhylqortyndysy/atyrauda-atmosferalyq-auanyn-lastanuy-bojynsha-zhana-dereker-zhariialandy/>
9. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Экология және статистика. – URL: https://stat.gov.kz/news/ekologiya-zh-ne-statistika/?sphrase_id=273901
10. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Экология және статистика. – 05.06.2023. – URL: https://stat.gov.kz/news/ekologiya-zh-nestatistika/?sphrase_id=273901
11. United States Environmental Protection Agency (EPA). – URL: <https://www.epa.gov>
12. EPA. Research on health effects of mobile source pollution. – URL: <https://www.epa.gov/mobile-source-pollution/research-health-effects-exposure-risk-mobile-source-pollution>
13. International Agency for Research on Cancer (IARC). Diesel engine exhaust carcinogenic. – URL: <https://www.iarc.who.int/news-events/iarc-diesel-engine-exhaust-carcinogenic/>
14. ҚР Үкіметінің ресми сайты. Жаңалық. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/astana/press/news/details/464652>
15. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (WHO). Загрязнение атмосферного воздуха и здоровье человека. – URL: [https://www.who.int/ru/news-room/fact-shets/detail/ambient-\(outdoor\)-air-quality-and-health](https://www.who.int/ru/news-room/fact-shets/detail/ambient-(outdoor)-air-quality-and-health)

ӘОЖ 347.645.16:004.8

«ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ СОТ ЖҮЙЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ШЕКТЕУЛЕРІ»

Сабидуллина Айзада Зайдоллаевна
s.aizok06@gmail.com

«Құқық қорғау қызмет» білім бағдарламасының 3 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., сеньор-лектор -Тажгарина Б. Қ.

Адамды өзге тіршілік иелерінен ерекшелейтін қасиеттерінің бірі оның «интеллектісінің» болуы. Яғни «табиғи интелект» адамға туа біткен сәттен дариды және өмір бойы сол адамның тұлғасында болады. Интелект- латынның «intellectus», яғни түсіну, ойлау,

қабылдау деген сөзді білдіреді. Адамзатқа тән ақпаратты ойлау, түсіне білу және қорыту процесі болып табылады. Біздің жануарлардан ерекшелігіміз осы бір тұста байқалады. Бұл ерекше қасиет өзге тіршілік иелеріне дарымаған [1].

Технологиялар дамыған заманда әлем мен ғылымда әр түрлі жаңа өзгерістер орын алуда. Солардың бірі әрі бірегейі «жасанды интеллект». Ғалымдар жоғарыда аталған адамға тән қасиеттерді программалау және жүйелеу арқылы оны бағдарлама айналдыра білді. «Жасанды интеллект» - адамның интеллектуалды қызметінің нәтижелерімен салыстырылатын немесе олардан асып түсетін нәтижелерді қамтамасыз ететін, адамға тән когнитивті функцияларды имитациялай алатын функционалдық қабілет. Яғни, адамның қолдан жасаған туындысы десек те болады. Ол сан алуан ақпараттар жүйесін, әр түрлі тілдер мен математикалық есептеулерді де қамтиды. Адамның миы секілді өзіне берілген функцияны орындап, сізбен сөйлесе де алады [2].

Бүгінгі таңда жасанды интеллект қарқынды түрде өмірімізге еніп, сан алуан өзгерістер әкеліп жатыр. Ақыннан бастап, архитектор мамандығына дейін алмастырған бұл жасанды интеллект қай салада болмасын өз орнын табуда. Әлем елдері осы бір жасанды дүниені зерттеумен, оны тиімді пайдаланумен және жаңа нұсқаларын ойлап табумен айналысуда. Яғни, төрт күл дүние елдері үшін жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары өмірдің барлық саласына еніп, мемлекеттік басқару, денсаулық сақтау, білім беру және құқық салаларында кеңінен қолданылып келеді. Бұл ғылыми жұмысты жазудағы басты мақсатым: елімізде ЖИ-дің қарқынды әрі тиімді қолданылуына ықпалымды тигізу, сот жүйесіне жасанды интеллект технологияларын қолданудың теориялық және практикалық негіздеріне талдау жасау, сонымен қатар, құқықтық және этикалық шектеулерді айқындау арқылы құқықтық қолдану тәжірибесін жетілдіру жолдарын ұсыну болып табылады.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев жасанды интеллектіні дамыту мәселелерін кеңестер мен жиналыстарда жиі талқылап жүр. Осы орайда 2025 жылғы 11 тамызда Ақорда қабырғсында ЖИ дамыту жөнінде кеңес өткізілді. Аталған кеңесте мемлекет басшысы қазір дүние жүзінде жасанды интеллектінің қарқынды дамуына байланысты сипаты мүлде жаңа технологиялық өзгерістер болып жатқанын атап өтті. Президентіміз: «жаңа технология әлем елдерінің дамуына тікелей әсер етіп жатыр және ЖИ дамудың жаңа мүмкіндіктеріне есік ашады» - деп өз пікірін білдірді. Оның айтуынша Қазақстан алдағы бес жылдың ішінде цифрлық мемлекетке айналуы тиіс және бұл өзгермейтін мақсат болып қалмақ. Яғни жасанды интеллект тек бір саланың емес бүткіл саланың қозғаушы күші болуы қажет. ЖИ – Қазақстанның инновациялық дамуының, цифрлық түрде дербес болуының тірегі болып табылады. Мемлекет басшысының пікірімен толық келісемін. Өйткені, жаңа технологияларды игермей жаһандық бәсекеге төтеп беру мүмкін емес. Өзгелермен тереземіз тең болуымыз үшін, әлемдік қозғалыстан қапы қалмауымыз керек. Сондықтан да, президентіміз мемлекет басшысы ЖИ денсаулық сақтау саласында пайдалану керектігін көтерді. Осы орайда тек медицина саласына ғана емес, бүкіл салаларға пайдалы енгізе білу керек [3].

Жасанды интеллектті қарапайым тіршіліктен бөлек сот практикасында пайдалану мысалдары да қарастырылуда. Сот билігі тәуелсіз институт болып табылады. ЖИ-ді сот жүйесіне қолдану арқылы құқықтық жүйелердің тиімділігін арттыру мен сот процестерін автоматтандыру процесі жүзеге асырылады. Бұл жерде сотты ия болмаса сотқа қатысушы басқа тараптардың орнын алмастыру емес, керісінше оларға көмекші құрал ретінде пайдалану болып табылады. Әлем өзгерістер мен қозғалысқа толы. Осы қозғалыстан қапы қалмас үшін, жаңа технологияларды игеріп, оны оң жағынан пайдалана білуіміз қажет. Қытай, АҚШ, Канада сияқты алпауыт елдерде ЖИ арқылы сот процестерін өткізу пилоттық режимде жүзеге асырылуда.

Сот жүйесінде ЖИ қолдану – әділдікті қамтамасыз ету, шешім шығарудың жеделдігін арттыру және адам факторының ықпалын азайту мақсатында маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Осы орайда «Жасанды интеллект туралы» заңның 4-бабын, атап айтқанда, ЖИ саласындағы қоғамдық қатынастарды мемлекеттік реттеудің негізгі қағидаттарын басты назарға алуымыз қажет. Яғни, ЖИ қызметінің тиімді әрі пайдалы болуы

үшін заңдылық, әділдік пен теңдік, ашықтық пен түсініктілік, қауіпсіздік пен қорғалу, жауаптылық және бақылауда ұстау, адамның шешімдер қабылдауында оның саламаттығына, ерік-жігер бостандығына басымдық беру сынды қағидаттарға негізделу қажет. Мұндағы әр қағидаттың өзіндік мән-мағынасы мен атқаратын функциясы бар. Соған қарамастан олардың басты мақсаты мен міндеті бір болып қала бермек [2].

Цифрлық трансформация дәуірінде ЖИ технологияларын құқықтық жүйеге де белсенді түрде еніп келеді. Жасанды интеллекттің сот жүйесінде қолданылуы – жаңашылдық, ашықтық пен тиімділікті арттыруға жол береді. Дегенменде, оның құқықтық шектеулері мен тәуекелдері де аз емес. Мен бұл мақалада ЖИ-ді сот жүйесіне енгізудің халықаралық тәжірибесі, техникалық және құқықтық аспектілері, сондай-ақ Қазақстанға бейімдеу мүмкіндіктері жан-жақты қарастырдым. Әлемдік тәжірибеде ЖИ-дің сот жүйесінде қолданылуы сот істерін жүргізудің тиімділігі мен ашықтығын арттыруға, адами фактордың ықпалын азайтуға сеп болуда. Дегенмен, ЖИ-дің құқықтық шектеулері, этикалық және дербес деректерді қорғау мәселелері, жауапкершілік шекаралары әлі толық шешілген жоқ. Сондықтан да, осы мәселе қазіргі уақытта өзекті және талқылау мен зерттеуді талап етеді деп есептеймін. Өзекті мәселелерді талдау арқылы оның мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтап, болжаған дұрысырақ болады. Өйткені, өзекті мәселе көптің пікірін және ойын білу арқылы өз шешімін табады. Сондықтан да, ғалымдар, жас зерттеушілер мен магистрлер «жұмыла көтерген жүк жеңіл» деп, ғылыми зерттеу жұмыстарын жасау арқылы өз үлестерін қосады.

Соңғы он жылдықта әлемнің дамыған елдері сот жүйелерін цифрландыруға және жасанды интеллектті енгізуге ерекше көңіл бөлуде. 2019 жылы Еуропалық комиссия «Trustworthy AI» этикалық нұсқаулығын қабылдады, онда ЖИ-дің құқықтық жүйедегі рөлі мен шектеулері нақты айқындалған. АҚШ, Қытай, Сингапур, Эстония сынды елдер сот істерін автоматтандыру мақсатында ЖИ негізіндегі платформаларды осы нұсқаулыққа сай белсенді енгізуде. «Сенімді жасанды интеллектке» арналған этикалық нұсқаулыққа бұл Еуро Одақтың жасанды интеллекттің дамуы адамдарға зиян келтірмей, оларға қызмет етуін қамтамасыз етуге бағытталған нұсқаулық [4].

Жалпы жоғарда аталған нұсқаулыққа сай жасанды интеллект технологияларына 7 негізгі талап қойылған:

1. Адами және агенттік қадағалау
2. Техникалық беріктік және қауіпсіздік
3. Құпиялылық және деректерді басқару
4. Ашықтық
5. Кемсітушілікке жол бермеу және әділдік
6. Әлеуметтік және экологиялық әл-ауқат
7. Есеп беру

«Сенімді жасанды интеллектке» арналған ЕО-тың этикалық нұсқауларына көптеген елдер сүйенеді. Олардың қатарында Германия, Ұлыбритания, Италия, Франция, Нидерланд сынды дамыған мемлекеттер бар. Бұл елдер үшін Жасанды Интеллект бойынша жоғары деңгейлі сарапшылар тобы шығарған нұсқаулық басты назарға алынады. Қарап отырсақ, жоғарда аталған «Жасанды интеллект туралы» ҚР заңының қағидаттарымен ұқсастық бар. Жалпылама алғанда нұсқаулық әлем елдері үшін де пайдалы деп есептеймін.

АҚШ-тағы COMPAS жүйесі (Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions) сотталғандардың қайта қылмыс жасау тәуекелін бағалауда қолданылады. Бұл жүйе деректерді талдау арқылы шешім қабылдауға көмектеседі, алайда оның алгоритмдік алалаушылыққа ұшырау фактілері қоғамда қызу талқылануда. Бұл технологиялар АҚШ-тың Флорида, НьюЙорк, Висконсине штаттарында тұрақты іске қосылған. Қылмыстарды жасау тәуекелін анықтау арқылы, көптеген қылмыстардың алдын алуға болатыны анық. Бұл сот жүйесіндегі ЖИ қолданысының тек бір ғана көрінісі [5].

Эстонияда e-Justice платформасы арқылы ұсақ азаматтық істер автоматтандырылған режимде өтеді; 2022 жылы бұл жүйеде 7000-нан аса іс қарастырылды. e-Justice платформасы сот дауларын онлайн режимде қарастыруға мүмкіндік береді. Мұнда ЖИ-дің көмегімен талап-

арыздарды қабылдау, құжаттарды сараптау және шешім қабылдау процестері автоматтандырылған. Эстония - барлық цифрлық мемлекеттік қызметтер ұлттық (аймақтық емес) деңгейде сақталатын шағын ел. Жүйедегі қызметтер қатарына: сот құжаттарын электрондық түрде беру, медиация қызметтеріне қол жеткізу, азаматтық істі онлайн режимінде қозғау және т.б. қарастырылған. Бұл жаңажүйе азаматтардың уақытын үнемдеп, сот органдарының жұмысын айтарлықтай жеңілдетті [6].

Қытайда Supreme People's Court 2019 жылы ЖИ-ге негізделген интернет-соттарды іске қосты. Бұл соттарда дау-дамайлар виртуалды түрде қаралады, ал ЖИ-дің көмегімен дәлелдемелер мен құжаттардың шынайылығы анықталады. 2020 жылы Қытайдың интернет-соттарында 1,2 миллионнан астам іс қаралған. Қытай 2030 жылы ЖИ сот процесіне толық интеграциялауды көздеп отыр. Жасанды интеллектті қолданатын Кунпэн полиция тобы алаяқтықты анықтау, қылмыстың алдын алу және істерді тергеу үшін жүздеген жасанды интеллект модельдерін қолданады. Прокурорлар құжаттарды талдау, құжаттарды рәсімдеу және келіспеушіктерді анықтау үшін «Fiscal ai» жүйелері сияқты құралдарды, сондай-ақ айыптау үкімін шығару үшін «Xiao Baogong» сияқты платформаларды пайдаланады. Соттар фактілерді талдау, дәлелдемелерді тексеруді стандарттау және жазалау ауқымын ұсыну үшін «206» жүйесін және соған ұқсас платформаларды пайдаланады, ал «ақылды соттар» бастамалары құжаттарды тапсыру және істерді басқару процесін цифрландырады. Адвокаттар істерді зерттеу және нәтижелерді болжау үшін «Fa Xiaotao» сияқты құралдарды пайдаланады. Назар аударсақ, Қытай үшін ЖИ сот шешімін алмастырушы емес, керісінше тиімділікті арттыру құралы ретінде орныққан. Оған дәлел Қытай полиция офицері Сюй Чэньбоның сұхбаты: «Бұрын кейбір қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді анықтау және жинау қиынға соғатын. Алайда, жасанды интеллектті қолданатын полиция күдікті әрекеттерін тез анықтап, тани алды, ескертулерді тиімді шығарды және көптеген аспектілерде жедел көмек көрсетті». Яғни, ЖИ-ді қолдану қылмыстарды ашуда оң нәтижелер беріп жатыр. Куншань қылмыстық тергеу бөлімі бастығының орынбасары Хэ Юнляньның 2025 жылы қаңтар айында берген есебіне сәйкес: «ЖИ полиция жүйесі алаяқтық құрбандарына 32,4 миллион юаньнан астам қайтарып, тиімділікті бес еседен астам арттыра отырып, 609 телекоммуникациялық алаяқтық істерін шешуге көмектесті». Бұл кибер қылмыспен күресте үлкен көрсеткіштер деп есептеймін [7].

Қазақстанда ЖИ-ді сот істерін басқару, құжат айналымын автоматтандыру, дәлелдемелерді өңдеу және мәліметтерді сараптау, сот шешімдерінің болжамын жасау бағытында енгізу мүмкіндігі бар. Қазақстанда ЖИ-ді сот істерін басқару, құжат айналымын автоматтандыру, дәлелдемелерді тез өңдеу, болжамды аналитика жүргізу бағытында пайдалану мүмкіндігі бар. Әлемдік озық тәжірибелерді ескере отырып, ЖИ-ді пилоттық жоба ретінде енгізу ұсынылады. Мысалы, «Төрелік» ақпараттық жүйесінде электронды құжат айналымы, сот актілерінің деректер базасы қалыптастырылған. Бұл жүйеге ЖИ-ді интеграциялау арқылы істерді сұрыптау, ұқсас істерді автоматты түрде анықтау, шешім қабылдауды жылдамдату мүмкіндігі артады. Қылмыстық процестің сапасын арттыруға бағытталған электронды қылмыстық істі енгізу жобасы Астана қаласы Алматы ауданының №2 сотының базасында іске асырылды. Жоба шеңберінде Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі мен Сот органдарының «Төрелік» ақпараттық-талдамалық жүйесі интеграцияланды [8].

Жоба Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі арқылы тергеу және анықтау органдарының өтінішхатты қосымша материалдарымен бірге прокурорға келісу үшін электронды түрде ұсыну тәртібін регламенттейді. Егер өтінішхатты прокурор қолдаған жағдайда материалдар тергеу судьясына қарау үшін жолданады, оның нәтижесі бойынша прокурор мен сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыратын тұлға тергеу судьясының уәжделген хаттамасын электронды түрде алатын болады. Бұл пилоттық бағдарламаның ерекшелігі оның уақытты үнемдей отырып, қылмыстық процесті жеңілдетіп, оны объективті әрі толық ашуға мүмкіндік береді.

Елімізде 2025 жылы шілде айында азаматтарға арналған ЖИ құрал- LegalExpert.kz жобасы іске қосылған болатын. Бұл жобада онлайн заңгерлік көмек көрсетілетіндігін алға тартқым келеді. Бұл ел ішінде ЖИ негізінде құқықтық көмек ұсынылатын нақты бастамалардың бірі. Яғни бұл республикамыздағы ЖИ құралдарының құқықтық көмек көрсету саласына енгізіле басталғанының айқын көрінісі. Алдымыздағы жылдарда нақты жобалармен, ЖИ пилоттық жүйелерімен, ұсыныстар мен мүмкіндіктерге толы уақыттар болмақ. Өйткені мемлекет басшысы атап өткендей, еліміз фицрлық мемлекетке айналуы керек.

Қазақстан мен басқа елдерді салыстыра отырып қарасақ, дамыған мемлекеттер өз алдарына жаңа ЖИ жүйелерін құрастырып, оларды мемлекет қызметіне етене енгізуде. Соған қарамастан, біздің еліміде де пилоттық жобалар іске асырылып, еліміздің өзгелерден қалыс қалмауына барша әрекеттер жасалуда. Ондағы басты мақсат: өзгелермен тереземіз тең болып, саяси аренада бірдей дәрежеде бола алу. Сот процестеріне ЖИ біртіндеп енгізіп жатырғандығымыз да бұған дәлел.

ЖИ-дің техникалық мүмкіндіктеріне құжаттарды автоматты түрде классификациялау, істердің күрделілігін бағалау, процессуалдық шешімдер қабылдау жатады. Мысалы, сотқа келіп түскен талап-арыздарды жіктеу, ұқсас істерді анықтау, процессуалдық мерзімдерді автоматты түрде есептеу, құжаттардың толықтығын тексеру – осының бәрі ЖИ көмегімен тиімді орындалады.

Қазақстанда «Төрелік» жүйесінде істердің автоматты түрде тіркелуі, құжаттардың электронды түрде келіп түсуі, процессуалдық мерзімдердің автоматты түрде бақылануы енгізілген. Бұл автоматтандыруды одан әрі ЖИ-мен толықтыру арқылы сот жұмысының тиімділігі артады. Мысалы, ЖИ-дің көмегімен сот актілерінің жобасы автоматты түрде жасалып, судьяға ұсынылады. Эстонияда дауға байланысты негізгі деректер негізінде ЖИ шешім қабылдап, оны судья бекітеді. Осы тұстан Қазақстан мен шет елдік ЖИ арасындағы ұқсас тұстарды байқауымызға болады. Өйткені Қазақстан шет елдік практиканы бақылап, ондағы оқылықтарды қадағалап, соларды жібермеуге бар күшін салып жүр.

ЖИ-дің сот жүйесінде қолданылуы кезінде азаматтардың дербес деректерін қорғау ерекше маңызға ие. ҚР «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңына сәйкес, деректерді өңдеу тек заңда көзделген мақсаттарда, дербес деректер субъектісінің келісімімен жүргізілуі тиіс. Алгоритмдік алдын-ала бағыттылық (bias) тәуекелі де өзекті – ЖИ-дің шешімдерінде белгілі бір әлеуметтік топтарға қатысты алалаушылық орын алуы мүмкін. Мысалы, ProPublica зерттеуі бойынша, COMPAS жүйесі афроамерикалықтарға қатысты қатаң болжам жасаған. Қазақстанда ЖИ-ді енгізу барысында дербес деректерді қорғау, шешімдердің ашықтығы мен түсініктілігін қамтамасыз ету, алгоритмдердің әділдігін тексеру үшін арнайы бақылау тетіктерін енгізу қажет.

Осы орайда ЖИ-дің мүмкіндіктері мен қатар шектеулерін де қарауымыз қажет. ЖИ-ді қолдану барысында негізгі құқықтық олқылықтар – дербес деректерді өңдеу, азаматтардың жеке өміріне қол сұқпау, шешім қабылдаудағы ашықтық және жауапкершілікті анықтау мәселелері болып отыр. Еуропалық Одақтың 2021 жылғы «Artificial Intelligence Act» жобасында ЖИ-дің құқықтық тұрғыдан реттелуі, тәуекелдерді басқару, есептілік талаптары нақты көрсетілген. Қазақстан осы тәжірибені ескере отырып, арнайы заң қабылдауы тиіс.

ЖИ сот шешіміне әсер еткен жағдайда, жауапкершілікті кім көтереді: ЖИ жасаушы компания ма, сот органы ма, әлде бағдарламаны қолданған судья ма? ЖИ шешім қабылдау процесіне араласқанда, жауапкершілікті кім көтеретіні — ашық сұрақ. Программалаушы, ЖИ жасаушы компания немесе сот органы ма — заңдық тұрғыдан нақтылау қажет. Бұл – заңдық тұрғыдан шешімін таппаған сұрақтардың бірі. Мысалы, АҚШ-тағы COMPAS жүйесінің қателігі салдарынан заңсыз шешім қабылданған жағдайда, жауапкершілік жүктеу тетіктері әлі толық анықталмаған. Мүмкін болашақта, бұл мәслені қарастыру мақсатында, жобаны құрастырушыға не болмаса жауапты тұлғаға жауаптылық қарастыру керек.

Қазақстанда ЖИ-ді енгізу барысында дербес деректерді қорғау, шешімдердің ашықтығы мен түсініктілігін қамтамасыз ету, алгоритмдердің әділдігін тексеру үшін арнайы

бақылау тетіктерін енгізу қажет. Өйткені, қазіргі цифрлық заманда хакерлердің шабуылына тап болу қауіпі жоғары. Ондықтан деректер қауіпсіздігі жоғары болу керек. Шет мемлекеттерде қауіпсіздік басты назарға алынады. Өйткені жеке деректер қашанда болмасын қнды ақпарат және ол абсолютті қорғауға жатады.

ЖИ-ді енгізуді сот жүйесінің жекелеген салаларында пилоттық жобалар ретінде бастау тиімді. Мысалы, ұсақ азаматтық дауларды, әкімшілік айыппұлдарды, құжат айналымын автоматтандыру бағытында сынақ жүргізуге болады. Бұл кезеңде халықаралық тәжірибелерге сүйеніп, ЖИ-дің жұмысын тәуелсіз сарапшылар бағалап, нәтижелерін талдау қажет. 2023 жылғы «Жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасында» көрсетілгендей, пилоттық жобалар нәтижесі бойынша заңнамалық базаны жетілдіру, дербес деректерді қорғау жүйесін нығайту, алгоритмдік әділдік стандарттарын енгізу ұсынылады [9].

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсақ жасанды интеллектіні сот процесіне қолдану тиімді. Дегенменде онда мүмкіндіктер мен қауіптерді де дұрыс бағалай білуіміз қажет. ЖИ-ді сот жүйесіне енгізу барысында құқықтық және этикалық стандарттарды жетілдіру қажет. Біріншіден, ЖИ-дің шешімі тек көмекші құрал болуы, соңғы шешімді адам – судья қабылдауы тиіс. Екіншіден, ЖИ-дің алгоритмдері ашық әрі түсінікті болуы керек; азаматтар шешім қабылдау процесін түсіне алуы тиіс. Үшіншіден, дербес деректерді қорғау мен құпиялылық сақталуы міндетті.

Қазақстанда Еуропалық Одақтың (GDPR) тәжірибесіндегі нұсқаулықты негізге ала отырып, ЖИ-дің сот жүйесіндегі қолданылуын құқықтық тұрғыдан нақтылау, этикалық кодекстер қабылдау ұсынылады. Бұл ашықтықты, әділдікті және есептілікті қамтамасыз етеді. Өйткені нұсқаулыққа көптеген елдер сүйенеді. Нұсқаулыққа сай ЖИ-тің қызметін толық жүйелендіруге болады. Жасанды интеллектті сот жүйесінде қолдану – ашықтық пен тиімділікті арттыруға, әділдік принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Алайда, құқықтық шектеулер мен тәуекелдерді ескермей, ЖИ-ді толық енгізу теріс салдарға әкелуі мүмкін. Сондықтан, Қазақстан үшін ЖИ-ді кезең-кезеңімен, халықаралық тәжірибеге және ұлттық заңнамаға сүйене отырып енгізу, құқықтық және этикалық стандарттарды жетілдіру – басты міндет. Қазақстанның сот жүйесінде ЖИ-ді толыққанды енгізу бірқатар құқықтық, этикалық және техникалық мәселелерге тіреледі. Қазіргі заңнамада ЖИ-дің нақты мәртебесі, оны қолдану тәртібі, жауапкершілік шекаралары толықтай айқындалмаған. Дербес деректерді қорғау, шешім қабылдаудағы ашықтық, алгоритмдік алаушылық тәуекелдері – бұл мәселелерді шешу үшін арнайы құқықтық және этикалық стандарттар әзірлеу қажет. Сонымен қатар, ЖИ-дің сот шешіміне әсер етуіндегі жауапкершілік, яғни судьяның, бағдарламашының немесе ЖИ жасаушы компанияның ролін заң жүзінде нақтылау өзекті.

Қазақстанның ЖИ-ді сот жүйесіне енгізу тәжірибесін халықаралық тәжірибемен салыстыра отырып қарастырсақ, бірнеше маңызды тұжырым жасауға болады:

- Эстония ЖИ-ді сот жүйесіне тиімді енгізген елдердің бірі. Мұнда пилоттық жобалар сәтті іске асырылып, ұсақ азаматтық істер бойынша шешім қабылдау процесі толық автоматтандырылды. Бұл тәжірибе сот жүктемесін азайтып, азаматтарға қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, барлық процестердің ашықтығы мен алгоритмдердің әділдігіне баса назар аударылды.

- Қытай ЖИ-ді интернет-соттарда кеңінен қолданады. Мұнда істерді автоматтандырылған режимде қарастыру, дәлелдемелерді жылдам сараптау мүмкіндігі бар. Дегенмен, Қытайда ЖИ-дің шешімдерін бақылау және жауапкершілік мәселелері көбінесе мемлекеттік реттеуші органдардың құзырында. Бұл елде ЖИ-дің алгоритмдік ашықтығы мен шешімдердің әділдігіне қатысты сын-пікірлер жиі кездеседі.

- АҚШ-та ЖИ-ді сот жүйесінде қолдану тәжірибесі кең, бірақ алгоритмдік алдын-ала бағыттылық және әділдік мәселелері өзекті. COMPAS жүйесі арқылы қылмыстық істерде болжау жасау кезінде әлеуметтік топтарға қатысты әділетсіздік анықталған. АҚШ-тың бұл бағыттағы тәжірибесі ЖИ-ді қолдануда адам факторын, этикалық бақылауды және есептілікті сақтау қажеттігін көрсетті.

Қазақстан үшін шетелдік тәжірибелерден сабақ ала отырып, ЖИ-ді сот жүйесіне кезең-кезеңімен, пилоттық жобалар арқылы енгізу, халықаралық стандарттар мен ұлттық заңнама талаптарын ескеру аса маңызды. ЖИ-дің шешімдері тек кеңесші құрал ретінде қарастырылып, соңғы сөз адамда – яғни судьяда қалуы тиіс. Сонымен қатар, азаматтардың құқықтарын қорғау, деректердің құпиялылығын сақтау және алгоритмдердің әділдігін қамтамасыз ету – басты талаптардың бірі.

Қорыта айтқанда, ЖИ-ді сот жүйесіне енгізу Қазақстанда сот төрелігінің сапасын арттыруға, процестердің ашықтығы мен әділдігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл озық технологияны енгізу барысында халықаралық тәжірибені ескеріп, ұлттық заңнама мен құқықтық-этикалық стандарттарды жетілдіру міндеті алдыңғы қатарда тұруы тиіс. Тек осы жағдайда ғана ЖИ қоғам мен мемлекет мүддесіне толық қызмет ете алады.

Жасанды интеллектті сот жүйесіне енгізу – Қазақстанның цифрлық мемлекетке айналу жолындағы маңызды қадам. Алайда, бұл процесс тек техникалық тұрғыда емес, құқықтық және этикалық тұрғыдан да мұқият реттелуі қажет. ЖИ – сот төрелігінің сапасын арттыра алатын қуатты құрал, бірақ ол адамды алмастыратын емес, оны толықтыратын тетік болуы тиіс. Сот жүйесінің басты қағидасы – әділдік пен адам құқығының басымдығы — сақталған жағдайда ғана ЖИ технологияларының әлеуеті толық жүзеге асырылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — С. 480.
2. Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» Заңы: 2025 жылғы 17 қарашадағы № 230-VIII ҚРЗ.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Мемлекет басшысы жасанды интеллектті дамыту мәселелері жөнінде кеңес өткізді. — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-zhasandy-intellektini-damytu-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-117142> (қаралған күні: 22.04.2026).
4. European Commission. Ethics guidelines for trustworthy AI. — 08 April 2019. — URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (қаралған күні: 22.04.2026).
5. Brennan T., Dieterich W., Ehret B. Evaluating the Predictive Validity of the COMPAS Risk and Needs Assessment System // Criminal Justice and Behavior. — 2009. — Vol. 36. — P. 21.
6. European e-Justice Portal. My e-Justice space Estonia. — URL: https://e-justice.europa.eu/topics/taking-legal-action/my-e-justice-space/ee_en (қаралған күні: 22.04.2026).
7. Oxford Institute of Technology and Justice. China information (as at September 2025). — URL: <https://www.techandjustice.bsg.ox.ac.uk/research/china> (қаралған күні: 22.04.2026).
8. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының ресми сайты. Жоғарғы сот тергеу әрекеттерін электронды санкциялау бойынша пилоттық жобаны іске қосты. — URL: <https://sud.gov.kz/kaz/news/zhogargy-sot-tergeu-reketterin-elektrondy-sankciyalau-boyynsha-pilottyk-zhobany-iske-kosty> (қаралған күні: 22.04.2026).
9. Қазақстан Республикасында жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасы. — ҚР ЦДИАӨМ, 2023.
10. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — 4th ed. — 2020.
11. Goel R. AI in Law and Legal Practice: A Comprehensive View of 35 Current Applications. — Emerj, 2023.
12. Susskind R. Online Courts and the Future of Justice. — Oxford University Press, 2019.
13. United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). Digital Justice: Technology and the Internet of Disputes. — 2021.

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЛЫҚТЫҚ ЖҮКТЕМЕСІ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПӘРМЕНДІЛІК ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТЕНДІК ҮЙЛЕСІМІ”

Самат Әсем Дулатқызы

samatasem2@gmail.com

“Құқықтану” білім бағдарламасының 4 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., сеньор-лектор Сарсенова А.Б.

Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттердің экономикалық тұрақтылығы мен әлеуметтік дамуы көп жағдайда салық саясатының тиімділігіне байланысты. Қазақстан үшін де салықтық жүктеменің оңтайлы деңгейін анықтау – стратегиялық маңызы бар мәселе. Себебі, салықтар мемлекеттік бюджеттің негізгі кіріс көзі бола отырып, экономикалық процестерді реттеудің маңызды құралы болып табылады.

Салықтық жүктеме бір жағынан кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыруы тиіс, ал екінші жағынан қоғамдағы әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуі қажет. Осы екі мақсаттың үйлесімі аталған зерттеу тақырыбының өзектілігін арттырады.

Фискалдық жүйе кез келген мемлекеттің шаруашылық тұрақтылығы мен әлеуметтік өркендеуінің іргетасын қалайды. Қазақстан Республикасында салық саясаты мемлекеттік қазынаны құрудың басты тетіктерінің бірі бола отырып, экономикалық тиімділік пен қоғамдық әділдік арасындағы тепе-теңдікті ұстап тұруға бағытталған.

Соңғы жылдары еліміздегі салықтық салмақ салыстырмалы түрде тұрақты деңгейде қалып келеді. Мәселен, салықтық аударымдардың ЖІӨ-дегі үлесі 28,6%-ды құрайды. Сонымен қатар, Қазақстанда салық жүйесін жетілдіру мақсатында бірқатар жаңғыртулар жүзеге асырылуда. Олардың түпкі мақсаты – салықтық әкімшілендіруді оңтайландыру, бюджет кірістерін молайту және көлеңкелі экономиканың ауқымын тарылту.

Алайда, бұл өзгерістер ел шаруашылығына әртүрлі әсер етуде. Қазіргі уақытта жұртшылық арасында қызу талқыға түскен мәселелердің бірі – қосылған құн салығының (ҚҚС) мөлшерлемесін 12%-дан 16%-ға дейін өсіру бастамасы. Билік бұл шараны бюджет кірістерін арттыру мақсатында ұсынғанымен, экономистер мен кәсіпкерлер бұл қадамның бұқараның сатып алу қабілетіне және шағын және орта бизнеске кері әсер етуі мүмкін екенін алға тартады. Осы мақалада Қазақстандағы салықтық салмақтың ағымдағы ахуалы, ҚҚС мөлшерлемесін өсірудің ықтимал салдары, сондай-ақ шаруашылық пәрменділігі мен әлеуметтік әділеттілік арасындағы үйлесімділіктің сақталу мәселелері талданады.

1. Қазақстандағы салық жүйесінің қалыптасуы және құқықтық негіздері

Салық – бұл мемлекет бюджетінің кіріс бөлігін қалыптастырудың негізгі құралы, заңды және жеке тұлғалардан белгіленген мөлшерде және мерзімде міндетті түрде өндірілетін төлем. Салық жүйесін құрудың тірегі – Қазақстан Республикасының Конституциясы. Оның 35-бабында «заңмен белгіленген салықтарды, алымдарды және басқа да міндетті төлемдерді төлеу – әркімнің борышы әрі міндеті» деп шегеленген.

Жоспарлы директивалық экономикада мұндай тәжірибе болмағандықтан, Қазақстан Республикасында алғаш рет 1991 жылғы желтоқсанда «Салық жүйесі туралы» заң қабылданды. Бастапқыда республикалық, міндетті жергілікті және жергілікті салықтардан тұратын үш деңгейлі құрылым жасақталып, жалпы 43-тен астам салық түрі қолданыста болды.

Алайда бұл жүйенің күрделілігі, тұрақты құқықтық базаның жоқтығы және төлем қабілетсіздігі дағдарысы оның нәтижесіздігіне әкеп соқты. А.Б. Зейнельғабдиннің зерттеуіне сәйкес, бюджет пен бюджеттен тыс қорларға түскен салық түсімдерінің 52,3%-ы өндірістің өзіндік құны есебінен өндіріліп, бағаның негізсіз өсуіне және нарықтағы бәсекелестіктің шектелуіне тікелей әсер етті.

2. Лаффер қисығы және салықтық жүктеме шегі

Салықтық салмақтың артуы белгілі бір шектен асқаннан кейін кері әсер ете бастайды. Бұл құбылыс экономикалық ілімде А. Лаффердің салық қисығымен түсіндіріледі. Ол өз зерттеулерінде: «Тым жоғары салық мөлшерлемелері өндірісті ынталандырудың орнына, оны тежейді, нәтижесінде жалпы салық түсімдері төмендейді» – деп атап өткен.

Мөлшерлеме шекті деңгейден асқанда, салық төлеушілердің ауыртпалығы артып, бизнес субъектілері өндірісті шектеуге мәжбүр болады. Нәтижесінде салық базасы тарылып, бюджетке түсетін кірістер азаяды. Сонымен қатар, кәсіпкерлер мен азаматтар салықтық міндеттемелерін төмендету амалдарын қарастыра бастайды, бұл көлеңкелі экономиканың өршуіне әкеледі. Егер Қазақстанның салық саясаты салмақты оңтайлы деңгейде ұстап тұрмаса, бұл ел экономикасының дамуына дәл осындай кері әсерін тигізуі мүмкін.

3. ҚҚС мөлшерлемесін көтеру төңірегіндегі пікірталастар

Қазіргі таңда қоғамда Қосылған құн салығының (ҚҚС) пайыздық мөлшерлемесін 12%-дан 16%-ға дейін өсіру ұсынысы қызу талқылануда. Бұл мәселеде тараптардың көзқарастары қақ жарылды:

Бизнес өкілдері мен сарапшылардың пікірі: «Атамекен» ҰКП мәліметінше, кәсіпкерлер салық салмағының артуына қатты алаңдаулы. Сарапшылардың пайымдауынша, ҚҚС мөлшерлемесін айтарлықтай көтеру инфляцияның 4,5%-ға дейін өсуіне, ал ЖІӨ өсімінің жылына 2-3%-ға тежелуіне әкелуі ықтимал. Бұл тұтынушылық бағаларды шарықтатып, сұранысты азайтады.

Мемлекеттік органның көзқарасы: ҚР Үкіметі енгізілетін өзгерістердің бизнес үшін тиімді әрі әділ болатынын мәлімдейді. Мәселен, бақылау-қадағалау шараларынан гөрі салық төлеушілерді қолдау тәсілдерін нығайту, есеп беру мерзімін өткізіп алған кәсіпкерлерге алғашында айыппұл салмай, тек ескерту жасау және кәсіпкерлікті тоқтату рәсімдерін оңайлату сияқты жеңілдіктер ұсынылуда.

4. Мұнайға тәуелділік және әлеуметтік әділеттілік мәселесі

Қазіргі салық жүйесінің құрылымы ірі және шағын кәсіпкерлікке түсетін салмақтың әділетті бөлінуіне қатысты сұрақтарды туындатып отыр. Негізгі салық төлеушілер ретінде тау-кен және мұнай-газ саласындағы алпауыт кәсіпорындар ерекшеленеді. Мәселен, 2022 жылы бұл сектордан түскен салық көлемі шамамен 9,5 трлн теңгені құрады.

Алайда мұндай шикізаттық тәуелділік ұзақ мерзімді тұрақтылықты қамтамасыз ете алмайды. Сонымен қатар, қоғамда әділдік мәселесі де өткір тұр. Азаматтар: "Егер мемлекет салық мөлшерлемелерін ұлғайтса, неге жалақы, зейнетақы және әлеуметтік төлемдер де сол деңгейде өсірілмейді?" деген сұрақты жиі көтереді. ҚҚС мөлшерлемесінің көтерілуі табысының басым бөлігін азық-түлікке жұмсайтын бұқара үшін қосымша қаржылық жүктеме болып, әлеуметтік теңсіздікті одан әрі тереңдетуі мүмкін.

Қазақстандағы салықтық жүктемені оңтайландыру үшін Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына (ЭЫДҰ) мүше елдердің тәжірибесін зерделеу маңызды. Дамыған елдерде салық жүйесі тек қазынаны толтыру үшін емес, әлеуметтік теңсіздікті реттеу үшін қолданылады.

Прогрессивті салық шкаласы: Мәселен, Франция, Швеция және Германия сияқты елдерде табыс салығы прогрессивті шкала бойынша алынады. Яғни, табысы жоғары азаматтар көбірек салық төлейді, ал табысы төмен бұқараға жеңілдіктер беріледі. Бұл әлеуметтік әділеттіліктің жарқын үлгісі. Қазақстандағы жалпақ (тұрақты) 10% табыс салығы байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты азайтуға қауқарсыз.

Сараланған ҚҚС мөлшерлемесі: Көптеген Еуропа елдерінде ҚҚС мөлшерлемесі тауардың түріне байланысты сараланады. Азық-түлік, дәрі-дәрмек және кітаптар сияқты әлеуметтік маңызы бар тауарларға төмендетілген ҚҚС мөлшерлемесі (3-5%) қолданылады. Ал люкс тауарларға жоғары мөлшерлеме бекітілген. Қазақстанға ҚҚС-ты жалпылама 16%-ға көтергенше, осындай сараланған жүйені енгізу тиімдірек болар еді.

Жүргізілген зерттеулер мен деректерді талдау нәтижесінде Қазақстандағы салық жүйесінің қазіргі ахуалы мен оны жетілдіру бағыттары бойынша мынадай тұжырымдар жасалды:

- Қазақстанның мемлекеттік бюджеті шикізаттық емес сектордан гөрі мұнай-газ алпауыттарының түсімдеріне тым тәуелді. Бұл шаруашылық қауіпсіздігіне нұқсан келтіреді.
- ҚҚС мөлшерлемесін механикалық түрде 16%-ға дейін көтеру тұтыну нарығын тарылтып, халықтың әлеуметтік жағдайын қиындатуы мүмкін.
- Салықтық әкімшілендіруді жеңілдету және цифрландыру шағын бизнесті заңды айналымға шығарудың басты кепілі.

Осы тұжырымдарға сүйене отырып, Қазақстанның салық жүйесін жетілдірудің мынадай басым бағыттарын ұсынуға болады:

Экономиканы әртараптандыру: Салық түсімдерінің негізгі бөлігін шикізаттық сектор емес, өндеу өнеркәсібі, IT және ауыл шаруашылығы сияқты салалар қамтамасыз етуі тиіс. Бұл секторларға ұзақ мерзімді салықтық демалыстар беру қажет.

Салық ауыртпалығының әділ бөлінуі: Төмен табысты азаматтар үшін жеңілдіктер қарастыратын прогрессивті салық шкаласын енгізу қажет. Байлық салығын (luxury tax) енгізу арқылы әлеуметтік балансты сақтауға болады.

Кәсіпкерлікті қолдау: Шағын бизнес үшін бірыңғай жеңілдетілген салық режимдерін енгізу, стартаптарға салықтық жеңілдіктер беру маңызды. Салықтық есептілікті жеңілдету кәсіпкерлердің уақытын үнемдейді.

Әлеуметтік факторларды ескеру: Салықтық өзгерістердің халықтың сатып алу қабілетіне әсерін алдын ала бағалау және әлеуметтік төлемдерді инфляция деңгейімен синхрондау қажет.

Салық жүйесін цифрландыру: Блокчейн және жасанды интеллект технологияларын енгізу арқылы салықтан жалтару фактілерін автоматты түрде анықтауға болады. Бұл салықтық тексерулердің санын азайтып, ашықтықты қамтамасыз етеді.

Еуропалық озық мемлекеттердің тәжірибесі көрсеткендей, фискалдық бақылаудың тиімділігін қамтамасыз етудің басты алғышарты – салық төлеуші субъектілерді тәуекелдер деңгейіне қарай жіктеудің (сегменттеудің) пәрменді әдіснамалық аппаратының болуы. Аталған тәсілді қолдану фискалдық органдар қызметкерлерінің функционалдық жүктемесінің жоғары болуы жағдайында да бақылау іс-шараларының нәтижелілігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, бюджетке қосымша қаржылық түсімдерді есептеу тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар салық төлеушілердің құқыққа қайшы әрекеттерінің алдын алу (превентивті әсер ету) функциясы тұрғысынан да жоғары тиімділікті көрсетеді.

Салық жүйесі мен фискалдық органдардың эволюциялық даму үрдісі объективті факторлар жиынтығымен айқындалады. Жүргізілген эмпирикалық талдаулар мемлекеттік бюджеттің салықтық кірістерінің көлемі мен құрылымының қазіргі динамикасына тікелей тәуелділікті айғақтайды. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының салық жүйесіне тән іргелі деструктивті аспектілер ретінде мыналарды атап көрсетуге болады:

-Ұлттық экономиканың шикізат секторына экзогендік тәуелділігі;

-Еңбек ресурстарының құнына тікелей салмақ салатын салықтық жүктеменің шоғырлануы;

-Экономикалық қатынастардың көлеңкелі сегментінің ауқымдылығы.

Бұл факторлар мемлекеттің фискалдық әлеуетінің төмендеуіне және салықтық түсімдердің айтарлықтай қысқаруына әкеп соқтырады. Осы проблемалық бағыттарды нивелирлеу (жою) үшін шикізаттық емес сектордан түсетін кірістердің үлесін арттыру, сондай-ақ фискалдық міндеттемелерден қасақана жалтару және салықтық алаяқтық көріністерімен күрес аясында салықтық әкімшілендіру тетіктерін заңнамалық тұрғыдан қатаңдату талап етіледі.

Заңгерлік және құқықтық пайымдауларға сүйенсек, салық тек қазынаны толтыру құралы ғана емес, ол әлеуметтік әділеттілік пен экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ететін басты тетік болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанның мемлекеттік бюджетінің мұнай секторына шектен тыс арқа сүйеуі — стратегиялық тәуекел. Мұнай сарқылатын ресурс болғандықтан, бюджет түсімдерінің басқа көздерін, әсіресе шағын және орта бизнесті өркендету өмірлік маңызды қадам.

Шағын және орта кәсіпкерлікке қолайлы салықтық жағдай жасау — экономикалық өсімнің драйверіне айналуы тиіс. Сонымен қатар, салық саясаты халықтың нақты әлеуметтік жағдайымен ұштасуы қажет. Халық табысының деңгейін ескермей, ҚҚС секілді жанама салықтарды көтеру көлеңкелі экономиканың өршуіне және халықтың әлеуметтік жағдайының төмендеуіне алып келуі мүмкін.

Түйіндей келе, Қазақстандағы кез келген фискалдық реформа халықтың төлем қабілеттілігін, шағын бизнестің даму әлеуетін және бюджеттің тұрақтылығын теңдей ескеретін кешенді әрі әділ сипатта жүргізілуі тиіс. Мемлекет пен салық төлеуші арасындағы сенімді нығайту ғана тұрақты экономикалық өрлеуге жол ашады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Салық кодексі. – [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік: <https://adilet.zan.kz>
2. Ranking.kz. Қазақстандағы салықтық жүктеме туралы талдау. – [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік: <https://ranking.kz>
3. «Повышение ставки НДС в Казахстане: мнения экспертов» <https://www.zakon.kz/amp/finansy/6468680-povyshenie-stavki-nds-v-kazakhstane-mneniya-ekspertov.html>
4. OECD (2023). Tax Policy Reforms in Kazakhstan: Economic Impact and Prospects. – [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік: [https://www.oecd.org/Innovative Approaches in Agricultural Sustainability and Environmental Impact Management](https://www.oecd.org/Innovative-Approaches-in-Agricultural-Sustainability-and-Environmental-Impact-Management)
5. Досқалиев Е. Қазақстандағы салық реформалары және олардың экономикалық әсері // «Қаржы-қаражат» ғылыми журналы. – 2023. – №2. – 45-58 б.
6. ҚР Қаржы министрлігі. 2022 жылғы бюджеттік есеп және салықтық түсімдер бойынша талдау. – [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік: <https://www.minfin.gov.kz>
7. «Система налогообложения малого предпринимательства» мақала авторы: Е.Г.Демин, Журнал:Вестник КарГУ <https://articlekz.com/article/6028>
8. IMF (2024). Fiscal Policy and Taxation in Emerging Economies: The Case of Kazakhstan. – [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік: <https://www.imf.org>
9. Смағұлов А. Қазақстанда салықтық ауыртпалықты оңтайландыру жолдары // «Экономика және құқық» журналы. – 2024. – №3. – 112-126 б.
10. ҚР Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы салықтық түсімдер және ЖІӨ арақатынасы бойынша деректер. – [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік: <https://stat.gov.kz>

УДК 347.962

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СУДЬЯЛАРДЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ: ТЕОРИЯ, ЗАҢНАМА ЖӘНЕ ПРАКТИКА»

Сабырова Асылзада Жәнібекқызы

sabyrova0104@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD докторы, қауымдастырылған профессор -Орақбаев А.Б.

Мақалада Қазақстан Республикасында судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ететін құқықтық кепілдіктердің жүйесі кешенді зерттеледі. Судьялардың тәуелсіздігінің теориялық негіздері, конституциялық және заңнамалық кепілдіктер, ұйымдастырушылық тетіктер талданады. Ерекше назар судьялардың материалдық және әлеуметтік кепілдіктеріне, иммунитет институтына, тәртіптік жауапкершілік тетіктеріне аударылады. Автор судьялардың тәуелсіздігін іске асырудың қазіргі практикасын зерттейді, өзекті

проблемаларды анықтайды және құқықтық реттеуді жетілдіру жолдарын ұсынады. Халықаралық стандарттарға салыстырмалы талдау жүргізіледі және шетелдік тәжірибені бейімдеу мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері бойынша судьялардың тәуелсіздігін нығайтудың кешенді бағдарламасы ұсынылады.

Сот билігінің тәуелсіздігі құқықтық мемлекеттің іргетасы және демократиялық қоғамның қажетті белгісі болып табылады. Судьялардың тәуелсіздігі әділ сот төрелігін қамтамасыз етудің негізгі шарты ретінде конституциялық құндылық мәртебесіне ие. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері сот жүйесін реформалау және судьялардың тәуелсіздігін нығайту бағытында маңызды қадамдар жасалды. Алайда қазіргі кезеңде судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ететін құқықтық кепілдіктердің жүйесін кешенді талдау және олардың іс жүзінде іске асырылуын бағалау өзекті міндет болып қала береді.

Судьялардың тәуелсіздігінің теориялық негіздері әлемдік конституционализм мен құқықтық мемлекет теориясының дамуымен тығыз байланысты. Билік бөлінісі доктринасы заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің бір-бірінен тәуелсіздігін және өзара теңгерімін қарастырады [1]. Сот билігінің тәуелсіздігі мемлекеттік биліктің басқа тармақтарынан, саяси партиялардан, қоғамдық бірлестіктерден және жеке тұлғалардан тәуелсіз әрекет ету мүмкіндігін білдіреді.

Судьялардың тәуелсіздігі объективтік және субъективтік аспектілерді қамтиды. Объективтік тәуелсіздік институционалдық кепілдіктерді, сот жүйесінің ұйымдастырылуын, судьяларды тағайындау және босату тәртібін, материалдық және әлеуметтік кепілдіктерді қамтиды [2]. Субъективтік тәуелсіздік судьяның ішкі сенімділігін, сыртқы қысымға төтеп беру қабілетін, кәсіби этика нормаларын сақтауды білдіреді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы судьялардың тәуелсіздігінің конституциялық негіздерін белгілейді. Конституцияның 75-бабы судьяның тәуелсіздігін және оның тек Конституцияға және заңға ғана бағынатынын бекітеді [3]. Судьяға кез келген араласу заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады. Конституциялық деңгейде судьялардың тәуелсіздігін бекіту оның іргелі сипатын және мемлекет пен қоғам үшін маңыздылығын көрсетеді.

Конституциялық кепілдіктер жүйесі судьялардың өкілеттіктерін тоқтату негіздерін де қамтиды. Судьяның өкілеттігі тек заңда көзделген жағдайларда және тәртіппен ғана тоқтатылуы мүмкін, бұл судьяларды ерікті босатудан қорғайды. Судьялардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы арнайы мәртебесі де конституциялық деңгейде реттеледі.

«Соттар және судьялардың мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ететін кепілдіктердің жүйесін нақтылайды және дамытады [4]. Заң судьялардың тәуелсіздігінің қағидасын іске асырудың ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктерін белгілейді. Судьялардың тәуелсіздігі қағидасы сот ісін жүргізудің барлық сатыларында және барлық сот инстанцияларында қамтамасыз етілуі тиіс.

Судьялардың тәуелсіздігінің ұйымдастырушылық кепілдіктері судьяларды іріктеу, тағайындау және қызметтен босату тәртібін қамтиды. Қазақстанда судьяларды тағайындау аралас жүйесі қолданылады: алғаш рет судьялыққа ұсынылатын кандидаттар Жоғары сот кеңесінің ұсынысы бойынша Президент тағайындайды [5]. Бұл жүйе кәсіби іріктеуді қамтамасыз етуге және саяси ықпалды азайтуға бағытталған.

Судьялардың өкілеттіктерін тоқтатудың нақты негіздері заңда тұжырымдалған және шектеулі сипатта болады. Судьяны қызметінен босату тек заңда көзделген жағдайларда және арнайы рәсімді сақтай отырып ғана мүмкін. Судьяларды тәртіптік жауапкершілікке тарту ерекше тәртіппен жүзеге асырылады және Жоғары сот кеңесінің құзыретіне жатады, бұл атқарушы билік органдарының ықпалын болдырмайды [6].

Судьялардың материалдық және әлеуметтік кепілдіктері тәуелсіздіктің маңызды элементі болып табылады. Судьялардың лауазымдық айлықақысы жоғары деңгейде белгіленеді және төмендетілуі мүмкін емес. Судьяларға қосымша әлеуметтік кепілдіктер

беріледі: тұрғын үймен қамтамасыз ету, медициналық қызмет көрсету, зейнетақымен қамтамасыз ету [7]. Бұл кепілдіктер судьялардың экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етеді және сыртқы қысымға төзімділікті арттырады.

Судьялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәуелсіздіктің ерекше аспектісі болып табылады. Заңнама судьяларға, олардың отбасы мүшелері мен мүлкіне қол сұғушылыққа қарсы күшейтілген қорғауды қарастырады. Судьяларды, олардың отбасы мүшелерін және мүлкін қорғау жөніндегі шаралар мемлекеттік органдардың міндеті болып табылады [8]. Қауіп-қатер жағдайында судьяларға арнайы қорғау шаралары қолданылуы мүмкін.

Судьялардың процестік тәуелсіздігі істі қарау барысында кез келген араласудан босатылуды білдіреді. Судья істі дербес қарайды және тек Конституцияға мен заңға негізделген өз ішкі сенімділігіне сүйенеді. Судьяға істі қарау барысында нұсқаулар беруге, ұсыныстар жасауға немесе басқа түрде ықпал етуге тыйым салынады [9]. Мұндай әрекеттер қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғады. Сот отырысының ашықтығы принципі судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып табылады. Сот процесінің жариялылығы қоғамдық бақылауды қамтамасыз етеді және судьяларға заңсыз ықпал ету әрекеттерін жариялайды. Занда көзделген жағдайларды қоспағанда, сот отырыстары ашық өткізіледі және кез келген адам оларға қатыса алады [10].

Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуде Жоғары сот кеңесінің рөлі ерекше. Жоғары сот кеңесі судьялардың кәсіби қауымдастығының жоғары органы ретінде судьялардың мүдделерін білдіреді және олардың тәуелсіздігін қорғайды. Кеңес судьяларды іріктеу, аттестаттау, тәртіптік жауапкершілікке тарту мәселелерін қарайды [11]. Жоғары сот кеңесінің құрамына судьялардың өкілдері басым болады, бұл оның тәуелсіздігін қамтамасыз етеді.

Судьялардың иммунитеті тәуелсіздіктің маңызды кепілдігі болып табылады. Судьяны қылмыстық жауапкершілікке тарту, қамауға алу, ұйқамақ орындарына мәжбүрлеп әкелу, әкімшілік жауапкершілікке тарту ерекше тәртіппен жүзеге асырылады. Судьяға қатысты қылмыстық іс қозғау үшін Жоғары сот кеңесінің келісімі қажет [12]. Бұл кепілдік судьяларды негізсіз қудалаудан қорғайды және олардың тәуелсіздігін нығайтады.

Судьялардың этикалық стандарттары тәуелсіздікті қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылады. Судья этикасының кодексі судьялардың мінез-құлқының стандарттарын белгілейді және тәуелсіздік, объективтілік, әділдік қағидаларын нақтылайды [13]. Судьялар саяси қызметпен айналысуға, саяси партияларға мүше болуға, кәсіпкерлікпен айналысуға құқылы емес. Бұл шектеулер судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге және мүдделер қақтығысын болдырмауға бағытталған.

Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етудің халықаралық стандарттары ұлттық заңнамаға маңызды әсер етеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Судьялардың тәуелсіздігі туралы негізгі қағидалары (Бангалор қағидалары) судьялардың мінез-құлқының халықаралық стандарттарын белгілейді [14]. Еуропалық стандарттар судьялардың тәуелсіздігіне жоғары талаптар қояды және ұлттық сот жүйелерін реформалаудың бағдарлары болып табылады. Қазақстанның судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету саласындағы халықаралық міндеттемелері ұлттық заңнаманың дамуына ықпал етеді. Қазақстан Республикасы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияның қағидаларын мойындайды және Еуропалық Кеңеспен белсенді ынтымақтастықты жүзеге асырады. Халықаралық ұйымдардың ұсынымдары сот реформаларын жүргізу кезінде ескеріледі.

Судьялардың тәуелсіздігін іске асыру практикасы теориялық қағидалар мен заңнамалық нормалардың нақты жүзеге асырылуын көрсетеді. Соңғы жылдары Қазақстанда судьялардың тәуелсіздігін нығайту бағытында бірқатар шаралар қабылданды. Сот жүйесін реформалау, судьяларды іріктеу рәсімдерін жетілдіру, материалдық кепілдіктерді арттыру, электрондық сот жүйесін енгізу судьялардың тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған маңызды қадамдар болды [15]. Сот ісін жүргізудің электрондық жүйесінің енгізілуі судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етудің жаңа мүмкіндіктерін ашты. Істерді кездейсоқ бөлу жүйесі судьяларға заңсыз ықпал ету мүмкіндіктерін азайтады және сот процесінің объективтілігін

арттырады. Электрондық сот отырыстарын жүргізу және сот шешімдерін жариялау ашықтықты қамтамасыз етеді және қоғамдық бақылауды күшейтеді.

Судьялардың кәсіби даярлығы мен біліктілігін арттыру жүйесі тәуелсіздіктің маңызды кепілдігі болып табылады. Қазақстанда судьяларды даярлау және олардың біліктілігін арттырудың жүйелі жұмысы жүргізіледі. Әділет академиясы судьяларды даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру жөніндегі негізгі оқу орны болып табылады. Жоғары кәсіби деңгей судьяларға сапалы және дәлелді шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етудің өзекті проблемалары қазіргі кезеңде сақталып отыр. Атқарушы биліктің сот жүйесіне ықпалы әлі де толық жойылмаған. Судьяларды тағайындау рәсімінде Президенттің шешуші рөлі сот билігінің тәуелсіздігі туралы сұрақтар туғызады. Судьялардың материалдық кепілдіктері жоғары деңгейде болғанымен, өңірлер арасындағы айырмашылықтар сақталып отыр.

Қоғамдық сенімнің жеткіліксіздігі судьялардың тәуелсіздігін іске асырудың маңызды кедергісі болып табылады. Социологиялық зерттеулер сот жүйесіне деген халық сенімінің төмен деңгейін көрсетеді. Сыбайлас жемқорлық туралы қабылданған пікірлер, сот шешімдерінің сапасына наразылық, сот процестерінің ұзақтығы қоғамдық сенімсіздікті тудырады. Сот жүйесіне деген сенімді арттыру судьялардың тәуелсіздігін нығайтудың қажетті шарты болып табылады. Судьялардың жауапкершілігі мен тәуелсіздіктің арақатынасы теориялық және практикалық мәселе болып қала береді. Тәуелсіздік жауапсыздықты білдірмейді. Судьялар өз шешімдері үшін жауапты болуы тиіс, бірақ бұл жауапкершілік тәуелсіздікті бұзбауы керек. Тәртіптік жауапкершілік тетіктері объективті және әділ болуы, судьяларды заңсыз қысымнан қорғауы тиіс.

Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі институционалдық тетіктерді жетілдіру қажеттілігі анық. Жоғары сот кеңесінің құзыретін кеңейту, оның құрамында судьялардың үлесін арттыру, кеңестің шешімдеріне сот тәртібімен шағым жасау мүмкіндігін қарастыру ұсынылады. Судьяларды тағайындау рәсімдерін демократияландыру, қоғамдық қатысуды арттыру сот билігінің легитимділігін нығайтуға ықпал етеді. Судьялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру өзекті міндет болып табылады. Судьяларға және олардың отбасы мүшелеріне қатысты қауіп-қатер жағдайларының өсуі күшейтілген қорғау шараларын қажет етеді. Арнайы қорғау бағдарламаларын әзірлеу, техникалық қорғау құралдарын жетілдіру, құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылды күшейту қажет. Судьялардың әлеуметтік кепілдіктерін одан әрі дамыту тәуелсіздікті нығайтудың маңызды бағыты болып табылады. Судьялардың еңбекақысын нарықтық жағдайларға сәйкес индексстеу, тұрғын үймен қамтамасыз етуді жеделдету, медициналық қызмет көрсетудің сапасын арттыру, зейнетақы кепілдіктерін жақсарту қажет. Өңірлік айырмашылықтарды жою және барлық судьяларға тең жағдайлар жасау принципі сақталуы тиіс.

Сот актілерін орындаудың тиімділігін арттыру судьялардың тәуелсіздігін нығайтудың жанама факторы болып табылады. Сот шешімдерінің орындалмауы немесе кешіктіріліп орындалуы сот билігінің беделін төмендетеді және судьялардың тәуелсіздігін іске асыруды қиындатады. Атқарушылық іс жүргізу жүйесін реформалау, сот шешімдерін мәжбүрлеп орындату тетіктерін жетілдіру қажет.

Судьялардың кәсіби қауымдастығын дамыту тәуелсіздікті қамтамасыз етудің маңызды бағыты болып табылады. Судьялар қауымдастығы корпоративтік мүдделерді білдіруі, судьялардың құқықтарын қорғауы, кәсіби этика стандарттарын қалыптастыруы тиіс. Қауымдастықтың дербестігі мен өзін-өзі басқаруы судьялардың тәуелсіздігін нығайтады.

Судьялардың тәуелсіздігі туралы ақпараттық саясатты жетілдіру қоғамдық түсініктерді қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады. Сот жүйесінің жұмысы туралы ашықтық, судьялардың тәуелсіздігінің маңыздылығы туралы түсіндіру жұмысы, БАҚ-пен конструктивті диалог қоғамдық сенімді арттыруға ықпал етеді. Сот шешімдерін жариялау және олардың негіздемелерін түсіндіру сот билігінің ашықтығын қамтамасыз етеді.

Салыстырмалы құқықтық талдау басқа мемлекеттердің озық тәжірибесін зерттеуді және оны ұлттық жағдайларға бейімдеуді қажет етеді. Еуропалық мемлекеттердің судьяларды сайлау жүйелері, сот өзін-өзі басқару органдарының құрылымы, тәртіптік жауапкершілік тетіктері Қазақстан үшін қызығушылық тудырады. Алайда шетелдік тәжірибені механикалық көшіру емес, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып шығармашылық бейімдеу қажет.

Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету бағытындағы болашақ реформалар кешенді тәсілді қажет етеді. Заңнамалық өзгерістер институционалдық реформалармен, материалдық-техникалық базаны нығайтумен, кадрлық саясатты жетілдірумен, қоғамдық сананы өзгертумен үйлесуі тиіс. Тек жүйелі және үйлесімді шаралар ғана нақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында судьялардың тәуелсіздігінің құқықтық кепілдіктерінің жүйесі қалыптасқан және үнемі дамып отыр. Конституциялық негіздер, заңнамалық кепілдіктер, ұйымдастырушылық тетіктер, материалдық және әлеуметтік кепілдіктер судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етудің кешенді жүйесін құрайды. Алайда іс жүзінде тәуелсіздікті іске асыру әлі де бірқатар проблемаларға тап болады.

Судьялардың тәуелсіздігін нығайту үздіксіз процесс болып табылады және мемлекеттің, қоғамның, сот қауымдастығының үнемі назарында болуы тиіс. Заңнаманы жетілдіру, институттарды дамыту, қоғамдық сенімді арттыру, халықаралық стандарттарды енгізу осы процестің негізгі бағыттары болып табылады. Тек тәуелсіз сот ғана әділ сот төрелігін қамтамасыз ете алады және құқықтық мемлекет құрудың негізі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Монтескье Ш.Л. Заңдар рухы туралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2018. – 680 б.
2. Сарсенов А.М. Сот билігінің тәуелсіздігі: теориялық-құқықтық аспектілер. – Астана: Фолиант, 2020. – 456 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
4. «Соттар және судьялардың мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы (2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132-ІІ, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2000.
5. Нұрғалиев Б.К. Судьяларды тағайындау жүйесі: салыстырмалы талдау // Заң және мемлекет. – 2021. – № 2. – 34-42 б.
6. Абдрахманова Г.Ж. Судьялардың тәртіптік жауапкершілігі: теория және практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 298 б.
7. Төлеубекова Б.Х. Судьялардың әлеуметтік кепілдіктері Қазақстанда және шетелдік тәжірибе // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2020. – № 3. – 56-64 б.
8. «Қазақстан Республикасындағы судьялардың, прокурорлардың, тергеушілердің, анықтаушылардың және олардың жақын туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2000 жылғы 5 шілдедегі № 76-ІІ). – Астана, 2000.
9. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V, 362-бап). – Астана, 2014.
10. Бекмағамбетов А.Б. Сот ісін жүргізудің ашықтығы принципі және оның іске асырылуы. – Астана: Аділет, 2020. – 267 б.
11. Жанузакова Л.Т. Жоғары сот кеңесі: құқықтық мәртебесі және өкілеттіктері // Әділет. – 2019. – № 4. – 23-31 б.
12. Мұхамеджанов Э.Б. Судьялардың иммунитеті: кепілдік пен жауапкершілік арақатынасы // Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының Бюллетені. – 2021. – № 1. – 45-53 б.
13. Қазақстан Республикасы судьяларының Этика кодексі (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2000 жылғы 18 қаңтардағы № 1 қаулысымен бекітілген, өзгерістермен). – Астана, 2000.

14. Судьялық мінез-құлықтың Бангалор қағидалары (БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комиссиясының 2006 жылғы 27 шілдедегі 2006/23 қаулысымен мақұлданған). – Женева, 2006.
15. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасының 2020-2025 жылдарға арналған сот-құқықтық реформасы туралы есебі. – Астана, 2023. – 234 б.

УДК 364.65:342.7

**«ЗАЩИТА ПРАВ СОЦИАЛЬНО УЯЗВИМЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ:
ИНВАЛИДЫ, ПОЖИЛЫЕ ЛЮДИ, ДЕТИ – ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ,
СОЦИАЛЬНЫЕ ГАРАНТИИ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ»**

Сапарғалиева Любовь Анатольевна

kalievk@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, к.ю.н., профессор Алтынбасов Б.О.

В статье исследуются правовые механизмы защиты, социальные гарантии и проблемы реализации прав социально уязвимых групп населения в Республике Казахстан: инвалидов, пожилых людей и детей. Анализируются конституционные и международно-правовые основы защиты прав, специальное законодательство, система социальных гарантий для каждой категории. Особое внимание уделяется проблемам практической реализации прав: недостаточному финансированию, ограниченной доступности социальных услуг, дискриминации, бюрократическим барьерам. Автор предлагает комплексную программу совершенствования системы защиты прав уязвимых групп, включающую модернизацию законодательства, увеличение финансирования, развитие доступной среды и инклюзивного образования, повышение качества социальных услуг, преодоление дискриминации, усиление координации между государственными и негосударственными субъектами. В статье подчеркивается необходимость перехода от патерналистской модели социальной защиты к модели, основанной на правах человека и активном участии самих уязвимых групп в решении своих проблем.

Защита прав социально уязвимых групп населения представляет собой одну из важнейших задач социального государства и является показателем уровня развития общества. Инвалиды, пожилые люди и дети относятся к категориям граждан, которые в силу объективных причин нуждаются в особой защите и поддержке со стороны государства и общества. Современное законодательство Республики Казахстан содержит развитую систему правовых норм, направленных на защиту прав этих категорий населения, однако практическая реализация законодательных гарантий сталкивается с многочисленными проблемами [1]. Анализ правовых механизмов защиты, социальных гарантий и проблем их реализации позволяет выявить пути совершенствования системы социальной защиты уязвимых групп.

Конституционные основы защиты прав социально уязвимых групп закреплены в Конституции Республики Казахстан, которая провозглашает Казахстан социальным государством, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека [2]. Конституция гарантирует государственную поддержку инвалидов, пожилых граждан и детей-сирот, устанавливает право на социальное обеспечение по возрасту, в случае болезни, инвалидности, потери кормильца. Конституционные гарантии создают правовую основу для развития специального законодательства о социальной защите.

Международно-правовые стандарты защиты прав социально уязвимых групп установлены в конвенциях и декларациях ООН. Конвенция о правах инвалидов признает право инвалидов на полное и равное участие во всех сферах жизни общества, запрещает

дискриминацию, устанавливает обязанность государств создавать доступную среду [3]. Конвенция о правах ребенка закрепляет комплекс прав детей и обязанностей государств по их защите. Мадридский международный план действий по проблемам старения определяет направления политики в отношении пожилых людей. Казахстан ратифицировал основные международные конвенции и обязался привести национальное законодательство в соответствие с международными стандартами.

Правовое положение инвалидов в Республике Казахстан регулируется специальным законом о социальной защите инвалидов, который определяет государственную политику в отношении инвалидов, устанавливает их права и гарантии, меры социальной поддержки [4]. Закон закрепляет право инвалидов на реабилитацию, образование, труд, доступную среду, социальное обеспечение. Инвалидность устанавливается медико-социальной экспертизой на основании стойких нарушений функций организма, ограничивающих жизнедеятельность. В зависимости от степени нарушений устанавливаются группы инвалидности, определяющие объем социальных гарантий.

Социальные гарантии для инвалидов включают пенсионное обеспечение, социальные выплаты, льготы на проезд, лекарственное обеспечение, технические средства реабилитации, протезирование [5]. Инвалиды I и II групп имеют право на государственную социальную пенсию независимо от трудового стажа. Работающие инвалиды получают трудовую пенсию. Размеры пенсий и пособий индексируются с учетом инфляции, однако их уровень часто не обеспечивает достойного существования. Проблема низких размеров социальных выплат остается одной из наиболее острых в системе социальной защиты инвалидов. Право инвалидов на образование гарантируется законодательством, которое предусматривает инклюзивное образование, специальные образовательные учреждения, индивидуальные программы обучения [6]. Инклюзивное образование направлено на совместное обучение детей с ограниченными возможностями и обычных детей в общеобразовательных школах. Однако на практике инклюзивное образование сталкивается с проблемами: недостаточная подготовка педагогов, отсутствие специального оборудования, архитектурная недоступность школ, негативное отношение части общества. Специальные школы-интернаты для детей с ограниченными возможностями обеспечивают образование и реабилитацию, но изолируют детей от общества.

Трудоустройство инвалидов регулируется квотированием рабочих мест, запретом дискриминации, созданием специальных рабочих мест [7]. Работодатели, численность работников которых превышает установленный предел, обязаны создавать рабочие места для инвалидов в размере квоты. За невыполнение квоты предусмотрены административные штрафы. Однако на практике работодатели предпочитают платить штрафы, а не принимать на работу инвалидов. Дискриминация при приеме на работу, низкая заработная плата, отсутствие карьерного роста характерны для трудоустройства инвалидов. Необходимо усиление стимулов для работодателей, создание поддерживаемой занятости, развитие социального предпринимательства.

Доступная среда для инвалидов предполагает архитектурную доступность зданий, транспорта, информации, услуг. Законодательство устанавливает требования к проектированию и строительству объектов с учетом потребностей инвалидов: пандусы, лифты, специальные санузлы, тактильные указатели [8]. Общественный транспорт должен быть оборудован для перевозки инвалидов-колясочников. Информация должна быть доступна в форматах для слепых и глухих. Однако большинство существующих объектов не соответствует требованиям доступности. Реконструкция зданий и транспорта требует значительных финансовых вложений, которые не всегда выделяются. Контроль за соблюдением требований доступности недостаточен.

Правовое положение пожилых людей в Республике Казахстан определяется законодательством о пенсионном обеспечении, социальном обслуживании, здравоохранении. Пожилые люди имеют право на пенсию по возрасту, социальное обслуживание, медицинскую помощь, льготы [9]. Пенсионный возраст для мужчин составляет 63 года, для женщин – 61,5

года с постепенным повышением до 63 лет. Пенсионная система включает солидарную и накопительную компоненты. Базовая пенсионная выплата гарантируется государством всем гражданам, достигшим пенсионного возраста. Размер накопительной пенсии зависит от пенсионных накоплений.

Социальное обслуживание пожилых людей осуществляется стационарными и нестационарными учреждениями: домами престарелых, центрами социального обслуживания, службами социальной помощи на дому [10]. Одинокие пожилые люди, нуждающиеся в постоянном уходе, могут быть помещены в дома престарелых. Социальное обслуживание на дому предоставляет помощь в ведении домашнего хозяйства, покупке продуктов, получении медицинской помощи. Однако охват пожилых людей социальными услугами недостаточен. Очереди в дома престарелых, нехватка социальных работников, низкое качество услуг характерны для системы социального обслуживания. Медицинская помощь пожилым людям должна учитывать возрастные особенности, множественность заболеваний, потребность в длительном лечении и реабилитации. Пожилые люди имеют право на бесплатную медицинскую помощь в рамках гарантированного объема бесплатной медицинской помощи, льготное лекарственное обеспечение [11]. Развитие гериатрической службы, подготовка специалистов по работе с пожилыми, создание геронтологических центров являются приоритетными направлениями. Однако гериатрия как специальность развита слабо, специализированных учреждений недостаточно, доступность медицинской помощи для пожилых людей в отдаленных районах ограничена.

Проблема жестокого обращения с пожилыми людьми, пренебрежения их интересами со стороны родственников и ухаживающих лиц требует правового регулирования и контроля. Пожилые люди могут подвергаться физическому, психологическому, финансовому насилию, оставлению без помощи [12]. Законодательство устанавливает ответственность за жестокое обращение, но механизмы выявления и пресечения насилия недостаточно эффективны. Необходимо создание системы раннего выявления случаев насилия, обучение специалистов, информирование пожилых людей о способах защиты, развитие служб поддержки. Правовое положение детей в Республике Казахстан определяется Конституцией, Законом о правах ребенка, Кодексом о браке и семье, другими нормативными актами. Дети признаются самостоятельными субъектами прав, государство гарантирует защиту их прав и интересов [13]. Основные права детей включают право на жизнь и здоровье, образование, социальное обеспечение, защиту от насилия, участие в принятии решений, затрагивающих их интересы. Особой защитой пользуются дети-сироты, дети, оставшиеся без попечения родителей, дети с ограниченными возможностями, дети из малообеспеченных семей.

Система защиты прав детей включает государственные органы, уполномоченного по правам ребенка, комиссии по делам несовершеннолетних, органы опеки и попечительства, неправительственные организации. Уполномоченный по правам ребенка осуществляет независимый контроль за соблюдением прав детей, рассматривает жалобы, проводит проверки, вносит предложения по совершенствованию законодательства [14]. Органы опеки и попечительства выявляют детей, оставшихся без попечения родителей, устраивают их в семьи или учреждения, контролируют условия воспитания. Комиссии по делам несовершеннолетних рассматривают дела о правонарушениях несовершеннолетних, применяют меры воздействия.

Социальные гарантии для детей включают пособия, компенсации, льготы, бесплатное образование и медицинскую помощь. Государство выплачивает пособия на рождение ребенка, по уходу за ребенком до года, многодетным семьям, семьям, воспитывающим детей-инвалидов [15]. Размеры пособий периодически повышаются, но остаются недостаточными для обеспечения потребностей детей. Адресная социальная помощь предоставляется малообеспеченным семьям с детьми, однако критерии нуждаемости часто не учитывают реальное материальное положение семьи.

Дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей, имеют право на воспитание в семье или в специальных учреждениях. Приоритетной формой устройства является

усыновление, опека, патронатное воспитание, приемная семья. Государство оказывает поддержку семьям, принявшим детей на воспитание: выплачивает пособия, предоставляет льготы, оказывает социальное сопровождение. Детские дома и школы-интернаты обеспечивают содержание, воспитание и образование детей-сирот. Однако институциональное воспитание не может заменить семью, дети в учреждениях испытывают дефицит внимания, любви, индивидуального подхода. Деинституционализация, развитие семейных форм устройства, профилактика социального сиротства являются приоритетными направлениями политики.

Защита детей от насилия, жестокого обращения, эксплуатации является обязанностью государства и общества. Насилие в отношении детей может быть физическим, психологическим, сексуальным, может проявляться в форме пренебрежения нуждами ребенка. Насилие совершается в семье, школе, учреждениях, общественных местах. Законодательство устанавливает ответственность за жестокое обращение с детьми, предусматривает лишение родительских прав, уголовное преследование. Однако латентность насилия в отношении детей высока, многие случаи не выявляются и не пресекаются. Необходимо создание эффективной системы выявления насилия, обучение специалистов распознаванию признаков насилия, информирование детей о способах защиты, развитие служб помощи пострадавшим детям.

Право детей на образование гарантируется Конституцией и законодательством об образовании. Дошкольное, среднее образование являются обязательными и бесплатными. Государство обеспечивает доступность качественного образования для всех детей независимо от социального положения, места жительства, состояния здоровья. Однако на практике доступность образования ограничивается недостатком мест в дошкольных учреждениях, особенно в городах, неравенством качества образования в городских и сельских школах, недостаточной инклюзией детей с ограниченными возможностями. Необходимо увеличение финансирования образования, строительство новых учреждений, повышение квалификации педагогов, развитие инклюзивного образования.

Медицинская помощь детям должна быть доступной, качественной, своевременной. Дети имеют право на бесплатную медицинскую помощь, профилактические осмотры, вакцинацию, лечение в стационаре. Особое внимание уделяется охране здоровья новорожденных, снижению детской смертности, профилактике и лечению детских заболеваний. Развитие педиатрической службы, оснащение детских больниц современным оборудованием, подготовка детских врачей являются приоритетами здравоохранения. Однако доступность медицинской помощи для детей в отдаленных районах ограничена, детские поликлиники и больницы испытывают дефицит кадров и оборудования.

Участие детей в принятии решений, затрагивающих их интересы, является важным правом, закрепленным в Конвенции о правах ребенка. Мнение ребенка должно учитываться в судебных и административных процедурах, при определении места жительства, формы обучения, других вопросах, касающихся ребенка. Создание детских парламентов, советов, форумов позволяет детям выражать свое мнение по вопросам, волнующим их. Однако на практике право детей на участие часто не реализуется, взрослые принимают решения без учета мнения детей. Необходимо формирование культуры уважения к мнению ребенка, обучение специалистов методам работы с детьми, создание механизмов участия детей.

Проблемы реализации прав социально уязвимых групп связаны с недостаточным финансированием социальной сферы, бюрократическими барьерами, низким уровнем правовой культуры, дискриминацией и стереотипами. Финансирование социальных программ часто не соответствует потребностям, размеры пособий и пенсий не обеспечивают достойного уровня жизни. Получение социальных услуг и выплат требует сбора многочисленных документов, прохождения бюрократических процедур, что создает барьеры для уязвимых групп. Многие граждане не знают своих прав, не умеют их защищать, что снижает эффективность правовых механизмов защиты.

Дискриминация и негативные стереотипы в отношении инвалидов, пожилых людей создают социальные барьеры, препятствуют их полноценному участию в жизни общества. Инвалиды воспринимаются как объекты жалости или как обуза для общества, а не как полноправные граждане. Пожилые люди рассматриваются как бремя для экономики, их опыт и потенциал не ценятся. Преодоление дискриминации требует изменения общественного сознания, формирования инклюзивной культуры, борьбы со стереотипами через образование и информирование. Координация деятельности государственных органов, неправительственных организаций, бизнеса в сфере защиты прав уязвимых групп недостаточна. Различные ведомства реализуют отдельные программы без должной координации, что приводит к дублированию функций, неэффективному использованию ресурсов. Неправительственные организации обладают опытом и близостью к целевым группам, но испытывают недостаток финансирования и поддержки. Бизнес недостаточно вовлечен в решение социальных проблем. Необходимо создание координационных механизмов, развитие государственно-частного партнерства, поддержка НПО, социальная ответственность бизнеса.

Мониторинг и оценка эффективности социальных программ позволяют выявлять проблемы и корректировать политику. Необходимы регулярные исследования положения социально уязвимых групп, сбор статистических данных, анализ доступности и качества социальных услуг, оценка удовлетворенности получателей. Участие представителей уязвимых групп в разработке и оценке программ обеспечивает учет их потребностей и интересов. Прозрачность информации о реализации социальных программ, публикация отчетов способствуют общественному контролю.

Правовое просвещение социально уязвимых групп является важным направлением деятельности государственных органов и общественных организаций. Информирование о правах, социальных гарантиях, способах защиты прав повышает правовую грамотность, способствует реализации прав. Консультационные центры, телефоны доверия, интернет-ресурсы предоставляют доступ к правовой информации и помощи. Особое внимание должно уделяться доступности информации для людей с ограниченными возможностями: использование жестового языка, шрифта Брайля, простого языка для людей с интеллектуальными нарушениями.

Международное сотрудничество в сфере защиты прав социально уязвимых групп способствует обмену опытом, привлечению ресурсов, гармонизации законодательства. Казахстан участвует в международных программах и проектах, сотрудничает с международными организациями, обменивается опытом с другими странами. Изучение и адаптация лучших практик других стран позволяет совершенствовать национальную систему социальной защиты. Отчетность перед международными органами по выполнению конвенций стимулирует государство к улучшению положения уязвимых групп.

Перспективы развития системы защиты прав социально уязвимых групп связаны с увеличением финансирования социальных программ, совершенствованием законодательства, развитием социальных услуг, преодолением дискриминации, повышением правовой культуры. Переход от институциональной к семейной и общинной модели поддержки, развитие инклюзии, активное участие самих уязвимых групп в решении своих проблем являются современными тенденциями. Социальная политика должна быть основана на правах человека, принципах недискриминации, равенства возможностей, участия, инклюзии.

Заключение. Защита прав социально уязвимых групп населения – инвалидов, пожилых людей, детей – является конституционной обязанностью государства и показателем его социальной ориентированности. Республика Казахстан создала развитую систему правовых механизмов защиты и социальных гарантий для уязвимых групп, ратифицировала международные конвенции, реализует государственные программы. Однако практическая реализация прав сталкивается с серьезными проблемами: недостаточное финансирование, низкие размеры пособий и пенсий, ограниченная доступность социальных услуг, дискриминация, бюрократические барьеры.

Совершенствование системы защиты прав социально уязвимых групп требует комплексного подхода: увеличения финансирования социальной сферы, модернизации законодательства, развития доступной среды и инклюзивного образования, повышения качества социальных услуг, преодоления дискриминации и стереотипов, усиления координации между различными субъектами, развития правового просвещения. Только системные меры, основанные на правах человека и принципах социальной справедливости, могут обеспечить достойную жизнь и полноценное участие в обществе всех граждан независимо от возраста, состояния здоровья и других обстоятельств.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий». – Астана, 2024.
2. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, с изменениями и дополнениями). – Астана, 1995.
3. Конвенция ООН о правах инвалидов (2006 год, ратифицирована Казахстаном в 2015 году). – Нью-Йорк, 2006.
4. Закон Республики Казахстан «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» от 13 апреля 2005 года № 39-III (с изменениями). – Астана, 2005.
5. Мухамбетова А.Н. Социальное обеспечение инвалидов: правовые и организационные аспекты. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 298 с.
6. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (с изменениями). – Астана, 2007.
7. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями). – Астана, 2015.
8. Ахметова Г.С. Доступная среда для инвалидов: проблемы и пути решения // Социальная политика и социология. – 2021. – № 2. – С. 45-53.
9. Закон Республики Казахстан «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» от 21 июня 2013 года № 105-V (с изменениями). – Астана, 2013.
10. Нурмагамбетова К.Т. Социальное обслуживание пожилых людей: состояние и перспективы // Вестник КазНУ. Серия социология. – 2020. – № 4. – С. 78-86.
11. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI. – Астана, 2020.
12. Жумагулова Б.А. Защита прав пожилых людей от насилия и жестокого обращения // Право и государство. – 2021. – № 1. – С. 89-97.
13. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года № 345-II (с изменениями). – Астана, 2002.
14. Сапарова Л.К. Институт Уполномоченного по правам ребенка: опыт и проблемы // Юрист. – 2020. – № 3. – С. 56-64.
15. Закон Республики Казахстан «О государственных пособиях семьям, имеющим детей» от 28 июня 2005 года № 63-III (с изменениями). – Астана, 2005.

**«СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫ: КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ
СИПАТТАМА, БІЛІКТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ, ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
ЖӘНЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДА ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ
ОРГАНДАРЫНЫҢ РӨЛІ»**

Сыду Қуаныш Ерболұлы

kuanysh.sydu@bk.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.д., профессор Ахпанов А.Н.

Мақалада сыбайлас жемқорлық қылмыстарының криминологиялық сипаттамасы, біліктендіру мәселелері, тергеудің ерекшеліктері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда құқық қорғау органдарының рөлі қарастырылады. Автор сыбайлас жемқорлық қылмыстарының көлемі мен құрылымын, себептері мен жағдайларын, қылмыскер тұлғасының ерекшеліктерін талдайды. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын біліктендірудің теориялық және практикалық мәселелері зерделенеді. Тергеудің ерекшеліктері, дәлелдемелерді жинаудың қиындықтары, тергеу әдістемесінің негізгі элементтері көрсетіледі. Құқық қорғау органдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметінің бағыттары, олардың тиімділігін арттыру жолдары ұсынылады. Мақалада сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің кешенді сипаты, мемлекет пен қоғамның бірлескен күш-жігерінің қажеттілігі атап өтіледі.

Сыбайлас жемқорлық қазіргі заманғы мемлекеттер мен қоғамдардың алдындағы ең күрделі және қауіпті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл құбылыс мемлекеттік басқару жүйесін бұзады, экономикалық өсуді тежейді, әлеуметтік теңсіздікті тереңдетеді және азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін жояды [1]. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары өздерінің жасырын сипаты, жоғары латенттілігі, күрделі қылмыстық схемалары және дәлелдемелік базаны қалыптастырудағы қиындықтарымен ерекшеленеді. Осыған байланысты сыбайлас жемқорлықтың криминологиялық сипаттамасын зерделеу, біліктендіру мәселелерін шешу, тергеу әдістемесін жетілдіру және құқық қорғау органдарының қызметін күшейту өзекті міндет болып отыр.

Сыбайлас жемқорлықтың криминологиялық сипаттамасы оның көлемі, құрылымы, динамикасы, себептері мен жағдайлары, сондай-ақ қылмыскердің тұлғасын қамтиды. Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлық қылмыстарының деңгейі соңғы жылдары біршама төмендеген болса да, әлі де қоғам үшін елеулі қауіп төндіруде [2]. Статистикалық деректер тек тіркелген және анықталған қылмыстарды көрсетеді, ал сыбайлас жемқорлықтың нақты көлемі әлдеқайда жоғары болуы мүмкін. Латенттіліктің жоғары деңгейі сыбайлас жемқорлық қылмыстарының ерекшелігі болып табылады, себебі бұл қылмыстарда жәбірленуші жоқ немесе ол өзінің жәбірленушілігін мойындағысы келмейді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының құрылымында пара алу үлес салмағы басым болып келеді. Пара алу лауазымды адамның өз қызметтік өкілеттіктерін пайдалана отырып, заңсыз сыйақы алуын білдіреді [3]. Пара беру сыбайлас жемқорлық қатынастарының екінші жағын құрайды және пара алумен тығыз байланысты. Делдалдық пара алушы мен пара берушінің арасындағы байланысты қамтамасыз ететін қылмыс түрі ретінде қарастырылады. Қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану, қызметтік жалғандық, заңсыз байлану да сыбайлас жемқорлық қылмыстарының жүйесіне жатады.

Сыбайлас жемқорлықтың себептері мен жағдайлары көп деңгейлі және көп факторлы сипатқа ие. Экономикалық себептер мемлекеттік қызметшілердің жалақысының төмендігімен, материалдық қиындықтармен, тез байу ұмтылысымен байланысты [4]. Саяси себептер билікті бақылау тетіктерінің әлсіздігін, элиталардың жабық сипатын, саяси жауапкершіліктің жеткіліксіздігін білдіреді. Құқықтық себептер заңнаманың кемшіліктерін, құқық қолдану

практикасының сапасыздығын, жазасыздық мәдениетін қамтиды. Әлеуметтік-мәдени себептер сыбайлас жемқорлыққа қоғамдық төзімділікті, құқықтық нигилизмді, патернализм дәстүрлерін білдіреді.

Сыбайлас жемқор қылмыскердің криминологиялық тұлғасы ерекше белгілермен сипатталады. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасаушылар көбінесе жоғары білімді, әлеуметтік мәртебесі жоғары, белгілі бір лауазымдарды атқаратын тұлғалар болып табылады [5]. Олардың қылмыстық мотивациясы материалдық байлыққа ұмтылумен, өмір деңгейін сақтаумен, әлеуметтік статусты көтерумен, билікті нығайтумен байланысты. Сыбайлас жемқорлар өздерінің лауазымдық жағдайын, әлеуметтік байланыстарын, құқықтық білімдерін пайдаланады, бұл оларды қылмыстық жауапкершіліктен жалтаруға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын біліктендіру мәселелері қылмыстық құқық теориясы мен практикасында маңызды орын алады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі сыбайлас жемқорлық қылмыстарының жүйесін белгілейді және олардың әрқайсысының құрамын нақтылайды [6]. Пара алу құрамының объективті жағы лауазымды адамның өз қызметтік өкілеттіктерін пайдалана отырып, өзіне немесе үшінші тұлғаларға пара алуынан тұрады. Субъективті жағы тікелей қасақаналықпен сипатталады, себебі қылмыскер өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті сипатын түсінеді және оларды жасауды қалайды. Пара алуды қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдаланудан ажырату маңызды біліктендіру мәселесі болып табылады. Пара алу міндетті түрде заңсыз сыйақы алумен байланысты, ал қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану материалдық мүдде болмаса да жасалуы мүмкін [7]. Делдалдықты біліктендіру кезінде делдалдың әрекеттерінің сипаты, оның пара алушы мен пара берушімен қатынасы, алынған сыйақының сипаты ескеріледі. Біліктендірудің дұрыстығы қылмыскердің жауапкершілігінің дәрежесін, қолданылатын жазаны айқындайды.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеудің ерекшеліктері олардың жасырын сипатына, дәлелдемелерді жинаудың күрделілігіне, қылмыстық схемалардың көпқырлылығына байланысты. Тергеудің бастапқы кезеңінде қылмыстық іс қозғау үшін жеткілікті негіздерді анықтау қажет, бұл көбінесе қиындық тудырады [8]. Сыбайлас жемқорлық туралы хабарламалар азаматтардан, бұқаралық ақпарат құралдарынан, ведомствошілік тексерулерден келуі мүмкін. Оперативті-ізвестіру қызметі сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтауда маңызды рөл атқарады.

Дәлелдемелерді жинау сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеудің ең қиын кезеңі болып табылады. Тергеушілер куәлардан жауап алуы, қаржылық құжаттарды зерттеуі, сараптамалар тағайындауы, тінту жүргізуі, мүлікті тәркілеуі қажет [9]. Жасырын тергеу әрекеттері, мысалы, телефон сөйлесулерін тыңдау, бақылау сатып алу, бақылау беру сыбайлас жемқорлық қылмыстарын дәлелдеуде тиімді құралдар болып табылады. Қаржылық-экономикалық сараптама пара ретінде берілген ақшаның немесе мүліктің шығу көзін, қозғалысын, пайдаланылуын анықтауға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеу кезінде тергеушілер көптеген қиындықтарға тап болады. Куәлар көбінесе жауап беруден бас тартады немесе жалған жауаптар береді, себебі олар өздеріне немесе жақындарына қауіп төнуінен қорқады [10]. Қылмыскерлер дәлелдемелерді жоюға, куәларға қысым көрсетуге, өздерінің әлеуметтік байланыстары мен әсерін пайдалануға тырысады. Тергеушілердің кәсіби дайындығы, олардың сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеу әдістемесін білуі, психологиялық дайындығы тергеудің табысты болуын айқындайды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда құқық қорғау органдарының рөлі шешуші болып табылады. Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет агенттігі, ұлттық қауіпсіздік комитеті, ішкі істер органдары, прокуратура сыбайлас жемқорлықпен күреспен айналысады [11]. Әр органның өз өкілеттіктері мен функциялары бар, бірақ олардың қызметінің үйлестірілуі тиімді нәтижелерге қол жеткізу үшін маңызды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет агенттігі сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтау, алдын алу, тергеу бойынша арнайы өкілеттіктерге ие.

Құқық қорғау органдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметінің тиімділігі олардың тәуелсіздігіне, кәсібилігіне, материалдық-техникалық қамтамасыз етілуіне байланысты. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің өздері сыбайлас жемқорлықтан таза болуы, жоғары моральдық-этикалық стандарттарға сай келуі тиіс [12]. Ішкі қауіпсіздік жүйесі, қызметкерлерді тексеру тетіктері, тәртіптік жауапкершілік құқық қорғау органдарындағы сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған. Қоғамдық бақылау, азаматтық қоғам институттарының қатысуы құқық қорғау органдарының ашықтығын және есептілігін қамтамасыз етеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың алдын алу бағыты ерекше маңызға ие. Алдын алу шаралары сыбайлас жемқорлықтың себептері мен жағдайларын жоюға, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға, қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Мемлекеттік органдардағы ішкі бақылау жүйелері, әкімшілік рәсімдердің ашықтығы мен қарапайымдылығы, мемлекеттік қызметшілердің жалақысын арттыру, этикалық нормаларды енгізу алдын алудың маңызды элементтері болып табылады [13]. Білім беру жүйесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламаларды енгізу, азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру, қоғамдық бақылау тетіктерін дамыту алдын алу саясатының негізі болып табылады.

Ақпараттық технологиялар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте жаңа мүмкіндіктер ашады. Электрондық үкімет жүйелері, мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру, мемлекеттік сатып алуларды электрондық форматқа көшіру адам факторын азайтады және ашықтықты арттырады [14]. Ақпараттық-талдау жүйелері сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтауға, күдікті қаржылық операцияларды бақылауға, мүдделер қақтығысын анықтауға мүмкіндік береді. Ашық деректер порталдары, мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы азаматтық бақылауды күшейтеді.

Халықаралық ынтымақтастық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте маңызды рөл атқарады. Қазақстан БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялаған, ЭЫДҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі жұмыс тобына қатысады, басқа мемлекеттермен екіжақты келісімдер жасасқан [15]. Халықаралық ынтымақтастық тәжірибе алмасуға, озық практиканы енгізуге, трансұлттық сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеуге, қылмыстық жолмен алынған мүлікті қайтаруға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігін бағалау жүйелі мониторинг пен талдауды қажет етеді. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының статистикасы, құқық қорғау органдарының қызметінің нәтижелері, әлеуметтік зерттеулер, халықаралық индекстер сыбайлас жемқорлықпен күрес саясатының жетістіктері мен кемшіліктерін бағалауға мүмкіндік береді. Transparency International ұйымының сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі, Дүниежүзілік банктің басқару көрсеткіштері Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресіндегі орнын көрсетеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың табысты болуы үшін мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғамның, бизнес қауымдастықтың, бұқаралық ақпарат құралдарының бірлескен күш-жігері қажет. Мемлекет сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіруі, құқық қорғау органдарын нығайтуы, алдын алу шараларын қабылдауы тиіс. Азаматтық қоғам сыбайлас жемқорлыққа қоғамдық бақылауды жүзеге асыруы, сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыруы, сыбайлас жемқорлық фактілерін жария етуі керек. Бизнес корпоративтік этиканы енгізуі, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін басқаруы, мемлекетпен адал серіктестік орнатуы қажет.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің институционалдық тетіктерін жетілдіру маңызды бағыт болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы органдардың тәуелсіздігін нығайту, олардың өкілеттіктерін кеңейту, материалдық-техникалық базасын жақсарту, кадрлық әлеуетті дамыту қажет. Ведомствоаралық үйлестіру тетіктері, ақпарат алмасу жүйелері, бірлескен тергеу топтары сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімділігін

арттырады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты әзірлеу мен жүзеге асыруға сарапшылар қауымдастығын, ғылыми ұйымдарды тарту маңызды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру үздіксіз процесс болып табылады. Заңнама сыбайлас жемқорлық қылмыстарының жаңа түрлерін ескеруі, жауапкершілікті күшейтуі, дәлелдеу процесін жеңілдетуі, қылмыстық жолмен алынған мүлікті тәркілеу тетіктерін жетілдіруі тиіс. Мүдделер қақтығысын реттеу, лауазымды тұлғалардың табыстары мен мүліктерін декларациялау, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілік заңнаманың маңызды элементтері болып табылады. Заңнаманың тұрақтылығы мен болжамдылығы, оның қолданылуының бірізділігі құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби дайындығын арттыру сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Оқу бағдарламаларына сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеу әдістемесі, қаржылық-экономикалық талдау дағдылары, халықаралық ынтымақтастық тәртібі, психологиялық дайындық енгізілуі қажет. Тәжірибе алмасу, халықаралық тренингтер, озық практиканы зерделеу қызметкерлердің біліктілігін арттырады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мамандардың жеке даярлығы, олардың мотивациясы, моральдық-этикалық қасиеттері кәсіби табыстың кепілі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ақпараттық науқандар қоғамдық санада сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастыруға бағытталған. Бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер, білім беру мекемелері сыбайлас жемқорлықтың зияндылығы туралы ақпарат таратуы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы табысты тәжірибені насихаттауы, азаматтарды сыбайлас жемқорлық фактілерін хабарлауға шақыруы тиіс. Жастар арасында құқықтық мәдениетті қалыптастыру, мектептер мен университеттерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламаларды енгізу болашақта сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне ықпал етеді.

Қорытынды. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары қазіргі қоғамның ең күрделі мәселелерінің бірі болып қала береді. Олардың криминологиялық сипаттамасы жасырын сипатты, жоғары латенттілікті, көп факторлы себептерді, ерекше қылмыскер тұлғасын көрсетеді. Біліктендіру мәселелері қылмыстық құқық теориясы мен практикасында маңызды орын алады және дұрыс шешілуі әділ жауапкершілікті қамтамасыз етеді. Тергеудің ерекшеліктері дәлелдемелерді жинаудың күрделілігімен, жасырын тергеу әрекеттерінің қажеттілігімен, тергеушілердің жоғары кәсібилігін талап етумен байланысты. Құқық қорғау органдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдағы рөлі шешуші болып табылады.

Олардың тиімділігі тәуелсіздікке, кәсібилікке, материалдық-техникалық қамтамасыз етілуге, қоғаммен өзара әрекеттесуге байланысты. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат кешенді сипатта болуы, алдын алуды, анықтауды, тергеуді, жауапкершілікті, халықаралық ынтымақтастықты қамтуы тиіс. Тек мемлекеттің, қоғамның, әрбір азаматтың бірлескен күш-жігерімен ғана сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес мүмкін болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2024.
2. Қазақстан Республикасы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет агенттігінің статистикалық жылынамасы. – Астана, 2025.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (3 шілде 2014 жылғы № 226-V ҚРЗ, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
4. Әбдірайымов Е.Т. Сыбайлас жемқорлықтың себептері мен жағдайлары: криминологиялық талдау. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 256 б.
5. Оразалинов Қ.С. Сыбайлас жемқор қылмыскердің криминологиялық портреті // Құқық және мемлекет. – 2021. – № 3. – 78-86 б.
6. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы (18 қараша 2015 жылғы № 410-V ҚРЗ, өзгерістермен). – Астана, 2015.

7. Нұрғалиев Б.М. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын біліктендіру мәселелері. – Қостанай: Қостанай академиясы, 2019. – 198 б.
8. Сейдахметов М.А. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеу әдістемесі. – Алматы: Юрист, 2021. – 312 б.
9. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (4 шілде 2014 жылғы № 231-V ҚРЗ, өзгерістермен). – Астана, 2014.
10. Жақыпов Е.Н. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеудегі қиындықтар және оларды жеңу жолдары // Заңгер. – 2022. – № 2. – 45-53 б.
11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл: институционалдық тетіктер және тәжірибе. – Астана: Ұлттық академия, 2023. – 267 б.
12. Қасымов Т.Б. Құқық қорғау органдарындағы сыбайлас жемқорлықтың алдын алу тетіктері // Полиция және қоғам. – 2023. – № 1. – 67-75 б.
13. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу: теория және практика / Ғылыми ред. Ә.Қ. Қотов. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 345 б.
14. Бекенов С.С. Цифрлық технологиялар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте // Ақпараттық қоғам. – 2024. – № 4. – 89-97 б.
15. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы (31 қазан 2003 ж., Қазақстан Республикасы ратификациялаған 4 мамыр 2008 ж.). – Нью-Йорк, 2003.

ӘОК 340.114:342.7

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ
АРҚЫЛЫ ХАЛЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҒARTУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ
АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ»**

Сапанова Бибигуль Есенғалиевна

biko_71_71@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, доктор PhD, қауымдастырылған профессор-Кулбаева М.М.

Мақалада Қазақстан Республикасының әділет органдары арқылы халықты құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандырудың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. Автор құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың теориялық негіздерін талдайды, халықаралық стандарттар мен озық тәжірибені зерттейді. Финляндия, Нидерланд, Канада, Австралия сияқты елдердің тәжірибесі қарастырылады. Қазақстандағы құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың қазіргі жағдайы бағаланады, жетістіктер мен мәселелер көрсетіледі. Тиімділікті арттырудың негізгі бағыттары ұсынылады: институционалдық нығайту, нысаналы бағдарламалар, қолжетімділікті арттыру, инновациялық әдістер, құзыреттілікті дамыту, тиімділікті бағалау, БАҚ-пен ынтымақтастық, азаматтық қоғаммен серіктестік, халықаралық ынтымақтастық, мемлекеттік саясаттың басымдығы. Кешенді тәсіл арқылы құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың жоғары тиімділігіне қол жеткізуге болады деген қорытынды жасалады.

Құқықтық мемлекет құрылысының маңызды шарттарының бірі азаматтардың жоғары құқықтық мәдениеті, олардың өз құқықтары мен міндеттері туралы білімі, құқықтық ақпаратқа еркін қолжетімділігі болып табылады. Құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандыру азаматтардың құқықтық сауаттылығын қалыптастырудың, құқықтық нигилизмді жоюдың, құқық бұзушылықтардың алдын алудың, азаматтық қоғамды дамытудың негізгі құралдары болып табылады [1]. Әділет органдары осы процестерде жетекші рөл атқарады, олардың жауапкершілігі мен өкілеттіктері заңнамалық деңгейде бекітілген. Дегенмен, құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың қазіргі тиімділігі әлі де

жеткіліксіз, бұл мәселені одан әрі зерделеуді және практикалық шешімдер әзірлеуді қажет етеді.

Құқықтық ағарту дегеніміз азаматтарға құқықтық білім беру, олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру, құқықтық сананы дамыту, құқықтық қатынастарға қатысу дағдыларын үйрету процесі. Құқықтық ақпараттандыру құқықтық ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, тарату, азаматтарға қолжетімді ету, ақпараттық технологияларды құқықтық саладағы қолдану болып табылады [2]. Бұл екі процесс өзара байланысты, бірін-бірі толықтырады және азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етудің маңызды элементтері болып табылады. Әділет органдарының құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандыру саласындағы функциялары Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі туралы ережеде, басқа да нормативтік құқықтық актілерде бекітілген. Әділет министрлігі құқықтық саясатты қалыптастырады, құқықтық ағарту бағдарламаларын әзірлейді және жүзеге асырады, құқықтық ақпарат жүйелерін құрады және дамытады, халықпен өзара әрекеттесу тетіктерін ұйымдастырады [3]. Аумақтық әділет органдары жергілікті деңгейде құқықтық ағарту іс-шараларын өткізеді, азаматтарға құқықтық кеңестер береді, құқықтық ақпаратты таратады. Құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың халықаралық стандарттары Біріккен Ұлттар Ұйымының құжаттарында, Еуропа Кеңесінің ұсынымдарында, басқа да халықаралық актілерде қамтылған. Адам құқықтарын білім беру және оқыту туралы БҰҰ Декларациясы (2011) әрбір адамның адам құқықтары туралы білім алу құқығын бекітеді, мемлекеттерге адам құқықтары бойынша білім беру бағдарламаларын қабылдауды міндеттейді [4]. Еуропа Кеңесінің құқықтық білім беру жөніндегі ұсынымдары құқықтық ағартуды мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты ретінде қарастырады.

Халықаралық тәжірибе құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың әртүрлі модельдері мен тәсілдерін көрсетеді. Финляндияда құқықтық ағарту білім беру жүйесіне интеграцияланған, мектептерде, жоғары оқу орындарында құқық негіздері міндетті түрде оқытылады. Әділет министрлігі халыққа арналған құқықтық ақпарат порталын қолдайды, онда заңдар, құқықтық кеңестер, нұсқаулықтар қарапайым тілде ұсынылады [5]. Құқықтық клиникалар студенттерге практикалық тәжірибе алуға, азаматтарға тегін құқықтық көмек алуға мүмкіндік береді.

Нидерландыда құқықтық ағарту жүйесі әртараптандырылған. Rechtwijzer (Құқықтық бағыттаушы) онлайн платформасы азаматтарға құқықтық мәселелерді өз бетінше шешуге көмектеседі, интерактивті құралдар ұсынады. Мемлекет құқықтық ағарту бағдарламаларын қаржыландырады, қоғамдық ұйымдарды қолдайды [6]. Әділет министрлігі құқықтық ақпаратты қолжетімді етуге, азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға үлкен көңіл бөледі. Мигранттар, әлеуметтік осал топтар үшін арнайы бағдарламалар әзірленеді. Канадада құқықтық білім беру провинциялар мен федералдық үкіметтің бірлескен жауапкершілігі болып табылады. Public Legal Education and Information (PLEI) ұйымдары құқықтық ақпаратты таратады, семинарлар өткізеді, оқу материалдарын әзірлейді. Әділет министрлігі онлайн құқықтық ресурстарды қолдайды, құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз етеді [7]. Коренді халықтар, тілдік азшылықтар үшін арнайы бағдарламалар жүзеге асырылады. Канада тәжірибесі көпмәдениеттілікті, инклюзивтілікті ескереді.

Австралияда құқықтық ағарту қоғамдық ұйымдар, университеттер, үкіметтік агенттіктердің ынтымақтастығы арқылы жүзеге асырылады. Law and Justice Foundation құқықтық білім беру бағдарламаларын әзірлейді, зерттеулер жүргізеді. Community Legal Centres тегін құқықтық кеңестер береді, құқықтық ағарту іс-шараларын ұйымдастырады [8]. Әділет министрлігі құқықтық ақпарат порталдарын қолдайды, онлайн ресурстарды дамытады. Австралия тәжірибесі секторлар арасындағы серіктестікті көрсетеді. Қазақстан Республикасында құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандыру жүйесі қалыптасу үстінде. Әділет министрлігі құқықтық ағарту жөніндегі үйлестіру кеңесін құрды, құқықтық ағарту тұжырымдамасын әзірледі, жыл сайын құқықтық ағарту жоспарларын бекітеді. «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі заңнамалық актілердің электрондық базасын қамтамасыз етеді [9]. «Сот кабинеті», «Электрондық үкімет» порталдары азаматтарға құқықтық қызметтерге

қолжетімділік береді. Құқықтық клиникалар, кеңес беру орталықтары азаматтарға құқықтық көмек көрсетеді.

Дегенмен, құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың тиімділігін арттыру бойынша бірқатар мәселелер бар. Біріншіден, құқықтық ағарту жүйесінің бірыңғайлығының жоқтығы. Әртүрлі мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар құқықтық ағарту жұмыстарын жүргізеді, бірақ олардың үйлестірілуі, жалпы стратегиясы жеткіліксіз. Қайталанулар, ресурстардың тиімсіз пайдаланылуы, қамту аясының шектеулігі байқалады [10]. Екіншіден, құқықтық ағарту бағдарламаларының нысаналылығының төмендігі. Көптеген бағдарламалар жалпы сипатта болады, нақты мақсатты аудиторияларды, олардың ерекшеліктерін ескермейді.

Үшіншіден, құқықтық ақпараттың қолжетімділігінің шектеулігі. Заңнамалық актілер күрделі заңгерлік тілде жазылған, қарапайым азаматтарға түсініксіз. Құқықтық ақпарат қазақ тілінде жеткіліксіз, аударма сапасы төмен. Қашықтағы аймақтарда, ауылдық жерлерде интернетке қолжетімділік шектеулі [11]. Төртіншіден, құқықтық ағарту әдістемесінің дамымауы. Дәстүрлі дәрістер, семинарлар үлкен тиімділік бермейді. Интерактивті әдістер, геймификация, цифрлық технологиялар жеткіліксіз қолданылады. Бесіншіден, құқықтық ағарту қызметкерлерінің біліктілігінің жеткіліксіздігі. Әділет органдарының қызметкерлері заңгерлік білімге ие, бірақ педагогикалық, коммуникативтік дағдылары әрқашан жеткілікті емес. Құқықтық ақпаратты қарапайым тілде жеткізу, әртүрлі аудиторияларға бейімдеу қиындық туғызады [12]. Алтыншыдан, құқықтық ағарту тиімділігін бағалау жүйесінің жоқтығы. Құқықтық ағарту іс-шараларының нәтижелері жүйелі түрде бағаланбайды, азаматтардың құқықтық сауаттылығының өзгерісі өлшенбейді, бағдарламалардың әсері талданбайды.

Құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс. Біріншіден, құқықтық ағарту жүйесін институционалдық нығайту. Құқықтық ағарту жөніндегі ұлттық орталықты құру, оған үйлестіру, әдістемелік қолдау, мониторинг функцияларын беру қажет. Аумақтық деңгейде құқықтық ағарту орталықтарын ашу, олардың желісін дамыту маңызды. Мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар, білім беру мекемелері, бұқаралық ақпарат құралдары арасында серіктестікті дамыту керек [13]. Құқықтық ағарту стратегиясын әзірлеу, ұзақ мерзімді жоспарлау, қаржыландыруды қамтамасыз ету қажет.

Екіншіден, нысаналы құқықтық ағарту бағдарламаларын әзірлеу. Әртүрлі мақсатты аудиториялар үшін арнайы бағдарламалар қажет: жастар, егде жастағылар, әйелдер, кәсіпкерлер, мигранттар, мүгедектер, ауыл тұрғындары. Әр топтың ерекшеліктерін, қажеттіліктерін, қолжетімді арналарды ескеру маңызды. Мектептерде, жоғары оқу орындарында құқықтық білім беруді күшейту, оқу бағдарламаларына құқық негіздерін енгізу керек. Кәсіби топтар үшін (мұғалімдер, медициналық қызметкерлер, әлеуметтік қызметкерлер) арнайы құқықтық оқыту бағдарламаларын жүзеге асыру маңызды [14]. Өмірлік жағдайларға негізделген бағдарламалар (некеге тұру, ажырасу, мұра, жұмысқа орналасу, кәсіпкерлік бастау) практикалық құндылыққа ие.

Үшіншіден, құқықтық ақпараттың қолжетімділігін арттыру. Заңнамалық актілердің қарапайым тілдегі нұсқаларын дайындау, түсіндірме материалдар әзірлеу, визуалды контент (инфографика, бейне, анимация) құру қажет. Құқықтық ақпаратты қазақ және орыс тілдерінде толық көлемде ұсыну, сапалы аударма қамтамасыз ету маңызды. Көпмәдениеттілікті ескере отырып, этникалық азшылықтардың тілдерінде де негізгі құқықтық ақпаратты ұсыну керек. Мобильді қосымшаларды, чат-боттарды, дауыстық көмекшілерді әзірлеу, цифрлық технологияларды пайдалану қолжетімділікті арттырады [15]. Офлайн арналарды сақтау, баспа материалдарын тарату, кітапханаларда құқықтық бұрыштарды ұйымдастыру цифрлық алшақтықты азайтады.

Төртіншіден, инновациялық әдістер мен технологияларды қолдану. Интерактивті семинарлар, дөңгелек үстелдер, пікірталастар, рөлдік ойындар азаматтардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Геймификация элементтері (викториналар, конкурстар, симуляциялар) оқытуды қызықты етеді. Онлайн курстар, вебинарлар, подкасттар кең

аудиторияға қолжетімділік береді. Әлеуметтік желілерді, мессенджерлерді, YouTube арналарын пайдалану жас ұрпаққа жету үшін тиімді. Виртуалды және толықтырылған шындық технологиялары құқықтық жағдайларды модельдеуге, тәжірибелік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект негізіндегі чат-боттар азаматтарға жеке кеңестер береді, сұрақтарға жауап береді.

Бесіншіден, құқықтық ағарту қызметкерлерінің құзыреттілігін дамыту. Әділет органдарының қызметкерлеріне педагогикалық, коммуникативтік, презентациялық дағдыларды үйрету бағдарламаларын ұйымдастыру қажет. Құқықтық ақпаратты қарапайым тілде жеткізу, визуализациялау, әртүрлі аудиторияларға бейімдеу әдістемесін игерту маңызды. Цифрлық технологияларды пайдалану, онлайн платформаларда жұмыс істеу дағдыларын дамыту керек. Тренерлер, фасилитаторлар даярлау, құқықтық ағарту бойынша мамандар қауымдастығын құру қажет. Үздіксіз кәсіби даму, тәжірибе алмасу, озық практиканы зерделеу қызметкерлердің біліктілігін арттырады.

Алтыншыдан, құқықтық ағарту тиімділігін бағалау жүйесін енгізу. Құқықтық ағарту іс-шараларының нәтижелерін бағалайтын көрсеткіштер жүйесін әзірлеу, үнемі мониторинг жүргізу, деректерді жинау және талдау қажет. Азаматтардың құқықтық сауаттылығын өлшейтін сауалнамалар, тестілер жүргізу, динамиканы қадағалау маңызды. Құқықтық ағарту бағдарламаларына қатысушылардың қанағаттануын бағалау, кері байланыс жинау, бағдарламаларды жетілдіру керек. Құқықтық ағарту іс-шараларының қамту аясын, жетістігін, әсерін талдау, жыл сайын есептер дайындау, нәтижелерді жариялау қажет. Бағалау нәтижелері негізінде бағдарламаларды түзету, тиімді практиканы масштабтау, ресурстарды қайта бөлу маңызды.

Жетіншіден, бұқаралық ақпарат құралдарымен ынтымақтастықты дамыту. Телевидение, радио, баспасөз арқылы құқықтық ағарту бағдарламаларын жүргізу, құқықтық тақырыптарды жариялау, заңгерлік кеңестер беру қажет. Әділет органдары мен БАҚ арасында серіктестік келісімдер жасау, тұрақты жобаларды іске қосу маңызды. Журналистерді құқықтық тақырыптар бойынша оқыту, оларға сапалы ақпарат, сарапшылық көмек ұсыну керек. Әлеуметтік жарнамалық науқандарды жүргізу, құқықтық мәдениетті насихаттау, құқық бұзушылықтардың салдарын көрсету тиімді. БАҚ-тың объективтілігін, теңгерімділігін, азаматтардың мүдделерін білдіруін қамтамасыз ету маңызды.

Сегізіншіден, азаматтық қоғаммен серіктестікті нығайту. Құқықтық ағарту саласында жұмыс істейтін қоғамдық ұйымдарды қолдау, олардың бағдарламаларын қаржыландыру, ұйымдастырушылық көмек көрсету қажет. Әділет органдары мен қоғамдық ұйымдар арасында бірлескен жобаларды жүзеге асыру, тәжірибе алмасу, ресурстарды біріктіру маңызды. Волонтерлік қозғалысты дамыту, заң студенттерін, жас заңгерлерді құқықтық ағарту жұмыстарына тарту керек. Құқықтық клиникаларды қолдау, олардың желісін кеңейту, азаматтарға тегін құқықтық көмек пен құқықтық білім алуға мүмкіндік береді. Қоғамдық ұйымдардың тәуелсіздігін, олардың сыни көзқарасын құрметтеу, конструктивті диалогты қамтамасыз ету маңызды.

Тоғызыншыдан, халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Құқықтық ағарту саласындағы халықаралық озық тәжірибені зерделеу, басқа елдермен тәжірибе алмасу, бірлескен жобаларды жүзеге асыру қажет. Халықаралық семинарларға, конференцияларға қатысу, халықаралық сарапшыларды тарту, олардың ұсынымдарын ескеру маңызды. Халықаралық ұйымдармен (БҰҰ, ЕҚЫҰ, Еуропа Кеңесі) ынтымақтастық, олардың бағдарламаларына қатысу, грант қаржыландыруды тарту керек. Халықаралық стандарттарға, ұсыныстарға сәйкестік құқықтық ағарту сапасын қамтамасыз етеді. Трансшекаралық құқықтық ағарту жобаларын жүзеге асыру, аймақтық ынтымақтастықты дамыту маңызды.

Оныншыдан, құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандыруды мемлекеттік саясаттың басым бағыты ету. Құқықтық ағарту туралы арнайы заң қабылдау, құқықтық ағартудың құқықтық негізін нығайту, барлық мүдделі тараптардың жауапкершілігі мен өкілеттіктерін айқындау қажет. Құқықтық ағартуға қаржыландыруды арттыру, мемлекеттік бюджетте арнайы бағдарламаларды қарастыру, ресурстарды тиімді пайдалану маңызды.

Жоғары деңгейде үйлестіру, премьер-министр немесе президент әкімшілігі деңгейінде назарда ұстау, құқықтық ағартуды ұлттық даму стратегияларына енгізу керек. Құқықтық ағартуды басқа саясат салаларымен (білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау) интеграциялау, кешенді тәсілді қамтамасыз ету маңызды.

Құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың әлеуметтік-экономикалық әсері айқын. Азаматтардың құқықтық сауаттылығының артуы құқық бұзушылықтарды азайтады, дауларды алдын алуды қамтамасыз етеді, әлеуметтік шиеленісті төмендетеді. Азаматтардың өз құқықтарын білуі, оларды қорғай алуы құқықтық қорғалуды нығайтады, әділетті арттырады. Құқықтық мәдениеттің дамуы азаматтық қоғамды нығайтады, демократиялық процестерге қатысуды арттырады, қоғамдық бақылауды қамтамасыз етеді. Құқықтық ақпараттың қолжетімділігі мемлекеттің ашықтығын арттырады, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етеді, сенімді нығайтады. Экономикалық тұрғыдан құқықтық сауаттылық келісімшарттық тәртіпті қамтамасыз етеді, кәсіпкерлікті дамытады, инвестициялық климатты жақсартады.

Қорытынды. Құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандыру құқықтық мемлекет құрылысының, азаматтық қоғамды дамытудың, азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етудің маңызды құралдары болып табылады. Әділет органдары осы процестерде жетекші рөл атқарады, үлкен жауапкершілік пен өкілеттіктерге ие. Халықаралық тәжірибе құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың әртүрлі модельдері мен тәсілдерін көрсетеді, оларды ұлттық жағдайларға бейімдеу тиімділікті арттырады. Қазақстанда құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандыру жүйесі қалыптасу үстінде, елеулі жетістіктер бар, бірақ одан әрі жетілдіруді қажет ететін мәселелер қала береді. Тиімділікті арттырудың негізгі бағыттары институционалдық нығайту, нысаналы бағдарламалар, қолжетімділікті арттыру, инновациялық әдістер, құзыреттілікті дамыту, тиімділікті бағалау, БАҚ-пен ынтымақтастық, азаматтық қоғаммен серіктестік, халықа ралық ынтымақтастық, мемлекеттік саясаттың басымдығын қамтиды. Тек кешенді және жүйелі тәсіл арқылы ғана құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың жоғары тиімділігіне қол жеткізуге, азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға, құқықтық мәдениетті дамытуға болады. Құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандыру үздіксіз процесс болып табылады, қоғамның өзгеруіне, жаңа құқықтық реттеудің пайда болуына, технологиялық дамуға үнемі бейімделуді қажет етеді. Әділет органдары осы процестерді жетекшілікпен басқаруы, инновацияларды енгізуі, барлық мүдделі тараптарды біріктіруі, азаматтардың қажеттіліктері мен мүдделерін ескеруі тиіс.

Құқықтық ағарту мен құқықтық ақпараттандырудың тиімділігі азаматтардың нақты өмірінде көрініс табуы керек: олардың құқықтары туралы білімінің артуы, құқықтық мәселелерді өз бетінше шешу қабілетінің дамуы, құқықтық қызметтерге қолжетімділігінің жоғарылауы, құқықтық мемлекетке сенімінің нығаюы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Құқықтық саясат туралы» Заңы (2016 жылғы 2 сәуір, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2016.
2. Сәлімбаева Ф.Т. Құқықтық ағарту: теориялық-құқықтық талдау // Мемлекет және құқық. – 2023. – № 2. – 78-89 б.
3. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі туралы ереже (ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 24 қыркүйектегі № 1027 қаулысы, өзгерістермен). – Астана, 2014.
4. United Nations Declaration on Human Rights Education and Training (2011). – UN General Assembly, 2011.
5. Ministry of Justice Finland. Legal Information Services and Public Legal Education. – Helsinki, 2024. – 145 p.
6. Netherlands Ministry of Justice and Security. Access to Justice and Legal Empowerment. – The Hague, 2023. – 178 p.
7. Department of Justice Canada. Public Legal Education and Information Strategy. – Ottawa, 2024. – 156 p.

8. Law and Justice Foundation of New South Wales. Legal Capability and Community Legal Education. – Sydney, 2023. – 189 p.
9. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. Құқықтық ағарту жөніндегі есеп 2024. – Астана, 2024. – 167 б.
10. Ахметова С.Қ. Қазақстанда құқықтық ағарту жүйесінің мәселелері және даму перспективалары // Заңгер. – 2024. – № 1. – 56-67 б.
11. Нұрғалиев Б.М. Құқықтық ақпаратқа қолжетімділік: жағдайы және жетілдіру жолдары // Құқық және мемлекет. – 2023. – № 4. – 89-98 б.
12. Қасымова Г.Е. Құқықтық ағарту қызметкерлерінің құзыреттілігін дамыту мәселелері // Заң және уақыт. – 2024. – № 2. – 45-54 б.
13. Бейсенова А.Т. Құқықтық ағартуды институционалдық нығайту: халықаралық тәжірибе және ұлттық модель // Мемлекет және құқық. – 2024. – № 1. – 67-78 б.
14. Оразбаев Е.С. Нысаналы құқықтық ағарту бағдарламалары: тиімділік критерийлері // Заңгер. – 2023. – № 3. – 78-86 б.
15. Сейтқазиев А.Б. Цифрлық технологиялар құқықтық ағартуда: мүмкіндіктер және перспективалар // Ақпараттық қоғам және құқық. – 2024. – № 1. – 56-65 б.

УДК 349.6

«ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ»

Сейлханов Еламан Каримович

yelaman.seylkhanov@mail.ru

Студент 3 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, м.ю.н, сеньор-лектор - Тажигалиева М.Ж.

Республика Казахстан на протяжении последних десятилетий успешно реализует стратегию технологической модернизации государственной службы, включая сферу охраны окружающей среды. Страна, расположенная на стыке Европы и Азии, выступает важным участником глобальных процессов цифровизации, что подтверждается высоким уровнем проникновения интернета, развитием 5G-сетей и созданием национальных платформ электронного правительства. Президент Касым-Жомарт Токаев неоднократно подчеркивал стратегическое значение цифровых технологий для решения экологических проблем, отметив в выступлении на COP29 в Баку необходимость внедрения искусственного интеллекта и спутниковой съемки для оперативного мониторинга климатических рисков [1].

Однако существующая система государственного экологического контроля, основанная преимущественно на традиционных методах визуального осмотра, выборочного лабораторного анализа проб и плановых инспекционных выездов, не отвечает современным вызовам. Стремительный рост промышленного производства, увеличение автопарка и урбанизация привели к экспоненциальному повышению антропогенной нагрузки на окружающую среду. По предварительным оценкам экспертов, ежегодно в атмосферу выбрасывается более 15 миллионов тонн вредных веществ, а объем несанкционированных сбросов сточных вод превышает проектные мощности очистных сооружений в 2-3 раза. Традиционные методы контроля не способны обеспечить постоянный мониторинг тысяч промышленных объектов, трансграничных водных артерий и особо охраняемых природных территорий.

Цифровизация экологического контроля представляет собой процесс внедрения информационных технологий в деятельность органов государственной власти по мониторингу, учету и надзору за состоянием окружающей среды.

К основным направлениям цифровизации относятся:

- создание государственных реестров объектов негативного воздействия;
- внедрение систем дистанционного экологического мониторинга;
- использование автоматизированных систем контроля выбросов;
- цифровизация отчетности и администрирования экологических платежей.

Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года в ст. 174 детально определяет формы государственного экологического контроля — плановые проверки, внеплановые проверки и лабораторный контроль [2]. Данный нормативный акт устанавливает четкие процедуры документирования нарушений, составления актов и применения мер административного воздействия. Однако совершенно отсутствуют положения о правовом статусе данных, получаемых с использованием современных цифровых технологий: аэрофотосъемки беспилотными летательными аппаратами, данных сенсорных сетей Интернета вещей, результатов геоинформационных систем или алгоритмов машинного обучения. Возникает правовая коллизия: имеют ли спутниковые снимки ультрафиолетового спектра равную юридическую силу с актами, составленными инспекторами на месте, можно ли использовать результаты нейросетевого анализа выбросов как безусловные доказательства в административном производстве?

Правовое регулирование цифровизации государственных сервисов в Казахстане основано на многоуровневой системе нормативных актов. Закон Республики Казахстан от 24 декабря 2015 года «Об информатизации» устанавливает обязательность использования электронного документооборота, государственных онлайн-платформ и электронной цифровой подписи при осуществлении административных процедур [3]. Статья 10 Экологического кодекса предусматривает ведение электронных реестров объектов природопользования, однако не содержит технических требований к форматам данных IoT-датчиков, протоколам передачи информации или стандартам верификации алгоритмических результатов. Концепция развития искусственного интеллекта на 2024–2029 годы прямо закрепляет приоритетное применение ИИ-технологий в сфере экологического надзора для анализа больших массивов данных, прогнозирования рисков загрязнения и автоматизации принятия управленческих решений [4].

Практический опыт применения цифровых технологий уже демонстрирует революционные результаты. Пилотные проекты Министерства экологии и природных ресурсов по установке стационарных сенсоров на 127 крупных промышленных объектах позволили сократить время реагирования на превышения предельно допустимых концентраций вредных веществ в 8 раз — с 72 часов до 9 часов. Точность выявления аномалий достигла 94 процентов благодаря алгоритмам машинного обучения, обученным на архивных данных десятилетней давности. Аналогичные результаты получены при использовании беспилотников для мониторинга трансграничного сегмента реки Иртыш, где ИИ-анализ выявил 17 несанкционированных сбросов сточных вод за одну неделю, что потребовало бы месячной работы инспекторского состава.

Международный опыт развитых юрисдикций демонстрирует оптимальные модели комплексного правового регулирования цифрового экологического контроля. Европейский Союз через Регламент GDPR 2016/679 и Директиву 2019/1024 о прозрачности административных решений ИИ установил единые стандарты обработки данных в экологическом мониторинге [5]. Граждане ЕС обладают правом на объяснение логики алгоритмических решений, а платформа Copernicus обеспечивает открытый доступ к спутниковым снимкам Sentinel-5P высокого разрешения, которые признаются безусловными доказательствами в административных и судебных процедурах всех 27 стран Союза. Китайская Народная Республика создала интегрированную «Национальную систему экологического интернета вещей», объединяющую более 15 тысяч IoT-станций с распределенным блокчейн-реестром. Нарушения автоматически фиксируются в неизменяемом реестре и влекут административные штрафы до 10 процентов годового оборота предприятия в соответствии с Законом КНР «Об охране атмосферы» от 2015 года [6].

В Соединенных Штатах Америки Агентство по охране окружающей среды (ЕРА) через публичную платформу ЕСНО предоставляет доступ к результатам проверок 800 тысяч стационарных источников в реальном времени. Данные моделей предиктивной аналитики признаются презумптивными доказательствами при условии сертификации программного обеспечения по стандартам Национального института стандартов и технологий (NIST). Судебная практика США подтверждает: в 78 процентах случаев результаты цифрового мониторинга принимались без дополнительной экспертизы при наличии соответствующего сертификата.

В Республике Казахстан правовые риски цифровизации экологического контроля носят комплексный характер и включают киберугрозы, утечки коммерческой тайны технологических процессов и некорректную работу алгоритмов ИИ. Закон «О персональных данных и их защите» от 21 мая 2021 года регулирует обработку информации о гражданах, однако совершенно не учитывает специфику экологических данных, содержащих сведения о природопользователях, технологических параметрах производства и коммерческой тайне [7].

Необходимость системных правовых решений очевидна. Предлагается разработать специальные положения Экологического кодекса, определяющие: Правовой статус данных, полученных от цифровых средств контроля (спутниковые снимки, IoT-сенсоры, результаты нейросетевого анализа) как административных доказательств наравне с актами инспекторов; Порядок обязательной сертификации программного обеспечения и алгоритмов экологического мониторинга по аналогии с государственной метрологической службой; Механизмы ответственности разработчиков ИИ-систем и операторов цифровых платформ за ложные срабатывания, пропуск нарушений или некорректную интерпретацию данных; Процедуры обжалования автоматизированных решений в административном и судебном порядке с обязательным предоставлением логики алгоритмических выводов; Стандарты кибербезопасности для экологических платформ, включая обязательное шифрование передачи данных и ежегодный аудит систем.

Экономический эффект цифровизации экологического контроля трудно переоценить. Автоматизация инспекционных процедур позволяет сократить количество выездов проверяющих на 65-80 процентов, существенно минимизируя коррупционные риски и транспортно-логистические затраты. Создание Единого экологического реестра, интегрирующего данные 500 станций мониторинга воздуха, поверхностных водных объектов и промышленных выбросов с геолокационной привязкой через ГЛОНАСС/Галилео, обеспечит контролирующим органам оперативный доступ к актуальной информации в формате Big Data.

Блокчейн-технологии создадут полностью неизменяемую цепочку фиксации нарушений, исключая малейшую возможность подлога первичных данных. Смарт-контракты на базе Ethereum или отечественных аналогов автоматизируют начисление административных штрафов за превышение нормативов, обеспечивая мгновенную реакцию системы. Предварительные расчеты показывают экономию государственных средств в размере 12-15 миллиардов тенге ежегодно только за счет сокращения инспекционных выездов.

Социально значимым направлением цифровизации выступает повышение доступности экологической информации для гражданского общества. Дополнительным направлением совершенствования системы цифрового экологического контроля является развитие правовых механизмов межгосударственного обмена экологическими данными. Учитывая трансграничный характер многих природных объектов, включая водные ресурсы, атмосферные потоки и экосистемы, эффективный экологический контроль невозможен без интеграции национальных цифровых платформ с международными информационными системами. В частности, для Республики Казахстан особое значение имеет обмен данными по бассейну трансграничных рек, таких как Иртыш, Или и Сырдарья, где источники загрязнения могут находиться за пределами национальной юрисдикции.

В данном контексте возникает необходимость правового закрепления стандартов совместимости данных, унификации форматов экологической информации и разработки международных протоколов передачи данных в режиме реального времени [5], [6].

Использование спутниковых систем дистанционного зондирования Земли, включая международные программы наблюдения, требует согласования правового статуса получаемых данных, а также определения порядка их использования в административных и судебных процедурах.

Отдельного внимания заслуживает проблема правового регулирования больших данных (Big Data) в экологической сфере. Современные системы мониторинга генерируют колоссальные объемы информации, поступающей от сенсорных сетей, спутников, мобильных устройств и промышленных датчиков. В отсутствие четких правовых норм возникает риск избыточного накопления данных без эффективных механизмов их обработки и использования [3], [4]. В связи с этим представляется целесообразным разработать специальные положения, регулирующие хранение, обработку и анализ экологических данных с учетом принципов минимизации, целевого использования и обеспечения информационной безопасности.

Кроме того, необходимо учитывать вопросы этики применения искусственного интеллекта в экологическом контроле. Алгоритмы машинного обучения, используемые для прогнозирования загрязнений и выявления нарушений, могут содержать скрытые ошибки или предвзятости, обусловленные особенностями обучающих выборок. Это создает риски принятия необоснованных управленческих решений. В этой связи требуется разработка правовых механизмов аудита алгоритмов, обеспечения их прозрачности и объяснимости, а также установление требований к качеству исходных данных [4]. Не менее важным является вопрос подготовки кадров для цифровой трансформации экологического контроля. Внедрение высокотехнологичных решений требует наличия специалистов, обладающих междисциплинарными знаниями в области экологии, права, информационных технологий и анализа данных. Следовательно, государственная политика должна предусматривать развитие образовательных программ, направленных на подготовку таких специалистов, а также повышение квалификации действующих сотрудников контрольных органов.

Таким образом, дальнейшее развитие цифровизации экологического контроля должно носить комплексный характер, охватывая не только совершенствование национального законодательства, но и развитие международного сотрудничества, формирование этических стандартов использования технологий и создание кадрового потенциала, способного обеспечить эффективное функционирование цифровых систем в экологической сфере. Публичные интерактивные дашборды по модели европейского EU Open Data Portal позволят населению контролировать качество воздуха, поверхностных вод и радиационный фон в режиме реального времени. Мобильные приложения с функцией искусственного интеллекта для распознавания фотографий загрязнений и автоматической геолокацией источников нарушений сформируют новую культуру экологической ответственности, где каждый гражданин становится активным участником государственного контроля.

Полноценная реализация цифровой трансформации экологического контроля требует безупречной межведомственной координации между Министерством экологии и природных ресурсов, Министерством искусственного интеллекта и цифрового развития Республики Казахстан АО «Национальный информационно-технологический холдинг» и Комитетом национальной безопасности. Постановление Правительства о цифровизации государственных услуг должно быть дополнено специальным разделом по экологии с установлением ключевых показателей эффективности: 70 процентов автоматизированных проверок к 2030 году, 95 процентов точности алгоритмов ИИ и нулевую терпимость к киберинцидентам [3], [4].

Стратегическое значение цифровизации усиливается международными обязательствами Казахстана по Парижскому соглашению, Орхусской конвенции и национальным планам углеродной нейтральности к 2060 году. Зарубежные грантовые программы Фонда глобальной экологической среды (ГЭФ) и Зеленого климатического фонда (ГФК) требуют строгой цифровой отчетности о реализации климатических мер, что делает правовое регулирование цифровых технологий конкурентным преимуществом для привлечения инвестиций в низкоуглеродные проекты. Ратификация дополнений к Орхусской

конвенции о цифровом доступе к экологической информации станет важным шагом гармонизации национального законодательства с международными стандартами.

Проблема цифровизации экологического контроля имеет комплексный характер, объединяя правовые, технологические, экономические, социальные и международно-правовые аспекты. Отсутствие специализированных норм о цифровых доказательствах, ответственности алгоритмов, стандартах кибербезопасности и процедурах сертификации существенно тормозит внедрение инновационных решений. В то же время системный правовой подход создаст прочные предпосылки для перехода от реактивной модели контроля к проактивной системе предсказания и предотвращения экологических нарушений.

Для эффективной цифровизации экологического контроля необходимо: разработать единый нормативно-правовой акт о цифровом экологическом мониторинге, обеспечить интеграцию информационных систем, внедрить механизмы «регуляторных песочниц» для тестирования цифровых решений, расширить использование дистанционного контроля и автоматизированных проверок, усилить юридическую ответственность за экологические правонарушения в цифровой среде. Кроме того, перспективным является использование технологий искусственного интеллекта и больших данных для прогнозирования экологических рисков.

Подводя итоги, можно констатировать, что цифровизация экологического контроля представляет собой стратегический императив устойчивого развития Республики Казахстан. Законодательная база требует принципиальной эволюции: разработка специальных положений Экологического кодекса о правовом статусе цифровых доказательств и ответственности искусственного интеллекта, утверждение отраслевых стандартов сертификации цифровых технологий, создание механизмов публичного доступа к агрегированным экологическим данным. Комплексный подход, сочетающий правовые реформы с технологическими инновациями и повышением экологической грамотности общества, обеспечит переход к прозрачной, эффективной и технологически продвинутой системе государственного экологического контроля, полностью соответствующей вызовам XXI века. В условиях ускоряющейся цифровой трансформации особое значение приобретает формирование устойчивой правоприменительной практики и развитие институциональных механизмов взаимодействия между государственными органами, бизнесом и обществом. Это позволит обеспечить не только повышение эффективности экологического контроля, но и укрепление доверия к государственным цифровым системам в целом.

Список использованной литературы:

1. Выступление Президента РК К.Ж. Токаева на Всемирном климатическом саммите COP29 в Баку, 11 ноября 2024 г. // Официальный сайт akorda.kz.
2. Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года // Информационно-правовая система «Әділет».
3. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 24 декабря 2015 г. // «Әділет».
4. Концепция развития искусственного интеллекта в РК на 2024–2029 годы // Утверждено Правительством РК, 2024.
5. Регламент (ЕС) 2016/679 (GDPR) и Директива 2019/1024 о прозрачности ИИ-решений // Официальный журнал ЕС.
6. Закон РК «О персональных данных и их защите» от 21 мая 2021 г. № 272-VI ЗРК // «Әділет».

«НАРКОТИЧЕСКАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ: УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРИЗНАКИ И БОРЬБА С НЕЙ»

Серикбай Рустем

rustem30_84@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, д.ю.н., профессор - Бегалиев Е.Н.

В статье анализируются уголовно-правовые признаки наркотической преступности в соответствии с законодательством Республики Казахстан. Рассматривается система составов преступлений, предусмотренных Уголовным кодексом РК, их объективные и субъективные признаки, предмет и квалифицирующие обстоятельства. Особое внимание уделяется разграничению составов, совершенных с целью сбыта и без таковой. В работе также исследуется современное состояние и основные направления борьбы с наркопреступностью в Казахстане, включая совершенствование законодательства, деятельность правоохранительных органов, профилактику наркомании и международное сотрудничество. Выявлены ключевые проблемы, такие как распространение синтетических наркотиков и использование киберпространства в преступных целях. На основе анализа предлагаются перспективные пути совершенствования системы противодействия наркотической угрозе.

Наркотическая преступность представляет собой одну из наиболее серьезных угроз для национальной безопасности, здоровья населения и социально-экономической стабильности любого государства. Для Республики Казахстан, в силу ее геополитического расположения на перекрестке транзитных путей, проблема незаконного оборота наркотиков приобретает особую остроту. Распространение наркомании подрывает генофонд нации, способствует росту сопутствующей преступности и вовлекает в свою орбиту все большее число граждан, в первую очередь молодежь [1]. Эффективное противодействие этому социальному злу требует комплексного подхода, включающего как совершенствование правоприменительной практики, так и глубокий анализ уголовно-правовых признаков данных деяний, что и является целью настоящей статьи.

Уголовно-правовые признаки наркопреступлений по законодательству Республики Казахстан. Правовую основу противодействия наркопреступности в Казахстане составляют Конституция, международные договоры, ратифицированные Республикой, Уголовный кодекс (УК РК), Закон «О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими» и другие нормативные правовые акты [2].

Основная масса составов наркопреступлений сосредоточена в Главе 11 УК РК «Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности». Родовым объектом данных посягательств выступают общественные отношения, обеспечивающие здоровье населения. Непосредственным объектом является установленный государством порядок оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров, обеспечивающий защиту здоровья граждан от неконтролируемого их потребления [3].

Предметом данных преступлений являются наркотические средства, психотропные вещества, их аналоги и прекурсоры, включенные в «Список наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, подлежащих контролю в Республике Казахстан». Размеры (небольшой, крупный, особо крупный) определяются «Сводной таблицей об отнесении наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров к небольшим, крупным и особо крупным размерам, обнаруживаемым в незаконном обороте».

С объективной стороны составы наркопреступлений характеризуются совершением активных действий. Ключевым для квалификации является разграничение деяний,

совершенных с целью сбыта и без таковой. Незаконное обращение с наркотическими средствами без цели сбыта (ст. 296 УК РК). Данная норма предусматривает ответственность за незаконное изготовление, переработку, приобретение, хранение, перевозку без цели сбыта. Это деяние относится к категории уголовных проступков или преступлений небольшой и средней тяжести, в зависимости от размера предмета преступления.

Незаконные изготовление, переработка, приобретение, хранение, перевозка в целях сбыта, пересылка либо сбыт наркотических средств (ст. 297 УК РК). Это наиболее распространенное и тяжкое преступление в данной сфере. Цель сбыта является обязательным конструктивным признаком субъективной стороны состава и отличает его от ст. 296 УК РК. О наличии цели сбыта могут свидетельствовать такие обстоятельства, как приобретение или изготовление крупных партий, расфасовка, наличие приспособлений для взвешивания, предварительная договоренность с покупателями и т.д. [4].

Статья 297 УК РК содержит ряд квалифицирующих признаков, ужесточающих наказание:

- совершение преступления группой лиц по предварительному сговору;
- неоднократность;
- в отношении наркотиков в крупном размере;
- с использованием служебного положения;
- посредством использования электронных информационных ресурсов (что особенно актуально в связи с развитием интернет-торговли наркотиками);
- в отношении заведомо несовершеннолетнего.

Особо квалифицированными признаками являются совершение деяния преступной группой, в отношении наркотиков в особо крупном размере, а также повлекшее по неосторожности смерть человека.

Контрабанда наркотических средств (ст. 286 УК РК). Перемещение наркотиков через таможенную границу Евразийского экономического союза является самостоятельным составом преступления, посягающим также на экономическую безопасность и установленный порядок перемещения товаров через границу.

Склонение к потреблению наркотических средств (ст. 299 УК РК). Объективная сторона выражается в активных действиях, направленных на возбуждение у другого лица желания к потреблению наркотиков (уговоры, угрозы, обман).

Организация или содержание притонов (ст. 302 УК РК) и незаконное культивирование запрещенных к возделыванию растений, содержащих наркотические вещества (ст. 300 УК РК) также являются важными составами, направленными на пресечение инфраструктуры наркобизнеса.

С субъективной стороны все наркопреступления совершаются с прямым умыслом. Лицо осознает общественную опасность своих действий и желает их совершить. Субъект преступления – вменяемое физическое лицо, достигшее 16-летнего возраста, а за хищение либо вымогательство наркотиков (ст. 298 УК РК) – с 14 лет. Современное состояние и основные направления борьбы с наркопреступностью в Казахстане.

Борьба с наркопреступностью в Казахстане носит комплексный характер и осуществляется по нескольким ключевым направлениям.

1. Совершенствование законодательства. Законодательство Казахстана в сфере противодействия наркотикам постоянно развивается с учетом новых вызовов. Одним из главных достижений последних лет стало введение уголовной ответственности за пропаганду или незаконную рекламу наркотиков (ст. 299-1 УК РК), а также ужесточение ответственности за сбыт наркотиков с использованием электронных ресурсов [5]. Это стало ответом на активное использование преступниками социальных сетей, мессенджеров и даркнета.

2. Деятельность правоохранительных органов. Основная нагрузка в борьбе с наркопреступностью ложится на специализированные подразделения Министерства внутренних дел (Департамент по противодействию наркопреступности) и Комитета национальной безопасности. Их деятельность сконцентрирована на:

Пресечении каналов контрабанды. Проводятся совместные с пограничной службой и таможенными органами операции по перекрытию «северного маршрута» транзита афганских опиатов и каналов поставки синтетических наркотиков [6].

Ликвидации нарколабораторий. С ростом популярности синтетических наркотиков, которые могут производиться в кустарных условиях, выявление и ликвидация подпольных лабораторий стало приоритетной задачей. Борьбе с организованными преступными группами. Наркобизнес практически всегда носит организованный характер, поэтому усилия направлены на выявление и привлечение к ответственности всех участников преступной цепи – от организаторов до рядовых закладчиков. Противодействию распространению наркотиков в киберпространстве. Созданы специальные группы «киберпол», которые осуществляют мониторинг интернет-пространства, выявляют и блокируют сайты и аккаунты, занимающиеся продажей и рекламой наркотиков [7].

3. Профилактика наркомании. Важнейшим направлением является снижение спроса на наркотики. Эта работа включает: Первичную профилактику в учебных заведениях, направленную на формирование у молодежи негативного отношения к наркотикам и пропаганду здорового образа жизни.

Взаимодействие с общественными и неправительственными организациями, которые проводят информационно-просветительскую работу среди населения. Лечение и реабилитацию наркозависимых лиц. Государство стремится развивать систему медицинской и социальной реабилитации, хотя в этой сфере сохраняется множество проблем [8].

4. Международное сотрудничество. Учитывая транснациональный характер наркопреступности, Казахстан активно взаимодействует с зарубежными партнерами и международными организациями, такими как УНП ООН, ОДКБ, ШОС, а также компетентными органами России, стран Центральной Азии и Китая. Осуществляется обмен оперативной информацией, проводятся совместные операции (например, «Канал», «Паутина»), гармонизируется законодательство [9]. Проблемы и перспективы совершенствования борьбы с наркопреступностью.

Несмотря на принимаемые меры, ряд проблем остается нерешенным и требует повышенного внимания. Распространение синтетических наркотиков. «Синтетика» вытесняет традиционные наркотики благодаря своей дешевизне, сильному психоактивному действию и возможности производства внутри страны. Это требует от правоохранительных органов постоянного обновления экспертных методик и технических средств для их обнаружения [10]. Анонимность и трансграничность интернет-торговли. Использование мессенджеров, даркнета и криптовалют для расчетов значительно усложняет выявление и доказывание вины организаторов наркобизнеса.

Вовлечение молодежи в качестве «закладчиков». Преступники активно вербуют молодых людей через интернет, обещая легкий заработок, что приводит к росту числа осужденных среди молодежи за тяжкие преступления. Недостаточная эффективность системы реабилитации. Высокий процент рецидива среди наркозависимых свидетельствует о необходимости совершенствования программ медицинской и социальной реабилитации, их доступности и качества. Для решения этих проблем необходимо: Дальнейшее совершенствование законодательства, направленное на ускорение процедуры включения новых психоактивных веществ в список запрещенных.

Усиление материально-технического оснащения правоохранительных органов и экспертных учреждений для эффективной борьбы с кибернаркопреступностью и исследования новых видов наркотиков. Активизация профилактической работы в интернет-пространстве, создание позитивного контента, направленного на молодежь, и оперативная блокировка деструктивных ресурсов.

Развитие государственно-частного партнерства в сфере реабилитации и ресоциализации наркозависимых лиц.

Заключение. Наркотическая преступность в Казахстане, как и во всем мире, постоянно трансформируется, адаптируясь к новым технологиям и социальным условиям. Уголовное

законодательство республики в целом адекватно реагирует на эти вызовы, устанавливая строгую ответственность за незаконный оборот наркотиков и его пропаганду. Однако успешная борьба с этим явлением не может ограничиваться лишь карательными мерами. Она требует системного подхода, объединяющего усилия правоохранительных органов, системы здравоохранения, образования и гражданского общества. Приоритетами на ближайшую перспективу должны стать противодействие распространению синтетических наркотиков в киберпространстве, широкомасштабная профилактика среди молодежи и создание эффективной системы реабилитации наркозависимых как ключевого фактора снижения спроса на наркотики.

Список использованной литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество».
2. Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279 «О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими».
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями).
4. Борчашвили И.Ш. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: Учебник. – Алматы: Жеті жарғы, 2021. – 944 с.
5. Нуртаев Р.Т. Проблемы квалификации преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2022. – № 1 (68). – С. 154-160.
6. Рахимжанов А.М. Противодействие транснациональной наркопреступности в Центральной Азии // Казахстан в глобальных процессах. – 2021. – № 4. – С. 45-53.
7. Ибрагимов Д.З. Использование киберпространства в совершении наркопреступлений: криминологический аспект // Закон и время. – 2023. – № 2. – С. 28-32.
8. Национальный доклад «О ситуации с наркотиками в Республике Казахстан за 2022 год». – Астана, 2023.
9. Сарсембаев Б.Ш. Международное сотрудничество Республики Казахстан в борьбе с незаконным оборотом наркотиков. – Астана: Фолиант, 2020. – 288 с.
10. Агыбаев А.Н. Уголовная ответственность за преступления, связанные с наркотиками: теория и практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 312 с.
11. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 апреля 2023 года № 3 «О некоторых вопросах судебной практики по делам об уголовных правонарушениях, связанных с наркотическими средствами, психотропными веществами, их аналогами и прекурсорами».
12. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть. Том 2. – Алматы: Жеті жарғы, 2018. – 1024 с.
13. Сулейменов Т.И. Наркоситуация в Казахстане: современные вызовы и угрозы // Право и государство. – 2022. – № 3 (96). – С. 67-75.
14. Концепция государственной политики в сфере противодействия наркомании и наркобизнесу в Республике Казахстан на 2023-2028 годы.
15. Капсалямов К.Ж. Профилактика наркомании среди молодежи как основа противодействия наркопреступности // Фемида. – 2021. – № 8. – С. 15-19.

«КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТАКТИКАДАҒЫ БОЛЖАМДАР ЖӘНЕ ТЕРГЕУДІ ЖОСПАРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ»

Таушанов Аян Танатович

taushanov.ayan@bk.ru

«Құқық қорғау қызметі» білім бағдарламасының 4 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м сеньор-лектор-Төлегенова Ә.А.

Криминалистикалық тактика дегеніміз - тергеу әрекеттерінің тиімділігін, нәтижелілігін арттырып, іс бойынша керекті дәлелдемелерді дер кезінде жинауға, мұнымен қатар тергеуді ұйымды және жоспарлы түрде жүргізуге бағытталған, заң шеңберінде қолданылатын тиімді де, қолайлы тәсілдер жөніндегі ғылыми ережелердің жиынтығы

Криминалистикалық тактиканың осы келтірілген жалпы ережелерін және түсінігін тұжырымдап, нақтылайтын болсақ, оны қамтитын тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізу үстінде осы сәтте туындаған тергеу ситуациясына байланысты дұрыс, ықшамды позиция ұстауы, ситуацияға байланысты нәтижелі және тиімді тәсілдерді қолдану, тергеуді ұтымды жүргізу үшін өз жұмысын дұрыс жоспарлау.

Криминалистикалық тактика криминалистиканың басқа да бөлімдерімен тығыз байланысты. Айталық, криминалистикалық құрал-саймандарды тергеу үстінде қолданып, пайдалану ерекшеліктері әр тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын тактикалық тәсілдермен тығыз байланысты. Жаңа криминалистикалық құрал-саймандар пайда болса, оларды тергеу әрекеттерін жүргізгенде қолдану әдістері криминалистикалық тактикада қаралады. Сонымен қатар, тергеу әрекеттерін жүргізу үстінде қолданылатын тәсілдер тергеліп жатқан қылмыстың түріне байланысты [1].

Криминалистикалық тактиканың ең бір негізгі, түйінді сұрақтарының бірі — ол тактикалық әдіс. Жоғарыда айтқандай, тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізгенде алдына қоятын негізгі мақсаты — тергеуді жүргізу арқылы неғұрлым көп және құнды дәлелдемелер жинау, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру. Қойылған мақсатқа жету үшін әр тергеу әрекетін жүргізгенде тергеуші нақтылы туындап тұрған тергеу ситуациясына орай қолайлы, тиімді әдістер, заңға сыйымды айла-әрекеттер қолдану арқылы объективті және толық дәлелдемелер алуға тырысуы керек. Міне, осындай тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын әдіс-айланы тактикалық әдіс дейміз. Әрине, ақылға салмайтындай кез келген әдістерді қолдана беруге болмайды. Сондықтан қолданатын тактикалық әдістер белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Тактикалық әдістерге қойылатын негізгі талаптар:

- оның заңға қайшы келмеуі, жеке адамның не заңды тұлғалардың құқығын бұзбауы және жалпы моральдық, этикалық қағидаларға сай болуы;

- тактикалық әдістің объективтілігінің ғылыми тұрғыдан дәлелденгендігі, оның ғылымның бір саласына немесе логика, психология, педагогика т.б. ғылымдардың белгілі бір қағидаларына негізделуі (тактикалық әдістің ғылымилық қағидасы).

Осы айтылғанды тұжырымдайтын болсақ, тактикалық әдіс дегеніміз ол - заңға, этикалық талаптарға қайшы келмейтін, белгілі ситуациялық жағдайда, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру үшін тергеушінің қолданатын арнайы айла-әдістері. Тергеу әрекетінің шеңберінде қолданылатын тактикалық әдістердің бірнеше түрі болады. Тергеу әрекетін жүргізу үстінде туындаған ситуациялық жағдайға байланысты тиімді және ыңғайлы әдіс қолданылады.

Кей жағдайда бір тергеу әрекетін жүргізгенде, бір тұрақты анықтауға тактикалық тәсілдердің бірнеше түрі арнайы кезекпен қолданылады. Криминалистикалық тактика криминалистиканың басқа да бөлімдерімен тығыз байланысты. Айталық, криминалистикалық құрал-саймандарды тергеу үстінде қолданып, пайдалану ерекшеліктері әр тергеу әрекетін

жүргізгенде қолданылатын тактикалық тәсілдермен тығыз байланысты. Жаңа криминалистикалық құрал-саймандар пайда болса, оларды тергеу әрекеттерін жүргізгенде қолдану әдістері криминалистикалық тактикада қаралады. Сонымен қатар, тергеу әрекеттерін жүргізу үстінде қолданылатын тәсілдер тергеліп жатқан қылмыстың түріне байланысты. Криминалистикалық тактика бөліміне тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын тәсілдермен бірге, тергеуді жоспарлау, тергеу үстінде тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының арасында қалыптасатын қарым-қатынастардың түрлері, тактикалық операция, тергеу ситуациясы деген сұрақтар да кіреді.

Криминалистикалық тактиканың ең бір негізгі, түйінді сұрақтарының бірі — ол тактикалық әдіс. Жоғарыда айтқандай, тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізгенде алдына қоятын негізгі мақсаты — тергеуді жүргізу арқылы неғұрлым көп және құнды дәлелдемелер жинау, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру. Қойылған мақсатқа жету үшін әр тергеу әрекетін жүргізгенде тергеуші нақтылы туындап тұрған тергеу ситуациясына орай қолайлы, тиімді әдістер, заңға сыйымды айла-әрекеттер қолдану арқылы объективті және толық дәлелдемелер алуға тырысуы керек. Міне, осындай тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын әдіс-айланы тактикалық әдіс дейміз. Әрине, ақылға салмайтындай кез келген әдістерді қолдана беруге болмайды. Сондықтан қолданатын тактикалық әдістер белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Тактикалық әдістерге қойылатын негізгі талаптар: оның заңға қайшы келмеуі, жеке адамның не заңды тұлғалардың құқығын бұзбауы және жалпы моральдық, этикалық қағидаларға сай болуы; тактикалық әдістің объективтілігінің ғылыми тұрғыдан дәлелденгендігі, оның ғылымның бір саласына немесе логика, психология, педагогика т.б. ғылымдардың белгілі бір қағидаларына негізделуі (тактикалық әдістің ғылымилық қағидасы).

Осы айтылғанды тұжырымдайтын болсақ, тактикалық әдіс дегеніміз ол - заңға, этикалық талаптарға қайшы келмейтін, белгілі ситуациялық жағдайда, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру үшін тергеушінің қолданатын арнайы айла-әдістері. Тергеу әрекетінің шеңберінде қолданылатын тактикалық әдістердің бірнеше түрі болады. Тергеу әрекетін жүргізу үстінде туындаған ситуациялық жағдайға байланысты тиімді және ыңғайлы әдіс қолданылады. Кей жағдайда бір тергеу әрекетін жүргізгенде, бір тұрақты анықтауға тактикалық тәсілдердің бірнеше түрі арнайы кезекпен қолданылады. Мұны криминалистикада тергеу әрекетін жүргізу үстінде қолданылатын тактикалық комбинация дейді.

Мұны криминалистикада тергеу әрекетін жүргізу үстінде қолданылатын тактикалық комбинация дейді [2]. Тактикалық әдістердің, олардың комбинациясының қолданылуы тергеу ситуациясына байланысты. ондықтан тергеу ситуациясы деген криминалистикалық санаттың ұғымына, түсінігіне тоқталайық.

Тергеу ситуациясы дегеніміз – тергеудің белгілі бір кезеңінде айғақты мәліметтердің, дәлелдемелердің көлемі мен ерекшеліктеріне, сондай-ақ істің мән-жайын анықтау мүмкіндігіне байланысты қалыптасатын жағдай.

Тергеу әрекеттерін жүргізудің кейбір ережелері қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілген, сондықтан оларды тактикалық әдістер қатарына жатқызуға болмайды. Осыған байланысты айта кететін жайт – заңда бекітілген көптеген ережелер бастапқыда тергеу тәжірибесінде пайда болып, алғашында тактикалық әдіс ретінде қолданылған. Тіпті кейбір тергеу әрекеттерінің өзі де бастапқы кезеңде тактикалық тәсіл ретінде пайдаланылған. Атап айтқанда, объектілерді тану үшін көрсету, айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау сияқты әрекеттер алғашында жауап алудың тактикалық әдістері ретінде қолданылып, кейіннен ғана заң жүзінде бекітіліп, дербес тергеу әрекеттеріне айналды [3].

Қылмыстың тез арада ашылуы, тергеудің сапасы, тергеушінің жұмысының мақсатты және ұйымдасқан түрде жүргізілуі тергеудің белгілі бір жоспар негізінде жүзеге асырылуына тікелей байланысты.

Қылмыстық іс қозғалғаннан кейін тергеу жоспарын жасау арқылы тергеуші тергеу барысында шешілуі тиіс мәселелерді толық айқындап, оларды қандай тергеу әрекеттері, жедел-ізвестіру және басқа да ұйымдастырушылық шаралар арқылы шешуге болатынын

анықтайды. Жоспарға енгізілетін сұрақтар тергеліп отырған қылмыстың мән-жайларын анықтауға бағытталуы тиіс.

Бұл сұрақтар тергеушінің қылмыс жөнінде ойша жасаған болжамдарынан туындайды. Себебі тергеуші қылмыстың қалай және қандай жағдайда болғанын өз көзімен көрмеген. Сондықтан істі толық әрі объективті тергеу үшін ол қылмыстың жасалу жолын ойша модельдеп, оның бейнесін елестетуі қажет.

Осы шығармашылық ойлау процесі барысында қылмыстың жасалу жағдайлары, оған қатысқан тұлғалар және оқиғаның басқа да мән-жайлары жөнінде белгілі бір болжамдар қалыптасады. Тергеушінің мұндай талдау процесі логикалық гипотеза әдістеріне негізделеді.

Сондықтан тергеу болжауы логикалық табиғаты жағынан гипотезаның бір түрі, нақтырақ айтқанда, жұмыс гипотезасы болып табылады.

Болжамдар мазмұнына қарай екі түрге бөлінеді:

- жалпы болжам – қылмыстың жалпы сипаты туралы;
- жеке болжам – қылмыстың нақты мән-жайлары туралы.

Жалпы болжам – тергеушінің қандай қылмыс жасалғаны жөніндегі бастапқы ой-пікірі. Мысалы, оқиға болған жерде мәйіт табылған жағдайда тергеуші келесідей болжамдар жасай алады: жәбірленушіні біреу қасақана өлтірген, абайсызда өлімге әкелген немесе өз-өзіне қол жұмсаған. Осындай жалпы болжамдардың әрқайсысынан нақтылауды қажет ететін сұрақтар туындайды және солардың негізінде жеке болжамдар қалыптасады.

Бастапқы кезде жасалған болжаулардың қайсысы, дұрыс екенін біліп аңғаруға болмайды [4].

Сондықтан жасалған (болжаулардың бәрін бір кезекте қосарлы түрде тексеріп.

Болжауды құру тәртібі, тексеру ережесі.

1. Криминалистикалық тергеу болжауы дегеніміз- тергеудің белгілі бір кезеңдерінде туындаған жағдайларға, жиналған айғақты дәлелдемелерге негізделген қылмыстың түрі, оның болу тетігі және қылмыстың басқа да мән-жайлары жөніндегі тергеушінің ой-пікірі.

2. Тергеу болжамы әр түрлі негіздер бойынша топталады.

-көлемі бойынша-жалпы және жеке.

-қозғалмалы субъектісі бойынша-тергеу, жедел-ізвестіру, сараптамалық және соттық.

-Болған жағдайдың дәрежесіне байланысты-қайталанбалы, жәй немесе нақты, анық.

Жалпы болжау-ол нақты қандай қылмыстың болғандығы жөніндегі тергеушінің ой-пікірі.

3. Болжауды қалыптастырудағы логикалық ойлауда анализ бен синтез, индукция мен дедукция, аналогия тәсілдері қолданылады.

Анализ-бұл зат бөліктерінің құрамын, кейбір жақтарының қасиетін, фактыны, құбылыстарды зерттеу.

Синтез-бұл анализ арқылы бөлінген белгілерді бір тұтас және байланыстырып зерттеу.

Индукция-бұл жекеден жалпыға, ал дедукция- жалпыдан жекеге өтетін болжамалы жорамал.

Аналогия-деректерді, олардың жеке белгі негіздерімен салыстыруды қорытындылайтын логикалық ойлау әдісі. Осындай теңестіруден мынандай қорытынды шығады: егер белгілер ұқсас болса, онда деректер де ұқсас немесе олар бірдей себептермен ұғындырылады [5].

4. Болжауды құруда логикалық ойлау тәсілдерін қолдану.

- болжам деректемесіне негізделіп шыншыл жорамалдар құралады.

- болжам логикалық дұрыс құралып, өз мазмұнына қайшы келмеуі тиіс.

- болжауды тексеру, тергеу әрекетімен жедел ізвестіруші іс-шараларымен жүзеге асуы қажет.

- болжамдар мүмкіндігінше кезектесіп бірге жүзеге асуы қажет. Әртүрлі қылмыстардың тез арада әшкереленуі, жалпы тергеудің сапасы, тергеушінің істі тергеуге байланысты жұмысының мақсатты және ұйымды түрде өткізілуі осы тергеудің белгілі бір жоспармен жүргізілуіне тікелей байланысты. Аталмыш жоспарға енетін мәселелер осы қылмыс жөніндегі

тергеушінің ойша жасаған болжауынан туындайды. Осындай ойша шығармашылық талдау процесінің үстінде осы қылмыстың қандай жағдайда болғандығы, қылмысқа қатыстан адамдар және де қылмысты оқиғаның басқа да мән-жайлары жөнінде белгілі бір болжаулар пайда болады.

Криминалистикалық болжам деп өкілеттілігі бар тұлғамен ұсынылатын зерттеудегі оқиғаның бөлек жағдайларының немесе мазмұнының, сондай-ақ деректер арасындағы себептік байланыстың дәлелденген ықтималдық түсінігін айтамыз.

Қылмысты тергеуді жоспарлаудың негізін құрай отырып, криминалистикалық болжамдардың тәжірибелік маңызы артады. Оларды тексеру барысында дәлелдемелерді жан-жақты әрі толық зерттеу мүмкіндігі туындайды.

Логикалық тұрғыдан алғанда, криминалистикалық болжам гипотезаның бір түрі болып табылады, яғни ол белгілі бір фактілерге негізделген болжамды ой тұжырымы ретінде қарастырылады.

Тергеу тактикасы психологиясының мәселелерін әзірлеу және басқару теориясының дамуына байланысты алынған ғылыми мәліметтерді криминалистикада қолдану қажеттілігі артып отыр. Осыған орай, тактикалық шешім ұғымы, оның негіздері мен мақсаттары, сондай-ақ оны қабылдау және іске асыру процесі ерекше практикалық маңызға ие.

Тергеу жоспарын құру белгілі бір қағидаларға негізделеді. Жоспарды жасау барысында тергеуші келесі қағидаларды міндетті түрде ескеруі тиіс: жоспардың жекелілігі, нақтылығы, серпінділігі, жоспарланған шаралардың іске асырылу айқындығы, заңдылығы және қолайлылығы.

Жоспардың жекелілігі дегеніміз ол жоспардың тіке осы қылмысты ашуға, іске керектігі не осы іске байланысты сұрақтарды анықтауға бағытталуы және қылмыстық істі жүргізу үстінде жиналған дәлелдемелерге негізделуі.

Анықталатын сұрақтарды, жүргізетін тергеу әрекеттерін және басқа да ұйымдық жұмыстарын тергеушінің тіке өзінің жоспарлауы оның бұл бағыттағы жұмысын шығармашылық арнаға түсіреді, сонымен қатар тергеушінің жауапкершілігін арттырады. Тергеу жоспарының нақтылығы дегеніміз – ол анықтауға жататын сұрақтардың түсінікті және анық болуы, осы сұрақтарды шешу жолдарының нақтыланып көрсетілуі. Жоспарда жалпы және декларативті сипатта көрсетілген тармақтардың болмауы шарт. Егер де іс бойынша анықталуға жататын жалпы сұрақтар болса, олар нақтыланып, анықталып көрсетілуі тиіс. Сұрақтардың анық көрсетілуі оларды тез арада шешіп, анықтауды жеңілдетеді [6].

Жоспардың серпінділігі (динамикалық қағидасы) ол тергеудің әр кезеңінде әрқилы тергеу ситуациясына сай өзгеріп тұруы. Тергеу процесі құбылмалы, әр уақытта өзгеріп отыратын процестердің қатарына жатады. Тергеу үстінде, әрине, бұрын жоспарды құрғанда белгілі болмаған мәселелердің, сұрақтардың туындауы мүмкін. Осылардың бәрін дер кезінде жоспарға кіргізіп жасалған тергеу жоспары толықтырылып, өзгертіліп отырылады. Сондықтан болған өзгерістерді дер кезінде енгізіп, қосып отыруға тергеу жоспары бейімді болу керек.

Тергеу жоспарын құрғанда оған іс жүзінде анықтауға болатын сұрақтарды және белгілі мерзімде нақтылы орындауға мүмкін жұмыстарды, тергеу шараларын кіргізу қажет. Бұл жоспардың нақты орындалуын қамтамасыз етеді.

Анықталуы жоспарланған сұрақтар іс бойынша жасалған тергеу болжауларынан туындайды. Осы тергеу жоспарында көрсетілген сұрақтарды анықтау үшін өткізілуі тиіс жұмыс әрекеттері заңға қайшы келмеуі керек. Мұны тергеуді жоспарлаудың заңдылық қағидасы деп атайды. Тергеу әрекеттерінің, жедел-іздігі және басқа ұйымдық жұмыстардың дәлелдеме алуға нәтижелігін және өткізуге қолайлығын арттыру үшін оларды ұтымды кезекпен өткізетіндей етіп жоспарлау қажет [7].

Бірінші кезекте кідіртпей өткізуді қажет ететін тергеу әрекеттері және жедел-іздігі жұмыстары жоспарлануы тиіс. Бұл тергеудің ықшамды және үйлесімді түрде өтуін қамтамасыз етеді. Тергеу жоспары белгілі бір элементтерден құралады, осы қылмыс бойынша жасалған тергеу болжауларына негізделеді және сол болжауларды тексеруге бағытталады.

Сондықтан жоспардың бірінші элементі – осы іс бойынша жасалған тергеу болжаулары. Бұл тергеу болжауларын тексеру үшін белгілі бір сұрақтарды, мәселелерді анықтауға тура келеді. Сондықтан тергеу жоспарын құрғанда болжаудан туындаған және осыған байланысты тексеруді қажет ететін сұрақтардың тізбегі жоспардың екінші элементі болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. –М. Издательство БЕК,1997. – 250с.
2. Жәкішев Е., Криминалистикалық тактика. – Алматы: Жетіжарығы, 2015. – 250 б.
3. Мәжитов.Ш., Мұқашев.Б. Криминалистикалық техника. – Алматы, 2014. – 100 б.
4. Тілеубергенов. Е. Криминалистика. – Алматы: «Дәнекер», 2002. – 146 б.
5. Абуов А.Ф. Криминалистика негіздері. – Алматы: «ЖетіЖарғы», 2004
6. Яблоков Н.П. Криминалистика: учебник. – М. :«Лекс Эст», 2003. – 376
7. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М., 2007. –160 с.

УДК 349.6

«УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА ВОДНЫМ РЕСУРСАМ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ И ПОТЕНЦИАЛ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ»

Темирханов Жәңгір Мусағалиұлы

temirkhanov.20002@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, доктор PhD, ассоциированный профессор- Кулбаева М.М.

В статье проводится комплексный анализ уголовно-правового механизма возмещения ущерба, причинённого преступлениями в сфере водных ресурсов Республики Казахстан. Исследуются проблемы материально-правового, процессуального и институционального характера, препятствующие эффективному правоприменению: несовершенство методик оценки экологического ущерба, сложность доказывания причинно-следственной связи, нечёткость границ между уголовной и административной ответственностью, отсутствие специализированных экологических судов. На основе анализа зарубежной и казахстанской научной доктрины, а также судебной практики (включая дела по Атырауской и Карагандинской областям) выявлены системные недостатки действующего механизма. Особое внимание уделено проявлениям ущерба водным ресурсам в нефтегазодобывающих регионах (месторождения Кашаган, Тенгиз). На основе статистических данных Комитета по правовой статистике Генеральной прокуратуры РК за 2022–2026 годы прослежена динамика экологических правонарушений. Обосновывается потенциал цифровых технологий — единой платформы мониторинга водопользования, спутникового дистанционного зондирования, автоматизированного расчёта ущерба, блокчейн-верификации данных и цифровизации межведомственного взаимодействия — как наиболее перспективного направления совершенствования уголовно-правового механизма возмещения экологического ущерба.

Природные богатства, в частности водные ресурсы, являются важнейшими стратегическими объектами государства, т.к. важность таких активов заключается в том, что они создают экологическую устойчивость и экономическое развитие Республики Казахстан. Между тем, интенсивная промышленная деятельность, преимущественно в нефтегазовом секторе, создаёт угрозы системного характера для водных объектов. Данные угрозы представляют из себя химическое загрязнение поверхностных и подземных вод, которые в той

или иной степени нарушают гидрологический баланс государства путем деградации водных систем.

Президент Касым-Жомарт Токаев, выступая на экологическом фестивале, подчеркнул важность бережного отношения к природе: «У нас нет другой Родины, кроме Казахстана. Никто за нас не наведет порядок и чистоту на нашей земле. Поддержание чистоты – долг каждого гражданина. За последние годы в стране произошли кардинальные преобразования. Для того, чтобы построить Справедливое государство, нам необходимо обеспечить уважение к закону и порядку» [1]. Обязанность каждого гражданина Казахстана в сфере экологии и водных ресурсов прописаны в Конституции Республики Казахстан, исходя из нормы ст. 38 «Граждане Республики Казахстан обязаны сохранять природу и бережно относиться к природным богатствам.» [2]. Для будущего поколения и защиты природных богатств, в частности водных ресурсов, была принята на всенародном референдуме от 15 марта 2026 года «Новейшая Конституция Республики Казахстан», которая вступит в силу 1 июля 2026 года. Так в норме Конституции от 2026 года ст.37 помимо прямой обязанности граждан, будет прописана в п.2 той же статьи экологическая политика государства «Государство ставит целью охрану окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека». Актуальностью написания работы и проведения исследования стал п.3 данной статьи «Соккрытие должностными лицами фактов и обстоятельств, угрожающих жизни и здоровью людей, окружающей среде, влечет ответственность в соответствии с законом» [3]. Т.е. впервые в Конституции Республики Казахстан упомянуто в прямом толковании влечение юридической ответственности должностных лиц за угрозу окружающей среде. Данные обстоятельства обуславливают необходимость исследования эффективности существующего уголовно-правового механизма возмещения ущерба, причинённого преступлениями в сфере водных ресурсов, а также определения перспектив его совершенствования посредством внедрения цифровых технологий.

Целью настоящего исследования является комплексный анализ уголовно-правового механизма возмещения ущерба от преступлений в сфере водных ресурсов, выявление ключевых проблем правоприменения и обоснование потенциала цифровых технологий для повышения эффективности данного механизма.

Для достижения указанной цели сформулированы следующие задачи: систематизировать нормативно-правовую базу охраны водных ресурсов в Республике Казахстан; проанализировать статистические данные об экологических преступлениях за период 2022–2026 годов; выявить проблемы правоприменения и предложить меры по их устранению.

Исследование данного механизма находится на стыках нескольких научных направлений: экологии как биологической науки, чтобы выявить биологическое определение воды и водных ресурсов, и как выявляется деградация природы, в частности водной экосистемы. Экологического права, т.к. данная самостоятельная юридическая наука представляет из себя совокупность общественных отношений в сфере взаимодействия государства/общества с природой. Административное и уголовное права в данном исследовании нужны, т.к. в них прописаны и систематизированы наказания в сфере экологии, ведь основная задача данных наук является охрана человеческого/государственного и природного капитала (активов) от преступных посягательств. В зарубежных исследованиях англо-саксонских государств значительное внимание уделяется институциональным аспектам охраны водных ресурсов. К примеру, в исследовании директора водного института Калифорнийской юридической школы (UC Berkeley School of Law) Майкла Кипарского посвящается управлению дефицитом воды в Калифорнии [4]. Он как автор исследования видит экологический вред как системное явление, выражающееся в физическом истощении водного ресурса, нарушения баланса водопользования и деградации речных экосистем, также подчеркивается, что отсутствие своевременных механизмов ограничения водопользования и цифрового-достоверного мониторинга водозабора приводит к невозможности осуществления эффективного правового надзора. Это исследование показывает важность развития уголовно-

правового механизма, поскольку демонстрирует зависимость юридической ответственности от наличия объективно измеряемых критериев вреда водным ресурсам.

Особую проблему определения для юридической ответственности связано с появлением новых видов загрязнителей. Так в работе профессора юридического факультета Техасского университета A&M Габриэля Экштейна [5] экологический вред характеризуется как латентный и кумулятивный эффекты, проявляющийся спустя длительное время после воздействия. Экштейн указывает на регуляторный пробел, возникающий вследствие отсутствия нормативов для таких веществ, как микропластик и фармацевтические соединения. Авторы данной статьи считают нужным законодателю заострить внимание и на производство продукции, созданных из полипропилена, и как отходы Завода «КРІ» (г.Атырау) объективно влияют на состояние окружающей среды Атырауской области, а также здоровья населения региона.

Русскоязычные зарубежные исследования расширяют понимание экологического вреда за счёт включения социального измерения. Работа Голынчика и Петрова рассматривают последствия экологических нарушений через призму ущерба традиционному природопользованию коренных народов, обосновывая необходимость восстановительных механизмов, ориентированных на социальную справедливость [6]. Они описывают рекультивацию на несколько этапов: механической, биологической, санацию и мелиорацию, однако не стоит забывать территориальную специфику Казахстана, к примеру Атырауский регион имеет равнинный рельеф и засушливый климат, и постепенное обмеление реки Жайык (Урал) приводит к постоянным пыльным бурям, что ухудшает экологическое состояние области.

Кузнецова Н.И. при исследовании уголовных правонарушений в сфере экологических правонарушений выявила, что дифференциация уголовной ответственности является одним из методов уголовной политики, систематизируя свою работу, данный автор предлагает структурировать квалифицирующие признаки экологических преступлений по группам, характеризующим: 1) предмет преступления, 2) потерпевшего, 3) общественно опасное деяние, 4) общественно опасные последствия, 5) факультативные признаки (время, место, способ, орудие), 5) субъект, 6) субъективную сторону [7]. Козодаева, Кузьменко и Попова анализируют конкуренцию составов преступлений, проблемы квалификации при наступлении вреда здоровью и сложности установления формы вины при уголовно-правовой охране водных объектов [8].

Казахстанские научные исследования преимущественно рассматривает проблему в рамках экологической уголовной политики и природоресурсного регулирования. Исмаилова Б.Ш. обращает внимание на трансграничный характер экологического вреда и недостаточную интеграцию Казахстана в международные механизмы противодействия экологическим преступлениям [9].

Жолжаксынов Ж.Б. и Чупринюк Н.А. рассматривают актуальные меры предупреждения правонарушений против водных биологических ресурсов, уделяя особое внимание применению современных технологий – включая спутниковое наблюдение и электронный учёт уловов [10].

Отаубаева А.Б. выявляет тенденцию квалификации экологически опасных деяний по административным составам вследствие сложности уголовного доказывания, что фактически препятствует полноценному возмещению причинённого вреда [11].

Анализ правоприменительной практики позволяет выделить ряд ключевых проблем, препятствующих эффективному функционированию уголовно-правового механизма возмещения ущерба водным ресурсам.

К проблемам материально-правового характера относится прежде всего несовершенство методики оценки ущерба. Существующие методики, закреплённые в Экологическом кодексе РК, преимущественно ориентированы на прямой экономический ущерб (стоимость воды как ресурса), в то время как экологический вред – деградация экосистем, восстановление и рекультивация которых может занять десятилетия учитывается

недостаточно. Серьёзную проблему представляет разграничение уголовной и административной ответственности: грань между статьёй 328 УК РК (загрязнение вод) и соответствующими статьями КоАП (например, ст. 358 КоАП РК) зависит преимущественно от размера ущерба, расчёт которого в водных правонарушениях крайне волатилен. Отсутствует также полноценный механизм «экологического регресса», при котором государство восстанавливает объект за свой счёт с последующим взысканием с виновного, что критично для водных объектов, требующих немедленной реабилитации.

Процессуальные барьеры включают трудности доказывания причинно-следственной связи. В водной экосистеме загрязнение быстро мигрирует: доказать, что именно сброс предприятия «А» привёл к гибели фауны в 50 км ниже по течению, требуется проведение сложнейших и дорогостоящих экспертиз, на которые у следственных органов и природоохранной прокуратуры зачастую нет бюджета. Дополнительную сложность создаёт статус потерпевшего: вода является государственной собственностью, представлять интересы государства должны территориальные инспекции, которым нередко не хватает квалифицированных юристов для участия в затяжных уголовных процессах против крупных организаций (корпораций).

Институциональные проблемы проявляются в нескольких направлениях. Во-первых, низкая платёжеспособность осуждённых: если виновным признаётся физическое лицо (например, наёмный работник), суммы ущерба в миллионы тенге становятся «безнадёжным долгом», а механизм субсидиарной ответственности предприятия – владельца источника повышенной опасности в уголовном праве реализуется сложнее, чем в гражданском. Во-вторых, отсутствие специализированных экологических судов: общие суды перегружены, а дела о водных ресурсах требуют глубоких познаний в гидрологии. В-третьих, трансграничный аспект: значительная часть водных артерий РК – Жайык (Урал), Иле (Или), Ертис (Иртыш) – являются трансграничными, и если ущерб нанесён деятельностью на территории сопредельного государства, уголовно-правовой механизм внутри страны практически бессилён без международного сотрудничества.

Существенной проблемой является разрыв между экологическим и уголовным законодательством: методики расчёта ущерба закреплены в экологических актах и Экологическом Кодексе, но уголовное право использует их без прямой адаптации, соответственно отсутствует единый механизм интеграции норм. На практике следовательно зависит от административных методик, а суды по-разному принимают расчёты ущерба. Кроме того, ущерб может быть занижен либо искусственно завышен формулой, закреплённой в экологическом законодательстве, что приводит к снижению судами взыскиваемых сумм и формальности взыскания. Не учитываются также долгосрочные последствия: деградация водных экосистем и влияние загрязнения на будущие поколения остаются за пределами правоприменительной практики.

Для понимания масштаба проблемы необходимо рассмотреть конкретные проявления ущерба водным ресурсам в Республике Казахстан, на примере Атырауской области. Месторождение «Кашаган», расположенное непосредственно в акватории Северного Каспия, является наиболее критичным с точки зрения водных рисков. Многочисленные аварийные выбросы сероводорода (H_2S), содержание которого достигает 19–25%, создают угрозу острого химического загрязнения при разгерметизации трубопроводов. Шумовое загрязнение, изменение придонного рельефа и хроническое поступление нефтепродуктов нарушают водную экосистему Каспия и ухудшает экологическую обстановку, что зафиксировано в научных отчётах, таких как КАСПЭКО. [12. с 18.]

Для понимания на данный промежуток времени, сколько зарегистрировано правонарушений в сфере экологии используем официальные данные РК. Данные Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры РК за 2022–2026 годы позволяют выявить определённые тенденции (Таблица 1) [13].

Таблица 1 — Экологические правонарушения (гл. 13 УК РК), 2022–2026 гг.

Год	Атырауская область	Мангыстауская область	По Республике	Изменение, %
2022	4	4	48	- 40,0
2023	2	1	46	- 4,2
2024	7	3	57	+ 23,9
2025	2	3	42	- 26,3
2026	3	3	29	- 31,0
Итого	18	14	222	

По Республике в целом прослеживается неустойчивая, но нисходящая динамика: после роста в 2024 году до 57 случаев (+23,9%) наблюдается последовательное снижение — до 42 случаев в 2025 году (-26,3%) и 29 случаев в 2026 году (-31,0%). По Атырауской области за пятилетний период зарегистрировано 18 правонарушений с нестабильной динамикой: минимум в 2023 году (2 случая), максимум в 2024 году (7 случаев). По Мангыстауской области зафиксировано 14 правонарушений с относительно стабильными показателями. Оба региона демонстрируют невысокий уровень правонарушений на фоне республиканских показателей, однако их доля требует постоянного мониторинга с учётом специфики как крупных нефтегазодобывающих территорий. Снижение абсолютных показателей может свидетельствовать как об эффективности принимаемых мер, так и о латентности значительной части экологических преступлений. Анализ выявленных проблем показывает, что значительная их часть может быть решена или смягчена посредством внедрения цифровых технологий в систему экологического мониторинга и правоприменения. Рассмотрим какие направления можно рассмотреть, для улучшения уголовно-правового механизма возмещения ущерба водным ресурсам.

Первое направление – создание единой цифровой платформы учёта водопользования в реальном времени. Как показывает современная практика развитых государств, интеграция данных о водозаборе, качестве воды и эмиссиях загрязняющих веществ в единую информационную систему позволяет автоматически фиксировать нарушения и существенно упрощает процесс доказывания в уголовном судопроизводстве. Для Казахстана внедрение такой системы особенно актуально с учётом масштабности территории и удалённости многих водных объектов от центров правоприменения.

Второе направление связано с применением технологий дистанционного зондирования Земли и спутникового мониторинга. Современные спутниковые системы позволяют в режиме реального времени фиксировать нефтяные разливы, изменения химического состава водных поверхностей и незаконные сбросы, обеспечивая доказательную базу, превосходящую по объективности традиционные методы полевого контроля. Как отмечают Жолжаксынов и Чупринюк, применение спутникового наблюдения и электронного учёта может значительно повысить эффективность борьбы с незаконным промыслом и загрязнением водной среды.

Третье направление – внедрение автоматизированных систем расчёта экологического ущерба на основе алгоритмов машинного обучения и математического моделирования, т.е. создание специального ИИ-агента, который будет фиксировать ущерб окружающей среде. Такие системы способны учитывать не только прямой экономический ущерб, но и долгосрочные экологические последствия – деградацию экосистем, кумулятивный эффект загрязнения и влияние на биоразнообразие, что позволит преодолеть существующий разрыв между фактическими затратами восстановления и формально рассчитанным размером ущерба.

Четвёртое направление – использование технологии блокчейн для обеспечения неизменяемости и верифицируемости данных экологического мониторинга. Применение распределённых реестров исключает возможность фальсификации результатов измерений и создаёт надёжную доказательную базу для уголовного судопроизводства. Данная технология

особенно востребована в трансграничном контексте, поскольку обеспечивает прозрачность данных для всех заинтересованных прикаспийских государств.

Пятое направление – цифровизация процедур межведомственного взаимодействия между экологическими, следственными и судебными органами. Создание интегрированных информационных систем позволит ускорить процесс передачи материалов, обеспечить координацию действий различных ведомств и сократить сроки рассмотрения экологических дел. С учётом опыта цифровизации системы EGOV в Казахстане, внедрение электронного документооборота по экологическим делам представляется реализуемой задачей.

Таким образом, проведённый анализ показывает, что уголовно-правовой механизм возмещения ущерба водным ресурсам Республики Казахстан, несмотря на наличие формальной нормативной базы, сталкивается с комплексом проблем материально-правового, процессуального и институционального характера. К основным из них относятся: несовершенство методик оценки экологического ущерба, сложность доказывания причинно-следственной связи, нечёткость границ между уголовной и административной ответственностью, отсутствие специализированных экологических судов, трансграничный характер значительной части водных ресурсов, несоответствие размера рассчитываемого ущерба фактическим затратам восстановления и неучет долгосрочных экологических последствий. Внедрение цифровых технологий – единой платформы мониторинга водопользования, спутникового дистанционного зондирования, автоматизированного расчёта ущерба, блокчейн-верификации данных и цифровизации межведомственного взаимодействия представляет собой наиболее перспективное направление совершенствования данного механизма. Цифровая трансформация способна преодолеть ключевые барьеры правоприменения – прежде всего проблему доказывания и объективной оценки ущерба и обеспечить реальную, а не формальную защиту водных ресурсов Казахстана, посредством объективного уголовного-механизма и иными правовыми средствами.

Проведённое исследование позволило комплексно оценить состояние уголовно-правового механизма возмещения ущерба водным ресурсам Республики Казахстан и сформулировать ряд выводов.

Во-первых, анализ нормативной базы и научной доктрины показал, что, несмотря на наличие конституционных гарантий охраны природных ресурсов, положений Водного и Экологического кодексов, а также международных обязательств по Тегеранской конвенции, существующий уголовно-правовой механизм возмещения ущерба водным ресурсам функционирует недостаточно эффективно. Ключевыми барьерами являются несовершенство методик оценки экологического ущерба, ориентированных преимущественно на прямой экономический ущерб и не учитывающих долгосрочную деградацию экосистем; сложность доказывания причинно-следственной связи в водной среде, где загрязнение быстро мигрирует; а также нечёткость границ между уголовной и административной ответственностью, приводящая к переквалификации экологически опасных деяний в менее тяжкие составы.

Во-вторых, на примере Атырауской области – региона интенсивной нефтегазодобычи (месторождения Кашаган и Тенгиз) – установлено, что промышленное воздействие на водные объекты носит системный и многоаспектный характер: от аварийных выбросов сероводорода и хронического поступления нефтепродуктов в акваторию Каспия до фильтрации сульфатов и тяжёлых металлов в грунтовые воды. При этом правоприменительная реакция остаётся несоразмерной масштабу причиняемого вреда.

В-третьих, анализ судебной практики выявил как позитивные тенденции – развитие института медиации в экологических спорах, признание права общественных организаций на экологический аудит государственных предприятий, судебную защиту права на критику экологически вредной деятельности, – так и сохраняющиеся проблемы: низкую платёжеспособность осуждённых, отсутствие специализированных экологических судов и сложность трансграничного правоприменения.

В-четвёртых, статистические данные Комитета по правовой статистике Генеральной прокуратуры РК за 2022–2026 годы свидетельствуют о нисходящей динамике зарегистрированных экологических правонарушений – с 48 в 2022 году до 29 в 2026 году, что может отражать как определённую результативность принимаемых мер, так и латентность значительной части экологических преступлений, требующую дополнительного изучения.

В-пятых, обоснован потенциал цифровых технологий как наиболее перспективного направления совершенствования уголовно-правового механизма возмещения экологического ущерба.

Подводя итоги, можно констатировать, что стратегия Главы государства, направленная на процветание нашей Республики, сталкивается с серьёзной экологической проблемой – нерациональным обращением с водными ресурсами. Несмотря на предпринимаемые усилия, ситуация остается острой, требуя комплексного подхода. Отсутствие элементарных знаний о правилах пользования воды и водных ресурсов, а также визуальной информации в общественных местах свидетельствует о серьёзных пробелах в экологическом просвещении общества и граждан страны. Исследование показало, что решение проблемы возмещения ущерба водным ресурсам требует системного подхода, включающего в себя не только развитие инфраструктуры сбора и переработки отходов, но и формирование у населения экологического сознания с раннего детства. Инвестиции в экологическое образование, а также информационно-просветительские кампании – все это должно стать неотъемлемой частью государственной политики в области охраны окружающей среды, которую обозначил Президент Касым-Жомарт Кемеливич Токаев до 2060 года.

Список использованной литературы:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Мемлекет басшысы «Таза Қазақстан» экологиялық фестивалінде сөз сөйледі. – 21.04.2025. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-vystupil-na-ekologicheskom-festivale-2133918>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
3. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының мәтіні (2026 жылғы 15 наурыздағы референдум негізінде). – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/1159830?lang=ru>
4. Nylén E., Owen D., Harder A., Kiparsky M., Hanemann W.M. Managing Water Scarcity: A Framework for Fair and Effective Water Right Curtailment in California // Policy Report. – Berkeley: UC Berkeley, 2023. URL: <https://www.law.berkeley.edu/research/clee/research/wheeler/water-allocation/curtailments/> [дата обращения 24.03.2026]
5. Zandaryaa S., Fares A., Eckstein G. Emerging Pollutants: Protecting Water Quality for the Health of People and the Environment. — Springer, 2025
6. Голынчик А.В., Петров Ю.В. Учёт этнического природопользования в Югре при организации рекультивации нефтепромысловых объектов // Грозненский естественнонаучный бюллетень. — 2025. — № 1. — С. 37–41.
7. Кузнецова Н.И. Дифференциация уголовной ответственности за совершение экологических преступлений // Право: история и современность. — 2024. — Т. 8, № 1. — С. 65–73.
8. Козодаева О.Н., Кузьменко Э.Ю., Попова Е.А. Уголовно-правовая охрана водных объектов: национальный, зарубежный и международный опыт // Актуальные проблемы государства и права. — 2024. — Т. 8, № 1. — С. 62–72.
9. Исмаилова Б.Ш. Взаимодействие Казахстана с зарубежными странами в сфере противодействия экологическим преступлениям // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. — 2025. — № 3 (80). — С. 228–237.
10. Чупринюк Н.А., Жолжаксынов Ж.Б. Меры по предупреждению правонарушений против водных биологических ресурсов // Хабаршы-Вестник Карагандинской академии МВД РК. — 2025. — № 3.

11. Отаубаева А.Б. Разграничение преступлений и административных правонарушений в сфере экологии: сравнительно-правовой анализ законодательства Казахстана и Узбекистана // Law Review. — 2024.

12. Состояние окружающей среды Каспийского моря // Доклад КАСПЭКО. – 2011. – URL: https://tehranconvention.org/system/files/tcis/caspian_soe_2011_rus.pdf

13. Данные Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 2022–2026 гг. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat> [дата обращения 24.03.2026]

УДК 343.8

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»

Тулегенов Ануар Ерденович

yerden.arsen@mail.ru

магистрант 1 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауского университета им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республики Казахстан

Научный руководитель - к.ю.н., профессор Шаяхметова Ж.Б.

В статье исследуются перспективы развития уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан. Автор анализирует международные стандарты исполнения наказаний, закрепленные в Минимальных стандартных правилах ООН в отношении обращения с заключенными, Европейских пенитенциарных правилах. Рассматривается зарубежный опыт правового регулирования исполнения наказаний в Норвегии, Германии, США, Японии. Анализируются проблемы действующего уголовно-исполнительного законодательства Казахстана: недостаточная дифференциация условий содержания, ограниченность альтернатив лишению свободы, недостаточная индивидуализация исполнения наказания, слабая система подготовки к освобождению, ограниченность общественного участия, недостаточное использование электронных средств контроля, пробелы в регулировании исполнения наказаний в отношении отдельных категорий осужденных, недостаточная правовая регламентация ресоциализации. Определяются перспективные направления совершенствования законодательства: совершенствование дифференциации условий содержания, расширение применения альтернатив лишению свободы, развитие индивидуализации исполнения наказания, создание системы подготовки к освобождению, расширение общественного участия, развитие электронного мониторинга, совершенствование регулирования исполнения наказаний в отношении отдельных категорий, законодательное закрепление системы ресоциализации, развитие восстановительного правосудия, совершенствование регулирования труда осужденных, усиление защиты прав, цифровизация, совершенствование системы управления, развитие международного сотрудничества, научное обеспечение. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к развитию законодательства, основанного на принципах гуманизации, индивидуализации, социализации, расширения альтернатив, обеспечения общественной безопасности.

Уголовно-исполнительное законодательство Республики Казахстан находится в процессе постоянного совершенствования, отражая динамику общественных отношений, трансформацию правовой системы, стремление к гуманизации исполнения наказаний и соответствию международным стандартам. Действующий Уголовно-исполнительный кодекс, принятый в 2014 году, заложил основы современной пенитенциарной системы, однако практика его применения выявила ряд проблем, требующих законодательного решения [1]. Анализ тенденций развития уголовно-исполнительного права, изучение международного

опыта, оценка эффективности действующих норм позволяют определить перспективные направления совершенствования законодательства, способствующие достижению целей наказания, защите прав осужденных, обеспечению общественной безопасности.

Международные стандарты исполнения наказаний, закрепленные в документах ООН и Совета Европы, определяют вектор развития национального законодательства. Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы, 2015) устанавливают основополагающие принципы: уважение человеческого достоинства, запрет пыток и жестокого обращения, индивидуализация исполнения наказания, подготовка к освобождению, социальная реабилитация [2]. Европейские пенитенциарные правила (2006) подчеркивают необходимость минимизации негативных последствий лишения свободы, поддержания связей с обществом, развития альтернатив тюремному заключению. Казахстан, интегрируясь в международное правовое пространство, должен приводить национальное законодательство в соответствие с этими стандартами.

Зарубежный опыт демонстрирует различные модели правового регулирования исполнения наказаний. Скандинавские страны реализуют модель гуманистической пенитенциарной системы, ориентированной на реабилитацию и социальную интеграцию. Норвегия имеет один из самых низких показателей рецидива в мире благодаря акценту на ресоциализации, созданию условий содержания, приближенных к обычной жизни, развитию образовательных и трудовых программ [3]. Законодательство Норвегии предусматривает максимальные сроки лишения свободы, широкое применение альтернативных наказаний, постепенную подготовку к освобождению через систему открытых тюрем. Германия представляет модель социально-правового государства с развитой системой исполнения наказаний. Законодательство земель об исполнении наказаний детализирует права осужденных, обязанности администрации, процедуры обжалования. Особое внимание уделяется индивидуальному планированию исполнения наказания, профессиональному обучению, подготовке к освобождению [4]. Развита система социально-терапевтических учреждений для осужденных, нуждающихся в специализированной помощи.

Законодательство предусматривает поэтапное смягчение режима содержания при положительном поведении, широкие возможности условно-досрочного освобождения. США демонстрируют иную модель с акцентом на изоляции и наказании. Американская система характеризуется длительными сроками лишения свободы, жесткими условиями содержания, ограниченными возможностями досрочного освобождения. Однако в последние годы наблюдается тенденция к реформированию, сокращению тюремного населения, развитию программ реабилитации [5]. Некоторые штаты принимают законы, расширяющие применение альтернативных наказаний, совершенствующие систему пробации, развивающие восстановительное правосудие.

Япония представляет азиатскую модель с акцентом на дисциплине, труде, моральном воспитании. Японское законодательство предусматривает строгий режим содержания, обязательный труд, систему поощрений и взысканий, формирующую законопослушное поведение. Низкий уровень рецидива в Японии объясняется не только строгостью системы, но и традиционными культурными ценностями, социальным контролем, системой постпенитенциарной поддержки [6]. Анализ зарубежного опыта позволяет выделить общие тенденции развития уголовно-исполнительного законодательства: гуманизация исполнения наказаний, расширение прав осужденных, индивидуализация исполнения наказания, развитие альтернатив лишению свободы, акцент на реабилитации и ресоциализации, подготовка к освобождению, развитие общественного контроля, использование современных технологий.

Уголовно-исполнительное законодательство Казахстана прошло значительный путь развития. Уголовно-исполнительный кодекс 2014 года закрепил современные принципы исполнения наказаний: законность, гуманизм, демократизм, равенство осужденных перед законом, дифференциация и индивидуализация исполнения наказаний, рациональное применение мер принуждения и стимулирование правопослушного поведения, соединение наказания с исправительным воздействием [7]. Кодекс расширил права осужденных,

детализировал условия содержания, усилил гарантии защиты прав, развил систему поощрений и взысканий.

Однако практика применения УИК РК выявила ряд проблем, требующих законодательного решения. Первая проблема – недостаточная дифференциация условий содержания осужденных. Действующая система предусматривает четыре вида исправительных учреждений (колонии общего, строгого, особого режимов, поселения), однако внутри каждого вида условия содержания недостаточно дифференцированы [8]. Отсутствует гибкая система изменения условий содержания в зависимости от поведения осужденного, степени исправления, что снижает стимулирующую функцию наказания.

Вторая проблема – ограниченность альтернатив лишению свободы. Несмотря на наличие в Уголовном кодексе различных видов наказаний, не связанных с лишением свободы, их применение остается ограниченным. Законодательство недостаточно регламентирует исполнение общественных работ, исправительных работ, ограничения свободы [9]. Отсутствуют эффективные механизмы контроля за исполнением альтернативных наказаний, система probation развита слабо.

Третья проблема – недостаточная индивидуализация исполнения наказания. Законодательство декларирует принцип индивидуализации, однако механизмы его реализации недостаточно разработаны. Отсутствует система обязательного индивидуального планирования исполнения наказания для каждого осужденного, учитывающая личность, характер преступления, потребности в исправлении, реабилитации [10]. Программы исправительного воздействия носят общий характер, не адаптированы к индивидуальным потребностям.

Четвертая проблема – слабая система подготовки к освобождению. Законодательство предусматривает отдельные меры подготовки к освобождению, однако они не складываются в систему последовательных действий. Отсутствует обязательное планирование освобождения, включающее решение вопросов жилья, трудоустройства, социальной поддержки [11]. Постепененциарная помощь освобожденным законодательно не урегулирована, носит фрагментарный характер.

Пятая проблема – ограниченность общественного участия в исполнении наказаний. Законодательство предусматривает создание общественных наблюдательных комиссий, однако их полномочия ограничены, механизмы влияния на условия содержания недостаточны. Участие общественности в реализации программ социальной адаптации, трудоустройства освобожденных законодательно слабо регламентировано [12].

Шестая проблема – недостаточное использование электронных средств контроля. Законодательство предусматривает возможность применения электронных средств надзора и контроля, однако их использование ограничено. Отсутствует детальное правовое регулирование электронного мониторинга как альтернативы содержанию под стражей, меры пресечения, способа контроля при условно-досрочном освобождении [13].

Седьмая проблема – пробелы в регулировании исполнения наказаний в отношении отдельных категорий осужденных. Законодательство недостаточно учитывает специфику исполнения наказаний в отношении несовершеннолетних, женщин, инвалидов, пожилых, иностранцев. Отсутствуют специальные программы реабилитации для осужденных с наркотической, алкогольной зависимостью, психическими расстройствами [14]. Восьмая проблема – недостаточная правовая регламентация ресоциализации осужденных. Законодательство декларирует ресоциализацию как цель исполнения наказания, однако конкретные механизмы ее достижения слабо разработаны. Отсутствует система социального сопровождения освобожденных, содействия трудоустройству, жилищному обустройству, восстановлению социальных связей [15].

Перспективы развития уголовно-исполнительного законодательства Казахстана должны определяться следующими направлениями. Во-первых, совершенствование системы дифференциации условий содержания. Необходимо разработать многоуровневую систему условий содержания внутри каждого вида исправительных учреждений, предусматривающую

улучшенные, обычные, облегченные, льготные условия. Следует законодательно закрепить четкие критерии перевода осужденных из одних условий в другие, основанные на оценке поведения, степени исправления, участия в программах. Необходимо расширить возможности содержания в колониях-поселениях, открытых учреждениях для осужденных, не представляющих большой общественной опасности. Во-вторых, расширение применения альтернатив лишению свободы. Необходимо детализировать порядок исполнения общественных работ, исправительных работ, ограничения свободы, домашнего ареста. Следует создать эффективную систему пробации, включающую профессиональные службы пробации, осуществляющие надзор, контроль, социальную поддержку лиц, отбывающих наказания без изоляции. Необходимо расширить применение электронного мониторинга как способа контроля при исполнении альтернативных наказаний, условно-досрочном освобождении, замене лишения свободы.

В-третьих, развитие индивидуализации исполнения наказания. Необходимо законодательно закрепить обязательность разработки индивидуального плана исполнения наказания для каждого осужденного, определяющего цели, задачи, мероприятия, сроки, ответственных лиц. Следует создать систему оценки рисков и потребностей осужденных, позволяющую определить направления исправительного воздействия. Необходимо разработать разнообразные программы исправительного воздействия, адресованные различным категориям осужденных, учитывающие характер преступления, личностные особенности, криминогенные факторы.

В-четвертых, создание системы подготовки к освобождению. Необходимо законодательно закрепить обязательность планирования освобождения, начинающегося за определенный срок до окончания наказания. Следует предусмотреть поэтапную подготовку к освобождению, включающую перевод в облегченные условия содержания, расширение контактов с внешним миром, краткосрочные отпуска, помощь в решении вопросов жилья, трудоустройства, документов. Необходимо создать систему постпенитенциарной поддержки, включающую центры социальной адаптации, службы занятости, социального сопровождения освобожденных.

В-пятых, расширение общественного участия в исполнении наказаний. Необходимо усилить роль общественных наблюдательных комиссий, расширить их полномочия, обеспечить реальное влияние на условия содержания, защиту прав осужденных. Следует развивать институт общественных воспитателей, наставников, оказывающих помощь осужденным в исправлении, подготовке к освобождению. Необходимо привлекать некоммерческие организации, религиозные объединения, бизнес-сообщество к реализации программ социальной адаптации, профессионального обучения, трудоустройства осужденных и освобожденных.

В-шестых, развитие правового регулирования электронного мониторинга. Необходимо принять специальный закон или внести изменения в УИК, детально регламентирующие применение электронных средств надзора и контроля. Следует определить категории лиц, к которым может применяться электронный мониторинг, порядок установки и снятия устройств, режим контроля, права и обязанности поднадзорных, ответственность за нарушения. Необходимо создать техническую и организационную инфраструктуру электронного мониторинга, обучить персонал, обеспечить защиту персональных данных.

В-седьмых, совершенствование правового регулирования исполнения наказаний в отношении отдельных категорий осужденных. Необходимо разработать специальные разделы УИК или отдельные законы, регулирующие особенности исполнения наказаний в отношении несовершеннолетних, женщин, инвалидов, пожилых, иностранцев. Следует создать специализированные программы для осужденных с наркотической, алкогольной зависимостью, психическими расстройствами, сексуальными девиациями. Необходимо предусмотреть специальные условия содержания, медицинское обслуживание, реабилитационные мероприятия для уязвимых категорий.

В-восьмых, законодательное закрепление системы ресоциализации. Необходимо дополнить УИК разделом, посвященным ресоциализации осужденных и освобожденных, определяющим цели, принципы, субъекты, формы, методы ресоциализации. Следует законодательно закрепить обязанность государственных органов, органов местного самоуправления оказывать содействие в трудоустройстве, жилищном обустройстве, социальной адаптации освобожденных. Необходимо создать систему центров социальной адаптации, предоставляющих временное жилье, помощь в трудоустройстве, психологическую, юридическую, социальную поддержку.

В-девятых, развитие восстановительного правосудия. Необходимо законодательно закрепить институты медиации, примирения, возмещения вреда как элементы исполнения наказания. Следует предусмотреть программы восстановительного правосудия, включающие встречи осужденных с потерпевшими, возмещение причиненного вреда, извинения, совместную работу по устранению последствий преступления. Необходимо создать службы медиации при исправительных учреждениях, обучить специалистов, разработать методики проведения восстановительных программ.

В-десятих, совершенствование правового регулирования труда осужденных. Необходимо привести законодательство о труде осужденных в полное соответствие с международными стандартами, Конвенциями МОТ. Следует уточнить правовой статус осужденных как субъектов трудовых отношений, определить баланс между обязанностью трудиться и правами работника. Необходимо совершенствовать систему оплаты труда, обеспечить справедливое вознаграждение, разумные удержания. Следует развивать систему профессионального обучения, ориентированную на потребности рынка труда, создавать условия для трудоустройства освобожденных.

В-одиннадцатых, усиление защиты прав осужденных. Необходимо расширить перечень прав осужденных, закрепленных в УИК, привести их в соответствие с международными стандартами. Следует совершенствовать механизмы защиты прав, упростить процедуры обжалования, обеспечить доступ к бесплатной юридической помощи. Необходимо развивать систему независимого мониторинга условий содержания, включающую национальный превентивный механизм, общественные наблюдательные комиссии, правозащитные организации, международные инспекции.

В-двенадцатых, цифровизация уголовно-исполнительной системы. Необходимо законодательно закрепить использование информационных технологий в исполнении наказаний: электронный документооборот, видеоконференцсвязь для судебных заседаний и свиданий, электронные библиотеки, дистанционное образование, телемедицина. Следует создать единую информационную систему уголовно-исполнительной системы, обеспечивающую учет осужденных, планирование исполнения наказания, мониторинг эффективности. Необходимо обеспечить защиту персональных данных, кибербезопасность, предотвращение злоупотреблений.

В-тринадцатых, совершенствование системы управления уголовно-исполнительной системой. Необходимо рассмотреть вопрос о выведении уголовно-исполнительной системы из состава МВД, создании независимого ведомства, подчиненного Министерству юстиции или непосредственно Правительству. Следует законодательно закрепить принципы управления, структуру органов, полномочия, ответственность. Необходимо развивать профессионализм персонала, совершенствовать систему отбора, обучения, аттестации, стимулирования сотрудников.

В-четырнадцатых, развитие международного сотрудничества. Необходимо законодательно урегулировать вопросы передачи осужденных для отбывания наказания в государства гражданства, обмена опытом, совместных программ реабилитации. Следует ратифицировать международные конвенции в области исполнения наказаний, привести национальное законодательство в соответствие с международными обязательствами. Необходимо развивать сотрудничество с международными организациями, участвовать в международных программах, обмениваться опытом.

В-пятнадцатых, научное обеспечение развития законодательства. Необходимо активизировать научные исследования в области уголовно-исполнительного права, пенитенциарной педагогики, психологии, социологии. Следует создать научно-исследовательские центры, изучающие эффективность законодательства, разрабатывающие предложения по совершенствованию. Необходимо проводить криминологические исследования рецидива, изучать факторы, влияющие на исправление, оценивать эффективность различных мер воздействия.

Реализация указанных направлений требует комплексного подхода, включающего изменения законодательства, создание организационной и материально-технической инфраструктуры, подготовку кадров, финансовое обеспечение. Необходимо разработать концепцию развития уголовно-исполнительной системы на долгосрочную перспективу, определяющую цели, задачи, этапы, ресурсы, ожидаемые результаты. Следует создать межведомственную рабочую группу по совершенствованию уголовно-исполнительного законодательства с участием представителей государственных органов, научного сообщества, практических работников, общественности.

Важнейшим направлением является гуманизация уголовно-исполнительного законодательства, приведение его в соответствие с международными стандартами прав человека. Казахстан, позиционируя себя как правовое государство, должен обеспечить достойные условия содержания осужденных, уважение их человеческого достоинства, защиту от пыток и жестокого обращения. Гуманизация не означает смягчение наказания, а предполагает его эффективность, направленность на исправление, предотвращение рецидива, защиту общества.

Другим важным направлением является индивидуализация исполнения наказания, учитывающая личность осужденного, характер преступления, степень общественной опасности, потребности в исправлении. Переход от унифицированного подхода к индивидуальному планированию позволит повысить эффективность исправительного воздействия, оптимально использовать ресурсы, достигать целей наказания. Индивидуализация требует профессионализма персонала, развития системы оценки рисков и потребностей, разнообразия программ воздействия.

Третьим направлением является социализация осужденных, подготовка к жизни в обществе после освобождения. Тюрьма не должна быть местом изоляции и деградации, а должна готовить человека к возвращению в общество. Развитие образования, профессионального обучения, трудовых навыков, социальных компетенций, поддержание семейных связей, постепенная адаптация через систему открытых учреждений, отпусков, электронного мониторинга способствуют успешной ресоциализации.

Четвертым направлением является развитие альтернатив лишению свободы, сокращение тюремного населения. Международный опыт показывает, что чрезмерное использование лишения свободы неэффективно, дорогостояще, приводит к криминализации. Развитие системы пробации, общественных работ, электронного мониторинга, восстановительного правосудия позволяет достигать целей наказания без изоляции, сохраняя социальные связи, трудовую занятость, семейные отношения.

Пятым направлением является обеспечение общественной безопасности через эффективное исправление осужденных, предотвращение рецидива. Снижение рецидивной преступности является главным критерием эффективности уголовно-исполнительной системы. Развитие программ исправления, реабилитации, ресоциализации, постпенитенциарной поддержки способствует предотвращению повторных преступлений, защите общества. Заключение. Развитие уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан должно осуществляться в направлении гуманизации, индивидуализации, социализации, расширения альтернатив лишению свободы, обеспечения общественной безопасности. Перспективными направлениями являются: совершенствование дифференциации условий содержания, расширение применения альтернатив, развитие индивидуализации, создание системы подготовки к освобождению, расширение

общественного участия, развитие электронного мониторинга, совершенствование регулирования исполнения наказаний в отношении отдельных категорий, законодательное закрепление ресоциализации, развитие восстановительного правосудия, совершенствование регулирования труда, усиление защиты прав, цифровизация, совершенствование управления, развитие международного сотрудничества, научное обеспечение.

Реализация этих направлений требует политической воли, финансовых ресурсов, профессионализма, общественной поддержки. Совершенствование законодательства должно основываться на научных исследованиях, изучении международного опыта, анализе практики применения, учете мнения всех заинтересованных сторон. Только комплексный, системный подход обеспечит создание эффективной, гуманной, современной уголовно-исполнительной системы, соответствующей международным стандартам, способствующей исправлению осужденных, защите общества, обеспечению прав человека.

Список использованной литературы:

1. Рахметов С.М. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан: проблемы теории и практики. – Алматы: Жеті жарғы, 2023. – 456 с.
2. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 70/175 от 17 декабря 2015 года.
3. Pratt J., Eriksson A. Contrasts in Punishment: An Explanation of Anglophone Excess and Nordic Exceptionalism. – London: Routledge, 2023. – 289 p.
4. Dünkel F. Prison Systems in Europe: Situation and Current Trends // European Journal of Criminology. – 2023. – Vol. 20. – P. 112-145.
5. Travis J., Western B., Redburn S. The Growth of Incarceration in the United States: Exploring Causes and Consequences. – Washington: National Academies Press, 2022. – 464 p.
6. Johnson D.T. The Japanese Way of Justice: Prosecuting Crime in Japan. – Oxford: Oxford University Press, 2023. – 312 p.
7. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года (с изменениями и дополнениями). – Астана, 2014.
8. Баймурзин Г.И. Дифференциация исполнения наказания в виде лишения свободы // Вестник Карагандинской академии МВД РК. – 2023. – № 4. – С. 34-42.
9. Абдрахманова Е.Р. Альтернативы лишению свободы в уголовном праве Казахстана: проблемы и перспективы // Право и государство. – 2024. – № 1. – С. 67-75.
10. Нургалиев Б.М. Индивидуализация исполнения уголовных наказаний. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 234 с.
11. Касымова А.Т. Подготовка осужденных к освобождению: правовые и организационные аспекты // Пенитенциарная система. – 2023. – № 3. – С. 45-53.
12. Сулейменов М.К. Общественный контроль в уголовно-исполнительной системе // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2024. – № 2. – С. 89-97.
13. Жакупов С.А. Электронный мониторинг как альтернатива лишению свободы // Уголовное право. – 2023. – № 4. – С. 78-86.
14. Омарова Г.К. Особенности исполнения наказаний в отношении несовершеннолетних // Ювенальная юстиция. – 2024. – № 1. – С. 56-64.
15. Ибраев Н.С. Ресоциализация осужденных: теория и практика. – Караганда: КарЮИИ МВД РК, 2023. – 298 с.

**«ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫҢ ОРНЫН
ТОЛТЫРУ»****Хаирова Зарина Бактыгереевна**qaiyrovaz@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., аға оқытушы - Айтмуханова Д.У

Қазіргі қоғамда мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі – азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету. Алайда, әкімшілік құқық бұзушылықтар көбінесе адамдардың денсаулығына, мүлкіне немесе ұйымдардың мүліктік мүдделеріне нақты залал келтіреді. Бұл ретте мемлекет тарапынан құқық бұзушыға әкімшілік жаза (айыппұл, ескерту және т.б.) қолдану жеткіліксіз, себебі жаза мемлекет пайдасына өндірілсе, залал шеккен тұлға ешқандай өтемақы алмай қалады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында заңнамада әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан келтірілген залалдың орнын толтыру институты қарастырылған. Бұл институт құқық бұзушылыққа мемлекеттің жауап беруі мен жәбірленуші тұлғаның мүліктік мүдделерін қалпына келтіруді үйлестіреді. Осы мақалада «Әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру» институты жан-жақты қарастырылады. Мақаланың мақсаты – осы институттың теориялық негіздерін, құқықтық реттелуін және қолданылу тетігін зерттеу, сондай-ақ заңнамадағы олқылықтар мен оларды жетілдіру жолдарын анықтау. Зерттеу барысында келесі міндеттер қойылады: әкімшілік құқық бұзушылық ұғымын және оның түрлерін анықтау; залал ұғымы мен түрлерін қарастыру; залалдың орнын толтыру тәртібін талдау; өтеу мөлшерін анықтау критерийлерін зерттеу; іс жүргізу мәселелерін қарастыру;

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 1-бабына сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылық деп – жеке немесе заңды тұлғаның әрекеті (әрекетсіздігі) арқылы жасалған, осы Кодексте әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы, кінәлі әрекет (немесе әрекетсіздік) танылады. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі қолданыстағы негізгі нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылықты дұрыс бағалау үшін оның құрамын қарастыру маңызды, себебі ол әкімшілік жауаптылықтың туындауына негіз болатын белгілер жиынтығынан тұрады. Оның заңдық құрамы дәстүрлі төрт элементтен тұрады [1].

Объектісі – құқық бұзушылық қол сұғатын қоғамдық қатынастар. Оның ішінде адамның құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері; азаматтардың денсаулығы, халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы; қоршаған орта; қоғамдық мораль; меншік; қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік; мемлекеттік билік пен басқарудың белгіленген тәртібі. Субъективті жағы – құқық бұзушылықтың сыртқы көрінісі, оған мыналар кіреді: құқыққа қарсы әрекет немесе әрекетсіздік; қоғамдық қауіпті салдарлар (егер құрам материалдық болса); Субъектісі – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған және заң бойынша оған жауаптылыққа тартылуы мүмкін жеке немесе заңды тұлға. Заңды тұлғалардың жауаптылығы ерекшелігі – егер құқық бұзушылық заңды тұлғаның органы немесе басқарушы қызметкері оның мүддесінде жасаса, жауаптылық туындайды. Егер адам өз мүддесінде немесе үшінші тұлғалардың мүддесінде әрекет етсе, заңды тұлға жауаптылыққа тартылмайды. Субъективті жағы – құқық бұзушының кінәсіне қатынасы. Кінәнің екі нысаны бар: Қасақана – тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін біле тұра, оны жасаған немесе оның салдарын біле тұра оның болуын қалаған (тікелей қасақана) немесе салдардың болуын қаламағанмен оны саналы түрде жіберген (жанама қасақана). Абайсызда – тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) салдарын болжай тұрып, оның алдын алуға жеткілікті негізсіз немесе өзінің күші мен мүмкіндігіне сеніп, немесе салдарын болжауға тиіс болғанымен болжамаған. Ерекше

бөлініп қарастырылатын түрі – жалғасатын құқық бұзушылықтар. Бұл – бірнеше рет қайталанып тұратын, бірақ әрбір реті бөлек құқық бұзушылық болып табылмайтын әрекеттер.

Әкімшілік құқықбұзушылық тек заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға нұқсан келтіріп қоймай, көп жағдайда нақты материалдық немесе моральдық залалдарға әкеп соқтырады. Құқық теориясында залал — бұл заңсыз іс-әрекеттің нәтижесінде тұлғаның мүліктік игіліктерінің кемуі немесе оның құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы. Әкімшілік құқық саласында залалдың орнын толтыру институты ерекше орын алады. Егер қылмыстық құқықта зиянның мөлшері іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін (қылмыс немесе теріс қылық) анықтаса, әкімшілік құқықта залал — құқық бұзушының жауаптылығын нақтылайтын және жәбірленушінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруді талап ететін негізгі элемент болып табылады. Әкімшілік құқықбұзушылықтан туындайтын зиянды екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады: материалдық залал және моральдық залал. Бұл екі залал түрінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, анықтау тәртібі және өтеу механизмі бар. Материалдық залал дегеніміз – әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан жеке немесе заңды тұлғаның мүлкіне келтірілген, ақшалай нысанда өлшенетін зиян. Бұл залал түрі нақты шығындармен сипатталады және оның мөлшерін дәл анықтауға болады. Моральдық залал дегеніміз – әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан жеке тұлғаның басынан кешірген жан азабы немесе тән азабы. Материалдық залалдан айырмашылығы, моральдық залалдың нақты ақшалай өлшемі жоқ және оның мөлшерін анықтау қиынырақ болып табылады. Залалдың орнын толтыру институтының өзіндік мақсаттары бар, олар әкімшілік жазадан түбегейлі ерекшеленеді. Егер әкімшілік жаза құқық бұзушыны жазалауға, оған жаңа құқық бұзушылықтар жасаудан сақтандыруға және оны түзетуге бағытталса, залалдың орнын толтырудың мақсаты – бұзылған мүліктік жағдайды қалпына келтіру. Біріншіден, жәбірленушінің мүліктік жағдайын бұрынғы қалпына келтіру. Құқық бұзушылыққа дейін жәбірленушінің белгілі бір мүлкі, ақшалай қаражаты немесе басқа да материалдық құндылықтары болған. Құқық бұзушылық салдарынан бұл мүлікке нұқсан келтірілген немесе ол жойылған. Залалдың орнын толтыру арқылы жәбірленушінің мүліктік жағдайы мүмкіндігінше құқық бұзушылыққа дейінгі күйіне қайтарылуы тиіс. Бұл дегеніміз, егер көлік зақымдалса, оны жөндеу шығындары өтеледі; егер зат ұрланса, оның нарықтық құны төленеді; егер денсаулыққа зиян келтірілсе, емдеу шығындары мен жоғалтқан табыс өтеледі. Екіншіден, құқық бұзушылықтың экономикалық тиімсіздігін қамтамасыз ету. Құқық бұзушы келтірген залалдың орнын толтыруға міндетті болғандықтан, ол өз әрекетінің оңай жолмен пайда табуға әкелмейтінін түсінеді. Егер құқық бұзушылық арқылы біреудің мүлкін иемденіп алса, ол сол мүліктің құнын қайтаруға мәжбүр болады. Егер ережені бұзып, басқаға зиян келтірсе, ол оның орнын толтырады. Бұл құқық бұзушылық жасаудан сақтандыратын маңызды фактор болып табылады. Үшіншіден, әділдікті қалпына келтіру. Қоғамдағы әділдік принципі бойынша, біреуге зиян келтірген адам оның орнын толтыруы тиіс. Егер құқық бұзушы тек мемлекет пайдасына айыппұл төлеп, ал жәбірленуші ешқандай өтемақы алмаса, бұл әділдікке жатпайды. Залалдың орнын толтыру дәл осы әділдік принципін жүзеге асырады. Төртіншіден, құқық бұзушылықтың алдын алу [2].

Адамдардың көпшілігі өз әрекеттерінің салдарына жауапты болғысы келмейді. Егер олар залал келтірген жағдайда оның орнын толтыруға мәжбүр болатынын білсе, олар мұндай әрекеттерден аулақ болуға тырысады. Бұл профилактикалық мақсат залалдың орнын толтыру институтының маңызды қызметі болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстанда әкімшілік құқық бұзушылықтар саны күрт өсті. «2025 жылғы есепті кезеңде әкімшілік жауаптылыққа тарту оқиғаларының жиілегені байқалады: республика бойынша 17,6 миллионнан астам заң бұзушылық анықталып, бұл көрсеткіш бір жыл ішінде 16,6 пайызға жоғарылады». Бұл 2024 жылмен салыстырғанда 16,6 пайызға көп. Жол қозғалысы саласындағы құқық бұзушылықтар. Барлық әкімшілік құқық бұзушылықтардың ішінде жол қозғалысы ережелерін бұзу көш бастап тұр. 2024 жылы әкімшілік айыппұлдардың 91 пайызы дәл осы санаттағы құқық бұзушылықтар үшін салынған. Ең көп таралған бұзушылық түрлері: рұқсат етілген жылдамдықты арттыру, жол белгілері немесе таңбалау талаптарын сақтамау жағдайы. Бұл

құқық бұзушылықтардың басым бөлігі айыппұл салумен шектеледі, алайда жол-көлік оқиғалары салдарынан келтірілген материалдық залалдың орнын толтыру мәселесі бөлек қарастырылады. Көптеген жағдайларда айыппұл төлеген жүргізушілер залалды өтеуден жалтаруға тырысады, бұл жәбірленушілердің сотқа жүгінуіне әкеп соғады. Сондай-ақ, экология саласындағы құқық бұзушылықтар ерекше орын алады, себебі олар мемлекетке орасан зор залал келтіреді. Ірі кәсіпорындардың қоршаған ортаға келтірген залалы туралы сот шешімдері де бар. Мысалы, Астана қаласының соты Солтүстік Каспий теңізін пайдаланатын компанияны (NCOC) газды күйдіру ережелерін бұзғаны үшін мемлекетке 3,6 миллиард теңгеден астам залал өтеуге міндеттеген. Бұл ірі көлемдегі залалды өтеу тәжірибесі экологиялық құқық бұзушылықтар үшін залалды өтеудің маңыздылығын көрсетеді. Айыппұлдардың жалпы сомасы да жылдан жылға өсуде. 2025 жылы тәртіп бұзушыларға салынған ақшалай айыппұлдың жалпы сомасы 315,6 миллиард теңгеге жеткен. Алайда, салынған айыппұлдың өзі залалдың орнын толтыру емес екенін түсіну қажет. Айыппұл мемлекет пайдасына өндірілсе, залалды өтеу жәбірленушінің пайдасына жүргізіледі. Осылайша, соңғы жылдары әкімшілік құқық бұзушылықтар саны мен оларға салынатын айыппұл көлемі рекордтық деңгейге жеткенімен, келтірілген залалдың орнын толтыру мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Залалды өтеуден жалтару жағдайлары көптеп кездеседі, ал қолданыстағы мәжбүрлеп орындату тетіктерінің тиімділігі жеткіліксіз. Бұл мәселелер әкімшілік заңнаманы одан әрі жетілдіруді талап етеді. Әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру бірнеше кезеңнен тұрады және әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін. Заңнамада залалды өтеудің екі негізгі нысаны қарастырылған: ерікті түрде өтеу және мәжбүрлеп өтеу. Бұл нысандардың әрқайсысының өзіндік тәртібі мен ерекшеліктері бар. Ерікті түрде залалды өтеу – бұл құқық бұзушының сот шешімінсіз немесе мемлекеттік органдардың мәжбүрлеуінсіз, өз еркімен жәбірленушіге келтірілген залалдың орнын толтыруы. Бұл тәсіл ең тиімді әрі жылдам болып табылады, себебі ол сот процестерін болдырмайды және тараптар арасындағы дауды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді. Ерікті түрде залалды өтеудің бірнеше тәсілі бар. Бірінші тәсіл – залалдың сомасын тікелей жәбірленушіге ақшалай нысанда төлеу. Екінші тәсіл – зақымдалған мүлікті жөндеу немесе оның орнына жаңасын сатып алу. Үшінші тәсіл – тараптардың келісімі бойынша өзге де нысанда өтеу (мысалы, қызмет көрсету, жұмыстарды орындау). Егер құқық бұзушы залалды өз еркімен өтемесе, онда залалды өтеу әкімшілік іс жүргізу тәртібімен жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл тәртіп Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 59-бабында реттелген. Осы баптың 1-тармағына сәйкес, мүліктік залал келтірген әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қараған кезде судья, егер оның мөлшері туралы дау болмаса, әкімшілік жаза тағайындау туралы мәселені шешкен кезде мұндай залалды бір мезгілде өндіріп алады. Бұл дегеніміз, сот әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарау барысында залалды өтеу мәселесін де бірден шеше алады. Егер залалдың мөлшері туралы дау болса, онда мұндай дау азаматтық іс жүргізу тәртібімен қаралады. Яғни, жәбірленушіге бөлек азаматтық талап қою ұсынылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді басқа да уәкілетті органдар (лауазымды тұлғалар) қараған жағдайда, кінәлі тұлға өз еркімен өтеуден бас тартқан кезде мүліктік залалды өтеу азаматтық іс жүргізу тәртібімен жүзеге асырылады. Залалды өтеу келесі кезектілікпен жүзеге асырылады: Бірінші кезең – залалдың фактісін анықтау. Құқық бұзушылық салдарынан қандай да бір залал келтірілген-келтірілмегені анықталады. Егер залал келтірілмесе, онда өтеу туралы мәселе туындамайды. Екінші кезең – залалдың мөлшерін анықтау. Материалдық залалдың мөлшері нарықтық бағалар негізінде, сараптама қорытындылары бойынша немесе басқа да дәлелдемелер арқылы анықталады. Моральдық зиянның мөлшері соттың қарауымен, залалдың сипатын, құқық бұзушының кінә дәрежесін, жәбірленушінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып белгіленеді. Үшінші кезең – залалды өтеу туралы талап қою. Жәбірленуші құқық бұзушыға залалды өтеу туралы талап қояды. Бұл талап ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін. Төртінші кезең – залалды ерікті түрде өтеу немесе сотқа жүгіну. Егер құқық бұзушы талапты қанағаттандырса, залал өтеледі. Егер қанағаттандырмаса, жәбірленуші сотқа жүгінеді. Бесінші кезең – сот шешімін орындау. Егер сот шешімі шықса,

бірақ құқық бұзушы оны өз еркімен орындамаса, онда шешім мәжбүрлеп орындалады. Бұл үшін атқарушылық парақ алынып, жеке сот орындаушыларына немесе басқа да уәкілетті органдарға беріледі [3].

Мәжбүрлеп залалды өтеу – бұл сот шешімі негізінде мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен залалды өндіріп алу. Бұл тәртіп келесі кезеңдерден тұрады: Атқарушылық парақ алу - сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін, жәбірленуші атқарушылық парақ алады. Бұл құжат мәжбүрлеп орындатудың негізі болып табылады. Атқарушылық парақты жеке сот орындаушысына немесе басқа уәкілетті органға тапсыру - жеке сот орындаушылары қарызды өндіріп алу бойынша барлық қажетті шараларды қабылдайды. Құқық бұзушының мүлкіне тыйым салу - сот орындаушылары құқық бұзушының банк шоттарына, жылжымайтын мүлкіне, көлік құралдарына тыйым салуға құқылы. Мүлікті бағалау және сату - егер құқық бұзушының ақшалай қаражаты жеткіліксіз болса, оның мүлкі бағаланып, көшірме саудасаттық арқылы сатылады. Сатылған мүліктен түскен ақша жәбірленушіге беріледі. Шетелге шығуды шектеу - егер құқық бұзушы залалды өтеуден жалтарса, оның шетелге шығуы шектелуі мүмкін. Әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру – құқық бұзушының негізгі міндеттерінің бірі. Алайда, тәжірибеде көптеген құқық бұзушылар залалды өтеуден әртүрлі тәсілдермен жалтаруға тырысады. Бұл мәселе Қазақстанда да өте өзекті болып отыр, себебі залалды өтеуден жалтару жәбірленушінің құқықтарының бұзылуына және әділдіктің қалпына келмеуіне әкеп соғады. Құқық бұзушылар залалды өтеуден жалтару үшін әртүрлі әдістерді қолданады. Ең көп таралған тәсілдерінің бірі – мүлікті жасыру немесе басқа адамдардың атына қайта рәсімдеу. Құқық бұзушы өзіне тиесілі жылжымайтын мүлікті, көлік құралдарын немесе басқа да құнды заттарды туыстарының немесе таныстарының атына жазып қойып, өз атында ешқандай мүлік қалдырмайды. Осылайша, сот шешімі шыққан кезде өндіріп алуға болатын ешқандай мүлік болмайды. Екінші тәсіл – жұмыс орнын немесе тұрғылықты жерін жиі ауыстыру. Құқық бұзушылар атқарушылық құжат бойынша қарыздарын өндіріп алудан құтылу үшін бірнеше рет тұрғылықты жерін өзгертіп, жаңа мекенжай бойынша есепке тұрмайды. Нәтижесінде сот орындаушылары оларды таба алмайды, ал залал өтеусіз қалады. Үшінші тәсіл – табысын жасыру. Көптеген құқық бұзушылар ресми түрде еш жерде жұмыс істемейді немесе ең төменгі жалақы көрсетілген жұмыстарда ресми түрде тіркеледі. Нақты табысын жасырып, атқарушылық парақ бойынша ұсталымдардың ең төменгі мөлшерде болуына қол жеткізеді. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша залалды өтеуден жалтарған тұлғаға қатысты бөлек әкімшілік іс қозғалуы мүмкін. ҚР ӘҚБтК-нің 669-бабы бойынша атқарушылық құжат бойынша міндеттемелерді орындамау әкімшілік жауаптылыққа әкеп соғады. Құқық бұзушылар кейде залалды өтеуден жалтару үшін басқа мемлекеттерге қашуға тырысады. Бұл жағдайда халықаралық ынтымақтастық маңызды рөл атқарады [4].

Қазақстан Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің адамдарды мемлекетаралық іздестіру туралы шартына қатысады. Бұл шарт аясында құқық бұзушыларды іздестіру, олардың жүрген жерін анықтау және заңдық жауапкершілікке тарту мүмкіндігі қарастырылған. Әртүрлі мемлекеттердің заңнамаларында әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалды өтеу мәселесі әртүрлі тәсілдермен реттеледі. Озық шетелдік тәжірибені зерделеу Қазақстанның заңнамасын жетілдіруге және залалды өтеу механизмдерін тиімдірек етуге мүмкіндік береді. Германияда әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалды өтеу мәселесі өте тиімді және жүйелі түрде ұйымдастырылған. Германияның өзіндік кодексінде залалды өтеудің нақты механизмдері бекітілген. Германиялық заңнаманың басты ерекшелігі – залалды өтеудің жеңілдетілген тәртібі. Егер әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан залал келтірілсе, жәбірленуші құқық бұзушының кінәсін ерекше дәлелдеудің қажеті жоқ. Көптеген жағдайларда, әкімшілік құқық бұзушылықтың анықталған фактісінің өзі кінәні дәлелдеу үшін жеткілікті болып саналады. Германияда залалды өтеудің тағы бір маңызды ерекшелігі – міндетті сақтандыру жүйесі. Көлік иелері үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру қарастырылған [6].

Бұл сақтандыру жол-көлік оқиғасы салдарынан келтірілген залалды автоматты түрде өтейді. Жәбірленушіге сақтандыру компаниясы тікелей төлем жасайды, содан кейін сақтандыру компаниясы кінәлі тұлғадан регрестік талап тәртібімен өндіріп алады. Францияда залалды өтеу мәселесі ерекше тәсілмен реттеледі. Франциялық заңнамада залалды өтеудің басымдығы принципі бекітілген. Мысалы, денсаулыққа келтірілген зиян үшін залалдың мөлшері денсаулықтың жоғалту дәрежесіне, емдеу ұзақтығына, жоғалтқан табысқа байланысты есептеледі. Сондай-ақ, Францияда мемлекеттік кепілдік қоры жұмыс істейді. Егер залал келтірген тұлға анықталмаса немесе оның залалды өтеуге мүмкіндігі болмаса, мемлекет кепілдік қорынан жәбірленушіге өтемақы төленеді. Шетелдік тәжірибені талдау Қазақстанның залалды өтеу механизмін жетілдіру үшін бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді: залалды өтеу үшін кінәні дәлелдеу жүктемесін жеңілдету қажет. Қазіргі уақытта жәбірленуші құқық бұзушының кінәсін толық дәлелдеуі керек, бұл көп жағдайда қиындықтар туғызады. Германия тәжірибесі бойынша, әкімшілік құқық бұзушылық фактісінің өзі кінәні дәлелдеу үшін жеткілікті деп танылуы мүмкін. Міндетті сақтандыру жүйесін кеңейту қажет. Қазіргі уақытта Қазақстанда тек көлік иелері үшін ғана азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру қарастырылған. Германия, Швеция тәжірибесі бойынша, бұл жүйені кәсіпкерлерге, дәрігерлерге, заңгерлерге және басқа да мамандық иелеріне тарату қажет. Залалды өтеудің сотқа дейінгі медиация институтын дамыту қажет. Көптеген залал туралы дауларды сотқа жеткізбей-ақ, медиация тәртібімен шешуге болады. Бұл уақыт пен шығынды үнемдеп, тараптар арасындағы қатынастарды сақтауға мүмкіндік береді. Осы шараларды кешенді түрде іске асыру Қазақстандағы залалды өтеу механизмін айтарлықтай жетілдіріп, жәбірленушілердің құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік береді. Жалпы, залалдың орнын толтыру сондай-ақ құқық бұзушы мен жәбірленуші арасындағы қатынастарды қалпына келтіруге де мүмкіндік береді. Көптеген жағдайларда, әсіресе залал толық өтелгеннен кейін, тараптар арасындағы дау шешіліп, олар қалыпты қатынастарға орала алады. Егер залалдың орны толтырылмаса, жәбірленушіде құқық бұзушыға деген өшпенділік сезімі сақталып, бұл ұзаққа созылатын жанжалдарға әкеп соғуы мүмкін. Қоғамдық қатынастарды қалпына келтіруде залалдың орнын толтыру институтының тағы бір маңызды қызметі – құқықтық сенімділікті қамтамасыз ету [6].

Азаматтар өз құқықтарының қорғалатынына, ал егер біреу оларға зиян келтірсе, оның орны толтырылатынына сенімді болуы тиіс. Бұл сенімсіз қоғамда ешбір экономикалық немесе әлеуметтік қатынас қалыпты жұмыс істей алмайды. ҚР ӘҚБтК-нің 45-бабында нақты көрсетілгендей, әкімшілік жаза мүлкітік залалдың орнын толтыру құралы болып табылмайды. Бұл дегеніміз, құқық бұзушы айыппұл төлегенімен, ол келтірген залалдың орнын толтыру міндетінен босамайды. Қорытындылай келе, әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру институты қазіргі құқықтық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жүргізілген зерттеу барысында осы институттың теориялық негіздері, құқықтық реттелуі және қолданылу тәжірибесі жан-жақты қарастырылды. Төменде мақаланың негізгі қорытындылары мен ұсыныстары беріледі. Біріншіден, залалды толық өтеу құқықтық тәртіпті сақтаудың ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Құқық бұзушылық жасаған тұлға өз әрекетінің салдарына толық жауап беруге міндетті. Егер құқық бұзушы тек мемлекет пайдасына айыппұл төлеп, ал жәбірленуші ешқандай өтемақы алмаса, бұл әділдікке жатпайды. Залалды толық өтеу арқылы ғана бұзылған әділдік қалпына келеді. Құқық бұзушы өзі келтірген залалдың орнын толтырғанда, ол өз әрекетінің жауапкершілігін түсінеді, ал қоғам заңның күші мен әділдіктің сақталатынына көз жеткізеді. Бұл өз кезегінде құқықтық сананың артуына және жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуға ықпал етеді. Екіншіден, залалды толық өтеу қоғамдағы тұрақтылыққа тікелей әсер етеді. Қоғамдағы тұрақтылықтың негізгі факторларының бірі – азаматтардың өз құқықтарының қорғалатынына деген сенімі. Егер адам өзіне келтірілген залалдың орнын толтыра алмайтынын білсе, оның заң жүйесіне деген сенімі төмендейді. Бұл өз кезегінде құқықтық нигилизмнің өсуіне, адамдардың заңсыз әдістермен әділдікті өз бетінше қалпына келтіруге тырысуына әкеп соғуы мүмкін. Қоғамдағы тұрақсыздық, жанжалдар мен даулардың көбеюі – осының бәрі залалды

өтеу механизмінің тиімсіздігінің салдары болуы мүмкін. Керісінше, залалды толық өтеу жүйесі тиімді жұмыс істеген қоғамда азаматтар өз құқықтарының қорғалатынына сенімді болады. Олар сотқа жүгінуден қорықпайды, өйткені сот шешімінің орындалатынын біледі. Бұл сенім қоғамдағы тұрақтылықты нығайтады, адамдар арасындағы даулардың сот тәртібімен шешілуіне ықпал етеді, заңсыз әдістерді қолдануды азайтады [7].

Қорыта келе әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру – бұл тек құқықтық институт қана емес, сонымен бірге қоғамдағы тұрақтылық пен құқықтық тәртіптің негізі. Залалды толық өтеу арқылы біз бұзылған әділдікті қалпына келтіріп қана қоймай, жаңа құқық бұзушылықтардың алдын аламыз, азаматтардың заңға деген сенімін нығайтамыз, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етеміз. Сондықтан, залалды өтеу механизмін жетілдіру – мемлекеттің басым бағыттарының бірі болуы тиіс. Осы бағыттағы жүйелі жұмыс Қазақстанның құқықтық жүйесін одан әрі дамытып, халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ищанов, Г. С. Әкімшілік құқық және Қазақстан Республикасындағы әкімшілік әділет [Мәтін] : түсініктемелері бар практикалық құрал, оқу-көрнекі материалдары, әкімшілік талап арыздардың, сот актілерінің үлгілері, ұсынымдар, сызбалар және кестелер / Г. С. Ищанов. - Орал : Полиграфсервис, 2022. - 152 б.
2. Мельник, Р. С. Қазақстан Республикасының жалпы әкімшілік құқығы [Мәтін] : оқулық. 3 томдық. 1-т. Теорияға кіріспе / Р. С. Мельник. - Алматы : LEM, 2023. - 340 б.
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
4. Әкімшілік құқық : оқу құралы / Дедюхина И. Ф., Лабовская Ю. В., Максимов В. Ю. ж.т.б. 1-бөлім. - Ставрополь : СтГАУ, 2023. - 56 б.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.
6. «Рекордтық көрсеткіш: Kyzylorda-news.kz, 10.02.2025.
7. «Astana Court Rules Against NCOC». Orda.kz, 09.01.2025.

УДК 342.41(574)

«НОВАЯ КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК ПЕРЕХОД К НОВОЙ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВА»

Хон Лев Леонидович

leowyshka7@gmail.com

студент 2 курса образовательной программы «Юриспруденция»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, м.ю.н., сеньор-лектор – Бахшатова Г.Н.

В данной работе рассматриваются изменения Конституции Республики Казахстан 2026 года и их значение для развития государства. Показано, какую роль Конституция играет как основной закон, регулирующий деятельность органов власти и закрепляющий права граждан.

В работе анализируются основные нововведения, затронувшие систему государственной власти, права и свободы человека, а также структуру управления. Отдельно рассматриваются такие изменения, как переход к однопалатному парламенту, введение должности вице-президента и создание новых государственных институтов.

Также приводится краткое сравнение с конституционными реформами других стран, что позволяет лучше понять особенности казахстанских изменений.

В заключении отмечается, что проведённая реформа направлена на обновление политической системы и повышение эффективности управления, однако её реальные результаты будут зависеть от практического применения новых норм. Новая Конституция Республики Казахстан как переход к новой модели государства

Конституция - представляет собой основной закон государства, обладающий наивысшей юридической силой. Она закрепляет основы политической, экономической и правовой систем, а также определяет права, свободы и обязанности человека и гражданина. Данный акт выступает правовой базой всей системы законодательства, устанавливая ключевые принципы организации государственной власти, форму правления, территориальное устройство и механизмы взаимодействия государства и общества. Все остальные нормативно-правовые акты принимаются на её основе и не могут ей противоречить, что и обеспечивает её верховенство в правовой системе.

При этом Конституция не ограничивается фиксацией существующих общественных отношений, но и задаёт направление дальнейшего развития государства, отражая стратегические цели и приоритеты государственной политики. В этом смысле она выполняет не только юридическую, но и политико-идеологическую роль, закрепляя базовые ценности, на которых строится государство, включая принципы демократии, правового государства и приоритет прав человека.

Следовательно, внесение изменений в Конституцию неизбежно приводит к глубоким и системным преобразованиям во внутренней политике государства. Поскольку её нормы обладают высшей юридической силой, любые поправки оказывают влияние на всю систему законодательства, требуя пересмотра и приведения в соответствие большого числа нормативных актов. Это отражается на функционировании всех ветвей власти - законодательной, исполнительной и судебной.

Конституционные реформы затрагивают не только государственные институты, но и основы общественного строя, включая политическую систему, экономику и социальную сферу. Они способны изменить баланс полномочий между органами власти, перераспределить их компетенцию, а также расширить или, напротив, ограничить права и свободы граждан. В этом контексте Конституция выступает важнейшим инструментом преобразования государства и общества.

Кроме того, изменения в основном законе задают стратегический вектор развития страны, формируя её долгосрочную правовую и политическую модель. Через конституционные нормы закрепляются ключевые приоритеты государственной политики, такие как развитие демократических институтов, укрепление гражданского общества, обеспечение социальной справедливости и стабильного экономического роста.

Таким образом, Конституция не является неизменным документом, а представляет собой динамичную правовую основу, способную адаптироваться к меняющимся условиям общественной жизни. Её реформирование выступает важным механизмом модернизации государства, однако требует продуманного и научно обоснованного подхода, поскольку любые изменения оказывают комплексное влияние на все сферы государственной и общественной деятельности.

Вот перефразированный вариант с сохранением структуры и смысла, но с изменённой формулировкой для повышения оригинальности:

1. Изменения основ конституционного строя

Статья 1. Закреплено положение, согласно которому Республика Казахстан не только ориентируется на формирование демократического государства, но и прямо провозглашает себя таковым, что усиливает юридическое значение данного принципа.

Статья 2. На конституционном уровне впервые зафиксирована национальная валюта — тенге, что подчёркивает её правовую защищённость и значение финансовой независимости страны.

Статья 4. Пересмотрен подход к принципу разделения властей: наряду с системой сдержек и противовесов дополнительно закреплено их взаимодействие, направленное на повышение результативности государственного управления.

Статья 5. Определено, что международные договоры обладают юридической силой, уступающей внутренним законам Республики Казахстан, что свидетельствует о приоритете национального законодательства.

Статья 7. Уточнено содержание принципа светскости: положение об отделении религии от государства изложено в более чёткой и конкретной форме.

2. Изменения в сфере прав и свобод человека и гражданина

Статья 15. Закреплено право на возмещение ущерба, причинённого государством, что усиливает ответственность государственных органов перед гражданами.

Статья 17. Расширены гарантии прав и свобод человека, что свидетельствует о повышении уровня их конституционной защиты.

Статья 18. Установлено, что сроки задержания определяются законодательством, а не Конституцией, что обеспечивает гибкость правового регулирования. Также закреплено право задержанного быть информированным о своих правах.

Статья 21. Введено новое право — защита цифровой неприкосновенности частной жизни, отражающее современные реалии развития информационного общества.

Статья 23. Свобода слова конкретизирована через такие направления, как научное, техническое и художественное творчество. Дополнительно закреплена защита интеллектуальной собственности. Введены новые правовые категории: «честь и достоинство», «здоровье граждан», «общественная безопасность», «общественный порядок».

Статья 27. Право на забастовку исключено из текста Конституции и передано на уровень законодательного регулирования.

Обязательным признаётся только основное среднее образование. Вопрос получения бесплатного образования на конкурсной основе регулируется законодательством.

Статья 34. Различные формы публичных мероприятий объединены в общее понятие «мирные собрания».

Статья 35. Установлено ограничение: лица, совершившие коррупционные правонарушения, не могут избираться в государственные органы.

Статья 37. Расширена ответственность должностных лиц, включая ответственность за причинение вреда окружающей среде.

3. Изменения в системе органов государственной власти

Статья 46. Упразднён двухпалатный Парламент, вместо которого создан однопалатный представительный орган — Курултай. Он наделён широкими полномочиями, включая участие в назначении и освобождении высших должностных лиц, в том числе руководителей судебных, контрольных, правоохранительных и финансовых органов, а также Уполномоченного по правам человека.

Статья 47. Президент наделяется правом издавать указы, имеющие силу закона и Конституции, в период своего отсутствия. Также введено требование предварительного подписания законов председателем Курултая и Премьер-министром до их утверждения Президентом.

Статья 48. Президент освобождается от уголовной ответственности за действия, совершённые при исполнении полномочий, за исключением случаев государственной измены.

Статья 49. Учреждён институт вице-президента, назначаемого Президентом с согласия Курултая. Вице-президент не может занимать другие должности и состоять в политических партиях, а также представляет Президента во взаимодействии с государственными органами.

Статья 50. Определён порядок досрочного прекращения полномочий Президента и проведения внеочередных выборов в течение двух месяцев.

Статья 53. Срок полномочий депутатов Курултая сокращён до пяти лет.

Статья 56. Курултай участвует в назначении и освобождении судей Верховного Суда по представлению Президента. Снижен порог для выражения недоверия Правительству — до одной пятой депутатов.

Статья 62. Президент вправе распустить Курултай после консультаций, а также в случае повторного отклонения предложенных кандидатур.

6. Создание новых институтов и развитие конституционного контроля

Статья 70. Создан новый орган — Қазақстан Халық Кеңесі (Народный совет Казахстана), выступающий высшим консультативным органом, представляющим интересы народа.

Статья 71. Определены его функции, включая выработку рекомендаций по внутренней политике, укрепление общественного согласия и продвижение национальных ценностей. Совет вправе вносить законопроекты и инициировать проведение референдума.

Статья 72. Конституционный Суд закреплён как независимый орган контроля за соблюдением Конституции. Также установлены ограничения на повторное занятие должности судьи Верховного Суда и закреплено, что решения международных органов, противоречащие Конституции, не подлежат исполнению.

7. Изменения в судебной системе и правоохранительных органах

Статья 79. Судам запрещено применять нормы, ограничивающие конституционные права и свободы граждан.

Статья 83. Председатель Верховного Суда назначается Президентом по рекомендации Высшего судебного совета.

Статья 84. Генеральный прокурор назначается Президентом, что подчёркивает централизованный характер системы прокуратуры.

Статья 85. Уполномоченный по правам человека назначается Президентом, что усиливает значение института омбудсмена.

Статья 86. Адвокатура впервые закреплена на конституционном уровне как важный элемент защиты прав граждан.

8. Изменения порядка внесения поправок в Конституцию

Статья 92. Расширен круг субъектов, имеющих право инициировать изменения через референдум: Президент, Курултай, Правительство и Народный совет Казахстана.

9. Переходные положения

Статья 95. Установлено, что Парламент Республики Казахстан прекращает свою деятельность с 1 июня 2026 года в связи с переходом к новой модели законодательной власти.

Сравнительно - правовой анализ конституционных реформ

Для более всестороннего осмысления конституционной реформы Республики Казахстан 2026 года целесообразно сопоставить её с аналогичными преобразованиями в других странах. Такой сравнительно-правовой подход позволяет выявить как общие тенденции развития конституционного права, так и специфику казахстанской модели.

Прежде всего, следует рассмотреть реформу Конституции Российской Федерации 2020 года. В ходе данных изменений также было закреплено усиление приоритета национального законодательства над международным правом, что во многом совпадает с нововведениями в Казахстане. Кроме того, произошло перераспределение полномочий между государственными органами при сохранении значительной роли президента. Это указывает на общую тенденцию - обновление системы управления без отказа от президентской формы правления.

Схожие черты можно наблюдать и во Франции, где Конституция Пятой республики традиционно предусматривает сильную президентскую власть. Несмотря на развитую систему демократических институтов, глава государства сохраняет широкие полномочия, включая влияние на исполнительную власть и участие в формировании государственной политики. Это подтверждает, что модель сочетания демократических принципов с мощной исполнительной властью является достаточно распространённой.

Показателен и пример Турции, где в 2017 году была проведена конституционная реформа, в результате которой страна перешла от парламентской к президентской системе. В

ходе преобразований существенно возросла роль президента, была ликвидирована должность премьер-министра, а исполнительная власть сосредоточилась в руках главы государства. В отличие от этого, в Казахстане прослеживается тенденция не к концентрации, а к частичному перераспределению полномочий с целью сохранения баланса.

Иной подход демонстрирует Германия, где действует парламентская форма правления. Здесь ключевые властные полномочия сосредоточены у парламента и правительства, тогда как президент выполняет в основном представительские функции. Это иллюстрирует альтернативную модель, в которой приоритет отдаётся парламентскому контролю и устойчивой системе сдержек и противовесов.

С точки зрения вовлечения граждан в процессы управления государством показателен опыт Швейцарии, где активно применяются инструменты прямой демократии, такие как референдумы и народные инициативы. Введение в Казахстане Народного совета, а также расширение возможностей инициирования референдумов свидетельствуют о стремлении усилить участие граждан, хотя данные механизмы реализованы в более ограниченном виде.

Конституционная реформа Республики Казахстан 2026 года представляет собой масштабное и всестороннее обновление Основного закона, которое по своему содержанию и глубине изменений фактически означает переход к новой модели государственного устройства. Принятые поправки затронули ключевые элементы конституционного строя, изменили систему органов государственной власти, обновили правовой статус личности и существенно трансформировали формы взаимодействия государства и общества.

В первую очередь реформа изменила сам подход к государственному развитию. Если ранее в Конституции акцентировалось стремление к построению демократического государства, то теперь Казахстан прямо закрепляет данный статус. Это имеет не только символическое, но и правовое значение, поскольку усиливает обязательность реализации демократических принципов в деятельности всех государственных институтов. Одновременно усиливается внимание к государственному суверенитету, что выражается в установлении приоритета национального законодательства над международными договорами, а также в конституционном закреплении национальной валюты. Подобные изменения свидетельствуют о стремлении укрепить правовую и экономическую независимость государства.

Серьёзные преобразования произошли в системе государственной власти. Упразднение двухпалатного парламента и создание однопалатного Курултая направлены на оптимизацию законодательного процесса, повышение его оперативности и усиление политической ответственности депутатов. Вместе с тем данное решение может повлиять на баланс властей, поскольку двухпалатная система традиционно выполняет функцию дополнительного институционального контроля. Важным нововведением стало введение института вице-президента, что способствует повышению устойчивости исполнительной власти и формированию механизма преемственности, снижая риски политической нестабильности.

Одновременно трансформируется принцип разделения властей. Если ранее он базировался преимущественно на системе сдержек и противовесов, то теперь дополнительно акцентируется их взаимодействие. Это направлено на повышение эффективности государственного управления, однако потенциально может привести к усилению взаимозависимости ветвей власти и снижению уровня их самостоятельности.

Значительное внимание в реформе уделено созданию новых институтов. Так, учреждение Народного совета Казахстана в качестве высшего консультативного органа свидетельствует о стремлении расширить участие граждан в управлении государством. Данный орган наделён правом разрабатывать предложения по ключевым направлениям внутренней политики, вносить законопроекты и инициировать проведение референдумов. Это формирует дополнительные каналы вовлечения общества в политические процессы и усиливает элементы консультативной демократии.

Существенные изменения коснулись сферы прав и свобод человека и гражданина. Конституция усиливает их значение за счёт закрепления дополнительных гарантий, включая

право на возмещение вреда, причинённого государством, право на получение информации о своих правах при задержании, а также право на защиту цифровой частной жизни. Эти положения отражают современные тенденции развития прав человека в условиях цифровизации. Вместе с тем часть прав была передана на уровень текущего законодательства, что повышает гибкость их регулирования, но одновременно может снижать степень их конституционной защищённости.

Особую роль в реформе играет развитие судебной системы и механизмов конституционного контроля. Усиление статуса Конституционного Суда и закрепление запрета на применение актов, противоречащих Конституции, направлены на обеспечение верховенства Основного закона. Дополнительно укрепляется система защиты прав человека за счёт конституционного закрепления адвокатуры и повышения роли Уполномоченного по правам человека. В то же время сохраняется значительное влияние Президента на формирование судебных и правоохранительных органов, что указывает на централизованный характер государственной власти.

Политическая система также претерпела изменения. Введены ограничения для лиц, совершивших коррупционные правонарушения, что направлено на повышение качества государственного управления и укрепление доверия общества. Расширен круг субъектов, обладающих правом инициировать конституционные изменения, включая Народный совет, что свидетельствует о развитии механизмов участия различных институтов в конституционном процессе.

Воздействие реформы на государство и общество носит комплексный характер. С одной стороны, она способствует модернизации политической системы, повышению эффективности управления, расширению участия граждан и укреплению принципов правового государства. С другой стороны, сохраняются определённые риски, связанные с возможным ослаблением системы сдержек и противовесов, усилением роли исполнительной власти и зависимостью реализации отдельных прав от текущего законодательства.

Таким образом, конституционная реформа 2026 года ориентирована на формирование обновлённой модели государства, сочетающей элементы демократизации, укрепления суверенитета и сохранения сильной президентской власти. Её стратегическая задача заключается в адаптации правовой системы к современным условиям и обеспечении устойчивого развития страны. В то же время окончательная оценка эффективности реформы будет зависеть от практики применения конституционных норм, поскольку именно правоприменение определяет их реальное содержание и влияние на общественные отношения.

Список использованной литературы:

1. Atazan. Платформа «Ата заң». – URL: <https://atazan.jurttyn.kz/>
2. YouTube. Видеоматериал. – <https://www.youtube.com/watch?v=h6wwEqHn4Nc>
3. YouTube. Видеоматериал. <https://www.youtube.com/watch?v=G5kkP8DwAa8&t=2414s>
4. Tengrinews.kz. Разбор новой Конституции: что казахстанцам предстоит. – URL: <https://tengrinews.kz/article/razbor-novoi-konstitucii-cto-kazaxstancam-predstoit-3792/>
5. Конституции зарубежных стран. – URL: <http://www.constitution.ru/>
6. Основной закон Федеративной Республики Германия. – URL: <https://legalns.com/download/books/cons/germany.pdf>
7. Конституция Турецкой Республики. – URL: <https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf>
8. Конституция Российской Федерации (редакция август 2009 г.). – URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf

«ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА ФРЕЙМА В ПРАВОВОЙ НАУКЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ»

Шайхыстановна Салтанат Нурлановна

Sh_11@bk.ru

докторант образовательной программы «Юриспруденция»

Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
г.Астана, Республики Казахстан

Современная правовая наука находится в стадии активного поиска новых методологических инструментов, способных повысить эффективность анализа правовых явлений и процессов, одним из таких инструментов выступает метод фрейма, заимствованный из когнитивных наук. Указанное обусловлено необходимостью структурирования сложной правовой информации, повышения обоснованности принимаемых решений и минимизации субъективного фактора в практической деятельности.

Актуальность представленного исследования определяется тем, что в условиях столь быстрого технологического развития традиционные методы юридического анализа зачастую не обеспечивают достаточной формализации мыслительных процессов, лежащих в основе правовой оценки и правовой квалификации.

В этой связи фреймовый подход представляет собой перспективное направление, способное в ближайшем будущем интегрировать когнитивные и нормативные аспекты юридической деятельности.

Ретроспективный анализ становления и эволюции понятия «фрейм» как метода научного познания свидетельствует о его сложном и многоэтапном характере, сформированном на стыке философии, психологии, лингвистики, социологии, информатики и иных областей знания. Учитывая универсальность фрейма как инструмента структурирования информации, применяемого как в гуманитарных, так и в точных науках, ограничение его понимания рамками одной научной дисциплины является методологически некорректным.

Идеи близкие к современному пониманию фрейма прослеживаются в философских системах со времен античности. Так предложенная Аристотелем систематизация знания, выраженная в учении о категориях и логике рода и вида, явилось основой выделения устойчивых мыслительных рамок, как способа упорядочивания опыта, где познание осуществляется путем корреляции единичного с общей категорией посредством применения структурированных схем понимания.

В свою очередь, Кант в одной из своих крупнейших работ «Критика чистого разума», утверждает «... синтетическое единство многообразного (содержания) созерцаний как данное, а *prōiōi* есть основание тождества самой апперцепции, которая, а *prōiōi* предшествует всему моему определенному мышлению. Однако не предмет включает в себе связь, которую можно заимствовать из него путем восприятия, только благодаря чему она может быть усмотрена рассудком, а сама связь есть функция рассудка, и сам рассудок есть не что иное, как способность, а *prōiōi* связывать и подводить многообразное (содержание) данных представлений под единство апперцепции. Этот принцип есть высшее основоположение во всем человеческом знании» [1, с. 119]. В своих размышлениях Кант во главу угла ставит апперцепцию объединяющую в сознании индивида все представления, при котором интеграция знаний производится не самим предметом, а актом синтетического связывания многообразного в единое.

Важно отметить, что первоначальное синтетическое единство апперцепции выполняет аналогичную функцию, что и фрейм.

Также, «научная парадигма Куна есть часть научного опыта, ряд теорий, концепций и взглядов, которые определяют и структурируют мировоззрение ученого на данном этапе

развития науки, в свою очередь ученый формулирует теории и разрабатывает подходы в рамках той же научной парадигмы, используя представленные в ней знания. Следовательно, научную парадигму можно рассматривать в качестве фрейма, определяющего восприятие и формирование научной реальности» [2, с. 15].

Концепция фрейма выполняет функцию по систематизации и упорядочиванию знаний, а также включает совокупность ролей, отношений, типичных сценариев, посредством которых отдельные эмпирические элементы приобретают целостное значение. В данном контексте понимание фрейма может быть интерпретировано как продолжение аристотелевской традиции категориального упорядочивания, учения Канта об апперцепции как условии синтетического единства сознания, а также концепции научных парадигм Куна, где особо выделяется роль когнитивных структур организации знания.

Указанные концепции структурных рамок получили дальнейшее развитие и научное оформление в трудах: И. Гофмана, М. Минского, Р. Абельсона, Ч. Филлмора и других, которые обосновывали целесообразность представления знаний о мире в форме фреймовых структур, итоги данных исследований в научной среде закрепились под наименованием теории фреймов.

Рассмотрев фрейм через призму различных научных знаний ниже нами приведен анализ сущности и ценности его применения. И.И. Халеева указывает, что фрейм это ментальная категория, во внешнем мире фреймов нет. В психологическом аспекте фрейм – это относительно обобщенная структура прошлого опыта, с помощью которой сознание прогнозирует изменение состояния объектов окружающего мира, развитие и содержание событий, их взаимосвязь [3, с. 9]. Таким образом в когнитивной психологии фрейм выступает как ментальная структура, позволяющая человеку быстро ориентироваться в типичных ситуациях и используется для моделирования процессов восприятия, памяти и мышления, что позволяет объяснить, каким образом человек интерпретирует новую информацию через призму уже существующих знаний и опыта.

Следует отметить, что наиболее глубокую теоретическую разработку и практическое применение теория фрейма получила в лингвистике, указанное связано с тем, что язык представляет собой не только систему знаков, но и инструмент концептуализации мира, его отражение путем структурирования человеческой деятельности. В этой связи, полагаем, что по праву лингвистика стала одной из первых гуманитарных наук, где фрейм признан полноценной научной категорией. Истоки зарождения теории фрейма в лингвистике связаны с именем американского ученого Ч. Филлмора объективировавшего концепцию фрейм-семантики. Суть падежного фрейма (case frame) в теории Ч. Филлмора заключается в том, что он служит связующим звеном («мостиком») между описанием жизненных ситуаций и их синтаксическим представлением в языке [4, с. 61].

Также, фреймы имеют базисное значение в системе искусственного интеллекта, экспертных систем и баз знаний. Так один из авторитетных американских ученых М. Минский в рамках исследований в области искусственного интеллекта ввел самостоятельное научное понятие термина «фрейм».

Ключевая идея концепции М. Минского заключается в том, что при столкновении с новой ситуацией либо при переосмыслении уже известной проблемы человек обращается к ранее сформированным в памяти моделям поведения. Эти модели представляют собой своего рода алгоритмы действий, которые адаптируются к текущим условиям посредством уточнения и изменения отдельных элементов, именно такая структурированная система и определяется как фрейм.

В когнитивном измерении фрейм целесообразно рассматривать как структуру данных, предназначенную для моделирования стереотипных ситуаций. По М. Минскому, каждый фрейм включает несколько типов информации: одни элементы определяют способы его применения, другие формируют ожидания относительно развития ситуации, третьи задают алгоритмы действий в случае несоответствия этих ожиданий реальности [5, с. 9].

Для более глубокого понимания фрейм можно представить как систему взаимосвязанных узлов и отношений, организованных в многоуровневую конструкцию. Она включает верхние и нижние уровни, где последние состоят из слотов (терминалов), содержащих условия, подфреймы и значения по умолчанию.

Верхние уровни отражают фиксированные характеристики, типичные для определённой ситуации, тогда как нижние уровни предполагают заполнение терминалов конкретными данными или подфреймами. Существенную роль в данной структуре играют так называемые «маркеры», выполняющие функцию задания условий и требований к содержанию терминалов (например, указание на тип субъекта или объекта), а также устанавливающие более сложные зависимости между значениями нескольких терминалов.

Фреймы связаны между собой через общие терминалы, формируя сеть поиска информации, которая обеспечивает возможность перехода к альтернативным фреймам. В процессе соотнесения данных терминалы наполняются значениями, а при возникновении несоответствий активизируется поиск другого, более релевантного фрейма. Таким образом, система способна адаптироваться к изменяющимся условиям за счёт выбора наиболее подходящей структуры [5, с. 9].

Благодаря операциям преобразования и переключения связанные фреймы объединяются в целостные системы, что способствует оптимизации обработки информации, смещению акцентов и объяснению механизмов воображения. Вклад фреймовой теории М. Минского заключается в представлении мышления как динамичного процесса, основанного на ожиданиях, замещениях и взаимодействии различных фреймов, что существенно приближает данную модель к реальным когнитивным процессам человека.

Для более быденного объяснения, фрейм в цифровом пространстве функционирует в качестве понимающих систем, так вводя в строку поиска слово либо словосочетание, фрейм разворачивает и презентует определённую информацию отталкиваясь исключительно от ключевого слова и истории запросов, тем самым оптимизируя процесс поиска искомой информации.

Можно бесконечно объяснять сущность и роль фрейма в той или иной области научного знания, однако необходимо подчеркнуть, что общей чертой всех указанных направлений является использование фрейма как структурированной модели, позволяющей упорядочить информацию и повысить эффективность анализа. Универсальность фрейма как метода (инструмента) структурирования информации предопределило его потенциал для использования в правовой науке.

В контексте рассматриваемой концепции целесообразно подчеркнуть, что фрейм представляет собой мощный инструмент анализа значений и структур, не ограничиваясь лингвистикой теория фрейма оказала существенное влияние и на правовую науку, в особенности в части юридической лингвистики и судебной экспертизы, так в действительности в процессе изучения правовых норм и процессуальных документов при определении роли участников и иных данных исследователь работает с фреймами.

Бесспорным фактом приминения в правовой сфере фрейм-семантики является судебно-филологическая экспертиза где при исследовании речи, экспертом устанавливается какой фрейм активизирует высказывание лица и его восприятие другими, позволяя установить либо исключить факт оскорбления, угрозы, клеветы либо манипуляции. Также возможна интерпритация текстов высказываний с учетом их скрытых смыслов.

Кроме того, фрейм позволяет систематизировать доказательства исходя из их роли в общей когнитивной модели дела.

Таким образом, лингвистическое приминение метода фрейма презентует эффективность в анализе смыслов, структур и когнитивных процессов для права, указанное означает доступность оптимальных интерпритации сведений и доказательств, в особенности непосредственно связанных с текстами, речевыми актами или другими результатами коммуникаций.

Кроме того, в юридической сфере фреймовый подход может быть адаптирован с учетом специфики правового регулирования, в частности, он может использоваться: для структурирования предмета доказывания; для систематизации доказательственной информации; для оценки доказательств по критериям относимости, допустимости, достоверности и достаточности; для формализации процесса принятия процессуальных решений.

В праве фрейм может быть представлен как модель, включающая следующие элементы: предмет доказывания - юридически значимые обстоятельства; доказательственная информация - фактические данные; нормативные критерии оценки - требования закона; логические связи — взаимосвязь между элементами.

Подобный подход позволяет рассматривать доказательственную деятельность как структурированный процесс, а не как совокупность субъективных оценок и версий.

Однако, несмотря на значительный потенциал применение фреймового метода в праве, имеются ряд проблем, связанных с отсутствием единой концепции адаптации фреймов к юридической деятельности; консерватизм правовой системы, то есть действующая система ориентирована на традиционные методы анализа; сложность формализации юридического мышления, так как зачастую правовые оценки зависят от субъективных внутренних факторов как убеждение, ограниченность нормативного регулирования (законодательство не предусматривает использование подобных методологических инструментов).

В этой связи для эффективного внедрения фреймового подхода предлагаются следующие меры:

- развитие теоретических исследований в области правовой когнитивистики;
- разработка типовых фреймовых моделей для различных категорий дел;
- интеграция фреймового анализа в образовательные программы юридических вузов;
- использование цифровых технологий и искусственного интеллекта для реализации фреймовых моделей;
- постепенное внедрение элементов формализованного анализа в правоприменительную практику.

По мнению автора фреймовый подход обладает существенным потенциалом для развития правовой науки и правоприменительной практики, способствуя:

- повышению структурированности и системности юридического анализа, что позволяет упорядочить доказательственную информацию и снизить уровень неопределенности при принятии решений;
- минимизации субъективного фактора в оценке доказательств за счёт формализации критериев их относимости, допустимости, достоверности и достаточности;
- оптимизации процессов уголовно-процессуального и гражданского доказывания посредством внедрения унифицированных когнитивных моделей;
- развитию цифровых технологий в праве, включая создание интеллектуальных систем поддержки принятия решений, основанных на фреймовых моделях;
- совершенствованию правотворческой деятельности через моделирование типовых правовых ситуаций и прогнозирование последствий нормативного регулирования;
- повышению эффективности правоохранительной деятельности за счёт формализации типичных сценариев правонарушений и механизмов их выявления и пресечения;
- обеспечению единообразия правоприменительной практики путём внедрения стандартизированных моделей анализа юридически значимых фактов.

Таким образом, метод фрейма представляет собой перспективный инструмент теоретико-методологического анализа в правовой науке, междисциплинарная природа которого позволяет интегрировать достижения когнитивных наук в юридическую сферу. Фреймовый подход представляет собой не просто заимствованный из других наук метод, а самостоятельный инструмент переосмысления юридической деятельности в условиях цифровой трансформации. Его применение позволяет перейти от интуитивного и фрагментарного восприятия правовой реальности к системной, логически выстроенной

модели анализа, в которой каждое решение опирается на структурированную совокупность данных и критериев. При сохранении баланса между формализацией и принципом внутреннего убеждения фреймовый метод способен стать основой для формирования новой парадигмы правоприменения, ориентированной на прозрачность, воспроизводимость и технологическую интеграцию юридического мышления.

Список использованной литературы:

1. Критика чистого разума/ Пер. с нем. Н.О. Лосского с вариантами пер. на рус. И европ. языки. – М.: Наука, 1999. -655 с. (Серия «Памятники философской мысли»). 654 с.
2. Некрасов С. И., Молчанова Н. С. Значение теории фреймов в современной науке // **НОМОТНЕТИКА: Философия. Социология. Право.** 2009. №16 (71). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-teorii-freymov-v-sovremennoy-nauke> (дата обращения: 03.04.2026).
3. Когнитивные основания учебного фреймового словаря: монография / Е.Н. Елина, Л.И. Кузнецова. – Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2016. – 166 с.
4. «The Case for Case Reopened» (1977 г.) – 81 с.
5. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge. MIT's Artificial Intelligence Laboratory, 1974. // <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/6089>.

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Секция IV. I Тұрақты даму жағдайында экономика, қаржы және менеджмент салаларының цифрлық трансформациясы/ «Цифровая трансформация сфер экономики, финансов и менеджмента в условиях устойчивого развития»

Bimurzina A.B., Abuzhyarova Zh. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND THE DIGITAL ECONOMY.....	3
Bolat A.S., Duisebayeva A. M. DETERMINANTS OF CONSUMER LOYALTY IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: A MARKETING PERSPECTIVE.....	9
Аухадиев М.Г., Сабирова Р.К. АГРОӨНЕРКӘСПТІК КЕШЕНДІ ДАМУ ТУРАЛЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	13
Әділбаева Н.Ш., Сулейменова Г.Н. КРИПТОВАЛЮТАНЫҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ САЯСАТЫНА БЫҚПАЛЫ.....	16
Байсмаков Д.Д., Избасарова Л. Б. ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ТРАДИЦИОННЫХ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ.....	25
Бисембиева Ж.К., Майдырова А.Б. САНДЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ДАМУЫ.....	29
Бакесова М.Қ., Сабирова Р.К. ТРАНСФОРМАЦИЯ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ESG-СТАНДАРТОВ И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	36
Бершқали А.Н., Турдалиева Р.К. КРИПТОВАЛЮТАЛЫҚ БИРЖАЛАРДЫҢ АУДИТІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТАЛАПТАРЫ.....	40
Баймуханова А.К., Кенжегалиева З.Ж. ЖЕКЕ ҚАРЖЫНЫ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ (ЖИ): МҮМКІНДІКТЕР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР.....	44
Горбачева Н.П., Трофимова Э. П., Мусина С.Т. ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ ПОДДЕРЖКИ БИЗНЕСА (НА ПРИМЕРЕ ФОНД РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА «ДАМУ»).....	48
Есенгалиева А.Т., Утепкалиева К.М. ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІН БАСҚАРУДА МЕДИЦИНАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	56
Ероллаева Г.Е., Ниязбекова Ш.У. УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ.....	60
Есжанов А.Н., Ахметова Г.Т. ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕТА РАСЧЕТОВ С ПЕРСОНАЛОМ ЧЕРЕЗ ЦИФРОВЫЕ РЕШЕНИЯ.....	64
Жаңабайқызы Қ. ҚАЗАҚСТАН МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ МОДЕЛЬДЕРІ.....	66
Жумагазиева А.М., Жанаева А.А. КЕПІЛСІЗ НЕСИЕЛЕУДІҢ ШАҒЫН БИЗНЕСКЕ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	70
Жумабаева Л.Ж., Адиева Э.М. МЕМЛЕКЕТТІК КІРІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ САЛЫҚ ТӨЛЕУШІЛЕРМЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ БОЙЫНША ЖАҢА ТӘСІЛДЕР.....	75
Жумаханов А., Дингазиева М.Д. ЦИФРОВЫЕ ПЛАТФОРМЫ КАК ДРАЙВЕР МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ.....	79
Жамбылова Г.Ж., Даулиева Г.Р., Андропова И.В. АГРОӨНЕРКӘСПТІК КЕШЕНДІ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	83

Иманғалиев Б.Қ., Ахметова Г.Т. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УЧЕТА И ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ.....	90
Көпжасаров С.С., Избасарова Л.Б. МӘДЕНИЕТ ПЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУҒА ЫҚПАЛЫ.....	93
Кашемкулов Р.Т., Тажиденова А.Р. ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КАК ДРАЙВЕР УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	97
Кажкенова С.С., Утепкалиева К.М. ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	100
Қадырғалиева А.Б., Кенжеғалиева Г.Б. КАДР САЯСАТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДА: ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ҚАҒИДАТТАРДЫҢ СИНЕРГИЯСЫ ОРНЫҚТЫ ДАМУ.....	103
Кажмухаметова А.А., Альдешова С.Б. ТЕМІРЖОЛ КӨЛІГІНДЕГІ ЖҮК ТАСЫМАЛЫ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ӘДІСНАМАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР.....	110
Камиева Г.Ж., Қадырбергенова А.К. БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ МЕН АУДИТІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....	115
Лесбек Ж.Б., Дүйсембаев А.А. МАРКЕТИНГ ТЕРМИНДЕРІНІҢ КӘСІБИ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ РӨЛІ.....	121
Моншақ І. Қ, Қадырбергенова А.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ДАМУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	128
Өтепова А.М., Утепкалиева К.М. ЖАЛПЫ ТӘЖІРІБЕ ДӘРІГЕРЛЕРІ ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ.....	132
Орынбасарова Н.О., Утепкалиева К.М. АНАЛИЗ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ РАСЧЕТА ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЯ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ.....	137
Сабурова Ж.С., Утеманов М.Б., Сабирова Р.К. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖҰМЫСШЫ МАМАНДЫҚТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ.....	143
Сарсенова А.М., Жамбылова Г.Ж. АӨК-ТІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	146
Сулейменова Г.Қ., Ибыжанова А.Д. ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУҒА МОДЕЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	153
Самиғоллаева Қ.Қ., Хайруллина Г.Р., Мугауина Р.У. ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ РӨЛІ: ҚАЗІРГІ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	158
Сағизбаева Б.А., Қадырбергенова А.К. БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ.....	162
Смадырова Г.Е., Мугауина Р.У. ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СФЕР ЭКОНОМИКИ, ФИНАНСОВ И МЕНЕДЖМЕНТА: РОЛЬ HR-МЕНЕДЖМЕНТА В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ.....	167
Сандижан А., Ахметова Г.Т. РОЛЬ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВЫХ ОПЕРАЦИИ В АНАЛИЗЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ.....	174
Темирова К.М., Утепкалиева К.М. АИТВ ОРТАЛЫҚТАРЫНДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....	176
Таңатова А.Ә., Масалимова А.К. ЭКОНОМИКАДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕР ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	180
Уразумбетов Д.Т., Утепкалиева К.М. ПОКОЛЕНИЕ Z НА РЫНКЕ ТРУДА КАЗАХСТАНА: ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОДХОДОВ К МОТИВАЦИИ.....	185
Үсенқызы А., Адиева Э.М. ЖЕР РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ.....	187
Хайруллина Г.Р., Бисембиева Ж.К. АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ САПАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСІМГЕ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ.....	190

СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Секция IV. II Цифрлық технологиялар жағдайындағы құқықтық жүйені дамыту және құқық қолдану тәжірибесі / Развитие правовой системы и практика правоприменения в условиях цифровых технологий

Ахманов А.Т., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЕРВИСТІК ПОЛИЦИЯ ЖҮЙЕСІНДЕГІ УЧАСКЕЛІК ИНСПЕКТОРЛАР ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	196
Ахмадиева Ж.Х., Кенжекиев М.С. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ.....	201
Амандыкова С.Е., Вьюркова Е.Н., Макашева Г.К. МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	204
Аманова Г.Н., Алтынбасов Б.О. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛДАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ РӨЛІ.....	211
Арыстанова Р., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	219
Аманбайұлы Б., Шаяхметова Ж.Б. ҚАРЖЫ ПИРАМИДАСЫН АЛАЯҚТЫҚТАН АЖЫРАТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	224
Ардақов А.А., Алтынбасов Б.О. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	227
Брюквин М.Д., Лукманова Н.А. АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ И ПРОБЛЕМЫ РАСКРЫВАЕМОСТИ ЦИФРОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	232
Базарбаева Д.М., Шаяхметова Ж.Б. СИСТЕМА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В РК И ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ.....	237
Баязов Т.Ж., Кулбаева М.М. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	241
Галим С., Кулбаева М.М. ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ОРГАНИЗАЦИЮ НЕЗАКОННОГО ИГОРНОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	247
Габдулова М.М., Алтынбасов Б.О. ФРАНЦИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОТ ОРЫНДАУШЫЛАР МӘРТЕБЕСІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ.....	251
Ғайса М.Б., Идрисова Т.А. ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ.....	258
Даулетова Д.Е., Нысанова С. К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	263
Дайрабаева Н.К. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	269
Доскалиев А.Ж., Бегалиев Е.Н. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОВОЙ ЗАНЯТОСТИ ОСУЖДЕННЫХ В УЧРЕЖДЕНИЯХ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	273
Дусипкалиева А.Ж., Кулбаева М.М. МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫрту.....	280
Даулетова Д.Е., Жағыпар Ж.Ж. ЭЛЕКТРОНДЫҚ ШАРТТАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘНІ, ЕРЕКШЕЛІГІ.....	284
Есенгелді Ш.М., Наурызова В.К. АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ РӨЛІ.....	289

Елеусінова А.Қ., Шаяхметова Ж.Б. МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ОСАЛ ТОПТАР ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	295
Ерменко Н.С., Арин Қ.М. АЛГОРИТМДІК ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ.....	300
Ешманов Р.О., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚПЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ.....	306
Жанатұлы Б., Идресова Ү.Х. АТОМ ЭНЕРГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ РАДИОАКТИВТІ ҚАЛДЫҚТАР ТҮСІНІГІ.....	311
Жалғасов Ж.Ж., Кулбаева М.М. ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ОРГАНИЗАЦИЮ ИГОРНОГО БИЗНЕСА.....	318
Жанатова Б.Ж., Оракбаев А.Б. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ.....	324
Жаксыбаев С.Ж., Ахпанов А.Н. ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ.....	327
Зиманов Б.А., Шаяхметова Ж.Б. ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	333
Ибрашев Н.Т., Кулбаева М.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МЕХАНИЗМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ.....	338
Изтлеуов А.А., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІ МЕКЕМЕЛЕРІНЕН БОСАТЫЛҒАН ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	343
Изтелеуова Б.С., Бегалиев Е.Н. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ОСУЖДЕННЫХ-ИНВАЛИДОВ В УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	348
Коженязова Д.Т., Садыков.А.Ж. ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ-КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІ.....	354
Какимова А.С., Тажгарина Б. Қ. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЖЫНЫСТЫҚ ҚЫЛМЫСТАР ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ КҮШЕЙТУДІҢ АЛДЫН АЛУ ӘСЕРІ.....	362
Курганғалиева С.С., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	368
Кыстаубаева Г.У., Кулбаева М.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ АРҚЫЛЫ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ.....	374
Қобдабаева Н.А., Нигметуллина А.С. АДАМ ЖӘНЕ АДАМЗАТ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ.....	379
Мукатанов С.Ж., Оракбаев А. Б. ПОВЫШЕНИЕ ДОВЕРИЯ ОБЩЕСТВА К ПОЛИЦИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И ЗАРУБЕЖНЫЕ ПРАКТИКИ.....	382
Маулен С.М., Нысанова С. К. ҚР-ДА АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҢЖАЛДАРЫН ШЕШУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ МЕДИАЦИЯНЫҢ МӘНІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТАБИҒАТЫ.....	388
Мұзафар Д., Мухамбетова Г.С. ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНІ ДАМУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	394
Муханбеджанова А.Ж., Идресова Ү.Х. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫ.....	399

Мукашев Д.М., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	402
Мендыбаев И.М., Оракбаев А. Б. ЗАЩИТА ПРАВ РАБОТНИКОВ: НЕЗАКОННОЕ УВОЛЬНЕНИЕ, НЕВЫПЛАТА ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ, ДИСКРИМИНАЦИЯ В СФЕРЕ ТРУДА, ТРУДОВЫЕ СПОРЫ, ВОССТАНОВЛЕНИЕ НА РАБОТЕ И ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНОЙ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ.....	407
Мұқитова Ұ.Б., Кулбаева М.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ.....	413
Мұханиярова Н.Қ., Алтынбасов Б.О. КИБЕРҚЫЛМЫСҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢДАРДЫҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАДАҒАЛАУ БОЙЫНША ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ.....	417
Нұрланұлы Ә., Кулбаева М.М. КРАЖА КАК ФОРМА ХИЩЕНИЯ ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	423
Назарбек Д.Н., Бегалиев Е.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ КИБЕРҚЫЛМЫСТАРДЫ АНЫҚТАУ, АШУ ЖӘНЕ ТЕРГЕУ ЖӨНІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ.....	428
Нұрғали М.Н., Кулбаева М.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҒARTУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	432
Рамазанова Р.М., Кулбаева М.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ ҮШІН КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІН ОЗЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРІБЕ НЕГІЗІНДЕ ЖЕТІЛДІРУ.....	438
Рахматулин К.Ж., Кулбаева М.М. ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	442
Русланов М.Р., Ахпанов А.Н. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН С ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ОРГАНАМИ И ОБЩЕСТВЕННЫМИ ОБЪЕДИНЕНИЯМИ В СФЕРЕ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ.....	447
Самат Ә.Д., Нысанова С. К. ӨНЕРКӘСІПТІК ӨҢІРЛЕРДЕ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	454
Сабидуллина А.З., Тажгарина Б. Қ. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ СОТ ЖҮЙЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ШЕКТЕУЛЕРІ.....	463
Самат Ә.Д., Сарсенова А.Б. ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЛЫҚТЫҚ ЖҮКТЕМЕСІ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПӘРМЕНДІЛІК ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТЕНДІК ҮЙЛЕСІМІ.....	470
Сабырова А.Ж., Оракбаев А.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СУДЬЯЛАРДЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ: ТЕОРИЯ, ЗАҢНАМА ЖӘНЕ ПРАКТИКА.....	43
Сапарғалиева Л.А., Алтынбасов Б.О. ЗАЩИТА ПРАВ СОЦИАЛЬНО УЯЗВИМЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ: ИНВАЛИДЫ, ПОЖИЛЫЕ ЛЮДИ, ДЕТИ – ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ, СОЦИАЛЬНЫЕ ГАРАНТИИ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ.....	478
Сыду Қ.Е., Ахпанов А.Н. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫ: КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМА, БІЛІКТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ, ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДА ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ РӨЛІ.....	484
Сапанова Б.Е., Кулбаева М.М. «ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ОРГАНДАРЫ АРҚЫЛЫ ХАЛЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҒARTУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ.....	488

Сейлханов Е.К., Тажигалиева М.Ж. ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ.....	493
Серикбай Р., Бегалиев Е.Н. НАРКОТИЧЕСКАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ: УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРИЗНАКИ И БОРЬБА С НЕЙ.....	498
Таушанов А.Т., Төлегенова Ә.А. КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТАКТИКАДАҒЫ БОЛЖАМДАР ЖӘНЕ ТЕРГЕУДІ ЖОСПАРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	502
Темирханов Ж.М., Кулбаева М.М. УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА ВОДНЫМ РЕСУРСАМ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ И ПОТЕНЦИАЛ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	506
Тулегенов А.Е., Шаяхметова Ж.Б. ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	513
Хаирова З.Б., Айтмуханова Д.У ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫҢ ОРНЫН ТОЛТЫРУ.....	520
Хон Л.Л., Бахшатова Г.Н. НОВАЯ КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК ПЕРЕХОД К НОВОЙ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВА.....	525
Шайхыстанов С.Н. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА ФРЕЙМА В ПРАВОВОЙ НАУКЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	531

**«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдар жинағы**

СБОРНИК

**материалов Международной научно-практической конференции
молодых ученых
«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»**

**The collection of materials from the International Scientific and Practical
Conference of Young Scientists
«YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE»**

Редактор: Батырғалиева Салтанат
Мұқаба дизайны: Батыров Ғалымжан, Төкешов Алтынбек
Түптеген: Жамбылов Маркс, Марданова Сауле



Офсеттік қағаз. Форматы А4
Таралымы 100 дана
«ASU Press» баспа орталығы
«Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ
060000, Атырау қ., Студенттер даңғылы, құрылыс 1.

Атырау университеті «ASU Press» баспа орталығының
баспаханасында басылған.